

Cel en wereld

Kartuizers en boeken in Roermond, 1376-1783

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Radboud Universiteit Nijmegen
op gezag van de rector magnificus prof. mr. S.C.J.J. Kortmann,
volgens besluit van het college van decanen
in het openbaar te verdedigen op vrijdag 9 november 2012
om 12.30 uur precies

door

Peter Gerardus Bernardus Thissen
geboren op 10 februari 1966
te Venray

Promotor: prof. dr. P.J.A. Nissen

Manuscriptcommissie:

prof. dr. D.A.T. Müller
prof. dr. P.G. Hoftijzer, Universiteit Leiden
prof. dr. P.G.J.M. Raedts

Voor Anne,
Voor Esther en Muriël

Omslagillustratie: *Dionysius de Kartuizer in extase aan de schrijftafel in zijn cel*. Gravure door Juan Palomino in Joseph Cassani, *Vida del padre D. Dionysio Rickel* (Madrid 1738), naar een schilderij (rond 1632) door Vicente Carducho.

ISBN: 978-90-9026877-4

© 2012 – Peter Thissen, Roermond

Niets in deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Woord vooraf

“Stat crux, dum volvitur orbis”, zeggen de kartuizers. ‘Het kruis staat, terwijl de wereld wentelt.’ Tijden veranderen, idealen niet. In juni 1994 schreef ik in het voorwoord van mijn eerste dissertatie dat het werk daaraan mij “een plezier en genoeg” was geweest. Dat geldt nu, achttien jaar later, onverkort.

Tijden veranderen, idealen niet. Mijn dank gaat uit naar Bruno’s orde die mij ondersteunde in het onderzoek naar de bibliotheek van een al sinds eeuwen verdwenen kartuis. Ik dank mijn promotor en copromotor uit 1994, Hans Bots en Jan de Vet, die mij al in mijn studententijd voor altijd aan de studie van het boek wisten te binden.

Mijn huidige promotor, Peter Nissen, verdient dank omdat hij bereid was een promotie-onderzoek te begeleiden waarvan hij pas op de hoogte kwam toen het al bijna klaar was. De hartelijkheid waarmee hij die begeleiding op zich nam, werd alleen door zijn deskundigheid in de materie geëvenaard.

Mijn ouders dank ik omdat de verbazing over de bewegingen die hun zoon maakt, zich steeds uit in terdege gemerkte aanmoediging. Tot slot breng ik dank uit liefde aan de meisjes en aan de vrouw die sinds mijn vorige proefschrift in mijn leven gekomen zijn en aan wie ik dit boek opdraag. Aan Esther en Muriël, om hun kinderlijke onbevangenheid jegens mijn wetenschappelijke passie, en aan Anne, om de congenialiteit waarmee ze diezelfde passie tegelijkertijd relativeert en inspireert. Aan alle drie voor nu en altijd.

Roermond, augustus 2012

Inhoudsopgave

<i>I. Inleiding: Kartuizers en boeken</i>	13
<i>I.1. Kartuizers</i>	14
<i>I.2. Boeken</i>	27
<i>Boekconsumptie 27 Bibliotheken 31 Kloosterbibliotheken 35</i>	
<i>Methodologie 40 Balans 42</i>	
<i>I.3 Kartuizers en boeken</i>	43
<i>Het beeld: tot het midden van de zestiende eeuw 43 Het beeld: na</i>	
<i>het midden van de zestiende eeuw 49 Het onderzoek 56 Opzet van</i>	
<i>dit boek 58</i>	
<i>II. Bronnen en historiografie van de bibliotheek</i>	61
<i>II.1. De catalogus</i>	61
<i>Een catalogus van de prioraatbibliotheek</i>	65
<i>II.2 De lijsten van 1783-1785</i>	67
<i>II.3. Overige bronnen</i>	78
<i>II.4. Historiografie van de bibliotheek</i>	82
<i>III. De context</i>	87
<i>III.1. De kartuizerorde en het Roermondse kartuizerklooster</i>	87
<i>De kartuizerorde 87 Het kartuizerklooster Bethlehem in</i>	
<i>Roermond: kleine devianten 91 Stichting 92 Juridische en</i>	
<i>materiële borging van het kloosterleven 98 Betrekkingen binnen en</i>	
<i>buiten orde en kerk 107 Ramspoed 115 De bloei van de</i>	
<i>achttiende eeuw 120 De opheffing door Jozef II 122</i>	

III.2. 'Geleerdheid' in Bethlehem	127
<i>Academische prioren</i> 127 <i>Dionysius de Kartuizer</i> 129 <i>Na Dionysius</i> 137 <i>Arnold Havens en andere jezuiten</i> 144 <i>De achttiende eeuw</i> 152	
III.3. Boekcultuur in Roermond	155
<i>Auteurs</i> 155 <i>Libraires</i> 159 <i>Boekenbezitters</i> 173	
IV. Cel en wereld	195
<i>Stille onveranderlijkheid</i> 195 <i>Derde master narrative: Dionysius de Kartuizer</i> 200 <i>'To get the story crooked'</i> 203	
V. De ontwikkeling van de bibliotheek	205
V.1. De handschriftenperiode	205
V.2. Begin: rond 1500	223
V.3. In de kerk: de eerste helft van de zestiende eeuw	231
V.4. Groei: van 1545 tot 1575	243
V.5. Stagnatie: tot rond 1610	262
V.6. Mystieke invasie: van 1610 tot 1660	273
V.7. Inertie: van 1660 tot 1742	302
V.8. Verstening: tussen 1742 en 1785	316
V.9. Bibliotheken buiten de bibliotheek	320
VI. Het beheer van de bibliotheek	329
VI.1. Inleiding	329
VI.2. Verkrijgen en vervreemden	333
VI.2.1. Aankopen en schenkingen	333
<i>Aankopen</i> 333 <i>Schenkeningen</i> 351	
VI.2.2. Vervreemdingen	366
<i>Uitleningen</i> 366 <i>Verkopen</i> 368 <i>Verliezen</i> 370	

VI.3. Fysieke plaatsing	375
VI.4. Registratie	388
VI.4.1. Titelbeschrijvingen	388
<i>Signatures 389 Auteurs 390 Titels 403 Jaar en plaats van uitgave</i>	
<i>409 Impressum 412 Formaat 414 Fysieke staat 415</i>	
VI.4.2. Ex-librissen	417
VI.5. Ontsluiting	420
VI.5.1. De 'oude' catalogus	420
VI.5.2. De systematische catalogus	429
VI.5.3. Auteursnamenregisters	440
VI.5.4. Verwijzingen	444
VI.5.5. Plaatsing binnen de formaatreeksen	456
VI.5.6. Inhoudsopgaven	460
VI.5.7. Boekexterne opmerkingen	464
VII. Epiloog: Cel en wereld. Kartuizers en boeken	469
VII.1 Purgatio	469
VII.2 Boek en bibliotheek als cel en wereld	471
VII.3 Boek en bibliotheek in de wereld	474
<i>Van handschrift naar druk 474 Het ritme van verandering 475 De</i>	
<i>achttiende eeuw 477</i>	
VII.4 Kartuizers en anderen en hun boeken	482
<i>Omvang 482 Genese 487 Samenstelling 493 Bibliotheektechniek</i>	
<i>499</i>	
VII.5 Tot slot	502

<i>Bijlagen</i>	503
<i>1. Tabellen en grafieken bij hoofdstuk V</i>	503
<i>Tabel 1: Aantal per meetjaar per rubriek</i>	503
<i>Tabel 2: Aantal per periode per rubriek</i>	504
<i>Tabel 3: Jaarlijks aantal per periode per rubriek</i>	505
<i>Tabel 4: Aandeel per meetjaar per rubriek</i>	506
<i>Tabel 5: Aandeel per periode per rubriek</i>	507
<i>Tabel 6: Aantal en aandeel per meetjaar Latijn en niet-Latijn</i>	508
<i>Tabel 7: Aantal en aandeel per periode Latijn en niet-Latijn</i>	508
<i>Tabel 8: Aantal en aandeel per meetjaar per formaat</i>	508
<i>Tabel 9: Aantal en aandeel per periode per formaat</i>	509
<i>Tabel 10: Aantal per meetjaar per stad</i>	509
<i>Tabel 11: Aandeel per meetjaar per stad</i>	510
<i>Tabel 12: Aantal per periode per stad</i>	510
<i>Tabel 13: Aandeel per periode per stad</i>	511
<i>Tabel 14: Aantal en aandeel per rubriek per stad, 1500-1545</i>	512
<i>Tabel 15: Aantal en aandeel per rubriek per stad, 1545-1575</i>	514
<i>Tabel 16: Aantal en aandeel per rubriek per stad, 1575-1610</i>	516
<i>Tabel 17: Aantal en aandeel per rubriek per stad, 1610-1660</i>	518
<i>Tabel 18: Aantal en aandeel per rubriek per stad, 1660-1742</i>	519
<i>Tabel 19: Aandeel in de groei dan wel daling per rubriek en verhouding tot aandeel per einde voorgaande periode</i>	521
<i>Tabel 20: Aantal en aandeel per rubriek (handschriften: codices en titels)</i>	522
<i>Tabel 21: Aandeel per formaat per rubriek, per rubriek per formaat</i>	524
<i>Tabel 22: Vergelijking met andere bibliotheken in aantal per jaar per periode, verhouding tussen perioden en jaar per eeuwheft waarin hoogste aantal bereikt wordt</i>	529
<i>Tabel 23: Vergelijking met andere bibliotheken in verdeling naar rubriek, taal, formaat en bibliopolis</i>	530
<i>Tabel 24: Vergelijking met productie (BCNI) in aantal per jaar per periode, verhouding tussen perioden en jaar per eeuwheft waarin hoogste aantal bereikt wordt</i>	532

<i>Grafiek 1: Vergelijking ontwikkelingscurve kartuizers, jezuïeten Roermond, jezuïeten Maastricht en BCNI</i>	533
<i>Grafiek 2: Vergelijking ontwikkelingscurve kartuizers, kruisheren en seminarie</i>	534
2. Bijlagen bij hoofdstuk II, VI en VII	535
2.1. Chronologie van de catalogisering	535
2.2. Rubriekenindeling van de catalogus	536
2.3. Vergelijking van titelbeschrijvingen tussen de bibliotheek van de benedictijnen van Saint-Hubert (1665), van de jezuïeten van Holbeck (1679), van de minderbroeders van Roermond (1710) en van de kartuizers van Roermond (1742)	538
2.4. Vergelijking van titelbeschrijvingen tussen de bibliotheek van de kartuizers van Keulen (1697-1699) en Roermond (1742)	540
3. Concordansen	542
3.1. Concordans op de signaturen	542
3.2. Concordans op de handschriften tussen de catalogus en de lijsten van 1785	549
4. Methodologische verantwoording	552
4.1. Tellingen van de titels	552
<i>Absoluut 552 Formaten 552 Rubriektoekenning 552</i>	
4.2. Gemiddelde tijd tussen jaar van uitgave en aanschaf	554
<i>Voorbehouden 554 Bronnen 556 Het vraagstuk van de omlooptijd in de literatuur 557 Enkelvoudige indicaties 560 Geaggregeerde cijfergroepen 563 Indirecte indicaties 569 Conclusie 575 Aanwinsten anders dan door nieuwaankoop 575</i>	
4.3. 'Valse' impressa	577
4.4. De waarde van de suppressielijsten van 1785	581

<i>Lijst van afkortingen</i>	583
<i>Annotatie</i>	585
<i>Bronnen en literatuur</i>	587
<i>Ongedrukte bronnen</i>	587
<i>Gedrukte bronnen</i>	592
<i>Inventarissen, bibliografieën, repertoria, catalogi</i>	595
<i>Literatuur</i>	598
<i>Summary</i>	631
<i>Aim 631 Historiographic position 631 The context 632 The library's genesis 633 The library's administration 636 Image and reality 638</i>	
<i>Register van persoonsnamen</i>	643
<i>Over de auteur</i>	664

I. Inleiding: Kartuizers en boeken

Dit boek gaat over boeken van kartuizers. Maar het gaat niet over boeken én over kartuizers, in nevenschikking. Het gaat in de eerste plaats over kartuizers. Deze studie probeert de kartuizermythe een plaats in de contingentie te geven door de realiteitscomponent van die mythe te analyseren op één van de vaakst gebezigde verhaallijnen. De onontkoombare seculiere manifestatie van de kartuizermythe wordt onderzocht in de verhouding tussen de kartuizers en hun boeken.

Evengoed is het onderwerp hier ook een bibliotheek van een kartuizerklooster. Deze studie heeft dus eveneens een plaats in de boek- en bibliotheekgeschiedenis. Ofschoon het boek- en bibliotheekhistorische bestanddeel ervan is toegepast op een ander onderwerp, de kartuizerorde. Deze inleiding verduidelijkt de verhouding tussen de beide onderzoeksobjecten.

Geen geschiedwetenschap zonder bron. Dus eerst moet worden vastgesteld welk materiaal deze studie mogelijk maakt. Oude (laten we zeggen van vóór de negentiende eeuw daterende) bibliotheekcatalogi of anderssoortige inventarisaties van boekenbezit – veilingcatalogi, boedellijsten, enzovoort – verstrekken in de regel per genoteerde titel veel minder informatie dan de onderzoeker zou willen. Vaak verhindert het zwijgen zelfs de meest basale gevolgtrekking: welk boek wordt er nu precies aangeduid. Want niet zelden is de beschrijving zo lacuneus dat er meer dan één werk mee bedoeld kan zijn. Dan laat ik hier perspectiefloze aanduidingen als “en enige andere boekjes in klein formaat” buiten beschouwing.¹ En is de titel al wel voldoende uitgebreid weergegeven, dan kan in voorkomende gevallen de juiste editie niet worden vastgesteld omdat het jaar of (meestal: en) de plaats van uitgave ontbreekt. Een belangrijk gevolg hiervan is dat wie grotere inventarisaties wil onderwerpen aan kwantitatieve analyses die verder gaan dan een globale aanduiding van de onderverdeling naar genre of taal, zich gesteld ziet voor de taak per titel alle verdere bibliografische informatie te verzamelen

¹ Zie bijv.: De Kruif, ‘Boeken in Haagse boedelinventarissen’; ook Van Selm, ‘Particuliere bibliotheken’, 83-84, Bruneel, ‘Diffusion du livre’, 36-39, Hoftijzer, ‘Leidse studentenbibliotheken’, 144-145, of Id., ‘Minerva’s schild’, 245, alwaar de volgende omschrijving uit een boedelinventaris van 1632: “Ende noch omtrent tusschen de tsestich ende tseventich bouckgens soo in quarto als in octavo gebonden tracterende van verscheijde saecken ende materien soo nieuwe tijdinge als andersints wesende van weynich importantie ende mitsdien niet noch bevonden omme particulier gespecificeert te werden.”

– een taak die door haar arbeidsintensiviteit niet bepaald inspireert, als ze al zowel mogelijk als zinvol is.

Catalogi die zo in detail treden dat ze behalve de auteur en de titel ook nog de plaats en het jaar van uitgave, het formaat en het volledige impressum letterlijk en volledig transcriberen, zijn zeldzaam, zo niet onvindbaar. Wordt dan ook een catalogus van een kartuizerbibliotheek gevonden uit het midden van de achttiende eeuw die wel al die bibliografische gegevens bevat en bovendien het substantiële bezit van bijna 5.000 boeken weerspiegelt en een verfijnd ontsluitingsinstrumentarium biedt, als die catalogus ook nog eens de weinig voorkomende eigenschap heeft dat ze door de eigenaar zelf is opgesteld, dan biedt zich een uitgelezen mogelijkheid het verhaal over de kartuizer en het boek te toetsen in zijn ‘verwerkelijking’.² Die toetsing is het doel van deze studie. De catalogus bevindt zich in het gemeentearchief van Roermond, werd in 1740-1742 vervaardigd en registreert het bezit op dat moment van de bibliotheek van het kartuizerklooster Bethlehem in dezelfde stad.³

1.1. Kartuizers

Waar de boek- en bibliotheekhistoriografie gestructureerd wordt door beproefde en nog steeds steekhoudende wetenschappelijke concepten, daar wordt het onderzoek naar de kartuizergeschiedenis gedomineerd door een aantal ‘master narratives’.⁴ Die dwingende beeldvorming heeft betrekking op de kartuizerorde in het algemeen en specifiek op de verhouding tussen de kartuizer en het boek.

Het verhaal over de orde bestaat uit twee verbonden elementen: het extreme van de wereldmijding in het monnikenbestaan en het opvallende gebrek aan verzaking van de observantie na de tijd van de ordestichter Bruno van Keulen. De barheid van de ascese wordt in het verhaal nog eens bevestigd door het historisch constante ervan, net zoals de onveranderlijkheid een bewijs is voor precies de onaardsheid van het kartuizerideaal.

Men is het er over eens dat Bruno geslaagd is in zijn opzet. De handboeken citeren bij herhaling de woorden van paus Innocentius XI bij

² Zie (in een ander verband dan de geschiedenis van de kartuizerorde): Van Selm, *Boekhandelscatalogi*, 98-99.

³ GAR, *Handschriften*, inv. nr. 6-1.

⁴ De term wordt hier gebruikt los van de postmodernistische of poststructuralistische connotatie en gedefinieerd als een vertoog dat de historische werkelijkheid retorisch samenvat onder een overheersend thema.

diens bevestiging van nieuwe statuten in 1688 in de bulle *Injunctum nobis*: “Cartusia numquam reformata quia numquam deformata”.⁵ Het postulaatkarakter dat deze formule later heeft gekregen, is niet in de laatste plaats te danken aan de veronachtzaming van de context van het obligate kerklatijn uit de barokke pausenbureaucratie.⁶ De woorden zijn een eigen leven gaan leiden, vaker met de al dan niet impliciete bedoeling van bewijs dan zuiver als retorische allusie zoals H. Jedin doet als hij haar gebruikt om een passage te beginnen waarin hij de kartuizerorde kort schetst als de enige die de hele en halve mislukkingen van de telkens opnieuw inzettende obeservantiebewegingen niet heeft hoeven meemaken – simpelweg omdat de kartuizers nooit van hun leefregel afgeweken waren.⁷

Al in de glorie tijd van de orde, de late middeleeuwen, waren bewondering en verwondering wijd verspreid. De oorsprong van de master narrative is al minstens zo oud als de uitlatingen van Geert Grote over Bruno’s monniken. Grote koesterde een warme sympathie voor de teruggetrokken levende mannen, een sympathie die hij ontleende aan het contact met een aantal van hen. Hij was onder de indruk van de getrouwheid aan het dubbele fundament van eenzaamheid en armoede, en beweerde geen andere orde te kennen die dermate volhardde in de observantie.⁸ Er valt naast Grote een hele reeks van laat-middeleeuwse auteurs te citeren die allen in hun opinies over de kartuizers een opgetogen en soms ook afgunstige bewondering laten merken, een bewondering die al dan niet expliciet voortkomt uit het contrast dat Bruno’s mannen lieten zien met andere families binnen de reguliere geestelijkheid. Ook Jan van Ruusbroec en Thomas a Kempis maken in hun beklag over het “ghelijc der werelt worden” van kloosterorden een uitzondering voor de kartuizers.⁹ Eén van de meest onverdachte lofprijzers is wel Desiderius Erasmus. Zelfs hij, door wiens spot en hoon

⁵ Autore, ‘Chartreux’, k. 2286.

⁶ Een recent voorbeeld: Van Eijnatten en Van Lieburg, *Religiegeschiedenis*, 125. Rogier, *Geschiedenis*, I, 60, De Jong, *Handboek*, II, 134, Van Aelst, *Vruchten van de Passie*, 154 (zie ook n. 49 ald.) behoren tot de weinigen die ook de zegsman noemen. Vgl. Post, *Kerkgeschiedenis*, II, 150-151, 332.

⁷ Jedin, *Trient*, I, 115-116.

⁸ “Sed et in tota Almanica paucissima reperiebantur monasteria bone vite nisi carthusiensium que ceteris paribus melius perstiterunt in bona observantia”, gecit. in: Meinsma, *Middeleeuwse bibliotheken*, 134-135, n. 1; volgens Wassermann, *Dionysius*, 25, n. 46 is dit citaat van een andere Windesheimer, Jacob de Voecht. De literatuur over de verbinding tussen kartuizers en de Moderne Devotie is abundant, zie voor een eerste inleiding o.a. Post, *Kerkgeschiedenis*, I, 403-404.

⁹ Vermeer, “*Ortus et decursus*”, 8-9, n. 4 ald.; De Meyer en De Smet, *Guigo’s “Consuetudines”*, 3-6; nog een voorbeeld bij Gaens, ‘Connecties’, 69 en bij Mertens, *Iacobus Carthusiensis*, 91-95; zie ook Gaens en Hendrickx, ‘Ritme van verandering’, 33-37.

het overgrote deel van het monnikendom zich aangesproken mocht voelen, sprak lovend over deze mensen met hun “allerstrengste en zeer heilige levenswandel”¹⁰

De barre zelfverzaking werd tot spreekwoordelijkheid verheven. In het Oudduits staan rijmpjes opgetekend die het kartuizerleven als superlatief voor bittere armoede verbeelden:

“”Ein man, der muß wohnen in anderer Leut Häuser,
der ist noch ärmer als ein kartäuser.””

Het kartuizerideaal verbeeldt de allerpoverste materiële existentie. Alleen het bestaan van een huisvader die als oude man have en goed heeft verloren en zich als dienstknecht moet verhuren, is nog harder:

“”Welcher man vil junger kint hat,
Dem die Sonn ee im hauß ist dann das prot,
Und iedlichs kint nach essen grant,
Und er vor ern und guts hat gewant,
Und her ist kommen mit großer hab.
Und an seinen eren nimpt ab,
Und umb sein armut wird versmecht,
Und im alter muß warden ein dinstknecht,
Und erst sich nern in fremder leut heuser:
Der hat ein vil herten orden dann ein kartheuser.””

Hieruit klinkt misschien ook een zeker versmiden van het kartuizerideaal, mogelijk weerstand tegen zelfingenomen biddende monniken. Net zo goed worden kartuizers positief afgezet tegen andere, bedorven, religieuzen:

“”die karteuser sind uns gar zuwidr:
wenn sie aufsten legn wir uns nidr;
ein solchen orden wollen wir han.
Die karteuser sind uns ungemäß:
wir eßen kein korb und sie kein kas;
ein solchen orden wollen wir han.
Die karteuser sind uns ungemein:
sie eßen kein fleisch und wir kein bein:
ein solchen orden wollen wir han.””¹¹

¹⁰ Bij Bot, ‘Ammonius en Erasmus’, 328.

De anonieme kroniekschrijver van het klooster van reguliere kanunnikessen van Augustinus in Venray moet in de vroege zestiende eeuw de kartuizernorm aanhalen om de strengheid van het door de rector betachte boeteleven helder te maken: “dat ic liever een karthuser leven halden, dan ic naevolgen wolde zijn oefeningen.”¹² De heilige Franciscus van Sales zet in zijn betoog aan Philothée, sprekend over de aan elke afzonderlijke roeping en ambt eigen “pratique de la dévotion”, de eenzaamheid van de bisschop en de eenzaamheid van de kartuizer in retorische oppositie tegenover elkaar.¹³ Het is een rigorsiteit in de regel en in de beleving van de regel die volgens het verhaal de orde nooit verlaten heeft.

Het verhaal zegt dat Bruno's *ordo* consequent is in zijn conservatieve vasthouden aan de regel. De regel vereist totale afwending van de wereld. Die afwending is bedoeld om ruimte te scheppen, om de monnik 'leeg' te maken voor God. De afwending van de wereld zorgt ervoor dat de regel kan volharden in zijn volharding. Het ongeëvenaarde traditionalisme, de buitenissige strengheid, het buitensporige van de cel, het dieet, het nachtofficie, inspireerden in de historiografie en elders buitenstaanders tot eigen voorstellingen van geheimzinnigheid. Het traditionalisme van de kartuizers toonde aan een romantiserende nieuwsgierigheid een gesedimenteerd ideaal van eeuwen her.¹⁴ Juist de afwending, de ontoegankelijkheid, de enigmatische onbekendheid, bezorgde het exotische mythische proporties.

In het moderniserende en onrustige Frankrijk van de jaren 1880 besteedt abbé F.-A. Lefebvre tientallen bladzijden inleiding van zijn geschiedenis van de orde aan een opgewonden betoog dat de betekenis aan moet tonen van de kartuizerprincipes als redding voor de degenererende maatschappij:

“L'existence des chartreux est la plus puissante protestation contre l'affaïssement des caractères, la plus énergique réaction contre tout ce qui rabaisse et énerve la nature humaine. Ensevelis volontairement et librement dans leurs cloîtres, ils enseignent aux hommes de notre temps à réagir contre l'égoïsme antisocial qui déprave les âmes, et leur montrent, comme moyen de

¹¹ Gecit. in: Fasbender, 'Philologie und Erbe', 143, n. 39.

¹² Gecit. in: Verschueren, 'Jerusalem', 695.

¹³ Sales, *Introduction à la vie dévote*, 23.

¹⁴ Zie: Martin, *Kempf*, 1-9.

régénération, le dévouement noblement offert, le sacrifice volontairement accepté, la souffrance courageusement endurée.”¹⁵

Ook voor wie zich bewust is van deze mythevorming in het verhaal over de kartuizers en ook voor wie de invloed van die mythevorming op zichzelf als onderzoeker van de Roermondse kartuizerbibliotheek beseft, blijft het een opgave om het kartuizerbestaan als concrete realiteit te zien en zich bij de interpretatie ervan niet (onbewust) te laten leiden door het woord, het beeld, het concept, het bijna bovennatuurlijke ideaal van de mythe. Het beeld van de orde krijgt dan nog eens een extra mystificatie door de blijvende vloed van teksten waarin het kartuizerideaal, met alle bijbehorende vertekeningen, maar ook volharding in de gemeenplaatsen, betrokken wordt op de persoonlijke omstandigheden van de auteur.¹⁶

Anderzijds vindt deze mythologisering voldoende ontkrachting in de eenvoudige gedachte dat ook kartuizers nu eenmaal in de wereld moeten leven om er zich aan te kunnen onttrekken, wereldse figuren nodig hebben om hun onwereldse leven te kunnen leven.¹⁷ Het is als met het fijn uitgebeelde bestaan van de studeerkamereenzaat Theodorus Janssonius van Almeloveen die van een sociaal leven in de Republiek der Letteren niet verstoken kon blijven, juist om de hooggestemde idealen ervan te kunnen dienen, om de vriendschappen te organiseren zonder welke hij gedoemd zou zijn boeken en manuscripten te ontberen.¹⁸

In zijn briljante studie over de vijftiende-eeuwse kartuizergeleerde Nicolaas Kempf beziet D.D. Martin de strevens van zijn onderwerp vanuit diens eigen woorden en predisposities met het doel “to get the story crooked” –, dit is om de begrijpelijkheid en daarmee de realiteit van Kempfs passieve, willoze, *affectio*-theologie te verklaren in een tijdvak van actieve, zelfbewuste, intellect-gerichte scholastiek en humanisme.¹⁹ In deze studie hebben we geen auteur of geschriften om te laten spreken, wel de handelingen van een gemeenschap. “To get the story crooked” moeten

¹⁵ Lefebvre, *Saint Bruno*, I, xxxvi.

¹⁶ Bijv. Pot, *Naar het hart van mijn ziel* (van een gewezen moniale van de sterk op de kartuizerorde geënte Monastieke Familie van Bethlehem); niet zozeer autobiografisch gekleurd, maar wel een weinig kritische, van lange citaten aan elkaar gesmede bevestiging van het stereotype beeld is Peeters, *Gods eenzame zwijgers*. Zie ook Rieder, ‘Mythos’, 190-194 voor een schetsmatige duiding van de mythevorming in de twintigste eeuw.

¹⁷ Zie voor zo’n praktische onderlinge afhankelijkheid, tussen de Infante Isabella en het door haar in 1607 opgerichte Brusselse convent van ongeschoeide carmelietessen: Van Wyhe, ‘Piety and politics’.

¹⁸ Stegeman, *Van Almeloveen*, 507-516.

¹⁹ Martin, *Kempf*, 2, 9, 14.

we ons hier de uitzonderingen, de schijnbare tegenspraken met het ideaal voorstellen. Hier moeten we, met andere woorden, nagaan wat een zekere oude koorheer bedoelde toen hij aantekende: “Cartusienses viri sancti sunt, sed homines sunt.”²⁰

Om het heilige van het menselijke te onderscheiden, moeten we ook een beroep doen op het andere deel van de kartuizerhistoriografie, naast de generaliserende bijdragen aan de master narrative. Het is het deel dat overigens tot diep in de twintigste eeuw onlosmakelijk tot de geschiedbeoefening heeft behoord: het depouilleren van bestuurlijke, annalistische of administratieve bronnen met de bedoeling er chronologisch geordende feitelijkheden aan te ontleen en die aan een antiquarisch-erudiet publiek mede te delen.

De allerproductiefste kartuizervorser in de Nederlanden, mr H.J.J. Scholtens – in zijn maatschappelijk bestaan onder andere burgemeester van Houten en Beverwijk –, ook auteur van twee omvangrijke artikelen over de geschiedenis van Bethlehem, heeft zeker bijgedragen aan de mythetvorming. Volgens zijn necroloog A. Gruijs, een andere *cartusiana*-specialist, bezat Scholtens “een helderziende liefde voor de orde” en de overtuiging “dat de kartuizerorde een providentiële plaats inneemt in de geschiedenis van de kerk in het algemeen en in de geschiedenis van de Nederlandse kerk in het bijzonder.”²¹

Uit deze woorden zou kunnen blijken dat Scholtens minder bij de bronnenspeurders dan bij de mythebouwers hoorde. Maar voor zijn werk gelden toch vooral de bekende woorden van L.J. Rogier over de Nederlandse diocesane historische tijdschriften uit de latere negentiende eeuw die in 1959 opgingen in het *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*. De Nijmeegse historicus stelde toen dat sommige bijdragen niet meer zijn dan “enigszins aangeklede pastoorslijsten, reeksen van clericale necrologieën, die evengoed op Lutjebroek als op Vinkeveen konden slaan.” Ook Scholtens’ artikelen in precies dezelfde periodieken verdienen misschien eerder “de palmen van een vrome vlijt dan de lauweren der deskundigheid”, maar die lauweren kunnen hem in ieder geval niet ontnomen worden.²²

Wat voor parochiegeschiedenissen pastoorslijsten waren, waren voor Scholtens’ kloostergeschiedenissen de priorenlijsten. Hij baseerde zich

²⁰ Gecit. in Gumbert, *Kartäuser*, 7.

²¹ Gruijs en Van Koolwijk, ‘Scholtens’, 49; zie ook Weiler, ‘Gruijs’ en Van Schaik, *Kroost van Joost*, 83 e.v.

²² Rogier, ‘Beoefening’, 22. Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 320-329, is vrijwel volledig op Scholtens’ bijdragen gebaseerd. Vele andere auteurs gingen natuurlijk ook op dezelfde manier om met de geschiedenis van de kartuizerkloosters, bijv. Smulders, ‘Vught’.

daarvoor op de hem toen op een exclusieve basis door dom Palémon Bastin in Florence ter beschikking gestelde *chartae* van het generaal kapittel.²³ Gezien zijn achtergrond en de tijd waarin hij schreef, is het volkomen begrijpelijk dat Scholtens zo te werk ging.

Juist ook in de nuttige, maar weinig boeiende priorenlijsten is de bijdrage aan de mythe weer herkenbaar, waar Scholtens corrigerende opmerkingen uit de *chartae*, bedoeld voor monniken en door visitatoren uit te voeren, geheel onbecommentarieerd en onvertaald laat voor wat ze zijn. Het lijkt erop alsof de historicus hier strijdt met de bevrozene als hij die verhullende opmerkingen wel *in extenso* overneemt. Het gaat dan bijvoorbeeld om een monnik Engelbert in het convent van Zierikzee die in 1504, 1505 en 1506 niet ophield het generaal kapittel lastig te vallen door zijn ‘onbeduidende brieven’ en volhield dat de visitatoren de zogenaamde maatregelen van dat kapittel jegens hem zelf verzonnen.²⁴ Een ander voorbeeld zijn de “curiositates (...) in cellis” in het Utrechtse huis in 1441 of de monnik Gerrit van Wercouden, een “turbator pacis”, die gemaand wordt “se religiose habeat ne deterius aliquid sibi contingat”.²⁵ In 1587 is, ook in Utrecht, sprake van een donaat die een kind, geboren uit een verhouding met een dienstmaagd, had gewurgd en ook nog een andere moord begaan had.²⁶ Deze en soortgelijke geschiedenissen die door de bronnen zelf verhuld worden meegedeeld, zouden van Scholtens een bewerking verdiend hebben.²⁷ Zo gezien overdrijft K. Fens wellicht als hij schrijft dat Scholtens de “niet geringe eer” heeft “door nieuwe en soms grote autoriteiten op kleinigheden gecorrigeerd te moeten worden.”²⁸

Scholtens’ aanhalingen uit de *chartae* laten een glimp zien van de concrete realiteit. Waar een regel is, hoe streng ook, wordt die overtreden. De menselijkheid van de monniken komt in die overtredingen tot uitdrukking, evenals in de krachtige aansporingen aan visitatoren om monniken terug te dwingen naar de observantie. De dagelijkse

²³ Bijv. Scholtens, ‘Delft’, 325, n. 2, Id., ‘Zierikzee’, 176, of Id., ‘Amsterdam’, 21-22 en n. 4 ald.; vanaf zijn bijdrage ‘Delftsche kartuizerconvent’ uit 1948 verwijst Scholtens naar de Archives de la Grande Chartreuse (ald. 97, n. 1). Enkel ‘aangeklede priorenlijsten’ zijn ook Id., ‘Amsterdamsche kartuizerklooster’, ‘Nieuwlicht’, ‘Delft’, ‘Monnikhuizen’, ‘Necrologie Utrechtse kartuizers’ en ‘Necrologie Monnikhuizen’. Zie ook Hogg, ‘Historiographie’, 20, n. 82.

²⁴ Scholtens, ‘Zierikzee’, 189; ook bijv. Id., ‘Delft’, 344. Het “doorbrieven” was een vaak voorkomend verschijnsel, zie bijv. Hogg, ‘Diest’, 184-185 voor een geval uit 1388.

²⁵ Scholtens, ‘Necrologie Utrechtse kartuizers’, 118, n. 2, 119, n. 1.

²⁶ Ibid., 149, n. 1.

²⁷ Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 323 e.v. plaatst de opmerkingen uit de *chartae* in perspectief; Van de Meerendonk, *Tussen reformatie en contra-reformatie*, 218-222 legt ze weer in een andere richting uit.

²⁸ Fens, ‘Polderlandschap’, 103, doelend op resp. J.G.M. Sanders en I.H. van Eeghen.

werkelijkheid komt evenzeer tot uitdrukking in de op barse toon opgelegde straf van inkerkering voor de weerspannige.²⁹

“Te veronderstellen dat alle Karthuizers heilig waren, is een naïeveteit. Dat zij er eerlijk naar hebben gestreefd, mag worden aangenomen, maar dat het enkelen helemaal niet gelukt is, is niet te verwonderen”

schrijft R.R. Post terecht – na lezing van Scholtens’ publicaties.³⁰ De lucide inleiding op de correspondentie van de prior-generaal Innocentius Le Masson uit de late zeventiende eeuw beschrijft hoe de overste in vele van zijn brieven in onverbiddelijk rigorisme verwijst naar de *Statuta* als enig richtsnoer. Dezelfde schets wijst ook op de non-conformiteit met de geest van de regel.³¹ Ook dat brengt het beeld van het kartuizerbestaan terug naar de realiteit, net als de sporen van wrevel en onvrede van de monnik met zijn omgeving.

In 1684 beklaagt een kartuizer van Doornik zich bij paus Innocentius XI, na zich op voorhand verontschuldigd te hebben voor zijn euvele moed het verbod van zijn superieuren op beroep op de Heilige Stoel te hebben overtreden. Hij vertelt van twee visitatoren die zich met een vrouw in een cel hadden opgesloten om haar een verklaring af te dwingen. Na het verkregen resultaat spoedden ze zich naar de aangeklaagde monnik met de bedoeling hem in het gevang te werpen of een nog ergere straf op te leggen. Blijkbaar met deze informatie als krediet verzoekt de monnik vervolgens de paus om zijn klooster te mogen verlaten. Dat klooster namelijk is gevestigd dicht bij de woonplaats van zijn oude vader – zijn moeder is pas gestorven – die nauwelijks nog middelen van bestaan heeft, maar zich schaamt om te gaan bedelen. De schrijver wil niet in de verleiding komen zijn vader te gaan helpen. Het verhaal en de inkleding klinken onwaarschijnlijk, vandaar wellicht dat de prior-generaal al drie of vier eerdere verzoeken onbeantwoord heeft gelaten.³²

De Keulse prior Martin Garrath is in 1721 bij de nuntius zo in opspraak gebracht door zijn voorganger, de verwereldlijkte, afgezette, verbannen en gevluchte Joannes Verhar, dat hij waanzinnig wordt.³³ In

²⁹ Zie hiervoor nog o.a. Scholtens, ‘Necrologie Utrechtse kartuizers’, 114, n. 2, 120, n. 1, 124, n. 1, 125, n. 1, 134, n. 1, 136, n. 1, 142, n. 1 en 147, n. 1.

³⁰ Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 322, vgl. 329. Zie ook Van Schaik, *Kroost van Joost*, 41-42.

³¹ Devaux, ‘Introduction’, v-xii.

³² Jadin, ‘*Lettere di particolari*’, 308-309, nr. 414; vgl. Devaux, ‘Introduction’, vi.

³³ Kamann, *St. Barbara*, 461-462.

1758 wendt een kartuizer van Brugge zich tot de kardinalen. Hij legt uit dat hij bij het bezoek van de visitatoren in 1751 zich beklaagd had over het gedrag van de vicaris-novicenmeester. Zijn prior had hem dit aangeraden, maar toen de visitor – de prior van Brussel – niet wilde ageren tegen de vicaris, trok de Brugse prior zijn steun schielijk terug. Het conflict loopt uit de hand en in de jaren daarna wordt de arme monnik nog beschuldigd van geweldpleging en drankzucht en wordt hij tot twee maal toe overgeplaatst. Het hele relaas hangt aan elkaar – als we de briefschrijver ook maar voor een deel mogen geloven – van dubbele moraal, achterklap, achterbakse machinaties en beschuldigingen die aan de prior-generaal en het generaal kapittel stiekem worden doorgebiefd. De Romeinse autoriteiten willen hun vingers kennelijk niet branden aan de orde-interne affaire en blinken uit in de niet-verplichtende terughoudendheid van hun antwoorden.³⁴

In de correspondentie van Innocentius Le Masson zijn nog vele andere voorbeelden te vinden van bedekte beschuldigingen, intriges waarbij de complotteurs ook de prior-generaal proberen te betrekken die soms merkbaar geïrriteerd en gegeneerd de konkelaars in gispende stijl terugschrijft.³⁵

Ook aan de literaire beeldvorming rondom de kartuizers kan realiteitsperspectief ontleend worden. Althans daar waar romans of gedichten aan een ondervonden werkelijkheid schijnen te refereren. De monniken van Bruno zijn natuurlijk niet de enige reguliere geestelijken die argwanenend, smalend of cynisch bekeken worden. Het verhaal over hen is deel van het verhaal over leden van andere ordes. J.J. Slauerhoff laat in zijn roman *Het verboden rijk* uit 1932 zijn geestverwant, de zestiende-eeuwse Portugese dichter Camoës, over een jonge pater zeggen:

“Het was een jonge dominicaan met een jong, blozend gezicht en kleine, bijziende ogen achter een bril: een van die kuddedieren die verlost worden door de zekerheid van één zwart pak jaars en goed voedsel drie maal daags, de seminariën vullen en daar, behalve die maaltijden, enige dogma's herkauwen, later steeds gereed deze uit te spuwen over ieder die binnen hun bereik komt en lager in het geloof schijnt te staan.”³⁶

³⁴ Jadin, “*Lettere di particolari*”, 678-681, nrs. 892-895.

³⁵ Devaux, *Correspondance Le Masson*, bijv. III, 131-132, nr. 872 en 141-143, nr. 886.

³⁶ Slauerhoff, *Het verboden rijk*, 30.

De verteller in Louis Paul Boons in 1957 verschenen schelmenroman *De bende van Jan de Lichte* – het boek speelt in 1745 – gist naar het type van de monnik van Afflighem die met gesuggereerde oneerbare bedoelingen een gevangen genomen jonge vrouw van “godslasterlijke schoonheid” alléén wil spreken:

“Een monnik ... en in deze verweerde pij, onder de ruwe kap, en achter de vuile baard, kan evengoed een heilige zitten die met zijn hart niet meer van deze wereld is, als een luilak die het stille klooster verkozen heeft boven de hardere en moeilijker strijd om het bestaan. Het kan een booswicht zijn, die zich in een orde, en onder de schaduw van het Christusbeeld, is komen verbergen om aan de handen van het gerecht te ontsnappen. Het kan een zoon van de hogere adel zijn, die de met kristal versierde tafels van het ouderlijk slot vaarwel heeft gezegd, om met verfijnde wellust de grove pij en de geknoopte koorden over zijn tere huid te voelen schuren. Hij kan een duivel zijn en een engel ... maar niemand die verder doordringen kan dan het uniform zijner orde.”³⁷

Dominicanen en benedictijnen kunnen in het openbaar ontmoet worden. Anders is dat met kartuizers. Het kloosterlingenbestaan wekt nieuwsgierigheid naar het onbekende. De onbekendheid van het met alle macht verborgene roept des te heftigere veronderstellingen op over hoe het er achter de muren werkelijk toegaat, terechte en onterechte, bewonderende en versmadende. De zeventiende-eeuwse jongelui die op hun Grand Tour Grenoble aandeden, trokken door de belendende barre wildernis om te zien of de Grande Chartreuse er werkelijk zo ongenaakbaar bij lag als de verhalen wilden.³⁸ Een Franse observator kon in 1698 alleen maar blij zijn toen hij de gebouwen van een kartuis weer mocht verlaten om naar de wereld terug te keren:

“”Je n’y suis entré que l’étendu de leur cloître ne m’ait rendu mélancolique, ce cimetière qui est au milieu de leurs cellules, la manière dont elles sont disposées, le peu d’élévation qu’elles ont, et avec cela le grand silence qui règne dans toute cette étendu, ont je ne sais quoi d’affreux, qui afflige un homme, qui sort de ce mouvement, et tout ce bruit que l’on voit et que l’on entend dans la Ville.””³⁹

³⁷ Boon, *De bende van Jan de Lichte*, 98, 99.

³⁸ Frank van Westrienen, *Groote Tour*, 273-274.

³⁹ Gecit. in Rountree, *D’Argonne*, 43.

Twee benedictijnen die aan het begin van de achttiende eeuw een erudiete reis maakten door Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden, deden ook het moederklooster van Bruno's orde aan en schilderden in vreeswekkende termen de woeste eenzaamheid van het monnikenhuis, al werd die vrees getemperd door bewondering voor de vreugde van de monniken:

“Elle est située dans un desert affreux (...). Elle n'a rien d'agréable que ce qui plaît aux âmes touchées d'une vive compunction, & animées des sentimens d'une tres austere penitence. On ne peut presque concevoir comme il est pû venire dans l'esprit d'un home, d'établir une communauté dans un lieu aussi horrible & aussi sterile que celui là. Mais ce qu'il y a de plus admirable, c'est que l'horreur d'une si vaste solitude n'ôte point la joye aux religieux qui l'habitent.”⁴⁰

De kartuizersolitariteit gaf door het bevreemdende ervan niet alleen aanleiding tot verwondering en bewondering, ook tot spottende verguizing. De bekende pornografische roman *Histoire de dom Bougre, portier des chartreux* uit de jaren 1740, een Venusboek waarvoor nog in de negentiende eeuw geadverteerd werd, is daarvan wel een heel sterk voorbeeld.⁴¹ Minder sterk, maar wel grof, maakte het Jacob Campo Weyerman die de kartuizers verweet als marmotten zo lui te zijn – “Alpsche slaapmuyzen”⁴² noemde hij ze – en zichzelf door hun immobiliteit en afzondering zo vet te mesten dat de satyricus een kartuizerpersonage om diens lichaamsomvang de cel liet verlaten, met medeneming van kloosterfinanciën.⁴³ Nog in de jaren 1930 werd een brave kroniekschrijver van twee Zwitserse kartuizen ervan beschuldigd een infame historie bewust te hebben verzwegen, waaruit de ware gang van zaken achter de kloostermuren zou blijken. Het gaat om onder andere een anekdote over een broeder-kok die wijn en meel ontvreemdde en de dorpspastoor als heler in zijn overtredingen betrok.⁴³ Wat milder is een redemptorist die in zijn memoires vermeldt hoe de rector van de school waar de pater als jongen onderwijs genoot, slaafs de raad opvolgde van

⁴⁰ Martène en Durand, *Voyage littéraire*, I, 251; ook bij Gourdel, 'Chartreux', k. 731.

⁴¹ Leemans, *Woord*, o.a. 153; Matthey, 'Zedelijkheidswetgeving', 18, fig. 4.

⁴² Groenenboom-Draai, *Rotterdamse woelreus*, 276-277; ook De Vet, 'Weyerman', 198.

⁴³ Courtray, 'Essai de catalogue', 27-29.

een bevriende Franse kartuizer in een kwestie rondom dispensatie van misbezoek.⁴⁴

Subtieler, althans zo subtiel dat de interpretaties nogal verschillen, gaat het toe met de clericale figuren in Joost van den Vondels *Gysbreght van Aemstel*. In dit treurspel verschijnt de Amsterdamse kartuizerprior Willebrord ten tonele die, als hij aan de titelheld verslag doet van het plotselinge, onverwachte wegtrekken van de vijand, over het verblijf van de troepen in zijn klooster vermeldt:

“Geen hair is ons gekrenckt, geen overlast gebeurt.
Men heeft het klooster noit in zijnen dienst gesteuert.
Wy hebben staegh volhard in onzen ouden yver,
De boomgaerd leed geen scha aen vruchten, noch de vyver
Aen visschen, noch de kerck aen d’allerkleenste ruit.”⁴⁵

Waaruit men heeft willen lezen dat het de prior alleen om aardse zaken gaat, terwijl hij door Gysbreght juist als tolk van God was aangesproken.⁴⁶ Vondels houding tegenover het katholicisme en zijn literaire verbeelding van de katholieke religie in deze jaren vóór zijn overgang, is niet eenvoudig te duiden, maar men mag inderdaad in de praktische houding van Willebrord een bijstelling van het wereldvreemde ideaal lezen, zoals in het heel snelle toegeven aan Diederick die met dreigementen het openen van de poort voor zijn hopliden eist:

“Och maerschalcck, hou gemack, en wil u doch erbarmen
’t En is geen Kristen mensch, die brand in kloosters sticht.
Al wat het Godshuis heeft, huisvesting, vier en licht,
En spijs en dranck, het is voor ’t krijgsvolck al ten beste.”⁴⁷

Anderen gingen nog veel verder in een negatieve schildering van het kartuizerleven. Scholtens trekt ergens een paar bladzijden uit om een aantal zinsneden van P.C. Hooft, G.A. Bredero en een zekere Walich Sievertsz over het “gasten en brassen” van de Amsterdamse kartuizers te weerleggen.⁴⁸ Al mag de laatste waarschijnlijk niet letterlijk genomen

⁴⁴ Henning, *Memoires*, 39.

⁴⁵ R. 207-211.

⁴⁶ Koppenol, ‘Nodeloze onrust’, 315.

⁴⁷ R. 602-605. Vgl. echter Maljaars en De Waard, “O christelycke knoop”, 139-143; de auteurs in deze discussie vermelden overigens niet dat de *Gysbreght* speelt rond 1300, terwijl het Amsterdamse kartuizerklooster pas in 1392 werd gesticht (Bessems, *Oorkondenboek*, 13).

⁴⁸ Scholtens, ‘Amsterdamsche kartuizerklooster’, 455 e.v.; ook bij Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 326, Gaens en De Grauwe, *De kracht van de stilte*, 19 en Van Schaik, *Kroost van Joost*, 55-56. Vgl.

worden, er is toch alle reden om te veronderstellen dat de door Scholtens berispte schrijvers zich voor hun schimpscheuten althans deels door de (overgeleverde) werkelijkheid lieten inspireren.⁴⁹

Het verhaal van de kartuizerorde is in de eerste plaats een master narrative. Maar een master narrative hoeft niet per se onwaar te zijn. Die van de kartuizers is ook niet bewust gestuurd, ze is nooit opgezet met het doel een gewenste waarheid te creëren. De meest aangewezen instantie die dat beoogd zou kunnen hebben is de orde zelf. En die is – wat er ook aan is van de master narrative – in ieder geval steeds onvoldoende geïnteresseerd geweest in de buitenwereld om haar het beeld dat van haar bestond enig belang te laten inboezemen. Het zijn juist de verwonderde buitenstaanders geweest die in mimetische herhaling het verhaal vertelden.

Naast het historische verhaal liggen de bronnen: de *chartae*, de correspondentie van Le Masson, de uitlatingen van monniken aan het Romeinse apparaat, buiten de beslotenheid van de ordeshiërarchie om. Zij laten bij glimpen de menselijkheid van de kartuizers zien. Een onheiligheid die ook in de literaire beeldvorming doorschijnt. De verbazingwekkende wereldafgewendheid van de kartuizers roept gissingen en speculaties over zich af. In deze studie is het erom te doen het verhaal van één van de meest bepalende elementen, zo niet de kern, van het kartuizerverhaal “crooked” te krijgen: het verhaal van de verhouding tussen de kartuizers en het boek.

Scholtens, ‘Amsterdam’, 83-84; Maljaars en De Waard, “O christelycke knoop”, 143-146. De geleerde Balthazar Huydecoper schrijft in een brief uit 1738 over zijn beschrijving van Amsterdam: “de Carthuizers en andere Monniken, die doch een onnutte ballast zyn.” (Van Schaik, *Huydecoper*, 96).

49 Ironisch is de passage in de roman *De laatste liefde van mijn moeder* van Dimitri Verhulst uit 2010: “Als er achter iets een groot en sterk karakter kon worden vermoed, dan zeker achter het vermogen om te kunnen zwijgen. De geschiedeniskronieken mochten eventueel nog wel een opeenstapeling zijn van grote redenaars en hun speeches, en wijsgeren mochten misschien met veel stelligheid beweren dat mondigheid het middel is waarmee de mens zich van zijn verstand bedient –: de staat van waarachtige grootheid wordt pas bereikt door te zwijgen. Dat wisten tevens de kartuizers die hun dagen dan ook in volkomen stilte sleten. Niet uit devote nederigheid, ook al lijkt het daar op het eerste gezicht heel sterk op, maar net vanuit een zekere pretentie boven het gewauwel te kunnen staan.” (62).

I.2. Boeken

Boekconsumptie

Een bibliotheekcatalogus is de opsomming van de titels van de boeken die de bibliotheek op het moment van opstellen van de catalogus bezit. Als de titelbeschrijvingen uitgebreid genoeg zijn, dan weten we wanneer en waar de boeken werden uitgegeven. Als er informatie door de bibliotheekeigenaar is toegevoegd aan de catalogus, en een ordening van de titels is al zulke informatie, dan weten we al iets over de manier waarop de bibliotheekeigenaar met zijn boeken omging.

Beide kenmerken zijn in de Roermondse kartuizercatalogus meer dan aanwezig. De resultaten van dit onderzoek dienen daarmee niet alleen voor de toetsing van het kartuizerverhaal, maar zijn ook bruikbaar voor de studie naar het derde element in de bekende trits productie-distributie-consumptie van de boekgeschiedenis. Dit wil natuurlijk niet zeggen dat de onderzoeker van de boekproductie en -distributie hier niets relevant zou kunnen vinden. De drie elementen vormen immers geen verzameling van drie afgesloten, zelfstandige entiteiten, maar drie onderling communicerende en interacterende compartimenten van dezelfde beweging.

Toch wordt hier alleen over consumptie iets gezegd. Het gaat over consumptie in twee verschijningsvormen. Ten eerste de verkrijging, verwerving van het boek in ontwikkelend perspectief: de groei of evolutie van de bibliotheek naar de onderscheiden indelingscategorieën. Ten tweede de omgang met de bibliotheek en het boek door de Roermondse kartuizermunniken. Dit deel gaat over de wijze waarop de collectie gerangschikt en ontsloten en van catalografische en bibliografische toelichting werd voorzien. Het eerste deel gaat uit van het boek zelf, het tweede van het ontsluitingsinstrument. De grens ligt dus daar waar het boek in de bibliotheek een plaats kreeg.⁵⁰

Het deel over de bibliotheekontwikkeling stelt de vraag in welke chronologische volgorde – naar genre, plaats van uitgave, formaat, taal – de bibliotheek vanaf de incunabeltijd tot de late achttiende eeuw werd aangelegd en uitgebouwd. Het deel over het bibliotheekbeheer stelt de vraag hoe met de boeken in de bibliotheek rond het midden van de achttiende eeuw omgegaan werd. Er is dus ook een verschil in tijdperspectief.

⁵⁰ Gilmont, 'Liste', 451-453 stelt slechts de eerste vraag, merkwaardig genoeg niet de tweede.

In dit boek staat een bibliotheek centraal. Een bibliotheek is in beginsel een distributie-instrument voor boeken. Toch gaat dit boek over boekconsumptie. Om de verhouding tot de boekhistoriografie helder te maken, kunnen we het beste beginnen met het onderscheid tussen het boekhistorische verschijnsel ‘bibliotheek’ in verhouding tot het concept ‘consumptie’.⁵¹

In haar gezaghebbende studie over boekdistributie in de Republiek in de achttiende eeuw verstaat H. van Goinga onder “boekdistributie (...) alle wegen (...), waarlangs boeken hun uiteindelijke bestemming, de kopers en lezers, bereiken.” In een nadere bepaling sluit ze het “fysieke transport” uit, en sluit ze “ondermeer de organisatie van de afzet, de verschillende kanalen waarlangs boeken hun weg vinden, de tussenpersonen die bij het distribueren over de verkooppunten betrokken zijn en het maken van reclame” in. Bibliotheken worden hier nog niet genoemd, maar de schrijfster vervolgt direct na de voorgaande zin met: “Van oudsher spelen bibliotheken een belangrijke rol in de verspreiding van het boek.”⁵²

Daarmee preludeert zij op twee hoofdstukken in haar studie waarin commerciële leesbibliotheken en leesgezelschappen aan de orde komen. Al laat Van Goinga niet na te wijzen op het ook door anderen gestipuleerde belang van het onderzoek naar boekdistributie voor de kennis van boekconsumptie, de twee hoofdstukken over bibliotheken hebben de distributiefunctie ervan als onderwerp. Er wordt ingegaan op de materiële geschiedenis van deze instellingen en op de interactie met hun gebruikers en leden.⁵³ De bibliotheek van de Roermondse kartuizers waar deze studie aan is gewijd, wordt als vertrekpunt genomen om de consumptie van boeken te bestuderen. De functie van de Bethlehem-bibliotheek is vergelijkbaar met die van Van Goinga’s typen. Het gaat ook hier om één institutionele bibliotheek die ter beschikking staat van meerdere personen en waarvan het bestaan niet, zoals in het geval van persoonsbibliotheken, afhankelijk is van het bestaan van één individu. Haar kan daarom een distributiefunctie toegekend worden. Maar alleen al het gebrek aan andere bronnen rondom deze bibliotheek dan die welke iets over de consumptie zeggen, verhindert hier op de distributiefunctie in

⁵¹ Deze paragraaf gaat voorbij aan de discussie rondom nut en noodzaak van “meer durf, daadkracht en reflectie” in het Nederlandse boekhistorische onderzoek: Absillis e.a., ‘Thalassa! Thalassa?’ en ‘En wiens theorie’.

⁵² Van Goinga, *Alom te bekomen*, 11; dit citaat deels ook bij Delsaert, *Suam quisque bibliothecam*, 23-24.

⁵³ Van Goinga, *Alom te bekomen*, 11-12, 233-252 en 253-283, zie ook 305-310.

te gaan.⁵⁴ Anders gezegd: we weten weinig tot niets van de individuele monnik-lezer, noch over de praktijk, of frequentie, van de omgang tussen hem en zijn bibliotheek. Uitleenbepalingen of –registers zijn er bijvoorbeeld niet. We kunnen alleen maar uitgaan van een conceptuele, geïntendeerde bibliotheekbezoeker.

Het gaat hier dus om de consumptiecomponent. In de historiografie staat daar het begrip ‘leesgeschiedenis’ op de voorgrond.⁵⁵ Het is niet nodig hier een overzicht te geven van de ontwikkelingen op dat terrein – dat is elders al een paar keer gedaan.⁵⁶ De historiografie is ook al zo rijp dat al in 1996 een recensent alleen maar met cynisme twee congresbundels over het onderwerp kon bespreken.⁵⁷ Bovendien draait die discussie vooral om R. Engelsings “moeizame concept” van de leesrevolutie.⁵⁸ Dit concept, dat uitgaat van een verandering van intensief naar extensief leesgedrag onder sociografisch ook ‘lagere’ groepen in de achttiende-eeuwse burgermaatschappij, is te ver van ons onderwerp verwijderd. Al was het alleen maar omdat het lezerspubliek al een vooropgesteld gegeven is.

Wel moet en kan ons onderwerp in de traditie van het consumptie-onderzoek geplaatst worden. Men spreekt wel van twee hoofdlijnen in de onderzoekstraditie, ontstaan nadat en omdat de “Copernicaanse wending” in de geesteswetenschappen, in zes woorden samengevat als de overgang van *tekst* naar *context*,⁵⁹ had plaatsgevonden. De ene traditie, waarvan R. Darnton de initiator is en waaraan hij het concept van de trits van productie, distributie en consumptie meegaf, stelt uiteindelijk de

⁵⁴ Materné, ‘Brabantse boekdistributie en contrareformatische conjunctuur’, 513-516, geeft in n. 1-11 een historisch-bibliografisch overzicht van de discussie rondom de distributie-component.

⁵⁵ Brouwer, ‘Inleiding’, 11, spreekt van een “passie voor (...) lezers”.

⁵⁶ Blaak, *Geletterde levens*, 22-40; Hoftijzer, ‘Leesonderzoek’; Brouwer, ‘Inleiding’; Id., ‘Rondom het boek’; ook Id., ‘Hoofd zonder lichaam’, m.n. 463-464; Id., *Lezen en schrijven*, 8-12, 17-19; Salman, ‘Boekgeschiedenis’; vgl. Heijting, ‘Boek tussen de media’. Een brede en inventariserende historiografie van de boekgeschiedenis in Nederland bij Hoftijzer en Lankhorst, *Drukkers, boekverkopers en lezers*, 7-39. Een voorbeeld van een toepassing van het historiografische kader: Salman, *Populair drukwerk*, 25 e.v. en De Kruif, *Liefhebbers en gewoontelezers*, 19-30. Recente overzichten van de boekcultuur in de Republiek, zonder theoretisch kader, ieder met een eigen benadering van de klassieke thema’s (bloei van het boekwezen, vrijheid van drukpers en censuur, Elzevier en Blaeu, kranten, boekmissen): Vervliet, ‘Typografie’; Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 258-279; *Bibliopolis*, 11-158.

⁵⁷ Brouwer, ‘Vermoeide helden’; weer gecorrigeerd door Delsaert, ‘Leesrevolutie en empirie’.

⁵⁸ Het citaat bij Van Goinga, *Alom te bekomen*, 13, ald. verder 13-16; Blaak, *Geletterde levens*, 22-24 en ald. n. 50; Brouwer, ‘Inleiding’, 14-15; Hoftijzer, ‘Leesonderzoek’, gaat nauwelijks op Engelsings concept in.

⁵⁹ Brouwer, ‘Inleiding’, 12.

vraag “naar wie wat las, in welke omstandigheden, in welke tijd en met welk effect.” De andere leesgeschiedenis onttrekt de tekst haar autonomie. Deze traditie, waaraan de naam van R. Chartier verbonden is, zoekt naar de betekenisgeving van teksten, confronteert tekst en lezer en onderzoekt de interactie tussen de twee.⁶⁰ Het ligt voor de hand dat de ene onderzoekstraditie meer kwantitatief en de andere meer kwalitatief te werk gaat. Feitelijk kunnen de twee kernhoofdstukken van dit boek ieder bij één van beide typen aansluiting vinden. Het hoofdstuk over de bibliotheekontwikkeling stelt de vraag welke boeken de kartuizers wanneer bezaten. Met een kleine variant (bezitten in plaats van “lezen”) dat wat M. Koblusek de “uiterlijke leescultuur” noemt.⁶¹

Hier wordt met opzet gesproken over ‘bezaten’, niet over ‘lezen’. Het lezen kennen we immers maar heel fragmentarisch.⁶² Het hoofdstuk over de omgang met het boek door de monniken handelt over bibliotheektechniek en contextualiseert het boek. En hier wordt met opzet gesproken over ‘het boek’, niet over ‘de tekst’. Ik concentreer me niet op de interactie tussen de kartuizers en de teksten zelf – zoals dat voor de interactie tussen Evert Willemsz en ‘zijn’ teksten zo vruchtbaar gedaan is –, maar op de interactie tussen de kartuizers en het boek op zich, als fysiek en cultureel object.⁶³ Ik concentreer me op de ‘symbolische reproductie’ van het boek, ook al vormt de tekst – als genre, niet de individuele tekst – een deel van die symbolische reproductie.⁶⁴

Daarmee is dit onderzoek ook een plaats gegeven in een andere tweedeling. Volgens H. Brouwer is een relevante indeling van de boekhistorische wetenschap die tussen de “boekgeschiedenis” die het ‘boekbedrijf centraal stelt’ en die welke het boek opvat als “informatiedrager, als medium van communicatie en cultuuroverdracht in samenspraak of rivaliteit met andere media.”⁶⁵ In mijn onderzoek gaat

⁶⁰ Blaak, *Geletterde levens*, 16-18; Brouwer, ‘Geschiedenissen’, 14-15; Id., ‘Inleiding’, 13-14; impliciet dezelfde tweedeling bij Kloek, ‘Synthese’. Koblusek, ‘Haags stilleven’, 85, n. 5 splitst de eerste onderzoekstraditie (onderzoek van “boekcultuur”) weer in tweeën. Een innovatieve verdere uitwerking van Darntons concept bij Van Meerkerk, ‘Dyades, lijnendragers en netwerken’.

⁶¹ Koblusek, ‘Haags stilleven’, 83; vgl. 94: “Een onderzoek van de Haagse leescultuur houdt voor mij op bij de min of meer feitelijke constatering van het wat, waar en wanneer.”; ook bij Delsaert, *Suam quisque bibliothecam*, 16. F. Barbier geeft de volgende definitie: “les conditions qui rendent possible (...) l’appropriation de son [van het boek] contenu selon tel ou tel mode par les lecteurs potentiels.” (Barbier, ‘Avertissement’, 8).

⁶² Voor zover het werkelijke leesonderzoek, het ‘bladeren in andermans hoofd’, al mogelijk is: De Vries, ‘Rondom de lezer’; Brouwer, ‘Inleiding’, 14; Id., *Lezen en schrijven*, 33 e.v.

⁶³ Frijhoff, *Evert Willemsz*, 314-350.

⁶⁴ Als bij Brouwer, ‘Geschiedenissen’, 16-17.

⁶⁵ Id., ‘Inleiding’, 23-24; eerder in Id., ‘Geschiedenissen’, 12-13.

het om het tweede domein, zoveel is duidelijk. De “samenspraak of rivaliteit met andere media” blijft buiten beschouwing. Dit volgt uit het nemen van het boek op zich als fysiek en cultureel object, maar ook uit het feit dat in de besloten en zwijgende omgeving van een kartuis nu eenmaal weinig sprake is van cultuuroverdracht vanuit ‘de wereld’ anders dan door het boek. En voor zover die er wel was, onttrekt ze zich op een enkele overgeleverde brief na aan elke waarneming.

Het hoofdstuk over bibliotheekontwikkeling hoort bij de boekgeschiedenis als economische geschiedenis. Met dit verschil dat het “lezend publiek” hier niet “de laatste schakel in de keten” is, maar als het ware van daaruit vertrokken wordt.⁶⁶ We brengen in kaart welke boeken dit lezerspubliek wanneer in welke aantallen bezat.⁶⁷ De deelvraag ‘welke boeken’ is dankzij de catalogus overigens veel minder moeilijk te beantwoorden dan in veel ander consumptiehistorisch onderzoek. Dat neemt immers vaak een vooraf niet zó helder gedefinieerde boekenvraag als uitgangspunt, en moet zich verlaten op weinig betrouwbare bronnen als nationale bibliografieën (zoals de *Short-Title Catalogue Netherlands*), notariële boedelinventarissen of boekwinkeladministraties.⁶⁸ En omdat ‘het publiek’ vooraf gedefinieerd is, hebben we natuurlijk vanzelf ook niet te maken met het leeshistorische probleem van het opsporen van de lezers.⁶⁹

Bibliotheken

Nu dit boek op de plattegrond van het boekhistorisch onderzoek is geplaatst, is de volgende vraag welke antecedenten het heeft in het gebruik van een bibliotheek(catalogus) als bron. In een college uit 1990 stelde B. van Selm dat “over de Nederlandse boekenbezitters uit het verleden (...) nog maar erg weinig bekend” is. “De studie van particuliere bibliotheken is ongetwijfeld een van de meest verwaarloosde onderdelen van de Nederlandse boekgeschiedenis. Het is werkelijk verbijsterend om te zien hoe weinig boekhistorici zich meer dan oppervlakkig hebben verdiept in het boekenbezit van Nederlandse burgers.”⁷⁰

⁶⁶ Id., ‘Inleiding’, 23.

⁶⁷ Waarbij we overigens voorbij moeten en willen gaan aan het verschil tussen aantallen titels en werkelijk fysiek volume (aantallen vellen): Cuijpers, *Teksten als koopwaar*, 55, 65, e.v.

⁶⁸ Brouwer, *Lezen en schrijven*, 22 e.v.; Blaak, *Geletterde levens*, 25 e.v.; Hoftijzer, ‘Leesonderzoek’, 173-178. Vgl. voor de boedelinventarissen Van Otegem, ‘Bruikbaarheid’ en de ald. n. 1 en 2 genoemde literatuur.

⁶⁹ Brouwer, *Lezen en schrijven*, 34 e.v.

⁷⁰ Van Selm, ‘Particuliere bibliotheken’, 78; Id., ‘Portretten’, 20: “Het is voor mij eenvoudig onverteerbaar dat binnen- en buitenlandse naslagwerken wel de boekenverzamelaars in

De auteur illustreert zijn stelling voor in ieder geval de Noordelijke Nederlanden door te tonen hoe hij, bij gebrek aan voorstudies, nog maar heel summier in kan gaan op de mogelijkheden die de diverse bronsoorten (overgeleverde bibliotheken, provenancegegevens, testamenten, boedelinventarissen, veilingcatalogi) bieden voor de reconstructie van boekenbezit.⁷¹ De bronsoort waarvan we hier voor de Roermondse kartuizers een voorbeeld bezitten, “een door de eigenaar opgestelde lijst”, krijgt maar een paar regels toebedeeld aan de hand van de voorbeelden van de boekenlijst van de Amsterdamse pastoor Jacob Buyck uit 1578 en de *catalogus librorum* van Gerardus Joannes Vossius uit ongeveer 1622.⁷²

Na zijn verbijsterende constatering gaat Van Selm in op de “analyse van een collectie” en geeft hij een opsomming van de vragen die aan een collectie gesteld kunnen worden. Die “kunnen betrekking hebben op de ouderdom van de boeken, de plaats waar ze zijn gedrukt of uitgegeven, het formaat, de omvang, de taal waarin ze zijn gesteld.” Dit zijn – behoudens de “omvang” – precies de vragen die in het hoofdstuk over de ontwikkeling van de kartuizerbibliotheek gesteld worden.

Maar Van Selm sluit de opsomming af met de zinsnede “maar natuurlijk vooral de inhoud.”⁷³ Vervolgens gaat hij in op twee voorwaarden voor de inhoudelijke analyse van een collectie: de identificatie van de titels (“zo tijdrovend dat het ondoenlijk is voor grote collecties”) en de keuze tussen een contemporain en een door de onderzoeker opgesteld classificatiesysteem.⁷⁴ Beide problemen zijn in het geval van de kartuizerbibliotheek al door de catalograaf opgelost: de titels zijn nagenoeg allemaal zo goed als volledig beschreven en de rubriekenindeling is erg specifiek, zij het dat er nog steeds een grote rubriek van meer dan 1.000 nummers overblijft. Deze studie wijkt af van de inschattingen van Van Selm waar hij spreekt over de functie van bibliotheken voor de onderzoeker als vooral een indicator voor de

Engeland, Frankrijk en Duitsland bespreken, maar niet de Nederlandse.”; al eerder werd deze omstandigheid door dezelfde auteur aan de orde gesteld in Id., *Boekhandelscatalogi*, 2-3.

⁷¹ Id., *Particuliere bibliotheken*, 80-85.

⁷² Ibid., 82, vgl. 81.

⁷³ Een voorbeeld van de navolging van Van Selm: Hoftijzer, ‘Elizabeth Raphelengius’, m.n. 425 en n. 20 ald. Dierkens, ‘Considérations générales’, 263-265, stelt een aantal voor de hand liggende vragen omtrent het gebruik van bibliotheekcatalogi als bron, overigens zonder ze te beantwoorden.

⁷⁴ Van Selm, ‘Particuliere bibliotheken’, 85-86.

intellectuele cultuur, als spoor van de verbinding tussen leven en boeken van de bezitter.⁷⁵

Samen met H.W. de Kooker stelde Van Selm een bibliografie samen van publicaties over boekenbezit in Noord- en Zuid-Nederland. Net als in zijn college uit 1990 beperkt de onderzoeker zich ook hier tot particulier boekenbezit. Daaronder worden helaas niet de kloosterbibliotheken gerekend die als een soort tussenvorm kunnen worden beschouwd – in zekere zin institutioneel (niet het eigendom van een persoon), maar zeker nog veel minder openbaar en op het algemene nut gericht dan een universiteitsbibliotheek.⁷⁶ Slechts als een studie over een kloosterbibliotheek ook aandacht besteedt aan het “privé-boekenbezit van de religieuzen”, zoals die van Pl. Lefèvre over de abdij Averbode, wordt die in de bibliografie opgenomen.⁷⁷

In 1955 gaf een andere boekhistoricus, L. Brummel, een diescollege waarin hij in de titel en de inleiding de bibliotheekgeschiedenis tot “stiefkind” benoemde en aan het einde zelfs vreesde dat ze een “verweesde” zou worden, “wier lot zich niemand aantrekt.”⁷⁸ Hij doelde hiermee op de krimpende tijd die collega-bibliothecarissen van zijn generatie nog overhadden voor het beoefenen van bibliotheekgeschiedenis.⁷⁹ Deze bibliotheekgeschiedenis ontleende wat hem betreft “haar belang aan de plaats, die zij in de cultuurgeschiedenis inneemt. De geschiedenis van een bibliotheek moet altijd zoveel mogelijk gezien en beschreven worden tegen de achtergrond van en in verband met de cultuur van een tijd en een land.”⁸⁰ Het is inmiddels voldoende duidelijk geworden dat dit type bibliotheekgeschiedenis hier niet aan de orde is. Bovendien is Brummels pessimisme al ingehaald door het onderzoek naar bibliotheekgeschiedenis zoals dat binnen de Verlichtingsstudie wordt uitgevoerd.⁸¹

⁷⁵ Ibid., 87-90; 90-91: “Wie diepgaand studie maakt van een particuliere boekencollectie uit het verleden kan een historische persoonlijkheid beter profileren. Zo kan de boekhistoricus de mens uit het verleden nader komen en beter begrijpen.”

⁷⁶ De Kooker en Van Selm, *Boekcultuur*; Van Selm, ‘Particuliere bibliotheken’, 87-88: “De Nederlandse institutionele bibliotheken uit deze tijd zijn weinig talrijk, meestal veel minder omvangrijk en veel minder eenzijdig samengesteld. Overheersend in deze periode is de geleerdenbibliotheek.”

⁷⁷ De Kooker en Van Selm, *Boekcultuur*, 11, nr. 051. Vgl. over deze discussie Staub, ‘Privatbibliotheken’, 111.

⁷⁸ Brummel, ‘Stiefkind der geschiedenis’, 64-80.

⁷⁹ Ibid., 78-80.

⁸⁰ Ibid., 65-66.

⁸¹ Bijv.: Chapron, ‘Bandini’.

Maar het citaat leidt wel naar de stand van zaken in het boek- en bibliotheekhistorisch onderzoek in de Zuidelijke Nederlanden. In een besprekingsartikel uit 2003 voorziet Van Goinga de stiefkind-metafoor van een vraagteken. Haar argument vormen de te recenseren boeken, waaronder dat van P. Delsaerdts uit 2001 over het boekwezen, inclusief het particuliere boekenbezit, aan de Leuvense universiteit van het ancien régime.⁸² Die auteur laat echter geen misverstand bestaan over de deplorabele situatie waarin het Belgische, in het bijzonder het Vlaamse onderzoek naar de “geschiedenis van het gedrukte boek”, na een goed begin in de jaren 1970 en 1980, “tot stilstand” is gekomen. Iets wat hij overigens ook wijt aan het gegeven dat “de boekgeschiedenis in België momenteel te veel beoefend [wordt] als een nevenactiviteit van bibliothecarissen” – waarmee Delsaerdts collega-bibliothecaris Brummel een vooruitziende blik gehad blijkt te hebben.⁸³

Delsaerdts boek is dik, maar niet van overdreven veel theoretiseren. Het is zelfs zeer beknopt in het bepalen van het referentiekader en beperkt zich tot een verwijzing naar Kebluseks studie over ‘boeken in Den Haag’, voor het concept ‘stedelijke boekcultuur’, en Van Goinga’s *Alom te bekomen*, voor het concept ‘boekdistributie’. Waarmee overigens opnieuw een indicatie wordt geleverd voor de gebrekkige ontwikkeling van de boekgeschiedenis in de Zuidelijke Nederlanden.⁸⁴ Het werk dat, zoals de auteur zelf zegt, “erg ‘op de bronnen geschreven’” is, behandelt twee onderwerpen: de Leuvense boekhandel en het Leuvense particuliere boekenbezit, beide beperkt door het kader van de Leuvense universiteit.⁸⁵ Dit betekent dat het gaat om het particuliere boekenbezit van hoogleraren.

De manier waarop Delsaerdts ‘zijn’ bibliotheken behandelt, vertoont duidelijke parallellen met ons hoofdstuk over de ontwikkeling van de kartuizercollectie. De analyse van de hooglerarencollecties door onderverdeling in categorieën naar genre, taal, ouderdom, plaats van uitgave, is een benadering die verderop nog veel gebruikt zal worden. Belangrijke verschillen zijn er ook. Delsaerdts heeft vele boekenbezitters tot onderwerp, de inventarisaties van hun bezit verschillen onderling behoorlijk in kwaliteit, waardoor uniformiteit en daarmee vergelijkbaarheid problematisch worden. Ten tweede is hij om dezelfde reden niet goed in staat binnen één collectie of groep van collecties de historische ontwikkeling te geven. En ten derde, en dat is het belangrijkste

⁸² Van Goinga, ‘Hoezo stiefkind?’.

⁸³ Delsaerdts, *Suam quisque bibliothecam*, 14-15, n. 4.

⁸⁴ *Ibid.*, 14-19.

⁸⁵ *Ibid.*, 26 (cit.).

verschil, heeft Delsaerdt particulier boekenbezit tot onderwerp. Ook hij gaat voorbij aan het institutionele bezit – waarvan de Leuvense universiteitsbibliotheek natuurlijk hét exemplaar is –, en laat door zijn onderwerpsafbakening ‘semi-institutionele’ boekenbezitters als kloosters buiten beschouwing.

Kloosterbibliotheken

Aan het begin van zijn besluit haalt Delsaerdt een citaat aan van E. Leedham-Green waarin zij spreekt over “‘college-’ en universiteitsbibliotheken die “‘until the later 16C, and after until much later, depend almost entirely on gift or bequest and (...) thus tend to lag well behind private libraries as evidence for the reception of new texts.”⁸⁶ Leedham-Green is behalve beheerder van het universiteitsarchief van Cambridge ook uitgeefster en één van de boeken in haar fonds is een belangrijke dissertatie uit 2003 over een kloosterbibliotheek, die van H. Dijkgraaf over de collectie van de jezuïeten-missionarissen van Holbeck (Nottinghamshire). Daaruit blijkt dat Leedham-Greens opmerking over wetenschappelijk-institutionele bibliotheken niet hoeft te betekenen dat kloosterbibliotheken de moeite van het bestuderen niet waard zijn. De auteur wijdt immers niet alleen “the core of this book” aan een uitgebreide bibliografische identificatie van de titels uit de overgeleverde catalogus uit 1679, hij laat die ook volgen door een diepgaande inhoudelijke analyse van de collectie.⁸⁷

Het is deze inhoudelijke analyse – ‘wie bezat welke boeken (teksten)’-waartoe studies over kloosterbibliotheken zich in de regel beperken. Dat doet niets af aan het belang van deze studies, door hun relatieve schaarste zijn ze bij voorbaat nuttig. Maar de constatering van D. Beales over de ongehoorde, door eigen ideologie ingegeven veronachtzaming door historici van de monastieke beweging onder het ancien régime, gaat bij insluiting ook op voor het monastieke boekenbezit.⁸⁸ C. Coppens begint in 1999 een artikel met de vaststelling dat “on a accordé peu ou presque pas d’attention aux bibliothèques monastiques postérieures au moyen âge”, iets wat in 1984 ook al geconstateerd was door R. Wittmann in zijn grondleggende artikel over de bibliotheekcatalogus als bron.⁸⁹ Dit terwijl juist de kloostercollecties altijd een afzetmarkt bij uitstek voor de

⁸⁶ *Ibid.*, 341 en n. 1 ald.

⁸⁷ Dijkgraaf, *Holbeck*, xiv (cit.), 93-229 en 231-316.

⁸⁸ Beales, *Prosperity and plunder*, 9-17.

⁸⁹ Coppens, ‘Catalogue’, 384; ook Souvereyns, ‘Onderzoeksperspectieven’, 69 e.v.; Wittmann, ‘Bücherkataloge – Einführung’, 12-13.

boekproductie vormden. In 1789 schrijft Domenico Maria Pellegrini aan de Florentijnse bibliothecaris Angelo Maria Bandini dat de kloostersuppressies de boekhandel bijna de doodsteek hebben toegebracht. Het is dan werkelijk de vraag geworden wie nog boeken zal kopen.⁹⁰ Vijftien jaar eerder beschouwde de incunabelverzamelaar Jacob Visser de kloosterbibliotheken als onmisbaar voor het vervullen van zijn ambitie om een lijst van in Nederland geproduceerde wiegedrukken samen te stellen.⁹¹

Aan ontbrekend bronnenmateriaal hoeft de mindere voorziening in kloosterbibliotheekhistorische studies niet geweten te worden. Bij de Oostenrijkse en Franse nationalisaties uit de jaren 1780 en 1790 van tientallen kloosters in het huidige België werden elke keer lijsten van het boekenbezit aangelegd, een schitterende seriële bron voor een geaggregeerde, kwantificerende analyse van het totale boekenbezit van monniken en nonnen.⁹² Sterker nog: juist deze confiscaties vormden al rond 1800 een belangrijke stimulans voor een opbloei van de bibliografische wetenschap, een beweging waarvan de eerste boekwetenschappelijke encyclopedie, de *Dictionnaire de bibliologie* van Gabriel Peignot uit 1802, een exponent was.⁹³ Desalniettemin overigens hebben deze confiscatielijsten wel de aanleiding gevormd voor nog een ander, moderner type studie, dat tracht al het beschikbare bronnenmateriaal over één kloosterbibliotheek te presenteren. De moeilijkheid schuilt dan weer in de aansluiting bij eerdere lijsten of catalogi.⁹⁴

Voor zover kloosterbibliotheken bestudeerd zijn, gaat het traditioneel om de weergave van de inhoud van collecties. Diepgaande kwantificeringen zijn zeldzaam en in de regel is het resultaat een exemplarisch opgezet overzicht waarbij het unieke of kostbare enkele boek de aandacht krijgt. Waar het laatste niet het geval is, wordt de bibliotheek vooral bestudeerd als ‘spiegel’ van de intellectuele – theologische of spirituele – voorkeuren van het betreffende convent. De mogelijkheid om doorheen het boek de lezer te leren kennen, wordt door

⁹⁰ Chapron, ‘Bandini’, 74, n. 58.

⁹¹ Van Hal, ‘Jong geleerd, oud gedaan’, 51.

⁹² Zie ook: Vael, ‘Ex libris iuris utriusque’, 205 en n. 2-3 ald.

⁹³ Janssen, ‘First encyclopedia’, m.n. 89-90.

⁹⁴ Bijv. Fischer, ‘Weingarten’; Seichepine, ‘Bibliothèques’; Scheerder, ‘Sint-Margaretha’; Ooms, ‘Mechelen’, 39-49; Id., ‘Diksmuide’, 13-22; Id., ‘Ieper en Hondskoote’, 178-183, 190-199; Id., ‘Bibliotheken’, 37-41 en 44-47. De publicaties van Ooms baseren zich alle op boekenlijsten van minderbroederkloosters die in 1668 werden opgesteld op last van de Franse bezetters. Nog zo’n voorbeeld van een weinig opgemerkte of gebruikte bron is het fonds bibliotheekcatalogi van Italiaanse kloosters uit de jaren rond 1600, door de regulieren zelf opgesteld naar aanleiding van een daartoe strekkende missive van de Congregatie van de Index: Dykmans, ‘Bibliothèques’.

deze studies a priori aangenomen.⁹⁵ Maar ze kunnen zich de verzuchting van Fens uit een beschouwing over een artikelenbundel over middeleeuwse handschriften aantrekken waarin hij schrijft: “Over de bibliotheek komen we alles te weten, over de lezers weten we tenslotte niets. Dus ook niet over hun spiritualiteit. Er schemeren hoogstens vermoedens. Het schitterende portret van de kloosterbibliotheek portretteert de broeders niet.”⁹⁶

Minder beknopt, maar, passend bij het motief, meer denkend, formuleert J. Quéniart:

““Un livre rend-il compte des convictions et des idées? Oui sans doute, au moins à l’époque de l’achat, pour les petites bibliothèques, pour les gens peu fortunes, qui achètent par goût ou par besoin... Non, parfois, pour ceux qui ... participent en acteurs, ou à tout le moins en spectateurs attentifs, aux combats d’idées: les bibliothèques jésuites possèdent des livres jansénistes, et les philosophes et leurs critiques les plus virulents se trouvent en plus d’un cas côte à côte sur les mêmes rayons. Induire d’un titre l’opinion de l’homme serait donc parfois une franche naïveté.””

Maar waar het individuele boek in een collectie niet de ruimte biedt voor een interpretatie van het denken van de bezitter, kan een bibliotheek als geheel wél betekenis hebben:

““En vérité, la présence d’un livre ne prend sa pleine signification que par rapport à l’ensemble d’une bibliothèque et à la personnalité d’un individu. Le livre de devotion, selon qu’il est seul, associé à de nombreux autres ou isolé au milieu d’une foule de livres d’autres types, ne rend pas compte des mêmes réalités. L’ouvrage de droit canon, qui chez l’ecclésiastique peut être signe

⁹⁵ Zie bijv. Jacobs, ‘Van Kessel’, 62, 78-79. Niet minder overigens in studies als Peremans, ‘Bibliothèque’ en Hodeige, ‘Catalogues’, die door de analyse van bibliotheken van Luikse notabelen en geestelijken in de achttiende eeuw de receptie van Verlichte ideeën in dat milieu na willen gaan.

⁹⁶ Fens, ‘Demonstraties uit de handschriftenkamer’, 172. Heijting, ‘Wilhelmieten’ moet concluderen (299) dat de moeizame reconstructie van de bibliotheek van het Bossche wilhelmietenklooster “weinig inzicht [geeft] in het specifieke van het boekenbezit bij de Nederlandse wilhelmieten”.

d'un savoir erudite ou moyen de défense, n'est pour l'avocat qu'un instrument professionnel sans autre réalité culturelle.”⁹⁷

Het geheel van de kloosterbibliotheek is een accumulatie, zowel historisch als sociaal. In de catalogi verdwijnt het moment van verkrijging van het boek, en ook de individuele lezer. Ze zijn “le reflet d'une réalité passée, de la “mémoire” du couvent ou du monastère.”⁹⁸

Deze overwegingen zijn de meeste oudere historici van kloosterbibliotheeken vreemd. In zekere zin passen zij een versie avant la lettre van het model-Chartier toe. Met natuurlijk het categorische verschil dat hier de premisse van de oneindige complexiteit van de multiplicatie van betekenissen in de interactie tussen tekst en lezer onbekend is, laat staan dat onderzocht wordt hoe die plaatsvindt – men veronderstelt dát ze er is.⁹⁹

Maar ook de groei van het aantal moderne kloosterbibliotheekhistorische studies blijft achter bij die van de boekhistorische ('histoire du livre') publicaties. Niet vreemd hieraan zijn ten eerste het niet ontorechte wantrouwen jegens de accuratesse van de catalogi en ten tweede, als dat al geprobeerd wordt, de moeilijkheid om bij het kwantificerend onderzoek naar groepen kloosterbibliotheeken geldige statistische categorieën aan te leggen. Nogal eens verschilt de indeling zoals de boekhistoricus die wil of zou gebruiken van die welke in de bron wordt aangetroffen. Desalniettemin is zeker in de Franse literatuur zonder meer sprake van een forse groei in het aantal studies, niet in de laatste plaats aangemoedigd door baanbrekende publicaties als de bundel *Livres et société dans la France du XVIIIe siècle* (1965-1970), H.-J. Martins *Livre, pouvoir et société à Paris au XVIIe siècle (1598-1701)* (1969) en het tweede deel, *Les bibliothèques sous l'Ancien Régime (1530-1789)* (1988) van de grote *Histoire des bibliothèques françaises*. Deze groei is mede veroorzaakt door de toegenomen belangstelling voor de geschiedenis van de ordes

⁹⁷ Gecit. in Froeschlé-Choppard, 'Inventaires', 498. Zie – hoewel niet specifiek over kloosterbibliotheeken – ook de opmerkingen van D. Droixhe, 'Bibliothèques liégeoises', 162-163 (over de conventie die het bezit van bepaalde titels op kan leggen, en niet de individuele smaak van de bibliotheekeigenaar) en 169-175 (over de grotere waarde in dit opzicht van kleinere bibliotheken, omdat het individuele boek daar een grotere betekenis heeft); ook Haesenne-Peremans en Delbouille, 'Présence française', 177, 192.

⁹⁸ Froeschlé-Choppard, 'Inventaires', 501.

⁹⁹ Vgl. bijv. Ceyssens, 'Bibliotheek kruisheren Venlo'; Van de Wiel, 'Blijdenberg'; Van den Bosch, 'Kruisherenkloosters', 589-582, uitgebreider in Id., *Observantie*, 135-152. Selectieve bibliografie (ook van kerkelijk-particuliere (pastoors-)bibliotheeken) bij Nissen, 'Pastoraal arsenaal', 180, n. 14 en bij Knapen, 'Livres', 443, n. 82.

zelf, waarvoor de geschiedenis van hun bibliotheken het intellectuele en spirituele kader geeft.¹⁰⁰

Het zojuist aangehaalde artikel van Coppens bevindt zich in een bundel studies over de zeventiende-eeuwse bibliotheek van de benedictijnenabdij Saint-Hubert d'Ardenne en is één van de weinige voorbeelden van een dieper gravende analyse van een kloosterbibliotheek in het tegenwoordige België. Na een reeks artikelen waarin deze bibliotheek per rubriek wordt beschreven – opnieuw exemplarisch, aan de hand van individuele opvallende titels en wel kwantificerend, maar niet over alle rubrieken consequent – volgen een studie van L. Knapen over organisatie en beheer en het genoemde stuk van Coppens waarin hij volgens de titel de *catalogus* in zijn context plaatst.¹⁰¹ Knapen gaat onder andere in op de classificatie, aankopen en schenkingen, boekprijzen en een aantal technische kenmerken als de fysieke staat van de overgeleverde boeken, bandornamenten, *supra-libros*, signaturen en leenverkeer.¹⁰² Coppens kiest een benadering als Delsaerdt voor de Leuvense professorenbibliotheken deed en analyseert de collectie naar onder andere uitgavejaar, plaats van uitgave en rubriek. Wat hij achterwege laat, en hier verderop wel zal gebeuren, is de combinatie van deze individuele onderverdelingen.¹⁰³ Met hun benaderingen geven studies als die van Delsaerdt en de bundel over Saint-Hubert een vernieuwend element in het onderzoek naar Belgische (klooster)bibliotheken.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Froeschlé-Choppard, 'Inventaires', 494-499.

¹⁰¹ In het kort karakteriserend: biblica (Delville, 'Bibles'): kwantitatieve benadering (naar de inhoud); patristiek (Gysens, 'Libri patrum'): vergelijking met ideaaltype; scholastiek en moraal (Van Houdt, 'Ouvrages scolastiques et casuistiques'): de bibliotheek als 'spiegel' van de theologie-geschiedenis; spiritualiteit (Vos, 'Observance, liturgie et spiritualité'): de bibliotheek als 'spiegel' van de spiritualiteit in het klooster; controverse (Demoulin, 'Rumeurs du monde'): de bibliotheek als 'spiegel' van de controverse-geschiedenis; rechten (Vael, 'Ex libris iuris utriusque'): sterk kwantitatieve benadering (naar de vorm), vervolgens de bibliotheek als 'spiegel' van de rechtswetenschapsgeschiedenis; geschiedwetenschap (Vanysacker en Papy, 'Livres historiques'): de bibliotheek als 'spiegel' van de geschiedschrijving, gevolgd door een korte kwantitatieve benadering; humanisten (Sorgeloos, 'Humanistes'): de bibliotheek als 'spiegel' van de contemporaine productie, gevolgd door een beknopte vergelijking met andere bibliotheken; filosofie en 'politiek' (Opsomer en Halleux, 'Philosophes et politiques'): de bibliotheek als 'spiegel' van de productie. Een soortgelijke benadering ook in de eerste vier artikelen van een niet helemaal gelukte (voor illustratie zie de hierna te noemen bijdrage van Feenstra) bundel over de Franeker universiteitsbibliotheek in de zeventiende eeuw: Van Bekkum, 'Hebraica en rabbinica', Feenstra, 'Libri juridici', Van Lieburg, 'Medische boeken', en Van Berkel, 'Wiskundige boeken', met welke vier bijdragen overigens nog lang niet het geheel van de collectie bestreken wordt.

¹⁰² Knapen, 'Organisation et gestion'; een eerdere versie in Id., 'Organisation'.

¹⁰³ Coppens, 'Catalogue'.

¹⁰⁴ Hendrix, *Westmalle*, is in dit opzicht teleurstellend: het "boekengebruik" uit de titel beperkt zich tot een overzicht van de vertaalactiviteiten van trappisten van Westmalle en een zevental

De bibliotheekhistoriografie beweegt zich voor wat betreft het gebruik en de functie van de catalogus al snel op bibliotheektechnisch terrein. En van de bibliotheektechniek beweegt ons boek zich weer terug naar de omgang met het boek door de Roermondse kartuizers. Bibliotheektechniek is in zekere zin ahistorisch; het fysieke object ‘boek’ en de wijze waarop het bewaard en ontsloten wordt, is sinds Joannes Gutenberg niet veranderd. De werkwijze van de cisterciënzer bibliothecaris Godfried Bouvaert in de jaren 1740 zou gemakkelijk die van de Roermondse catalograaf kunnen zijn.¹⁰⁵ Dit betekent dat onderzoek naar veel bibliotheektechnische aspecten zich op zich weinig aan historische ontwikkelingen gelegen hoeft te laten liggen. Dat betekent vervolgens weer dat een aantal Franse deskundigen zich in de pas voltooide *Dictionnaire Encyclopédique du Livre* kunnen wijden aan abstracte maar prikkelende bespiegelingen over “le livre contre la collection; la collection contre les livres”, over de classificatie als een toepassing van het “moins est plus”-beginsel of de bibliotheek als “lieu de pouvoir”.¹⁰⁶ Zonder dat er hier werkelijk sprake is van een ‘groot debat’ onder historici als dat rondom de Engelsing-these of tussen Darnton en Chartier, is het wel op deze analyse van bibliotheektechniek dat onze studie aansluit door de ‘bibliotheektechniek’ van de Roermondse kartuizers te analyseren in het licht van de interactie tussen hen en hun boek.

Methodologie

Tenslotte past nog een opmerking over de historiografie in methodologische zin. Zoals gezegd bevat de bundel over Saint-Hubert een aantal kwantificerende bewerkingen.¹⁰⁷ Ook dat is een nieuwere onderzoekslijn waar deze studie bij aansluit. Die onderzoekslijn is alleen al daarom nieuw omdat het analyseren van grote hoeveelheden gestructureerde gegevens pas mogelijk is geworden door de komst van

bekopte bio-bibliografieën van Westmalse trappisten-auteurs uit de negentiende en twintigste eeuw. Delsaerdt, ‘Bibliotheken’, 130-131 gebruikt de tussenkop “En toch: kloosterbibliotheken”, maar houdt het bij algemeenheden.

¹⁰⁵ De Smedt, ‘Bouvaert’, 69 e.v.; zie bijv. ook de problemen die de Engelse boekenverzamelaar Francis Lodwick in de tweede helft van de zeventiende eeuw op te lossen had en die ook in de Bethlehem-bibliotheek een rol speelden (Kebulsek, ‘Lodwick’, 325-329).

¹⁰⁶ Poulain, ‘Bibliothèque’; Cazabon e.a., ‘Catalogue’.

¹⁰⁷ De benadering vanuit de productiezijde in Cuijpers, *Teksten als koopwaar*, 55-107, laat zien hoe vruchtbaar dergelijke bewerkingen kunnen zijn. Vgl. desalniettemin de kritische bespreking door Heijting. Een ander voorbeeld, uit een heel andere periode: Streng, ‘Vraag en aanbod’ en Id., ‘Gedwongen tot specialismen’.

informatieverwerkende technologie. Nog een lichte vertraging misschien liep de boekgeschiedenis vervolgens op omdat historici in het algemeen, en boekhistorici al in het bijzonder, minder vertrouwd zijn of affiniteit hebben met het werken met dergelijke hulpmiddelen.¹⁰⁸ Het is misschien ook de reden dat, zoals L. Buzas in zijn handboek opmerkt, de catalogi van de in de regel veel kleinere middeleeuwse bibliotheken aanmerkelijk beter onderzocht zijn. Het aantal uitgegeven dan wel door de literatuur besproken catalogi uit de Nieuwe Tijd is veel te gering “um auch nur annähernd gültige Aussagen über Sammlungen mit 10.000 bis 150.000 Bänden machen zu können.”¹⁰⁹

D. Droixhe wijst in de bespreking van een aantal studies waarin langs kwantitatieve weg gepoogd wordt het doordringen van de Verlichting in achttiende-eeuwse Luikse privé-bibliotheken te achterhalen – het goede begin van de Belgische bibliotheekgeschiedschrijving waarover Delsaerdt spreekt – op het gevaar van het verloren gaan van individuele titels in statistische aggregaties. Termen als ‘Verlicht’, ‘rationalistisch’, ‘kritisch’, ‘modernistisch’ en ‘atheïstisch’ ‘verdwijnen’ in generieke rubriekaanduidingen die het tegendeel suggereren.¹¹⁰ Als voorbeeld wordt genoemd *De la sagesse* van Pierre Charron dat in een rubriek ‘Morale’ wordt geplaatst. Maar het is ook niet om ideeënreceptiehistorische redenen dat we hier veel kwantificaties toepassen. Het is de bedoeling de aanzetten tot kwantitatief onderzoek in de bibliotheekgeschiedenis verder uit te diepen zoals die gedaan zijn in studies als – om maar een paar uiteenlopende voorbeelden te noemen – die over de collectie van de Leidse archeoloog C.J.C. Reuvers, over de biblica in Saint-Hubert, de bibliotheek van de geleerde Beatus Rhenanus, van de geleerde en bisschop Laevinus Torrentius en die van de Xantense advocaat en bestuurder Alexander van de Sandt.¹¹¹ Deze kwantificerende benadering biedt dan vanuit de kant van de consumptie nog een aanvulling op de eerste

¹⁰⁸ Een onwennige, vroege poging tot statistische verwerking van bibliografische data: Dermul, ‘Bibliographie en statistiek’, 267 e.v.

¹⁰⁹ Buzas, *Bibliotheksgeschichte*, 132.

¹¹⁰ Droixhe, ‘Bibliothèques liégeoises’; Delsaerdt, *Suum quisque bibliothecam*, 14, n. 4: “De achttiende-eeuwse boekcultuur werd met veel ijver bestudeerd aan de Université Libre de Bruxelles, wat zijn neerslag kreeg in talrijke boeiende artikels in de reeks *Études sur le XVIIIe Siècle*.” Een voorbeeld van dit type studie is ook Vanysacker, ‘Tussen traditie en vernieuwing’.

¹¹¹ Brongers, ‘Reuvers’, m.n. 28-44; Delville, ‘Bibles’; Hirstein, ‘Rhenanus’, 120 e.v.; De Landtsheer, ‘Torrentius’; Van de Sandt en Onderdenwijngaard, ‘Van de Sandt’, 10-13. Kwantitatief pakt De Kruif, *Liefhebbers en gewoontelezers* het onderzoek naar grote groepen lezers aan (een soortgelijk voorbeeld: Medick, ‘Buchkultur’). Voorbeelden uit de boekproductie: Heijting, ‘Succes in numbers’; Van Rossem, Proot en Delsaerdt, ‘STCV’, m.n. 347-349; Verkruisje, ‘Kwarto-in-octaven’; Van Delft, ‘Kwantitatief onderzoek’.

statistische benaderingen die voor diverse landen van de productiezijde gedaan zijn.¹¹²

Balans

Samenvattend heeft deze studie als volgt een plaats in de boekhistorische onderzoeksliteratuur. Het hoofdstuk over de bibliotheekontwikkeling sluit aan op eerder onderzoek naar de “uiterlijke leescultuur”. We geven een antwoord op de vraag welke boeken – naar genre, naar formaat, naar taal, naar plaats van herkomst – de Roermondse kartuizers wanneer bezaten. Het hoofdstuk over het bibliotheekbeheer sluit aan bij het onderzoek naar de “innerlijke leescultuur”: het geeft een antwoord op de vraag op welke wijze de Roermondse kartuizers met het boek als fysiek en cultureel object omgingen.

Daarnaast bevat dit boek een bijdrage in methodologisch en in thematisch opzicht. In methodologisch opzicht nemen we de mogelijkheid te baat om niet private bibliotheken te gebruiken, zoals tot nu toe veelal gebeurde, maar een semi-institutionele bibliotheek. Bovendien zullen we proberen de conventionele kwantitatieve representaties uit te diepen door de categorieën niet alleen afzonderlijk, maar ook gecombineerd te gebruiken, met als belangrijkste voordeel dat we een historische ontwikkeling bloot kunnen leggen en het niet hoeven te laten bij een momentopname. Ten derde voegt ons onderzoek in die zin in methodologisch opzicht waarde toe doordat het juist de bibliotheekcatalogus niet alleen gebruikt als “intellectuele spiegel”, maar juist om zijn broninterne waarde.

In thematisch opzicht tenslotte wil deze studie helpen de “stilstand” in het Zuid-Nederlandse boekhistorische onderzoek op te heffen en het onderzoek naar het verdwenen bestand van miljoenen titels in monastiek bezit een ander accent geven.

¹¹² Echter vooral voor de vroege geschiedenis van de boekdrukkunst: Cuijpers, *Teksten als koopwaar*, 16 e.v.; voorbeelden voor de latere periode: Van Impe en Bos, ‘Gotisch en romein’ en Proot, ‘Romein’.

I.3 Kartuizers en boeken

Het beeld: tot het midden van de zestiende eeuw

Toen ergens rond het jaar 1130 een beer een codex met de brieven van Augustinus van de abdij van Cluny opat, wendde abt Petrus Venerabilis zich precies tot de Grande Chartreuse om een nieuw exemplaar te bemachtigen.¹¹³ “Ad libros!” was het eerste bevel van prior Guillaume Raynaldi toen in 1371 brand uitbrak in de Grande Chartreuse.¹¹⁴ De mannen van Bruno bezaten toen al de reputatie van grote boekenbezitters. Die reputatie is tot in de twintigste eeuw blijven voortbestaan en kent twee klassieke aangrijpingspunten: een citaat uit de vastlegging van de gebruiken in de orde uit de twaalfde eeuw en een artikel van bijna precies achthonderd jaar later. Het laatste behelst ook enkel de handschriftenperiode. En dat geldt voor het overgrote deel van de rest van het materiaal over dit onderwerp. Net zoals voor de historiografie van de orde in het algemeen opgaat dat de twaalfde eeuw, als ontstaanstijd, en de veertiende en vijftiende eeuw, als bloeitijd, verreweg de meeste aandacht op zich gevestigd hebben.

In het jaar 1127 stelt Guigo zijn *Consuetudines* op. In het 28^e van de 80 hoofdstukken, “De utensilibus cellae”, komt de monnik te spreken over de “exercitia cellae”. De kartuis bezit geen scriptorium, elke cel moet van schrijfwaren voorzien worden. Nadat hij die nauwkeurig opgesomd heeft, maant Guigo de monniken de boeken die zij in hun cel te leen hebben, zorgvuldig te behandelen. Hierna, dus in deze context, volgt de talloze malen geciteerde passage:

“Libros quippe tanquam sempiternum animarum nostrarum cibum cautissime custodiri et studiosissime volumus fieri, ut quia ore non possumus, dei verbum manibus predicemus. Quot enim libros scribimus, tot nobis veritatis praecones facere videmur, sperantes a domino mercedem, pro omnibus qui per eos vel ab errore correcti fuerint, vel in catholica veritate proficerint, pro cunctis etiam qui vel de suis peccatis et viciis compuncti, vel ad desiderium fuerint patriae caelestis accensi.”¹¹⁵

¹¹³ Dolbeau, ‘Usagers’, 406; Kwakkel, *Herne*, 90; dezelfde abt schreef over de kartuizers: “Silentio, lectioni, orationi atque operi manuum, maxime in scribendis libris irrequieti insistent.” (Lehmann, ‘Bücherliebe und Bücherpflege’, 123).

¹¹⁴ Gourdel, ‘Chartreux’, k. 754.

¹¹⁵ Gecit. bij Podlech, *Discretio*, 15, n. 78; in Nederlandse vertaling bij Van Aelst, *Vruchten van de Passie*, 155, in Duitse vertaling bij Micus, *Prüll*, 3, Id., ‘Bild und Buchschmuck’, 115, Kamann, *St. Barbara*, 221-222 en Schlegel, ‘Marienehe’, 118, in Franse vertaling (gedeeltelijk) bij Gourdel,

Guigo presenteert hier het tweevoudig nut van het vervaardigen van boeken: de voortbrenging van voedsel voor de ziel en voor het apostolaat, de prediking, door de hand omdat het door de mond niet kan. De verdienste van de schrijver is het zieleheil van de lezer. Deze zinsnede wordt doorgaans gebruikt om de oorsprong van de speciale betrekking tussen kartuizer en boek te identificeren.¹¹⁶ Een speciale betrekking die zover gaat dat gesteld wordt dat in de orde “die Pflege der Bücher (...) geradezu als Gottesdienst betrachtet wurde.”¹¹⁷ In een min of meer beroemd geworden artikel van Paul Lehmann uit 1924 worden Guigo’s woorden, naast andere bronnen, nader uitgewerkt. Het artikel is vervolgens zelf weer tot de canon gaan behoren en wordt in de regel in samenhang met Guigo’s uitspraken aangehaald. Dit ondanks het feit dat het artikel veel minder handelt over de bijzondere boekenliefde onder de kartuizers dan dat het een uitvoerig citerend uittreksel is van Oswald de Corda’s *Opus pacis* uit 1417, een verhandeling over orthografische emendatie.¹¹⁸

Er zijn bij deze ingesleten *topos* wel al kanttekeningen geplaatst. De meest pregnante, in termen die het mythische gehalte van de master narrative wel erg zwaar aanzetten, door C. Fasbender volgens wie uit de eerbewijzen aan Lehmann ook na veertig jaar, als diens stuk herdrukt wordt, blijkt “dass Bücherliebe zu allen Zeiten ein eminent pathetischer Topos ist”, hoe men van kartuizers “Büchernarren” heeft gemaakt, hoe de orde in alle retorische lof voor hervormingsbewegingen ‘gefunctionaliseerd’ is, in een “Literarisierung und Topisierung des

‘Chartreux’, k. 754; zie ook Meyer en De Smet, *Guigo’s “Consuetudines”*, 55-56, 60 en Gaens en Hendrickx, ‘Ritme van verandering’, 37. Het citaat is door Nissen, ‘Bibliothek’, 182 als motto gebruikt. Peeters, *Gods eenzame zwijgers*, 115, citeert een zinspel van Dionysius de Kartuizer op deze passage.

¹¹⁶ Bijv. Axters, *Vroomheid*, III, 206; Enne, *Aggsbach*, 61-62, n. 4; Goder, *Vogelsang*, 227, n. 110; Nissen, ‘Mystiek’, 600; Micus, *Prüll*, 3 e.v.; Kwakkel, *Herne*, 91, n. 12; Sanders, *Waterland als woestijn*, 39; Gumbert, *Kartäuser*, 308 e.v.; Witkowski, ‘Carthusians and print revolution’, 33; Martin, *Kempf*, 232, n. 173; Enne, *Aggsbach*, 61-62, n. 4; Rossmann, *Aggsbach*, 334; Podlech, *Discretio*, 15; Gaens en De Grauwe, *De kracht van de stilte*, 77-79, ald. 77; Sexauer, *Schriften*, 37-38; Sodmann, ‘Buchbesitz’, 258; Van Schaik, *Kroost van Joost*, 42-43; Gajdoš, ‘Book production’, 189, n. 15; Niederkorn-Brück, ‘Lektüre und Wissenschaftspflege’, 3; Schneiders, *Nederlandse bibliotheekgeschiedenis*, 44. Lefebvre, *Saint Bruno*, I, 459 besteedt maar een paar regels van zijn twee delen aan de bibliotheken.

¹¹⁷ Schreiber, ‘Katalogisierungspraxis’, 9-10, n. 4.

¹¹⁸ Lehmann, ‘Bücherliebe und Bücherpflege’, 124 (cit. bij Guigo); aanhalingen van Lehmanns artikel bijv. Kwakkel, *Herne*, 92, n. 14; Sanders, *Waterland als woestijn*, 150, n. 24; Gumbert, *Kartäuser*, 310, n. 7; Scholtens, ‘Boekerijen’, 387, n. 2; Wassermann, *Dionysius*, 27, n. 56; Micus, *Prüll*, 3, n. 2; Id., ‘Bild und Buchschmuck’, 115; Rossmann, *Aggsbach*, 334; Martin, *Kempf*, 233, n. 175; Sneed Egan, *Oswald de Corda*, 119 e.v.; Fodor, ‘Lechnitz’, 50, n. 7, 54; Stoelen, ‘Dagorde’, 201; Sexauer, *Schriften*, 23; Nierzwicki, ‘Handschriften’, 200.

Kartäusischen”.¹¹⁹ Genuanceerder en ondebouwder relateert D. Wassermann in zijn Keulse Inaugural-Dissertation uit 1995 als hij erop wijst dat Guigo’s oorspronkelijke woorden uit 1127 een feitelijk bescheiden en afgeleide plaats in de *Consuetudines* hebben, en het gewicht ervan dus niet overschat mag worden. Ook stelt hij vast dat in de twee belangrijkste geschriften over het kartuizerleven uit de hoge middeleeuwen – Adam van Dryburgs *De quadripertito exercitio cellae* en Guigo II’s *Scala claustralium* – weliswaar ingegaan wordt op *lectio*, *eruditio*, *ruminatio*, *recordatio* en andere waarden en begrippen van het boek, maar dat deze uitlatingen geenszins gezien kunnen worden als aanduidingen van een specifieke affectie van de kartuizermonniken voor het boek en veel meer deel uitmaken van een algemeen gangbare gedachtengang in de contemporaine kloosterorden.¹²⁰

Ook het thema van de *lectio divina*, nauw verbonden aan die ‘bibliofilie’, stamt uit monachale traditie. De Schriftoverweging als opname van Gods woord, de metafoor van het consumeren, het ‘kauwen’ van het Woord, net zolang tot de geschildte vrucht, het “zachte vruchtvlees” gesmaakt wordt, het gebed als gevolg van en volgend op meditatie, het resultaat van lezen van de bijbel en bij uitbreiding van de kerkvaders en andere ‘heilige’ teksten: het zijn concepten die onder de vroege kartuizerschrijvers voortdurend behandeld worden, maar hun oorsprong al vinden bij veel oudere auteurs als Origenes of Benedictus.¹²¹

De uitspraken van vijftiende-eeuwse kartuizers die wijzen op een specifieke boekenliefde, kunnen de echo zijn van tot gemeenplaats geworden citaten van buiten de orde. Als de Bazelse prior en gepassioneerd boekenmens Jacob Louber (1480-1501) schrijft dat “Monasterium sine libris est sicut civitas sine opibus, castrum sine muro, coquina sine suppellectili, mensa sine cibis, hortus sine herbis, pratum sine floribus, arbor sine foliis”, zou dat alleen maar een nadere uitwerking kunnen zijn van Jean Gersons “Clastrum sine armario est quasi castrum sine armamentario” van bijna een eeuw eerder.¹²² Het

¹¹⁹ Fasbender, ‘Philologie und Erbe’, 134-135, 140, 143.

¹²⁰ Wassermann, *Dionysius*, 27-32.

¹²¹ Vgl. Peeters, *Gods eenzame zwijgers*, 166-172 en Sneed Egan, *Oswald de Corda*, 119-121 en 124-129.

¹²² Gecit. in resp. Kwakkel, ‘Herne’, 193, n. 11 en Houben, ‘Jezuïetenbibliotheken’, 429; vgl. ook Dijkgraaf, *Holbeck*, 231. En Louber kan ook gevarieerd hebben op Thomas a Kempis: “Nam clericus sine sacris libris quasi miles sine armis, equus sine frenis, navis sine eremis, scriptor sine pennis, avis sine alis” (gecit. bij Lourdeaux, ‘Moderne Devoten’, 264). Over Louber als bibliofiel ook Sexauer, *Schriften*, 110-111, 133, 141-142 en Gilomen-Schenkel, ‘Louber und Amerbach’, 13-14, 16 e.v.

boek werd in het middeleeuwse monnikendom alóm beschouwd als boven de orde van de dagelijksheid verheven, als een sacraal medium.¹²³

De onmiskenbare groei van de kartuizerbibliotheken en de toename van de eigen literaire en wetenschappelijke productie in de late veertiende en in de vijftiende eeuw is in de opvatting die Guigo's invloed relateert niet zozeer toe te schrijven aan de oorspronkelijke aangrijpingspunten van twee of drie eeuwen eerder, maar aan de comittering aan de geest van *reformatio* die de orde in deze tijd gaat beheersen. Hervorming niet zozeer van de eigen orde als wel van de individuele monnik, en veel meer nog van kerk, theologie en maatschappij. Als de kartuizers het afgelegen *desertum* verlaten en zich binnen stadsmuren vestigen, als een steeds groter deel van de monniken een academische graad bezit, als de pastorale ambities – hoewel nog steeds “manibus”, niet “ore” – niet meer weerstaan kunnen worden omdat adel en patriciaat Bruno's orde juist door haar wereldafgewendheid aan zich, en dus aan de wereld, willen binden, als zich in de termen van H. Jedin de ‘Copernicaanse wending’ van contemplatie naar apostolaat voltrekt, dan is er aanleiding en reden voor het ontstaan van de “immense Bücherbestände” in de kartuizen.¹²⁴

H. Finger legt de nadruk van het kartuizer-specifieke niet zozeer op de omvang van de bibliotheken als wel op de zorg voor het boek. Bruno's monniken waren de eersten die overgingen tot het aanleggen van ontsluitingsinstrumenten, zelfs in de vorm van rudimentaire trefwoordenregisters.¹²⁵ Het is precies die bibliotheektechnische reflectie, gevoegd bij het streven naar de “rechte Textgestalt” van theologische en mystieke literatuur die het kartuizer-eigene uitmaakte. De sterke concentratie op dat genre en subgenre maakte acribische ontsluiting noodzakelijk.¹²⁶

Volgens D. Martin was het boek hoe dan ook “the most important aspect” van de Copernicaanse wending.¹²⁷ Hij wijst in dit verband op de uitleenfunctie die de bibliotheek van bijvoorbeeld de kartuis van Bazel kende en op het kennelijke gebruik voor onderzoeksdoeleinden dat de

¹²³ Dolbeau, ‘Usagers’, 398-401.

¹²⁴ Wassermann, *Dionysius*, 33-34; Podlech, *Discretio*, 14-15, n. 77 zet kanttekeningen bij deze these. De aanhaling bij Jedin (*Trient*, I, 115) – bijv. ook bij Wassermann, *Dionysius*, 34, n. 89, Podlech, *Discretio*, 81, n. 16, Witkowski, ‘Carthusian library catalogues’, 82, Martin, *Kempf*, 9 (die de auteur al niet meer noemt (wel in 230, n. 64)) en Nissen, ‘Geschiedenis’, 71 – is al evenzeer een standaard in deze discussie geworden. Sexauer, *Schriften*, 43-44 behandelt het verschijnsel, “daß die Kartäuserkonvente in der Regel nicht hinter ihrer Zeit her, sondern mit dem Geist der Städte leben”, ook, maar zonder verwijzing naar Jedin.

¹²⁵ Finger, ‘Abteibibliotheken’, 26-27; ook Sneed Egan, *Oswald de Corda*, 122-124.

¹²⁶ Finger, ‘Kartäuserbibliotheken’.

¹²⁷ Martin, *Kempf*, 231.

opsteller van de catalogus van de bibliotheek van Erfurt voor ogen had. Tot de leners van de Bazelse bibliotheek behoorden de drukkers Johann Amerbach en Georg Froben die er de klassieke teksten zochten die ze uit wilden geven.¹²⁸ De geleerde kartuizers van Sint-Barbara in Keulen, Roermonds moederklooster, “sought to transform preaching by hand into preaching by publishing”. Een andere exponent van deze beweging is de humanist Gregor Reisch die op latere leeftijd intrad bij de kartuizers van Freiburg en daarna contacten onderhield met zijn erudiete correspondenten, onder wie Desiderius Erasmus en Beatus Rhenanus. Tegelijk met het assisteren bij de editie van de ordesstatuten (de zogeheten *Tertia compilatio* van 1509) door Amerbach, hielp hij Erasmus bij diens Hieronymus-uitgave.¹²⁹

Overigens mag hier niet uit blijken dat kartuizers zich in hun boekenliefde probleemloos bij de humanisten konden aansluiten. Evenmin mag dat besloten worden uit het curieuze platoonse *symposion* dat in de kartuis van Neurenberg zou hebben plaatsgevonden.¹³⁰ Het generaal kapittel smaalde in 1542 op hen die de tijd bedoeld “pro sacris lectionibus” besteedden aan ijdel gestudeer in Griekse of Hebreeuwse letteren. De visitatoren werden dan ook gemachtigd de volharders zo hard te straffen dat anderen uit vrees deze misplaatste eruditie wel zouden laten voor wat ze was.¹³¹ Een paar jaar eerder al had Joannes Justus Lanspergius in soortgelijke termen gewaarschuwd tegen het misbruik dat sommigen van de eenzame cel maakten om er de talen te bestuderen.¹³²

Het laatste is geen argument contra het concept van de bijzondere betrekking tussen kartuizers en boeken: in de actualiteit van de bijbeledities van Maarten Luther en Erasmus was studie van de oude talen nu eenmaal bij voorbaat verdacht. Wel blijft het brede verklaringsmodel van de ‘Copernicaanse omwenteling’ een *non sequitur*-element in zich houden. Zouden niet de grote kartuizerbibliotheken tot stand kunnen zijn gekomen zonder die revolutie? Is er geen sprake van optisch bedrog omdat met de sterke stijging van het aantal kartuizen nu eenmaal ook alleen al daarom het totale aantal geproduceerde en bewaarde handschriften steeg? Zouden niet de administraties van de huizen onderzocht moeten worden op de vraag welk verband er eventueel ligt

¹²⁸ *Ibid.* en 233.

¹²⁹ *Ibid.*, 234-235; Mertens, ‘Buchbesitz’, 73-74, 79-80; Gilomen-Schenkel, ‘Louber und Amerbach’, 22.

¹³⁰ Sexauer, *Schriften*, 44, n. 2.

¹³¹ Hogg, ‘Kartäuser’, 669; Lefebvre, *Saint-Bruno*, I, 466-467 en II, 536-537; ook bij Gourdel, *Chartreux*, k. 734, Bot, ‘Ammonius en Erasmus’, 340, Rountree, *D’Argonne*, 44, n. 28 en Micus, *Prüll*, 30-31.

¹³² Autore, ‘Chartreux’, k. 2304.

met een sterk verbeterde financiële positie? Boekenrijkdom werd immers niet gezien als strijdig met het armoede-ideaal. De kartuizers beschouwden het boek zoals de Deventer Broeders van het Gemene Leven die in hun *Consuetudines* vastlegden dat van de inkomsten van hun huis boven de 100 oude schilden twee derde naar de armenzorg zou gaan en de rest voor de bibliotheek was bestemd.¹³³

Is het ook niet zo dat een vergelijking gemaakt zou moeten worden tussen meer en minder bibliotheekse kartuizen in de vijftiende eeuw om te zien in hoeverre de literaire bloei algemeen was dan wel door regionale of andere verschillen bepaald werd? Wordt met andere woorden het beeld niet vertekend door de grote, beroemde, aansprekende, geleerde huizen? En waren die bibliotheken uit de vijftiende eeuw wel zo veel groter dan die uit de begintijd? Een uitspraak van Guibert van Nogent bij zijn bezoek aan de bibliotheek van de Grande Chartreuse rond 1115 – “Cum in omnimodo paupertate se deprimant ditissimam tamen bibliothecam coaggerunt.” – wijst op het bestaan van bijzonder grote kartuizerbibliotheken al in de eerste decennia na Bruno.¹³⁴

Vooralsnog echter biedt het duidingsschema plausibiliteit omdat het aansluit bij de dichotomie die voor de hele religieuze staat, maar zeker voor die van de ordesgeestelijke, en in de allerhoogste graad voor die van de kartuizer onmiskenbaar essentieel is: de scheiding tussen *mundus* en *desertum*. Het is in deze figuur dat de monniken van Trier rond 1440 aan hun broeders in Mainz over de bibliotheek schrijven als “de door God bereide tafel (...) tegen de vijanden, de wereld en de duivel”.¹³⁵

In diezelfde scheiding ligt ook het verband met de spanning tussen scholastieke theologie en ‘vroomheidstheologie’, met het monachale alternatief voor de mogelijkheid tot Godskennis dat de kartuizers boden toen de beredenerende speculatie en daarmee het vertrouwen in het intellect, in een impasse waren gekomen. Dat een anoniem commentaar over de mogelijkheid van Godskennis juist in een bibliotheekcatalogus van kartuizers is opgeschreven, laat zien hoe het ‘bibliotheekse *desertum*’ van een kartuizercel de ideale omgeving biedt voor een “individualistisch geprägtes Bildungsideal”, even geschikt voor de intellectuele als voor de

¹³³ Obbema, *Catalogus*, 29 en n. 1 ald.; Lourdeaux, ‘Moderne Devoten’, 272. Overigens ontleenden de Windesheimers delen van hun constituties juist aan die van de kartuizers: Ibid., 281.

¹³⁴ Schmitz, ‘Kartäuser und das Buch’, 101 en n. 18 ald.; Lehmann, ‘Bücherliebe und Bücherpflege’, 123; ook Niederkorn-Brück, ‘Lektüre und Wissenschaftspflege’, 4. Zie *La Grande Chartreuse par un chartreux*, 205-210 voor een beschrijving van de bibliotheek uit de late negentiende eeuw.

¹³⁵ De Grauwe, ‘Vorming’, 154; ook Goder, *Vogelsang*, 227 en Sneed Egan, *Oswald de Corda*, 122-123 en 144, n. 7 ald.

monastieke kenweg.¹³⁶ In deze spanning wordt door S. Podlech en door Wassermann de enorme activiteit geplaatst van de grote Roermondenaar Dionysius de Kartuiser in het lezen en schrijven van boeken.¹³⁷

Juist in de tijd van dit complex van ontwikkelingen ontstond in de werkplaats van Joannes Gutenberg in Mainz de technologische revolutie die teweeg bracht dat teksten oneindig veel meer en vaker verveelvoudigd en verspreid konden worden dan in de handschriftentijd ooit voor mogelijk was gehouden. Het is niet meer dan logisch dat de kartuiserorde met de nieuwe middelen haar *reformatio*-streven heeft voortgezet en daarmee, in de woorden van R. Witkowski, een ‘semi-Copernicaanse omwenteling’ doormaakte.¹³⁸ Het enthousiasme voor de nieuwe technologie als hulpmiddel in de ontwikkeling naar het apostolaat wordt uitgedrukt door de Keulse kartuiser Werner Rolevinck die de boekdrukkunst – in een allusie op het begin van Gregorius de Grote’s *Regula pastoralis* – ‘De kunst aller kunsten is het bestuur over de zielen’ (op zich weer een ontlending aan Gregorius van Nazianze) – de “ars artium” noemde.¹³⁹ Er ontstond een intensieve samenwerking tussen kartuizers en drukkers. De Keulenaren gaven aan het begin van de zestiende eeuw vorm aan het apostolaat van de tekst door een eigen drukkerij en lieten via het Sint Sophia-klooster in Vught bij Bossche libraires volkstalig werk uitgeven.¹⁴⁰ Gerwin Calenus van het grote Keulse uitgevershuis Quentel bezorgde Laurentius Surius manuscripten voor diens studies en drukte een aantal van diens werken.¹⁴¹

Het beeld: na het midden van de zestiende eeuw

Helaas is de relatie tussen kartuizers en boek ná de vijftiende eeuw, na de overgangstijd van handschrift naar druk, veel minder onderzocht. Het

¹³⁶ Wassermann, ‘Wissenschaft und Bildung’, cit. op 503.

¹³⁷ Id., *Dionysius*, 16-25, 240-243; Podlech, *Discretio*, 6-25; ook bij Martin, *Kempf*, 1-18, 120-122.

¹³⁸ Witkowski, ‘Carthusians and print revolution’, 34.

¹³⁹ Martin, *Kempf*, 233; ook bij o.a. Hoftijzer, *Lof*, 8; verder Kamann, *St. Barbara*, 179-186.

¹⁴⁰ Corsten, ‘Klosterdruckerei’, ‘Katalog’, 153 e.v.; Wienand, ‘Druckerei’, 232-233; Wagner, ‘St. Barbara’, 37; Van den Oord, *Bosch’ boekbedrijf*, 111-112. Overigens bezaten kartuizen ook in latere tijden drukkersgereedschap: de Doornikse prior Michel de Hoven (1600-1609) vervaardigde met zelfgegoten letters vier grote *Responsoria* in acht banden, hij nam zijn werktuigen en materialen mee toen hij in 1609 naar de kartuis van Pavia vertrok (Gruijs, ‘Monasticon’, 207; De Grauwe, *Historia*, 192); in 1726 bezaten de na de bulle *Unigenitus* naar de Republiek gevluchte Franse kartuizers een “typographia”, “unde typographi jansenistarum recte hodie vocari possunt.” (Polman, *Romeinse bronnen*, 771, nr. 912; zie voor deze episode ook Id., *Katholiek Nederland*, I, 297-298, II, 8, 106, 125 en Maan, *Barchman Wuytiers*, 40-42, 64, 68, 78-79).

¹⁴¹ Wüller, ‘Surius’, 62; vgl. Reuter, ‘Buchdruckgewerbe’, 676.

wordt dan ook moeilijker om de vraag te beantwoorden of de al dan niet speciale omgang van de monnik van Bruno met het boek, al dan niet aangepast aan veranderde omstandigheden, is blijven bestaan.

Om te beginnen mag alleen al om praktische redenen verondersteld worden dat het boek juist in de kartuizerorde bijzonder kon blijven. Het leven van de monnik speelt zich af in de cel, dat is een speciale karakteristiek. Al is de *lectio divina* niet uniek, juist de dagorde van de kartuizer laat het niet toe andere activiteiten te ontplooiën. En die dagorde staat juist bekend om haar onveranderlijkheid. Precies omdat de monnik de wereld, inclusief het pastoraat, rigoureus verwerpt, en gericht is op de eigen heiliging, blijft buiten het voorgeschreven gebed en officie simpelweg nagenoeg niets anders over dan het “begrijpen en smaken van geestelijke teksten”.¹⁴² Zoals Guigo schrijft in een brief over de ‘vita pauper et solitaria’: “intendit litteris”.¹⁴³

De dagorde vroeg dus om goed voorziene bibliotheken, en kartuizerbibliotheken werden door tijdgenoten dan ook bij uitstek als zelfs meer dan goed voorzien beschouwd. De kartuis van Luik, die in het midden van de zestiende eeuw door de inspanningen van prior Dirk Brugghen een belangrijke uitbreiding had doorgemaakt, werd in de zeventiende eeuw door erudieten als Aubertus Miraeus en de bollandisten Godfried Henschenius en Daniël Papebrochius belangrijk genoeg geacht om voor hun navorsingen geconsulteerd te worden.¹⁴⁴

In hetzelfde culturele gewest ligt de kartuis van Keulen. In de vroege zestiende eeuw is ze het centrum van een drukke publicitaire activiteit. Hugo Loër schrijft vóór in het aantekenboek dat hij aanlegt bij het begin van zijn taak als bibliothecaris een gebed waarin hij uitspreekt dat hij al zijn bezigheden in zijn leven tot Gods glorie wil laten dienen. In de allerlaatste regel belooft de 21-jarige plechtig “et me et omnes libros custodi incorruptos et immaculatos in aeternum.”¹⁴⁵ In de aanhef van het op het gebed volgende bibliotheekreglement, schijft Loër dat hij het heeft samengesteld uit oude teksten van binnen de orde “ut amorem eorum [nostrorum sanctorum patrum] erga libros et salutaria studia emulati carnis vitia non armemus.”¹⁴⁶ Hoe het later met die “carnis vitia” ging is niet bekend, maar de ‘amor librorum’ had nog niet afgedaan toen tussen ongeveer 1630 en 1660 Georg Garnevelt belast was met het

¹⁴² De Grauwe, ‘Hoe leven de kartuizers’, xiii.

¹⁴³ Van Dijk, ‘Voetspoor’, 329, 338.

¹⁴⁴ Gruys, ‘Monasticon’, 197, 199; De Grauwe, *Historia*, 171. Ze bezochten ook de Grande Chartreuse: Kroft, *Henschenius*, 49.

¹⁴⁵ HASTK, *Kartäuser*, Rep. u. Hs., nr. 12, f. 2r.

¹⁴⁶ *Ibid.*, f. 3r.

bibliothecariaat: deze opvolger van Loër geeft in zijn woorden blijk van een ‘bijna mystieke verbinding tussen het onderhouden van de bewaarplaatsen van de geschreven woorden en de eeuwige vereniging met het Woord Zelf’.¹⁴⁷

Na Garnevelts tijd is de toon waarin in de Keulse kartuis over het boek gesproken wordt, wel veranderd. In het midden van de zestiende eeuw schrijft prior Gerard Kalkbrenner in de aanhef van zijn aanvullingen op Loërs bibliotheekreglement nog in bijbelse en spirituele termen over schrijven en lezen:

“Quandoquidem secundum Apostolum ad Rom. 15 quaecumque scripta sunt, ad nostram eruditionem scripta sunt: ut per patientiam et contemplationem Scripturarum spem habeamus.”¹⁴⁸

Michael Mörckens, de bibliothecaris uit 1748, laat in de ‘Epistola dedicatoria’ aan zijn prior, voor in de in dat jaar gereed gekomen nieuwe catalogus, elke metafysische verwijzing achterwege. De dedicatie is zuiver en alleen een lofzang op de de geweldige inspanning van de prior om de blijkbaar onderkomen kartuis op te knappen. In diezelfde verfraaiingswerkzaamheden valt ook het opruimen van de bibliotheek. De schrijver zou dan ook niemand anders dan zijn prior kunnen bedenken om zijn werk aan op te dragen en vraagt hem dan ook:

“aquissimo mentis oculo huncce respice, benevolentissima mente suscipe ac pro innata tibi mansuetudine fave!”¹⁴⁹

Het is een andere toon dan die van de *soliloquia* van Hugo Loër waarin hij, “sicuti amicus ad amicum”, met Christus over zijn bibliothecarisambt spreekt.¹⁵⁰ Het is ook een heel andere toon dan die men zou verwachten bij een tekst gericht tot een functionaris die “misericordiam petit” om van zijn ambt verlost te worden.

Dit is de persoonlijke relatie tussen monniken en boeken. Iets anders is de renommee van de kartuizerboekerijen bij ingevoerd. Rond 1600 ging de bibliotheek van Sint-Barbara door voor één van de grootste en

¹⁴⁷ Marks, *St. Barbara*, 34-36.

¹⁴⁸ HASTK, *Kartäuser*, Rep. u. Hs., nr. 12, f. 37r.; Rom. 15:4, “Want alles wat eertijds is opgeschreven, werd opgetekend tot onze lering, opdat wij door de volharding en de vertroosting die wij putten uit de Schrift, in hoop zouden leven.”

¹⁴⁹ HASTK, *Handschriften*, GB fol., nr. 15, Epistola dedicatoria.

¹⁵⁰ HASTK, *Kartäuser*, Rep. u. Hs., nr. 12, f. 2v.

beste in het Rijnland. Toen ze in de achttiende eeuw bezocht werd door passanten met een bibliotheel reisdoel, ontvreemdden nieuwsgierige erudieten als de universiteitsbibliothecaris van Uppsala Eric Benzeliu graag handschriften. De ten opzichte van de glorieitjd geslonken groei viel hen niet eens in het oog, maar sommigen van hen klaagden al wel over de ongeordende toestand.¹⁵¹ De bibliofiele reiziger Zacharias Conrad von Uffenbach dreef onomwonden de spot met de bibliothecaris die tijdens zijn bezoek in 1710 onder andere beweerde dat de *Opera* in handschrift van Albertus Magnus autografen zouden zijn, terwijl één blik op de letter dat al niet toeliet. Bovendien wist de brave monnik niet dat de auteur van het *Catholicon* Joannes van Genua was. Uffenbach wees de “gute Pater” de naam in het handschrift zelf aan, waarmee diens bewering dat het van een monnik van Sint-Barbara was, ter plekke van tafel kon. Dat de bibliothecaris ook nog schilderijen aanwees die van de hand van Albrecht Dürer zelf en tegelijkertijd meer dan zes eeuwen zouden zijn, evenmin als zijn fabuleren over de wonderdadige werking van de in het klooster aanwezige zoom van Christus’ kleed, waren nog nodig om Uffenbach tot de conclusie te brengen dat “die guten Leute haben gar keine Wissenschaft von Büchern.”¹⁵² Hierbij moet natuurlijk wel rekening worden gehouden met Uffenbachs specifieke belangstelling voor manuscripten die hier, kennelijk in tegenstelling tot die van Benzeliu, weinig weerklank vond.

De Keulse kartuis kreeg wel vaker bezoek van bibliotheekreizigers. De benedictijnen Edmond Martène en Ursin Durand deden haar in dezelfde tijd als Uffenbach aan. Hun toon is neutraler, maar ook weer niet overdreven bewonderend. Weliswaar is de bibliotheek van Sint-Barbara dat waar zij voor doorgaat, namelijk de beste van Keulen, en is het aantal manuscripten niet gering, maar het grootste deel is toch tamelijk nieuw, “& ne contiennent que des ouvrages de piété”. Veel meer aandacht dan aan de bibliotheek van rond 1720, besteden de bezoekers aan de bijgewoonde inkledingsliturgie van een novice en aan de glorie van twee eeuwen eerder, de tijd van Surius en Lanspergius.¹⁵³

Evenzo speurde een bibliotheekreiziger van zes decennia later, Jacob Jonas Björnsthål, in Sint-Barbara naar handschriften. De oriëntalist

¹⁵¹ Wagner, ‘St. Barbara’, 39; Buzas, *Bibliotheksgeschichte*, 55; Kamann, *St. Barbara*, 445; Israel, *Radical Enlightenment*, 131; zie ook Goder, *Vogelsang*, 237-238; vgl. Vermaseren, *Geschiedschrijving*, 3-5, 6-8, 12 e.v.

¹⁵² Uffenbach, *Reisen*, 749-751; ook bij Kamann, *St. Barbara*, 447-448 die de *topos* van de zoom van het Christuskleed (ook in het (456) geciteerde eerdere reisverslag) niet opmerkt.

¹⁵³ Martène en Durand, *Second voyage*, 266; *Ibid.*, 182 betreuren ze de branden in de Luikse kartuis die (van de manuscripten) slechts een vier of vijf banden preken van Jacobus de Vitry gespaard hadden. Over deze bibliotheekreizigers en hun route: Van de Vijver, ‘Studiereizen’.

noteert in het verslag van zijn bezoek van 1774 dat er zich een groot bestand aan theologie en kerkgeschiedenis bevindt, voorts de originelen en afschriften van veertiende-eeuwse oorkonden en van het vlijtig schrijverschap van Jacob Jünterbog. Maar al uit Björnsthål zich niet in pejoratieve termen, evenmin kent hij de bibliotheek een meer dan gewone plaats toe in de opsomming van zijn bezoeken aan de collecties van de franciscanen, jezuïeten, benedictijnen of brigittijnen in de stad.¹⁵⁴

Uffenbach en Björnsthål konden het weten, hertog Willem V van Gulik, die in het midden van de zestiende eeuw de kartuis van Vogelsang speciaal om haar bibliotheek bezocht, vermoedelijk niet.¹⁵⁵ In de regel overheerst toch de bewondering, al zullen literaire conventies daar zeker aan meegewerkt hebben. De bibliotheek van de kartuis in Rome wordt in 1664 en 1698 gekwalificeerd als respectievelijk “universale & compitissima di Autori di ogni disciplina così sacri come profani” en “colma di scrittori di tutte le discipline litterarie, non meno sacri che profani”.¹⁵⁶ De bibliotheek van de kartuis Prüll bij Regensburg tenslotte werd in 1780 niet alleen geroemd om haar bezit – “eine an alten Drucken und seltenen Antiquitäten reiche Bibliothek” –, maar in 1615 ook om haar bouwkundige inrichting en versiering: “eine zierliche schöne neue Bibliothec mit schönen gestellen und lebhaftige gemählern und Bildnisse der alten Kirchenlehrer zugerichtet.”¹⁵⁷

Het is ook mogelijk een tegengestelde beweging te ontwaren, een stemming tégen de veelheid aan boeken. In de opdracht aan de visitatoren, priors en monniken van de Spaanse, Duitse, Belgische en Italiaanse provincies van zijn *Introductio ad vitam interiorem et perfectam* schrijft de prior van de Grande Chartreuse Innocentius le Masson in 1693 weliswaar dat niets weldadiger is voor de kartuizer dan het voedsel uit boeken, maar dat anderzijds de grote kwantiteit aan verschijnende titels dwingt tot beperking. Vandaar dat Le Masson de bronnen voor zijn werk beperkt heeft tot drie: de bijbel, de *Imitatio Christi* en het oeuvre van Franciscus van Sales.¹⁵⁸ Overigens was er evengoed reden voor een latere

¹⁵⁴ Björnsthål, *Reisen*, 342.

¹⁵⁵ Goder, *Vogelsang*, 238.

¹⁵⁶ Cangen, ‘Roma’, 92.

¹⁵⁷ Gecit. in Micus, *Prüll*, 12, 14, zie ook 111-114.

¹⁵⁸ “Nihil profundius cordi nostro infixum est VV. PP. quam omnibus ordinis subditis providere de solido animarum cibo, qui in piorum librorum lectione reperitur. Cum autem in tanta librorum varietate, qualis nunc in orbem introducta est, maximi momenti sit prudenter eligere eos, qui nostrorum solitariorum instructioni, & spiritualis educationi magis convenient; operae pretium duxi, selectum illum per me facere, illisque quasi propria manu tradere hunc librum, in quo solidissima vitae spiritualis & solitariae fundamenta reperient.” (Le Masson, *Introductio*, opdracht); zie ook Autore, ‘Chartreux’, k. 2307-2308.

historicus om Le Masson toe te voegen dat hij zelf met wat minder schrijven ook wel had toegekund.¹⁵⁹

Het verhaal van de kartuizerbibliotheek ontleent haar oorsprong aan de veronderstelde omvang van de verzamelingen. Het is deze omvang die onderscheidde, naast de soberheid die in de handschriftentijd in decoratie en verluchting betracht zou zijn geweest. Bij die soberheid zijn wel kanttekeningen geplaatst.¹⁶⁰ En er is ook reden om aan te nemen dat die bibliotheken zich juist niet op hun rijkdom hebben kunnen laten voorstaan. Ook al vóór Le Massons tijd waren niet alle kartuizerbibliotheken rijk voorzien. Het is misschien veelzeggend dat de prior van Zierikzee zich in 1572 bij het ordebestuur verontschuldigt voor het aanschaffen van een brevier in Brussel. Het enige aanwijsbare boekenbezit van deze kartuis is een bijbel uit 1537: de bibliotheek van dit convent was zeer arm.¹⁶¹ Niet aan ieders wensen kon een kartuizerbibliotheek voldoen. In 1542 beklagde de geleerde kartuizer Laevinus Ammonius, correspondent van Erasmus, zich erover dat hij in Monnikhuizen, waar hij op dat moment als *hospes* woonde, een gebrek aan boeken ervoer.¹⁶² Maar deze opmerking komt uit een verdachte mond: Ammonius was om zijn omgang met de 'bonae litterae' naar Arnhem verbannen en verwachtte op een toon van bibliofielen-onder-elkaar begrip voor zijn grief te oogsten bij de door hem zo bewonderde humanist.¹⁶³

Van nogal wat collecties valt de omvang lastig te schatten. De lijsten die naar aanleiding van de vernietiging, confiscatie of opheffing van de kloosters – in het begin van de Opstand in de Noordelijke Nederlanden, in de late achttiende eeuw in de Habsburgse en Franse gebieden – werden opgesteld, zijn, zeker de eerste, niet altijd precies in dat opzicht. Een boekenlijst van de in 1588 geliquideerde kartuis van Monnikhuizen vermeldt 34 titels, in 1581 confisceert de Utrechtse magistraat 129 handschriften en 49 boeken van Nieuwlicht, van het huis in Kampen weten we enkel dat de boeken in 1580 door een voerman naar de stad werden gebracht.¹⁶⁴ In 1802 wordt van de bibliotheek van de kartuis Xanten alleen gezegd dat ze zich in een zodanige wanorde bevindt dat het opstellen van een catalogus zeker een jaar werk zal vergen.¹⁶⁵

¹⁵⁹ Gourdel, 'Chartreux', k. 747.

¹⁶⁰ Micus, 'Bild und Buchschmuck', 122 e.v.

¹⁶¹ Scholtens, 'Zierikzee', 169, 214, 221; Vermeulen, 'Nalezing', 205-206.

¹⁶² Scholtens, 'Necrologie Monnikhuizen', 119, n. 21.

¹⁶³ Bot, 'Ammonius en Erasmus', 340-341.

¹⁶⁴ Scholtens, 'Monnikhuizen', 6-7; De Backer, 'Monichusen', 78; Scholtens, 'Nieuwlicht', 305; Id., 'Kampen', 197.

¹⁶⁵ Goder, *Vogelsang*, 240, n. 177.

Ook in het verhaal over de kartuizer en de bibliotheek treffen we dus een beeld aan dat enerzijds gevormd is door een nageschreven en volgehouden master narrative en anderzijds genuanceerd zou mogen worden door concrete aanwijzingen in de bronnen. Voor deze studie is het vervolgens essentieel nog eens te noteren dat voor de periode na de handschriftentijd, of op zijn laatst de tijd van de postincunabels, het beeld zelfs nauwelijks meer een verhaal levert. Het belangrijkste bronnenmateriaal dat voor die periode raadpleegbaar is, de lijsten die in 1783-1786 door het Comité de la Caisse de Religion werden aangelegd, bleef veronachtzaamd. Ook de mogelijkheden die deze lijsten bieden om grootschalige seriële vergelijkingen te maken tussen het boekenbezit van kartuizers en dat van andere contemplatieve ordes, kon onderzoekers niet verleiden.

In het archief van het Comité bevinden zich de lijsten van de in zo'n 150 kloosters in de Zuidelijke Nederlanden aangetroffen boeken. J. Lavalleye heeft in 1927, "autant que faire se pourra", per klooster aangegeven hoe groot de collectie was.¹⁶⁶ Een steekproef onder de zeven Roermondse conventen laat zien dat hij zijn werk redelijk nauwkeurig heeft uitgevoerd, zelfs de in de kartuizerlijst "verscholen" lijsten van de dominicanessen en ongeschoeide karmelietessen zijn niet aan zijn aandacht ontsnapt. Deze opsomming is later door Gruys en De Grauwe nader gepreciseerd voor alleen de kartuizerkloosters.¹⁶⁷

Ook als we de onnauwkeurigheden verdisconteren, blijkt overduidelijk dat de orde van Bruno in omvang van het boekenbezit de meerdere van alle andere is. In totaal waren in deze kloosters zo'n 60.000 à 70.000 boeken aanwezig, ofwel een gemiddelde van circa 500. De kartuizerconventen, twaalf in getal, zo'n 8%, bezaten daarvan bijna een derde deel. Een gemiddelde kartuis telde ongeveer 1.700 boeken, ofwel ruim drie maal zoveel als alle andere kloosters.¹⁶⁸ Slechts het klooster Koningsdal van Gent schijnt een heel kleine of geen bibliotheek bezeten te hebben en van Zelem hebben we geen opgave.¹⁶⁹ Deze indrukken worden alleen maar bevestigd door de aantallen die we van andere kartuizen in Europa rond deze tijd kennen: bezitten van duizenden banden waren geen uitzondering.¹⁷⁰

¹⁶⁶ Lavalleye, 'Bibliothèques', 550-552, cit. op 550.

¹⁶⁷ Gruys, 'Monasticon', 171, 174, 178, 184, 187, 208, 220, 234, 236, 239; De Grauwe, *Histoire*, 136, 138-139; Id., *Historia*, 29, 50, 73, 91, 114, 135, 138, 177, 198, 216, 232, 247, 260.

¹⁶⁸ Vgl. voor deze schattingen Thissen, 'Export of books', 12-13.

¹⁶⁹ De Grauwe, *Histoire*, 135; Id., *Historia*, 114, 135.

¹⁷⁰ Zie par. VII.4.

Zeker moet er rekening mee worden gehouden dat de lijsten van het Comité de la Caisse de Religion alleen kloosters van contemplatieve ordes betreffen – of althans van ordes die door Jozef II als onnuttig gezien werden – en dus de boekerijen van belangrijke families als de jezuïeten en de mannelijke takken van de dominicanen en franciscanen hier ontbreken. En, zoals later bij de vergelijking van het boekenbezit van Bethlehem met de andere Roermondse kloosters aan de orde zal komen, kon de orde van Ignatius zich meten met die van Bruno. Zeker ook waren deze kartuizerbibliotheken op Europees niveau niet de grootste – de imposante abdijen van benedictijnen en cisterciënzers in de Duitse landen bezaten wel tot 100.000 banden.

Desalniettemin is de slotsom gerechtvaardigd dat de woorden van Guigo uit de twaalfde eeuw in ieder geval nog merkbaar resoneerden in de omvang van de collecties van de late achttiende eeuw. De ‘speciale betrekking’ tussen kartuizers en het boek drukt zich tenminste uit in de onderscheidende aantallen van hun bibliotheken. Het Roermondse huis bezat één van de grotere boekerijen in de Zuidelijke Nederlanden. Het is één van de opgaven van deze studie om na te gaan hoe volgens de catalogus de ‘speciale betrekking’ eruit zag buiten die door de bronnen aangewezen getalsmatige verhoudingen.

Het onderzoek

Tot het vertoog over de kartuizer en het boek behoort niet alleen het al dan niet mythische verhaal, ook de op bronnenmateriaal gebaseerde detailstudies maken er deel van uit. Vooral in de onvolprezen, maar soms ook ondoorzichtelijke *Analecta Cartusiana* zijn er een behoorlijk aantal gepubliceerd. De standaard in het onderzoek naar kartuizercollecties verscheen in 1974, overigens niet in de genoemde reeks. Het is de grondige weergave en rangschikking door J.P. Gumbert van alles wat hij te weten kon komen over het handschriftenbezit van de Utrechtse kartuis in de vroege vijftiende eeuw.¹⁷¹ Gumberts studie is niet alleen de standaard, ze is ook exemplarisch. Ze is exemplarisch in de zin dat ze de kenmerken vertoont van nagenoeg alle wetenschappelijke studies naar het boekenbezit van kartuizen. Ze is in de eerste plaats technisch-codicologisch van aard, ten tweede vooral gericht op het individuele boek, concentreert zich ten derde op de vijftiende eeuw, en ten vierde vooral op de handschriften.

¹⁷¹ Gumbert, *Kartäuser*.

Voor dat handschriftenbezit is een reeks van dergelijke studies beschikbaar.¹⁷² Zodra het over het gedrukte boek gaat, ontbreken zowel de degelijkheid als de poging om aan het materiaal maximale conceptualisering te ontlelen. De monografie van R. Micus over de bibliotheek van de kartuis Prüll bij Regensburg is nogal warrig van opzet, plaatst bibliotheektechnische en boektekstinhoudelijke opmerkingen door elkaar en heeft als voornaamste doel de uitgave van de overgeleverde boekenlijsten. Het artikel van R. Witkowski over de bibliotheken van twee kartuizen in de Spisz (in het tegenwoordige Polen en Hongarije) is eveneens een lijstenuitgave. Een latere, meer generieke bijdrage van zijn hand geeft eveneens lijsten uit, maar is vooral belangrijk vanwege de onvermoede bibliografische waarde. M. Nierzwicki is in de kartuis van Kartusy (Polen) uitsluitend op zoek naar incunabels en G. Leoncini zou in plaats van zijn bladzijdenlange ‘beredeneerde’ opsomming van titels uit de kartuis van Maggiano (Toscane) beter de betreffende boekenlijst – product van de opheffing in 1782 – hebben kunnen uitgeven.¹⁷³ Studies als die van M. Mairold over de bibliotheek van de kartuis Seitz, W. Neuhauser over die van Schnals (beide in het tegenwoordige Oostenrijk), van J. de Grauwe en F. Timmermans over die van de kartuizen op het huidige Belgische grondgebied, van P.J. Gajdoš over die van twee kartuizen in het Hongaarse koninkrijk, van E. Soder von Guldenstubbe over die van Würzburg of die van M. Soenen over de liturgica van de kartuizers van Scheut, beperken zich tot een aantal elementaire aannames en losse aantekeningen over bijvoorbeeld fysieke kenmerken van banden, stempels, signaturen en ex-librissen. In dit type verhandelingen gaat veel ruimte heen met de identificatie van bewaard gebleven boeken.¹⁷⁴

¹⁷² Twee voorbeelden: Hendrickx, ‘Genadendal’ en Maier, ‘Vallis benedictionis’.

¹⁷³ Micus, *Prüll*; Witkowski, ‘Zips’; Id., ‘Carthusian library catalogues’, 88-91, n. 3; Nierzwicki, ‘Paradisus Mariae’, m.n. 41 e.v.; ook Id., ‘Handschriften’, 205 e.v.; Leoncini, ‘Maggiano’.

¹⁷⁴ Mairold, ‘Seitz’; Neuhauser, ‘Schnals’; De Grauwe en Timmermans, ‘Héritage’; Soder von Guldenstubbe, ‘Engelgarten’; Soenen, ‘Manuscripts liturgiques’; Gajdoš, ‘Book production’; Schlegel, ‘Marienehe’; Potkowski, ‘Schriftkultur’, 175-189; ook Fodor, ‘Lechnitz’. De eerste: “Darüberhinaus [behalve de confiscatielijst van 1782 en de handschriften daarin] werden mosaikartig einzelne Daten und Fakten (...) zusammengestellt werden (...)” (51); zo ook Sodmann, ‘Buchbesitz’; De Grauwe, *Historia*, 29-30, 50-51, 73, 91-02, 114-115, 135-136, 158, 177-178, 198-199, 216-217, 232, 247, 260-261, of Kamann, *St. Barbara*, 223-227; Ochsenbein, ‘Bibliothekskatalog’ kondigt de studie aan van een in 1976 bij een antiquariaat gekochte bibliotheekcatalogus van de kartuis van vermoedelijk Freiburg of Memmingen, deze studie is er voor zover bekend niet gekomen; evenzo vooralsnog de reconstructie van de bibliotheek van Buxheim aan de hand van onder andere de catalogi uit 1619 en 1710, genoemd bij Whobrey, ‘Kartausenbibliothek’, 41-44. Niederkorn-Brück, ‘Lektüre und Wissenschaftspflege’, biedt geen theoretische beschouwingen over de gebruiksmogelijkheden van de catalogi van kartuizerbibliotheken als bron – zoals de titel belooft –, maar beperkt zich tot de bekende *topoi* en een korte excurs over de catalogus van Erfurt door Jacobus Volradi. Een (onvolledige)

Voor een grondige bibliotheekhistorische aanpak van de kartuizercollecties moeten we in Duitsland zijn. Van de twee voorbeeldige publicaties op dit vlak, beide van Duitse origine, vormt er één een klein onderdeel van een grote, vierdelige, integrale geschiedenis van één enkele kartuis – Vogelsang bij Gulick –, de andere is een nog steeds fundamenteel artikel uit 1927.¹⁷⁵ Het bijzondere aan het laatste artikel is dat het specifiek ingaat op de catalogiseringspraktijk. Een voor ons zeer wezenlijk onderzoek hier is bijvoorbeeld dat naar de vraag of, in hoeverre en wanneer een catalogus een administratieve functie had, een heuristische, of beide.¹⁷⁶

Opzet van dit boek

Het beeld van de kartuizer en het boek is een master narrative, meta-historisch, onveranderlijk. Deze studie plaatst de kartuizer en het boek in de tijd, analyseert er de aardse manifestatie van. In hoofdstuk V gebeurt dat door de historische ontwikkeling van de collectie weer te geven, in hoofdstuk VI door een beschrijving van de bibliotheektechnische praktijk zoals die in de achttiende eeuw werd toegepast. De antiquarisch-museale voorstelling van een ruime zaal, gevuld met rijen meer dan manshoge, geornamenteerde kasten, soms in twee verdiepingen met een sierlijke galerij langs de bovenste etage, geflankeerd door geleerdenbusten, gevuld met op formaat opgestelde banden, wordt in hoofdstuk V ‘opgebroken’ door te laten zien welke boeken wanneer op de schragen verschenen, wanneer de aantallen groeiden, in welke mate, en wanneer niet meer, en in hoofdstuk VI bevolkt met gebruikers die een opvatting hebben over, keuzes maken in onderhoud, inrichting en gebruik van, een type waarde hechten aan al die banden en aan de bibliotheek die daaruit is samengesteld.

De gebruiker, om deze lelijke, modern-bibliotheektechnische term nog eens te hanteren, was van een specifiek slag: de monnik van Bruno. Daarmee dynamiseert dit onderzoek een beeld dat bijna statisch is geworden omdat het dóór de geheimzinnigheid waarmee de kartuizerorde omgeven was en is, vertroebeld is geraakt met een reeks van gemeenplaatsen waarvan het werkelijkheidsgehalte toetsing verdient. De analyse van de ontwikkeling en het functioneren van de bibliotheek

historiografie van kartuizerbibliotheken bij Witkowski, ‘Carthusian library catalogues’, 81, n. 1 en 88-91, n. 1-3. De bibliotheekcatalogus van de kartuis van Koblenz uit 1767 (Mertens, *Iacobus Carthusiensis*, 87, n. 73 ald.) wacht nog op bestudering

¹⁷⁵ Goder, *Vogelsang*, 227-252; Schreiber, ‘Katalogisierungspraxis’.

¹⁷⁶ Schreiber, ‘Katalogisierungspraxis’, 1-9.

concretiseert en verheldert de traditionele beschrijvingen van dit monnikenleven door een toespitsing op juist dat deel ervan waarin de kartuizer bij uitnemendheid zijn opdracht in de wereld kon nakomen: de omgang met het boek.

Beide hoofdstukken, ‘ontwikkeling’ én ‘bibliotheekpraktijk’, worden gecontextualiseerd en daarmee gedynamiseerd door hoofdstuk III. Daarin worden de chronologische ontwikkeling van de bibliotheek en de omgang met de boeken rond 1740 in perspectief gezet. Door het boek te zien als substituut of metafoor van en als attribuut van de monnikencel, wordt de verhouding met het boek in de verhouding tussen kartuis en ‘wereld’ geplaatst. Door de kartuis, *casu quo* het boek en de wereld tegenover elkaar te plaatsen, komen zowel de essentiële dichotomie tussen kartuis en wereld als die tussen boek en wereld tot uitdrukking.

Het boek is als volgt opgebouwd. Hoofdstuk II licht de catalogus, de overige bronnen en de historiografie van de bibliotheek toe. Hoofdstuk III geeft zoals gezegd de boekerij van Bethlehem een context door in te gaan op de orde, het materiële en maatschappelijke bestaan van het klooster, de intellectuele activiteit aldaar en de Roermondse boekcultuur. Hoofdstuk IV vat die profane inbedding van de bibliotheek samen, als tussendiagnose van de in deze inleiding gestelde opdracht. De belangrijkste hoofdstukken zijn V en VI: de hoofdstukken over de ontwikkeling van de bibliotheek en de omgang met de bibliotheek en de boeken daarin door een contemplatief-clericale gemeenschap van bibliotheekgebruikers.

II. Bronnen en historiografie van de bibliotheek

II.1. De catalogus

De bibliotheekcatalogus die de aanleiding is voor deze studie en er de belangrijkste bron van vormt, werd in de jaren 1740-1742 opgesteld. Dit initiatief past in de culturele opbloei die het klooster in deze tijd doormaakte en die samenhangt met het bewind van prioren als Joannes Schnickel. Schnickel en zijn directe voorgangers en opvolgers werden in belangrijke mate geholpen door de grote materiële welstand die de Roermondse kartuis in deze jaren ondervond. Die welstand leidde tot meer consumptie van kunst en cultuur. Terecht of onterecht wees J.M. Gijsen in dit verband op de aflatende conformering aan Bruno's grondslag, waarvan deze veruiterlijking een belangrijk teken zou zijn geweest.¹

Deze 'degeneratie' is het echter niet die ons hier in eerste instantie interesseert, behalve voor zover zij gevolgen zou hebben gehad voor het beleid ten aanzien van de bibliotheek. In ieder geval danken we aan deze periode de catalogus, waarvan nu eerst de formele eigenschappen worden beschreven.

Het papierhandschrift is gevat in een forse, zware, donkere folioband, waarvan het achter- en voorplat en de rug met bruin leer overspannen zijn. De band meet 318 bij 196 millimeter en telt in totaal 474 ongenummerde folio's – dus 948 pagina's.² Volgens de eerste pagina is de catalogograaf met zijn werk begonnen op 12 juli 1740 en heeft hij er op 6 juni 1742 de laatste hand aan gelegd.³ De catalogus kent een indeling in in totaal 28 *classes* (zoals de catalogograaf ze noemt) – te weten 25 onderwerprubrieken voor de gedrukte werken, een aparte lijst van verboden boeken "in carcere detentorum", een lijst van handschriften van Dionysius – "quae in capsula in bibliotheca separatim asservantur" – en de lijst van handschriften van andere werken dan die van Dionysius. Elke rubriek (behalve die van de bijbels) wordt gevolgd door een index op

¹ Gijsen, *Bouwgeschiedenis*, 13.

² Nissen, 'Bibliotheek', 213; in november 1998 is door een medewerker van het Gemeente-archief Roermond met potlood een folionummering aangebracht. Een afbeelding van het titelblad bij Dückers, 'Boekenbezit' en bij Thissen, 'Boek, cel en wereld', 122, en van een willekeurig blad (B 67-79): *Ibid.*, 130.

³ Nissen, 'Bibliotheek', 213 en 223; bijlage 2.1.

auteursnaam. De onderwerprubrieken worden aangeduid met een letter (A, B, C, enzovoort) waarbij zoals gebruikelijk voor deze tijd de J en de U niet voorkomen; de letter A wordt onderverdeeld in een *majuscula* en een *minuscula*. De overige drie rubrieken worden niet door een letter of enig ander teken aangeduid.⁴

De hele catalogus is duidelijk door één en dezelfde hand opgesteld, die van Willem-Joseph Peeters die op drie plaatsen in een gedateerde signering zijn naam noemt.⁵ Peeters was – geboren op 15 september 1705 – 34 jaar oud toen hij aan zijn werk begon en zes jaar in de orde. Behalve als catalograaf – en daarmee naar alle waarschijnlijkheid als bibliothecaris – fungeerde Peeters ook als archivaris. Uit een aantal stukken blijkt namelijk dat hij de archieven opnieuw ordende. In de jaren 1747-1750 bekleedde hij ook het ambt van procurator.⁶ Gezien het belang van een goede administratie voor het materiële bestaan van het convent, bestond er een duidelijk verband tussen de posten van archivaris en procurator.⁷ Ook in andere kartuizen is een ‘loopbaan’ te zien van monniken die zowel voor het archief als de bibliotheek zorgden en betrokken waren bij het bestuur. De Keulse prior Joannes Lottley (1676-1686) had zich eerder vanuit die eerste besognes ook gezet aan het opstellen van een kloosterkroniek.⁸

Vermoedelijk heeft Peeters rond de tijd dat hij de catalogus samenstelde, ook een poging gewaagd een bepaalde ordening aan te brengen in het archief. Daartoe ontwierp hij een in die tijd niet ongebruikelijke, eenvoudige systematiek, waarbij de thematisch gevormde dossiers in een alfabetische opstelling werden geplaatst volgens de eerste letter van de term of het begrip waarmee de inhoud kon worden aangeduid.⁹

Het is een feit dat er een eerdere catalogus bestaan had. Zoals in hoofdstuk VI nog aan de orde komt, heeft Peeters dit document uiteraard

⁴ Ibid., 221-222.

⁵ Ibid., 216, 223. Hij noemt zichzelf aan het einde van rubriek F (22 december 1740, “F. Josephus Peeters, cartusianus indignus”), aan het begin van rubriek I (11 september 1741, “F. Josephus Peeters”) en aan het einde van rubriek I (22 september 1741, “F. Guiliel. Josephus Peeters”).

⁶ Ibid., 216-217; zie bijv. AKR, inv. nr. 280 (D’Hoop 18543); zijn professie legde Peeters af op 17 januari 1734, hij stierf op 23 februari 1753 (AKR, inv. nr. 432 (niet bij D’Hoop), achterin).

⁷ Zie bijv. AKR, inv. nr. 280 (D’Hoop 18543), waarbij achterop een overzicht van aflossingen op de lening van Hermen van Heun aan de kartuis genoteerd staat: “quare cessat fr. Josephus Peeters cart. procurator examinavit 19 8bris 1750”. In de inventaris van de inboedels van de kloostercellen uit 1783 (ACCR, inv. nr. 483) komt in de cel van de procurator een “archive kast” voor.

⁸ Kamann, *St. Barbara*, 18, 427-428.

⁹ Bijv. notities als “sub P titulo panis abbaticus”: AKR, inv. nr. 277 (D’Hoop 18540) en “sub D titulo domus e regione Godswerth 1661 1 aprilis num. 15a 2 fasc. 2”: *Ibid.*, inv. nr. 261 (D’Hoop 18524); vgl. Rossmann, *Aggsbach*, 326-333 en Ramakers, ‘Archief Mariawe’, 100.

wel geraadpleegd, vermoedelijk ook als voorbeeld gebruikt, maar hoogstwaarschijnlijk niet als een catalogus die hij slechts behoefde af te schrijven en met de aanwinsten aan te vullen. In dat geval had de vervaardiging van de nieuwe catalogus ook korter geduurd dan de twee volle jaren waarin Peeters in een gestaag tempo aan de catalogus doorgewerkt heeft.

Uit de veertien in het handschrift aangebrachte dateringen kunnen we een reconstructie maken van zijn vorderingen alsook van de volgorde waarin hij de rubrieken afwerkte.¹⁰ De lijst van de dateringen laat zien dat het tempo waarschijnlijk nogal eens wisselde, mogelijk was Peeters belast met nog andere taken, al dan niet met betrekking tot het bibliotheekbeheer. Bovendien werden vele van zijn uren natuurlijk ook in beslag genomen door de normale kloosterlijke verplichtingen, al is het ondoenlijk te reconstrueren hoeveel tijd hem overbleef na een al dan niet gedispenseerde naleving van de constituties.¹¹ Vast staat in ieder geval dat Peeters in staat was op één dag tenminste 72 titels te beschrijven, zoals blijkt uit de tijd (van 3 tot 4 augustus 1741) die hij nodig had voor de rubrieken V, W, X en Y. Bovendien klaarde de monnik niet alleen het karwei van de titelbeschrijvingen zelf, maar legde hij ook voor elke rubriek de, acribische, auteursnamenindex aan. Verder blijkt dat in de catalogisering de rubrieken zijn afgehandeld in de volgorde A-H, N-Y (Z), I-M.

Het moet overigens hier al vastgesteld worden dat deze catalogus niet het hele bezit van Bethlehem bevat. Er zijn gereede aanwijzingen voor afzonderlijke deelcollecties die niet in Peeters' werk zijn opgenomen. Deze, veel kleinere, deelcollecties bevonden zich in het prioraat, het broedershuis, de refter, de kerk en de kapittelzaal en niet in de laatste plaats in de cellen van de monniken zelf, waar ze in sommige gevallen permanent deel uitmaakten van de inboedel. Van deze afzonderlijke bestanden is geen registratie overgeleverd, behalve de lijst van de 'prioraatbibliotheek' en de bij een aantal cellen genoemde titels, alle uit de dagen dat het kloosterbezit werd opgetekend en geconfiscieerd.¹²

Na de afronding van de opheffingsoperatie van het klooster in 1785 is de catalogus in bezit gekomen van François-Bernard van der Renne, de ambtenaar die toen ook het boekenbezit inventariseerde. Voordat het document eigendom werd van het Roermondse gemeente-archief, heeft

¹⁰ Bijlage 2.1.

¹¹ Vgl. Nissen, 'Bibliothek', 213-214 en n. 74 ald. Een nauwgezette reconstructie van de tijndeling bij Stoelen, 'Dagorde', vooral 196.

¹² Zie par. V.9.

het gedurende een periode van 167 jaar bij zijn nazaten berust. De akte van scheiding en deling der goederen uit de boedel van Van der Renne en zijn echtgenote Maria Sophia Lindtgens uit 1813 rept niet van de catalogus. Wel is deze via Van der Renne's zoon Henricus Antonius (1767-1828) bij diens zoon O.P.H. van der Renne (1805-1870) – die zich inmiddels ridder mocht noemen – terechtgekomen. De enige dochter van de laatste, C.A.J. van der Renne (1869-1944), was gehuwd met M.J.K.J.A.M. freiherr Lochner von Hüttenbach (1859-1942), welk echtpaar aan de Bodensee woonde. Hun zoon, achter-achterkleinzoon van François-Bernard van der Renne en burgemeester van Elten, verkocht in 1951 de familiepapieren, inclusief de catalogus, aan het antiquariaat van H.F. Geerts in Arnhem.¹³

Deze ondernemer maakte door een schrijven van 19 februari 1952 de toenmalige Roermondse gemeente-archivaris M.K.J. Smeets attent op het bestaan van het handschrift en bood het hem aan voor de prijs van 325 gulden – het bedrag waarvoor het ook in catalogus nummer 57 van het boekhuis stond.¹⁴ Na enige onderhandelingen die in het voorjaar van 1952 plaatsvonden – Smeets was door Burgemeester en Wethouders van Roermond gebonden aan een totaal budget van 300 gulden voor de kartuizercatalogus en nog een aantal andere door Geerts aangeboden *desiderata* – kon de gemeente-archivaris op 27 mei aan het antiquariaat verzoeken ter kwijting een factuur ten bedrage van 250 gulden voor de catalogus te zenden.¹⁵ Hiermee had Smeets minder van de oorspronkelijke prijs afgekregen dan hij gewenst had, daarvoor zag de antiquaar het belang van het document te goed in. Maar de gemeente-archivaris had wel zijn schroom overwonnen om B en W om een dergelijke uitgave te vragen. Om dat verzoek te kunnen omzeilen had Smeets eerder al G.W.A. Panhuysen, rijksarchivaris in Limburg, het Roermondse grootseminarie (dat ook terugschrok voor de prijs) en de

¹³ A.P. van Schilfgaarde, rijksarchivaris in Gelderland, aan M.K.J. Smeets, gemeente-archivaris van Roermond, 5 december 1952: AGA, inv. nr. 38; Van Schilfgaarde schreef zijn collega naar aanleiding van de onzekerheid die Smeets had gemeld over de herkomst van de bron in: Smeets, 'Bibliotheek', 63. Smeets zelf had oorspronkelijk aan een andere relatie gedacht: Smeets aan Burgemeester en Wethouders van Roermond, 11 maart 1952, afschrift en Smeets aan Van Schilfgaarde, 8 december 1952, afschrift: AGA, inv. nr. 38. De akte en de genealogie-Van der Renne in *Familiearchieven*, I, A., f., inv. nrs. 94, 95 en 95A. De catalogus heeft de gevangenneming en het wegvoeren naar Brussel van Van der Renne door Brabantse patriotten (Romen, 'Drukkunst', 33) overleefd.

¹⁴ Antiquariaat Pampiere Wereld aan Smeets, 19 februari 1952: AGA, inv. nr. 28. Er is tot uiterlijk 29 februari 1952 sprake van Antiquariaat Pampiere Wereld in Amsterdam als verkopende partij, in plaats van Antiquariaat Geerts' Boekhuis te Arnhem, het verband tussen deze twee antiquaren is niet duidelijk. Over Geerts: Buijnsters, *Antiquariaat*, 235-236, 294, 352.

¹⁵ Smeets aan Geerts' Boekhuis, 29 februari 1952, afschrift; B en W aan Smeets, 19 maart 1952; Smeets aan Geerts, 22 maart, 21 april en 27 mei 1952, afschriften: AGA, inv. nr. 28.

Nijmeegse universiteitsbibliotheek gepolst om te zien of via aankoop door één van deze instellingen de catalogus mogelijk in openbaar bezit zou kunnen komen.¹⁶

Uiteindelijk is hiermee dankzij gelukkig toeval en de bewaarzin van het nageslacht van Van der Renne de catalogus in een openbare bewaarplaats terechtgekomen. De lotgevallen van de catalogus doen denken aan die van een andere bron voor de geschiedenis van het convent, te weten het necrologium. Dit verdween ergens na 1783 om in 1823 weer in privé-bezit op te duiken, waarna het via de redemptoristenkloosters Kapel in 't Zand in Roermond en Nebo in Nijmegen en het Roermondse grootseminarie ergens in de jaren 1970 bij het kartuizerarchief in Maastricht gevoegd werd. Het verschil met de catalogus is niet alleen dat er rond 1900 een woordelijk afschrift van is gemaakt, maar ook dat het bestaan ervan onder historici al veel langer bekend was – ook al is het, eind jaren 1960, een tijd lang spoorloos verdwenen geweest.¹⁷ Dat uit het Roermondse bisschoppelijke archief nog meer kartuizerstukken te voorschijn zullen komen, is niet onwaarschijnlijk: nog in 2004 werd er een kasboek van Bethlehem aangetroffen.

Een catalogus van de prioraatbibliotheek

Hier moet ook aan de orde komen de catalogus van de bibliotheek van de prior die – zoals verderop nog besproken zal worden – een van de conventsbibliotheek afgezonderd geheel vormde, althans bij de opheffing

¹⁶ Smeets aan G.W.A. Panhuysen, rijksarchivaris in Limburg, 10 maart 1952; Smeets aan P.J. Janssen, 12 maart 1952; Smeets aan B en W, 11 maart 1952, afschriften: AGA, inv. nr. 38.

¹⁷ AKR, inv. nrs. 425 (afschrift) en 432 (origineel) (later toegevoegd, dus niet bij D'Hoop). Zie de daar bijgevoegde aantekeningen van archiefmedewerkers (vermoedelijk uit de tijd dat Goossens zijn *Magazijnlijst* opstelde) die veronderstelden dat het zich in het archief van het Roermondse grootseminarie zou kunnen bevinden (hetgeen volgens Heere, 'Obituarium kruisherenklooster', 52 en Gijsen, *Voorgeschiedenis*, diverse noten, medio jaren 1950 ook zo was) en M. Spiertz de toezegging ontlokte "een onderzoek in te stellen". Ook DV, inv. nr. 542 bevat een afschrift, ook weer met losse aantekeningen over de provenance. Verder Mosmans, 'Kartuizers', 43, n. 1 (Mosmans was redemptorist, zijn Nijmeegse klooster bezat ook de kasboeken uit de jaren 1770 (Ibid., 66, n. 31; AKR, inv. nr. 420 (niet bij D'Hoop))); Grimbergen-Hansson, *Kartuizerklooster Roermond*, 97-98 en uitgebreid De Backer, 'Monichusen', 74, n. 18. Het necrologium werd door Scholtens (terecht) niet relevant geacht voor publicatie (AKR, inv. nr. 432, brief aan vermoedelijk Mosmans, 25 januari 1927); hij gebruikte het wel in sommige van zijn publicaties: 'Kampen', 208, n. 3, 211, n. 1; 'Necrologie Monnikhuizen', 93, n. 4 en ook in 'Kartuizerconvent in de 16e eeuw' en 'Kartuizerconvent vóór de 16e eeuw'. Overigens raakten wel meer archiefstukken van Roermondse kloosters in de Franse tijd in Roermonds privé-bezit: Ramakers, 'Archief Mariawee', 108. In de negentiende eeuw kan de plaatselijke notaris en verzamelaar Chr. Guillon een bijdrage geleverd hebben aan de verspreiding van dit materiaal: Francot, '[Vraag]'. Zie voor kartuizernecrologia Carlat en Timmermans, 'Bonnefoy', 101-102, Goder, *Vogelsang*, 251-252 en De Weijert, 'Gift-giving practices', 147-154.

in 1783. Uit een opmerking in de ‘inventaris der meubelen ende gereede effecten’ van het klooster uit maart 1783 en uit een terloopse vermelding van Van der Renne in februari 1785 is bekend dat de door hem bij het Comité de la Caisse de Religion ingeleverde ‘catalogus bibliothecae prioratus’ een “double de celui qui reposoit à la bibliothèque” was.¹⁸ Deze “double” zouden we dus kunnen beschouwen als een indicatie van hoe die catalogus eruit zou hebben kunnen zien. Het spreekt voor zich dat de mate van overeenstemming moeilijk bepaald kan worden en dat de afschrijver vele gegevens uit het origineel niet heeft overgenomen omdat hij ze voor zijn doel niet meer nodig had. Bij gebrek aan beter zal de “double” hier toch kort voorgesteld worden.¹⁹

Deze lijst dan is opgedeeld in met lijnen gemarkeerde rijen en kolommen waarin nummer, auteur, titel, plaats en jaar van uitgave en uitgever vermeld worden. De kolom “notanda” bevat opmerkingen die preciezer zijn dan die van Van der Renne in de door hemzelf opgestelde lijsten en zijn waarschijnlijk dan ook oorspronkelijk van de monnik die het origineel opstelde. Zo neemt deze onbekende catalogograaf – wellicht Peeters – de moeite om te vermelden dat van een tweedelig werk het tweede deel vóór het eerste deel gebonden is.²⁰ Een expliciete opmerking dat een nummer abusievelijk is overgeslagen, “ex inconsideratione”, verraaft de kartuizercatalogograaf, evenals de vermelding bij een aantal nummers dat het, hoewel de titel niet beschreven staat, zal ‘vaceren’ totdat het zoekgeraakte boek is teruggevonden (“reperiatur”).²¹ Bovendien wordt een aantal malen, bij de beschrijving van boeken die met de kartuizerorde te maken hebben, gerept van “s.o.n.” (“sacri ordinis nostri”).²² Overigens blijft natuurlijk ongewis in hoeverre Van der Renne of zijn ambtenaar de catalogus letterlijk overschreef dan wel de beschrijvingen inkortte omwille van tijdbesparing.

¹⁸ ACCR, inv. nr. 483, sub “par. 6: effecten in de tweede bovenkamer van het prioraet”: “een bibliotheque behelsende: volumina 121 in fol., volumina 100 in 4to, volumina 256 in 8o en 12mo. sijnde de voors. boecken vervat bij de copije van den catalogue hier toe te gevoeght”; deze aantallen zijn exact identiek aan die welke genoemd worden in de betreffende lijst (zie n. 19); *Ibid.*, inv. nr. 71-23, brief van Van der Renne van 16 februari 1785. Een afbeelding van de titelpagina van de lijst van de prioraatbibliotheek bij Dückers, ‘Boekenbezit’.

¹⁹ ACCR, inv. nr. 74-136, f. 110r-123r.

²⁰ *Liste 1785*, Bibliotheca prioratus in-4, 77.

²¹ *Ibid.*, Bibliotheca prioratus in-4, 5, in-8, 30, 126, 202-205.

²² *Ibid.*, Bibliotheca prioratus in-1, 25, in-4, 38, 96, in-8, 54, 124.

II.2 De lijsten van 1783-1785

De ineenstorting van het kloosterleven aan het einde van het *ancien régime* verspreidde tienduizenden boeken over Europa. Nog in 1943 werd een exemplaar van Robertus Bellarminus' *De aeterna felicitate sanctorum*, voormalig bezit van Bethlehem, te koop aangeboden, in een catalogus van het Brusselse antiquariaat E. Macoir.²³ Via vele tussentijdse bezitters kan dit boek daar gekomen zijn. Toen de Pruisen de kartuis van Kaschuby (Polen) ophieven en ze de bibliotheek naar Königsberg en Berlijn transporteerden, raapte een knaap de van de overladen wagen gevallen boeken op om ze thuis te kunnen lezen. De jongen was gelukkig met zijn aanwinsten.²⁴ Op zo'n meevaller van gratis drukwerk hoopte ook de pastoor van Wegbergh die in 1785 de bestuurders vroeg of hij de liturgica van het Roermondse kruisherenklooster mocht krijgen. Ze waren immers toch niet meer van nut en zijn kerk had dringend behoefte aan nieuwe.²⁵ De Groningse universiteit betaalde in 1774 de lieve som van 1.075 Luikse guldens voor de *Acta sanctorum* van de Maastrichtse jezuïeten.²⁶ De professoren van het seminarie van het bisdom Gent stroopten de veilingen van de Vlaamse jezuïetenbibliotheken af om de de collectie van hun instituut grondig aan te vullen.²⁷ De Leuvense universiteitsbibliothecaris Jan-Frans van de Velde tenslotte, bood in 1784 het Comité de la Caisse de Religion aan om de catalogus van de handschriften uit de bibliotheek van het Windesheimse klooster van Sint-Maartensdal op te stellen, als hij daarvoor maar de handschriften uit dat bezit in het zijne zou krijgen.²⁸

De afgenomen boeken vonden dankbare nieuwe bezitters, maar veel respect of waardering bezaten de autoriteiten zelf niet voor de kloostercollecties. De bibliotheekruimte van de kartuis Gaming werd na de opheffing als opslagplaats voor hooi en stro gebruikt.²⁹ Bij het wegtransporteren van de collectie uit dit klooster werden boeken onder de wagens gelegd, zodat die niet in de modder zouden wegzakken. Blijkbaar vonden bewoners van het naburige dorp dat toch zonde, want nog decennia later zag de pastoor boeken met Gaminger signaturen bij zijn parochianen in de kast staan.³⁰ Het Comité de la Caisse de Religion

²³ Reypens, 'Ruusbroec', 162, n. 1.

²⁴ Nierzwicki, "'Paradisus Mariae'", 40, n. 19.

²⁵ ACCR, inv. nr. 71-23.

²⁶ De Wilt, 'Jezuïetenbibliotheken', 168-169.

²⁷ Roegiers, 'Schatkamer', 230-231.

²⁸ Lourdeaux en Haverals, *Bibliotheca Vallis Sancti Martini*, II, 201-202.

²⁹ Klein, 'Mauerbach, Aggsbach und Gaming', 192.

³⁰ Hoffmann, *Gaming*, 48.

noemde het boekenbezit “la partie la moins riche” van de kloostergoederen.³¹ Op 28 januari 1784 besloot het evengoed dat van dat deel per convent een lijst zou worden opgesteld. Wat Van der Renne in Roermond deed, deden tegelijkertijd vele ambtgenoten in de Oostenrijkse Nederlanden. Hun werkzaamheden hebben de honderden boekenlijsten in het archief van het Comité de la Caisse de Religion opgeleverd. De confiscatie zou de historische achtergrond vormen van de huidige status van de Österreichische Nationalbibliothek als bezitter van één van de handvol allerbelangrijkste incunabelcollecties ter wereld.³²

Een eerste inventarisatie van de bezittingen van de kartuis was al een jaar eerder, begin april 1783, vrij snel na het opheffingsbesluit, opgesteld. En op deze inventaris van in de cellen aangetroffen ‘meubelen en gerede effecten’, komen ook diverse boeken voor. Deels behoren deze tot de conventsbibliotheek en deels tot de vaste inventaris van de cel of tot het persoonlijk eigendom van de monnik. Titels worden er nagenoeg niet genoemd, veelal staan slechts de aantallen per formaat vermeld.³³

Op 5 februari 1784 ontving François-Bernard van der Renne de opdracht een lijst op te stellen van de boeken van de Roermondse kloosters van de kartuizers, de dominicanessen en de ongeschoeide karmelietessen. Op 3 juli kon hij de catalogus naar zijn Brusselse opdrachtgevers sturen – naar eigen zeggen had hij vertraging opgelopen door de officiële opheffing van de andere kloosters in april en mei.³⁴ Van der Renne zelf merkte op dat het bij de kartuizers ging om “un très grand nombre” aan boeken. Een vergelijking geeft de onkostenopgave voor de

³¹ Verschuieren, *Bibliotheek*, 14. De prefect van het Franse departement van de Nedermaas beschouwde in 1801 de 30.000 in beslag genomen en in Maastricht te veilen boeken als hoogstens goed voor de papiermolen of voor de fabricage van cartouches: Van Wely, ‘Bibliotheken te Weert’, k. 177; Reintjens, ‘Openbare verkoop’; Flament, ‘Inleiding’, 71, 75, 79-80. Maar dit was misschien een meer ideologisch dan economisch gedreven kwalificatie: Spekkens, ‘École centrale’, 113-114. Van de bibliotheek van de kartuis Gulik werd daadwerkelijk een deel bestemd voor de fabricage van munitie: Goder, *Vogelsang*, 239, 420. Over de lotgevallen van deze ‘Maastrichtse collectie’ ook Hermans, ‘Elf kisten’, 107-117; van de (middelnederlandse) handschriften onder de Oostenrijkse en Franse confiscaties Stooker en Verbeij, *Collecties op orde*, I, 36-41; zie ook Lourdeaux en Haverals, *Bibliotheca Vallis Sancti Martini*, II, 198-210. Voor specifiek de Franse boekeninname ten behoeve van de écoles centrales: Janssens, ‘Boekendepot’; ook Ooms, ‘Ieper en Hondchoote’, 184 e.v. Voor een soortgelijk relaas als dat over Bethlehem: Hoffmann, *Gaming*, 45-48; Enne, *Aggsbach*, 59-66; Kamann, *St. Barbara*, 491-492 en Goder, *Vogelsang*, 238 e.v.

³² Borsa, ‘Druckwerke’, 19 e.v.

³³ ACCR, inv. nr. 483; met dank aan B. Dukers die mij op het belang van dit document wees en mij haar transcriptie verstrekke.

³⁴ Persoons, ‘Handschriften’, 59; ACCR, inv. nr. 71-23, brieven van Van der Renne van 2 en 3 juli 1784. Het navolgende is, tenzij anders aangegeven (vooral de correspondentie van Van der Renne), gebaseerd op Verschuieren, *Bibliotheek*, 10-21 en Nissen, ‘Bibliothek’, 200-211. Een portret van Van der Renne bij Venner, ‘Enige aspecten’, 165.

redactie van de boekenlijst van het kruisherenklooster (“en grand nombre”) die 350 gulden bedroeg en voor de boekenlijsten van de vrouwenkloosters die gezamenlijk 60 gulden kostten.³⁵

Drie lijsten stelde Van der Renne in het voorjaar van 1784 van het boekenbezit van Bethlehem op: van handschriften, van gedrukte boeken en van de ‘bibliotheca prioratus’.³⁶ Een vierde lijst, die van de kerkboeken, was al in december 1783 gereedgekomen en opgestuurd.³⁷ De eerste lijst telt precies 100 handschriftnummers, waarvan de samensteller telkens de auteur, de titel en het formaat vermeldt.³⁸ Waar deze dit kennelijk van toepassing acht, maakt hij een opmerking over de vervaardiger en de provenance van het handschrift. Het was vooral van belang om vast te stellen welke teksten van Dionysius als autografen aangemerkt konden worden. Vele codices bestonden uit meer dan één titel, waarmee de telling van L. Verschuieren op 181 komt. Behalve over vervaardiging en provenance worden opnieuw waar kennelijk van toepassing ook aantekeningen over de fysieke staat van het boek gemaakt (in de trant van “ils manquent quelques feuilles”).³⁹ De lijst wordt afgesloten met de opmerking dat niet beschreven zijn “encore cinquante manuscrits, en differents formats, et traitans de différentes matières, qui ne semblent d’aucune consequence et dont une partie n’est pas complete ou déchirée.”⁴⁰

De tweede lijst is die van de gedrukte werken. Zoals steeds in de boekenlijsten die bij de confiscaties in de jaren 1780 opgesteld werden, maar ook bijvoorbeeld in de veilingcatalogi van de Roermondse en Maastrichtse jezuiten van een decennium eerder, worden de boeken met een beknopte titelaanduiding opgesomd en in een grove rubricering ingedeeld. Binnen de rubrieken staan de boeken naar formaat opgesteld, waarbij de formaataanduiding ook een als zodanig aangegeven subrubriek oplevert. In de omvangrijke Theologi-rubriek wordt per formaat opnieuw

³⁵ Nissen, ‘Bibliothek’, 201-202.

³⁶ ACCR, inv. nr. 74-136. Emery, ‘Prologue and queries’, 133, schrijft dat de lijst van handschriften door “the Bollandists” werd opgesteld, een vergissing vermoedelijk gebaseerd op Verschuieren, *Bibliothek*, 20, Ingold, *Manuscripts*, 5, of Mougél, *Dionysius der Karthäuser*, 102; zie: Nissen, ‘Bibliothek’, 207.

³⁷ Nissen, ‘Bibliothek’, 204 en Verschuieren, *Bibliothek*, 15, n. 23, 29; deze lijst is niet teruggevonden.

³⁸ Een afbeelding van de lijst van handschriften van het klooster van reguliere kanunniken van Sint-Maartensdal, in opdracht van het Comité opgesteld door Joseph Jacquelart bij Lourdeux en Haverals, *Bibliotheca Vallis Sancti Martini*, II, lxx-lxxxvii; de lijst van de kartuis van Brno bij de opheffing in 1782 bij Witkowski, ‘Carthusian library catalogues’, 94-115.

³⁹ ACCR, inv. nr. 74-136, f. 1r-6r; dit gedeelte is door Verschuieren, *Bibliothek*, 41-63 woordelijk overgenomen; alle handschriften zijn daar voor zover mogelijk toegewezen.

⁴⁰ ACCR, inv. nr. 74-136, f. 6r; ook gecit. bij Verschuieren, *Bibliothek*, 15 en Nissen, ‘Bibliothek’, 202.

genummerd. In alle andere, kleinere, rubrieken loopt de nummering over de formaten heen.

Per nummer noemt de samensteller auteur, titel en plaats en jaar van uitgave. In veel gevallen voegt hij nog een aantekening toe. Deze aantekeningen zijn van verschillende inhoud: ze geven het aantal delen (“tomes”) en banden (“volumes”) aan, de afwezigheid op de titelpagina van plaats of jaar van uitgave of beide, of het boek afbeeldingen (“fig.”) bevat en de taal in het geval het boek niet in het Latijn is geschreven, maar de titelaanduiding (in de lijst) wel. Opmerkingen over de fysieke staat worden eveneens gemaakt (in de trant van “les deux premiers feuilles manquent”, maar ook “fragmenta”).⁴¹ Natuurlijk geeft de samensteller het ook aan als een titel een handschrift is, hetgeen overigens maar sporadisch voorkomt, en dan is het steeds gebonden bij een gedrukte titel.⁴² Hij vermeldt de uitgever bijna nooit, behalve waar het gaat om libraires wier naam een aanbeveling was voor de kwaliteit van het boek, zoals in het geval van het huis Plantijn.⁴³ Een enkele keer geeft de samensteller er blijk van zelf een boekintern of -extern ‘onderzoek’ te hebben verricht, zoals waar hij van een *Glossa ordinaria, a Genese usque ad librum Ruth inclusive* aangeeft dat plaats en jaar van uitgave ontbreken, maar het “ancienne” is. Zijn eigen bijdrage blijkt ook waar het jaar van uitgave blijkbaar niet op de titelpagina staat aangegeven, maar de catalograaf door een “ut vid[etur]” aangeeft dat hij de datering zelf heeft herleid of waar hij een *dubium* aangeeft door de toevoeging “comme on croit” bij de auteursnaam.⁴⁴

Over het algemeen kan de catalograaf volledigheid ontzegd worden – ook al streefde hij daar niet naar –, maar ook slordigheid. In het ongetwijfeld nu en dan geestdodende werk overkomt het hem bijvoorbeeld slechts één maal dat hij een nummer overslaat, en één maal dat hij een titel vergeet uit te schrijven.⁴⁵ De catalogus is in één keer uitgeschreven, door twee handen, slechts één maal is later een kleine aanvulling gepleegd, en van doorhalingen is geen sprake.⁴⁶

⁴¹ *Liste 1785*, Theologi in-1, 237, 277, 314; bij Theologi in-8 et min., 30 is de samensteller vrij uitgebreid voor zijn doen: hij geeft precies aan welke zeven van de 31 delen van Louis de Sacy’s *Schriftcommentaar* (Parijs 1698) ontbreken (*infra*, par. VI.2.2., n. 193); zie ook Historici, 411.

⁴² Bijv. *Ibid.*, Historici, 80; deze bijgebonden handschriften zijn de nrs. 181-183 bij Verschueren, *Bibliotheek*, 63.

⁴³ *Liste 1785*, bijv. Theologi in-1, 98, 159, in-4, 57.

⁴⁴ *Ibid.*, Theologi in-1, 31, 117, 142, in-4, 212.

⁴⁵ *Ibid.*, Theologi in-8 et min., 159 wordt niet gebruikt; Theologi in-8 et min., 298.

⁴⁶ *Ibid.*, Historici, 114; het handschrift wisselt tussen f. 60r (einde Historici-rubriek) en f. 61r (begin Juristes-rubriek).

De ambtenaren van 1785 hebben de gebruikelijke algemene indeling gekozen in Theologi, Historici, Juristes, Arts & sciences en Belles lettres.⁴⁷ In de volgorde van de titels is de systematiek van Peeters' catalogus goed te herkennen. Zo loopt in de grote rubriek Theologi de reeks van bijbel via patristiek, scholastiek, polemie, moraal en homiletiek naar mystiek. Sterker nog: de volgorde van de beschreven afzonderlijke stukken in de lijst is nagenoeg analoog aan die in de catalogus, behoudens natuurlijk de wijziging door de sortering op de kruising van formaten en het veel kleinere aantal rubrieken. Op het niveau van de rubriekensystematiek werd in de catalogus van 1740-1742 per rubriek geordend, daarbinnen werden de boeken op volgorde van formaat opgesteld, van folio naar duodecimo. In 1783 heeft men het aantal rubrieken drastisch verminderd (van 26 naar vijf) en daárbinnen formaatklassen gemaakt. Bovendien zijn de oude rubrieken H (juridische werken) en K en L (historische werken) uit de Theologi-reeks genomen en tot aparte rubrieken gemaakt. In de handschriftenlijst, waar zo'n herordening niet nodig was, is de analogie bijna niet onderbroken.⁴⁸ Het als uitgangspunt nemen van zo'n bestaande catalogus is in de confiscatielijsten niet ongebruikelijk.⁴⁹ De overweging dit niet te doen, omdat de voorhanden catalogi "remplis de fautes" zouden zijn, zoals de Franse autoriteiten schreven in een instructie uit 1790, maakte men niet.⁵⁰

Deze tweede lijst behelst de boeken die van voldoende waarde geacht werden, de overige werden afgedaan met de kwalificatie "alnoe circa 700 boeken van alderhande soorten, als godvrugtige en andere, maer meerendeels verscheurt en incompleet".⁵¹ Hieronder bevinden zich ook de boeken die Van der Renne na inspectie alsnog van de lijst had afgevoerd wegens hun slechte staat en waarvoor in de plaats hij bij het al toegekende nummer op de lijst een "vacat" noteerde.⁵² Dit hele restant aan boeken werd in pakketten samengebonden. In totaal werden 2.379

⁴⁷ Een veel minder uitgebreide onderverdeling dan die in achttien rubrieken welke in 1783 voor Gaming werd gebruikt: Hoffmann, *Gaming*, 47.

⁴⁸ Nissen, 'Bibliothek', 220; zie bijlage 3.2.

⁴⁹ Bijv. Neuhauser, 'Schnals', 88-93. Het belangrijke verschil blijft uiteraard het volledigheidstreven: Ibid., 85. De lijst bij de opheffing van de kartuis Prüll werd opnieuw opgesteld, door de kapelaan Franz Kern: in totaal 538 boeken, 510 in een gewone lijst en 28 in een lijst van "opera manca"; de lijst was alfabetisch gesorteerd op auteursvoornaam: Micus, *Prüll*, 68-109.

⁵⁰ Froeschlé-Choppard, 'Inventaires', 501.

⁵¹ ACCR, inv. nr. 74-136, f. 70v, ook bij Verschueren, *Bibliotheek*, 15.

⁵² ACCR, inv. nr. 71-23, brief van Van der Renne, 3 juli 1784.

boeken, dus ruim driekwart van het totaal, voldoende waardevol geschat om afzonderlijk genoemd te worden.⁵³

Nadat Van der Renne de lijsten van handschriften en gedrukte werken had opgesteld, heeft hij zich eerst gewijd aan de bibliotheek van de ongeschoeide karmelietessen en aan die van de dominicanessen, welke conventen met hetzelfde decreet van 25 april 1783 waren opgeheven en waarvan de boekenlijsten direct achter die van de gedrukte boeken van de kartuizers komen.⁵⁴ Daarna weer heeft men zich gezet aan de inventarisatie van de prioraatbibliotheek. In februari 1785 schrijft Van der Renne dat deze inventarisatie had bestaan uit het overschrijven van een in de bibliotheek al aanwezige lijst. Dit moet de catalogus van de prioraatbibliotheek zijn die niet meer voorhanden is. Van der Renne meldde dit omdat hij moest zeggen dat hij de bewuste lijst niet door autopsy had opgesteld. En dat had weer als gevolg dat hij bij de inventarisatie bij lange na niet compleet bleek te zijn geweest.⁵⁵ Overigens was dit afschrift al in maart 1783 gemaakt, bij de inventarisatie van de huisraad in de cellen.⁵⁶

Nadat de drie lijsten gereed waren gekomen in juli 1784, ontving Van der Renne in Roermond in januari 1785 twee lijsten retour. De “A” gemerkte lijst somde de “livres réservés” op, de boeken die bestemd waren om in Brussel samen met die van de andere opgeheven gemeenschappen uit de hele keizerlijke Nederlanden verdeeld en verkocht te worden.⁵⁷ Op de “B” gemerkte lijst stonden de boeken die Van der Renne in Roermond samen met die van de andere opgeheven kloosters in de stad publiekelijk van de hand mocht doen.⁵⁸ De schifting was aangebracht door de libraire Jos. Ermens en de bibliograaf, historicus en privé-bibliothecaris van een rijke markies, Ph. Baert, wier advies het Comité had ingewonnen.⁵⁹ Lijst A was

⁵³ Namelijk (per rubriek en dan per formaat (folio, quarto, octavo)): Theologi 320, 236 en 993 (totaal 1.549), Historici 101, 107 en 203 (totaal 411), Juristes 40, 22 en 26 (totaal 88), Arts & sciences 27, 24 en 56 (totaal 107) en Belles lettres 17, 45 en 162 (totaal 224). Verschuieren, *Bibliotheek*, 15 komt om onduidelijke redenen op 2.340 nummers. Op 79-89 en 89-99 geeft Verschuieren de lijst van incunabels (171 nummers), resp. postincunabels (203 nummers).

⁵⁴ ACCR, inv. nr. 74-136, resp. f. 71r-73v en f. 74r-75r; Verschuieren, *Bibliotheek*, 10.

⁵⁵ ACCR, inv. nr. 71-23, brief van Van der Renne, 16 februari 1785.

⁵⁶ *Ibid.*, inv. nr. 483.

⁵⁷ Zie: Laenen, ‘Suppression’, 400.

⁵⁸ ACCR, inv. nr. 71-23, minuutbrief aan Van der Renne, 19 januari 1785; Verschuieren, *Bibliotheek*, 16.

⁵⁹ Verschuieren, *Bibliotheek*, 14; Mantels, ‘Chasteler’, 19 en n. 7 ald.

weer verdeeld in één voor het convent en één voor het prioraat. Alle handschriften kwamen op lijst A terecht.⁶⁰

Uit de aard der zaak zijn deze drie lijsten beknopter dan de drie waarop ze gebaseerd waren. Ze noemen kort de auteur, de titel, plaats en jaar van uitgave en soms het aantal delen en/of banden. De enige eigen aantekening van de samensteller behelst de vermelding dat een titel weliswaar op lijst B genoemd staat, maar behoort bij lijst A.⁶¹ Lijst B sluit af met dezelfde “près de 700 livres de piété et autres dont la plupart incompl.” als aan het einde van de eerste lijst met gedrukte titels stond en een appendix waar in totaal nog eens 26 titels genoemd worden die klaarblijkelijk over het hoofd gezien waren.⁶²

Omdat Van der Renne zoals gezegd eerder aangegeven had dat hij de boeken van het prioraat bij lange na niet allemaal had teruggevonden en er dus boeken op lijst A voorkwamen die niet in de pakketten zouden zitten, werd hem te verstaan gegeven dat hij van zowel convent als prioraat zowel lijst A als lijst B op aanwezigheid van alle boeken moest nagaan en per lijst duidelijk aan diende te geven “se trouve” dan wel “ne se trouve pas”. Hiervoor kreeg hij zelfs toestemming een extra arbeidskracht in te huren.⁶³ Van der Renne stuurde echter slechts de A-lijsten in geverifieerde versie terug. De B-lijst van het prioraat werd niet teruggestuurd omdat die boeken volgens Van der Renne ofwel op de andere lijsten stonden (hetgeen juist is, omdat alleen lijst A in een convent- en een prioraatstuk was verdeeld) ofwel onvindbaar waren gebleken.⁶⁴

⁶⁰ Indien we althans de aantekening bij ACCR, inv. nr. 74-136, lijst B, Theologi, 113, “vid. liste A des manuscrits in fine n. 35” niet opvatten als een bewijs van het tegendeel, maar als: ‘zie lijst A, het manuscriptengedeelte’.

⁶¹ *Ibid.*, lijst B, bijv. f. 104v (nr. 3) en f. 105v (nr. 18). Lijst B is een deel van een groter geheel – de foliëring loopt immers van van 77r tot 109r, ook al is een tweede foliëring toegepast van 1r tot 33r. Waarschijnlijk (zie de in n. 58 aangehaalde minuutbrief aan Van der Renne) bestond de rest van het katern uit de boekenlijsten B van de ongeschoeide carmelietessen en de kruisheren alsmede de complete lijsten van de overige Roermondse conventen (die geen splitsing tussen een lijst A en een lijst B kenden). Een lijst B is noch voor de carmelietessen, noch voor de kruisheren teruggevonden.

⁶² *Ibid.*, f. 107v-109r. In totaal telt lijst B de volgende aantallen titels (per rubriek en dan per formaat (folio, quarto, octavo)): Theologi 238, 190 en 636 (totaal 1.064), Historici 47, 48 en 121 (totaal 216), Juristes 29, 19 en 23 (totaal 71), Arts & sciences 11, 15 en 53 (totaal 79), Belles lettres 13, 32 en 140 (totaal 185), over alle rubrieken in totaal 1.615.

⁶³ Vermoedelijk is dit P. Reggers aan wie Van der Renne op 25 april 1785 48 gulden betaalde “pour le travail de la révision des livres du couvent supprimé des chartreux” (Nissen, ‘Bibliothek’, 204-205).

⁶⁴ ACCR, inv. nr. 71-23, minuutbrief aan Van der Renne, 18 februari en brief van Van der Renne, 18 april 1785. In een minuutbrief aan Van der Renne van 19 april 1785 spreekt het Comité zelf over enkel “la revision des livres réservés” (dus de lijst A). Dit lijkt ook logisch te zijn omdat de

Van der Renne beantwoordde tenslotte de opdracht van het Comité om de B-lijsten als veilingcatalogus te laten drukken met de mededeling dat de stadsdrukker hier voorlopig geen tijd voor zou hebben. In goed overleg werd vervolgens besloten de geschreven catalogus (de lijsten B) ter inzage te leggen en de publieke verkoop en de mogelijkheid de catalogus te bekijken bekend te maken via “des annonces et papiers publics”.⁶⁵

Opgaven van bezit en schuld en inkomsten en uitgaven die worden opgesteld in de context van dwingend overheidsingrijpen, zijn de eerste die niet vertrouwd mogen worden. De rapportages over kosten van levensonderhoud die de Zuid-Nederlandse kloosters in 1787 op te leveren hadden, vertonen wel heel verdachte afrondingen, overeenkomsten in getallen en meervoudig uitlegbare beweringen.⁶⁶ Een bibliotheekcatalogus in het archief van het Delftse Sint Anna-klooster uit 1573 blijkt bij nader onderzoek een lijst te zijn van in dat klooster opgeslagen boeken die elders geconfiscieerd waren.⁶⁷ Andersom mogen ook de confiscatielijsten uit de late achttiende eeuw niet bij voorbaat voor objectief aangezien worden, in de zin dat er boeken op voor kunnen komen die niet bij de collectie hoorden en ook dat niet alle boeken vermeld staan. Nogal wat stukken immers ‘doken onder’. Ze werden tijdelijk bij betrouwbare bekenden in bewaring gegeven.⁶⁸ En in menig geval, in de kartuis Schnals in Oostenrijk gebeurde dat bijvoorbeeld, hield de met de confiscatie belaste ambtenaar boeken al dan niet wederrechtelijk voor zichzelf.⁶⁹ Nog in 1828 gaf rentmeester François Jacquet van het kasteel Hillenraad in Swalmen 43 boeken van het door de Fransen opgeheven klooster Sint-Elisabethsdal in Nunhem in bruikleen aan de plaatselijke pastoor, onder voorwaarde dat deze op verzoek van de paters teruggegeven zouden

verkoop van de “livres non réservés” zich aan de waarneming van het Comité zou gaan onttrekken. Vgl. Verschuieren, *Bibliotheek*, 16, n. 24 en Persoons, ‘Handschriften’, 97-98.

⁶⁵ ACCR, inv. nr. 73-21, brieven van Van der Renne, 12 en 16 februari 1785, minuutbrief aan Van der Renne, 14 februari 1785. Nissen, ‘Bibliothek’, 205: op 23 juli 1785 noteert Van der Renne een post voor een annonce in de *Gazette de Cologne* (een onderzoek in de afleveringen van deze krant tot einde 1785 heeft niets opgeleverd) en op 6 augustus nog één “pour des copies du catalogue des livres”.

⁶⁶ Bruneel, ‘Entretien’, 285-290.

⁶⁷ Corbellini en Verhoeven, ‘Delftse boekencatalogus’, m.n. 48-49.

⁶⁸ Van Wely, ‘Bibliotheken te Weert’, 180-181; Kleijntjens, ‘Protokol’, 70; Id., ‘Opheffing’, 40.

⁶⁹ Neuhauser, ‘Schnals’, 92. De met de confiscatie van de bibliotheek van de kartuis Gaming belaste ambtenaren werd op het hart gedrukt goed op de boeken te letten, zodat er geen – zoals eertijds met de jezuïetencollectie was gebeurd – onvreemd zouden worden (Hoffmann, *Gaming*, 45; zie ook Goder, *Vogelsang*, 239 e.v.); in 1784 drong E.J. de Turck namens het Comité er bij de administrator Joseph François van Cocquelaere van het Sint Margaretha-klooster in Gent op aan diens ingediende lijst nog eens heel nauwkeurig te herzien (Scheerder, ‘Sint-Margaretha’, 434).

worden.⁷⁰ In de kartuis Aggsbach werd het bestaan van een priorsbibliotheek door de prior in oneigenlijke zin aangegrepen om te stellen dat de boeken daar zijn persoonlijke bezit waren en dus de confiscerende autoriteiten niet toekwamen.⁷¹

Van Bethlehem zelf meent Ingold dat de monniken na de opheffing manuscripten meenamen.⁷² Dat achter in het necrologium van Bethlehem – waar geboorte-, professie- en wijdingsdata van monniken uit de achttiende eeuw genoteerd staan – nog het overlijden wordt vermeld van Hugo Poyck in 1791, lijkt Ingolds opmerking te bevestigen. Dit was immers kennis die op het moment dat het klooster al een jaar of acht geleden was verlaten in het bezit zal zijn geweest van een voormalig inwoner van de Roermondse kartuis. Die moet dit handschrift dan onder zich gehad hebben.⁷³

We kunnen er niet van uitgaan dat Van der Renne steeds te goeder trouw heeft gehandeld. De late mededeling dat bij het verzenden nogal wat boeken zullen ontbreken omdat hij bij het opstellen van de lijsten van een half jaar eerder niet de prioraatbibliotheek persoonlijk had geverifieerd op aanwezigheid van de vermelde boeken, is op zijn minst verdacht. In Brussel zal men hier wel rekening mee hebben gehouden, hetgeen niet verhinderde dat in de brieven van het voorjaar van 1785 de conventionele beleefdheidsvormen plaats maken voor een bevelende toon. Opvallend is verder dat Van der Renne uiteindelijk wel opschrijft dat hij een catalogus van het prioraat had gevonden die hij eenvoudigweg had overgeschreven, maar niet dat hij de catalogus van Peeters aangetroffen had. Dat was ook niet in zijn voordeel geweest: het vermelden van deze catalogus zou zijn superieuren op het idee hebben kunnen brengen dat Van der Renne zichzelf werk en hen daarmee kosten zou kunnen besparen.

Er is dus gereede aanleiding om te twijfelen aan de betrouwbaarheid van de lijsten van 1785. Niet zozeer ten aanzien van de vraag of alle vermelde boeken ook daadwerkelijk tot het Bethlehem-bezit behoorden, maar zeker wel ten aanzien van de vraag of de scheiding tussen convent en prioraat wel sluitend gemaakt werd. Het verhaspelen van de lijsten A en B van de beide collecties ligt nogal voor de hand, zoals ook blijkt uit de B-lijst waar diverse gereserveerde nummers toch niet worden voorzien van een titel

⁷⁰ *Archief parochie Swalmen*, inv. nr. 128; vgl. Habets, *Geschiedenis*, III, 686. Van de collecties van de bibliotheken van de opgeheven kloosters in Hongarije is slechts 10% teruggevonden: Beales, *Prosperity and plunder*, 227-228.

⁷¹ Enne, *Aggsbach*, 60-61.

⁷² Ingold, *Manuscripts*, 7.

⁷³ AKR, inv. nr. 432, zie ook *supra*, n. 17.

omdat het betreffende boek al op de A-lijst van hetzij convent hetzij prioraat is opgevoerd.⁷⁴

Vervolgens blijkt uit vergelijkingen dat er inderdaad verwisselingen hebben plaatsgevonden. Verschuieren merkte al op dat “meerdere” boeken op de lijst van het prioraat ook voorkomen op de lijst van het convent.⁷⁵ Het blijkt hier om tientallen boeken te gaan.⁷⁶ Dit kunnen theoretisch natuurlijk dubbelten zijn, maar dat kan moeilijk gezegd worden van een viertal redelijk precies aangeduide handschriften die Van der Renne zowel in de lijst van het convent als in die van het prioraat noemt.⁷⁷ En ook de kleinere deelcollecties zijn vermengd met de andere. Een zestal typische liturgica komen in de conventslijst voor, maar worden door Peeters niet genoemd.⁷⁸

Alles bij elkaar is het ook wel onmogelijk om aan te nemen dat de hele opheffingsadministratie correct is verlopen. Daarvoor eïgenden de omstandigheden zich niet, waarbij binnen een beperkte ruimte en met geen andere middelen dan pen, papier en het menselijk geheugen, een 5.000 boeken – verspreid over bibliotheekzaal, koor, refter, kapittelzaal, broedersverblijf, cellen en prioraat – aan de juiste van maar twee lokaties moesten worden toegewezen. De vergiskans zal vergroot zijn doordat het gedeelte in de cellen al een jaar eerder geïnventariseerd was. De ambtenaren die het werk uitvoerden waren misschien niet erg geïnteresseerd in boeken en deden dat allemaal uit betaalde dienst aan een ver weg zetelend gremium. En uiteraard hoeft de verwarring ook niet alleen aan Van der Renne en zijn helpers te worden toegeschreven. Ook al vóór hun komst zullen verwisselingen hebben plaatsgevonden, zoals de handschriften van Dionysius die in Peeters’ tijd nog in de bibliotheek stonden en vier decennia later in de cel van coadjutor Kolb worden aangetroffen.⁷⁹

Deze omstandigheden brengen met zich mee dat in deze studie hoofdstuk V enkel en alleen gebaseerd kan zijn op de catalogus van 1742 en de genese van de conventsbibliotheek vanaf dat moment tot 1785 niet

⁷⁴ ACCR, inv. nr. 74-136. f. 83r-101v, lijst B, bijv. Theologi, 49 (“cessenti ici, comme compris dans le volume n. 62 de la liste A du couvent”), 89 (“cesse, compris dans la liste A du prieuré”), of Historici, 123 (“compris dans la liste A du prieuré n. 85 in 4to”).

⁷⁵ Verschuieren, *Bibliotheek*, 15.

⁷⁶ *Liste 1785*, bijv. Theologi in-4, 228 en Bibliotheca prioratus in-4, 67, Theologi in-8 et min., 16 en Bibliotheca prioratus in-8, 81, Historici, 181 en Bibliotheca prioratus in-4, 21, Historici, 201 en Bibliotheca prioratus in-4, 89, Historici, 298 en Bibliotheca prioratus in-8, 160, Historici, 302 en Bibliotheca prioratus in-8, 230, Arts et sciences, 48 en Bibliotheca prioratus in-4, 48.

⁷⁷ Verschuieren, *Bibliotheek*, 47, nr. 33 [88], 61-63, nrs. 94 [175], 96 [177] en 98 [179]; *Liste 1785*, resp. Bibliotheca prioratus in-8, 193, in-4, 101, in-1, 105, in-4, 29.

⁷⁸ Verschuieren, *Bibliotheek*, 29.

⁷⁹ Zie par. VI.3.

langs dezelfde systematisch-kwantificerende lijn kan worden geanalyseerd als die van de periode tot Peeters' werk. Hetzelfde geldt voor de hele historie van de prioraatbibliotheek, vanaf het ontstaan ervan – wanneer die ook ontstaan moge zijn.⁸⁰

⁸⁰ Zie bijlage 4.4.

II.3. Overige bronnen

De andere bronnen voor de geschiedenis van de Roermondse kartuizerbibliotheek hebben hun schaarste, toevalligheid en grote verspreiding gemeenschappelijk. Dat is meestal zo bij de reconstructie van historisch boekenbezit. De 39 dagboeken uit de periode 1657-1695 van de Engelse historicus Anthony Wood waarin hij met onverdroten documentatiedrang nagenoeg alles vastlegt wat met zijn verzamelende activiteiten te maken heeft, zijn een exceptionaliteit.⁸¹ Net als de korte kroniek die de cisterciënzer bibliothecaris Godfried Bouvaert aanlegde vóór de catalogus van de collectie van de abdij van Hemiksem.⁸² De “ontdekking” van veel van de bronnen voor de geschiedenis van de Bethlehem-collectie is te danken aan het nijvere speurwerk van onderzoekers van de middeleeuwse schriftcultuur: codicologen en bibliografen en biografen van de vromen en theologen uit met name de vijftiende eeuw, onder welke onderzoekers ook de voor deze studie belangrijke auteurs Scholtens en Verschueren geteld mogen worden.⁸³ Het zal verder niet verbazen dat vooral het onderzoek naar Dionysius de Kartuizer het één en ander heeft opgeleverd.

Typegewijs opgesteld ziet deze groep bronnen er als volgt uit. Ten eerste is er welgeteld één vermelding van de Roermondse kartuizerbibliotheek uit de *acta* van het generaal kapittel. Vervolgens zijn

⁸¹ Koblusek, ‘Reconstructies’, 240-243.

⁸² De Smedt, ‘Bouvaert’, 68-69.

⁸³ Naast dezen o.a. L. Reypens die in één van zijn studies wees op een codex met Ruusbroec-handschriften die in het ex-libris vermeldt: “Liber carthusiensium in Ruremunda” en “Iste liber est carthusiensium in Ruremunda” (Reypens, ‘Ruusbroec’, 162, n. 1 en 166; Verdeyen, ‘Ruusbroec et les chartreux’, 9; vgl. Mertens, ‘Ruusbroec’) en B.H.D. Hermesdorf die een handschrift van het *Corpus iuris civilis* op basis van exogene argumenten aanwees als afkomstig uit de Roermondse kartuis (Hermesdorf, ‘Handschrift’, 195-196; ook Ingold, *Manuscripts*, 7, n. 4, 9; vgl. Smeets, ‘Stadsbibliotheek’, 61 en Dückers, ‘Laatmiddeleeuwse handschriften’, 81 en 99, nrs. 94-96). Een ander voorbeeld is een uitzonderlijk rijk verluchte codex die in 1902 het eerste door een Australische openbare collectie verworven handschrift was. Toeschrijving van de productie ervan aan Bethlehem is alleszins plausibel, hoewel het noch in de catalogus van Peeters noch in de lijsten van Van der Renne wordt genoemd, tenzij wellicht onder een andere titel (Hs. C 1; Verschueren, *Bibliotheek*, 48, nr. [98]; Dückers, ‘Explanationes’). Andere voorbeelden Verschueren, *Bibliotheek*, 72-77, nrs. [297], [300], [303]. Scholtens, ‘Kartuizerconvent vóór de 16^e eeuw’, 225 noemt nog een afschrift van de *Contemplativa metrica* of *Theoria metrica* van Hendrik Eger van Kalkar, “een mystiek tractaat over de contemplatie” dat Bethlehem in bezit gehad zou hebben: ook dit komt – tenzij onder een andere titel – niet voor in Peeters’ catalogus; helaas is Scholtens’ verwijzing (“OGE, II, 170-171”) een kennelijke verschrijving. Een door Verschueren, *Bibliotheek*, 75-76 en in diens navolging door De Kok, bespreking, 293, al betwijfelde toewijzing bij Wilmart, *Codices*, I, 553-554 van een *Expositio in cantica canticorum* van Richard van Sint-Victor – op basis van de lezing van het ex-libris “pertinet ad carthusiensis [Por]tus Dei” (Bethlehem) – mag inderdaad wel doorgehaald worden en vervangen door een toewijzing aan de kartuis van Amsterdam, Sint-Andries-ter-Zaliger-Haven (“Portus Dei”).

er aangetroffen dan wel afgeleide ex-librissen. Boeklegaten of –schenkingen – vermeldingen ervan staan in de catalogus, in boeken uit de bibliotheek en natuurlijk in testamenten – zijn er voor zowel de handschriften als de drukken. Ten vierde vonden Scholtens en Verschuieren namen van kopiisten van handschriften. Uit 1530 respectievelijk 1609 stammen korte kwalificaties van de staat van de bibliotheek van respectievelijk Dirk Loër a Stratis en van Arnold Havens. Vervolgens zijn er een aantal contemporaine schrijvers – onder wie opnieuw Havens – die in hun werk titels van boeken noemen die volgens hen onderdeel van de bibliotheek vormden. Hier zijn vooral de vermeldingen van Pedro de Alva y Astorga (1663) en Carolus Josephus Morotius (1681) belangrijk, omdat zij licht werpen op de voorganger van de catalogus van 1740-1742.

Een volgende bronsoort wordt gevormd door contemporaine bibliografieën zoals het zogeheten Rooklooster-register en Theodorus Petreius' *Bibliotheca cartusiana*. Het eerste is een *catalogus illustrium scriptorum*, samengesteld in de eerste helft van de zestiende eeuw in een Windesheims convent nabij Brussel en uiteindelijk het resultaat van de samenvoeging van een aantal catalogi van bibliotheken van kloosters die in hun spiritualiteit duidelijke overeenkomsten met de Moderne Devotie vertonen. Het register geeft per auteur een aantal biografische gegevens, een lijst van werken, incipits en in sommige gevallen ook excipits én – wat deze bron extra nuttig maakt – een aanwijzing van de bewaarplaats(en) van het werk. In totaal worden 89 bibliotheken genoemd, waaronder die van de Roermondse kartuis.⁸⁴ Het aantal Roermondse titels bedraagt 175, waaronder de 146 genoemde handschriften van Dionysius – zo luidt de op autopsy gebaseerde opgave van de samensteller van het register.⁸⁵ Hoogstwaarschijnlijk betreft het hier niet het volledige bezit – dit register is tenslotte een lijst van enkel *illustres scriptores*. Anderzijds is het de vraag of de Rooklooster-catalogus – mede gezien het feit dat de bronnen waaruit deze is samengesteld al uit het laatst van de vijftiende eeuw stammen – véél minder titels noemt dan het toenmalige werkelijke bezit van Bethlehem.⁸⁶

De op één na laatste bronsoort betreft de verwijzingen van het huidige bezit van bibliotheken – met name de nationale bibliotheken van Brussel

⁸⁴ Obbema, 'Rooklooster register', 326-327, 332-334; Lourdeaux en Haverals, *Bibliotheca Vallis Sancti Martini*, II, 45-84; Van Mierlo, 'Katalogus'; Emery, *Bibliotheca manuscripta*, 78 e.v. Zie ook Vermeeren, 'Rooklooster' en Hendrickx, 'Rooklooster'.

⁸⁵ Emery, 'Prologue and queries', 150; vgl. evenwel Id., *Bibliotheca manuscripta*, 80-81.

⁸⁶ Dückers, 'Handschriften', 142-143; Verschuieren, *Bibliothek*, 21, n. 33, 22-23 en 57; Nissen, 'Bibliothek', 190, vgl. 193, 195, 197; Van Mierlo, 'Anonymi', 339.

en Wenen – naar het bezit van de Roermondse kartuizerbibliotheek. Vooral de naspeuringen van Verschuieren, E. Persoons en P. Nissen hebben aangetoond ten eerste waar een aantal van de handschriften, incunabels en postincunabels uiteindelijk zijn terechtgekomen en daarmee ten tweede dát deze stukken oorspronkelijk deel uitmaakten van de Bethlehem-collectie. Genoemde auteurs deden dit overigens met name door het spoor te volgen van de ambtenaren die vanaf 1783 belast waren met de uitvoering van de decreten van Jozef II en daarna, onder druk van het Franse oorlogsgeweld, getracht hebben de Oostenrijkse bezittingen in veiligheid te brengen.⁸⁷

Een brontype dat bijzonder veel en welkome informatie zou hebben kunnen opleveren, wordt gevormd door de rekeningen van inkomsten en uitgaven van het klooster. Het voorbehoud in de vorige zin is erdoor ingegeven dat deze rekeningen weliswaar bewaard zijn gebleven, maar alleen over de jaren 1775-1781 (steeds lopend van 1 mei tot 1 mei). Uit aantekeningen van Peeters blijkt dat deze rekeningen ook al veel eerder in gebruik waren.⁸⁸ Er zijn vier van dergelijke rekeningen overgeleverd: drie van alleen uitgaven en één van inkomsten én uitgaven. Van de uitgavenregisters maken er twee nu deel uit van het archief van Bethlehem zelf, het derde werd in 2004 in de administratie van het nieuwe bisdom Roermond teruggevonden en aan het gemeente-archief overhandigd, het laatste register bevindt zich in het archief van het oude bisdom Roermond.⁸⁹ Het is niet duidelijk waarom er verschillende rekeningen zijn aangelegd – al heeft het er veel van weg alsof er een verschil werd gehanteerd tussen een kas- en een grootboek. Een grove steekproef leert dat de uitgavenregisters niet afwijken van het uitgaven-deel van het exemplaar in het oude diocesaan archief. De rekeningen zijn opgedeeld in hoofdstukken, met titels als “kleragien” en “aengekoghte beesten ende graenen”. Boeken vallen onder de rubriek “schrijfpampier, pappendeckel, pennen” (rekening van uitgaven), respectievelijk “onkosten aenden hoven, ende pampier” (rekening van uitgaven en inkomsten). Zoals echter blijkt in hoofdstuk VI, is de oogst uit deze rekeningen erg

⁸⁷ Verschuieren, *Bibliotheek*, 41-64; Nissen, ‘Bibliothek’, m.n. 224-225, Anhang III (enkel de handschriften); Persoons, ‘Handschriften’ (enkel de handschriften die via Karel-Jan Beydaels de Zittaert aan de Heraldische Kamer te Brussel kwamen); ook Dücker, ‘Laatmiddeleeuwse handschriften’, 83-85.

⁸⁸ “Noteert int manuale van p. Geelen procurator vant cartuijs van synen daeghelycken uytgaef beginnende met den eersten may 1739 tot den eersten may 1740 titulo extraordineeren uytgaef” (aantekening van Peeters van 20 april 1747 bij een schuldbekentenis van de kartuis aan Gerardus Janssen en Anna Doemen van 11 januari 1721: AKR, inv. nr. 280 (D’Hoop 18543)).

⁸⁹ Vgl. Ramakers, ‘Archief Mariawee’, 108 en 120, n. 79; een fragment van een bijna identiek document werd ontleed door Goder, ‘Ausgabe-Journal’; Kamann, *St. Barbara*, 452 e.v. bouwt daarop voort.

mager in de zin dat er slechts de jaarlijkse bestelling van almanakken voor de conventsleden en een handvol niet bij name genoemde boeken genoteerd staan.⁹⁰

⁹⁰ AKR, inv. nrs. 420-421 (niet bij D'Hoop), OABR, port. 67 en *Handschriften*, inv. nr. 6-2. AKR, inv. nr. 421 werd in het Rijksarchief in Limburg niet ter inzage gesteld. Een afbeelding van het exemplaar in het gemeente-archief bij Dückers, 'Kasboek'.

II.4. Historiografie van de bibliotheek

Een schets van de historiografie van de Roermondse kartuizerbibliotheek moet beginnen met de studie van pater Lucidius Verschueren uit 1941. Zoals eerder gezegd kon hij zich in zijn werk enkel en uitsluitend baseren op de in 1783 door de Oostenrijkse ambtenarij opgestelde lijsten – de catalogus uit 1740-1742 was hem volkomen onbekend.⁹¹ Een beperking die Verschueren zichzelf oplegde was zijn aandacht voor louter de handschriften en, maar in mindere mate, de incunabels en postincunabels. De werken van na 1540 deed hij met een aan de bekende boekhistoricus Bonaventura Kruitwagen ontleend citaat af door ze samen te vatten als boeken “die op iedere theologische bibliotheek der 17^e-18^e eeuw te vinden zijn.”⁹²

Verschueren begint zijn werk met een tamelijk nauwgezette reconstructie van de politiek-staatkundige feiten die uiteindelijk leidden tot de opheffing van het Roermondse klooster, het inventariseren van de bezittingen inclusief de bibliotheek, tot en met de gehouden verkopen. Vervolgens behandelt Verschueren de overige bronnen die hem ter beschikking stonden: de Rooklooster-catalogus, de notities van Havens. Daarna geeft de auteur een algemeen overzicht van het handschriften- en (post)incunabelbezit met daaraan verbonden opmerkingen over opvallende karakteristieken (‘weinig Kerkvaders’, ‘geen kerkelijk recht’, ‘veel geschriften over het conflict tussen paus en concilie’, en dergelijke).

De tijd na 1540 trok zoals gezegd minder Verschuerens belangstelling. Wel valt hem op dat van een aantal handboeken meerdere exemplaren, tot acht of negen toe, aanwezig zijn: van deze titels geeft hij een opsomming. Het belangrijkste deel van Verschuerens monografie bestaat tenslotte uit de uitgave van de lijsten van 1783 (voor zover het het handschriften- en (post)incunabelbezit betreft), het bezit volgens de Rooklooster-catalogus en ten derde een lijst van werken die volgens andere bronnen dan de beide eerste (vooral moderne catalogi van grote bibliotheken als de Österreichische Nationalbibliothek in Wenen) deel uitmaakten van het bezit van Bethlehem.

Zonder dat hij dit expliciet maakt is de doelstelling van Verschueren vooral geweest het verschaffen van feitelijke gegevens die bij het bibliografische en heuristische werk van codicologen en (post)incunabilisten behulpzaam konden zijn. Het moest dienen als

⁹¹ Zie ook Nissen, ‘Bibliotheek’, 182-184.

⁹² Verschueren, *Bibliotheek*, 3. Later opnieuw aangehaald door Ceyssens, ‘Bibliotheek’, 268.

bouwsteen voor de studie van de mystiek, een onderwerp dat de franciscaan als historisch object bezighield. De opmerkzaamheid voor 'mystieke gaven' bij zijn medebroeders werd hem overigens niet steeds in dank afgenomen. Dit terwijl zijn boek, door de kenner van het terrein op dat moment op zijn bibliografische merites in de (post)incunabilistiek beoordeeld, een aantal bitse correcties geserveerd kreeg.⁹³

De historie van de Bethlehem-bibliotheek zelf was voor Verschuieren niet de aanleiding tot zijn studie. Ook al niet omdat het karakter van het boekenbezit – ook niet voor de periode tot 1540 – in zijn ogen niet afweek van dat van andere kartuizercollecties. De geschiedenis van de bibliotheek als specimen van zijn soort was dan ook helemaal niet het doel van de franciscaan. Voor Verschuieren lag de grote waarde van de Roermondse bibliotheek uiteindelijk in de autografen van Dionysius de Kartuizer.⁹⁴

Tien jaar later werd voor het eerst weer geschreven over de bibliotheek van Bethlehem, en wel door Scholtens in zijn bijdrage over het klooster in de periode vóór de zestiende eeuw. In een drietal bladzijden, vooral gebaseerd op Verschuieren, noemt de auteur – in de van hem bekende kroniekachtige stijl – een aantal bekende afschrijvers.⁹⁵ In een naschrift – genoteerd nadat de bijdrage reeds was gezet – schrijft Scholtens dat de hem toegezonden catalogus van antiquariaat Geerts' Boekhuis te Arnhem de *Catalogus bibliothecae (...) cartusianorum Ruraemundensium* vermeldt. Hij laat de lezer daarbij ook weten dat het document is aangekocht door het Roermondse gemeente-archief.⁹⁶ Eind 1952 werd dit feit meer expliciet bekend gemaakt door een afzonderlijke bijdrage van gemeente-archivaris Smeets in *De Maasgouw*. Smeets' bijdrage is inderdaad vooral bedoeld om het document onder de aandacht van geïnteresseerden te brengen en geeft daarnaast de volledige rubriekindeling van de catalogus en informatie over de inrichting, de vervaardiger Peeters en de provenance via de nazaten van Van der Renne.⁹⁷

⁹³ Ackermans, 'Spirituele cultuur', 92; Kronenberg, bespreking, 276-277.

⁹⁴ Verschuieren, *Bibliotheek*, 33; kleine correcties bij Emery, 'Prologue and queries', 134, 137, n. 103. Net zo inventariseerde Piot ('Manuscripts', 208-209, gelijk aan Verschuieren, *Bibliotheek*, 60-62, nrs. 90-96 [164-177]; Hs. B 9, K 1-2, M 16) de historische werken zoals die in 1783 onder andere in Bethlehem werden aangetroffen. Andere boekbesprekingen van Verschuieren's studie: Van Buijtenen, 'Bibliotheek' en 'Roermondsche boeken' en De Kok, bespreking. Over de auteur: Polman, 'Verschuieren'. Het door mij geraadpleegde exemplaar (UB Utrecht) van de bundel geredigeerd door E. Nack (*Die Kartäuser in Köln*, waarin Kettenmayer, 'Kölner Kartause') werd door de redacteur (Pfarrer in Keulen) in december 1928 aan Verschuieren geschonken.

⁹⁵ Scholtens, 'Kartuizerconvent vóór de 16^e eeuw', 221-223.

⁹⁶ Ibid., 245; H.J.J. Scholtens aan Smeets, 21 augustus 1952: AGA, inv. nr. 38. In 1936 meende Scholtens nog ('Amsterdam', 24-25) dat in de Nederlanden alleen van de kartuizen Utrecht en Vught nog sporen van catalogi waren overgebleven.

⁹⁷ Smeets, 'Bibliotheek'; Smeets aan B en W, 8 december 1952, afschrift; Panhuysen aan Smeets, 11 november 1952; Smeets aan Scholtens, 11 december 1952, afschrift en Scholtens aan Smeets,

De ontdekking van de catalogus en het artikel van Smeets wekten in de jaren 1952 en 1953 de concrete belangstelling van een aantal onderzoekers. De eerste was vanzelfsprekend de kartuizervorser Scholtens die in juni 1952 Smeets liet vragen het document voor enige weken te deponeren op de gemeentesecretarie van Beverwijk, waar Scholtens burgemeester was. Nadat het uiteindelijk op 16 augustus verstuurd was, keerde het de 21^e alweer terug naar Roermond. Ondanks zijn warme aandacht blijkt noch uit latere publicaties, noch uit de gevoerde correspondentie dat Scholtens de bron diepgaand heeft bestudeerd, laat staan voor verder onderzoek intensief heeft gebruikt.⁹⁸ De voorlopig laatste onderzoeker die zich voor de catalogus interesseerde was de Leuvense passionist P.J. Vanden Bussche die er in augustus 1953 over dacht de catalogus te gebruiken als bron voor een licentiaatsthesis en Smeets verzocht de catalogus “tot nader bericht” voor hem te reserveren. In zijn antwoord trachtte de gemeente-archivaris Vanden Bussche te ontmoedigen, mogelijk omdat hij ertegen opzag aan een student het kostbare object te moeten uitlenen. Na een toch vasthoudend schrijven van Vanden Bussche waarin deze vroeg dan alvast de studie van Verschueren in bruikleen te mogen ontvangen, is ook deze aspiratie voor zover bekend uiteindelijk op niets uitgelopen.⁹⁹

Pas in 1975 is dan opnieuw sprake van onderzoek op basis van de Bethlehem-catalogus. In een bundel artikelen over de geschiedenis van de Delftse kartuis verschijnt onder supervisie van de codicoloog en kartuizerdeskundige A. Gruijs een uitgebreid overzicht – een ‘klein monasticon’ – van de kartuizen die in de Nederlanden tussen 1314 en 1796 bestaan hebben. In de bibliografie bij zijn bijdrage over Bethlehem vermeldt P. van Nieuwstadt dat dezelfde Gruijs een artikel “over de weergevonden catalogus” in voorbereiding heeft.¹⁰⁰ Hiervan is echter evenmin iets terecht gekomen, ook niet nadat Gruijs’ medewerker A.J. Geurts in 1981 de catalogus “in private use” had gehad, noch nadat de Nijmeegse hoogleraar in de hulpwetenschappen van de geschiedenis in

13 december 1952: AGA, inv. nr. 38. Het gecorrigeerde typescript van dit artikel in DV, inv. nr. 542.

⁹⁸ Gemeentesecretaris van Beverwijk aan Smeets, 17 juni 1952; Smeets aan Scholtens, 4 en 31 juli en 16 augustus 1952, afschriften en Scholtens aan Smeets, 21 augustus 1952: GAR, AGA, inv. nr. 38. Uit de tweede brief blijkt dat ook P.J. van Gils (classicus en onderwijsinspecteur in Roermond, zie: *Encyclopaedie van het Katholicisme*, I, k. 837-838) en het grootseminarie van Roermond om bruikleen hadden gevraagd.

⁹⁹ P.J. vanden Bussche aan Smeets, 1 augustus 1953; Smeets aan Vanden Bussche, 8 augustus 1953, afschrift en Vanden Bussche aan Smeets, 22 augustus 1953: GAR, AGA, inv. nr. 38.

¹⁰⁰ Gruijs, ‘Monasticon’, 205; ook in ‘Renseignements’, 34, hier heet het een “étude sur la bibliothèque médiévale de Roermond”; vgl. ook Gruijs en Van Koolwijk, ‘Scholtens’, 46, n. 4 en 48 en Weiler, ‘Gruijs’.

het voorjaar van 1984 het document voor langdurige bruikleen naar zijn universiteitsbibliotheek had laten overkomen. Ten tijde van Gruijs' emeritaat in augustus 1985 werd de bron weer naar Roermond geretourneerd.¹⁰¹ In feite heeft behalve de hierna te behandelen studie van Nissen alleen T. Meijknecht in zijn dissertatie uit 1982 over Bartholomeus van Maastricht voor onderzoek gebruik gemaakt van de catalogus. Hij trok er het puur bibliografische nut uit dat Verschueren in 1941 voor de veilinglijsten van Van der Renne had aangegeven: Meijknecht gebruikt de catalogus (uiteraard het handschriftengedeelte) als bron voor het opstellen van een lijst van verloren gegane geschriften van zijn hoofdpersoon.¹⁰²

Maar uiteindelijk is dan het artikel van Nissen uit 1985 in één van de congresbundels uit de *Analecta Cartusiana* de enige studie tot nu toe die diep ingaat op de catalogus van Peeters. De auteur begint uiteraard met het aanhalen van zijn voorganger Verschueren, wiens stramien hij overigens voor een belangrijk deel volgt. Na een beschouwing over de bronnen die ons met betrekking tot het boekgebruik en de boekproductie van Dionysius de Kartuizer en Bartholomeus van Maastricht ter beschikking staan, over het Rooklooster-register en de notities van Havens, gaat Nissen verder met een reconstructie van de gebeurtenissen van 1783. Wat hij aan die reconstructie ten opzichte van Verschueren toevoegt, bestaat vooral uit informatie die Nissen putte uit een in het Rijksarchief in Limburg te Maastricht bewaard archief van de administrateur van de goederen der gesupprimeerde kloosters te Roermond (Verschueren maakte alleen gebruik van 'Brussels' materiaal). Bovendien tracht Nissen ook de lotgevallen van de bezitsdelen na 1783 na te gaan; in een bijlage geeft hij dan ook een lijst van bekende

¹⁰¹ Nissen, 'Bibliothek', 212, 225; Emery, 'Prologue and queries', 124-125, n. 39 (in deze noot en in Id., 'Lovers', 179, n. 12 verwijst Emery in verband met de catalogus ook naar Van Tulden, *St. Christoforus*, nr. 651, maar dit dossier handelt over de ontvangst door het bestuur van het grootseminarie van het 'tweede' bisdom Roermond van de schedel van Dionysius uit handen van de pastoor-deken van de parochiale kerk). Emery kon doordat de catalogus in Nijmegen bij Geurts was, er voor zijn artikel geen gebruik van maken, hetgeen hem – zoals impliciet blijkt uit zijn paragraaf over de lotgevallen van Dionysius' manuscripten (127-138) – bij zijn onderzoek ernstig belemmerde. Een artikel in het *Limburgs Dagblad* van 4 augustus 1981 meldt dat Emery het Roermondse gemeente-archief heeft bezocht voor zijn kartuizerstudie en dat hij heeft beloofd na beëindiging daarvan "door hem verzameld materiaal (...) af te zullen staan aan de stad Roermond": van dit laatste is niets bekend. In zijn voortgezette studie *Bibliotheca manuscripta* uit 1991 kon Emery wel gebruik maken van de lijst van Dionysius-handschriften uit de catalogus, via een hem door Nissen ter hand gestelde transcriptie (32-33 en n. 81 ald.). De Backer, 'Bibliothèque', 10 en Id., 'Fonction et développement', 7, maakt in het voorbijgaan melding van de catalogus.

¹⁰² Meijknecht, *Bartholomeus van Maastricht*, 60-68. Dit gebruik was niet zonder vergissingen, zie daarvoor de bespreking door Nissen, 376-377.

bewaarplaatsen van handschriften die ooit Bethlehem toebehoorden. Het derde deel wijdt Nissen tenslotte aan de catalogus zelf: de uiterlijke vorm, de inrichting en indeling, de chronologische reconstructie, de vraag of er een eerdere catalogus heeft bestaan, de samensteller en de provenance.¹⁰³

Aan het einde van de jaren tachtig en het begin van de jaren negentig van de twintigste eeuw zou Peeters' catalogus één van de, vele, bronnen vormen voor K. Emery in diens epische speurtocht die moet leiden tot de definitieve lijst van de werken van Dionysius de Kartuizer. De catalogus van 1742 is voor hem echter niet van het grootste belang omdat in die lijst vele van de handschriften van de Kartuizer al niet meer in Roermond aanwezig zijn.¹⁰⁴

Eveneens met het oog op andere onderwerpen – de export van boeken uit de Republiek naar de Zuidelijke Nederlanden en de analyse van de bibliotheek van de Swalmense pastoor Joannes Assuerus Bosman – maakte ik zelf dankbaar gebruik van de rijkdom aan informatie in de catalogus.¹⁰⁵ Een overzicht van de inhoud van de bibliotheek, van de bibliotheektechnische werkwijze en een beschouwing van de rol van boek en bibliotheek voor de kartuizers aan de hand van dezelfde bron verscheen in 2009 in de bij de aan Bethlehem gewijde tentoonstelling verschenen catalogus.¹⁰⁶

¹⁰³ Bij Nissen, 'Bibliothek', in 212, n. 71 (eerder Id., 'Schilderij', k. 58, n. 10 ald.) een exhaustieve opsomming van vermeldingen van de catalogus in de historiografie. Goder, *Vogelsang*, 240, n. 178-179 en Micus, *Prüll*, 36, n. 153 refereren via het artikel van Nissen aan de catalogus; Witkowski, 'Carthusian library catalogues', 88, n 2 noemt wel de catalogus, maar niet het artikel van Nissen. Zie Emery, 'Prologue and queries', 127-138 voor een verslag van de zoektocht door diverse auteurs (Ingold, Verschuieren, Persoons, Emery zelf) naar de tegenwoordige verblijfplaats van Dionysius' manuscripten waarin van de catalogus geen gebruik is gemaakt.

¹⁰⁴ Emery, *Bibliotheca manuscripta*, 92, n. 6-7, 93, n. 10, 95, n. 16, 96, n. 19, 97, n. 20, 98, n. 23, 136 143, 158-159, 336, 347-348, 350-354, 359-367, 447 en n. 3 ald.; ook Id., 'Lovers', 179, n. 12,

¹⁰⁵ Thissen, 'Export of books'; Id., 'Bosman'.

¹⁰⁶ Id., 'Boek, cel en wereld'.

III. De context

III.1. De kartuizerorde en het Roermondse kartuizerklooster¹

De kartuizerorde

In het jaar 1084 verliet de van Keulen geboortige Bruno, gewezen scholarch en kanselier van Reims, de wereld. Teleurgesteld door de wandaden die hij zijn superieur, de simonist Manassus van Gournay, aartsbisschop van Reims, had zien begaan, richtte de vijftiger met zes gezellen in de woestenij van de plaats Chartreux, nabij Grenoble, een leefgemeenschap op waarin hij de oude anachoretische én coenobitische idealen beoogde te verenigen. De mannen beloofden elkaar 'de vluchtige wereld te verlaten, naar het eeuwige te streven en het monnikskleed aan te trekken'.² Op de plaats van deze eerste stichting verrees vervolgens het moederklooster van de orde, de Grande Chartreuse. Waren de andere grote kloosterhervormingen, zoals die van Cluny, in dit tijdperk van de heilige paus Gregorius VII erop gericht, of stonden zij althans hun monniken ruimhartig toe, de wereld in te gaan voor prediking, polemieken of zelfs deelname aan diplomatieke activiteiten tussen vorsten, de kartuizers deden er alles aan om zo ver mogelijk van al het aardse verwijderd te blijven, om zich zo volledig mogelijk aan zuivere contemplatie te kunnen overgeven. Het verhaal wil dat voor de kartuizer de eenwording met God het hoogste doel is, het gebed hiervoor het middel is en dus alles in het werk gesteld dient te worden om een voor het gebed gunstige atmosfeer te bewerkstelligen. Het gebed is, naast het officie, overweging. De overweging groeit uit tot contemplatie.³

De orde heeft haar gewoontes ontleend aan de regels van zowel Basilius, Augustinus als Benedictus. Net als in de samenstelling van de ordesliturgie, maakte men voor de regel op eclectische wijze gebruik van oudere en jongere tradities uit oost en west, steeds dat selecterend wat men kon gebruiken voor het contemplatieve ideaal.⁴

¹ Tenzij anders aangegeven is deze paragraaf gebaseerd op Goder, *Vogelsang*, 275-281; gegevens zijn ook ontleend aan Kamann, *St. Barbara*, 31-78; Heimbucher, *Orden und Kongregationen*, I, 376-391; Gourdel, 'Chartreux', k. 705-735; Laporte, 'Grande Chartreuse', k. 1092-1106; Stoelen, 'Kartuizers'; Scholtens en Verwilt, 'Kartuizer'. Recente algemene schetsen zijn De Grauwe, 'Hoe leven de kartuizers', Gaens en De Grauwe, *De kracht van de stilte*, Hogg, 'Kartäuser', en Nissen, 'Kartuizerorde'. Een overzicht van de geschiedschrijving van de orde is Hogg, 'Historiographie'.

² Wagner, 'Bruno von Köln', 9; een handzame biografie van de stichter is Hogg, 'Bruno'.

³ Axters, *Vroomheid*, III, 212-213.

⁴ Over de liturgie: Becker, 'Liturgie'.

Bruno wenste met zijn geestverwanten zijn streven te realiseren in de woestenij bij Grenoble. Hij heeft echter waarschijnlijk nooit de intentie gehad een nieuwe orde te stichten. In de Grande Chartreuse ontstonden in de loop van de tijd zekere leefgewoontes die als voorbeeld nagevolgd werden door andere communiteiten, vooralsnog vooral in Frankrijk en Italië. Deze gewoontes werden pas rond 1120 op verzoek van prioren van geaffilieerde kloosters gecodificeerd in de *Consuetudines* van Guigo I, de vierde opvolger van Bruno en daarmee de vijfde prior van de Grande Chartreuse en generaal van de orde. Hiermee was het kerkrechtelijk raamwerk geschapen waarmee de kartuizers zich als *ordo* konden manifesteren.⁵

De wereldafgewendheid levert in beginsel een probleem op ten aanzien van het dagelijks levensonderhoud, hoe karig dit ook moge zijn. Ook de kartuizer leeft nu eenmaal van voedsel. Bruno wilde niet dat de kartuis van wie dan ook afhankelijk zou zijn. Daarmee belemmerde hij het bedelen – een gangbaar middel van bestaan voor een aantal ordes in deze tijd – als instrument om in de behoeften te voorzien. Overigens zou dit bedelen om het erin bestaande contact met de wereld toch al niet mogelijk zijn. Bruno riep daarom het instituut van de lekenbroeders of conversen in het leven: zij moesten in de behoeften in het tijdelijke voorzien.

Ook al werden de *conversi* geprofest, er bestond een streng hiërarchisch onderscheid tussen hen en de *professi* (de monniken). In de volgende eeuwen werden nog een aantal rangen onderscheiden binnen de kartuizerfamilie. Allereerst kende men de *redditi* (in twee typen: *laici* en *clerici*) die een veel lichter regime dan de monniken werd toegestaan. De *redditi laici* werden steeds meer vervangen door de *donati*: postulanten die zich na hun eerste jaar voor tenminste twee jaar aan de orde ‘schonken’. De *praebendarii* tenslotte waren vergelijkbaar met de *donati*, met dit verschil dat de eersten niet in het klooster leefden.⁶ De orde kende een vrouwelijke tak die onder toezicht van de eigen priesters stond. Maar om ook zelfs daarmee niet van het eigen solitaire bestaan te worden afgeleid, bleef het aantal kloosters van kartuizerinnen zeer gering. In de zeventiende eeuw waren de monniken van oordeel dat de vijf conventen de vijf bloedende wonden van hun orde waren.⁷

Een kartuizerklooster is opgebouwd uit een ring van cellen, voor iedere monnik één. Aan elke cel grenst ook een kleine ommuurde tuin.⁸ De cel

⁵ Blüm, ‘Kartäuserorden’, 16-17; Meyer en De Smet, *Guigo’s “Consuetudines”*; Nissen, ‘Guigo I’.

⁶ Wagner, ‘Bruno von Köln’, 10-11.

⁷ Gaens en De Grauwe, *De kracht van de stilte*, 60-64; Harline, *Zuster Margriet*, 109.

⁸ Hierover o.a.: Tomaszewski, ‘Der Garten’.

mag slechts bij hoge, en dan nog strikt gereglementeerde, uitzondering (kerkgang, kapittelvergadering, “spatiamentum” (gezamenlijke recreatieve wandeling)) verlaten worden voor een andere reden dan de gezamenlijke liturgie (drie maal daags). Studie, gebed, maaltijd: voor alle dagelijkse handelingen blijft de monnik in zijn cel.⁹ Op deze manier poogden Bruno en zijn opvolgers de elders voorkomende uitwassen van zowel het kluizenaarsleven in zijn meest zuivere vorm als van het gebruikelijke communiteitsbestaan te vermijden.

Juist de strengheid van de regel voorkwam excessen in onthouding en versterving die in de geschiedenis van de katholieke vroomheid her en der aan te wijzen zijn en die voortkwamen uit een vertekenend fanatisme in de negatie van het vlees. De praktijken die de witheer Franciscus Brouwers in de vroege jaren 1860 oplegde aan de norbertinessen van Oosterhout, waarbij slechts één maal per dag gegeten mocht worden, varkens en koeien moesten meevasten en gesteld werd dat zuigelingen aan de moederborst hadden te matigen, zouden in de kartuizerorde zonder voorwaarden bestraft zijn geworden.¹⁰ De gebruiken accepteren anderzijds ook dat het strenge leven niet voor iedereen is weggelegd. De priester Willem Grossouw kwam in de zomer van 1934 binnen enkele dagen terug op zijn plan om in te treden in de toen enige Engelse kartuis, Parkminster – panisch geworden bij de ervaring van de niets ontziende ontberingen die hij er te doorstaan zou hebben. Een dergelijke snelle terugtocht was niet ongevoel, volgens traditie zal de novicenmeester hem als aspirant-monnik al vóór zijn afscheid van de wereld aangeraden hebben het geld voor de eventuele terugreis reeds bij zich te hebben.¹¹

De standvastigheid berust onder andere op de stevige bestuursstructuur.¹² In het klooster zelf berust het gezag bij de prior, die in zijn ambt wordt bijgestaan door een vicaris (assistentie van de prior), procurator (dagelijkse zakelijke leiding van het klooster) en sacrista (beheer van de kerk). Elk klooster wordt jaarlijks gevisiteerd door twee prioren uit dezelfde ordesprovincie. Zij rapporteren hun bevindingen aan

⁹ Voor een uitgebreide beschrijving van de dagorde van de kartuizer, zie: Blüm, ‘Der Kartäuserorden’, 20 e.v.

¹⁰ Rogier, *Katholieke herleving*, 184-185.

¹¹ Grossouw, *Alles is van U*, 161-163; ook bij Van Schaik, *Kroost van Joost*, 90-92. Twintig jaar eerder, in 1914, schrok de kapelaan Thomas Kwakman toch terug van zijn voornemen kartuizer te worden en vroeg de leiding van Parkminster een keuze te maken; men besloot dat hij de ontberingen niet aan zou kunnen: Van der Wereld, ‘Kwakman’, 67.

¹² Een heldere en beknopte samenvatting van deze structuur, waaraan het navolgende grotendeels ontleend is: Gumbert, *Kartäuser*, 8-10; ook Hogg, ‘Kartäuser’, 667-668. Een op de actualiteit gerichte, maar daarom voor het verleden niet minder representatieve gids is: Du Moustier, *Kartuizers*; over dit boek Van Schaik, *Kroost van Joost*, 75-77.

de hoogste leiding van de orde.¹³ Het bestuur over de hele orde berust bij het generaal kapittel: de verzameling van in principe alle prioren in de Grande Chartreuse die traditioneel op de eerste maandag na Cantate, vier weken na Pasen, bij elkaar komt. De vergadering kiest de acht diffinitoren die samen met de prior-generaal over alle ter tafel komende zaken beslissen.

De rigiditeit van het bestuur over de orde wordt misschien het beste getypeerd door de status die de functie van prior er heeft. Is in andere orden de benoeming tot prior een eer en een bewijs van capaciteiten en wordt een prior in de regel ook gekozen door de vergadering van kloosterlingen, bij de kartuizers is het ambt een last die de betreffende monnik door het generaal kapittel wordt opgelegd, een last waarvan ook alleen die instantie hem kan bevrijden als hij daarom nederig vraagt – “*misericordiam petit*”, zoals het in de *acta* heet. Deze barmhartigheid kan het kapittel de prior geheel naar eigen goeddunken verlenen of weigeren. Ditzelfde geldt voor de prior-generaal. Ook hij kan het geluk smaken zijn post te verliezen, als het kapittel zo barmhartig wil zijn. Zijn macht wordt voor de duur van de kapittelvergadering opgeschort en zijn besluiten hebben alleen geldigheid als ze door het volgende kapittel bekrachtigd worden. Is deze bestuursmacht in de orde dus beperkt in de tijd, ze is dat niet in de materie. Fameus is het verhaal van prior dom Jancelinus (1180-1223) die bij het graf van zijn voorganger Guigo II hem verbood wonderen te verrichten – die trokken van heinde en verre pelgrims aan –, waar Guigo dan ook onmiddellijk mee ophield.¹⁴

Naast deze typische bestuursstructuur zorgt ook de bijzondere combinatie van een eremitische leefwijze in een gemeenschap ervoor dat allerlei te verwachten sociale conflicten en andere negatieve interacties tussen de bewoners belemmerd worden. De onvoorkombare ‘incompatibilités d’humeur’ die in een normale dagelijkse omgang aan het licht komen, kunnen in een kartuis onderhuids wel bestaan, maar komen niet of moeilijk tot uitdrukking. Het leven in de cel behoedt de kartuizers voor de vertroebelde verhoudingen zoals die in de verhalen van talloze kloosters tot in het vervelende en misantropische detail terug te lezen zijn. Het risico op misverstanden als in het ook Bethlehem geheten Leuvense grauwezusterklooster, waar rond 1625 nonnen elkaar heimelijk zwart maakten, in klieken samenspannen en een zuster sociaal en fysiek isoleerden, was in een kartuizergemeenschap veel geringer.¹⁵ Nog veel

¹³ Zie De Grauwe en Timmermans, ‘*Visitationes des chartreuses belges*’ voor een reeks visitatieverslagen van Zuid-Nederlandse kartuizen.

¹⁴ Gourdel, ‘*Chartreux*’, k. 719, 730; ook bij Martin, *Kempf*, 1.

¹⁵ Harline, *Zuster Margriet*.

kleiner was in een kartuis het risico op het ontstaan van factieruzies, bijvoorbeeld bij een oversteverkiezing. Frequentie dronkenschap of zelfs ontucht, leidend tot een heimelijke bevalling, zoals in de jaren 1640 in het nabije Roermondse Munsterklooster aan de orde was, kenden de kartuizers enkel van horen zeggen.¹⁶

De kartuizerorde stelt alles in het werk om de voorwaarden voor behoud van het zuiver contemplatieve leven te waarborgen. Middelen hiervoor zijn de strakke bevels- en verantwoordingsstructuur, de beperkingen in de bewegingsvrijheid van de monniken, maar ook een voldoende financiering van het klooster. Een nieuwe kartuis kon pas dan opgericht worden als niet het gevaar kon ontstaan dat het monachale ideaal door economische zorgen verstoord zou kunnen worden. Bovendien hanteert de regel het principe van het geringe getal. Een kartuis kon nooit meer dan twaalf dan wel 24 monniken tellen. Door deze grens werd een extra borg voor de bestaansvoorziening gecreëerd en de beheersbaarheid vergroot. Eén van de weinige redenen dan ook waarom een monnik toestemming krijgt om zijn moederhuis (het klooster van zijn professie) te verlaten, is een gebrek aan dotering. In zulke gevallen dienen naburige conventen één of meer leden van de armlastige zustersgemeenschap als gast (*hospes*) op te nemen.¹⁷

Het is uiteindelijk veel minder de geest van de orderegel – gefundeerd op het tweeledige van armoede en eenzaamheid – dan de praktische doorvoering ervan in concrete voorschriften geweest die de kartuizers tot een bijzondere groep maakte in het palet van reguliere families.¹⁸

Het kartuizerklooster Bethlehem in Roermond: kleine devianten

De geest van de orderegel manifesteert zich in stilte, herhaling, ritme: de kartuizerliturgie is er vol van. Bijna zo is ook de klank van Roermondse, en andere, vermeldingen in de *chartae*, de akten van het generaal kapittel, het hoogste ordebestuur. Keer op keer, jaar op jaar of om de paar jaar, doen de besluiten korte mededelingen over Bethlehem. Vaak enkel dat de prior “fit misericordia”, ook vaak het overlijden van broeders. Soms betreft het een maatregel tegen ongewenst gedrag. Maar elke mededeling is even karig. De excerpten van J. Hogg lezen als een herhalend ritme van de concrete realiteit, waar de regel wordt geschonden:

¹⁶ Geuskens, ‘Abdisverkiezing’, o.a. 37, 46.

¹⁷ Bijv.: Gumbert, *Kartäuser*, 32 en n. 66 ald.

¹⁸ Meyer en De Smet, *Guigo's “Consuetudines”*, 33-65.

“In 1440 moest een ernstige onruststoker in de community bestraft worden, tenzij hij zijn aantijgingen kon rechtvaardigen.” In 1450 is er een monnik die “streng wordt berispt voor de leugenachtige brieven die hij niet alleen aan de prior van de Grande Chartreuse en aan het generaal kapittel, maar ook aan mensen buiten de orde had gestuurd.” In 1490: “Een overleden monnik moest in het kloosterkerkhof opgegraven worden omdat hij privé-eigendom in bezit gehad had.”¹⁹

De geschiedenis is er één van stilte, af en toe onderbroken door een kleiner of groter incident.

Stichting

In de tijd van Bruno, Guigo en hun opvolgers bloeide de orde vooral in het verborgene. In de loop van de veertiende eeuw daarentegen ondervonden de kartuizers steeds meer de openlijke gunst van vorsten, edelen en andere aanzienlijke en vooral vermogende personen. Deze gunst resulteerde in de stichting van talrijke nieuwe kartuizen. Verreweg de sterkste groei in het aantal kloosters werd dan ook juist in deze periode gerealiseerd.

Twee hoofdmotieven brachten de stichters ertoe juist Bruno's orde te begunstigen. In de eerste plaats was het hen te doen om het eigen zieleheil. In de tweede plaats wensten zij een voorbeeld te stellen aan andere ordes, waarvan vele in een fase verkeerden van ofwel sterk moreel verval ofwel van pogingen om weer nieuwe standaarden te zetten en te doen naleven – pogingen waarvan het succes op voorhand nogal eens betwijfeld mocht worden. Beide motieven kwamen voort uit de reputatie van de kartuizers als rigoreus-streng, in de observantie compromisloze monniken. Juist hún gebed zou de beste voorspraak na de dood van de begunstiger leveren en juist de inspiratie door hún onbetwiste wereldverzaking zou het verval onder de reguliere clerus kunnen keren.²⁰ Beide motieven kunnen ook niet los van elkaar gezien worden. Juist het verbinden van hun naam aan een orde met een unieke reputatie, verhoogde de heilsverwachting. De 'bidders van professie' vielen op in een tijd van crisis in de kerk.²¹

Lokale heren, clerici en burgers kozen de kartuizers om voor hen te bidden en hun kerken om een laatste rustplaats te vinden, in ruil voor een

¹⁹ Hogg, 'Kartuis van Roermond', 81-82, 261-262, n. 54, 67, 105.

²⁰ Goder, *Vogelsang*, 295-298; De Weijert, 'Gift-giving practices'.

²¹ Goffin, *Six premières chartreuses*, 162-164; Gaens en De Grauwe, *De kracht van de stilte*, 87 e.v.

dotatie in de vorm van een jaarlijkse rente.²² Overigens waren die dotaties in de regel aan de krappe kant, eigenlijk maar net voldoende: “Er kon niet veel gebeuren, of het liep vast”.²³

In de Nederlanden werd de eerste kartuis gesticht in 1336 bij Geertruidenberg door Willem van Duivenvoorde, heer van Breda. Een daad, in de woorden van Post, “van vorstelijke allure”. De volgende stichting kwam op naam van Reinoud III, hertog van Gelre, die rond 1340 een klooster bij Monnikhuizen, onder de rook van Arnhem, stichtte. Het derde in de noordelijke Nederlanden gestichte klooster is dat van Roermond, in 1376. De laatste twee oprichtingen van Nederlandse kartuizen in de veertiende eeuw vonden plaats in 1392 en 1393, toen respectievelijk bij Utrecht en bij Amsterdam huizen ontstonden.²⁴

De hele historie van de verschillende kartuizen in de veertiende en vijftiende eeuw vertoont een gelijk patroon. Na de oprichting door een wereldlijk heer volgt steeds de periode waarin de noodzakelijke voorwaarden worden geschapen voor een monnikenbestaan zoals het door Bruno bedoeld was: een bestaan in contemplatie en gebed, gevoed door studie en verzekerd door stilte en afzondering. De *res gestae*, althans voor zover ze ons overgeleverd zijn, bestaan vooral uit juridisch-materiële handelingen met betrekking tot pachten, cijzen, renten, lenen, enzovoort. Voor het overige kon het kartuizerbestaan slechts onderbroken worden door oorlog, plundering, ziekte, brand en andere rampen.²⁵

De stichtingsgeschiedenis van de Roermondse kartuis kent dezelfde structuur als die van andere uit deze periode: de stichting is het relaas van de samenwerking tussen belanghebbende partijen – de orde zelf en adellijke of patricische begunstigers –, verbonden met al dan niet apocriefe verhalen waarin ideële motieven, geprikkeld door spirituele momenten van de stichter en bovennatuurlijk ingrijpen, de vertelling bepalen.

Zoals bijvoorbeeld een zich “frater exiguus” noemende kroniekschrijver van het klooster Nieuwlicht bij Utrecht de grondlegging van zijn klooster beschreef, zo ook is het Roermondse oorsprongsverhaal

²² Blüm, ‘Kartäuserorden’, 25-26; een opstelling van donateurs aan de Keulse kartuis in de veertiende eeuw bij Kamann, *St. Barbara*, 116-122.

²³ Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 320.

²⁴ Id., *Kerkgeschiedenis*, I, 221, 326; Gaens, ‘Connecties’, 85 e.v. Over Geertruidenberg in de eerste plaats: Sanders, *Waterland als woestijn*, 13-27.

²⁵ Zie voor de kloosters in het huidige België bijv. De Grauwe, *Historia cartusiana Belgica* en Gaens en Hendrickx, ‘Ritme van verandering’, 31-33 en voor die in het huidige Nederland de betreffende nummers in de bibliografie van Scholtens in Gruis en Van Koolwijk, ‘Scholtens’.

opgebouwd.²⁶ De stichting van de Roermondse kartuis is bewerkstelligd door het Keulse klooster dat in 1368 aanzetten deed tot uitbreiding van de orde in westelijke richting. Dit klooster is daarmee een product van de tweede uitbreidingslijn van de orde, die door het Maas-Rijn-gebied vanuit Keulen in de latere veertiende eeuw. De eerste beweging deed zich een paar decennia eerder voor en had vanuit Sint-Omaars en Valenciennes in het begin van de eeuw zes kartuizen in Vlaanderen gesticht.²⁷ De stichting heeft ook een plaats in de beweging van de orde van vestiging in rurale, afgelegen gebieden – naar het voorbeeld van de Grande Chartreuse – naar bevolkte, stedelijke lokaties, een concessie aan Guigo's *Consuetudines* die ingegeven werd door de intensiever wordende relaties met begunstigers.²⁸

Het is niet bekend wat de beweegredenen waren van de Keulse prior om zijn monnik Joannes de Breida de mogelijkheden voor de oprichting van een nieuwe kartuis (juist in Roermond) te gaan laten onderzoeken. Het is denkbaar dat de Keulenaren bijvoorbeeld een 'overschot' aan *monachi* hadden en elders een vruchtbare voedingsbodem voor een leefgemeenschap naar Bruno's idealen zochten om te voorkomen dat geldzorgen de aandacht voor het persoonlijke mystieke leven zouden hinderen.²⁹ Het motief kan ook buiten de orde gelegen hebben, in dit geval bij – net als in Geertruidenberg en andere kartuizen – een wereldlijk vorst, hier in de persoon van Werner van Swalmen. In dezelfde periode namelijk, rond het jaar 1368, maakte deze ridder een pelgrimstocht naar het Heilige Land. Bij zijn terugkomst bouwde hij een kapel – gelijk aan die welke hij in Bethlehem had gezien en gewijd aan de Heilige Maagd Maria – en een "gasthuis", en doteerde hij de stichting met een tiende in Posterholt. Werner koos speciaal deze plek uit omdat de buurt een zeer slechte naam had: er zouden zich voorafgaand aan de stichting van de kapel onzedelijke praktijken voor hebben gedaan.³⁰ Van een nog aanwezige muurschildering uit de vijftiende eeuw is wel geopperd dat die daaraan refereert in het helletafereel waarop alle verdoemden van het vrouwelijk geslacht zijn. De monniken van Bethlehem komen in die interpretatie de duivel verdrijven.³¹

De Bethlehemkapel was een openbare kapel die tot in de tweede helft van de vijftiende eeuw door pelgrims bezocht zou worden. Later werd ze

²⁶ Zie Scholtens, 'Nieuwlicht', 311-317; ook: Id., 'Delft', 330-335; Id., 'Zierikzee', 176-180; vgl. Id., 'Amsterdam', 1-8; Id., 'Kampen', 197-202.

²⁷ De Backer, 'Fondation et développement', 5.

²⁸ Goffin, *Six premières chartreuses*, 207; Borne, 'Les chartreux et le désert', 15-19.

²⁹ Zie bijv. Sanders, *Waterland als woestijn*, 134; over Joannes de Breida Kamann, *St. Barbara*, 131.

³⁰ Molin, *Historia cartusiana*, 237.

³¹ Capiau, 'Muurschildering', 115.

betrokken bij het klooster, waarvan ze door een binnenmuur was gescheiden. De kartuizers gebruikten haar ook als buitenkapel. Ze verbonden zich ertoe om in de kapel missen op te dragen of op te laten dragen. Niet lang na de kapel werd de Roermondse kartuis gesticht.³² In een akte van 25 juli 1376 beloofden Werner, zijn vrouw Bertha van Geilenkirchen en zijn broer Robijn, kanunnik van Sint-Servaas te Maastricht, de kapel tot een klooster te voltooien en te schenken aan de kartuizerorde. Bovendien zou men de schenking begiftigen met de inkomsten van onder andere een pachthoeve, cijnzen en landgoederen ten bedrage van in totaal 500 goudgulden, een kapitaal dat moest voorzien in het levensonderhoud van een prior, twaalf monniken, conversen en verdere *familia*.³³

In de kwart eeuw tot 1400 onderging het Roermondse klooster de normale ontwikkelingen van een kartuis in de beginfase. Ten eerste diende de voldoende financiering te worden gewaarborgd, waartoe een aantal bezittingen in de vorm van hoeven en landerijen werden verworven. Omdat dergelijke bezittingen niet te ver uit de buurt mochten liggen – dat zou immers een teveel aan reizen en daarmee contact met de wereld met zich meebrengen voor de prior en zijn procurator – waren de eigendommen veelal gesitueerd in het nabije stroomgebied van de Maas: Swalmen, Posterholt, Maasbracht, Maasniel, Montfort, Asenray en andere, binnen een dagreis te bereiken plaatsen.³⁴ Van hertog Willem van Gulik werd nog in 1376 gedaan gekregen dat hij de Roermondse kartuizers alle privileges schonk die ook die van Keulen bezaten.³⁵ Verder moest het eigenlijke kloostercomplex worden afgebouwd, in het jaar 1398

³² Bijsterveld, 'Bethlehem'.

³³ Het verhaal van de stichting van het klooster wordt door meerdere auteurs weergegeven en is voor een deel gebaseerd op een voorname, en de enige verhalende, bron in deze: de geschiedenis van het ontstaan van de orde van de hand van de Keulse prior Hendrik van Kalkar: Vermeer, "*Ortus et decursus*", 112. Deze bron was voor Havens de belangrijkste (*Geschiedenis*, 116 e.v.). De fundatie-oorkonde bij: Molin, *Historia cartusiana*, 237-239, Knippenbergh, *Historia ecclesiastica*, 103-106, en in regest bij Venner, *Archief Staten Overkwartier*, 203-204, reg. nr. 18, ook 204-205, reg. nr. 20 en 209, reg. nr. 33. Verder: Van Bree, *Inventaris*, reg. nr. 98; Grimbergen-Hansson, *Kartuizerklooster Roermond*, 18-37; Steffens, 'Asselt en Swalmen', 275; Scholtens, 'Kartuizerconvent vóór de 16^e eeuw', 187-191; Habets, 'Bethleem', 43 e.v.; 'De kartuizers', 93-94; *Monasticon Batavum*, III, 99-100; Gaens en De Grauwe, *De kracht van de stilte*, 116-117; Nissen, 'Geschiedenis', 63-67; Dukers, 'Bouwgeschiedenis', 105 e.v. Een esthetiserende vertolking, met speciale aandacht voor de toewijding aan Maria: Kronenburg, *Maria's heerlijkheid*, III, 427-428. Dat 1376 steeds als stichtingsjaar werd aangehouden, blijkt uit het feit dat het klooster in 1776 zijn 400-jarig bestaan vierde.

³⁴ Linssen, 'Baarlo', 157; *Monasticon Batavum*, III, 99.

³⁵ Venner, *Archief Hof van Gelder*, 378, reg. nr. 29; Mosmans, 'Kartuizers', 42; Id., 'Priors', 61; Goder, *Vogelsang*, 284-285, 304-305 en n. 215 en 218 ald.

kwam de bakstenen gothische kloosterkerk uiteindelijk klaar.³⁶ De leiding over het klooster berustte in deze beginfase bij een ervaren bestuurder van de orde, Hendrik Eger van Kalkar. Van Kalkar was behalve met het rectoraat over Roermond ook belast met het visiteren van de provincia Alemannie Inferioris, bekleedde tussen 1373 en 1376 het prioraat in Arnhem en behield ook na zijn benoeming tot prior van Keulen in 1377 de supervisie over de uitbouw van Bethlehem.³⁷

Over de veertiende en vijftiende eeuw is verder niet veel bekend. Slechts weten we dat het klooster last gehad moet hebben van de aanhoudende oorlogen tussen Brabant en Gelre die onder andere leidden tot het beleg van Roermond in 1398, en dat het klooster in het Westers Schisma, waardoor ook de kartuizerorde in tweeën gespleten werd, de zijde van de Romeinse factie koos.³⁸ Hierdoor behoorde Bethlehem niet meer tot de provincia Alemannie inferioris, maar tot de provincia Rheni.³⁹ De meeste namen van de monniken zijn niet meer te achterhalen, waardoor ook hun aantal ongewis blijft; pogingen van H. Mosmans en Scholtens om de lijst van prioren op te stellen, zijn voor deze periode ijdel gebleken.⁴⁰ Wel mogen we ervan uitgaan dat zoals in andere kartuizen in de decennia na hun stichting, ook de verantwoordelijke bestuurders van Bethlehem het uitbreiden en verder zeker stellen van het klooster als eerste prioriteit gehanteerd zullen hebben. Tegelijkertijd intensiveerde men de binding met de stadsomgeving langs diverse materiële en juridische lijnen.⁴¹ Dit gebeurde door het aantrekken van meer kapitaal in de vorm van grond, hoeven en contanten en door het voortdurend beter laten renderen van dit kapitaal door pacht, belasting en uitzetten tegen interest.⁴² Dat de bestuurders hierbij te maken kregen met protesten van

³⁶ *Sporen*, 15-16; Gruijs, 'Monasticon', 200-201; Habets, 'Voormalige kloosters', 91-92. Vgl. voor een soortgelijke ontwikkeling van de abdij Kloosterrade in de periode 1150-1300: Offermans, *Kloosterrade-Rolduc*, 126-132.

³⁷ Scholtens, 'Kartuizerconvent vóór de 16^e eeuw', 190-192, 212-213, 223-226; over Van Kalkar nog Id., 'Hendrik van Eger', m.n. 390, vlg. ook 386, n. 9 en 388; Rüthing, *Heinrich Egger van Kalkar*, m.n. 59-60 en 116, n. 288; Mulder, 'Kalkar'; Scholtens, 'Egger'; Stoelen, 'Kartuizers', k. 2673-2674; Mosmans, 'Priors', 61-62; Id., 'Kartuizers', 41; Scholtens, 'Monnikhuizen', 18 e.v.; Vermeer, 'Ortus et decursus', 15 e.v. en 19, n. 3; Wegener, 'Heinrich Egger von Kalkar', 66; Schneider, *Die kölnen Kartause*, 38, 52, 55; Kamann, *St. Barbara*, 132-136.

³⁸ Scholtens, 'Kartuizerconvent vóór de 16^e eeuw', 192-195; Kuys, 'Gelre en Zutphen tot 1423', 341-344; Gruijs, 'Monasticon', 162.

³⁹ Scholtens, 'Nieuwlicht', 354-357; zie ook Hogg, 'Diest', 186, 188 en Goder, 'Roermondse kartuis', 91 e.v.

⁴⁰ Scholtens, 'Kartuizerconvent vóór de 16^e eeuw', 193 e.v. en 213 e.v.; Mosmans, 'Priors'; Kamann, *St. Barbara*, 144-145 noemt de Keulse profes Jacob Hottmann als prior tot diens dood in 1391.

⁴¹ Bijv. Venner, *Archief kapittel Roermond*, 145, inv. nr. 471 en 203, reg. nr. 99.

⁴² Uitgebreid wordt deze fase beschreven door Goder, *Vogelsang*, 310-343.

de al aanwezige clerus, die haar aanspraken op offergelden, begraafrechten en andere bronnen van inkomsten bedreigd zag, spreekt voor zich.⁴³

Vastgesteld kan worden dat in de eerste helft van de zestiende eeuw Bethlehem mede dankzij de standvastigheid in het katholicisme van hertog Karel van Egmond van Gelre en in tegenstelling tot sommige kloosters in de Duitse landen, geen monniken heeft gehad die door het protestantse gedachtengoed dermate waren beïnvloed dat zij voor de orde verloren gingen.⁴⁴ De geschiedenis van de kartuis Bethlehem is daarna een veel langere geworden dan die van de andere 'Nederlandse' kloosters omdat Roermond door de politiek-religieuze onderdrukking en gewelddadigheden van het derde kwart van de zestiende eeuw weliswaar geschonden, maar niet vernietigd is.

De ontwikkeling van het klooster gedurende de vijftiende en eerste helft van de zestiende eeuw vertoont niet een ander patroon dan dat van naburige huizen. Waarschijnlijk echter is 'ontwikkeling' hier het verkeerde woord. Het bestaan van de kartuizen lijkt gekenmerkt te zijn geweest door rust en continuïteit. Dit kan gezichtsbedrog zijn, opgelegd door – zeker in verhouding tot de lange periode – het gebrek aan bronnenmateriaal dat verder gaat dan de loutere vastlegging van een 'eenvoudig' juridisch of economisch feit. Dit gebrek suggereert bijna dat er voor de rest 'niets gebeurd' is. Mogelijk zou een beschrijving van het economische bestaan van de Roermondse kartuis op basis van het bestaande bronnenmateriaal, gecombineerd met het verhaal over de last van de politiek-militaire gebeurtenissen, van die 'bedrijfsvoering' nu juist niet een monotoon relaas opleveren, zoals dat ook in dat van H. Goder over de Gulikse kartuis Vogelsang niet het geval is.⁴⁵ Rust en continuïteit zijn noodzakelijke voorwaarden voor de vervulling van de kartuizer-idealen. Die rust en continuïteit worden veroverd door materiële interactie met de wereld. Het handelen, het aldus borgen van *stabilitas* is de voornaamste taak van het conventsbestuur: de prior, bijgestaan door zijn procurator. Voor de prior is het bestuur dan ook, zoals eerder gezegd, een last, een opdracht ten bate van het collectief, dat hem verhindert zich volledig te wijden aan wat hij geacht wordt te verkiezen: persoonlijke studie, gebed en meditatie.

⁴³ OASR, inv. nr. 1321, 1338; Van Bree, *Inventaris*, reg. nrs. 290, 292; Goffin, *Six premières chartreuses*, 172-178.

⁴⁴ Goder, *Vogelsang*, 345-349.

⁴⁵ *Ibid.*, 310-411.

“Er was, kan men zeggen, veel bezit nodig om voor twaalf mannen de weelde van de eenzaamheid te waarborgen”. Of ook: “Er is veel rijkdom nodig voor strengheid.”⁴⁶ Systematisch en methodisch waren alle inspanningen van de ordesoverheden gericht op het verzekeren van de mystieke toenadering tot God door de *monachi*. Deze inspanningen borgden, faciliteerden en beschermden.

Soms werd deze taak heel praktisch toegepast. De vlakbij de kartuis wonende zusters van Godswaerd verbouwden hun convent tot twee maal toe op zo’n manier dat de privacy van de kartuizers gevaar liep. Toen in 1618 de nonnen dakramen aanbrachten, werden “nicht alleyn hun [van de kartuizers] gemein spaciament in den bongardt, maar oyck hunnen privaten cellen gardens ontvrijdt”, en konden “die carthuysen heeren in hun werckplaetsen gesien” worden. De zusters moesten de dakramen dan ook weer afbreken. En ze werden in 1689 ook gesommeerd om een nieuwe, hoge muur te laten metselen zodat zij niet meer op het kartuizerconvent konden uitzien.⁴⁷

Op 14 mei 1694 richtte de prior een rekest aan de Roermondse magistraat waarin hij zich beklagde over een armenhuisje dat slechts vier of vijf passen van het erf van de kartuizers verwijderd lag, waardoor niet enkel “des selfs prospect ende cieraet wordt benomen, maer oock, wat meer is, de cloosterlijcke vrijheijt ende solitude aen hunne professie eijgen wesende, teenemael geincommodeert werd.” Dat het huisje als onderkomen voor armen diende, was nog tot daaraan toe, maar nu bivakkeerden er garnizoenssoldaten die met hun tumult de kloosterlijke vrede verstoorden.⁴⁸

Meestal echter hadden de taken van de kloosterleiding in veel meer afgeleide zin het bewaren van de monachale vrijheid en eenzaamheid tot doel. Het besturende werk bestond voor het allergrootste deel uit juridische en economische kwesties: besognes met betrekking tot de eigendom van grond, boerderijen, erf- en lijfrenten, pachten, cijnzen en interacties met andere belanghebbenden over of als uitvloeisel van dat eigendom.⁴⁹ Het is dan ook niet verwonderlijk Edmund Burke in 1790 te horen zeggen dat “I have got more information, upon a curious and

⁴⁶ Fens, ‘Een lichte verhoging in het polderlandschap’, 99, 101.

⁴⁷ *Sporen*, 17-18; vgl. Scholtens, ‘Kartuizerconvent vóór de 16^e eeuw’, 210; Mosmans, ‘Spatiammentum’; vgl. an., *A Deo et rege*, 37.

⁴⁸ OASR, inv. nr. 1206. Al in 1445 nam hertog Arnold van Gelre Bethlehem in bescherming door eenieder te verbieden er “molens, smederijen of tavernen” bij in de buurt te vestigen (Venner, *Archief Hof van Gelder*, 388-389, reg. nr. 58).

⁴⁹ Zie o.a. Sanders, *Waterland als woestijn*, 28-41.

interesting branch of husbandry, in one short conversation with a carthusian monk, than I have derived from all the Bank directors I have ever convened with.”⁵⁰

De materiële en juridische besognes van de Roermondse kartuis die het veilig stellen van het stille leven van haar bewoners tot doel hadden, brachten, zoals verwacht mocht worden, verreweg het grootste aandeel in het overgeleverde bronnenmateriaal op.⁵¹ In dit opzicht is er dan ook geen verschil met de bronnen voor de geschiedenis van de kartuis van Amsterdam, hoewel die een bestaan kende dat veel korter is geweest dan dat van Bethlehem.⁵² Er is evenmin veel verschil met de archieven van andere Roermondse kloosters: een kloosterarchief is een administratie van inkomsten, uitgaven, bezittingen en schulden.⁵³ De talloze akten in het kloosterarchief – en niet te vergeten in fondsen van bestuurlijke en rechterlijke instanties in stad en gewest – verduidelijken hoe de gemeenschap gedurende heel haar bestaan onderhandelingen diende te voeren met anderen, waarbij partijen overigens zowel gedeelde als tegenovergestelde belangen bezaten.⁵⁴

De vele schenkingen van de zijde van lokale en regionale adel, die veelal dateren uit de eerste eeuw van het bestaan, hebben de Roermondse kartuis aan een aanzienlijk bezitoverschot geholpen dat in ruime financiële middelen resulteerde.⁵⁵ Het sobere uitgavebeleid, niet gericht op consumptie maar op investering op lange termijn, maakte Bethlehem nog rijker. De kartuizers ontvingen vele giften in ruil voor de vrucht van hun gebeden. De schenking van een legaat door de Keulse Hanze-koopman Gerwin von Aldenbrekevelde in 1413 of van 100 Rijnse guldens

⁵⁰ Gecit. in: Beales, *Prosperity and plunder*, 88.

⁵¹ D'Hoop, *Inventaire*, 138-149, inv. nrs. 18486-18680. De *Res gestae*, een door ambtenaren van het gemeente-archief van Roermond samengestelde compilatie van regesten van akten over Roermond en omgeving, laten zich, vooral in deel I, dat loopt van het jaar 858 tot mei 1574, via de indices, i.v. 'kartuizers', lezen als een reeks van inderdaad 'faits et gestes' van juridische en administratieve aard in de eerste eeuwen van het bestaan van Bethlehem. Hiermee te vergelijken zijn de zogeheten Overdrachtsprotocollen uit het archief van het Hoofdgerecht, waarin de voor schepenen gepasseerde eigendomstransacties geregistreerd werden (Venner, *Inventaris Hoofdgerecht*, 137). De *Res gestae* bieden overigens een belangrijke toegang op de, ondanks het inventarisatiewerk van D'Hoop, nog redelijk ongeordende staat van het archief (AKR) waaruit vele akten zijn samengevat.

⁵² Bessem, *Oorkondenboek Amsterdam*; een willekeurig buitenlands voorbeeld is Fuchs, *Urkunden und Regesten Aggsbach*; zie ook Rossmann, *Aggsbach*, 326-333.

⁵³ Jamar, *Archief kruisheren*, m.n. 12; Madlener, 'Archief Mariawee'; Ramakers, 'Archief Mariagarde'; Loontjens, 'Archief cellezusters'; Hanssen, 'Archief karmelietessen'.

⁵⁴ Voorbeelden, uit het archief van het Hof van Gelder: inv. nr. 575 (novale tienden in Helden), 1778 (tiendplichtigen in Broekhuizenvorst).

⁵⁵ Al traden ook in latere tijden wel adellijke weldoeners op, van wie Karel van Egmond niet de onbelangrijkste was: Welters, 'Echt', 387-393; zie ook Dückers, 'Arnold van Gelre'.

in 1498 door Sophia van Rossum, weduwe van ridder Johan van Bylandt, zijn daar willekeurige voorbeelden van.⁵⁶ Deze middelen werden ingezet voor bijvoorbeeld de huisvesting van Roermondenaren wier woningen ontruimd moesten worden om fortificatiewerkzaamheden mogelijk te maken.⁵⁷

Een ander belangrijk financieringsdoel bestond in de bouw en het onderhoud van (vol)molens aan de Roer die voor de nijverheid in de stad, bijvoorbeeld de leerlooiers, onontbeerlijk waren. Uiteraard vroegen de kartuizers een vergoeding voor het gebruik van de molens. Het convent financierde de bouw om de molen vervolgens te exploiteren in de vorm van een stukprijgsgebonden vergoeding. In 1669 kwam men met het gewandmakersambt overeen een molen te laten bouwen en onderhouden en een volmeester aan te stellen. Het ambt zou haar gezellen opdragen niet ergens anders te laten vollen; de kartuis zou het eerste jaar zeven schellingen per wit laken ontvangen en negen schellingen per gekleurd laken – daarna kwam de marktprijs te gelden.⁵⁸

De financiering van productiemiddelen voor algemeen gebruik bezorgde de kartuis een sterke positie in met name de voortdurend aanhoudende discussie over exemptie van accijnzen en andere belastingen. Die positie hielp het klooster in zijn pogingen zoveel mogelijk aangrenzende terreinen te verwerven die de volkomen rust, stilte en afstand tot de wereld konden behouden.⁵⁹ Met hetzelfde oogmerk werden ook financiële middelen beschikbaar gesteld waarmee bijvoorbeeld in Nijmegen een refugium gekocht en voor liturgisch gebruik ingericht kon worden.⁶⁰ De inbreng van de kartuis als krachtige

⁵⁶ Graswinckel en Hardenberg, *Archief Rechteren*, 109, inv. nr. 520 en 375, reg. nr. 380; Kooperberg, 'Van Bylandt'; Schlegel, 'Hanse und Kartausen', 298. Ook in de achttiende eeuw kwam dit nog veelvuldig voor, waarbij het de orde was die Roermondenaren liet delen, zonder overigens dat altijd gesproken wordt van een tegenprestatie voor de gebeden: *Familiearchieven*, inv. nr. 176 (1705), *Archief Munsterabdij*, inv. nr. 13 (1730), OASR, inv. nr. 1880 (1770).

⁵⁷ Van Veen, 'Brand te Roermond', 15.

⁵⁸ OASR, inv. nr. 1027, vgl. inv. nr. 1272. Een indruk uit de late vijftiende en vroege zestiende eeuw geven ook Van Bree, *Inventaris*, reg. nrs. 749, 923 en 1078. Zie voor een berekening van deze vergoeding in 1718: Van Beurden, 'Jura ac privilegia', 62.

⁵⁹ Mosmans, 'Aflaatbrieven'; Id., 'Kartuizers', 42, 53; Scholtens, 'Kartuizerconvent vóór de 16^e eeuw', 209-210; *Sporen*, 16-17; Van Beurden, 'Handelingen 1696-1792', 200, 203-204; Id., 'Jura ac privilegia', 66-68; De L'Escaille, 'Fiefs', 181. Vooral de publicaties van J. Linssen uit de jaren zestig en zeventig handelen hierover: Linssen, 'Volmolen van de voogd', k. 138-139; Id., 'Steel', 95, 102; Id., 'Volmolen van de stad'; Id., 'Nog eens de volmolen van de voogd'; Id., 'Kroniek', 94-95, vgl. 96-97, 101, 132-133. Een overzicht bij Nissen, 'Geschiedenis', 68-70. Het Roermondse stadsarchief bevat een aantal dossiers die op de belastingkwesities betrekking hebben: OASR, inv. nrs. 7 (f. 1), 432, 444, 465, 918; Van Bree, *Inventaris*, reg. nrs. 134, 195, 409, 1067; vgl. Heere, 'Kruisherenklooster', 237.

⁶⁰ De Werd en Lemmens, 'Kartuizer altaar'; vgl. Te Poel, 'Bewening'.

financier van de molens was te meer belangrijk omdat het bezit van dergelijke voorzieningen een risico met zich meebracht in de steeds bestaande kans op schade of vernietiging door brand of ijsgang in de rivier.⁶¹ Deze bijdrage aan de stedelijke economie maakte, naast de rol van reguliere clerici als ‘afsmekers van Gods zegen’, dat de stad en haar bevolking belastingvrijdommen van de kartuis gemakkelijker tolereerden.⁶²

De structuur en de complexiteit van dit krachtenveld werden verder bepaald door de mate waarin andere kloosters in de stad dezelfde gelijke behandeling eisten en de mate waarin de stad de kartuis kon ‘uitspelen’ tegen een ander kerkelijk lichaam van gelijke financiële kracht, zoals de adellijke Munsterabdij. Rond 1625 besloten kartuis en Munsterabdij gezamenlijk alle molens te kopen die nog niet in hun bezit waren en die tot gezamenlijke schade en profijt te exploiteren, maar deze alliantie zou nog vaak tot conflicten leiden.⁶³ Niet het minst omdat er tussen de vergeestelijkt-sobere kartuizers en de deftige, mondain-afstandelijke dames van de abdij een duidelijk cultuurverschil bestond.⁶⁴ Evengoed echter gingen de verschillende kerkelijke lichamen in de stad ook financiële transacties aan die geen strubbelingen opleverden. Zo leenden de kartuizers van bisschop Franciscus Ludovicus Sanguessa en van de ongeschoeide karmelietessen behoorlijke kapitalen die men mét de interest keurig volgens afspraak afloste.⁶⁵

En de kartuizers werden ook weleens gedwongen zich met de andere regulieren te alliiëren. De gilden bijvoorbeeld protesteerden nogal eens tegen een ongelijke bestuurlijk-economische behandeling, waarbij niet alleen de voorkeurspositie van Bethlehem forse weerstand ondervond. Zo beriepen in 1527 de Roermondse kloosters zich gezamenlijk op hun privileges om te ontkomen aan een lastenverhoging als gevolg van de moeilijke tijden. De gilden ontstaken daarop in woede, barricadeerden alle kloosterpoorten en dreigden dat zij ieder die een klooster zou verlaten “”solde (...) doot slaen gelijk raysende honden.”” De oversten van de zes conventen werden vervolgens gedwongen om, in de kartuis, te

⁶¹ Linssen, ‘Kroniek’, 102-103; Id., ‘Volmolen ‘van de stad’, k. 7-9; Venner, ‘Beeldenstorm’, 47.

⁶² Vgl. ook Ubachs, *Maastricht*, 71-81.

⁶³ Linssen, ‘Kroniek’, 112-124, 126-128; Id., ‘Volmolen van de stad’, k. 11 e.v.; Id., ‘Steel’, 96 e.v.

⁶⁴ Id., ‘Kroniek’, 127-128, 146; OASR, inv. nr. 916; *Archief Munsterabdij*, inv. nrs. 38-39. Nissen, ‘Geschiedenis’, 70. De Munsterabdij en de kartuizers hadden ook regelmatig onenigheid over visrechten in de Roer: Linssen, ‘Visrechten’, 221-222.

⁶⁵ AKR, inv. nr. 280 (D’Hoop 18543); vgl. daarentegen *Archief Klooster Mariawee*, inv. nr. 229 en 233.

beraadslagen over een akkoord; ze werden daartoe naar Bethlehem gedreven “”gelyck mysdedige manslachters ofte dyeven””.⁶⁶

Administratie en beheer enerzijds en beschouwing en gebed anderzijds werden niet per se als twee strikt gescheiden sferen beschouwd. De herinnering bleef aan de stichting van de kartuis met vorstelijke financiën. Het feit dat het één diende als onontkoombare voorwaarde voor het ander, behoedt ervoor om middel en doel zo strikt te scheiden als een mystieke opvatting van natuur en bovennatuur het misschien zou willen.⁶⁷ En daar moet bij aangetekend worden dat zakelijk beheer en contemplatief bestaan ook in een praktische synthese beleefd werden, buiten de idealistische formules uit regel en kapittelakten. Als een Xantense kanunnik begin augustus 1572 aan een Keulse jezuïet schrijft dat de Roermondse kartuizers ‘met de wereld weinig gemeen hebben’, dan moet dit niet alleen materieel verstaan worden, maar ook als duiding van hun houding in de actuele rampzalige gebeurtenissen.⁶⁸

Dit neemt niet weg dat de prior, in het bestuur bijgestaan door de procurator, een zeer groot deel van de hem beschikbare tijd niet kon wijden aan gebed en beschouwing, tijd namelijk die hij moest besteden aan beheer en bestuur. In een preek tot de priors van Luik en Roermond roept prior-generaal Bruno d’Affringues hen op als “disciplinae flagra” op te treden.⁶⁹ Ze hadden hun conventsleden van de wereld vandaan te houden. En precies dat vormde een bedreiging van hun eigen identieke persoonlijke ideaal. Het is dan ook begrijpelijk dat de kapittelakten het verlengen van een prioraat als vaste formule het niet verlenen van “*misericordia*” noemen.

De leiding van het convent was belast met het beheer van de bezittingen. Dit betekende dat zij de aan die bezittingen verbonden inkomsten (renten, pachten, tienden, vergoedingen voor gebruik zoals visrechten) diende te effectueren door ze te innen. Op de bezittingen en op de inkomsten werd door overheden belasting geheven, waarover natuurlijk twist kon ontstaan.⁷⁰ De kartuis bevond zich in een

⁶⁶ Scholtens, ‘Kartuizerconvent in de zestiende eeuw’, 98; Venner, ‘Beeldenstorm’, 50; Gruijs, ‘Monasticon’, 201-202; Nissen, ‘Geschiedenis’, 70. Zie ook: Slangen, *Graeterhof*, 31-34.

⁶⁷ Vgl. Beales, *Prosperity and plunder*, 49.

⁶⁸ Meerbergen en Vermaseren, ‘Martelaren’, 278-280. Het citaat: “Omnes vero colui, imprimis autem Carthusianos, quia videbam esse viros, qui monasticam pietatem prae se ferebant longe magis quam Brabantii aut Gelriae alii monachi. Monachos esse expertus sum, hoc est, viros solitarios qui cum seculo parum haberent commune.”

⁶⁹ Bruno d’Affringues, preek aan de priors van Luik en Roermond, 10 juli 1623: KBB, *Handschriften*, inv. nr. 3856 (Van den Gheyn, 4051-68), f. 149-150.

⁷⁰ Bijv.: *Archief Hoofdgerecht*, inv. nr. 208, procesnr. 2342, tegen de scholtis, 1707.

voortdurend samenspel met zowel private partijen als magistraten, met macht en vooral kapitaal als inzet.

In een context waarin civielrechtelijke verbintenissen door versnippering en gebrekkige ontwikkeling van het rechtssysteem in hoge mate voor geschillen vatbaar waren, ging veel moeite en geld heen met het procederen bij de diverse gerechtelijke instanties. De pachters van de molens bijvoorbeeld bleven nogal eens in gebreke bij het voldoen van hun financiële verplichtingen. Voor het vorderen van de schuld, maar ook het verweer op het protest tegen zekerheidstellend beslag op de bezittingen van de pachter, was Bethlehem regelmatig partij bij de Roermondse schepensbank en het Hof van Gelder.⁷¹ Was een conflict eenmaal beslecht, dan kon nog weer een beroep volgen en daarop weer een terugverwijzing. Was dat uiteindelijk uitgevchten, dan ontstond vervolgens weer gemakkelijk een geschil over de betaling van de proceskosten, zoals tussen Bethlehem en de “regeerders” van Helden in 1694. Over de juiste afgrenzing van bezittingen was men het met bezitters van belendende percelen uiteraard niet altijd eens, net zoals er onenigheid kon ontstaan over voorwaarden waaronder het ambachtslieden vergund werd op grond van de kartuis een nering te drijven, zoals Peter Hofmans die in 1735 een tegeloven had gebouwd op terrein van Bethlehem.⁷²

En niet alleen over zelfstandig verworven, ook over geschonken bezittingen en inkomsten kon met wederpartijen langdurige, ingewikkelde en vooral veel tijd consumerende onenigheid ontstaan. In het legaat van Gerard de Rouw van 1668 werden nagenoeg alle bezittingen aan het Roermondse jezuïetenklooster nagelaten. Onder de clausule echter dat hiervan jaarlijks een som van 250 gulden zou worden gestort aan de kartuizers, en wel zolang als De Rouws zoon Charles-Philippe, monnik van Bethlehem, in leven zou zijn. Deze man leed namelijk aan een “podagrische indispositie” (jicht). Al in de eerste jaren ontstond een eindeloos gevecht over de betaling van dit bedrag, waarbij de jezuïeten trachtten aan te tonen dat het bezit van De Rouw met schulden bezwaard was, waardoor men niet tot betaling kon overgaan –

⁷¹ *Ibid.*, inv. nr. 196, procesnr. 2087, tegen Adriaan van Heeswijk, 1697. Zie ald. ook: inv. nr. 83, procesnr. 83 (tegen Jacob van Lom, eiser, over grondrente, 1599), inv. nr. 129, procesnr. 676 (tegen geërfden der molens, eisers, over pacht, 1627), inv. nr. 136, procesnr. 874 (tegen Philips d’Anneux, eiser, arrest, 1646). De voorbeelden van processen voor het Hof van Gelder zijn legio: zie Venner, *Archief Hof van Gelder*, naamindex op de tafel van processen, i.v.

⁷² De voorbeelden in *AKR*, inv. nr. 260 (D’Hoop 18523) en *Archief Hoofdgerecht*, inv. nr. 182, procesnr. 1837 (tegen Jan Dodemont, verweerder, over vergoeding proceskosten, 1688). Zie bijv. ook Van Beurden, *Handelingen 1596-1696*, 207. Voor de nasleep van het Heldense geval: *Deductie*; vgl. Mosmans, ‘Kerkbouw’, 68.

en de kartuizerprior onvermoeibaar zijn best deed met het aanvoeren van het bewijs van het tegendeel.⁷³

Bedreigingen voor de welstand bestonden buiten de individuele geschillen en onvoorkombare calamiteiten met name in de veranderende wetgeving als gevolg van regalistische tendenzen van de landsregering in de Oostenrijkse tijd. Bijzonder groot is de inspanning geweest die het convent zich in 1753 getroostte om zich te verweren tegen het amortisatiedecreet van Maria Theresia dat – in zekere zin wijst het al vooruit naar de motivatie achter de de suppressie van dertig jaar later – een aantal bepalingen afkondigde die het bezit, de verwerving en vervreemding van roerende en zelfs onroerende goederen door instellingen in de dode hand aan strenge beperkingen en vooral streng staatstoezicht bond.⁷⁴

Al met al blijft de vraag bestaan naar de welstand van de kartuis. Het is, zeker in dit bestek, niet mogelijk de ontwikkeling van de vermogenspositie te reconstrueren. In tegenstelling tot bijvoorbeeld de Roermondse kruisheren, ontberen de kartuizers in hun archief een seriële bron waarin over een langere periode een generaal overzicht van inkomsten en uitgaven dan wel bezittingen en schulden wordt gegeven.⁷⁵ Wel staat vast dat die welstand aanzienlijk genoemd mag worden gedurende het grootste deel van het bestaan. Misschien verraadt de ziekte van de zojuist genoemde Charles-Philippe de Rouw wel iets van die welstand. De podagra immers stond in de zeventiende eeuw al bekend als “de rijke lui’er siekte”; Petrus Camper noemde haar in 1770 bij uitstek een kwaal van mensen “die niet veel lichaams oefeningen hebben, zwaare spijsen eten, en derhalven veeltijds rijke Lieden” zijn.⁷⁶ De laatste kwalificatie mag betwijfeld worden, zekerder is dat er ook periodes zijn geweest dat het klooster financieel-economisch wat minder ging, met name als gevolg van de rampspoed die in de zestiende en zeventiende eeuw Bethlehem een aantal malen overviel en die hieronder behandeld zal worden.

⁷³ AKR, inv. nr. 272 (D’Hoop 18534). Zie ook nog Venner, *Archief Hof van Gelder*, 293, procesnr. 808 (tegen de regeerders van Echt, in 1732) en Linssen, ‘Lombarden’, 82, n. 87.

⁷⁴ AKR, inv. nr. 279 (D’Hoop 18542); Roegiers, ‘Kerk en staat’, 366; vgl. Hoffmann, *Gaming*, 9-10 en Enne, *Aggsbach*, 14-20.

⁷⁵ Jamar, *Archief kruisheren*, inv. nrs. 132-136; Madlener, ‘Archief Mariawee’, inv. nrs. 157-159; Hanssen, ‘Archief karmelietessen’, inv. nrs. 55-56.

⁷⁶ WNT, i.v. ‘podagra’; ook aangehaald door P.J. Buijsters in een verklarende noot bij een uitspraak van Abraham Blankaart in zijn uitgave van de *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart* door Betje Wolff en Aagje Deken (572, bij r. 130).

De informatie waarop de bewering over de welstand van de Roermondse kartuis is gebaseerd, heeft betrekking op een reeks van door de tijd verspreide en op zich staande indicaties die echter alle bij elkaar genomen voldoende ruimte laten voor een optimistische inschatting van de mate waarin de opeenvolgende prioren en hun procuratoren erin slaagden de materiële zorgenvrijheid van de gemeenschap te garanderen.⁷⁷ In haar Nijmeegse doctoraalscriptie uit 1977 noemt C. Grimbergen-Hansson een aantal van dergelijke indicaties, naast die welke betrekking hebben op de al behandelde volmolens. Zo is daar de lening aan de stad ter grootte van 200 goudgulden uit 1540, en het feit dat de kartuis na de stadsbrand van 1554 – ondanks het geldende verbod om grond te verkopen aan geestelijke instellingen – toch percelen kon verkrijgen. De monniken kregen hiervoor toestemming omdat juist zij over de fondsen beschikten om op deze nieuw aangekochte grond woningen te bouwen.⁷⁸ Terecht noemt Grimbergen-Hansson ook de uitlating van Ludovico Guicciardini in diens *Belgicae descriptio* over “coenobium illud amplissimum opulentissimumque carthusianorum.”⁷⁹

Het klooster schijnt de grootste materiële bloei in de achttiende eeuw te hebben doorgemaakt. Het bezat toen goederen in de hele omtrek: Swalmen, Maasniel, Maasbracht, Echt, Posterholt, Helden, Baarlo en andere plaatsen. In de late jaren 1770 genereerden de kartuizers ruim 40% van hun inkomsten uit de opbrengsten van gewassen die daar verbouwd werden.⁸⁰ Daar en elders lieten de kartuizers kerken bouwen, doteerde men pastorale beneficies en deelde men uit aan de armen.⁸¹ De restauratie-activiteiten in rococostijl aan het eigen kloostergebouw in de vroege achttiende eeuw namen een omvang en een pracht aan die misschien zelfs minder passend mocht worden geacht voor een gemeenschap van Bruno's navolgers – net als de aanzienlijke schilderijenverzameling die onder prior Joannes Schnickel (1741-1764) werd aangelegd.⁸² Een schenking van 133 rijksdaalders in 1728 door de kartuis Vogelsang als ondersteuning van Bethlehem in de financieel krappe positie waar Roermond toen in verkeerde, duidt – net als de leningen die toen werden afgesloten – op een (tijdelijk) teveel aan uitgaven met een liquiditeitsdruk als gevolg. Die liquiditeitsdruk ontstond

⁷⁷ Zie ook Goder, 'Roermondse kartuis', 97-98.

⁷⁸ Grimbergen-Hansson, *Kartuizerklooster Roermond*, 53-54.

⁷⁹ *Ibid.*, 40; ook bij Scholtens, 'Kartuizerconvent vóór de 16de eeuw', 209.

⁸⁰ *OABR*, port. 67; dit in tegenstelling tot bijv. de kartuis Gulik die haar inkomsten juist vooral haalde uit renten van uitgeleende kapitalen (Goder, *Vogelsang*, 396 e.v.).

⁸¹ 'Kartuizers', 209.

⁸² Gruijs, 'Monasticon', 202-203; Scholtens, 'Schnickel'; Mosmans, 'Priors', 62; Id., 'Kartuizers', 63-64; Sporen, 19; Gijsen, *Bouwgeschiedenis*, 13.

door de hoge onkosten die de kartuis moest maken om de door de overstromingen in de winter van 1720 ontstane schade te repareren.⁸³ Dit soort tegenvallers hoefde bisschop Henricus Joannes Kerens er in ieder geval niet van te weerhouden in zijn visitatieverslag aan Clemens XIV uit 1773 te kunnen noteren dat de kartuizers een “insigne (...) monasterium et ampla dote instructum” bewoonden.⁸⁴

We kunnen de economische welstand van de kartuis, althans voor de late achttiende eeuw, ook benaderen door een vergelijking te maken tussen de kosten voor levensonderhoud van een monnik en de jaarlijkse inkomsten. Volgens door H. Goder voor zijn monografie over de kartuis Gulik onderzochte bronnen, waren per jaar zo’n 150 Reichsthaler nodig om één monnik te voeden en te kleden.⁸⁵ Uit de kasboeken die van Bethlehem uit de jaren 1778-1783 overgeleverd zijn, bedroegen de inkomsten in die tijd tenminste ruim 6.000 en in het boekjaar 1781-1782 zelfs meer dan 8.700 pattacons. Dit betekent dat men uit deze stroom theoretisch zo’n 55 monniken zou kunnen onderhouden.⁸⁶ Ruim genomen komt dit overeen met de pensioenen die in 1790 voor de veertien gewezen bewoners van Bethlehem berekend werden op iets meer dan 1.300 pattacons per jaar, terwijl de inkomsten begroot werden op ruim het zesvoudige daarvan (ruim 8.100 pattacons).⁸⁷ We weten echter dat zeker in de achttiende eeuw het convent nooit meer dan twintig leden telde.⁸⁸ Ook daarvoor heeft het maximum waarschijnlijk bij twintig gelegen.⁸⁹ Natuurlijk had Bethlehem ook andere uitgaven te doen. Maar uit de optellingen in de kasboeken blijkt duidelijk dat een zeer groot deel, ruim een kwart, van de inkomsten heenging met investeringen in de bezittingen (“reparaties en amelioraties”, onder andere voor “molens en batten”), waaruit we mogen opmaken dat de kartuis over veel meer dan

⁸³ Goder, *Vogelsang*, 396 en n. 646 ald.; AKR, inv. nr. 280 (D’Hoop 18543).

⁸⁴ Habets, *Geschiedenis*, II, 663; Cornelissen, “Relationes status”, 116; Polman, *Katholiek Nederland*, III, 230.

⁸⁵ Goder, *Vogelsang*, 410.

⁸⁶ Het WNT, i.v. geeft voor de Reichsthaler en de pattacon beide 50 stuivers als waarde aan. Het hoeft echter geen betoog dat het omrekenen hier slechts met onzekerheid kan gebeuren.

⁸⁷ *Collectie Sivré*, inv. nr. 31.

⁸⁸ Dit is op te maken uit een reconstructie uit de appendix bij de necrologie (AKR, inv. nr. 432, zie ook Mosmans, ‘Karthuizers’, 66, n. 30) waar vanaf de jaren 1710 tot in de jaren 1780 de namen en geboorte-, professie-, priesterwijding- en sterfdata zijn bijgehouden.

⁸⁹ Dit blijkt uit de relazen over de moord in 1572 (*infra*), uit een opsomming uit 1663 (Hamans, *Seminarie*, 167 en n. 9 ald.) en uit een (iets minder betrouwbare) vermelding met namen van conventsleden uit 1653 (Mosmans, ‘Priors’, 63).

voldoende financiën beschikte om een surplus boven op de strikt noodzakelijke voorzieningen te genereren.⁹⁰

Betrekkingen binnen en buiten orde en kerk

Inmiddels is voldoende duidelijk dat zowel afstand en isolatie tot de grondkenmerken van de kartuizerorde behoren, als dat ook haar kloosters niet konden bestaan zonder enige vorm van interactie met hun omgeving. Een milde en intieme vorm daarvan was de band met andere kartuizen waarmee, opnieuw vooral in de eerste anderhalve eeuw van het bestaan, zogeheten gebedsverbanden gesloten werden. Zo deed prior Hendrik van Orsoy dat in 1429 met het zusterklooster in Wesel, terwijl Albert Buer – inmiddels prior in Monnikhuizen bij Arnhem – in hetzelfde jaar een verbond sloot met zijn Roermondse confraters.⁹¹ In de necrologia van de kartuizen worden de namen genoteerd van prioren en *professi* van zusterhuizen met wie zo'n verbond gesloten was.⁹²

Dergelijke relaties hullen zich in de stilte van het gebed. Kartuizen stonden ook in het reële met elkaar in contact, bijvoorbeeld als prioren wisselden. Een enkele maal werd een Roermondse prior naar een andere kartuis gezonden om daar gerezen moeilijkheden te gaan oplossen, zoals in 1435 gebeurde toen Leo van Orsoy samen met de Keulse prior naar Monnikhuizen afreisde om te onderzoeken “quid saluti, paci et utilitati (...) magis expediat.”⁹³ De uit de Roermondse kartuis afkomstige monnik Hugo Poyck werd in 1776 door de bisschop van Konstanz tot prior van de kartuis in Freiburg im Breisgau gemanoeuvreerd, dit om de daar heersende troebelen op te lossen en de opheffingspoging van de regering te verijdelen.⁹⁴ Van een nog andere vorm van onderlinge hulp horen we als in de vijftiende eeuw de prior van Roermond aan het Utrechtse zusterklooster, uit de erfenis van Tielman de Spina – licentiaat in de theologie en priester van 's-Hertogenbosch – vijftien kronen voor de promotie van prior Theodoricus Waelwijn en vier kronen voor het klooster zelf schenkt.⁹⁵

In de achttiende eeuw merkte een Engelse reiziger in de Keulse kartuis wassen beelden op die door monniken van Bethlehem vervaardigd

⁹⁰ OABR, port. 67. De lening uit 1774 ten bedrage van 500 pattacons van het zusterhuis in Koblenz (*Handschriften*, inv. nr. 6-2), lijkt gezien de relatief geringe grootte deze bewering dan ook niet te ontkrachten.

⁹¹ Mosmans, 'Kartuizers', 41; De Backer, 'Monichusen', 74, n. 18.

⁹² De Backer, 'Association de prières'.

⁹³ Scholtens, 'Monnikhuizen', 49.

⁹⁴ Blüm, 'Lexikale Übersicht', 303; Scholtens, 'Poyck'.

⁹⁵ De Geer, 'Begiftigers', 140.

waren.⁹⁶ Maar wanneer het gaat om onderlinge beïnvloeding en uitwisseling tussen kartuizen, mag als belangrijkste element het ‘verhuizen’ van de monniken beschouwd worden.⁹⁷ Niettegenstaande de *stabilitas loci* werden de meeste prioren niet tot hun ambt geroepen in het klooster van hun professie, terwijl andere monniken om redenen van de krapte in de middelen van hun moederklooster of omdat zij voor hun taak moesten reizen, vaak gedurende langere of kortere tijd gastvrijheid in een zusterconvent genoten. Een voorbeeld van het eerste is Erasmus Vroom – kartuizer in Geertruidenberg en daarna pastoor van Etten geworden – die in 1586 een cel betrok in Roermond nadat zijn parochiekerk door opstandelingen was afgebrand.⁹⁸ Ook kwam het voor dat kartuizers in een ander klooster hun tweede professie deden, met name als zij van zins waren in dat klooster voor onbepaalde tijd te verblijven.⁹⁹ Het schijnt dat tot in Polen toe oorspronkelijk ‘Roermondse’ kartuizers later hun nieuwe cel vonden.¹⁰⁰

De monniken van Bethlehem verbonden zich met hun broeders elders doordat ze in zusterhuizen tot een ambt geroepen werden of geweest waren. De Keulse profes Conrad van Soest was in 1471 mogelijk prior van Bethlehem, de Roermondse monnik Gerard van Haarlem was de eerste rector van het nieuwe Gulikse huis, Joannes Schlinck – prior van 1593 tot 1601 – was geprofest in Rettel in Lotharingen, terwijl de vicaris van 1592 tot 1594, Richard Delvaux, na een bestaan als seculier priester zijn professie in Lier had gedaan.¹⁰¹ Tussen 1623 en 1634 was Jacob Hollander prior, na een professie, een vicariaat en een procuraat in Keulen. In zijn tijd verbleven de monniken Fredericus Vogelkennis, profes van Herne, en Joannes Ancelius, profes van Lier en Sint-Omaars, in Bethlehem.¹⁰² Antonius Otterstedt, prior tussen 1654 en 1661, was profes geweest van het klooster Marienberg bij Dülmen en later in het klooster Vogelsang bij Gulik procurator. Een dom Franciscus, van dezelfde kartuis, stierf in 1678 als *hospes* in Bethlehem, *hospes* van Roermond dom Stephanus Counet in

⁹⁶ Kamann, *St. Barbara*, 457.

⁹⁷ Een overzicht van deze bewegingen bij Goder, ‘Roermondse kartuis’, 93-97.

⁹⁸ Scholtens, ‘Kartuizers’, 108-109.

⁹⁹ Twee voorbeelden: De Grauwe, *Prosopographia*, 127, nr. 896 en 293, nr. 2578a. Vgl. Hogg, ‘Diest’, 183, n. 4.

¹⁰⁰ Nierzwicki, ‘“Paradisus Mariae”’, 43.

¹⁰¹ Schneider, *Kölner Kartause*, 56; Mosmans, ‘Priors’, 63; Id., ‘Kartuizers’, 53; Scholtens, ‘Schlinck’; Id., ‘Kartuizerconvent in de zestiende eeuw’, 115 e.v.; Id., ‘Kampen’, 211; Goder, *Vogelsang*, 302-305; De Grauwe, *Prosopographia*, 289, nr. 2531 en Id., *Supplementum prosopographiae*, 43, nr. 2531; Kamann, *St. Barbara*, 145.

¹⁰² Scholtens, ‘Hollander’; Mosmans, ‘Priors’, 63; Id., ‘Kartuizers’, 53; De Grauwe, *Prosopographia*, 108, nr. 709, 172, nr. 1358 (vgl. 220, nr. 1849) en Id., *Supplementum*, 26, nr. 1358.

1692 in Gulik.¹⁰³ Prior Adriaan Poijen (1661-1694) had zijn professie in 1644 in Keulen gedaan en was in 1655 procurator in Hildesheim; Joannes de Waldt – prior van 1694 tot 1706 – was te Mainz geprofest.¹⁰⁴ Prior Martinus de Werimont (1706-1728) was in de achttiende eeuw één van de weinige *professi* van Roermond zelf, evenals zijn opvolger Godfried Bodinckhuijsen (1728-1738). H. Mosmans ziet in het laatste een “gunstig getuigenis van Roermonds vooral financiële toestand.”¹⁰⁵ Dit zou dan echter tegengesproken worden door het feit dat Bodinckhuijsens opvolgers, Nicolaas Pauli (1738-1741) en Joannes Schnickel respectievelijk van Rettel en Keulen afkomstig waren. De laatste prior voor de opheffing, Bernard Janssen (1764-1782), was weer wel profes van Roermond.¹⁰⁶

De sterkste band tussen twee kloosters kon ontstaan bij de oprichting van een kartuis. Een kartuis kon immers slechts door een reeds bestaand klooster van de orde gesticht worden. Zoals Roermond zelf gesticht was door Sint-Barbara te Keulen, zo legden Dionysius en zijn prior Wouter van Leend rond 1470 de grondslagen voor de kartuis Sint-Sophia in Vught nabij ‘s-Hertogenbosch.¹⁰⁷ In dezelfde periode – zoals gezegd de tijd van de bloei van de orde – werd door Bethlehem ook het klooster Vogelsang bij Gulik gesticht. In het laatste geval ging het initiatief uit van de Kleefse proost Herman van Brakel die de Roermondse prior Jan van Dinslaken erbij betrok om van diens relaties in de orde en bij het Gulikse hertogelijke huis gebruik te kunnen maken. Beide stichtingen betekenden dat de Roermondse prior uit zijn klooster een aantal *initiatores* zond die, onder leiding van een als voorlopige prior optredende rector, ter plaatse de voorwaarden schiepen waaronder een convent zou kunnen bestaan. Gewoonlijk duurde het toch wel één of twee decennia alvorens een nieuw klooster dan volwaardig functioneerde, hetgeen betekende dat meerdere

¹⁰³ Scholtens, ‘Otterstedt’; Mosmans, ‘Priors’, 63 en Id., ‘Karthuizers’, 53; Schwengel, *Apparatus*, 138-139.

¹⁰⁴ Scholtens, ‘Poijen’, k. 1257; Id., ‘Waldt’; Mosmans, ‘Priors’, 63; Id., ‘Karthuizers’, 53; vgl. De Grauwe, *Prosopographia*, 49, nr. 106 en 52, nr. 141a; Poijen stierf in 1695 in Keulen (Schwengel, *Apparatus*, 139).

¹⁰⁵ Scholtens, ‘De Werimont’; Id., ‘Bodinckhuijsen’; Mosmans, ‘Priors’, 53; Id., ‘Karthuizers’, 63 (ald. ook cit.), vgl. 64; vgl. De Grauwe, *Prosopographia*, 139, nr. 1022; De Werimont stierf in 1728 in Bethlehem, Bodinckhuijsen in 1745 (Schwengel, *Apparatus*, 236).

¹⁰⁶ Scholtens, ‘Pauli’; Id., ‘Schnickel’ en Id., ‘Jansen’; Mosmans, ‘Priors’, 53; Id., ‘Karthuizers’, 63-64; *Sporen*, 19. Pauli stierf in 1752 in Rettel (Schwengel, *Apparatus*, 312); Schnickel en Janssen achterin AKR, inv. nr. 432.

¹⁰⁷ Scholtens, ‘Kartuizers ‘s-Hertogenbosch’, 51-59, 64-65, 69; Blüm, ‘Lexikale Übersicht’, 347; ‘Dionysius de Kartuizer’, 447 e.v.; Mosmans, ‘Priors’, 62, vgl. Id., ‘Karthuizers’, 42, 52; Molin, *Historia cartusiana*, 244; Nissen, ‘Geschiedenis’, 71.

openvolgende prioren van het moederklooster zich met zo'n zaak bezighielden.¹⁰⁸

Van alle kloosters heeft dat van Keulen van oudsher de sterkste banden met Roermond onderhouden. Door het Sint Barbara-convent aldaar immers was Bethlehem gesticht, terwijl het de Keulse kartuis was die in 1572 als toevluchtsoord diende voor de door oorlogsgeweld verdreven confraters. Die band was toen net versterkt door de gezamenlijke inspanningen voor de grote Dionysius-uitgave uit de eerste helft van de eeuw, waarvan hieronder nog gesproken zal worden.¹⁰⁹

Contacten met niet-leden van de orde of met wereldlijke lichamen kwamen vanzelfsprekend voornamelijk voort uit de al behandelde juridische en materiële besognes. Voor het overige waren ofwel schenkingen van meer vermogende edelen of burgers dan wel de min of meer onontkoombare consequenties van de sociale en politieke inbedding van het klooster in zijn omgeving de oorzaak van een vorm van relatie met 'de wereld'. *Qualitate qua* had de prior nu en dan op te treden als aanzienlijk vertegenwoordiger of bemiddelaar van de stad als politiek lichaam of van de stadsbevolking. In 1418 bracht prior Joannes van Boethop samen met de erfvoogd Gerard van Vlodrop een verbintenis tot stand tussen pastoor Matheus Peuten en burgemeester, schepenen en raad der stad met betrekking tot de bouw van een aan Onze Lieve Vrouw gewijde kapel in 't Zand.¹¹⁰ Prior Leonardus van Luik, die nog de verschrikkelikheden van de zomer van 1572 had meegemaakt, stelde het in 1584 zeer duidelijk toen hij getuigde dat hij al de jaren dat hij in Roermond leefde "mit den burgeren conversiert, gedaen und gestaen" had. Hier werd hem gevraagd te getuigen dat magistraat en burgerij nooit de ketterij hadden aangehangen. In 1637 was het ook de kartuizerprior Joseph Raymundi, die door de magistraat, samen met bisschop Jacobus A Castro, de kapitteldeken en de jezuïetenrector, gemachtigd werd de capitulatie door het Staatse leger in naam der burgerij te sluiten.¹¹¹

Meer fysiek-ingrijpende en minder prettige aanrakingen deden zich voor in tijden van oorlog. Zo liet in 1577 de gevreesde legeraanvoerder Nicolaus Pollweiler in de kartuis ruim 6.000 kazen, 56 tonnen haring, 36 tonnen tarwe, 7 tonnen boter en andere levensmiddelen – allemaal op de

¹⁰⁸ Goder, *Vogelsang*, 291-295, 319, 362, 381, 385-386; Scholtens, 'Van Dinslaken'; Id., 'Grave'; Id., 'Driel'; Id., 'Kartuizerconvent vóór de 16de eeuw', 205, 219-220; vgl. Mosmans, 'Priors', 62; Id., 'Kartuizers', 52; Blüm, 'Lexikale Übersicht', 309; Nissen, 'Geschiedenis', 71.

¹⁰⁹ Grams-Thieme, 'Kölner Kartause', 262.

¹¹⁰ Kronenberg, *Maria's Heerlijkheid*, VI, 352.

¹¹¹ OASR, inv. nr. 363; Scholtens, 'Van Luik'; Habets, *Geschiedenis*, II, 80.

Maas bij Horn van Nijmeegse kooplui geroofde waar – opstapelen.¹¹² Legerleiders, van welke mogendheid dan ook, werd vaak logement geboden in onder andere Bethlehem, zoals in 1591 gebeurde met een aantal “groote heeren” van Parma’s leger, in 1594 met de tresorier-generaal Jan van Drenckwart en in 1633 met graaf Hendrik van Nassau.¹¹³

Ondanks haar wereldafgescheidenheid, had de kartuis een sociale en ook charitatieve functie in de stad, een functie die vastgelegd was in gebruiken en rituelen die door hun hechting in de lange traditie tot verplichting konden uitgroeien. Zo tracteerde de prior van het kartuizerklooster jaarlijks op Sint-Petrusavond (22 februari, dus in de regel rond vastenavond) de jongemannen van de stad op bier. Op deze avond namelijk – de avond van de dag van de Roermondse burgemeestersverkiezing – kozen de jonggezellen hun eigen ‘burgemeester’.¹¹⁴ Aan de armen van de stad werd eeuwenlang op regelmatige tijdstippen in de kapel brood, soep, bier en geld gedistribueerd. Over het laatste ontstond in 1753 een meningsverschil met de stad: ter discussie stond de vraag of deze ‘traditie’ al dan niet krachtens een fundatie geschiedde en derhalve een verplichting vormde.¹¹⁵ De kartuis stelde zich duidelijk op het standpunt dat zij zelf te bepalen had of en onder welke condities zij deze *caritas* verleende. De kartuis bezat een duidelijke eigen positie die zij niet zomaar prijs wilde geven aan de belangen van de overheid. In een enkel geval kwam er geweld aan te pas om Bethlehem tot medewerking te dwingen. In april 1746 weigerden de monniken generaal Holy en zijn troepen te ontvangen, wier logement in de kartuis was geassigneerd. Toen de boden zich aan de poort vervoegden, trof men die gesloten en de bel opgetrokken, de voiture van de generaal wachtte buiten. Toen ook het luide kloppen op de deur niet beantwoord werd, sloeg de sterke hand de deur in.¹¹⁶

Ook het goederenbezit van de kartuis zelf bracht de wereld in het convent. De 70-jarige weduwe Marie Maessen wist zich in 1658 te herinneren dat haar ouders haar een “convents kindt” noemden. Op de

¹¹² Nettesheim, ‘Kroniek’, 171-172, 178, 188.

¹¹³ Ibid., 281, 290 en (1875) 337; AKR, inv. nr. 260 (D’Hoop 18523) bevat een aantal formulieren voor de geloften van trouw aan de Staten-Generaal der Republiek; Kamann, *St. Barbara*, 427 stelt dat Roermondse kartuizers in de zeventiende eeuw om oorlogsgeweld naar de Keulse kartuis vluchtten.

¹¹⁴ Mosmans, ‘Karthuizers’, 52; Van Beurden, ‘Stadshuishouding’, 211; Id., ‘Handelingen 1596-1696’, 128; Id., ‘Handelingen 1696-1792’, 25, 226; Gruijs, ‘Monasticon’, 202.

¹¹⁵ AKR, inv. nr. 277 (D’Hoop 18540); vgl. Habets, *Geschiedenis*, III, 487 voor een beschrijving van de fundaties.

¹¹⁶ OASR, inv. nr. 33, f. 93v-94r. Twee jaar eerder hadden de kartuizers de landgraaf van Hessen inkwartiering moeten verlenen: Habets, *Geschiedenis*, II, 228.

vlucht voor naderend krijgsgeweld hadden haar vader en moeder, Goerdt en Lyske, pachters van het Bethlehem-bezit de Wijerhof in Maasniel, naar de stad moeten vluchten en bij Bruno's monniken tijdelijk onderdak gevonden.¹¹⁷

Een geformaliseerde verplichting op het terrein van de financiële ondersteuning waar heel moeilijk onderuit te komen viel, vormden de zogeheten *pains d'abbaye*. Vanouds bezat de vorst in zijn landen het privilege om aan kloosters de zorg voor één of meer individuele leken op te leggen. Bethlehem was hierdoor verplicht om aan haar onbekende lieden de kosten van levensonderhoud te fourneren. Deze wel bijzonder onvrijwillige vorm van relaties met de wereld bleek onontkoombaar, ondanks de vele erover gevoerde correspondentie, in toon wisselend van zoetsappig langs pinnig tot ronduit vals.¹¹⁸

Het spreekt eigenlijk voor zich dat in een maatschappij als die van de Zuidelijke Nederlanden in de vroegmoderne tijd het ontkomen aan of verlichten van dergelijke verplichtingen geholpen kon worden door goede relaties met de uitvoerende bureaucratie. Patricische bestuurders en besturende reguliere clerici waren gebaat bij de juiste onderlinge integratie en een goede verstandhouding; beide partijen zorgden er dan ook voor dat hun contacten goed onderhouden bleven.¹¹⁹ Het is dan ook vermoedelijk uit goed begrepen eigenbelang dat prior Schnickel hartelijke betrekkingen onderhield met de hoge Brusselse functionaris J. de Turck. In de jaren 1750 worden de brieven van de laatste over de kwesties van de *pains d'abbaye* en het amortisatie-decreet verlicht met vragen en mededelingen uit de particuliere sfeer. De Turck laat zijn vrouw danken "over de wenschinge van soo veel benedictie" en zijn kinderen voor de gezonden vastenkoek, vraagt de prior wanneer hij hem weer eens in Brussel mag begroeten en informeert omstandig naar diens gezondheid.¹²⁰

Het is het beroep dat zij kunnen doen op dergelijke relaties met invloedrijke bestuurders dat de kartuizers nagedragen wordt wanneer tegenstanders juridische aanspraken van Bethlehem aanvechten. In een *Deductie* voor raad en momboir van Gelre wordt de prior ervan beschuldigd valselijk gebruik te hebben gemaakt van het krediet dat hij in vorstelijke kringen zou hebben via zijn zwager Polman, minister van de keurvorst van de Palts.¹²¹ Zelfs hebben de kartuizers er geen moeite mee –

¹¹⁷ Ruiten, 'Wijerhof', 161.

¹¹⁸ AKR, inv. nr. 278 (D'Hoop 18541); vgl. Heere, 'Kruisherenklooster', 235-236, 251.

¹¹⁹ Beales, *Prosperity and plunder*, 103.

¹²⁰ AKR, inv. nr. 279 (D'Hoop 18542), brieven van J. De Turck van 31 januari 1752 en 15 september 1755. In november 1776 ontvangt de prior geld voor een reis naar Aken: *Handschriften*, inv. nr. 6-2.

¹²¹ *Deductie*, 13.

en dat punt van de verweerschriftschrijver om de leugenachtigheid van zijn tegenstrever te onderbouwen is wel creatief gevonden – hoge dienaren van de koning als groep te verwijten dat zij oude inkomsten van de kartuis wederrechtelijk hebben verworven, terwijl de monniken onder deze lieden nu juist hun grootste begunstigers vinden. Genoemd worden vier leden van het Hof van Gelre: raad en rekenmeester De Rouw, de raden Van Lom en Poijen en kanselier Uwens die allen een zoon in het convent hadden, Poijen zelfs drie.¹²²

Het kartuizerklooster had relatief weinig van doen met de kerk buiten de eigen orde, behalve daar waar met andere religieuze instituties in wereldlijke aangelegenheden zaken gedaan moesten worden. Het feit dat de magister-generaal van de kruisheren in 1496 de Roermondse prior aan de gebeden en goede werken van zijn orde deelachtig maakte, of dat tien jaar eerder de prior executeur-testamentair van de abdis van Thorn was, lijkt even weinig betekenis te hebben als het verblijf in het klooster van een aantal opstandige kapucijnen in de jaren 1650.¹²³

De bisschoppen van Roermond, in wier stad de kartuizers woonden, konden zo goed als geen invloed op de monniken uitoefenen – evenmin overigens als op de andere stadskloosters. Reginaldus Cools was in 1680 de eerste bisschop die het klooster Bethlehem in zijn visitatieverslag aan de paus ook maar noemde. Zijn voorgangers hadden de stadskloosters ofwel geheel verzwegen, ofwel slechts vermeld om te kunnen schrijven dat ze alle exempt waren van de bisschoppelijke jurisdictie.¹²⁴ De relatie die er bestond tussen kartuis en bisschoppen, was eerst en vooral een zakelijke. De genoemde Cools had in zijn testament bepaald dat de opbrengst uit de verkoop van zijn Roermondse woning ten goede zou komen aan de professoren van het seminarie. Aldus werd in 1702 dit kapitaal door Cools' opvolger Angelus d'Ongnies tegen een rente van vier procent per jaar uitgeleend aan Bethlehem.¹²⁵

Van een relatie tussen bisschop en kartuis die gevoed werd door onderlinge religieuze sympathie, schijnt sprake te zijn geweest bij Henricus Cuyckius en Jacobus A Castro – welke laatste in de *chartae* bij

¹²² *Ibid.*, 43-44; vgl. Habets, *Geschiedenis*, III, 102.

¹²³ Heere, 'Kruisherenklooster', 223, 228; Hildebrand, *Kapucijnen*, VI, 316, 323-325.

¹²⁴ Cornelissen, "Relationes status", 39-47, 52, 61, 70, 75, 80-83, 98-102, 106-110, 111-115, 118-119.

¹²⁵ Hamans, *Seminarie*, 205. Zie ook Venner, *Archief Hof van Gelre*, 341, procesnr. 1737 en Id., *Archief kapittel Roermond*, 106, inv. nr. 195 (met kapittel en pastoor van Vlodrop tegen Posterholt en Vlodrop over de bouw van een parochiekerk, in 1781).

zijn overlijden in 1639 werd herdacht als “magnus amicus ordinis”.¹²⁶ Cuyckius probeerde in 1608 in een openbare brief een niet genoemde kartuizer die het juk van de regel ontvlucht was tot inkeer te brengen. De bisschop hield hem voor dat hij buiten de orde waar hij zijn professie had gedaan noch rustig kon leven, noch gerust sterven.¹²⁷

De ongenoemde kartuizer zou ook van Vught kunnen zijn, waar het katerntje – samen met nog een brief aan een uitgetreden seculier – gedrukt is. Hoe dan ook is er minder aanleiding om een overeenstemming van het mentale profiel van Cuyckius, A Castro of andere Roermondse herders met dat van de orde te veronderstellen dan in het geval van de apostolisch vicaris Joannes van Neercassel die met de kartuizers “zeer intieme relaties” onderhield en voor hen een, gezien zijn aanleg, zijn religiositeit en zijn sterke voorkeur voor het contemplatieve leven, verklaarbaar zwak koesterde.¹²⁸

Een enkele keer had men met elkaar te maken in kerkelijke aangelegenheden zoals in 1606 toen prior Judocus Emmelius met Anna van Ruyschenberch, tweeëntwintigste abdis van het Munster en de deken van het kathedraal kapittel Petrus Pollius aan apostolisch vicaris Sasbout Vosmeer verzocht af te zien van de vordering van kerkelijke goederen in Zutphen, of in 1714 toen prior Martinus de Werimont samen met andere Roermondse kloosteroversten attesteerde dat bisschop D’Ongnies in het hele bisdom de bulle *Unigenitus* had gepubliceerd, ondanks beweringen van het tegendeel door diens vijanden.¹²⁹ Voor het overige communiceerden kartuis en bisschop met elkaar in de sfeer van de openbare rituelen. Bij de intronisatie van Philippus-Damianus van Hoensbroeck in 1775 was ook voor de kartuis een triomfboog opgesteld met daarop het traditionele *chronicon* dat bij voorbaat een verplichting voor de nieuwe bisschop schiep:

“sInCero affeCtU DIVI brUnonIs aLUMnI
aDVenIt InCoLUMIs, popULo gratante, phILLIppUs
VirtUtIs, stIrpIs, Mitrae sPLenDore CorUsCU”¹³⁰

Hier en daar blijkt iets van contacten met geestelijke dochters, bijvoorbeeld met de beroemde Joanna van Randenraedt, met wie prior

¹²⁶ Scholtens, ‘Kartuizerconvent in de zestiende eeuw’, 120, n. 121 ald.; Hogg, ‘Kartuis van Roermond’, 88 en 274, n. 245.

¹²⁷ Cuyckius, *Paraeneticae epistolae*, B1r-B3r.

¹²⁸ Rogier, *Geschiedenis*, II, 210-211, vgl. Ackermans, *Herders en huurlingen*, 37 en 480, n. 20 ald.

¹²⁹ Bruggeman, *Diarium litterarum*, 231; Cornelissen, ‘Camp en Munster’, 134; Jadin, “*Lettere di vescovi*”, 349-350, nr. 493.

¹³⁰ *Chronica Hoensbroeck*; vgl. o.a. Habets, *Geschiedenis*, II, 586.

Joseph Raymundi in 1645 aan één dis zat, en met Lucia de Werimont, beiden onder directie van de jezuiten, terwijl een Catharina Fasolino in 1684 in haar testament stipuleerde dat haar zielemissen door één of meer seculiere priesters en een kartuizer (als collator en inspector) gelezen moesten worden.¹³¹

De vier eeuwen geschiedenis van de Roermondse kartuis vertonen een beeld van een rustig, continu verloop op het structurele niveau. De relaties met de omgeving konden die rust wel doorbreken en, maar hoogstens geleidelijk, op de lange duur, de gemeenschap beïnvloeden. Rupturen kwamen van een aantal schokkende, tijdeigen, incidenten op het evenementiële niveau.

Rampspoed

Drie maal heeft de kartuis ernstige schade geleden door gebeurtenissen van buitenaf. In alle gevallen ging het om rampen die de hele stad Roermond troffen en waarvan ook het klooster zijn deel meekreeg. Het gaat om de stadsbranden van 1554 en 1665 en de plundering door huurlingen van Willem van Oranje in 1572. Op 15 juli 1554 stichtten onverlaten vuur op drie plaatsen aan de zuidelijke stadsrand: bij de Sint Christoffel-kerk – gelegen op een paar honderd meter afstand van Bethlehem –, nabij de kartuis zelf en in een huisje naast het klooster.¹³² Die nacht gingen 900 huizen en gebouwen in vlammen op. Een contemporaine bron meldt dat “die gansse Swalmerstrait mitten carthusercloister [was] uytgebrandt.”¹³³ Het is evenwel niet waarschijnlijk dat het hele gebouw van de kartuizers in de as is gelegd, zo weten we dat de kapittelzaal al in 1556 herbouwd was en dat de Onze Lieve Vrouwe-kapel weliswaar aanzienlijke schade had geleden, maar dat de “geblakerde” kerk in 1558 alweer geheel gerestaureerd was.¹³⁴ Wel staat vast dat het dak veel schade heeft geleden: tussen 1555 en 1562 kocht het klooster meer dan een half miljoen leien dakpannen.¹³⁵ Een belangrijk

¹³¹ Monteiro, *Geestelijke maagden*, 289-290; Id., ‘Huysmans’, 213; vgl. Scholtens, ‘Werimont’; OASR, inv. nr. 1929; Mosman, ‘Karthuizers’, 66, n. 29; De Backer, ‘Penitenten-recollectinen’, 147.

¹³² *Sporen*, 31; Venner, ‘Stadsbranden’, 118, 120; Nissen, ‘Geschiedenis’, 72; ook Gruijs, ‘Monasticon’, 202.

¹³³ Scholtens, ‘Kartuizerconvent in de zestiende eeuw’, 102; Van Veen, ‘Brand’, 3; Nissen, ‘Geschiedenis’, 72.

¹³⁴ Scholtens, ‘Kartuizerconvent in de zestiende eeuw’, 102; Mosmans, ‘Karthuizers’, 54, n. 24; Nissen, ‘Geschiedenis’, 72.

¹³⁵ *Sporen*, 31.

deel van de kartuis was echter nog bruikbaar: men bood er immers gastvrijheid aan door de brand dakloos geworden gezinnen.¹³⁶

De aanloop naar en de beginjaren van de Opstand leidden voor de kartuizerkloosters in het noorden van de Nederlanden veelal met geweld en dwang het einde van hun bestaan in.¹³⁷ Aan het Roermondse kartuizerklooster ging de beeldenstorm van 1566 echter grotendeels voorbij.¹³⁸ Zo niet echter de gebeurtenissen van het jaar 1572. Toen op 23 juli van dat jaar de troepen van de prins de stad innamen, richtten zij onder de geestelijkheid een bloedbad aan. Volgens een apocrief verhaal hadden kartuizers, minderbroeders en andere geestelijken de wraaklust van de troepen opgewekt toen zij op de stadswallen waren verschenen om de bevolking tijdens het beleg tot de verdediging aan te moedigen.¹³⁹

Van de slachtoffers waren de kartuizers niet de enigen – de prior van de kruisheren werd als een hond onder een kar aan de ketting gelegd – maar wel de ‘beroemdsten’.¹⁴⁰ In de historiografie van het klooster, van de stad en van de orde is het een steeds weer terugkerend gruwelijk verhaal. Het heeft zich zo ver verspreid dat het terugkomt in contemporaine satires gericht tegen de franciscaner bedelaars en in de in de jaren 1626-1632 in de Castiliaanse kartuis El Paular door Vicente Carducho vervaardigde cyclus van 56 schilderijen van enorme afmetingen, waarvan er drie gewijd zijn aan de afschrikwekkende bloederigheden van het Roermondse drama.¹⁴¹ Zelfs de contemporaine kronieken van de wereldgeschiedenis besteedden er aandacht aan: de Keulse kartuizer Laurentius Surius nam het verhaal op in zijn *Commentarius brevis rerum in orbe gestarum*, dat loopt van 1500 tot het verschijningsjaar 1574, en in vijf exemplaren in de Bethlehem-bibliotheek aanwezig was. De overlevenden monnik Joannes Asz en prior Joachim van Tongerlo, dienden voor deze passage tot orale bron.¹⁴² En tot in de Heilige Stad toe

¹³⁶ *Ibid.*; Gijsen, *Bouwgeschiedenis*, 9; Scholtens, ‘Kartuizerconvent in de zestiende eeuw’, 102; Dukers, ‘Bouwgeschiedenis’, 116-117.

¹³⁷ Zie bijv. Scholtens, ‘Zierikzee’, 205 e.v.; Id., ‘Amsterdam’, 71 e.v.; Id., ‘Kampen’, 222 e.v.; Persoons, ‘Reguliere clerus’, 385. De laatste prior van Kampen, Arnoldus, had op zijn sterfbed voorspeld ‘dat de ploeg weldra door het kerkhof zou gaan’; hij verzocht daarom zijn lijk twee maal zo diep als gewoonlijk te begraven (Velthuysen, ‘Kampen’, 172). In dezelfde zomer van 1572 werd de koster van de kartuis van Delft, Joost van Schoonhoven, door de geuzen vermoord, zie voor een verslag Van Schaik, *Kroost van Joost*, 9-21.

¹³⁸ Venner, ‘Beeldenstorm’, 74-75, vgl. Habets, *Geschiedenis*, II, 57 e.v.

¹³⁹ Habets, *Geschiedenis*, II, 74, vgl. n. 2 ald.; Allard, *Bisdom Roermond*, 25-26.

¹⁴⁰ Habets, *Geschiedenis*, II, 73, III, 670; zie ook Hartmann, *Martelaren*, 18 e.v.

¹⁴¹ Pleij, *Het gevleugelde woord*, 639; Beutler, *El Paular*, 252-259; Hartmann, *Martelaren*, 89 e.v.

¹⁴² Hesse, ‘Martelaren’, 177; L 92-96. In de bibliotheek bevond zich een handschrift *De origine carthusiae Ruraemundensis*, in één codex met nog een *Directorium carthusiense* en een *Historica narratio duodecim martyrum carthusiensium Ruraemundensium 23 juli 1572 interemptorum* dat, door Verschuieren, niet werd teruggevonden, maar dat door hem vermoed werd een afschrift van

werd een op de brieven en verslagen van ooggetuigen gebaseerd verhaal van de *“Inudite e monstruose crudelta”* op de drukpers gelegd.¹⁴³

Het zijn vooral de fysieke morbiditeiten die steeds weer gememoreerd worden: de historicus Arnold Havens beschreef in 1608 tot in detail hoe de dolle soldaten negen monniken en drie lekebroeders met zwaarden doorboorden, de ledematen braken, met sabelhouwen en geweschoten verminkten en vervolgens afmaakten. Petrus Dathenus, Oranje's legerpredikant, schreeuwde: *“Gnediger Herr, es müss ausgerottet sein!”*. In één geval sleepte men het slachtoffer in een spotprocessie door de stad, terwijl de kartuizer onderweg neus en oren afgesneden en de huid van het hoofd gestroopt werden.¹⁴⁴ Het is overigens niet bekend of dit één van de martelaarshoofden is die sinds het begin van de negentiende eeuw door toedoen van pastoor Antonius Clocquet in een kist onder het Sint Gregorius-altaar van de Swalmense parochiekerk rustten.¹⁴⁵ In deze kist

Havens' gedrukte relaas te zijn: Verschueren, *Bibliotheek*, 60, nr. 90 [164-166]; K 456. De bibliotheek bevatte daarnaast een, evenmin teruggevonden, manuscript *“enarrans historiam crudelis occisionis 12 carthusiensium Ruraemundensium 1572”* dat bijgebonden was bij M. Chauncy, *Historia (...) martyrum Angliae* (Mainz 1550): K 208; Verschueren, *Bibliotheek*, 63, nr. [184]. Vgl. Hartmann, *Martelaren*, 36, n. 52 en 66, n. 136. *Infra*, n. 278.

¹⁴³ Van Asperen en Dückers, 'Crudelta'.

¹⁴⁴ Havens, *Geschiedenis*; Knippenbergh, *Historia ecclesiastica*, 184-186; 'Martelaren van Roermond'; Habets, 'Bethleem', 49-60; Id., 'Memorieboek', 332-333; Id., *Geschiedenis*, II, 67-71, III, 716; Scholtens, 'Kartuizerconvent in de zestiende eeuw', 104-109; Id., 'Van Herck'; 'Kartuizers', 377; Mosmans, 'Priors', 62; Id., 'Kartuizers', 52-53; Hamans, *Seminarie*, 121 en de ald. in n. 79 opgegeven literatuur; Ramakers, 'Archief Mariagarde', 103; Rogier, *Geschiedenis*, I, 379; Flament, 'Verhaal der wreedheden'; Waterreus, 'Bloedgetuigen'; Meerbergen en Vermaseren, 'Martelaren'; Gruijs, 'Monasticon', 202; Van Beuningen, *Lindanus*, 392-401; Hesse, 'Martelaren'; Id., 'Meer licht'; Albers, 'Martelaars'; Kronenburg, 'Martelaren'; Mougél, *Denys le Chartreux*, 69-71; Molin, *Historia cartusiana*, 271-278; Blüm, 'Lexikale Übersicht', 344; Begheyn, 'Antwerps hekeldicht', m.n. 216; Nissen, 'Schilderij'; Id., 'Geschiedenis', 73-74; De Kok, *Minderbroeders in Nederland*, 141; Hogg, 'Kartuis van Roermond', 85-86 en 271-272, n. 198-201; Dukers, 'Bouwgeschiedenis', 117; Dückers, 'Troepen'; Id., 'Moord'; Van Asperen, 'Moord'; Van Asperen en Dückers, 'Historie'; Dückers, 'Reliekkasten'; Dirkse en Zijp, 'Catalogus', 151, nr. 79. De franciscaan Jan Boener schreef ook een (kort) verslag van de aanslag op de kartuizermartelaren: Verzijl, 'Boener'. Het citaat in *DV*, inv. nr. 542 uit (een fotocopie van) een brief van kanunnik Gerardus Busaeus aan de jezuïet Joannes Hasius, geschreven in Xanten op 5 augustus 1572, waarin een verslag van-horen-zeggen van de gebeurtenissen, uitgegeven bij Meerbergen en Vermaseren, 'Martelaren', 278-281.

¹⁴⁵ Hartmann, *Martelaren*, 77-84, 91 e.v., ald. 102-109 voor een verslag van negentiende- en vroeg twintigste-eeuwse pogingen om de martelaren zalig verklaard te krijgen. Steffens, 'Asselt en Swalmen', 303; Van Beurden, 'Kartuizers'; Dückers, 'Reliekkasten'. De relieken van de martelaren berusten sinds 1902 met die van Dionysius weer in de Caroluskapel in Roermond, een deel van het vroegere kartuizerklooster; in 1911 werden ze achter glas geplaatst (Keulers, 'Historie'; Scholtens, 'Van Herck', k. 753). In juli 2005 werd in het Roermondse gemeente-archief nog een doorkliefde schedel gevonden in een ladenkast. Navraag door een journalist bij de gewezen gemeente-archivaris G. van Bree leerde dat de schedel in 1985 gevonden was tijdens graafwerkzaamheden op de voormalige begraafplaats van het kruissherenklooster. Mogelijk is dit een relict van één van de vermoorde kartuizers: Polman, 'Schedel'.

bevonden de overschotten zich nadat ze in 1640 waren opgegraven en de kist in de sacristie was geplaatst. De aanblik van de inhoud werd nog in 1664 door een reiziger gememoreerd die door de aanblik met “inwendighe beroerte” geraakt werd en vertelde over twee gebeenten die volgens hem wit waren uitgeslagen door het koken in heet water en drie met een zwarte verkleuring doordat het vlees aan een spit was gestoken en gebraden.¹⁴⁶

Al met al wisten uiteindelijk drie monniken en vijf conversen te ontsnappen, prior Joachim van Tongerlo was in gijzeling genomen.¹⁴⁷ Uit de diverse relazen wordt duidelijk dat het de soldaten deels te doen was om genoegdoening voor hun woedende haat tegen de papen – van wie de teruggetrokken levende, enkel biddende en studerende monniken natuurlijk de ergsten of de meest ergerniswekkenden waren – en deels om pure roof van kostbaarheden.

De plundering en de moord van 1572 lieten diepe sporen achter in de geschiedenis van de kartuis. De ontkomen leden van het convent vluchtten naar het zusterklooster in Keulen, waar zij ook hun door de Keulse prior Thomas Winckelmann vrijgekochte eigen prior weer ontmoetten. De monnik Joannes Voeren ging naar het klooster in Gulik, en stelde daar de namenlijst op van de martelaren, met de vermelding van ieders lotgevallen. Dit handschrift zou later Arnold Havens als bron dienen bij diens verhaal van de ramp.¹⁴⁸ Alhoewel de monniken Bethlehem in 1576 alweer betrokken, moest het generaal kapittel prior Joannes Schlinck nog in 1593 aanmoedigen om met krachtige hand aan de wederopbouw te blijven werken en moest een vriend te Maasbracht verkocht worden om een schuld van 20.000 gulden te delgen.¹⁴⁹

Misschien moet de soldaten van Oranje ook niet alle ellende toegerekend worden. Een zinsnede uit een rekest van de kartuis aan het Hof van Gelre – opgesteld om toestemming tot verkoop van de

¹⁴⁶ Hartmann, *Martelaren*, 75, 81; Habets, *Geschiedenis*, III, 716; Gonsales, *Hierusalemsche reyse*, 50. Is de auteur van het reisjournaal (ook aanwezig in Bethlehem: *Liste 1785*, Bibliotheca prioratus in-4, 53), de franciscaan Antonius Gonzalez, ook de auteur van de losse aantekeningen (afschriften uit onder andere Havens) over de moord in OASR, inv. nr. 1927?

¹⁴⁷ Vgl. de diverse biografieën door Scholtens: ‘Kercken’; Id., ‘Joannes van Luik’; Id., ‘Leonardus van Luik’; Id., ‘Van Asch’; Id., ‘Wellen’; Id., ‘Van Tongerlo’; Id., ‘Van Maastricht’; Id., ‘Leewis’; Id., ‘Van Gangelt’; Id., ‘Gressenich’; Id., ‘Voeren’; Id., ‘Pripter’. Zie ook Hartmann, *Martelaren*, 33 e.v.

¹⁴⁸ Hesse, ‘Martelaren’, 177 e.v.; Scholtens, ‘Voeren’; Id., ‘Tongerloo’; Id., ‘Asch’; Mosmans, ‘Kartuizers’, 52; Id., ‘Priors’, 62; Blüm, ‘Lexikale Übersicht’, 344; Scholtens, ‘Kartuizerconvent in de zestiende eeuw’, 101-103, 112-113. Het necrologium (AKR, inv. nr. 432) vermeldt onder 23 juli de namen van de martelaren.

¹⁴⁹ Scholtens, ‘Schlinck’; Id., ‘Kartuizerconvent in de zestiende eeuw’, 115-118; Mosmans, ‘Priors’, 63; Id., ‘Kartuizers’, 54; Blüm, ‘Lexikale Übersicht’, 344; Gruijs, ‘Monasticon’, 202.

Maasbrachtse griend te verkrijgen – toont iets van de algemene malaise in de laatste decennia van de zestiende eeuw. Het klooster was in de schulden geraakt

“durch dese langwylige bederffelijcke troublen ende inlandsche oirloghen, inlegerongen ende deurtochten van legers ende crychsvolk, excessive lasten van contributien ende andere schattongen, nu meer dan xx jaeren geduyrt hebbende.”¹⁵⁰

Op 31 mei 1665 tenslotte, werd het kartuizerklooster zwaar beschadigd door een brand die driekwart van de huizen in de stad in de as legde. Ook deze ramp heeft lang een bijzonder belangrijke plaats in de collectieve herinnering behouden. Tot diep in de achttiende eeuw bijvoorbeeld nam de Roermondse almanak elk jaar hetzelfde herdenkingsvers op dat de brand beschreef en afsloot met het acrostichon “horrlbIlE fVIIt InCenDIVM”.¹⁵¹ Een gedicht over de gebeurtenis zegt dat

“Het bisschopshuijs wert heel geschent,
En het carthuisers schoon convent
In asschen is gesoncken”¹⁵²

Deze dichtelijke mededeling moet evenwel niet letterlijk worden genomen. Technisch onderzoek heeft uitgewezen dat tenminste het reftergebouw de ramp heeft doorstaan.¹⁵³ In 1670 was het gebouw door toedoen van prior Gerard Poijen weer volledig hersteld.¹⁵⁴

¹⁵⁰ Sivr , *Inventaris*, II, 405, vgl. 122, 179; ook bij Scholtens, ‘Kartuizerconvent in de zestiende eeuw’, 116.

¹⁵¹ [Roermondse almanak] (1724), f. E1v.

¹⁵² De zesde elegie in Van Blitterswijcks *Ruraemunda vigens, ardens, renascens* spreekt (35) van een “monasterium (...) exustum”; Ingold, *Manuscripts*, 5-6, n. 4 meent dat dit als een poëtische overdrijving gezien moet worden. Het gedicht van Van Blitterswijck is ook, zonder de naam van de auteur, gedrukt samen met vijftig disticha van een anonymus en een heldenzang van Simon Damerius, pastoor in Well, waarin de kartuis niet genoemd wordt: *Super incendio poemata* (Collectie Sivr , inv. nr. 98). Habets, *Geschiedenis*, II, 80-81; Sivr , ‘Brand’; ‘Brand in 1665’; Van Beurden, ‘Brand’; Venner, ‘Stadsbranden’, 129; Linssen, ‘Kroniek’, 136; Scholtens, ‘Poijen’; Hamans, *Seminarie*, 156 en n. 84 ald.; Nissen, ‘Geschiedenis’, 72-73.

¹⁵³ Dukers, ‘Bouwgeschiedenis’, 117-118. De gewelddadigheden bij de Spaanse herovering van de stad op de Republiek in 1637 schijnen geen schade te hebben toegebracht (Sivr , ‘Narratio’, 359).

¹⁵⁴ Scholtens, ‘Poijen’; het herstel is te zien op de stadsplattegrond van Herman Janssens uit 1670: de rode daken van de kartuis geven aan dat ze door de brand was aangetast, maar inmiddels weer hersteld (*Stadsplattegrond*).

In oktober 1956 schrijft de dan 25-jarige priester-student J.M. Gijsen – de veelbesproken latere bisschop van Roermond en, daarvóór, biograaf van een abt van Kloosterrade en van een andere Roermondse bisschop – een opstel in het net over de voorgeschiedenis van wat later ‘zijn’ grootseminarie zou worden.¹⁵⁵ Sprekend over die voorgeschiedenis behandelt de auteur Bethlehem uitgebreid. De geschiedenis van het kartuizerconvent als fysieke huisvesting is immers gelijk aan de voorgeschiedenis van het gebouw van de bisschoppelijke priesteropleiding van het ‘tweede’ bisdom Roermond. Het seminarie zou in de negentiende eeuw het voormalige kloostergebouw betrekken om het tot rond 1970 te blijven gebruiken.

Of het nu lag aan de jeugdige leeftijd van de schrijver, een structureel gebrek aan talent, een teveel aan ambitie of de wil om feiten in een vooropgezet verband te plaatsen – behalve het eerste allemaal gebreken die hem later meer dan eens nagedragen zijn –, duidelijk is dat het relaas lijdt aan een overtrokken extrapolatiedrang. Het betoog van Gijsen komt erop neer dat na de rampspoed van 1554 en 1572, de kartuis haar welvaart (her)won rond 1630. De brand van 1665 was enkel een mooie gelegenheid om het klooster te verfraaien, waarna in de loop van de achttiende eeuw – die in haar samengaan van doorgedreven classicisme en liberalisme het paganisme creëerde en dan ook niet de sympathie van de schrijver heeft – de decadente verslapping in het werkelijke beleven van Bruno’s geest in de Roermondse kartuis een veelzeggend voorteken is van het in neergang onafwendbare einde van het ancien régime. Gijsen geeft toe dat de kapittelakten over de achttiende eeuw weinig bijzonders vermelden.¹⁵⁶ Anderzijds is volgens hem de indruk onontkoombaar dat de kloosterbestuurders zich trachtten te verrijken, onder andere “door vele burgers en landeigenaren aan zich te verplichten om zodoende bij erfenissen op een legaat te kunnen rekenen”.

Gijsen haalt wel diverse malen de bronnen uit het kartuizerarchief aan, al is het twijfelachtig of hij de documenten werkelijk zelf gezien heeft.¹⁵⁷ Hij gebruikt niet de verslagen van de Oostenrijkse ambtenaren uit de jaren 1780 waarin gesproken wordt van verslapping in Roermond: de eenzaamheid van de cel zou allengs soepeler zijn geworden, doordat er

¹⁵⁵ Gijsen, *Voorgeschiedenis*; genoemde publicaties: Id., *Heyendal* en Id., *Paredis*.

¹⁵⁶ Gijsen bestudeerde de afschriften ervan in het archief van het toenmalige grootseminarie.

¹⁵⁷ Gijsen verwijst bij het laatste citaat (in n. 92) naar AKR, inv. nrs. 241-284 (“AE [D’Hoop] nrs. 18504-18547”), hetgeen wel een erg brede bundeling van documenten is. Het staven van deze gevolgtrekking uit deze verzameling, zo al mogelijk, vereist een veel preciezere verwijzing.

een refter zou zijn en de monniken verlof zouden hebben hun zieke verwanten te bezoeken. Zelfs schijnt er een buitenverblijf te zijn opgericht.¹⁵⁸ De voornaamste bron van Gijsen wordt gevormd door de materiële artefacten die in het klooster-, later seminariegebouw zijn overgebleven. In een uitgebreid exposé – vermoedelijk vormde het opstel het voorwerk voor zijn latere MO-scriptie over de bouwgeschiedenis van Bethlehem – geeft Gijsen aan hoe in zijn ogen aan de versieringen, verfraaiingen en verrijkingen in kapel, koor, refter en andere gemeenschappelijke ruimtes af te lezen valt hoe steeds verder weg de geest van Bruno te zoeken was.¹⁵⁹

Het valt te betwifelen of deze bouwkundige activiteiten zo, laat staan alleen maar zo, te lezen vallen. De extrapolatie naar een teleologische geschiedopvatting laat ik voor wat hij is. Extrapolatie naar andere kartuizen is wel terecht: overal in de provincia Rhēni wordt in de achttiende eeuw uitbundig verbouwd en verfraaid.¹⁶⁰ Als er al een oordeel geveld moet worden, kan men wijzen op een veranderende opvatting van esthetische functionaliteit bij de bouwheren, een opvatting die de pracht en de grootsheid van menselijke artefacten ziet als de verschuldigde bijdrage aan Gods glorie.¹⁶¹ Om welke reden dan ook, feit is dat in Roermond rijke fondsen beschikbaar waren. Niet alleen voor de bouw van kerken tot in de wijde omgeving, ook voor ruime dotaties voor priesters van die kerken en voor genereuze uitdelingen aan de armen.¹⁶²

Met name onder het bestuur van prior Joannes Schnickel en van zijn opvolger Bernard Janssen werden ook de eigen kloostergebouwen gerestaureerd en versierd. Op veel plaatsen werd rijkelijk pleisterwerk in rococostijl aangebracht.¹⁶³ Bij de in zijn ambacht fameuze Roermondse beeldensnijder F.X. Baader liet men in de jaren 1760 een subliem altaar maken.¹⁶⁴ De inboedels van de cellen tonen in 1783 eveneens niet een tekort aan dat wat boven het noodzakelijke uitging. Behalve kostbaar

¹⁵⁸ An., *A Deo et rege*, 93-94.

¹⁵⁹ Gijsen, *Bouwgeschiedenis*.

¹⁶⁰ Goder, 'Ordensnachwuchs', 67, 71, 75, 84, 88.

¹⁶¹ Beales, *Prosperity and plunder*, 49. Zo ook het verontschuldigende betoog bij Kamann, *St. Barbara*, 432-437 dat meent dat de barokkerken van de kartuizers "die neu entfachte Glaubensfreude [widerspiegeln] sowie die Erstarkung des Katholizismus und gleichsam den göttlichen Thronsaal auf die Erde [holen]" (437).

¹⁶² 'Kartuizers', 209; Mosmans, 'Karthuizers', 63; Gruijs, 'Monasticon', 202-203; Gijsen, *Bouwgeschiedenis*, 13.

¹⁶³ Scholtens, 'Schnickel'; Id., 'Jansen'; Gijsen, *Bouwgeschiedenis*, 13; Mosmans, 'Karthuizers', 64; Dukers, 'Bouwgeschiedenis', 118 e.v.

¹⁶⁴ Nissen, 'Geschiedenis', 71; Dückers, 'Beelden'; zie ook Id., 'Kasboek'. In tegenstelling tot wat lang werd aangenomen, hebben de kartuizers in de achttiende eeuw niet een orgel bij Jean-Baptiste le Picard laten bouwen: Nissen, 'Geschiedenis', 71; vgl. *Rura*, 11; Gijsen, *Voorgeschiedenis*, 20.

liturgisch vaatwerk, waren er ook bokaal, karaffen, wijnglazen en een uitbundig voorzien porseleinen servies, wel een 30 schilderijen, een marmeren tafel en een trijpen stoel te vinden in de vertrekken van de prior.¹⁶⁵ Nu zou dit nog verklaard kunnen worden uit de representatieve verplichtingen van de bestuurder die zijn onvermijdelijke gasten niet perse zou hoeven te bruuskeren met de in zijn huis gebruikelijke barheid, anders ligt dat misschien met de zilveren zakhorloges, de staande en hangende klokken, tientallen prenten en schilderijen, vele gipsen en wassen beelden en koffie-, thee- en chocoladetassen in de cellen van de monniken en broeders. Gijsen zou – had hij de inventarislijst gezien – zich ook afgevraagd hebben wat de bedoeling was van de vele stoelen en tafels die in sommige cellen stonden.¹⁶⁶

Een exponent van het cultureel-esthetische offensief dat door beide genoemde prioren werd ingezet, betreft de aanleg van een forse schilderijenverzameling die uiteindelijk ruim 250 stukken besloeg. Het gaat hier om een collectie van nagenoeg uitsluitend bijbelse voorstellingen en taferelen uit heiligenlevens. Makers van deze schilderijen zijn, voor zover te achterhalen valt, contemporaine Roermondse kunstenaars als Johan Arnold Leemans, Jacob Sitterich en, later, de portretteur van Oostenrijkse keizers en Roermondse kanseliers Vitus Deocharus Dambacher – waaruit we mogen besluiten dat het hier voor het grootste deel om werk in opdracht ging dat gedurende een relatief korte tijdsspanne bij elkaar gekocht werd.¹⁶⁷

De opheffing door Jozef II

Nog aan het einde van de negentiende eeuw hoorde de Dionysius-onderzoeker A.M.P. Ingold in Roermond de overlevering dat de kartuizergemeenschap in de stad in de achttiende eeuw zelf bij de Oostenrijkse regering had gevraagd om opheffing. Ingold hechtte daar weinig geloof aan.¹⁶⁸ Anderzijds schijnen de kartuizers van Zelem aan de keizer bij diens rondreis door de Zuidelijke Nederlanden in 1781 hem gevraagd te hebben: “”Als Uwe Majesteit onze orde zou hervormen, dan zou dat een groter werk zijn dan Sint Bruno deed, door onze orde te

¹⁶⁵ ACCR, inv. nr. 483.

¹⁶⁶ Ibid.

¹⁶⁷ Ingold, ‘Peintures’, 219-228; de lijst ook bij [Speurder], ‘Schilderijen’; Scheen, *Lexicon*, I, 241, 689, II, 346; Van Beurden, ‘Dambacher’; Wassink, *Van stad en buitenie*, 234-236; Venner, *Hof van Gelder*, 47; Van Asperen, ‘Lijsten’; vgl. Nissen, ‘Onbekend schilderij’.

¹⁶⁸ Ingold, *Manuscripts*, 6-7, n. 3; zie Hartmann, *Martelaren*, 98-99; over Ingolds bezoek: Van Beurden, ‘Kartuizers’.

stichten.””¹⁶⁹ Het lijkt zelfs een *topos* te zijn geworden. In augustus 2006 noemde prior Jacques Dupont van de kartuis van Serra San Bruno de Franse Revolutie een “weldaad voor de orde”: “We waren veel te rijk””.¹⁷⁰

Maar de opheffing zou er toch wel gekomen zijn. Jean d’Alembert had achteraf gezien geen ongelijk gehad toen hij in de opheffing van de Sociëteit van Jezus door Clemens XIV in 1773 de doods klok al hoorde luiden voor alle reguliere ordes. Juist het afdwingen door de katholieke vorsten van Europa van een maatregel tegen de meest aan de paus verbonden priesters, had andere regulieren, die de suppressie met vreugde verwelkomden, kunnen waarschuwen.¹⁷¹ Maar toch zal nog wel niemand het einde van Bethlehem vermoed hebben toen bisschop Van Hoensbroeck op 7 oktober 1776 bij gelegenheid van het vierde eeuwfeest van de kartuis een pontificale hoogmis celebreerde.¹⁷²

Zoals bekend besloot de “utilitaristisch ingestelde” keizer Jozef II rond 1780 tot de suppressie van al die kloosters in de Zuidelijke Nederlanden die niet tot maatschappelijk nut strekten.¹⁷³ De uitroep van de naar Sint-Omaars gevluchte patriot, de Harderwijkse advocaat Frederik de Wolff van Waterrode, dat de keizer in de Zuidelijke Nederlanden “de kloosters vernietigt had om reeden hij over de driehondert hoere kinders daarin gevonden had”, moet evenwel eerder toegeschreven worden aan de omstandigheden van handgemeen waarin hij deze beschuldiging deed dan aan een directe ontlening aan de realiteit.¹⁷⁴

Het besluit van Jozef II resulteerde uit de hem door de *philosophes* ingegeven perceptie van beschouwende reguliere clerici als een bevolkingsgroep zonder maatschappelijk nut wier niet renderende (want buiten het economische investeringsverkeer gehouden) rijkdommen veel beter ten goede zouden kunnen komen aan het welzijn van slecht bedeelde lagen in de samenleving en niet te vergeten aan de dotatie van de door de bevolkingstoename nieuw op te richten parochies. Bovendien koesterde de keizer de overtuiging dat, als de Kerk niet zelf ingreep, hij als vorst het recht en de plicht had om te doen wat hem voor ogen stond als het meest dienstig tot het heil van zijn onderdanen.¹⁷⁵ Naar het eerder in

¹⁶⁹ An., *A Deo et rege*, 93; Verschuieren, *Bibliotheek*, 8-9; beide ontleend aan Laenen, ‘Suppression’, 363-364.

¹⁷⁰ Peeters, *Gods eenzame zwijgers*, 137.

¹⁷¹ Beales, *Prosperity and plunder*, 166-168.

¹⁷² Prick, ‘Levensbeschrijving’, 642; Scholtens, ‘Jansen’, vgl. Id., ‘Poijen (Gerardus)’; Habets, *Geschiedenis*, II, 607.

¹⁷³ Roegiers, ‘Kerk en staat’, 370.

¹⁷⁴ Rosendaal, *Bataven!*, 481-482; ook bij Id., *De Nederlandse Revolutie*, 143.

¹⁷⁵ Beales, *Prosperity and plunder*, 192 e.v.; Hoffmann, *Gaming*, 10-15; Enne, *Aggsbach*, 14-20.

Oostenrijk bewezen voorbeeld ondernam Jozef II ook in de Zuidelijke Nederlanden deze herdistributie van clericale bezittingen, waarbij natuurlijk ook de kartuizen niet gespaard bleven. Die leidden immers zonder uitzondering een louter contemplatief bestaan.¹⁷⁶ Een belangrijke maatregel die hieraan voorafging, was het besluit van november 1781 waarin alle kloosters onafhankelijk werden verklaard van elke buitenlandse overheid.¹⁷⁷ Op 3 april 1783 kwam de officiële suppressie uit Wenen af, waarbij het kartuizerklooster, samen met dat van de dominicanessen en ongeschoeide karmelietessen, werd opgeheven.¹⁷⁸

Op dat moment woonden in het convent dertien monniken en vijf lekenbroeders. De oudsten waren prior Bernard Janssen en de monnik Celestinus Raffel, allebei 66, de jongste Dionysius Jonck met zijn 32 jaar. Hij was ook de allerlaatste die, op 6 juni 1779, priester gewijd was. De gemiddelde leeftijd van de mannen was 50 jaar, zoals in de orde gebruikelijk waren ze veelal ergens in hun twintiger jaren geprotest. De meesten van hen bleven na de opheffing in Roermond, een klein aantal vertrok naar de kartuis Sint-Barbara in Keulen. De prior vestigde zich op een hoeve in Swalmen die voortijds aan Bethlehem toebehoorde, terwijl vicaris Frans Jozef Welcken met een aantal medebroeders een burgerhuis in de stad ging bewonen.¹⁷⁹ Op 13 juni ontvingen de monniken de laatste vertrekinstructies van bisschop Van Hoensbroeck, de 30^e al was iedereen vertrokken. Op 11 augustus begon de openbare verkoop van de inboedel.¹⁸⁰ Alle conventleden werden in ieder geval verzekerd van een, zij het karig, pensioen dat betaald zou worden uit de op 16.000 gulden per jaar geschatte inkomsten van Bethlehem. De opbrengst van de verkoop van alle roerende en onroerende goederen, waaronder niet alleen de huisraad en schilderijen, maar ook de hele bibliotheek die het onderwerp

¹⁷⁶ Roegiers, 'Kerk en Staat', 369-371; De Schepper, *Réorganisation*, met op 101-166 een chronologisch verloop van de feiten vanaf 1780; een andere uitgebreide studie is Laenen, 'Suppression', dat zich vooral op Brabant concentreert en voor Vlaanderen aan te vullen is met Van Zuylen, *compte rendu*, 314-321; zie ook Ramakers, 'Archief Mariawee', 104-109.

¹⁷⁷ Verschueren, *Bibliotheek*, 10; zie ook Dückers, 'Portret'.

¹⁷⁸ Verschueren, *Bibliotheek*, 10; de andere contemplatieve kloosters volgden later, vgl. Nissen, 'Bibliotheek', 200, n. 43 voor de datering van het opheffingsbesluit.

¹⁷⁹ De namen van de achttien bewoners en hun data achterin AKR, inv. nr. 432; voor de prosopografie van andere monniken in de provincie Rheni: Goder, 'Ordensnachwuchs', 69, 73, 79, 83, 86, 92. Zie verder Habets, *Geschiedenis*, II, 241-242, III, 716; Polman, *Katholiek Nederland*, III, 231; Verschueren, *Bibliotheek*, 10; Scholtens, 'Jansen'; Mosmans, 'Kartuizers', 64; Welters, 'Denys le Chartreux', 278. Dukers, 'Bouwgeschiedenis', 284, n. 62 vond een notitie waarin melding wordt gemaakt van de monnik Jean Wolf die "beter bij zijn zus in Maaseik kan worden ondergebracht omdat deze l'esprit un peu trouble heeft en une humeur bizarre".

¹⁸⁰ Dückers, 'Instructies'; an., *A Deo et rege*, 104.

van deze studie vormt, kwam ten goede van de staat.¹⁸¹ De uitvoering van de hele suppressie en van de herverdeling van de kloostergoederen kwam aan het speciaal daarvoor opgerichte Comité de la Caisse de Religion.¹⁸²

Een paar jaar later, in 1786, betrokken de norbertinessen van Sint-Gerlach in Houthem de kartuis. Ingevolge artikel 19 van het verdrag van Fontainebleau verviel hun eigen klooster aan de Republiek. De keizer bood hen onderdak in de Roermondse kartuis. De akte van 7 september 1786 voor notaris J.M. Schreurs, waarin administrator Van der Renne, gemachtigd door het Comité, aan de nonnen transporteert

“alle de batimenten en terreinen (...) met de kercke, de hovingen en generaelijck alle het geene het beslot van het gecedeert klooster formeert, met alle reght ende geregtigheijt, lasten en onlasten ende soo actieve als passive servituten daer aen geattacheert”,

is in zijn gebruikelijke wijdloopigheid onbedoeld de funeraire eindklank van Bethlehem geworden.¹⁸³ Rond de tijd dat Schreurs de akte opmaakte, waren de spirituele monnikengraven, de cellen, al gesloopt.¹⁸⁴

De norbertinessen bleven ter plaatse tot 1798, waarna het klooster in handen kwam van hun notaris Jan Schoenmaeckers. In datzelfde jaar werden vier nog in Roermond levende kartuizers tot deportatie veroordeeld.¹⁸⁵ Schoenmaeckers' erfgenamen verkochten het inmiddels verwaarloosd geraakte gebouw in 1840 aan Joannes Augustinus Paredis, herder van het vicariaat Limburg, die er zijn seminarie in vestigde.¹⁸⁶ Tot het einde van de jaren 1960 bleef het deze functie houden; sindsdien heeft

¹⁸¹ Scholtens, 'Jansen', k. 917; Mosmans, 'Kartuizers', 64-66; Welters, 'Denys le Chartreux', 278; Van Asperen, 'Lijsten'; vgl. Guillon, 'Drie kronijkjes', 304; Laenen, 'Suppression', 369-371 en m.n. 420. Uiteraard verliep één en ander niet zonder geschil met heren in wier gebied kartuizerbezit had gelegen: zie o.a. *Archief Hof van Gelder*, inv. nr. 934. Over het verloop van de maatregelen tegen de ongeschoeide carmelietessen: an., *A Deo et rege*, 90 e.v. Over het verloop van de opheffing van een aantal kartuizen in de Oostenrijkse en Duitse landen zijn gedetailleerde studies voorhanden: Stöhlker, 'Buxheim'; Klein, 'Mauerbach, Aggsbach und Gaming'; Enne, *Aggsbach*; Hoffmann, *Gaming*; zie ook Goder, *Vogelsang*, 412-468 en Kamann, *St. Barbara*, 468-482 voor kartuizen die onder Frans regime geseculariseerd werden.

¹⁸² Verschueren, *Bibliotheek*, 11; Nissen, 'Geschiedenis', 75-76.

¹⁸³ ONA, inv. nr. 5.13; Ubachs, *Geschiedenis van Limburg*, 266; Polman, *Katholiek Nederland*, III, 230-231; Habets, *Geschiedenis*, II, 317-318, III, 678; *Monasticon Batavum*, II, 158.

¹⁸⁴ Dukers, 'Research'; Id., 'Kartuis', 36.

¹⁸⁵ Habets, *Geschiedenis*, IV, 125-126. De namen van de in 1790 nog in leven zijnde kartuizers (veertien in getal) in *Collectie Sivré*, inv. nr. 31.

¹⁸⁶ Gijsen, *Paredis*, 226-227.

het bisdom Roermond kantoren gevestigd in de restanten van de kartuis Bethlehem.¹⁸⁷

¹⁸⁷ Een andere echo: tot 1971 was er sprake van de oprichting van een nieuwe kartuis in Nederland. De initiatiefnemers, verenigd in de stichting Dionysius de Kartuizer, hadden de naam Domus Nazareth S. Joseph in gedachten (als Domus Bethlehem S. Mariae voor het in 1783 opgeheven Roermondse huis): Van Schaik, *Kroost van Joost*, 96.

III.2. 'Geleerdheid' in Bethlehem

Als deze studie een nut heeft, dan is dat tenminste het onder de aandacht brengen van de periode in de kartuizergeschiedenis die nooit is gezien als het meest de moeite waard om te onderzoeken: in feite alle tijd na het midden van de zestiende eeuw. In een recente, strak per eeuw opgedeelde monografie over de Keulse kartuis, worden aan de veertiende, vijftiende en zestiende eeuw ruim vijf maal meer pagina's besteed dan aan de zeventiende en achttiende.¹⁸⁸ Deze ongelijke verdeling van aandacht geldt de orde als geheel, en bij uitstek haar 'geestesleven'. Het schijnt dat de orde vóór de reformatie en Trente een veel grotere intellectuele bloei doormaakte dan ooit daarna. In de geschiedenis van Bethlehem zijn althans de aanwijzingen niet anders.

Academische prioren

In de vijftiende eeuw was een opvallende, wijdverbreide beweging gaande van professoren die de de universiteit achter zich lieten om bij de kartuizers in te treden. Daarmee kozen zij voor een monastieke transformatie van hun wetenschapsbeoefening. Waar zij voorheen langs de dialectische omweg van *quaestio* en *disputatio* naar kennis streefden, lieten zij zich als monniken door de *lectio divina* van exegese en kerkvaderlijke literatuur naar *meditatio* en *oratio* leiden. Met het betrekken van de cel voldeden zij aan het aan Hieronymus ontleende, in de *Consuetudines* opgenomen gebod: "Monachus autem non doctoris habet, sed plangentis officium."¹⁸⁹ Deze beweging van academie naar kartuis is ook in Roermond te zien geweest. Van de vijftien prioren die in het tijdvak 1400-1500 het Roermondse huis bestuurden, hadden er vijf een universitaire studie achter de rug vóórdat ze het prioraat gingen bekleden. Overigens hebben deze vijf 'academici' bij elkaar wel slechts ruim twintig jaar het convent bestuurd.¹⁹⁰

De eerste van de vijf genoemden, Alphairt Christiaensz van Amsterdam, had aan de universiteit van Parijs de graad van *magister*

¹⁸⁸ Kamann, *St. Barbara*.

¹⁸⁹ Mertens, 'Kartäuser-professoren', cit. op 78-79; Wassermann, *Dionysius*, 21-23; Kamann, *St. Barbara*, 102-104; zie ook Beutler, 'St. Barbara', 220-226 en n. 52 ald.

¹⁹⁰ Nissen, 'Geschiedenis', 71-72. Hier moet gerefereerd worden aan AKR, inv. nr. 256 (D'Hoop 18519), door D'Hoop genoemd een "dossier relatif aux bourses d'études fondées par les chartreux au gymnase Saint-Jérôme, à Cologne, 1459-1492". Met deze studiebeurzen hadden de kartuizers echter slechts indirect te maken; zie ook Keussen, 'Roermondsche Haus'; Van Bree, *Inventaris*, reg. nrs. 563-564; Habets, *Geschiedenis*, III, 619-621; *infra*, n. 216.

artium behaald, waarna hij een docentschap aan de universiteit van Heidelberg aanvaardde. Aan deze instelling bekleedde hij tussen maart en juni 1388 ook het rectoraat.¹⁹¹ Albert Buer van Utrecht studeerde tussen 1384 en 1389 eveneens in Keulen en behaalde daar de graden van *magister artium* en *medicinae doctor*. Zijn bekendheid in de orde is voor een belangrijk deel gebaseerd op zijn grote zorg en inspanningen voor het boekenbezit. Wat hij daarvoor in Roermond precies gedaan heeft, is niet bekend. Wel weten we dat Buer in het klooster van Bazel – waar hij in de jaren 1430 prior was en in welke stad hij bij de concilievaders in hoog aanzien stond – de basis heeft gelegd voor de later beroemd geworden bibliotheek aldaar.¹⁹² Van de academische achtergrond van Hendrik van Orsoy weten we helaas slechts dat hij rond 1409 in Erfurt studeerde.¹⁹³ Hetzelfde geldt voor Joannes Scherer van Unna, van wie bekend is dat hij rond 1420 aan de universiteit van Keulen ingeschreven stond.¹⁹⁴

Over de laatste in deze opvallende rij van universitair geschoolde prioren, Bartholomeus van Maastricht, zijn we, dankzij de monografie van T. Meijknecht uit 1981, beter geïnformeerd.¹⁹⁵ Bartholomeus van Maastricht behaalt in 1404 de graad van *magister artium* aan de universiteit van Heidelberg. Daarna blijft hij aan die instelling verbonden als docent in de logica van Aristoteles en diens commentatoren. Tevens vervult hij twee maal het decanaat van de faculteit en twee maal het rectoraat. Vervolgens, rond 1420, begint Bartholomeus een studie theologie waarin hij deelneemt aan disputaties op het terrein van exegese en dogmatiek, en zich werpt op de becommentariëring van de *Sententiae* van Petrus Lombardus. In 1433 verwerft hij de graad van *sacre theologie*

¹⁹¹ Scholtens, 'Kartuizerconvent vóór de 16de eeuw', 196, 214-215, 226; Id., 'Geertruidenberg', 66; Id., 'Necrologie Utrechtse kartuizers', 111; Id., 'Necrologie Amsterdamse kartuizerconvent', 184; Id., 'Necrologie Monnikhuizen', 101; Sanders, *Waterland als woestijn*, 100, 140, 190; De Backer, 'Monichusen', 84.

¹⁹² Mulder, 'Buer'; Mosmans, 'Priors', 62; Id., 'Karhuizers', 41; Gumbert, *Kartäuser*, 42-43; Verschuere, *Bibliotheek*, 74; Schreiber, *Bibliothek*, 86; Scholtens, 'Kartuizerconvent vóór de 16^e eeuw', 197, 215-216, 226; Id., 'Boekerijen', 383-386; Id., 'Nieuwlicht', 322; Id., 'Necrologie Utrechtse kartuizers', 115; Id., 'Necrologie Monnikhuizen', 104-105; De Backer, 'Monichusen', 83; De Grauwe, *Prosopographia*, 45, nr. 70.

¹⁹³ Scholtens, 'Van Orsoy'; Id., 'Kartuizerconvent vóór de 16^e eeuw', 216-217, 227; Id., 'Necrologie Monnikhuizen', 107-108; Mosmans, 'Priors', 62; Id., 'Karhuizers', 41; De Backer, 'Monichusen', 74, n. 18, 104; De Grauwe, *Prosopographia*, 142, nr. 1057.

¹⁹⁴ Scholtens, 'De Unna'; Id., 'Kartuizerconvent vóór de 16^e eeuw', 217-218, 227; Mosmans, 'Karhuizers', 42.

¹⁹⁵ Meijknecht, *Bartholomeus van Maastricht*, 1-18, m.n. 10-18 waarop – naast Scholtens, 'Kartuizerconvent vóór de 16^e eeuw', 218, 227 en Id., 'Van Maastricht' – de navolgende passage gebaseerd is. Vgl. evenwel de besprekingen van deze dissertatie door Geirnaert, Leupen en Nissen. Verder: Mosmans, 'Priors', 62; Id., 'Karhuizers', 42; Blüm, 'Lexikale Übersicht', 346; Scholtens, 'Bartholomeus van Maastricht'; Id., 'Litteraire nalatenschap', 18, 19; Gaens en Hendrickx, 'Ritme van verandering', 38.

doctor. Enige jaren daarvóór, in 1427, is Bartholomeus dan al ingetreden bij de cisterciënzermonniken van Maulbrunn (onder Heidelberg). Omdat de observantie binnen deze orde niet beantwoordt aan zijn eigen normen, treedt hij tussen 1436 en 1438 in bij de Roermondse kartuizers.¹⁹⁶ Bij zijn intrede nam hij waarschijnlijk één van zijn leerlingen van de universiteit, de monnik Adam Camp – gewezen student van Heidelberg en Keulen – mee als zijn secretaris of, mogelijk beter gezegd, zijn *famulus*, die een aantal van Bartholomeus' werken in een periode van zware ziekte voor hem opschreef.¹⁹⁷ Deze kartuizer heeft zich in zijn tijd vaak opgeworpen als één van de sterkste voorstanders van het conciliarisme en hij behoorde als gevolg daarvan tot de adviseurs van de Keulse aartsbisschop Dietrich van Meurs in diens strijd tegen het gezag van paus Eugenius IV.¹⁹⁸ Het was niet in de laatste plaats Bartholomeus' conciliarisme dat hem in conflict zou brengen met de verreweg beroemdste zoon van het Roermondse convent, Dionysius de Kartuizer.

Uit literatuur over andere kartuizen mag voorzichtig worden geconcludeerd dat *professi* in de veertiende, vijftiende en (vroegere) zestiende eeuw niet alleen vaak uit een patricisch milieu kwamen, maar ook niet zelden een universiteit hadden bezocht. Sommigen gingen naar de kartuizers over vanuit een andere orde, waarbij het niet hoeft te verbazen dat het in nogal wat gevallen om reguliere kanunniken van Windesheim ging. Deze gegevens over de herkomst van monniken wijzen althans voor de periode van de middeleeuwen op een behoorlijk intellectueel niveau in de kartuizen.¹⁹⁹ De verordening van het generaal kapittel van 1496 die zich verzette tegen de toelating van ongeletterden voor wie officie, studie en gebed te hoog gegrepen waren, moet dan ook eerder gezien worden als een teken dat het idealisme behouden bleef door het nemen van maatregelen dan als een bewijs van achteruitgang.²⁰⁰

Dionysius de Kartuizer

Dionysius van Rijckel, zoals hij naar zijn geboorteplaats (nabij Sint-Truiden) ook wel genoemd wordt, mag zonder meer tot de groten van

¹⁹⁶ Hij wordt althans op 18 december 1438 voor de eerste maal prior van Bethlehem genoemd (Meijknecht, *Bartholomeus van Maastricht*, 10 en 34, n. 33), terwijl hij in maart 1436 nog in het benedictijnenklooster in Luik woont (*Ibid.*, 9); vgl. Scholtens, 'Kartuizerconvent vóór de 16e eeuw', 227.

¹⁹⁷ Corsten, 'Urkunde'.

¹⁹⁸ Tewes, 'Universität und Kartäuserkloster', 158-159.

¹⁹⁹ Sanders, *Waterland als woestijn*, 135-138; Hogg, 'Kartause, Köln und Europa', 169-170; Chaix, *Réforme et contre-réforme*, 33-34; De Backer, 'Bibliothèque Monichusen', 4-5.

²⁰⁰ Sanders, *Waterland als woestijn*, 147, n. 1.

zijn orde en van de laat-middeleeuwse mystiek en theologische wetenschap genoemd worden. Zijn betekenis overstijgt dan ook verre die van zijn monnikschap van Bethlehem. De *chartae* noemen naast hem zijn *comproffessi* Karel van Herk en Herman Lunensis in hun kwaliteit van “familiares B. Dionysii” – beiden lieten een paar jaar na Dionysius het leven – als twee van de heel weinige “monachi illustres” van Roermond naast de martelaren van 1572.²⁰¹ Nog de pausen Leo XIII en Pius XII vonden in hem inspiratie: de eerste schreef lofverzen, de tweede liet zich in zijn retraites inspireren door de *doctor extaticus*.²⁰² Ondanks deze in tijd en ruimte wijd verbreide receptie, blijft hij de belangrijkste exponent van de vijftiende-eeuwse intellectuele bloei in het klooster Bethlehem.

Geboren in 1402, bezocht Dionysius de stadsschool van Zwolle, waar hij kennis maakte met meester Jan Cele, vriend van Geert Grote.²⁰³ Omdat hij nog niet de twintigjarige leeftijd had bereikt die vereist was voor intrede in de kartuizerorde, toog hij in 1420 – op aanraden van de Roermondse prior Albert Buer bij wie hij, evenals bij de prior van Diest, zijn belangstelling al kenbaar had gemaakt – naar Keulen om daar ‘zo lang’ theologie te studeren. Rond deze periode zal hij nog een tijd, zoals hij zelf schrijft, “gedwaald” hebben, alvorens, natuurlijk dankzij de door Maria verworven genade, zijn definitieve weg te kiezen.²⁰⁴ In 1423 werd

²⁰¹ Schwengel, *Apparatus*, 360; Scholtens, ‘Kartuizerconvent vóór de 16de eeuw’, 229, 232, 243, 244 vergist zich in de data omtrent deze twee.

²⁰² Emery, ‘Prologue and queries’, 128, n. 59; Gourdel, ‘Chartreux’, k. 737, n. 2; vgl. Kamann, *St. Barbara*, 326.

²⁰³ De levensfeiten – die geput kunnen worden uit terloopse mededelingen in zijn eigen werk en uit de *vitae* (uitgegeven in 1530, respectievelijk 1609) door zijn Keulse ordegenoten Dirk Loër a Stratis en Pieter Dorland – staan overzichtelijk gegroepeerd bij onder andere Mulder, ‘Dionysius de Kartuizer’; een nog steeds gangbare biografie is Mougél, *Denys le Chartreux*, twee jaar later licht aangevuld in een Duitse vertaling: Id., *Dionysius der Karthäuser*; verder Scholtens, ‘Kartuizerconvent vóór de 16e eeuw’, 228-229 en 231-244; Albers, ‘Dionysius de Kartuizer’; ‘Dionysius de Kartuizer’; Welters, ‘Denys le Chartreux’; Autore, ‘Denys le Chartreux’; Pourrat, ‘Denys de Ryckel’; Swenden, ‘Denys le Chartreux’; Gijzen, ‘Dionysius’; Nissen, ‘Dionysius van Rijkkel’; Id., ‘Dionysius de Kartuizer’, alwaar in 71, n. 2 een verwijzing naar ook de recente literatuur, nog recenter bij Id., ‘Roem’, 289, n. 2; Emery, *Bibliotheca manuscripta*, 15 e.v. met in n. 1. een korte kritiek van de literatuur; een belangrijk en kritisch recent werk is: Wassermann, *Dionysius der Kartäuser*, 7-13, ald. n. 1 voor een bibliografisch overzicht. Een in de literatuur nauwelijks opgemerkte oude biografie is Mallants, *Dionysius*. Welters, ‘Denys le Chartreux’, 357 noteert nog een leven van Dionysius voorin een Parijse uitgave van *De quatuor novissimis* uit 1763; dat de figuur van Dionysius ook in de achttiende eeuw volop belangstelling genoot, bewijzen afzonderlijke biografieën van hem die verschenen in Venetië (1736), Madrid (1738) en Siena (1783): Welters, ‘Denys le Chartreux’, 357.

²⁰⁴ Kronenburg, *Maria’s heerlijkheid*, III, 429; Mosmans, ‘Kartuizers’, 41; Welters, ‘Denys le Chartreux’, 283 e.v.; vgl. Albers, ‘Dionysius de Kartuizer’, 207-208, 210; vgl. Scholtens, ‘Nieuwlicht’, 320-321; Hendrickx, ‘Dorlandus’, 297-298, n. 24.

Dionysius uiteindelijk novice onder prior Hendrik van Orsoy.²⁰⁵ De overige bijna 50 jaar tot aan zijn dood in 1471 verbleef hij – met een paar onderbrekingen – in zijn cel in het Roermondse moederklooster en besteedde hij zijn tijd aan een geëxalteerd religieus enthousiasme en aan een abundante, zelden geziene literaire bedrijvigheid op mystiek-ascetisch en scholastiek terrein.

Alle schrijvers over Dionysius zijn *stupéfait* over zijn immense productiviteit die in de laat negentiende-eeuwse uitgave van Montreuil-sur-Mer en Parkminster 42 zware delen druks beslaat – waarbij men vol verbazing ook nog noteert dat alle werken door de auteur met eigen hand geschreven zijn.²⁰⁶ Een zegsman had zelfs niet willen geloven dat één mens dit allemaal bij elkaar geschreven kon hebben als hij niet zelf de autografen onder ogen had gehad.²⁰⁷ Voor de hand ligt dan de weleens gemaakte gevolgtrekking dat Dionysius de wereld meer uit boeken dan uit eigen ervaring kende.²⁰⁸ Zelfs voor een zwijgende monnik met ook nog een spraakgebrek, schreef Dionysius wel heel erg ijverig door. Hij zei dan ook van zichzelf over een ijzeren hoofd en een koperen maag te beschikken.²⁰⁹

Dionysius leefde in een Roermondse cel, maar zijn activiteit had met het Roermondse nauwelijks iets van doen. De relatie met de stad en de kartuis daar beperkt zich tot het anekdotische. Zijn biograaf Mougél is geneigd twee mariologische traktaten te verbinden met de Maria-mirakelen in 't Zand in de jaren 1430. Een overleden broeder, “aan alle kanten omringelt met vlam ende vier”, kwam zich bij Dionysius beklagen dat zijn huisgenoten niet voldoende voor hem gebeden hadden.²¹⁰

²⁰⁵ Nissen, ‘Dionysius’, 66; Blüm, ‘Lexikale Übersicht’, 349; vgl. Mosmans, ‘Priors’, 62 en Id., ‘Karthuizers’, 43, n. 7.

²⁰⁶ Zijn biograaf Dirk Loër schrijft: “Unde neminem audivi qui viri hujus laborem sine stupore viderit, qui non senserit mecum absque ingenti miraculo fieri non potuisse, ut unus vir tot scripserit libros.” (Chaix, *Réforme et contre-réforme*, 959, n. 2; ook bij Kamann, *St. Barbara*, 188). Zie de geëxalteerde verbazing bij Molin, *Historia cartusiana*, 245, voorafgaand aan zijn bibliografie van Dionysius op 246-260; deze *topos* ook bij bijv. Senden, ‘Denys le Chartreux’, k. 257 en Albers, ‘Dionysius’, 224-225.

²⁰⁷ Emery, ‘Prologue and queries’, 124; vgl. Id., *Bibliotheca manuscripta*, 19.

²⁰⁸ Post, *Kerkgeschiedenis*, II, 204; ook bij Hermesdorf, ‘Facet’, 279, n. 1.

²⁰⁹ Pansters, *Kardinale deugden*, 158, n. 271; Van Schaik, *Kroost van Joost*, 46.

²¹⁰ Mougél, *Denys le Chartreux*, 36, n. 1; Id., *Dionysius der Karthäuser*, 40, n. 1; Mallants, *Dionysius*, 130. De door Emery, *Bibliotheca manuscripta*, 150 genoemde ‘Sermones ad cartusienses Ruraemundenses’ zijn niet noodzakelijk aan Dionysius’ Roermondse broeders gericht geweest; Emery vergist zich hier (vgl. evenwel *Ibid.*, 241, nr. NE 114): in de door hem gebruikte bron (Dionysius’ *Opera omnia* XLI *Opera minora* IX (Doornik 1912) 630-637) worden de Roermondse broeders niet genoemd, noch in de titels van de beide preken, noch in de tekst ervan.

Op aarde vormt Dionysius' leven en werk juist een knooppunt in de 'grote' contemporaine netwerken, en wel langs twee lijnen. Ten eerste bracht Dionysius' roem als het ware vanzelf een veelvuldig beroep op zijn (vermeende) kennis en kunde in (kerk- en ordes-)politiek opzicht met zich mee. Hij schijnt in correspondentie te hebben gestaan met Margaretha van York, moeder van Maria van Bourgondië, al kennen we de inhoud van die brieven niet omdat ze verloren zijn gegaan. Was hij haar vertrouwensman, biechtvader?²¹¹ In 1459 bewerkte Dionysius de verzoening van de Gelderse hertog Adolf met diens vader. Meerdere vorsten van zijn tijd werden door Dionysius bedacht in de opdrachten van zijn geschriften.²¹²

Acht jaar voor zijn bemoeienis met de Gelderse dynastieke familiepolitiek ontmoette hij in Roermond kardinaal Nicolaas van Cusa tijdens diens beroemde reis door Duitsland en de Nederlanden. Deze visitatiereis was de kardinaal door paus Nicolaas V opgedragen en had als voornaamste doel, naast het afkondigen van een jubileumaflaat, de opwekking tot een kruistocht tegen de Turken en de reformatie van het kerkelijk leven, met name door het wegnemen van in het kloosterleven ingeslopen misbruiken.²¹³ Cusanus en Dionysius stonden op zulke goede voet met elkaar dat de kardinaal de Kartuizer aanzette tot het schrijven van een traktaat tegen de islam en aflatën verleende aan pelgrims die de Mariakapel bij Dionysius' klooster bezochten.²¹⁴ Zoals hij zich met Cusanus verbond, zo schreef de Kartuizer homilies voor de fameuze franciscaan-prediker Jan Brugman. Waarschijnlijk op diens verzoek stelde de Kartuizer een *collatio* op voor het generaal kapittel van de minderbroeders in Mechelen van 1464.²¹⁵

Voor meer dan één speciale missie wist men Dionysius' cel te vinden. In 1439 bewerkstelligde de Kartuizer dat het testament van de Keulse aartsdiaken en Xantense proost Joannes de Lovanio, waarin de fondsen gefourneerd werden voor studiecottes in Deventer en Keulen, alsnog

²¹¹ Emery, 'Prologue and queries', 123 en n. 29 ald.; Viller, *compte rendu*, 324, schrijft dat de kartuizer Laurentius Muschzeele haar biechtvader was.

²¹² Albers, 'Dionysius', 214, 225.

²¹³ 'Dionysius', 108-109; Mosmans, 'Aflaatbrieven', 66; Molin, *Historia cartusiana*, 244, 261-264; Emery, 'Prologue and queries', 129 e.v. Er wordt wel gezegd dat Dionysius Cusanus ook begeleidde op diens reis, dit is echter hoogst onzeker: Nissen, 'Nicolaus Cusanus', 123 en 127, n. 44; Emery, *Bibliotheca manuscripta*, 18-19 en n. 19 ald.; Martin, *Kempf*, 230, n. 165; Wassermann, *Dionysius*, 10, n. 26; Seynaeve, 'Gruitrode', 406-407; uitputtend: Meuthen, 'Nikolaus von Kues', 110-118.

²¹⁴ Bijsterveld, 'Bethlehem'; Nissen, 'Geschiedenis', 66.

²¹⁵ Emery, 'Prologue and queries', 123, 142; Id., *Bibliotheca manuscripta*, 23-24, 119-121 133.

uitgevoerd zouden worden door de nalatige executeur Joannes Pollart.²¹⁶ Tenslotte kreeg hij in 1465 de opdracht om nabij 's-Hertogenbosch de nieuwe kartuis Sint-Sophia te helpen stichten.²¹⁷ De Roermondenaar van de vijftiende eeuw behoort tot de heiligen van het herfsttij der middeleeuwen op wie, door de rechtstreekse contacten die zij in hun revelaties met God hadden, een bijzonder vertrouwen rustte als het ging om de oplossing van staatkundige problemen en van wie verwacht werd dat zij een als het ware helende invloed konden uitoefenen op conflicten op hoog niveau.

De tweede lijn met de contemporaine netwerken is die van Dionysius' in omvang zoals gezegd schier onmetelijke intellectuele activiteit. Hij belichaamt in zijn 42 delen *Opera omnia*, opgeschreven aan de vooravond van de komst van het gedrukte boek, juist daarom een knooppunt omdat het een overheersend samenvattend, verzamelend, compendiumachtig karakter heeft. De verdienste van Dionysius' arbeid ligt in het rubriceren, systematiseren van de gedachten van zijn grote, originele voorgangers. Zijn eigen autonome bijdrage daaraan is relatief gering, ook in esthetisch-literaire zin: "De citaten van Bernard van Clairvaux of Hugo van Sint Victor schitteren als juwelen op het effen kleed van Dionysius' proza", zoals Huizinga schrijft.²¹⁸

Erasmus zag de editie van de psalmencommentaar van een 'cartusianus quidam' – met wie hij Dionysius bedoelde – in 1532 als een overbodige aanvulling op de vele voorgangers in deze materie.²¹⁹ Deze kritiek is dan een alternatieve formulering van de zegswijze "Qui Dionysium legit, nihil non legit" die onder zestiende-eeuwse theologen in gebruik was.²²⁰ En

²¹⁶ Verzijl, 'Pollart'; Van Beurden, 'De Lovanio'; Nissen, 'Dionysius de Kartuiser en De Lovanio'; Van Bree, 'De Lovanio'; vgl. Molin, *Historia cartusiana*, 268.

²¹⁷ Scholtens, 'Kartuizers 's-Hertogenbosch', 51-54 en 64-69; Id., 'Nieuwlicht', 328-329; Id., 'Necrologie Utrechtse kartuizers', 124. Hogg, 'Kartuis van Roermond', 82 en 264, n. 88 meent uit de *chartae* op te kunnen maken dat Dionysius als rector van Sint-Sophia niet al te succesvol was.

²¹⁸ Huizinga, *Herfsttij*, 195. Volgens de uitgevers van de *Opera omnia* in 1913 zou er juist sprake zijn van een kleine groep kartuizertheologen in Roermond en Luik die aangeduid zou kunnen worden als 'Dionysiaanse school': Seynaeve, 'Gruitrode', 407, n. 35; Scholtens, 'Zierikzee', 172-174; de laatste meent dat hiermee bedoeld zou kunnen worden op Willem van Breda, Bartholomeus van Maastricht en Joannes Scherer van Unna.

²¹⁹ "Quis non scripsit in psalmos? Nuper cartusianus quidam emisit ingens volumen apud Coloniam Agrippinam" (in een brief van 3 maart 1532 uit Freiburg), gecit. in Chaix, *Réforme et contre-réforme*, 965, n. 31.

²²⁰ Huizinga, *Herfsttij*, 194; het woord is van Dionysius' bezorger Pieter Blomevenna in diens opdracht aan het Keulse stadsbestuur van de editie van Dionysius' Pentateuch-commentaar uit 1534: Hogg, 'Kartause, Köln und Europa', 176 en 188, n. 108; zie ook Chaix, *Réforme et contre-réforme*, 164 en 921, n. 95; Ingold, *Manuscripts*, 4, n. 1; Emery, 'Prologue and queries', 124. Een kleine oefening in de studie naar Dionysius' ontleningen aan Romeinse juristen bij Hermesdorf, 'Facet', 284 e.v.

onder dat “nihil” hoeven zeker niet alleen theologen gerekend te worden. Voor zijn ethische werk gebruikte Dionysius ook Petrarca als bron, zoals diens *De vita solitaria*, dat hij las, prees en parafraseerde.²²¹

Dionysius’ geschriften strekken zich uit over het hele terrein van de middeleeuwse kerkelijke wetenschap. Er bevinden zich vele exegetische titels onder, inclusief een commentaar op de integrale Heilige Schrift waaraan de auteur van 1439 tot 1457 werkte. Men telt ook wijsgerige traktaten en geschriften op het terrein van de scholastiek en het kerkelijk recht. Wat betreft het eerste genre is nog maar een deel van zijn aandacht uitgegaan naar de bestrijding of verdediging van de stellingen die door nominalisten dan wel realisten werden ingenomen, vooral aan de Keulse universiteit. In deze aandacht had het intellect van de Kartuizer zich te verhouden tot dat van Joannes Duns Scotus, Aegidius van Rome, Albertus Magnus en Thomas van Aquino, om alleen maar de grotere woordvoerders te noemen.²²²

Bij het kerkelijk recht horen ook de verhandelingen over het in zijn jaren actuele vraagstuk van paus en concilie, waaruit de Kartuizer een gematigde aanhanger van de conciliaire theorie blijkt te zijn. Van polemische inhoud (tegen de islam, tegen de simonie) zijn een tiental boeken. Verder worden liturgische stukken, de monastiek betreffende en parenetisch-sociologische titels geteld. Onder de laatste groep vallen verhandelingen over het leven van bisschoppen, aartsdiakenen, prelaten, pastoors, kanunniken, maar ook scholieren, kooplieden, krijgslieden, edelen, echtgenoten, weduwen en maagden. Voorts begaf hij zich ook op het terrein van de mariologie. Maar de nadruk lag op de ascese, zoals te verwachten bij kartuizers en zoals dat later in de bibliotheek van Bethlehem ook het geval zal blijken te zijn.²²³

Wat niet wegneemt dat één van Dionysius’ grootste verdiensten, en ook één van de indringendste eigenschappen van zijn oeuvre, is geweest dat hij mystiek en scholastiek nooit los van elkaar beoefende, door beide in een min of meer geslaagde synthese geïnspireerd en beïnvloed werd. Gevraagd welke van de twee de voorkeur verdient, zou hij toch zeker voor

²²¹ Kessen, ‘Petrarca en Limburg’, 61-62; Emery, ‘Prologue and queries’, 120; Kronenberg, ‘Catalogus’, 75 (overgenomen door Verschuere, *Bibliotheek*, 85, n. 69) noemt een exemplaar van Petrarca’s *De remediis utriusque fortunae* (M 147) dat blijkens het ex-libris aan de bibliotheek van Bethlehem toebehoorde. Petrarca’s broer Gerardo was kartuizer in de Grande Chartreuse; de monnik Adriaan de Kartuizer schreef een tractaat onder dezelfde titel: Gaens en Hendrickx, ‘Ritme van verandering’, 37; Martin, *Kempf*, 244.

²²² Teeuwen, *Dionysius*, 45-96.

²²³ Autore, *Bibliotheca cartusiano-mariana*, 19; Kronenburg, *Maria’s heerlijkheid*, III, 432-440; Axters, *Vroomheid*, III, 219-220; Emery, ‘Prologue and queries’, 121-123; Wassermann, *Dionysius*, 15; Maginot, *Dionysius*, 27-50; alternatieve indeling bij Pansters, *Kardinale deugden*, 140.

de eerste gekozen hebben – niet voor niets acht hij het veelzeggend dat Thomas zo goed als de enige heilige is die door de universiteit werd voortgebracht.²²⁴ Dionysius sympathiseerde met de *docta ignorantia* en kende de menselijke rede een geringe capaciteit toe in het bevatten van het metafysische en goddelijke.²²⁵

Met Dionysius verbonden is het enige moment dat we kennen waarbij in het Roermondse klooster zelf een debat wordt gevoerd. Prior Bartholomeus van Maastricht is in de late zomer en vroege herfst van het jaar 1444 lid van de delegatie van de Keulse universiteit op de Neurenbergse Rijksdag waar de in Basel gerezen problemen tussen paus Eugenius IV – van wie de op Dionysius betrekking hebbende uitspraak “laetatur mater ecclesia, quae talem habet filium” stamt – en het concilie besproken worden. De extraverte, actieve Bartholomeus trekt, mede op instigatie van de Keulse prior Joannes Schunde van Doetinchem, eenduidig partij voor de conciliaristen. Deze stellingname brengt Dionysius ertoe een aantal verhandelingen samen te stellen die gezamenlijk het traktaat *De auctoritate summi pontificis et generali concilii* vormen en waarmee de Kartuizer niet alleen posities van zijn opponent als onverenigbaar met het geloof aanmerkt, maar zich ook expliciet met kerkpolitieke, ecclesiologische thema's bemoeit en bovendien rechtstreeks ingaat tegen het gezag van zijn prior.²²⁶

Dionysius de Kartuizer leeft voort als de *doctor extaticus* die een spiritueel extremisme verenigde met een onuitputtelijke schriftelijke vruchtbaarheid. In de woorden van opnieuw Huizinga is Dionysius

“het volledigste type van de machtige godsdienstige enthousiast, dat de laatste middeleeuwen hebben opgeleverd. Het is een onbegrijpelijk energetisch leven; hij verenigt de vervoeringen van

²²⁴ “Quam multae et magnae universitatis in christianitate fuerunt et sunt, quam multa studentium millia fuerunt et sunt altis! Et tamen solus Thomas de Aquino ex illis canonizatus videtur, paucissimi alii. Cur hoc? Nisi quoniam altiora se quaesierunt et fortior se scrutati sunt; quae autem Deus praecepit ipsis, non debite seu non tam perfecte adverterunt.” (gecit. bij Teeuwen, *Dionysius*, 67, n. 31).

²²⁵ Sassen, *Geschiedenis*, 76-78.

²²⁶ Emery, ‘Prologue and queries’, 123; Wassermann, *Dionysius*, 204 e.v. en de in 206, n. 23 genoemde literatuur; Meuthen, ‘Nikolaus von Kues’, 104-105 en 106, n. 32. Vgl. Nissen, bespreking van Meijknecht, *Bartholomeus van Maastricht*, 375. Het vlak na de stadsbrand van 1665 uitgebrachte dichtbundeltje *Ruraemunda vicens, ardens, renascens* van Willem van Blitterswijk beschouwde Bartholomeus van Maastricht en Dionysius de Kartuizer als de twee geleerde monniken bij uitstek van Bethlehem dat “à duobus celeberrimis viris, eruditione ac scriptione clarissimis (...) est illustre.” (13). De uitroep van Eugenius IV: Emery, *Bibliotheca manuscripta*, 354; Maginot, *Dionysius*, 6; Kamann, *St. Barbara*, 193.

de grote mystieken, de wildste ascese, de voortdurende gezichten en revelaties van de geestesziener met een schier onafzienbare werkzaamheid als theologisch schrijver en praktisch geestelijk raadsman.”²²⁷

Anderzijds kan door het uitzonderlijke van zijn persoonlijke vroomheid zijn werkelijke betekenis voor zijn omgeving gemakkelijk overschat worden. Dionysius’ ordesoversten zijn in ieder geval op hun hoede geweest voor uitwassen in zijn geestelijk leven. Dergelijke uitwassen mogen we althans vermoeden in de “transgressiones atque abusus satis graves”, waartegen de prior van Keulen in diens kwaliteit van visitator in 1446 opgedragen werd maatregelen te nemen.²²⁸ In dit licht gezien lijkt overigens de interpretatie van sommige deskundigen van Hugo Claus’ complexe roman *De verwondering* waarin zij in de hoofdpersoon, de onder psychiatrische behandeling staande leraar Victor-Denijs de Rijckel, een verwijzing zien naar de Kartuizer, nog niet eens zo ver gezocht.²²⁹

Vermoedelijk is in Dionysius’ tijd en door zijn toedoen het fundament gelegd voor de bibliotheek van Bethlehem. De Kartuizer zat vaak verlegen om het schriftelijke materiaal dat hij voor zijn werk nodig had.²³⁰ Dit gebrek aan boeken vormde natuurlijk des te meer een probleem omdat Dionysius juist een compiler, een samenvatter van maar liefst nagenoeg de hele schatkamer der middeleeuwse theologie was. Het noodzakelijke van zijn zakelijke reizen verenigde hij dan ook met het nuttige van het bezoek aan kloosterbibliotheken om er aantekeningen en afschriften te maken bij en van werk dat hij nodig had.²³¹

Het meest typeert Dionysius dat hij zich tot twee keer toe, als procurator in 1459 en als stichter van het Vughtse huis een tien jaar later, uit zijn wereldlijke besognes moest terugtrekken omdat hij – als mysticus,

²²⁷ Huizinga, *Herfsttij*, 194; Swenden, ‘Dionysius’, k. 148; vgl. Nissen, ‘Dionysius de Kartuizer’, 70 en Wassermann, *Dionysius*, 14-15. Precies dit citaat ook bij Pansters, *Kardinale deugden*, 138, n. 123.

²²⁸ Gecit. bij: Scholtens, ‘Kartuizerconvent vóór de 16e eeuw’, 200, n. 48 en bij Hogg, ‘Kartuis van Roermond’, 81 en 261-262, n. 61, vgl. n. 69; vgl. Meijknecht, *Bartholomeus van Maastricht*, 13 en de bespreking hiervan door Nissen, 375; Emery, *Bibliotheca manuscripta*, 21 en n. 27 ald., 189; Swenden, ‘Denys le Chartreux’, k. 257; Chaix, *Réforme et contre-réforme*, 964, n. 27; Wassermann, *Dionysius*, 10 en n. 20 ald.; deze auteur verbindt (207) deze passage met het conflict tussen Dionysius en Bartholomeus (die mogelijk “der Urheber der Anzeige” is), maar verklaart daarmee niet waarom een zekere Gerard van Munster samen met Dionysius genoemd wordt.

²²⁹ Klein, ‘Claus’, 4.

²³⁰ *Infra*, par. V.1.

²³¹ Mulder, ‘Dionysius’, k. 394; Nissen, ‘Bibliothek’, 189.

extaticus, schrijver in zijn cel – er niet voor geprepareerd was.²³² Het bijkomende bibliografische nut van zijn uithuizigheid moet een verzachting van leed geweest zijn.

Na Dionysius

De vijftiende eeuw heeft verder nog een aantal andere belangrijke auteurs gekend die tot het convent Bethlehem behoorden. Onder hen is een mogelijk familielid van Dionysius, namelijk Jan van Rijckel. Van hem zijn een aantal traktaten over de muziek bekend, te weten een *De musica plana*, een *De cantu mensurabili* en een *De arte musicae* – waarvan de proloog van Dionysius zou zijn.²³³ Een zekere Daniël, “humil. monach. carthus.” die het leven van Joannes Climacus beschreef, was misschien een monnik van Bethlehem.²³⁴ Uitermate belangrijk is, zeker in de periode vóór en vlak na het begin van het tijdperk van de boekdrukkunst, het afschrijven van handschriften geweest. Van zeker een tiental Roermondse monniken uit de vijftiende eeuw is bekend dat zij hun dagen deels vulden met het kopiëren van andermans werk.²³⁵ Niet alleen leidde deze arbeid tot de basis voor de kartuizerbibliotheek, het kopiëren was natuurlijk ook een bijzonder effectief middel voor het internaliseren en memoriseren van de inhoud van de vermenigvuldigde geschriften.

Tegen het einde van de eeuw zijn de kartuizers daarnaast voor het eerst betrokken bij met het laten drukken van werk, al is hun rol misschien alleen maar het aanleveren van de kopij geweest. In 1495 verschijnen in Neurenberg bij Peter Wagner de *Specula omnis statu humane vite v. patris Dionysii prioris domus carthusie in Ruremund*, welke *Specula* overigens niet van de hand van Dionysius de Kartuizer, maar van die van zijn ordegenoot Jacob van Gruijtrode zijn.²³⁶

²³² Bijv. Swenden, ‘Denys le Chartreux’, k. 257-258.

²³³ Scholtens, ‘Nalatenschap’, 23-24; Id., ‘Kartuizerconvent vóór de 16de eeuw’, 231; Mougél, *Denys le Chartreux*, 9, n. 4; Id., *Dionysius der Karthäuser*, 9, n. 2. De toeschrijving door Mougél, door Scholtens overgenomen, lijkt dubieus: de aanhef van de editie van De Coussemaker noemt de auteur van *De musica plana* niet (“cujusdam carthusiensis monachi”), het expliciet zegt: “explicit liber de musica scriptus Gandavi per me M. Anthonium de Aggere Sancti Martini.” (De Coussemaker, *Scriptorum de musica nova series*, II, 434-484; de verwijzing van Mougél naar *Idem*, IV, 12, is een kennelijke vergissing, zoals hij er vele maakt in bibliografische referenties (Meuthen, ‘Nikolaus von Kues’, 117, n. 81)); vgl. ook Emery, ‘Prologue and queries’, 142-144.

²³⁴ Hs. Dion. 13; is hij dezelfde als de donaat van die naam die de plundering van 1572 overleefde (Scholtens, ‘Kartuizerconvent in de zestiende eeuw’, 109, 110, 112; Schwengel, *Apparatus*, 360)?

²³⁵ *Infra*, par. V.1.

²³⁶ Verschueren, *Bibliotheek*, 71-72, nrs. [295-296]; Seynaeve, ‘Gruitrode’, 409-410; in 1540 werd het werk heruitgegeven: *Eximium planeque divinum opus incomparabilis theologi Dionysii, professione carthusiani, in quo opere continentur quinque humanae vitae specula (...) opus hactenus desideratum et nuper in carthusia Ruraemundensi inventum* (Keulen, Ioannes

Een andere snipper van blijk van intellectuele activiteit, heeft te maken met één van de weinige geluiden over dissidente opinies in het klooster. Het generaal kapittel moest in 1489 namelijk een Roermondse monnik ernstig vermanen omdat hij een ergernis gevende verhandeling had geschreven. De astrologische bespiegelingen van de anonymus, ingegeven door de verschijning van kometen, leidden hem tot de conclusie dat de Antichrist in 1472 zou zijn geboren en zich in 1504 zou openbaren. Zelfs had hij de bisschop van Utrecht, David van Bourgondië, gevraagd het geschrift in diens bisdom te publiceren. Een kerkerstraf was het lot van de auteur, tot het moment dat de visitatoren hem voldoende overtuigd van zijn eigen dwalingen zouden achten.²³⁷

De zestiende eeuw staat voor Bethlehem op geestelijk terrein in het teken van de grote uitgave van de werken van Dionysius de Kartuiser. Al was de rol van de Roermondse kartuis hier in de eerste plaats die van bewaarder van Dionysius' oorspronkelijke autografen, en op dat vlak was diens huis zeker niet de enige bron.²³⁸ Al rond 1510 hadden de kartuizers van Sint-Sophia in Vught op hun kosten een traktaat *Vanden loflijken maeghedelijken leven* van Dionysius bij Laurens Hayen in 's-Hertogenbosch laten drukken.²³⁹ En rond dezelfde tijd had de Bazelse kartuiser Gregor Reisch met zijn stadgenoten Johann Amerbach en Johann Froben een editie van de werken willen bewerkstelligen. Hij kon echter niet de beschikking krijgen over de handschriften.²⁴⁰ Het initiatief tot de uiteindelijke uitgave ging uit van de bevlogen Keulse kartuiser Dirk Loër a Stratis die de benodigde fondsen en personele ondersteuning bijeenbracht, een initiatief dat in 1530 door het generaal kapittel bekrachtigd werd in het verlenen van een formele opdracht tot de uitgave.²⁴¹

Ruraemundanus, 1540) (*Ibid.*, 51; vgl. Emery, *Bibliotheca manuscripta*, 446-447). In de titel van 1495 wordt Dionysius onterecht prior genoemd. De uitgave van 1540 vormt onderdeel van het Keulse *Opera omnia*-project van Dionysius. Geen van beide boeken komt voor in de Bethlehem-bibliotheek.

²³⁷ "et de scriptis domni N. de Antichristo committimus Visitatoribus Provinciae, ut diligenter inquirant, et culpabilem inventum acriter puniant; et sub poena perpetui carceris eum ab huiusmodi in reliquum prohibeant, quia plures per sua phantastica scripta scandalizavit": cit. uit de chartae van 1489 bij Hogg, 'Kartuis van Roermond', 265, n. 104, ook n. 105 en bij Scholtens, 'Kartuiserconvent vóór de 16de eeuw', 230, n. 209, ook n. 210 ald. en 203; Basin, *Histoire*, 101-105; Fruytier, 'Basin'; Nissen, 'Geschiedenis', 72; Id., 'Nalatenschap', 24-25; Hendrickx, 'Uit het literaire erfgoed', 111; Weijling, 'Wijbisschoppen', 272.

²³⁸ Emery, *Bibliotheca manuscripta*, 589-590.

²³⁹ Verschueren, 'S. Sophia'. 376-377 en n. 9 ald.; Van den Oord, *Bosch' boekbedrijf*, 78, 85.

²⁴⁰ Emery, *Bibliotheca manuscripta*, 30; Sexauer, *Schriften*, 133.

²⁴¹ Mulder, 'Loër'; Rütting, 'Loher (Dirk)', k. 962; Welters, 'Denys le Chartreux', 356-357; Wienand, 'Kartäuser'; Chaix, *Réforme et contre-réforme*, 959-960, n. 5; Kamann, *St. Barbara*, 320-

Het *Opera omnia*-project moet gezien worden in het kader van de hervormingsbeweging die in de decennia vóór het Concilie van Trente vanuit verschillende geledingen van de kerk geïnitieerd werd. Van diverse zijden poogde men om op de renaissancepauzen invloed uit te oefenen die hen nu definitief zou doen besluiten tot eenduidige maatregelen om dat te keren wat door velen als louter verval werd beschouwd.²⁴² Het is dan ook niet voor niets dat bijna elke band van Dionysius' werken wordt voorafgegaan door een opdracht aan de paus dan wel een belangrijk wereldlijk machthebber als de Duitse keizer, de koning van Engeland, het stadsbestuur van Keulen, de aartsbisschop van Trier, de prins-bisschop van Luik, de hertog van Gelre of de universiteiten van Keulen, Leuven, Trier of Parijs. De opdrachten sporen hen er aan de hand van voorbeelden uit de traktaten van Dionysius – die in zijn tijd immers dezelfde feilen in het kerkelijk leven had aangewezen, – meer of minder verhuld toe aan op zijn minst het goede voorbeeld te geven.²⁴³ Het is evenmin voor niets dat banden als die met Dionysius' commentaar op de Handelingen der Apostelen vooraf worden gegaan door lofdichten van bijbels-humanistisch aangelegde geleerden als Alardus Aemstelredamus.²⁴⁴

Het initiatief voor de uitgave ging van Keulen uit. In het Roermondse klooster waar hij geleefd en gewerkt had, bewaarde men zijn handschriften. Rondom het bewaren en drukken leverden ook enkele Roermondenaren inhoudelijke bijdragen. Zo stelde prior Gerard Vredis in samenwerking met zijn Keulse collega Pieter Blomevenna de opdracht aan hertog Karel van Gelder op die voorafgaat aan de in 1530 verschenen band met Dionysius' commentaar op de brieven van Paulus.²⁴⁵ De monnik Jan Eren vertrok uit eigen beweging naar Keulen als afschrijver; eenmaal daar bezorgde hij ook, met de benedictijn Martinus Stippius en op verzoek van de uitgever Eucharius Cervicornus, een *Breve evangeliorum monotessaron* van de boven zijn manuscript overleden Antonius Broekweg a Königstein.²⁴⁶ De sacrista uit deze periode, Willem Wellen, was *qualitate qua* ook bibliothecaris en bewees uit dien hoofde

327. Al vóór 1500 waren werken van Dionysius gedrukt, naast het in n. 236 genoemde: Emery, 'Prologue and queries', 127, n. 53 voor een overzicht daarvan.

²⁴² Emery, 'Prologue and queries', 127-129; Mourret, *Histoire*, V, 459 e.v.

²⁴³ Sommer, 'Kölner Kartause', 41-45; Scholderer, 'Works'; Hogg, 'Kartause, Köln und Europa', 180, 188, n. 108-109; Chaix, *Réforme et contre-réforme*, 211-233; Kettenmayer, 'Aus einer grossen Zeit', 41; Wagner, 'St. Barbara', 45-46; Dückers, 'Dionysius de Kartuizer'; Id., 'Dionysius' commentaren'. Specifiek voor de Keulse dedicaties: Chaix, 'Sainte-Barbe'.

²⁴⁴ Emery, 'Prologue and queries', 120; Kölker, *Aemstelredamus*, 107, 301.

²⁴⁵ Scholtens, 'Vredis', Mulder, 'Blomevenna'; vgl. Mosmans, 'Priors', 62 en Id., 'Kartuizers', 52.

²⁴⁶ Chaix, 'Cologne', 99.

belangrijke diensten in het project. Zo spoorde hij in de bibliotheek Dionysius-handschriften op die in eerste instantie over het hoofd gezien waren.²⁴⁷

In het voorwoord van de uitgave van een tot dan nog onbekende tekst noemde Dirk Loër Wellen “indefess[us] (...) synagonista, nostrique Dionysii lucubratiuncularum conquisitor.”²⁴⁸ Wellen maakte daarbij vergissingen en stuurde ook *spuria* naar Keulen.²⁴⁹ Dat mag hem misschien niet kwalijk worden genomen, maar het plaatst wel een kanttekening bij de aandacht waarmee sinds Dionysius’ dood kennelijk met diens theologische nalatenschap was omgesprongen.

Wellen is mogelijk een ontwikkelde, actieve randfiguur geweest in de hervormingsbeweging waar ook het Dionysius-project in te plaatsen valt. Aan hem en aan zijn broeder Humoldus Bunen is een door Verschuieren al gesignaleerde brief gericht van de Mechelse gardiaan van het minderbroedersklooster Franciscus Monachus, vermoedelijk te dateren in 1529.²⁵⁰ Blijkbaar hebben de monniken de aardglobe bewonderd die de franciscaan vervaardigd had met de hulp van de graveur Gaspar van der Heyden. De globe was de eerste in zijn soort en moet een bezienswaardigheid geweest zijn (er is geen exemplaar meer van over).²⁵¹ In een aardrijkskundige uitweiding benoemt de cartograaf de verdeling van de onbekende gebieden tussen Spanje en Portugal (refererend aan het Verdrag van Zaragoza uit 1529, een precisering van het beroemde van Tordesillas uit 1494). In zijn optiek staan de beide helften voor de beide vleugels die in de Openbaring van Johannes aan de vrouw worden

²⁴⁷ Scholtens, ‘Wellen’; Nissen, ‘Bibliothek’, 191; Chaix, *Réforme et contre-réforme*, 211-219; Mosmans, ‘Priors’, 62; Id., ‘Karhuizers’, 52; Wagner, ‘St. Barbara’, 45-46; Kamann, *St. Babara*, 324; vgl. Verschuieren, *Bibliotheek*, 27, 68 en Scholtens, ‘Kartuizerconvent in de zestiende eeuw’, 93-94, 100-101; Hogg, ‘Kartause, Köln und Europa’, 179-180; Kettenmayer, ‘Kölner Kartause’, 41; Schneider, *Kölner Kartause*, 43; Greven, *Kölner Kartause*, 50-85; Vennebusch, ‘Klosterbibliothek’, 90; Mougél, *Denys le Chartreux*, 85-86; Ingold, *Manuscripts*, 5. Eerder al, rond 1500, had de Diestse kartuizer Pieter Dorland voor zijn biografie van Dionysius (in zijn *Chronicon cartusiense* (Keulen 1608) 392-439) gebruik gemaakt van inlichtingen hem verstrekt door Roermondse kartuizers die Dionysius nog gekend hadden: Scholtens, ‘Kartuizerconvent vóór de 16de eeuw’, 229, n. 205, 232; Meuthen, ‘Nikolaus von Kues’, 112. Eren in de *chartae* van 1530: Goder, ‘Roermondse kartuis’, 279, n. 55.

²⁴⁸ Emery, *Bibliotheca manuscripta*, 399, 30 e.v. en 88 voor een aantal concrete voorbeelden van Dirk Loërs onderzoek in de Dionysius-handschriften.

²⁴⁹ *Ibid.*, 159-160.

²⁵⁰ ÖNB, Cod. 10927; Verschuieren, *Bibliotheek*, 76-77, nr. [311]. De datering volgt uit ten eerste de biografische feiten van Bunen en Wellen (de eerste stierf in 1535, de tweede deed omstreeks 1523 professie (Scholtens, ‘Kartuizerconvent in de zestiende eeuw’, 99-100)), en vervolgens uit de referentie aan Monachus’ werkje *De orbis situ ac descriptione* (rond 1524-1527), de terugreis van Cortes naar Spanje (1528) en het Verdrag van Zaragoza (1529).

²⁵¹ De Troeyer, ‘Monachus’; Van der Aa, *Biographisch woordenboek*, XII-2, 971-972; De Smet, ‘Van der Heyden’.

gegeven, “om naar de woestijn te vliegen, naar de plaats voor haar bestemd.”²⁵² Hij vraagt de beide kartuizers te doen wat bij hun staat hoort – “vobis viris contemplativis occasionem dedisse sufficiat” – om de verkondiging van deze boodschap te bevorderen. Met een beroep op het Evangelie roept de schrijver op de tekenen van de tijd te verstaan en te bidden voor de werkers in de wijngaard van de Heer, overal ter wereld.²⁵³

De eerste helft van de zestiende eeuw was niet alleen voor de Keulse, maar ook voor de Roermondse kartuis een periode van apostolaat. In dezelfde tijd als waarin de Dionysius-editie werd bezorgd, legden haar bewoners zich speciaal toe op het (doen) uitgeven van een Nederlandse vertaling van een Latijns geschrift. Het gaat om een werk dat voor een publiek van geestelijken op zoek naar teksten in de volkstaal met bruikbaarheid voor hun praktijkuitoefening – een in deze tijd groeiende ‘markt’ – kon strekken tot persoonlijke overpeinzing en tot stof voor hun preken.²⁵⁴

De tekst die we bedoelen – er kunnen er meer geweest zijn – is voor het eerst gesignaleerd door een onbekende contribuant aan *De Volksmissionaris* van 1897, een jaar later door S. Autore, en later opnieuw door Verschuieren in de Amsterdamse universiteitsbibliotheek, terwijl Scholtens een exemplaar in de Grande Chartreuse achterhaalde.²⁵⁵ De tekst is de Nederlandse vertaling van een bundel preken van Judocus Clichtoveus. Deze *doctor* van de Sorbonne, leerling van Jacob Faber Stapulensis, had zich eerder bewogen op het terrein van de *artes*, de filosofie en de scholastiek. Vanaf ongeveer 1520 kon hij er niet meer onderuit al zijn intellectuele krachten in te zetten tegen Maarten Luther.²⁵⁶ Haymeraan Schweller, hofkapelaan van rooms-koning Ferdinand, vertaalde Clichtoveus’ preken op het Onze Vader, Ave Maria, Credo, de tien geboden en de zeven sacramenten in het Duits en gaf deze in 1547 uit met een opdracht aan zijn heer en diens jongste zoon Karel.²⁵⁷ Deze in Ingolstadt verschenen bundel is vervolgens vrij snel – de approbatie dateert van 12 januari 1552 – in handen gekomen van de monniken van

²⁵² Apok. 12:14.

²⁵³ Mt. 24:14-15. Het afschrift van deze brief is opgenomen in een verzamelband met missionerende teksten (zie par. V.2.) en de verhandeling *De orbis situ ac descriptione* van Monachus in handschrift, waarnaar in de brief verwezen wordt.

²⁵⁴ Pleij, ‘Boekeninventaris’.

²⁵⁵ ‘Kartuizers’, 330; Verschuieren, *Bibliotheek*, 78, nr. 2; Scholtens, ‘Kartuizerconvent vóór de 16de eeuw’, 221, ook bij Id., ‘Nalatenschap’, 30 en Kronenburg, *Maria’s heerlijkheid*, III, 440; Spaapen, ‘Stoffen’, 92, n. 3.

²⁵⁶ Clerval, ‘Clichtove’.

²⁵⁷ Clichtoveus, *Predigten*; de koptitel zegt dat de voorrede aan Karel is gericht.

Bethlehem die er op hun beurt een Nederlandse vertaling van vervaardigden en die in Antwerpen bij Jan Roelants in 1554 uitgaven.²⁵⁸

Schweller, wiens voorwoord zo goed als woordelijk werd vertaald, koos deze tekst naar eigen zeggen omdat het voor eenieder van groot of klein verstand de voornaamste geloofspunten helder en bondig uiteenzet.²⁵⁹ Ten tweede omdat de auteur dicht bij Schrift, concilies en Vaders blijft – Schweller citeert de tweede brief van Paulus aan de Korintiërs.²⁶⁰ Ten derde omdat de preken de verzoening beogen en niet de hatelijke scherpstijperij bezigen die zo veel toehoorders afstoot. En tenslotte omdat de homiletische vorm het zowel voor priesters als voor leken bruikbaar maakt. Aan het laatste argument voegt Schweller nog toe dat het boek ook van nut is voor de vele Italianen die naar Tirol komen en daar Duits leren om in die taal te kunnen preken.²⁶¹ Ze kunnen dat gemakkelijk doen door er de Latijnse vertaling naast te leggen. Het is natuurlijk merkwaardig dat de Roermondse kartuizers ook deze passage overnemen, terwijl die voor het beoogde Gelders, Brabantse, Vlaamse of Hollandse publiek irrelevant en mogelijk moeilijk te plaatsen zal zijn geweest.

Hoe dan ook is de keuze voor deze tekst goed te situeren in de hervormingsbeweging zoals die precies in deze tijd van de Keulse kartuis uitging, ook al is de wijdlopige referentie aan de strijd om de zaligmaking door werken, geloof, of beide, wel heel generiek in de contemporaine theologische en pastorale literatuur.²⁶² Clichtoveus werd door Dirk Loër en de zijnen gerekend tot de intellectuele referenten voor hun spirituele streven.²⁶³ Net zoals de Dionysius-editie opriep tot interne hervorming van de kerk, zo benoemt ook Schweller – en met hem de monniken van Bethlehem – de ‘lauwheid en onachtzaamheid’ van de geestelijken die door hun kwade leven en leringen het slechte voorbeeld gaven, waardoor de vijand de kans kreeg onkruid onder de tarwe te zaaien.²⁶⁴

²⁵⁸ Id., *Sermoenen*.

²⁵⁹ Het vertaalde voorwoord, bijv. (Schweller): “Darumb soole sich niemandt sparen, er sey jung oder alt, sonder sein Vermögen, darstrecken, auff das die armen Schefelein welche Christus theur, nit umb Goldt oder Silber, sonder umb sein kostbarlich rosenfarb Blut erkaufft hat, aus dem Rachen des Teufels gerissen, unnd die noch nit verfürd sind, mit allem Fleiß erhalten werden”(3r-v); (vertaling): “Daer om en soude hem nyemant sparen, hi si ionc oft out: maer zijn vermoghen daer toe doen, dat dye arme schaepkens (die welcke Christus so dier gecocht heeft, niet om gout oft zilver, maer met sine preciosen dierbaren roodende) wt den tanden ende ketenen des duyvels ghetoghen ende ghenomen moghen worden, ende dat dyeghene die noch nyet verleydt en zijn, met alle vlijte ende naersticheyt behouden werden.” (3r.).

²⁶⁰ 2 Kor. 6, 14-18.

²⁶¹ Clichtoveus, *Sermoenen*, 6v.

²⁶² *Ibid.*, 6v-7r.

²⁶³ Chaix, *Réforme et contre-réforme*, 230 en en 974, n. 88.

²⁶⁴ Clichtoveus, *Sermoenen*, 4v.

Behalve de ten opzichte van de Duitse uitgave nieuwe houtsneden, de uitgewerkte initialen en een toegevoegde inhoudsopgave, is in de Antwerpse editie geen eigen inbreng te zien – noch van de uitgever noch van de vertalers zelf. Ook al is uit de omstandigheden de aanleiding wel herkenbaar, deze bron laat verder niets los over de beweegredenen. Zelfs mogen we niet uitsluiten dat het initiatief feitelijk bij de confraters van Sint-Barbara in Keulen lag, in wier handen de vertaling van Schweller misschien gemakkelijker terecht kon komen dan in die van de Roermondenaren.

Waar deze bron vooral zwijgt over dat wat graag geweten wil worden, daar is een andere op dit stuk uiteindelijk van geen waarde gebleken. De toeschrijving namelijk door Jos. Habets aan de Roermondse kartuis van een handschrift dat onder andere een mysteriespel rond het huwelijk van Jozef en Maria en een legende van de heilige Anna bevat, kon – zoals uit een grondige studie van A. Ampe uit de tweede helft van de jaren zeventig bleek – niet overeind gehouden worden. Ook al bevond het handschrift zich in de broedersbibliotheek van Bethlehem en ook al werd het Jozef- en Maria-spel de dag na Pinksteren 1545 na afloop van de processie op de Roermondse Markt opgevoerd.²⁶⁵

De Roermondse kartuis staat in opvallend contrast met het moederklooster in Keulen. Zoals G. Chaix in zijn gedetailleerde studie uit 1981 uitvoerig uit de doeken doet, werd daar in de zestiende eeuw een bijzonder intensieve literaire nijverheid aan de dag gelegd. Een literaire nijverheid die geheel in het teken stond van het bieden van tegenwicht tegen de opkomende reformatische beweging en waarvan de uitgave van Dionysius' werken slechts een deel vormt, naast bijvoorbeeld de actieve verspreiding van het populaire spirituele traktaat de *Evangelische peerle*. Onder de prioren Pieter Blomevenna en Gerard Kalkbrenner hebben Keulse monniken-geleerden als Dirk en Bruno Loër en Justus Lanspergius de editie van talrijke contemporaine en historische kerkelijke auteurs gebruikt om – impliciet in het bezorgen en beschikbaar stellen van de teksten zelf en expliciet in de opdrachten en voorwoorden – tal van invloedrijke functionarissen binnen en buiten de kerk aan te sporen, te

²⁶⁵ Habets, 'Mysteriespel', m.n. 127-128; Verschueren, *Bibliotheek*, 74, nr. [301]; Dückers, 'Volkstalig handschrift [229]'; de ontkrachting van Habets' toeschrijving door Ampe ('Philips van Meron en Jan van Denemarken' en Id., 'Jan van Denemarken's processiespel'; zie ook Id., 'Dorlandus en Van Gelre', 40, n. 15 en Autore, 'Dorland', k. 1783) werd samengevat door Nissen, 'Jan van Denemarken', die ook een bibliografie rond het vraagstuk geeft (de door Spiertz en Willems, *Gids*, 244, genoemde bijdrage van C. H[uysmans] over dit onderwerp is met de daar aangegeven bibliografische data niet vindbaar); zie verder: Habets, *Geschiedenis*, II, 382; Mosmans, 'Karthuizers', 53; Romen, 'Onderwijs', 179.

vermanen en te bemoedigen in hun positie ten opzichte van de gedachten van Luther, Calvijn en andere grondleggers, ten opzichte van de strevens van protagonisten van het protestantisme én ten opzichte van de binnen de oude kerk heersende hervormingsopinies.²⁶⁶

Vergeleken met Sint-Barbara was Bethlehem in deze periode dus een plaats van 'rust'. Hoewel we de Keulse inspanningen bijna louter kennen door hun uitdrukking in gedrukte, bewaard gebleven bronnen en dus in theorie in Roermond een tenminste vergelijkbaar 'intellectueel hoogtij' geheerst kan hebben, is het gezien de omstandigheden niet waarschijnlijk dat dat hoogtij enkel en alleen door het gebrek aan bronnenmateriaal aan ons oog wordt onttrokken. Desalniettemin blijft de, niet alleen fysieke en materiële, maar ook literair-wetenschappelijke 'rust' in Roermond – indien men een vergelijking trekt met Keulen – opvallend. Dit contrast doet echter eerder denken aan een, in vergelijking met de meerderheid van de andere kartuizen, bijzondere positie van Keulen dan van Roermond.²⁶⁷

Arnold Havens en andere jezuïeten

De kartuizers van Keulen lieten hun hervormende invloed gelden via zowel het aanmoedigen van de mystieke kring waaruit de *Evangelische peerle* ontstond, als door actieve steun aan de nieuwe orde van Ignatius van Loyola.²⁶⁸ Een exponent van een volgende generatie 'Keulse' jezuïeten is Arnold Havens geweest. Even na 1600 werd hij voor langere tijd door Bethlehem onder haar dak ontvangen. Havens, geboren in 's-Hertogenbosch in 1540, had na zijn studie bij de jezuïeten theologie gestudeerd in Keulen, daar aan de universiteit zijn doctorsgraad behaald en binnen de orde diverse bestuurs- en onderwijsfuncties bekleed. In 1586 echter nam hij het habijt van Bruno aan door een professie in het Leuvense klooster. De motivatie blijft duister, maar het schijnt dat hij om een aantal onvoorzichtigheden als rector in Keulen aangemoedigd is zijn heil buiten de Sociëteit te zoeken. Ook in de kartuizerorde waren vele bestuursfuncties Havens' deel. Zo was hij meerdere malen visitator en ook prior, te weten van de huizen in Vught, Luik, Leuven en Brussel. In 1601 gaf Havens te kennen dat hij verlangde naar rust en afstand van alle

²⁶⁶ Chaix, *Réforme et contre-réforme*, m.n. 143-326 en speciaal de appendices II en III: 759-790; ook Id., 'Traductions'; Braunsberger, 'Kartause', 141-144; 'Katalog', 154-162; Greven, *Kölner Kartause*, 98 e.v.; Begheyn, 'Evangelische peerle'; Dlabáčová, 'Herp in de herberg', 27-32; Kamann, *St. Barbara*, 295-351.

²⁶⁷ Chaix, *Réforme et contre-réforme*, 407, noemt Sint-Barbara "la Chartreuse la plus prodigieuse de l'Europe du Nord au XVIe siècle"; vgl. ook Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 321.

²⁶⁸ Kamann, *St. Barbara*, 337 e.v.

ambtelijke beslommeringen: zijn prioraat in Brussel was bepaald niet zonder rumoer verlopen. Hij werd van zijn functies ontheven en vond de gezochte beslotenheid in het Roermondse kartuizerklooster. Daar is Havens tot 1603 gebleven, waarna men hem wederom een prioraat (opnieuw dat van Vught) oplegde.²⁶⁹

In een brief uit maart van datzelfde jaar, geschreven uit Vught, beklaagt Havens zich er tegenover Tilman Vosmeer, broer en secretaris van de apostolisch vicaris Sasbout Vosmeer, over dat men hem opnieuw met een ambt heeft bedacht. Dit terwijl hij zich toch, ook gezien zijn leeftijd, veel liever op de “studys atque spiritualibus exercitijs” zou toeleggen. Hij schrijft dit na een passage waarin hij uitweidt over de fouten die zijn geslopen in de verkorte Surius-editie van zijn Keulse confrater Zacharias Lippeloo. Kennelijk was dit het type werk dat hem in de voorafgaande, Roermondse, periode vooral heeft beziggehouden.²⁷⁰

Inderdaad heeft Havens in de paar jaar in Bethlehem de rust in de eerste plaats gezocht in historisch werk. Naar hij zelf vermeldt evenwel, was dit niet het vooropgezette doel van zijn verblijf in Roermond, maar werd hij – eenmaal aangekomen – tot dat werk aangespoord door de toenmalige Roermondse bisschop Henricus Cuyckius.²⁷¹ Havens heeft zich in deze tijd dan ook toegelegd op de voorbereiding van een aantal later verschenen geschiedkundige werken, deels in de nieuwere hagiografische traditie zoals die zich door Guilielmus Estius (die de geschiedenis van de martelaren van Gorcum schreef) en Laurentius Surius begon te vormen.²⁷²

²⁶⁹ Hartmann, *Martelaren*, 56-60; Van Beuningen, *Lindanus*, xxx-xxxii; Van Gils, ‘Havensius’; Scholtens, ‘Havens’; Id., ‘Havens’; De Grauwe, *Prosopographia*, 61, nr. 236; Id., *Historia*, 208, 233-234; Van Arenbergh, ‘Havens’, k. 796; Carlat en Timmermans, ‘Bonnefoy’, 104, n. 6; Welters, ‘Denys le Chartreux’, 354-355, 360 e.v.; De Grauwe, ‘Jésuites-chartreux’, 55-57; Gerlach, ‘Vosmeer’, 215, n. 44; Van de Vorst, ‘Passage’, 28-29; Autore, ‘Havens’, meent dat Havens in Trier zijn doctorsgraad behaalde, maar hij vergist zich ook in het jaar van de moord op de Roermondse kartuizers (“1577”). De jezuïet en geschiedvorser H.J. Allard hielp rond 1896 een collega-auteur aan biografische data over Havens (Velthuysen, ‘Aanteekeningen’, 56, n. 1).

²⁷⁰ Arnold Havens aan Tilman Vosmeer, 12 maart 1603: AVHZ, inv. nr. 444, brief nr. 1472; zo ook Havens’ levensbeschrijving door een anonymus: “Si quidem hic tantus, qui se sponte nudaverat omnium favoribus mortalium ut unum Christum lucrificerat, dum se quiete sua frui posse putat in omnem vitae suae reliquiam aetatem, numquam ita potuit abscondi, quin conspicua fieret virtus eius, et extraheretur in lucem.” (an., *De vita et moribus Arnoldi Haventii*: KBB, *Handschriften*, inv. nr. 3856 (Van den Gheyn, 4651-68), nr. 35, f. 222v-225v, ald. f. 223v-224r); vgl. Gerlach, ‘Vosmeer’, 208, n. 16 en 221-222, n. 71. Sasbout Vosmeer onderhield contacten met de Keulse kartuizers: Ibid., 260 e.v.; Chaix, *Réforme et contre-réforme*, 357, 381-382.

²⁷¹ Van Beuningen, *Lindanus*, xxx, n. 1; Hartmann, *Martelaren*, 60-61.

²⁷² Hartmann, *Martelaren*, 62 e.v.

Havens' bekendste resultaat is de *Commentarius de erectione novorum in Belgio episcopatum* (1609), waarvoor de auteur gebruik maakte van onder andere de Roermondse bisdomarchieven. Verder werkte hij aan een *Speculum haereticarum crudelitatis* (1608) en aan de editie van een *Commentariolus de vita ratione et martyrio octodecim cartusianorum qui in Anglia sub rege Henrico VIII, ob ecclesiae defensionem ac nefarii schismatis detestationem crudeliter trucidati sunt*, een verhandeling van de Engelse kartuizerprior Maurice Chauncer, een ordegenoot die in Havens' tijd met zijn overgebleven monniken gastvrijheid vond in Zuidnederlandse huizen.²⁷³ Tenslotte schreef Havens in Roermond aan zijn geschiedenis van de Roermondse martelaren, de *Historica relatio duodecim martyrum cartusianorum qui Ruremundae agonem suum compleverunt*.²⁷⁴

In deze jaren heeft Havens gestaan in drukke correspondentie met en betrekking tot een aantal van de belangrijkste geleerde geestelijken uit de late zestiende en vroege zeventiende eeuw. Eén van hen was de al genoemde Cuyckius, ongetwijfeld degene die Havens toegang verleende tot de Roermondse episcopale archieven waarin hij de historie van de oprichting van de nieuwe bisdommen in de Nederlanden kon bestuderen. Gemotiveerd door zijn bijzondere sympathie voor de orde, bezocht Cuyckius Havens elke week. Deze sympathie bracht hem er onder andere ook toe in 1608 een open brief te schrijven aan een ongenoemde kartuizer die tot het protestantisme was overgegaan.²⁷⁵ Over Cuyckius verscheen ook een biografie in de *Commentarius de erectione episcopatum*, evenals over zijn voorganger Wilhelmus Lindanus.

Om informatie te verkrijgen voor zijn onderzoek, correspondeerde Havens met Gijsbert Coeverinckx, deken van de kathedrale kerk van 's-Hertogenbosch en collega-historicus (Coeverinckx schreef het deel over het bisdom 's-Hertogenbosch in de *Commentarius*), met de vriend van Franciscus van Sales Gijsbert Maas en met de correspondent van Robertus Bellarminus en vriend van Jacobus Jansonius, de al genoemde eerste apostolisch vicaris van Holland Sasbout Vosmeer.²⁷⁶ Tijdens zijn

²⁷³ De Grauwe, 'Havens', k. 433; Van Beuningen, *Lindanus*, xxx-xxxi; Scholtens, 'Havens', k. 731-732 en de bij Hendrickx, 'Uit het literaire erfgoed', 129 genoemde literatuur. Van der Aa, *Biographisch woordenboek*, VI, 88 geeft nog een Roermondse druk van het *Commentarius*, het bestaan hiervan is echter onzeker.

²⁷⁴ Scholtens, 'Kartuizerconvent in de zestiende eeuw', 117-118; Van Asperen en Dücker, 'Historie'.

²⁷⁵ Cuyckius, *Paraeneticarum epistolarum*; Scholtens, 'Kartuizerconvent in de zestiende eeuw', 121; Id., 'Havens', Id., 'Schlinck'; Id., 'Buiten 's-Hertogenbosch', 165-167; Id., 'Nalatenschap', 40-41; Habets, 'Bethleem', 49 e.v.; Gruys, 'Monasticon', 202; Nissen, 'Bibliothek', 193.

²⁷⁶ Flament, 'Van Cuyck'; Gasman, 'Coeverinckx'; Smits, 'Masius'; Janssen, 'Vosmeer'; Scholtens, 'Havens'; Rogier, *Geschiedenis*, I, 369-370, II, 526-528, 631-635.

verblijf deed Havens zijn capaciteiten evenwel ook in praktische zin ten goede komen aan het convent zelf, onder andere door het ordenen van het kloosterarchief – zoals hij dat ook in Vught en Gent had gedaan.²⁷⁷ In diezelfde collectie trof hij ook stukken aan die hij voor zijn geschiedkundig werk kon gebruiken, zoals de autograaf van Hendrik Eger van Kalkars *Ortus et decursus ordinis carthusiensis*, in de tijd van Peeters in Roermond overigens al niet meer aanwezig.²⁷⁸

Voor zover er in de Roermondse kartuis in de zeventiende eeuw nog schrijfactiviteiten bestonden, werden die deels, via het relaas van Havens, ingegeven door de gebeurtenissen van 1572. Er zijn van zijn verhandeling tenminste drie afschriften bekend, twee gebonden bij drukken en één samen met een *Directorium carthusiense* dat vermoedelijk in de kapittelzaal of de refter in gebruik was. Er mag worden aangenomen dat ze door monniken van het eigen huis vervaardigd zijn.²⁷⁹

Wat we nog meer weten van ‘geleerdheid’ in de Roermondse kartuis, houdt verband met de complementaire tradities van Bruno en Ignatius. Tussen jezuïeten en kartuizers heeft altijd wel een speciale betrekking bestaan. De *Vita Jesu Christi* van de kartuizer Ludolf heeft onmiskenbaar Ignatius bij het opschrijven van diens *Exercitia* beïnvloed.²⁸⁰ En overeenkomsten tussen de louteringsweg die Dionysius de Kartuizer langs de *via purgativa* aflegt en die welke de leerlingen van Ignatius in de Eerste Week van de *Oefeningen* gaan, zijn meer dan evident. Overeenkomsten waar die tussen passussen bij de grote Roermondse schrijver en de 11^e Regel van Ignatius’ Constituties nog bij opgeteld moeten worden.²⁸¹ De Keulse uitgever Wilhelm Friessem stelde in een stoklijst van mystieke literatuur uit 1649 uitsluitend auteurs op uit de kartuizer- dan wel jezuïetenorde.²⁸² In complementariteit beoogden de idealen van de jezuïeten precies dat wat de kartuizers meden, en andersom.

Arnold Havens ging van de Sociëteit naar de kartuis. Een zoon van de hierna ter sprake te komen Willem van Blitterswijck deed later, in de vroege achttiende eeuw, hetzelfde. Daaruit volgt niet dat zulke passages frequent voorkwamen, al is niet duidelijk of dat kwam door de

²⁷⁷ Scholtens, ‘Havens’.

²⁷⁸ “Hic [in Bethlehem] tractatum de origine et progressu ordinis cartusiensis [Eger] conscripsit, quam ipsa domus Ruraemundensis non impressum sed scriptum conservat.”, zoals Havens schrijft (*Geschiedenis*, 116), gecit. bij: Vermeer, “*Ortus et decursus*”, 40, n. 6; ook Verschueren, *Bibliotheek*, 28, 72 (cit.).

²⁷⁹ K 208, 456; Verschueren, *Bibliotheek*, 63, nr. [184] en 90 [164-166]. *Supra*, n. 142.

²⁸⁰ Raitz von Frenzt, ‘Ludolphe et Ignace’.

²⁸¹ Spaapen, ‘Kartuizer-vroomheid’, 137, 144 en *passim*.

²⁸² Boge, *Literatur*, 95.

onaantrekkelijkheid ervan voor de betrokkenen dan wel door de angstvalligheid waarmee de jezuïetensuperieuren ze probeerden te beletten.²⁸³ Spirituele affiniteit was er in ieder geval wel, ook in Bethlehem. Van onbekende datum en hand is een afschrift in de bibliotheek van de in Rome in 1548 bij Antonius Bladus verschenen editie van de *Exercitia spiritualia* van Ignatius van Loyola.²⁸⁴ Anderhalf decennium later verzorgde de jezuïet Petrus Busaeus – broer en ordegenoot van Gerardus Busaeus die begin augustus 1572 vertelde over de slachting in Roermond – in het gymnasium Trium Coronarum van de Sociëteit in Keulen lessen in Aristoteles’ *De anima*. Het handschrift hiervan – ‘annotationes pulcherrimae’ – kwam ook in Bethlehem terecht.²⁸⁵

Het is niet ondenkbaar dat de Roermondse kartuizers in hun contacten met de jezuïeten geïnspireerd werden door hun Keulse confraters. Daar had prior Gerard Kalkbrenner al in 1542 met de eerste leden van de Sociëteit kennis gemaakt. Zelfs nog eerder, in 1537, hadden Laurentius Surius en Petrus Canisius elkaar aan de Keulse universiteit ontmoet. Voor Kalkbrenner waren deze mannen de Godsvrienden die hij al zo lang zocht, die in staat waren, door hun speciale talent in het overtuigen, de zondaars en dwalers terug te brengen.²⁸⁶

Deze speciale betrekking schijnt in Keulen weer verloren te zijn gegaan, al stond later Theodorus Petreus in nauw publicitair contact met de grootheid Franciscus Costerus.²⁸⁷ In Roermond bleven jezuïeten-producten gelezen worden. Ergens in de eerste helft van de zeventiende eeuw ontving Bethlehem de profes Joannes Villarius die de bibliotheek verrijkte met onuitgegeven collegedictaten van Philippe du Trieu SJ, hoogleraar aan de universiteit van Douai en bekend om zijn vele malen uitgegeven en in de Nederlanden wijd verspreide *Manuductio ad logicam*. Villarius “eo dictante excepit” commentaren in Thomas’ *prima pars* en *secunda secundae*, een traktaat *De actibus humanis* en één over de sacramenten.²⁸⁸

Ook in deze relatie tussen het jezuïetenonderwijs en het kartuizerklooster ligt de aanleiding tot het bezit van nog een aantal andere handschriften. De kartuizer Henricus Lucknerus, geboren in

²⁸³ Van de Vorst, ‘Passage’, 11-18, 34; zie ook Visser, *Rovenius*, 102, n. 42.

²⁸⁴ Hs. M 34.

²⁸⁵ Hs. Philosophia (...) 9; Meerbergen en Vermaseren, ‘Martelaren’, 262, 267, 278; Van Schevichaven, ‘Buys (Pieter)’ en ‘Buys (Gerrit)’.

²⁸⁶ Chaix, *Réforme et contre-réforme*, 267-268, 297-303; Kamann, *St. Barbara*, 337-348; Van de Vorst, ‘Passage’, 3-9.

²⁸⁷ Autore, ‘Petrejus’, k. 1353.

²⁸⁸ Hs. E 8-9, G 2-3; vgl. Verschuieren, *Bibliotheek*, 49, nrs. 48-50 [105-108]; Villarius was in 1652 monnik van Bethlehem: Mosmans, ‘Priors’, 63.

Aschaffenburg en profes van Danzig, maar in Roermond als *hospes* gestorven in 1643, schreef in 1630 – het jaar vóór hij zou intreden – een samenvatting van een historisch werk van de jezuïet Olivier Bonaert. We weten niet of hij dit werk in Roermond schreef of in Danzig en het van daaruit meenam. Het eerste is waarschijnlijker omdat van het bedoelde werk geen gedrukte editie bestaat, en Lucknerus het dus vermoedelijk van de auteur in handen kreeg, terwijl die in Ieper actief was. Ook weten we niet of de andere handschriften, van Lucknerus' eigen hand – commentaren op de boeken van het Oude Testament –, geïnspireerd zijn door Bonaerts wel in druk verschenen Esther-commentaar.²⁸⁹ Een andere Roermondse profes, Jacob Hermans uit Well, schreef in 1661 in Keulen een *Exercitationes mathematicae* van de jezuïet Wernerus Lakei af en een verklaring van Aristoteles' *Organon* en een *Philosophia* van een zekere Simon Dercum, van wie we niets weten, maar die ook tot de jezuïeten behoord kan hebben.²⁹⁰

Schrijffactiviteiten zijn in het zeventiende-eeuwse Bethlehem vooral afschrijffactiviteiten: het gaat om het kopiëren van bestaande teksten, waaruit vervolgens *raparium*-achtige samenstellingen ontstonden. Een voorbeeld is een stuk onder de titel *Collectanea ad usum cujusdam religiosi*, achter wie zich de in Rettel geprofeste en in Roermond overleden Jacobus Nevikirker verschuilt, en dat onder andere documenten omtrent diens voorganger met astrologische ambities uit 1489 bevat.²⁹¹ Merkwaardig is nog een manuscript dat vermoedelijk van de hand van een Roermondse kartuizer Servatius Mestet is. Mestet verbleef later in Keulen en stond daar in vriendschappelijke relatie met de priester Paulus Theodoricus – auteur van een Duitstalig Anna-leven dat in de Keulse kartuis aanwezig was. Het stuk bevat redelijk bekende teksten uit de wiskundige, landmeetkundige en medische kennis.²⁹²

²⁸⁹ Hs. B 9; vgl. Verschueren, *Bibliotheek*, 61, nr. 92 [172]. Onduidelijk is waarom Peeters “hor. can.” achter Bonaerts naam vermeldt: was hij op de één of andere manier in confusie met diens ook onder de gedrukte boeken aanwezige (G 110) *De institutione, obligatione et religione horarum canonicarum libri tres* (Douai 1624)? Het overlijden van Lucknerus in de *chartae* (van 1644): Hogg, ‘Kartuis van Roermond’, 88 en 274, n. 251.

²⁹⁰ Hs. *Philosophia* (...) 18, G 18, O 1 (niet bij Verschueren, *Bibliotheek*).

²⁹¹ Hogg, ‘Kartäuserhandschriften’, 472 (niet in Peeters' catalogus); meer voorbeelden van dergelijk compilerend schrijven na het midden van de zestiende eeuw bij Soder von Guldenstube, ‘Schreiber, Kompilatoren, Autoren’, 101 e.v. en bij Witkowski, ‘Carthusian library catalogues’, 94, nrs. 4, 11, 99, nr. 93, 100, nr. 95, 101, nr. 24, 102, nrs. 131, 134, 140, 104, nrs. 178-179, 105, nrs. 185, 188, 192, 106, nrs. 199, 203, 213, 145, nrs. 19-20, 22, 24, 196, nr. 52, 148, nr. 39, 149, nr. 59.

²⁹² Hs. W 1, Z 6, 12, 18 (?); Verschueren, *Bibliotheek*, 62, nr. 97 [178], f. 1r: “Nictycorax carthusianus symbolicis grandium virtutum nycticoracibus adumbratus et venerabili in Christo patri Servatio Mestet carthusiae Ruremundensi professo, nunc vero in Coloniensi commoranti a r.p. Paulo Theodorici in signum sinceri amoris dicatus et consecratus ... anno 1638”; Hartzheim,

Na de dood van de Kartuizer en de ‘geleerde momenten’ die aan zijn nagedachtenis gewijd waren – de Opera omnia-editie, Havens’ verblijf – is behoudens het door de jezuïeteninvloed geïnspireerde penwerk nauwelijks meer iets te merken van een eigen ‘intellectuele cultuur’ in Bethlehem.²⁹³ Buiten het voor elke monnik gebruikelijke regime van gebed, meditatie en studie – waarvan we het bestaan gevoeglijk kunnen aannemen –, zijn de sporen in de bronnen zeer spaarzaam. We moeten het hier zelfs hebben van indicaties uit het meubilair dat in 1783 in de cellen gevonden werd. Coadjutor Athanasius Kolb gebruikte toen blijkbaar een “schrijftafelken”, Jean Niver een pulpituim “om op te schrijven”, en Jean de Greef “2 schrijf tafelkens of om op te studeren”.²⁹⁴ Op dergelijke tafels heeft de in 1616 overleden vicarius Hendrik van Diest de vier delen *Conciones de tempore* neergepend die onder de handschriften in de bibliotheek zijn achtergebleven.²⁹⁵

Tussen 1628 en 1633 verbleef Theodorus Petreius, profes en bibliothecaris van Keulen en bibliograaf en geschiedschrijver van de orde, in Roermond. Petreius was ook de bezorger van de geschiedenis van de martelaren van 1572 door Arnold Havens.²⁹⁶ Maar met de kartuis van

Bibliotheca Coloniensis, 165. Er zijn ook nog wel andere handschriften uit de zeventiende eeuw overgeleverd, maar het is zeker niet gezegd dat deze ook in Roermond zelf vervaardigd werden. En als dat al wel zo is, dan zegt het nog weinig over ‘geleerdheid’ in Bethlehem: het betreft afschriften van bestaande teksten, waarvan de gedrukte versie al dan niet ook in de bibliotheek stond: Hs. E 2 (?; Joannes Wiggers, *Commentarius in 3am partem S. Thomae Aquinatis* (E 111-113), afgeschreven door een Pierre a Lapide in 1619), M 9 (Joannes Nyder, *De reformatione religiosorum* “et alii tractatus”); Verschuieren, *Bibliotheek*, 48, nr. 44 [100] en 54-55, nr. 67 [131]. Goder, ‘Roermondse kartuis’, 277, n. 28 noemt een monnik Joannes Keimberg, geprofest in Molsheim, die in 1684-1685 in Roermond verbleef en bekend stond als schrijver van liturgische werken (ook Id., *Vogelsang*, 229-230); zie ook de handgeschreven teksten voor gebruik in refter of kapittelzaal: *infra*, par. VI.3. Over afschriften van drukken: Janssen, ‘Manuscript copies’, en de in 295, n. 1 ald. genoemde literatuur. Verschuieren, *Bibliotheek*, 76, nr. [310] noemt uit de inventaris van D’Hoop (inv. nr. 18518, AKR, inv. nr. 255) nog een handschrift ‘Renseignements historiques sur l’ordre des chartreux 1367-18e siècle’, maar dit betreft veeleer los archiefmateriaal: convocaties voor de vergadering van het generaal kapittel, overlijdensberichten van de priors van de Grande Chartreuse en dergelijke.

²⁹³ Axters, *Vroomheid*, IV, 111-112, noemt precies Havens, naast Pieter Daems en Gerardus Eligius, als exponent van de ‘voortgezette’ kartuizervroomheid in de vroege zeventiende eeuw. Vgl. Rietbergen, ‘Monastery as a *locus eruditionis*’, waar uitgebreid gesproken wordt over de monastieke herkomst van geleerdheid onder het ancien régime.

²⁹⁴ ACCR, inv. nr. 483.

²⁹⁵ Hs. I 11.

²⁹⁶ Autore, ‘Petreius’, k. 1353; een Keulse kloosterkroniek over hem: “Fuit vir Divini Verbi praedicator non otiosus, ingenio clarus, sermone facundus, et tam in divinis scripturis quam in saecularibus litteris studiosus et doctus.” (gecit. in Kamann, *St. Barbara*, 445). Petreius gaf ook een rede van Havens uit 1572 over de autoriteit van de Vaders in de geloofswaarheden en de zin van de Schrift (verschenen in 1620) uit: De Grauwe, ‘Jésuites-chartreux’, 57.

Roermond schijnt hun relatie niets specifiek uit te staan te hebben gehad. Het vermoeden is gewettigd dat Petreius in Bethlehem werkte aan de publicaties die nog van hem zouden verschijnen, waaronder een *Bibliotheca cartusiana*, een *Catalogus haereticorum* en de *Opera omnia* van Bruno.

Er is een brief van begin november 1629 bewaard van hem aan zijn Brusselse confrater en collega-geschiedschrijver Petrus de Wal. Hierin wisselt Petreius met zijn correspondent geleerd nieuws uit over de voortzetting van het werk van de zojuist overleden Heribert Rosweyde, belooft hij naspeuringen over een zestiende-eeuwse Keulse martelaar en feliciteert hij De Wal met de lof die de laatste van Erycius Puteanus ontving voor de vijf jaar eerder verschenen levensbeschrijving van de kartuizer en martelaar van 1572 Joost van Schoonhoven. En met evenveel plezier vermeldt Petreius hoe nu in Roermond de monniken in de refter wordt voorgelezen uit dit boek, dat hen tot nog toe onbekend was. Een paar dagen eerder is een paraenese uit de hagiografie gebruikt bij de professie van een jongeling uit Brussel.²⁹⁷ Het lijkt erop alsof Petreius zich wat neerbuigend uitlaat over het Roermondse huis, ook elders geeft hij blijk van een weinig welwillende houding tegenover zijn gastheren.²⁹⁸ Toch zal hij zich hebben kunnen verlustigen aan de Dionysius-handschriften. Maar twijfelachtig is of Petreius, later vicarius en prior van Dülmen, in Roermond verbleef om andere redenen dan het kloosterbestuurlijke.²⁹⁹

Michael Uwens verzorgde in 1649 een Nederlandse, in Roermond bij Caspar du Pree gedrukte, vertaling van Havens' traktaat over de martelaren van 1572.³⁰⁰ En het mag verwacht worden dat de "zeldzame welsprekendheid" van prior Joseph Raymundi, waarover het necrologium van Bethlehem spreekt, betrekking heeft op zijn schriftelijke vaardigheden omdat immers de kartuizers nu eenmaal niet geacht worden, noch in het

²⁹⁷ Theodorus Petreius aan Petrus de Wal, 4 november 1629: KBB, *Handschriften*, inv. nr. 3855 (Van den Gheyn, 16619-37), nr. 38, f. 189r-v; K 196.

²⁹⁸ Par. V.1; toch was Petreius ook schenker aan de bibliotheek (par. VI.2.1).

²⁹⁹ Hs. I 11; Verschueren, *Bibliothek*, 51, nr. 61 [125], 102; Scholtens, 'Petreius'; Hogg, 'Historiographie', 11-12 en n. 40 ald.; Autore, 'Havens'; Id., 'Petreius'; vgl. nog De Backer, 'Monichusen bij Arnhem', 29. Over Petreius vooral Chaix, *Réforme et contre-réforme*, 383-395 en (voor zijn primaire bibliografie) 621-631. In 1620 had Petreius een titel *De discretionem spirituum* van Dionysius uitgegeven in Aschaffenburg; Autore, 'Denys le Chartreux', k. 444; Id., 'Petreius', k. 1352.

³⁰⁰ Uwens, *Historie*; Scholtens, 'Nalatenschap', 34; Id., 'Van Diest'; Id., 'Kartuizerconvent in de zestiende eeuw', 104, n. 65; Id., 'Havens'; Id., 'Buiten 's-Hertogenbosch', 42-43, n. 2; Verschueren, *Bibliothek*, 51, 78-79, vgl. 61; Van Asperen en Dücker, 'Historie'. Hs. I 11-13; ACCR, inv. nr. 74-136, f. 3r.

openbaar noch binnen het klooster, meer luidop te spreken dan strikt noodzakelijk.³⁰¹

De achttiende eeuw

En dan de achttiende eeuw. Martinus de Werimont, prior tussen 1706 en 1728, is schrijver geweest. De bibliotheek bewaarde van hem twee manuscripten – en er zijn er meer geweest –, te weten een *Logica – sive in universam Aristotelis philosophiam* en een *Physica et commentaria in Physicam Aristotelis*.³⁰² De vraag is echter of het De Werimonts eigen producten waren of afschriften van het werk van anderen. Onder de schenkingen treffen we immers van hem aan een *In libros duos Aristotelis De plantis* (Marburg 1598) door Julius Scaliger.³⁰³

Wat de monniken zelf overwogen, lazen, op papier zetten: wat ervan was, is in de kloostercellen gebleven. Alleen door een pen van buiten het klooster wordt een, obscure, indicatie gegeven van intellectuele activiteit. In 1707 namelijk componeerde de van Straelen geboortige Gerardus Hertochs, pastoor in Wankum, in een goede 500 regels een *Chronicum de aeternitate* dat hij opdroeg aan dezelfde prior Martinus de Werimont.³⁰⁴ De tekst is geïnspireerd door de zogeheten *Carmen et vae*, ook bekend onder het incipit “Homo Dei creatura” van Dominicus van Pruissen (1384-1460), kartuizer van Trier, en later novicenmeester in Mainz. De man werd geplaagd door bezoeken van demonen en leed onder depressies, hetgeen hem er des te meer toe aanzette zijn spirituele ervaringen op schrift te zetten en in de *Carmen* te reflecteren op het thema van het lot van de zielen na de dood.³⁰⁵

Over Hertochs is weinig bekend; Habets noemt hem een “ontwikkeld en letterlievend man, die meerdere Latijnsche gedichtjes vervaardigde”, maar ontleent dat misschien enkel aan een *hymnus jubilaeus* die Hertochs wrochtte bij gelegenheid van het bezoek aan Roermond van Maximiliaan-Emanuel van Beieren, gouverneur-generaal, en diens echtgenote

³⁰¹ Scholtens, ‘Raymundi’; Mosmans, ‘Priors’, 63; Id., ‘Karthuizers’, 53. M 1487-1489 behelst drie exemplaren van “*XV mysteria rosary gaudiosa, dolorosa, gloriosa de vita Jesu et Mariae per 15 decades tribus coronis rhytice descripta et dispertita*”, uitgegeven bij Jan Mommaerts in Brussel in 1653, door een Felix Pellets, “monachi cartusiani domus Bethleem”. Dit zou een kartuizer van Roermond kunnen zijn; echter, die toeschrijving blijft hoogst onzeker zolang het boekje zelf onidentificeerbaar blijft; het zou ook kunnen gaan om een andere kartuis met de naam Bethlehem, zoals bijvoorbeeld die in Nieuwpoort (bijv. Lefebvre, *Bruno*, II, 335).

³⁰² Hs. *Philosophia* (...) 5: “ex m.s. v.p. prioris Werimont”.

³⁰³ *Infra*, par. VI.2.1.

³⁰⁴ Hertochs, *Chronicum*.

³⁰⁵ Stoelen, ‘Dominique de Prusse’, k. 1541.

Theresia-Cunegonda, dochter van de koning van Polen.³⁰⁶ Het plaatsje Wankum, 750 communicanten, was geen brandhaard van cultuur. De schoolmeester was van een ordentelijke levensstijl, maar zijn ouderdom speelde hem in Hertochs' tijd danig parten.³⁰⁷ De poëet lijkt het type van de goedwillende dilettant, niet onvaardig latinist, die net als de figuur van bijvoorbeeld Willem van Blitterswijck van een halve eeuw eerder zijn literaire probeersels graag aan grootheden – lokaal of niet – opdroeg.³⁰⁸ Het *Chronicum* “inchoante, Homo Dei creatura”, wordt De Werimont opgedragen omdat het uit het eremietendom van de kartuizers – in het Roermondse huis waarvan eertijds de beroemde Dionysius leefde (Dominicus van Pruissen was ook bekend als Dominicus Carthusianus) – is voortgekomen en waarnaartoe het nu, “chronicis floribus ornata”, terug moge vloeien.³⁰⁹

De inleiding wordt voorafgegaan door een bijbelplaats die het veronachtzamen van het einde der tijden beklaagt.³¹⁰ Daarna volgen twee zangen: de eerste behandelt de hemel, de tweede de hel. Van de twee worden, alluderend op plaatsen uit de Apocalyps, de te vaak niet geziene beloning, respectievelijk verschrikkingen afgeschilderd in versregels die elk voor zich een chronogram (1707) maken. Deze dwingende vorm laat veel ruimte voor inventiviteit, maar anderzijds weinig voor een vloeiende stijl:

“Ipsa DoMV's In CrystaLLo,
MVnDa stabIt, & hInC psaLLo,
DeVs hanC MagnIfiCat,
MIranDaqVe In CrystaLLo,
fIrMa DVrat (sIC non faLLo)
naM Constat LaVDabILIs.”³¹¹

De Werimont bezat getuige de manuscripten een zekere geleerde belezenheid. Of dat ook Hertochs in het bijzonder inspireerde, en of er tussen deze twee ontwikkelde geestelijken misschien een soort van literaire vriendschap bestond, laat zich alleen maar vermoeden. Hertochs moet wel langs de bemiddeling van kartuizers aan de tekst van Dominicus van Pruissen zijn gekomen – een gedrukte editie is in ieder geval niet

³⁰⁶ Habets, *Geschiedenis*, III, 264, n. 1.

³⁰⁷ *Ibid.*, 263-264.

³⁰⁸ *Infra*, par. III.3.

³⁰⁹ Hertochs, *Chronicum*, 2.

³¹⁰ Deut. 32, 29.

³¹¹ Hertochs, *Chronicum*, 6.

bekend. In hoeverre de vijftien exemplaren van het *Chronicum* in de bibliotheek als geestelijk voedsel door de monniken geconsumeerd werden en of zij de rigide versvorm daarbij als hindernis ervoeren, blijft een vraag.³¹²

Ondanks de culturele bloei onder het prioraat van bijvoorbeeld Bernard Janssen – die onder andere culmineerde in de aanschaf van een imposante schilderijencollectie en in de opdracht tot het samenstellen van de bibliotheekcatalogus – is van enige intellectuele activiteit buiten het kartuizer-‘eigene’ en buiten het karige programma dat aan de vorming van een novice werd besteed, in het achttiende-eeuwse klooster niets bekend.³¹³ Of het zou het plan moeten zijn tot een heruitgave van Dionysius’ werk. De ordeshistoricus Autore meent dat de Brusselse libraire François Foppens al geselecteerd was om een editie op de pers te leggen die de voorgaande overbodig zou maken en werken van de Kartuizer bevatten zou die alle vorige bezorgers ontgaan waren. Omdat echter het generaal kapittel stipuleerde dat het werk in Frankrijk gedrukt zou worden en men daarmee alle manuscripten daarheen te transporteren had, heeft het project geen doorgang gevonden.³¹⁴

³¹² M 1167-1181.

³¹³ Zie het summiere verslag over de novicenvorming in De Grauwe, ‘Vorming’, 153-157.

³¹⁴ Ingold, *Manuscripts*, 6, n. 1; Mougél, *Denys le Chartreux*, 86; Autore, ‘Denys le Chartreux’, k. 447; Emery, ‘Prologue and queries’, 133.

III.3. Boekcultuur in Roermond

Auteurs

Dat de Kartuiser in de kartuis van Roermond woonde, schijnt ook voor zijn tijdgenoten niet meer dan een bijkomstigheid te zijn geweest. Dionysius' geleerdheid was eerder een individuele toevalligheid dan een exponent van gunstige lokale omstandigheden. Zo gezien was de *doctor extaticus* representatief voor het korps van publicerende auteurs in de stad. De enkele namen die met Roermond verbonden kunnen worden zijn die van ofwel stadverlaters, ofwel inwoners van de Republiek der Letteren, ofwel passanten. Deze publicisten waren ook gering in aantal en verbleven nauwelijks tegelijkertijd in Roermond, waardoor een levendige literaire cultuur nooit kon ontstaan.

De twee aansprekende stadverlaters beleefden allebei alleen hun jeugd jaren in Roermond, de één aan het einde van de vijftiende eeuw, de ander in de jaren 1570. De vaardige latinist en pedagoog Joannes Murmellius liet zich als Joannes de Ruremundis aan de Keulse universiteit inschrijven en gebruikte in de in zijn leerboeken gedrukte vertalingen een wellicht Roermondsachtig Nederlands. Maar na zijn dertiende kwam hij nog maar één keer in de stad terug.³¹⁵ Dat hij niet te spreken was over het niveau van het in zijn geboortestad genoten onderwijs, zal wel niet de belangrijkste reden voor het vertrek zijn geweest.³¹⁶ Aan zijn vriend Herman Buschius dankte Roermond nog een aan de stad gewijd *carmen sapphicum* (1505), terwijl Murmellius er zelf een elegie voor schreef, opgedragen aan zijn jeugdkameraad Henricus Cellarius, twee gedichten waarvan de aanleiding vermoedelijk meer gezien moet worden in de geleerde vriendschapsconventie dan in de verdienste van de stad vanuit humanistenperspectief.³¹⁷ Een eeuw later had Aemilius Everardus

³¹⁵ Reichling, *Murmellius*, 1-3; Nauwelaerts, 'Murmellius', 203; Bloemendal, 'Murmellius en Crocus', 137-140.

³¹⁶ Van der Velden, 'Murmellius', k. 1348.

³¹⁷ Reichling, *Murmellius*, 54, 68; Nauwelaerts, 'Murmellius', 203 en bijlage, nr. 7; een vertaling van Murmellius' elegie bij Smeets, 'Roermond', 45-46; de titelpagina bij Hermans, *Zwolse drukken*, 206; Lindeboom, 'Busche'. Habets, *Geschiedenis*, III, 517 vermeldt nog een rector van de Latijnse school Reiner Bongart (gestorven 1570, actief in Roermond in 1530) van wie een *Praecepta grammaticalia* verschenen zou zijn (Kritzraedt, *Annales Gangelenses*, 118B (van wie Habets (*Geschiedenis*, III, 517, n. 1) zijn informatie zal hebben): "quae alicubi vidi"; dezelfde lijkt ook te menen ("ubi [Roermond] (...) in lucem edidit") dat het werk in Roermond werd uitgegeven, hetgeen onwaarschijnlijk is, zie ook 107) en een rector Paulus Chimarrhea die, nadat hij ergens vóór 1553 Roermond verlaten had, bekendheid verwierf als Latijns dichter en schrijver; wellicht is deze dezelfde als de Paulus Chymarrheus, "pastor in Sittart", in 1502 landdeken van Susteren, die Kritzraedt, *Annales Gangelenses*, 112, noemt; *Ibid.*, 133v en n. 9 ald. nog vier zonen

Vorstius nog minder van doen met Roermond. Al op tienjarige leeftijd vertrok hij er, om het geloof van zijn ouders. En daarmee had de stad een groot talent laten gaan. Op zijn vijftiende woonde Vorstius in Leiden de colleges van Bonaventura Vulcanius en Justus Lipsius bij, om daarna te studeren in Heidelberg, Keulen, Padua – daar werd de doctorstitel behaald –, Bologna en Ferrara. Hoogleraar in de wijsbegeerte en in de medicijnen en rector magnificus werd Vorstius later van de Leidse universiteit. Zijn correspondentennetwerk telde geleerden als Josephus Justus Scaliger, Philippus Cluverius en Daniël en Nicolaas Heinsius.³¹⁸

In het midden van de zeventiende eeuw was Roermond met de figuur van Willem van Blitterswijck beter af. Als raad bij het Hof van Gelre had hij een besogne dat hem aan de stad bond. Maar voor hem was die stad zeker niet groot genoeg. Als bestuurder was hij voortdurend in de weer zijn connecties te gebruiken om hogerop te komen. Van Blitterswijcks belangrijkste relatie was de curieprelaat Fabio Chigi met wie hij al sinds het Münsterse vredescongres bevriend was en die als Keuls internuntius al eens bij hem gastvrijheid had genoten.³¹⁹ In 1654 publiceerde de Spanjaard Ramon Montero de Espinosa bij Caspar du Pree een lofdicht op Christina van Zweden, die een warme sympathie voor Chigi koesterde, in september 1655 Roermond aan zou doen en wier portret de auteur in de woning van Van Blitterswijck had gezien. Het lofdicht werd ook aan de laatste opgedragen.³²⁰

De al langer bestaande geleerdenvriendschap tussen Van Blitterswijck en Isaac Vossius – hoveling van Christina – was ongetwijfeld niet vreemd aan deze connectie.³²¹ In mei 1655 feliciteerde de raadsheer Chigi in een in humanistenstijl gestelde brief met diens keuze tot paus Alexander VII en in augustus vroeg hij hem zelfs peetoom van zijn jongste, zevende, zoon te worden. Hij wilde de boreling Alexander Septimus noemen. De schrijver sloot een exemplaar van de feestelijke epigrammen van de lokale jezuiten ter gelegenheid van Chigi's pauskeuze in. Deze eerbewijzen moesten Van Blitterswijck helpen bij het verkrijgen van pauselijke voorspraak bij zijn streven om kanselier van Gelre te worden, in 1657, en later, in 1662 en 1669 (bij kardinaal Giacomo Rospigliosi, neef van Alexanders opvolger Clemens IX) lid, respectievelijk president van de

van een Emmerich Haen uit Gangelt van wie in 1567 werd gezegd dat ze “zu Rurmondt” gestudeerd hebben.

³¹⁸ Van der Aa, *Biographisch woordenboek*, XI, 111-112; Fruytier, ‘Vorstius’. De vader van een tijd- en netwerkgenoot van dezen, Gerardus Joannes Vossius, stamde eveneens uit Roermond, hij had er later nog contacten met zijn familie: Rademaker, *Vossius*, 23-24, 35, 76.

³¹⁹ Jadin, “*Lettere di Particolari*”, lxxvii; Flament, ‘Zeldzaam boek’; Romen, ‘Drukkunst’, 16, n. 2.

³²⁰ Montero de Espinosa, *Christina de Suezia*; Van Beurden, ‘Roermond en Gelre’, 55.

³²¹ Blok, *Vossius*, 52, n. 27, 246, 496.

Grote Raad van Mechelen. In 1666 bedankte hij Alexander VII voor diens bemoeienis om zoon Karel een Brugse prebende toebedeeld te doen krijgen door de paus zijn geleerde dichtbundel *Ruremonda vigens, ardens, renascens* op te dragen.³²² Aan deze relatie hebben tenslotte misschien ook bijgedragen de betrekkingen tussen Christina van Zweden en de jezuïet Otto van Zijl, die een tijd in Roermond had doorgebracht en de vorstin in zijn archeologische en numismatische kennis liet delen.³²³

Behalve onder de stadverlaters en in de internationaal georiënteerde letterenpretendent, zijn de ‘Roermondse’ auteurs te vinden onder de passanten in de stedelijke godshuizen. Het was niet het Roermondse klimaat dat hen tot schrijven en studeren bracht. Net zomin als dat Vondel ertoe aanzette een gedicht te maken bij de wijding van Andreas Creusen tot bisschop van Roermond in 1651.³²⁴ Bij hem als bij de ‘Roermondse’ schrijvers was het de functie van de stad als kerkelijk centrum dat het verband legde met drukwerk. In de biografie van Jan Pelgrim Pullen komen enkele kenmerken van het Roermondse geletterde leven samen. Bij toeval nabij de stad geboren – zijn moeder moest voor de bevalling haar reis onderbreken in Vlodrop – vertrok hij voor zijn studie naar Keulen om in 1587 door bisschop Wilhelmus Lindanus als assistent bij de oprichting van het seminarie en bij de geestelijke leiding over de begijnen ingezet te worden. De bisschop moest Pullen overhalen met de belofte dat hij zich ook in Roermond op het geestelijk leven zou kunnen toeleggen. Pullens vele geschriften schijnen uitsluitend bedoeld te zijn geweest voor het kleine gezelschap van zijn biechtelingen en anderen van wie hij de geestelijk leidsman was. Deze mystieke traktaten komen voort uit Pullens verwerking van Ruusbroec, Hendrik Herp en andere Rijnlandse mystici. Ze “beogen (...) de hogere Godsaanschouwing en vergden een behoorlijke inwijding in de materie.”³²⁵

Pullen was een wereldheer met onder andere een kanunniksofficie. De meeste andere ‘Roermondse’ passanten-auteurs behoorden tot de reguliere geestelijkheid. Velen waren jezuïeten die voor een paar jaar aan het onderwijs in het college verbonden waren en daar en elders werkten aan meest vrome werkjes in de landstaal, bedoeld voor de lokale of regionale boekenkoper. Zo’n jezuïet is bijvoorbeeld Antonius Meerhouts

³²² Jadin, *“Lettere di Particolari”*, xi, xiii, lxxvii, 42, doc. nr. 54, 58, doc. nr. 79, 86, doc. nr. 123, 142, doc. nr. 211, 147, doc. nr. 221, 192, doc. nr. 275; Id., *“Lettere di Vescovi”*, 97, doc. nr. 94; vgl. Habets, *Geschiedenis*, II, 407, Romen, ‘Onderwijs’, 200-201 en Smeets, ‘Roermond’, 53.

³²³ Van Hoeck, *Schets*, 180, vgl. nog 226, n. 117.

³²⁴ Vondel, *Werken*, V, 532-534 (ook de wijding van Karel van den Bosch tot bisschop van Brugge was onderwerp); Habets, *Geschiedenis*, II, 487.

³²⁵ Jans, ‘Letterkunde’, 385-386; Van Beuningen, *Lindanus*, 287-288; Habets, *Geschiedenis*, III, 85-86, 557-558; Steggink, ‘Pullen’.

die tussen 1649 en 1651 als rector in Roermond verbleef, en er mogelijk werkte aan zijn vertalingen van Franciscus Xaverius, of Joannes Wintershoven – de eerste vice-rector, van 1610 tot 1613 – die op verzoek van aartshertog Albert een verhandeling over de leenbanken liet verschijnen.³²⁶

Het bekendste voorbeeld is Adriaan Poirters, van 1641 tot 1646 prefect van het Roermondse college. Juist in deze jaren schreef hij een emblematabundel die binnen enkele jaren diverse herdrukken beleefde en tot diep in de negentiende eeuw opnieuw werd uitgebracht. Het boekje werd eerst *Ydelheyt des werelts* gedoopt en, na het gebleken succes van de eerste druk, met nieuwe prenten uitgegeven onder de titel *Het masker van de wereltdt afghetrocken*. Het commerciële succes bestond in de snaakse spot op actuele ijdelheden in het dagelijks leven, waar leken zuiver ontspannend vermaak aan konden ontleen. Maar dergelijke ironie nam er naar gelang de smaak van de lezer ook de gedaante aan van stichtelijk beklag over de wereld waar het heil niet te vinden is. Deze strekking konden kloppen en andere religieuzen die het latijn en de geplogenheden van de geleerde mystiek niet gewoon waren, wel appreciëren. Bij Poirters wordt, zoals Anton van Duinkerken het zei, “minder in den spiegel kijken (...) hetzelfde als meer aan den hemel denken, en dit schijnt op zijn bescheiden beurt te worden aangezien voor de hoogst mogelijke vorm van contemplatie.”³²⁷

Alleen de franciscaan Matthias Croonenburg bleef langer in zijn Roermondse klooster. De toon van zijn publicaties kenmerkt zich door titels als *Troost in den noot en in den doot* (Amsterdam 1682) en *Troostelijk onderwijs, tegens den doornachtigen weg der bekoringen* (Brussel 1685). Croonenburgs biografie van de in haar kloosterlijke zelfverachting geestdriftige annuntiate Agnes Huyn uit Venlo is evenmin op het allergeleerdste publiek gericht.³²⁸

³²⁶ Van der Aa, *Biographisch woordenboek*, VIII, 561 en XII, 101; Van Miert, ‘Meerhout(s)’ en Id., ‘Wintershoven’; Habets, *Geschiedenis*, III, 521; Van Hoeck, *Schets*, 179-180; Knippenberg, ‘Zijl’; Fahy, ‘Van Zijl’, 77.

³²⁷ Van Duinkerken, *Dichters der contra-reformatie*, 82-87, cit. op 83, op 278-286 een kleine keuze uit Poirters’ poëzie; Rombauts, *Poirters*, 111-182; Porteman en Smits-Veldt, *Nieuw vaderland*, 488-491; Allard, ‘Jezuïeten-college’, 140-142; Habets, *Geschiedenis*, III, 523; Van Gemert, ‘Letterkundig leven’, 354-355; Roggen, ‘Poirters’. Een andere jezuïet-auteur die waarschijnlijk maar heel kort in Roermond verbleef (hij werd er wel, in 1614, gewijd), is Jacobus Susius, de vertaler van de *Vita* van Joannes Berchmans door Virgilio Cepari: Faesen, ‘Cepari’, 75; tot hetzelfde type behoren de Lessius-biograaf Jacob Wijns die in 1647 naar Roermond vertrok (Van Houdt, ‘Wijns’, 106) en Daniël Huysmans die de *vitae* schreef van de geestelijke dochters Johanna van Randenraedt en Agnes van Heilsbach en vanaf 1685 in Roermond verbleef (Monteiro, ‘Huysmans’, 213).

³²⁸ Van der Aa, *Biographisch woordenboek*, III, 267; Verzijl, ‘Croonenburgh’; Jans, ‘Letterkunde’, 386-387; Wijngaards, *Van Lom*, 2, n. 1, 121-128. Habets, *Geschiedenis*, III, 696, Van Heel,

In 1905 ondertekende Karel Romen zijn bijdrage in *Limburg's Jaarboek* over de 'opkomst en ontwikkeling der Roermondse drukkunst' met zijn naam en de toevoeging: "laatst overblijvend lid der firma J.J. Romen en Zonen."³²⁹ Bij een reglement voor een broederschap in Blerick van de Zoete Naam van Jezus, ingesteld door bisschop Reginaldus Cools in 1692, wordt door de universiteitsbibliotheek van Utrecht de naam van J.J. Romen als uitgever vermeld, terwijl deze pas in 1872 met zijn zaak begon.³³⁰ Als het boekje inderdaad in Roermond gedrukt zou zijn, wat niet bekend is, zou deze vergissing nog niet eens zo bezijden de waarheid zijn. Toen de familie van Karel Romen in 1899 de drukkerij verkocht aan een groep firmanten uit Ravenstein en Heerlen, hield een bedrijf op te bestaan dat precies driehonderd jaar in de stad gevestigd was geweest.³³¹ Dat het archief, berustend bij de opvolgende ondernemers, bij een Duits bombardement eind 1944 verloren ging, is te spijtig voor woorden.³³²

De allereerste bekende Roermondse drukken zijn van het jaar 1600. De stadslibraire van toen, Hendrik Hompes, is de eerste eigenaar geweest van dezelfde onderneming die pas in 1899 met de verkoop door de familie Romen in niet-Roermondse handen kwam. In de zestiende eeuw was er al wel activiteit, maar niet voor lang. Een boekbinder Hans Hulsbusch emigreert in 1535 naar Londen, een drukker Theodoor Graminaus, veel later, naar Keulen.³³³ Het klimaat was kennelijk niet gunstig. Hetgeen de overheid ook aan zichzelf te wijten had, toen in 1569 de magistraat op verzoek van het Hof van Gelre panden bezocht "dairin allhir die buecker veyll siin (der doch niet dan ein befanden)." Het betreft een boekhandelaar met de naam Peter, of Gerard, ingen Yseren craem, in

'Broerenklooster Roermond', 237, Id., 'Minderbroedersklooster Roermond', 209-211 en het *Monasticon Batavum*, I, supplement, 133-134 noemen nog een Roermondse minderbroeder Bernardinus Surius die in 1650 in Brussel een beschrijving van diens reis naar Jeruzalem liet verschijnen. Verder worden nog vermeld de franciscaan en publicist van martelarenverhalen Jan Boener (Van der Aa, *Biographisch woordenboek*, II, 220; Kobus en Sivr , 'Bonerus'; Verzijl, 'Boenen' en vooral Van Heel, 'Minderbroedersklooster Roermond', 205-209; zie ook *infra*, par. VI.2.1, n. 167) en de kruisheer Arnold Hertzworms die in 1663 een devotieboekje ter ere van de Heilige Drievuldigheid schreef en in Roermond bij Leonard Ophoven uitgaf (Janssen, *Oord*, 179-180, 182).

³²⁹ Romen, 'Drukunst', 64; in 1870 had Romen al een soortgelijk, maar veel korter artikel gepubliceerd in de *Almanak van het Arrondissement Roermond*: Romen, 'Oorsprong en opkomst'.

³³⁰ UB Utrecht, WRT 46-92.

³³¹ Romen, 'Drukunst', 63.

³³² Van de Pas, *Strijd*, 55.

³³³ Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers*, 13, 16.

wiens winkel 23 boeken worden aangetroffen van wie de auteurs inderdaad allen op de *Index librorum prohibitorum* van Philips II stonden. Het is de onrustige tijd, waar ook boeken hun einde vinden door forse maatregelen. Een jaar na deze inval worden in Roermond honderden exemplaren van Philips van Marnix van Sint-Aldegonde's *Byencorff* publiekelijk verbrand.³³⁴

Na de geplaagde Ingen Yseren craem is pas in 1597 opnieuw sprake van een libraire als de broer van de nieuwe rector van de kleine Latijnse school die de stad rijk is, een zekere Petrus Lovinius, toegestaan wordt een boekdrukkerij te beginnen en "boecken und wat den schoelen angaet thoe vercope".³³⁵ Van Lovinius zelf zijn geen drukken overgeleverd. De eerste Roermondse uitgever van nog bekend werk is Petrus Nicolai, en van hem is slechts één titel overgeleverd. Het gaat om de uitgave van een brief van bisschop Henricus Cuyckius aan de hertog van Palts-Neuburg uit 1600 die door de prelaat dringend verzocht werd mee te werken aan een uitbreiding van het bisdom over de hertogdommen Gulik, Kleef en Berg.³³⁶

In dezelfde tijd als Nicolai zijn vader en zoon Hendrik en Johan Hompes actief geweest als Roermondse libraires. Van de laatsten zijn een andere gedrukte brief van bisschop Cuyckius en een uitgave van het landrecht van het Roermondse kwartier van Gelre bekend.³³⁷ Overigens heeft Johan Hompes het werk niet zelf op de pers gelegd – daarvoor bezat hij naar alle waarschijnlijkheid niet de middelen. De productie vond plaats in Keulen, er zijn aanwijzingen dat daar Joannes Gymnicus IV als opdrachtnemer optrad; de in koper gegraveerde titelpagina werd afzonderlijk vervaardigd door de Officina Plantiniana in Antwerpen. Hompes zelf droeg wel nog zorg voor het vergulden en inbinden van een aantal prachtexemplaren voor de aartshertogen en belangrijke bestuurders.³³⁸

³³⁴ Van Veen, 'Verboden boeken', 176-178, nrs. 7, 14 en 15; Habets, *Geschiedenis*, II, 76-77, vgl. 636, 642, 644, III, 499; Porteman en Smits-Veldt, *Nieuw vaderland*, 67.

³³⁵ OASR, inv. nr. 2, f. 15, inv. nr. 1280, f. 123, 140, 156, 158, 178, 512; Van Beurden, *Handelingen 1596-1696*, 19; Romen, 'Drukkunst', 11; vgl. Habets, *Geschiedenis*, III, 519.

³³⁶ F 150 en Z 61; Habets, *Geschiedenis*, II, 463; Romen, 'Drukkunst', 10; Van de Pas, 'Boekverkopers', 37-38, 40, n. 1. Van de Pas geeft 1599 als het jaar dat Nicolai zich in Roermond als boekverkoper vestigde. Van de Pas is echter nogal onbetrouwbaar in zijn bijdrage en verwijst via Romen naar bronnen die hij zelf vermoedelijk niet gezien heeft aangezien hij Romens vergissingen zonder meer overneemt (40, n. 7, vgl. Romen, 'Drukkunst', 21 en Van Beurden, *Handelingen 1596-1696*, 207; in 40, n. 2 schrijft Van de Pas bijna zeker Rogier, *Geschiedenis*, II, 671, n. 150 over alsof hij de daar aangehaalde publicatie zelf gezien heeft). Nicolai niet bij Gruys en De Wolf, *Thesaurus*, 267.

³³⁷ STCN (UB Utrecht, THO: WRT 40-178:2); MPM, inv. nr. 111, k. 89, 183; Romen, 'Drukkunst', 11-12.

³³⁸ Berkvens en Venner, 'Inleiding', liv, lvi-lvii, lix.

De keuze voor Hompes als uitgever van deze belangrijke verzameling juridische teksten, waarvan ook Bethlehem een exemplaar bezat, schijnt vervolgens geleid te hebben tot de keuze voor dezelfde – als er al een keuze mogelijk was – tot gezworen drukker van het Hof van Gelre en van de stad Roermond.³³⁹ Deze positie heeft tot aan het einde van de achttiende eeuw een niet onbelangrijk deel van de bezittingen van de Roermondse firma gevormd.

Ondernemingen kunnen lang blijven bestaan als zij door vererving doorgegeven worden.³⁴⁰ Opvolger van Johan Hompes als drukker in en van de stad was zijn schoonzoon Caspar du Pree.³⁴¹ Het huis Du Pree – na de dood van Caspar in 1668 werd het overgenomen door zijn weduwe en zijn zoon Jacob –, heeft tot laat in de zeventiende eeuw bestaan. Zowel Caspar als Jacob waren stadsdrukker en bekleedden het schepenambt, met welk laatste besogne zij zullen hebben kunnen bijdragen aan het welzijn van hun boeknegotie.³⁴²

Na de stadsbrand van 1665 werd een sterk verbeterde en gecorrigeerde nieuwe editie van het Gelderse landrecht op de pers gelegd.³⁴³ Van de andere uitgaven bestaat het grootste deel uit typisch lokaal drukwerk-in-opdracht. Hiertoe behoren uiteenlopende titels als het *Officium sanctissimae crucis* van de Roermondse kruisheer Albertus Tonsorius, een lijvige bundel van de preken die wijlen bisschop Jacobus a Castro twaalf jaar vóór de verschijning ervan had aangegeven als de enige waarvan het handschrift niet verbrand hoefde te worden, maar ook een stedelijke verordening tegen de plunderingen door de bevolking na de stadsbrand.³⁴⁴

Veel drukwerk werd gemaakt in opdracht van de clericale instituties in de stad. Andreas Creusen kreeg bij zijn intronisatie in 1651 van het jezuïetencollege een *Interludium convivale* aangeboden en over Eugenius

³³⁹ *Liste 1785*, Bibliotheca prioratus in-8, 103; Romen, 'Oorsprong en opkomst', 104-105; Id., 'Drukkunst', 11-13; Van de Pas, 'Boekverkopers', 38. In Hompes' tijd was nog tenminste één andere boekverkoper actief in Roermond: Berkvens en Venner, 'Inleiding', liv.

³⁴⁰ Vgl. Hoftijzer, 'Minerva's schild', 220.

³⁴¹ Inschrijving als "boeckdrucker" in het kremersgilde in 1643: *OASR*, inv. nr. 1280, f. 199; Van de Pas, 'Boekverkopers', 38; Verzijl, 'Dupree'; Berkvens en Venner, 'Inleiding', lxiii-lxiv.

³⁴² Romen, 'Oorsprong en opkomst', 107-110; Id., 'Drukkunst', 19-21; Van de Pas, 'Boekverkopers', 38-39. De Du Pree's behoorden nog tot ver in de achttiende eeuw tot de neringdoenden in de stad: *OASR*, inv. nr. 1280, f. 230, 246, 248, 270, 306, 322, 368, 388; Thomas du Pree was in 1688 rector van het altaar van het bakkersgilde: Habets, *Geschiedenis*, III, 44, 286, 287.

³⁴³ Berkvens en Venner, 'Inleiding', lxiv.

³⁴⁴ I 58, M 1022, 1139-1140; *BCNI*, 10310, 11260; Verzijl, 'Duprée'; Romen, 'Oorsprong en opkomst', 106-107; Id., 'Drukkunst', 15, 17; Van de Pas, 'Boekverkopers', 39; Heere, 'Kruisherenklooster', 226-227; Prick, 'Levensbeschrijving', 612 en plaat xxxviii tegenover 608; Habets, *Geschiedenis*, II, 480; Rogier, *Geschiedenis*, II, 636.

Albertus d'Allamont werden door hetzelfde college in 1666 *Lacrymae amoris et doloris* gestort bij diens translatie naar de zetel van Gent.³⁴⁵ Fabio Chigi, de vriend van Willem van Blitterswijck, smaakte zoals gezegd het genoegen ter gelegenheid van zijn keuze tot paus Alexander VII een epigrammenbundel door de jezuïeten gecomponeerd te zien.³⁴⁶ Tot dit drukwerk-in-opdracht behoorde vermoedelijk ook de katechismus die Du Pree uitgaf. Het was een versie die al in Cuyckius' tijd was opgesteld, door de jezuïet Lodewijk Makeblijde werd aangepast en die nog in 1873 onder bisschop Paredis werd herspeld, om tot in de twintigste eeuw in het Roermondse bisdom in gebruik te blijven.³⁴⁷ In het octrooi van Du Pree werd onder andere dit werk genoemd als onderwerp van het nadrukverbod.³⁴⁸

Tot hetzelfde genre behoort het *Pastorale* van het bisdom Roermond, in 1599 in opdracht van Cuyckius in Keulen bij Petrus Keschedt voor de eerste maal gedrukt, in 1655 bij Du Pree in opdracht van bisschop Andres Creusen, in 1708 bij Peter Vallen in opdracht van bisschop Angelus d'Ongnies en in 1763 in opdracht van bisschop Joannes-Antonius de Robiano herdrukt.³⁴⁹ Kennelijk ging dit soort werk ongeveer een halve eeuw mee voordat het uitverkocht was, ook al moest Moretus in 1787 aan Gerard Gruyters berichten dat het *Pastorale* "hier niet te bekomen is."³⁵⁰

Specifiek voor een Roermonds publiek was de Nederlandse vertaling van Havens' historie van de kartuizermartelaars.³⁵¹ Ook leefden de drukkers natuurlijk van het zogeheten 'smoutwerk': klein drukwerk als rouwbrieven, convocaties en dergelijke, of een aantal exemplaren van een 'acte van ontfanghenisse', waarmee leden van de aartsbroederschap der

³⁴⁵ Habets, *Geschiedenis*, II, 489-490, n. 1-2; Begheyn, 'Uitgaven jezuïeten 1651-1700', 143-144, nrs. 140, 142; De Backer en Sommervogel, *Bibliothèque*, k. 330, nr. 9, k. 332, nr. 14; Verzijl, 'Duprée'; Romen, 'Drukkunst', 18. Niet alle geschriften bij dergelijke gelegenheden werden in Roermond gedrukt: een *Applausus panegyricus* bij de intrede van bisschop Angelus d'Ongnies in 1701 werd uitgegeven bij Lambert Marchant in Brussel (Habets, *Geschiedenis*, II, 524, n. 4), soortgelijke gedichten bij de intrede van Kerens in 1770 bij Joannes Grange in Antwerpen (*Ibid.*, 587, n. 1 en 590, n. 4, vgl. 409, 587, n. 1, 591, n. 1, evenals Romen, 'Drukkunst', 29; Begheyn, 'Toneel- en dichtwerk', 184, n. 2; De Backer en Sommervogel, *Bibliothèque*, k. 332, nr. 22) en bij de intrede van Van Hoensbroeck in 1775 bij Joannes de Langhe in Kortrijk (Habets, *Geschiedenis*, II, 603, n. 1).

³⁴⁶ De Backer en Sommervogel, *Bibliothèque*, k. 331, nr. 12.

³⁴⁷ Verzijl, 'Duprée'; Van de Pas, 'Boekverkopers', 39; Romen, 'Drukkunst', 15, n. 1; Id., 'Oorsprong en opkomst', 100, n. 1, 106; Habets, *Geschiedenis*, III, 428-429; Derks, 'Makeblijde'.

³⁴⁸ Romen, 'Oorsprong en opkomst', 108.

³⁴⁹ Hermans, 'Inleiding', 29, 56-57; MPM, inv. nr. 630, brieven van De Robiano, 6 september 1762 en 8 en 21 juni 1763.

³⁵⁰ MPM, inv. nr. 838, f. 42r.

³⁵¹ Uwens, *Historie*.

Allerheiligste Drievuldigheid ter verlossing van de christenslaven van de Turken en barbaren, zich inschreven.³⁵²

In het verlengde van de lokale component van drukwerk in opdracht ligt de tweede bepalende factor in het fonds van Du Pree: de invloed van het sinds 1610 in de stad gevestigde klooster van de Sociëteit van Jezus. Een twintigtal titels heeft met de orde verband. Het gaat hier om een aantal productieve schrijvers zoals Jodocus Kedd, één van de polemisten uit zijn orde die de controverse met protestantse predikanten zocht en vond, en Anton van den Stock, die een aantal (her)drukken van hun werk in Roermond lieten verschijnen.³⁵³ Dat dit juist in Roermond gebeurde, daar zal het college van de orde in de stad niet vreemd aan zijn geweest. Overigens is daarmee zeker niet gezegd dat de Roermondse jezuïeten alles in hun eigen stad lieten drukken. Programma's van toneelstukken bijvoorbeeld – het zouden er zo'n 75 geweest kunnen zijn in de hele periode van bestaan –, zoals het spel dat in 1622 bij de heiligverklaring van Ignatius van Loyola en Franciscus Xaverius werd opgevoerd, werden in Luik of Antwerpen uitgegeven. Van de door de jezuïeten-bibliografen genoemde 22 publicaties, werd de helft ter stede gedrukt.³⁵⁴ En hun allervroegste publicatie, een theaterstuk *Ruremunda illustrata*, geschreven door de leerlingen van het college onder leiding van pater Otto van Zijl, verscheen in Leuven bij Joannes Christoph Flavius.³⁵⁵

Het deel van het fonds zonder lokaal karakter was nogal gering. Een commercieel succes werden in ieder geval ook de beroemde, altijd en overal goed verkopende *Combattimento spirituale* van de Italiaanse theatijn Lorenzo Scupoli, dat in Latijnse – van de hand van de kartuizer Judocus Lorichius – en Nederlandse vertalingen diverse malen opnieuw op de pers werd gelegd, en Famiano Strada's *De bello belgico* in het Nederlands.³⁵⁶

³⁵² Een ingevuld exemplaar bijv. in KB 2214 A 22.

³⁵³ M 569; BCNI, 11472; Begheyn, 'Uitgaven jezuïeten 1601-1650', 295, 303-304, nrs. 99-100, 103-104, 109-110, 114-115, 129; Id., 'Uitgaven jezuïeten 1651-1700', 135-136, 144-145, nrs. 164, 169, 173, 187; Id., 'Kedd', 111; Verzijl, 'Duprée'; Romen, 'Drukkunst', 15; Van der Aa, *Biographisch woordenboek*, V, 128; Jans, 'Letterkunde', 394; Boge, 'Friessem und Hänlin', 90 e.v.

³⁵⁴ De Backer en Sommervogel, *Bibliothèque*, k. 329-333, nrs. 12, 14-19, 21-22; aan te vullen met Proot, 'Contribution', 155, nr. 110.

³⁵⁵ Begheyn, 'Uitgaven jezuïeten 1601-1650', 295; zie ook Id., 'Verering', 302, 305, vgl. 308; Barten, 'Barokfeest', k. 17, n. 6; Smeets, 'Roermond', 49. Een zeker niet volledige lijst van Roermondse jezuïeten-toneelstukken bij Van den Boogerd, *Jezuïetendrama*, 227-228. Zie ook *supra*, n. 345.

³⁵⁶ M 1057, 1307, 1310-1314; Begheyn, 'Uitgaven jezuïeten 1651-1700', 304, nr. 112; Romen, 'Drukkunst', 18; STCN (UB Amsterdam OK 97-115); BCNI, 10308, 10952, 11233, 11607, 13149; Mercier, 'Scupoli'; Feugen, 'Scupoli'; Gourdel, 'Chartreux', k. 757; Van Miert, 'Zoesius'; Begheyn, 'Uitgaven Nederlandse jezuïeten 1601-1650', 293. Onduidelijk is wie Matthias Heyts was die soms naast Du Pree als uitgever genoemd staat.

In de vroege jaren 1660 dient zich een tweede libraire aan in de persoon van Leonard Ophoven. Gezien evenwel zijn binding met het huis Du Pree, kunnen we hier niet spreken van een werkelijke concurrent. De familieverwantschap tussen Ophoven en de Du Pree's kan niet eenduidig vastgesteld worden.³⁵⁷ Maar ze waren wel nauw geparenteerd en er bestonden tussen Leonard Ophoven en de weduwe Du Pree vanaf 1669 afspraken om elkaar te ontzien in het boekenmarkteconomisch verkeer.³⁵⁸ De weduwe zette de zaak overigens actief voort: in 1690 wendde zij zich tot de Staten van het Overkwartier met het verzoek haar en de andere erfgenamen van Caspar du Pree de opdracht te verstrekken tot een herdruk van het Gelderse landrecht, waarvan immers sinds de editie van 1665 bijna geen exemplaren meer te vinden waren, behalve die welke men in Arnhem of Nijmegen (waar door Johan Friderich Hagen in 1679 een derde druk verzorgd was) moest bestellen.³⁵⁹

Het huis Ophoven heeft tot diep in de achttiende eeuw bestaan, al schijnt het na de overname door Leonards nazaten rond 1700 minder actief te zijn geworden. Daaraan is niet vreemd geweest de sluiting en verkoop van Leonards zaak als hij in 1702 bij zijn zoon Frans Maximiliaan gaat inwonen en ten gunste van hem afstand doet van zijn privilege.³⁶⁰ De tak van Jacob du Pree werd tot 1720 voortgezet door zijn zwager – gehuwd met een dochter van Caspar du Pree – Peter Vallen.³⁶¹ Al deze ondernemers bekleedden in diverse samenstellingen de ambten van overheidsdrukker en allen behoorden daarnaast ook tot de bestuurlijke elite in de stad.³⁶² Deze status van gezetenen ontleenden zij

³⁵⁷ 'Familie Duprée'; inschrijving (1659) in het kremersgilde van Ophoven: OASR, inv. nr. 1280, f. 224.

³⁵⁸ Zie het octrooi voor Jacob du Pree van 1683: Doppler, 'Octrooi', *in extenso* bij Romen, 'Oorsprong en opkomst', 107-110 en Id., 'Drukkunst', 19-21.

³⁵⁹ Berkvens en Venner, 'Inleiding', lxiv-lxv.

³⁶⁰ Ramakers, 'Kranten', k. 82-83.

³⁶¹ 'Familie Duprée', 16; Romen, 'Oorsprong en opkomst', 110-112; Id., 'Drukkunst', 21-27; Van de Pas, 'Boekverkopers', 39-40; OASR, inv. nr. 5, f. 192. Inschrijving van Frans Maximiliaan Ophoven in 1696: *Ibid.*, inv. nr. 1280, f. 302, zie ook f. 360; van Johan Gerard Ophoven in 1731: *Ibid.*, f. 372, van Peter Vallen, "boeckendrucker" in 1714 (dus pas lang na het begin van zijn activiteit): *Ibid.*, f. 336, zie ook f. 374 (Hubert Vallen, 1732, zonder vermelding van beroep) en f. 376 (Maria Catharina Vallen, 1733, zo lang als zij ongehuwd is).

³⁶² Van Beurden, *Handelingen 1596-1696*, register, i.v. Ook komen nog voor de namen van een Jacob Bouille (M 1464-1467; Begheyn, 'Uitgaven jezuitien 1651-1700', 145, nr. 191; Van de Pas, 'Boekverkopers', 39; Romen, 'Drukkunst', 18; BCNI, 11659; niet bij Gruys en De Wolf, *Thesaurus*, 267; hij wordt in 1653 ingeschreven in het kremersgilde: OASR, inv. nr. 1280, f. 212; dezelfde onderhield in de jaren 1660 en 1670 handelscontacten met de firma Plantijn-Moretus (MPM, inv. nr. 322, k. 106, inv. nr. 321, k. 72 (daar gerekend onder de "mauvaises debtes"); de magistraat koopt nog in 1679 boeken bij een weduwe Bouille (OASR, inv. nr. 9, f. 170v)), Nicolaas Petter en een fictieve Willem de Trompetter (voor deze Romen, 'Oorsprong en

niet alleen aan de bestuurlijke nevenambten, zoals dat van schepen, maar ook aan hun eigenlijke nering. In de achttiende eeuw behoort het huis van de *typographus* tot de panden die geillumineerd zijn en waarvoor een triomfboog staat opgesteld met daarop het traditionele *chronicon*.³⁶³

In de samenstelling van het 'Roermondse' fonds veranderde tussen de late zeventiende en het midden van de achttiende eeuw niet veel, ook niet ten opzichte van de periode daarvoor – al lijkt het erop alsof de rol van het jezuïetencollege in belang is afgenomen. De kruisheren lieten een aantal titels drukken die verbonden waren met de specifieke spiritualiteit van hun eigen orde en diverse plakaten werden vervaardigd in opdracht van de overheid.³⁶⁴ Het bisdom, het kanonikale vrouwenstift en broederschappen lieten liturgica, constituties en reglementen drukken ten gebruike van respectievelijk de priesters van het diocees, nonnen en leken. Bisschop Cools liet in 1694, toen de firma Vallen juist was begonnen, de herziene Mechelse catechismus opnieuw opleggen.³⁶⁵

Vanaf de vroege achttiende eeuw verscheen ook de Roermondse almanak, dezelfde als waarin nog in 1870 Karel Romen zijn eerste publicatie over de geschiedenis van het stedelijk boekwezen zou plaatsen.³⁶⁶ De almanak was een onooglijk octavo-boekje dat gevuld werd met aanwijzingen voor de hovenier, een heiligenkalender, een prognosticatie voor het nieuwe jaar en een christelijk ABC. Erachter volgde een kroniek van belangrijke gebeurtenissen in de wereld, het land, het gewest en de stad vanaf het jaar 1700. Formeel gezien is het een hybride vorm van drukwerk: tussen elke twee bladzijden is een pagina leeggelaten, bedoeld voor aantekeningen door de gebruiker. Het gaat hier dan ook om zogeheten schrijfalmanakken.³⁶⁷

Min of meer verwant aan de almanakken, althans in hun periodiciteit, was een andere toevoeging aan het lokale fonds: de wekelijks verschijnende Roermondse krant. Onder titels als *Particuliere Tydinghen*,

opkomst', 107; Id., 'Drukkunst', 19; Van de Pas, 'Boekverkopers', 39). Eén titel was volgens Romen, 'Drukkunst', 18 voor eigen rekening gedrukt.

³⁶³ Zo in 1767 bij de benoeming van Arnold Tackoen tot kanselier: "ante domum typographi: "LongIs floresCat annIs geLrlae CanCeLLarIUUs taCkoen, anIMo preCor tYpographUs""; Bibliotheek GAR 50 B 15).

³⁶⁴ M 807, 1021, 1139-1140; BCNI, 11749, 13280; Verzijl, 'Duprée'; Van de Pas, 'Boekverkopers', 39-40; Romen, 'Drukkunst', 17, 21, 26; Peters, 'Pruissisch Gelder', 136, n. 5.

³⁶⁵ Verzijl, 'Duprée'; Romen, 'Drukkunst', 15, 21, 26-27, 29; Habets, *Geschiedenis*, III, 429-430, 450, 453-454; BCNI, 11090, 11979, 11985, 12303, 14252, 16687, 17703, 18449; *Archief Parochie St.-Lambertus*, inv. nr. 191; UB Utrecht WRT 46-92.

³⁶⁶ STCN (KB 2212 C 26, 26 F 15); Bibliotheek GAR 60 G 25, T 11-12; Habets, *Geschiedenis*, III, 451, n. 1; Romen, 'Oorsprong en opkomst', 112, 114-115; Id., 'Drukkunst', 24-26, 29, 34, 37.

³⁶⁷ Zie de reeks in Bibliotheek GAR T 11-12; Salman, *Populair drukwerk*, specifiek over de schrijfalmanak: 167-171; voor almanakken in de Zuidelijke Nederlanden: Smeyers, 'Nederlandse letterkunde', 447-459.

Weeckelycke Ruremontsche Post-Tydinghe of *Gazette van Ruremonde* zijn een aantal exemplaren overgeleverd – of in de negentiende eeuw overgeleverd geweest – uit de jaren 1722-1726 en 1736-1737. Uit andere bronnen is evenwel bekend dat al in de jaren 1660 Leonard Ophoven een wekelijkse krant uitgaf, een titel die hij in ieder geval in 1702 ook, of nog steeds, in zijn fonds voerde.³⁶⁸

Een andere bron van inkomsten voor het boekwezen wordt gevormd door het drukwerk-in-opdracht van het minderbroedersklooster waar twee maal per jaar theologie-studenten, en soms ook anderen, hun theses te verdedigen hadden.³⁶⁹ Deze stellingen verschenen dan kort te voren in druk. Overigens waren de broeders net zo min als de jezuïeten trouw aan hun stadgenoten: Frans Maximiliaan Ophoven beklagde zich er in 1730 over dat zij de stellingen ook elders lieten drukken. Inderdaad blijkt dat van de 62 in de bibliografie van Dalmatius van Heel gevonden in Roermond verdedigde stellingen er 25 Maastricht, Leuven of Antwerpen in het impressum hebben.³⁷⁰ En net als de minderbroeders was ook het seminarie cliënt van de libraires voor het drukken van de theses. Deze stellingen fungeerden tevens als uitnodiging om aan de zitting deel te nemen en werden daarvoor opgehangen aan de deur van het seminarie, de domkerk, het bisschoppelijk paleis en parochiekerken.³⁷¹

Het overige deel van het fonds tenslotte bestaat vooral uit vroom werk of meer diverterende titels met een min of meer religieuze strekking. Dit is werk in de landstaal van de hand van geestelijken uit de streek die voor hun drukwerk naar het gewestelijk economisch centrum Roermond togen, zoals de Weertse reguliere kanunnik Gaudentius van Loemel of de Maasnielse pastoor Joannes Guilielmi die er zijn beschrijving van zijn reis naar Rome publiceerde.³⁷² In dit genre was bijzonder succesvol het polemisch bedoelde *Kort onderwys in het recht geloof* van de jezuïet Paulus van den Berghe dat in de jaren 1660 en 1670 een keer of zes herdrukt werd.³⁷³

Verreweg het allergrootste deel van de Roermondse productie bestond uit vluchtig, zeer efemeer werk van hoogstens één vel. Een niet gering

³⁶⁸ Nissen, "Gazette", k. 113-115, 121; Berkvens, 'Couranten'; Ramakers, 'Kranten'. Met dank aan P. Nissen die mij op het bestaan van deze kranten wees.

³⁶⁹ Van Heel, *Theses*, 6.

³⁷⁰ Romen, 'Drukkunst', 24; Van Heel, *Theses*; Id., 'Minderbroedersklooster Roermond', 45; Hamans, *Seminarie*, 223; Habets, *Geschiedenis*, II, 409. De theses in *Cat. OFM*, X 2 2-7.

³⁷¹ Habets, *Geschiedenis*, III, 568 e.v.

³⁷² Bibliotheek GAR 59 D 7-8; BCNI, 11868-11869, 15788; Fruytier, 'Van Loemel'; Romen, 'Drukkunst', 26; Blonden, 'Guilielmi'; Laugs, 'Pelgrim'; Habets, *Geschiedenis*, III, 99, n. 1.

³⁷³ Begheyn, 'Uitgaven jezuïeten 1651-1700', 146-149, 153, nrs. 204, 235, 239, 278, 298, 425; BCNI, 12293, 13688, 15389; Van der Aa, *Biographisch woordenboek*, II, 123; Van Miert, 'Van den Berghe'.

aantal titels was zo vluchtig dat er al vrij snel geen of hoogstens een paar exemplaren van over waren.³⁷⁴ De 'boekjes' bevatten in de regel geen illustraties behoudens een ornament op de titelpagina. Als er al een als zodanig herkenbaar blad is, want nogal eens ontbreekt dat. Dit drukwerk was in de regel niet bedoeld om voor langer dan een dag of wat of hooguit een jaar gebruikt te worden. Vermoedelijk is het meeste ervan niet verkocht, maar uitgedeeld onder belangstellenden of –hebbenden. Dit geldt bijvoorbeeld voor de genoemde felicitaties van de jezuïeten aan nieuwe bisschoppen. Veelal bevatten deze niet meer dan de korte inhoud van het opgevoerde toneelspel, voorafgegaan door een in barok neo-Latijn gestelde dichtoefening.

De laatste Roermondse uitgever die de kartuizers van Bethlehem nog gekend hebben is Dionysius Mackay. Hij had zijn vak geleerd in Maastricht bij Gijsbert van Gulpen en het sinds 1744 zelfstandig beoefend, laatstelijk in Maaseik. Aldaar had hij behoorlijk geïnvesteerd in nieuwe letters, een nieuwe pers en andere drukkersgereedschappen. Kennelijk echter, zo schrijft hij althans in zijn verzoekschrift aan het Hof van Gelre uit 1764, bood zijn vestigingsplaats hem te weinig afzetmogelijkheden om de financiering terug te verdienen. Nu Johan Gerard Ophoven – de kleinzoon van Leonard – onlangs was komen te overlijden zou Mackay zich graag als stads- en landsdrukker in Roermond vestigen

“om tot gerieft van het publyck te drucken ende te vercoopen: Den gulden ABC, den roomschen catholycken catechismus, alderhande gebedenboeken, cartabellen, almanachen ende alles hetgeene wat tot gerief van het publyck naer voorgaende visie ende examinatie van het officie fiscal ende approbatie van de geestelycke overigheyt soude connen nut ende dienstigh wesen.”³⁷⁵

Mackay deed er in de ruim twee decennia dat zijn zaak nog bestond alles aan om zijn positie beschermd te houden. Zo beklagde hij zich er in 1774 over dat het door hem gedrukte evangelieboek – “voor kleyne scholen ende het gerief van het publyck” bedoeld, en daarom tegen een lage prijs verkocht – concurrentie ondervond van binnen de stad verkochte soortgelijke boeken die gedrukt waren door Jacob Leekens in

³⁷⁴ Zie bijv. Munsters, 'Gouden concilie Susteren', 54-55.

³⁷⁵ Het verzoekschrift in extenso bij Romen, 'Oorsprong en opkomst', 112-114 en Id., 'Drukkunst', 27-28.

Maastricht en door anderen.³⁷⁶ En de sinds 1750 in de stad gevestigde boekbinder Bernard Bastiaen, die in 1777 verlof vroeg om ook boeken te verkopen, kreeg dat verlof enkel voor die boeken die door Mackay gedrukt waren.³⁷⁷

Het zal deels aan het gebruikte bibliografische materiaal liggen dat voor de achttiende eeuw nu eenmaal (vooralsnog) minder oplevert dan voor de zeventiende, maar een gereconstrueerde fondslijst van Mackay zou hetzelfde karakter hebben als die van Hompes en Du Pree van een eeuw of anderhalf daarvoor. De minderbroeders en het seminarie drukten hun halfjaarlijkse stellingen over een theologisch of schriftuurlijk onderwerp, de jezuïeten betuigden hun vreugde bij de intronisatie van bisschop Kerens in 1770 en droegen een toneelstuk, uitgevoerd door hun leerlingen, op aan de magistraat. Jaarlijks verscheen de Roermondse almanak en de leden van de broederschap van Onze Lieve Vrouw ontvingen een nieuwjaarsgift in de vorm van beknopte opmerkingen over de doodzonde.³⁷⁸

Eén werk-in-opdracht nam Mackay niet aan: het drukken van de catalogus van die boeken van de opgeheven kloosters van de kartuizers, kruisheren en ongeschoeide karmelietessen die door het Comité de la Caisse de Religion minder waardevol werden geacht, daarom op de zogeheten B-lijsten ("livres non réservés") werden geplaatst en in Roermond in het openbaar verkocht zouden worden. Aan Van der Renne kon de libraire niet de zekerheid geven dat de opdracht binnen een paar maanden afgerond zou zijn.³⁷⁹ Overigens had Mackay tien jaar eerder ook al niet de veilingcatalogus van de jezuïetenbibliotheek gedrukt, dat was gebeurd door François t'Serstevens in Brussel.³⁸⁰

Na het overlijden van Mackay in 1785 verkocht zijn zuster de boedel aan Gerard Gruyters die daarmee ook het ambt van overheidsdrukker overnam. Gruyters stierf in 1826, zijn weduwe zette de zaak nog een jaar voort om haar door te verkopen aan J.J. Romen, door wiens zoon Karel in 1899 een onafgebroken, in wezen onveranderde, traditie van precies drie eeuwen van één Roermondse boekfirma eindigde.³⁸¹

³⁷⁶ Romen, 'Drukkunst', 29-30; Gruys en De Wolf, *Thesaurus*, 230.

³⁷⁷ Romen, 'Drukkunst', 30; in 1780 was nog een zekere Syben boekverkoper in de stad (Ibid., 34).

³⁷⁸ Ibid., 26, 29; Habets, *Geschiedenis*, II, 587, n. 1, 620, n. 2; Van Heel, *Theses*, 9-11, 17-25, 162-164. Over de seminarietheses: Hamans, *Seminarie*, 196-197, 223-223, 265.

³⁷⁹ ACCR, inv. nr. 71-23, brief van Van der Renne, 12 februari 1785.

³⁸⁰ *Cat. SJ Rur.*

³⁸¹ Romen, 'Drukkunst', 30, 34-37, 63. In ieder geval tussen 1787 en 1792 was nog een firma A.C. Mackay en P. Minkenberg actief (Ibid., 34; Id., 'Oorsprong en opkomst', 114; *Gelegenheidsgedichten*, 250, nr. GG 1123; Wingens, *Bedeavaart*, 273, nr. 6b; Bibliotheek GAR 50 B 17), wellicht een afsplitsing van het bedrijf van Dionysius Mackay. Een dergelijke boekhandelsstructuur van een bijna-monopolisme van één of twee van generatie op generatie in

Als de kartuizers van Roermond het alleen van het gedrukte aanbod van hun lokale boekhandelaars gehad hadden moeten hebben, had dat de bibliotheek van Bethlehem een volstrekt ander aanzien gegeven. Maar ook wat van elders kwam, was beschikbaar. Door ruilhandel met en aankoop in contanten bij confrères konden en moesten de boekondernemers hun aanbod uitbreiden, hetzij in de zin van variatie in de winkelvoorraad, hetzij als directe doorleveringen zonder kapitaalbeslag. De toevoer van buiten wordt al aangewezen door het protest van Mackay tegen het Maastrichtse evangelie uit 1774 en een verbod van de magistraat uit 1708 aan vreemdelingen om ‘papieren, boeken en dergelijke aan anderen dan aan de kremers in de stad te verkopen’. Dat dit verbod werd uitgevaardigd op instigatie van het kremersgilde dat juist in deze tijd veel klaagde over marskramers, doet denken aan rondtrekkende handelsreizigers via wie Roermondenaren boeken konden kopen.³⁸²

Het bronnenmateriaal dat de handelsstroom van elders gedrukte boeken zou kunnen beschrijven, is notoir schaars. Maar een aantal gegevens geeft wel een indicatie. Al uit de tijd van de Hompesen zijn boekenaankopen gedocumenteerd. Hendrik beschikte over zakenrelaties diep in Duitsland met wie hij communiceerde en Johan wist het stadsbestuur de kostbare uitgave in acht delen van de *Digesten* met commentaar door kardinaal Domenico Tuschi, de *Practicarum conclusionum volumina VIII* te bezorgen. Het is niet bekend waar Hompes het werk kocht, de editie waar het hier vermoedelijk om gaat is de eerste, die in Rome tussen 1605 en 1608 verscheen. De magistraat betaalde hiervoor maar liefst 192 gulden, inclusief de rente, want de aankoop moest gespreid worden over de periode 1613-1619.³⁸³ In 1663 kocht de magistraat bij schepen-boekhandelaar Du Pree de *Opera* van Anselmus – vermoedelijk één van de publicaties van de Antwerpse advocaat en uitgever en commentator van de landsheerlijke wetgeving Antonius Anselmo – en in 1679 bij de weduwe Bouille een traktaat *De jure devolutionis* met het commentaar van Petrus Stockmans.³⁸⁴ Vooral voor de vele liturgica zoals brevieren en missalen wendden de Roermondse libraires zich tot ver in de achttiende eeuw tot het op dit

stand gebleven familiebedrijven met een vooral lokale actieradius is bijv. ook in het Mechelen van het ancien régime herkenbaar: Lanoye, ‘Mechelse drukpers’, 132-139.

³⁸² OASR, inv. nr. 1281A; vgl. Salman, *Populair drukwerk*, 306 e.v.; Van der Laan, *Groninger boekbedrijf*, 47-48.

³⁸³ Venner, ‘Zangers en meerstemmige muziek’, 83-84; OASR, inv. nr. 1, f. 159r; Smeets, ‘Stadsbibliotheek’, 60.

³⁸⁴ OASR, inv. nr. 7, f. 63v en inv. nr. 9, f. 170v; Dievoet, ‘Anselmo’; Smeets, ‘Stadsbibliotheek’.

terrein toonaangevende huis Plantijn-Moretus in Antwerpen.³⁸⁵ En dit is steeds zo geweest. Al rond het jaar 1600 kocht Hendrik Hompes bij de Gulden Passer, een relatie die door zijn zoon Johan tot ver in de zeventiende eeuw werd voortgezet.³⁸⁶

Maar ook maakten Roermondse boekenkopers gebruik van andere kanalen om boeken van elders te verkrijgen. Het eenvoudigste was het rechtstreeks bestellen bij de uitgever, zoals de Roermondse priester J.A. Hermans in de jaren 1780 dat met enkele brevieren deed bij de Moretussen.³⁸⁷ Waar nodig traden intermediairs op, dat mogen we althans opmaken uit de betaling die de kanselier van Gelre Godfried Gilkens in 1605 aan Plantijn deed uit naam van Hendrik Hompes, uit de betaling van twaalf rijksdaalders aan een niet bij name genoemde burgemeester voor een viertal juridische werken en van maar liefst 80 rijksdaalders aan schepen Goswijn Dulcken voor “eenen grooten athlas bij den selven voor dese stadt aengecocht”. Dit laatste deed zich voor in 1660. Wellicht heeft Dulcken dit werk in Amsterdam gekocht, in 1658 immers was hij voor zijn huwelijk naar Holland vertrokken.³⁸⁸

‘Roermond’ is nooit een grote boekenafnemer geweest. In 1609 besteedde Hompes 142 gulden bij Plantijn. Een vergelijking met andere steden waarnaar de Officina boeken verscheepte, geeft goed het belang van Roermond aan. Van de veertien Zuid-Nederlandse steden die in dat jaar in de administratie voorkomen, is alleen de waarde van de handel met Ieper, Mechelen en Kortrijk lager. In Antwerpen zelf werd het 30-voudige, in Leuven het 25-voudige gespendeerd.³⁸⁹ Van de quarto-editie van Justus Lipsius’ *Virgo Hallensis* uit 1604 werden in Leuven 59 exemplaren, in Brussel 42, in Antwerpen 36, in Doornik 32, in Douai 26 exemplaren aan marchands-libraires afgezet door het huis Plantijn. Roermond kocht er maar vijf. Vermoedelijk overigens niet voor de kartuizers, die bezaten de octavo-editie van een jaar later.³⁹⁰

Van dat internationale drukwerk was ook kanunnik Goswinus Frans de Bors, een ander lid van de Roermondse ‘boekengemeenschap’, een koper. De Bors moet een ambivalente figuur geweest zijn. Enerzijds

³⁸⁵ Zie o.a. de vele posten van Gerard Gruyters uit de periode 1787-1790: *MPM*, inv. nr. 838, f. 41v, 42r-43r, 46r-v, 48v.

³⁸⁶ *Ibid.*, inv. nr. 111, k. 89, 183, inv. nr. 129, k. 39, 73, 122, 191, inv. nr. 133, k. 61, inv. nr. 321, k. 11, inv. nr. 332, k. 7, inv. nr. 662, k. 11.

³⁸⁷ *Ibid.*, inv. nr. 838, f. 33v, minuutbrieven aan J.A. Hermans, april 1780 en januari 1783.

³⁸⁸ *OASR*, inv. nr. 5, f. 193v en inv. nr. 7, f. 110v; *MPM*, inv. nr. 111, k. 183; Verzijl, ‘Dulcken’; Smeets, ‘Stadsbibliotheek’.

³⁸⁹ Van den Oord, *Bosch’ boekbedrijf*, 299, tabel 20; Voet, *Golden Compasses*, II, 486 (ook bij Berkvens en Venner, ‘Inleiding’, lvii, n. 137); Materné, ‘Moretussen’, 118.

³⁹⁰ K 192; Materné, ‘Contrareformatrice boekbusiness’, 159.

verplichtte hij de stad tot grote dankbaarheid door samen met zijn zuster, de claris Dorothea, een armenhuis te stichten en rijkelijk te begiftigen. Anderzijds liet hij niet na zijn beschermelingen te laten arbeiden voor de lakenfabriek die hij exploiteerde en raakte De Bors bij zijn bisschop in ernstig diskrediet door voortdurend de residentieplicht te verzaken. Hij doet zich wel kennen als een maatschappelijk georiënteerde geestelijke voor wie het kanonikaat geen reden was om niet een non-conformistisch leven te leiden waarin “intrigues et bon plaisir” een niet onbelangrijke plaats innamen.³⁹¹

Een type als hij, met een Romeinse doctorsgraad in de beide rechten op zak, altijd op reis, was het ook die belangstelling had voor wat er elders aan boeken verscheen en gemakkelijk de contacten legde om dat wat van zijn gading was te verkrijgen. In een drietal brieven aan De Bors van de Parijse libraire J. Rollin fils, in de Lion d'Or aan de Quai des Augustins, uit 1729 en 1730, vinden we dat terug.³⁹² De Bors verstrekke Rollin de opdracht en de bijbehorende middelen om boeken te kopen en te laten inbinden (bij monsieur Boyer). Door de aard van Rollins brieven, die alleen de bijzonderheden hoeven te rapporteren, kennen we maar een aantal bestelde titels, en die zijn niet allemaal eenduidig identificeerbaar. In ieder geval kocht De Bors twee delen van Claude Fleury's kerkgeschiedenis, de theologische cursus, de *Praelectiones theologicae*, van de Sorbonne-hoogleraar Honoré Tournely, het beroemde 'jansenistische' *Nouveau Testament* van Mons met de figuren en de uitlegging van Isaac le Maistre de Sacy en de *Méthode* van kardinaal Richelieu voor het bekeren van apostaten.³⁹³

De zuiver lokale distributie van lokaal drukwerk vinden we terug in een toevallig overgeleverd notitieboekje van rondom 1730 van Maria Catharina Vallen die geparenteerd was aan Frans Maximiliaan

³⁹¹ Polman, *Katholiek Nederland*, III, 226-227 (cit.); Habets, *Geschiedenis*, II, 225-227, III, 113-116 (cit. op 115), 490-493; Hamans, *Geschiedenis*, 225-226 en n. 50 ald.; Flament, 'Bors'.

³⁹² *Archief Godshuis*, inv. nr. 2024, brieven van 30 juli 1729 en 7 maart en 3 augustus 1730. De Bors' kasboeken (1729-1732: *Ibid.*, inv. nr. 2026) bevatten geen vermeldingen van boeken.

³⁹³ De niet eenduidig te identificeren titels: “*Entretiens spirituel*”: een generieke titel, mogelijk van Franciscus van Sales, Paul Segneri of Godefroy Hermant, zeker de titel van de eerste in vele drukken; “*Education des enfants*”: mogelijk P. Coustel, *Les règles de l'éducation des enfants* (onder andere Parijs, E. Michallet, 1687), of J. de Losme de Mondesnay, *Satires nouvelles*, waarvan deel II als titel heeft *Sur l'éducation des enfants* (onder andere Parijs, C. Osmont, 1698) of een Franse vertaling van Plutarchus' *De liberis educandis* (meerdere drukken); “*Fables de La Motte*”: mogelijk deel II, *Recueil des fables, composées pour l'éducation de feu monseigneur le duc de Bourgogne*, van de *Dialogues des morts anciens et modernes avec quelques fables* door François de Salignac de la Motte Fénélon (diverse drukken) of A. Houdar de La Motte, *Fables nouvelles avec un discours sur la fable* (Parijs, G. Dupuis, 1719); “*Raigle de la ste. ecriture*”: wellicht de *Règle pour discerner les bonnes et les mauvaises critiques des traductions de l'Ecriture Sainte en français* (Parijs, C. Huguier, 1707), een titel die zou passen bij de bijbelvertaling van Mons.

Ophoven.³⁹⁴ Onder de ingekochte en verkochte goederen bevonden zich schrijfwaren als inkt (gekocht in Antwerpen), papier bij het boek en bij de riem, en misdrukpapier. De boeken die aan klanten verkocht werden behoren alle tot het kleingoed. Het gaat om schoolboeken – waaronder ABC-boeken, grammatica's en 'rudimenten', 'historien' – waaronder een *Historie van Helena* –, katechismussen, een *Revelatie van Brigitta*, passieboekjes, Kevelaarse pelgrimboekjes, gebedenboekjes, liedboekjes en een Roermondse diocesane pastoraal. Onder de klanten bevinden zich zowel particulieren als collega-libraires die en-gros kopen, hetzij gebonden in stuks, hetzij ongebonden in riemen. Onder de particulieren bevinden zich lieden van allerlei slag: andere gewone burgers, de landrentmeester, een zekere Beckers uit Venlo, "mameer" Scharlot van de ursulinen en een pater De Grutter uit Heinsberg.³⁹⁵ Van de collega-libraires is verreweg de grootste afnemer neef Leonard Raijmakers uit Kevelaar die tot 200 pelgrimboekjes in één keer bestelt.

De genoemde titels behoren tot het kleine, nu efemere drukwerk voor grootschalig, maar lokaal gebruik. Deels kwamen ze uit eigen fonds, deels uit inkoop van anderen.³⁹⁶ Het zijn boeken van één of twee vel die gebruikt werden in het onderwijs, om de elementaire beginselen van de geloofsleer te begrijpen en om als stichtende lectuur geconsumeerd te worden. Niet het type waarvoor de kartuizers de ideaaltypische klandizie vormden, evenmin overigens als de andere (mannen)kloosters. Indien we althans de boekenconsumptie van de leerlingen van het jezuïetencollege

³⁹⁴ *Archief Hoofdgerecht*, inv. nr. 223, procesnr. 2651; de aantekening op het voorplat luidt: "extr. ten verbale van 16 july 1734". Volgens de ordening en de inventaris zou dit een procesdossier moeten zijn in een geschil tussen Vallen en Ophoven; het boekje heeft vermoedelijk als bijlage bij het niet meer aanwezige rekest of verweer gediend.

³⁹⁵ Een spiegelbeeldig voorbeeld is de notitie over de betaling van 5 gulden 1 stuiver door de Thornse kanunnik Emond van Oeteren aan Johan Hompes in 1619: Driessen, *Van Oeteren*, 599.

³⁹⁶ De identificatie van de genoemde titels: ABC-boeken: geen exemplaar bekend, maar wel genoemd in octrooien, dus naar alle waarschijnlijkheid wel in de fondsen van 'het Roermondse huis'; grammatica's en 'rudimenten': vermoedelijk wordt hier hetzelfde boek mee bedoeld, te denken valt aan één van de vele drukken van Simon Verepaeus' *Rudimenta, sive Latinae grammaticae liber I in usum studiosae juventutis*; 'historien': onidentificeerbaar; een 'historie' was in ieder geval de *Historie van Helena* (*De vrouwepeerle of drijvoudige historie van Helena de verduldige, Griseldis de zachtmoedige en Florentina de getrouwe* (diverse drukken bekend); katechismus: *supra*, n. 347; *Revelatie van Brigitta*: meerdere identificaties zijn mogelijk, zo verscheen in Antwerpen bij Willem van Bloemen in 1703, met een approbatie van 1675, een *Pelgrimage van het kindeken Jezus* van de minderbroeder-recollect Franciscus Cauwe, met aan het einde een *Revelatie van God den Heere ghedaen aan Brigitta*; passieboekjes: onidentificeerbaar; Kevelaarse pelgrimboekjes: mogelijk Wingens, *Bedevaart*, 272, nr. 4, 274, nr. 14a, 15; Verzijl, 'Duprée'; Van de Pas, 'Boekverkopers', 39; Romen, 'Drukkunst', 15; BCNI, 10157, 10302; Van Aken, 'Religiöser Aufbruch', 102; gebedenboekjes: mogelijk M 1008, 1243; BCNI, 11979, 11985, 16454, 16884, 17077, 17702; liedboekjes: onidentificeerbaar; pastoraal: Verzijl, 'Duprée'; Romen, 'Drukkunst', 15, 27; Habets, *Geschiedenis*, III, 453-454; BCNI, 11090, 16687.

niet meerekenen.³⁹⁷ Wel worden de minderbroeders onder de afnemers geteld, maar dan als opdrachtgevers voor drukwerk, 200 aflaten om precies te zijn.³⁹⁸

Boekenbezitters

Voor zover er in Roermond in het ancien régime sprake was van een boekcultuur, werd die gedragen door de in de stad aanwezige bibliotheken. De tekstproducenten waren immers ook in hun eigen tijd geen auteurs van naam en hadden louter een toevallige binding met de stad. De boekproducenten en –distributeurs legden zich veel meer toe op het vervaardigen van klein risicoloos drukwerk, niet op het uitgeven van originele teksten voor een anoniem publiek en met een vooraf onbekend debiet. De markt van deze libraires werd gevormd door de opdrachtgevers, niet door boekenkopers – een markt die door een deel van dezelfde opdrachtgevers bovendien beschermd werd. Voor zover het boek in Roermond meetelde, deed het dat op de planken van de bibliotheekbezitters. In dit boekenbezit ook krijgt de bibliotheek van Bethlehem haar vergelijkend perspectief. De boekenbezitters in de stad kunnen langs twee assen geordend worden: langs de tegenstelling tussen bezitters uit de wereldlijke en kerkelijke sfeer en langs de tegenstelling tussen persoonlijk en institutioneel bezit.

De individuele bezitters die niet tot de clericale stand behoorden, moeten uiteraard vooral onder de elite gezocht worden. Zeker wel zullen enkele kleine burgers, onder wie ook bijvoorbeeld schoolmeesters, een klein huisbibliotheekje bezeten hebben. Daarin ontbraken heiligenlevens, een katechismus en, in de achttiende eeuw, de Roermondse almanak niet. Het stichtelijk werk van Adriaan Poirters was specifiek voor dit publiek bedoeld en zijn bij Caspar du Pree gedrukte *Pelgrimken van Kevelaer* zal in Roermond zeker afzet hebben gevonden.³⁹⁹ Dit zijn slechts aannames; het notarieel archief, de bron bij uitstek die over dit onderwerp beter zou kunnen inlichten begint op een paar eerdere losse aktes na pas na 1760. Maar ook zonder dat kunnen we gevoeglijk aannemen dat verzamelingen

³⁹⁷ Zie: Driessen, *Van Oeteren*, 613.

³⁹⁸ Ook andere opdrachtgevers lieten aflaten drukken, zo liet een broederschap in Maasniel in 1726 bij Ophoven aflaten van het Heilig Kruis op de pers leggen: De la Haye en Hamans, *Bisdom langs de Maas*, 322.

³⁹⁹ Wingens, *Bedevoert*, 207-210, 274, nr. 14a; Van der Laan, *Groninger boekbedrijf*, 36. Zie ook Driessen, *Van Oeteren*, 603-605.

van tien of meer boeken in deze groep tot de uitzonderingen behoord zullen hebben.⁴⁰⁰

Hetzelfde notarieel archief wijst wel de weg naar althans één particuliere boekenbezitter uit de groep van meer gezeten burgers. Op 2 januari 1766 trekken Sebastiaan Janssen en zijn vrouw Maria Mechteldis Op de Graaff in bij hun moeder respectievelijk schoonmoeder Elisabeth Delissen, weduwe van Jan Hendrik Berbers. Omdat het in dergelijke gevallen nu eenmaal verstandig is om vast te leggen wat van wie is, wordt voor notaris Edmundus Dionisy een lijst opgemaakt van de eigendommen van het echtpaar. En op deze lijst komen ook een aantal boeken voor: een exemplaar van het *Landrecht*, het juridisch handboek van Andreas Gail (*Practicarum observationum libri tres*), een Nederlandse en een Latijnse spraakkunst, een Franse grammatica, Ovidius' *Metamorphoses*, de brieven van Cicero en één theologische titel: de *Synopsis theologiae practicae* van de jezuïet Joannes-Baptist Taberna.⁴⁰¹ Janssen behoorde tot de bovenlaag van de stadsbevolking en bezat een behoorlijke ontwikkeling. Dat mag althans besloten worden uit het feit dat hij bij de intrede van bisschop Van Hoensbroeck in 1775 een Latijns jaardicht schreef dat temidden van de andere bijdragen opvalt door zijn lengte van enige tientallen regels.⁴⁰² Het boekenbezit van Janssen kunnen we bij gebrek aan betere informatie beschouwen als een specimen van de bibliotheek van de hogere klasse: boeken die vooral als naslagwerk gebruikt werden en een aantal overbekende *auctores classici*. Het is het boekenbezit dat een maatschappelijke loopbaan voorbereidt en begeleidt.⁴⁰³

Dat in de lijst geen bijbel voorkomt, is niet zo verwonderlijk voor een katholieke burger uit de late achttiende eeuw. Maar uiteraard waren die wel te vinden in de boekenkasten van het Roermondse patriciaat. Daar zoals elders had de bijbel een sacrale functie – niet alleen als tekst, maar ook als fysiek object. De advocaat Jacob Anthony van den Broek bezat bij zijn huwelijk in de kathedrale kerk in 1692 een fraaie Plantijn-bijbel uit 1580 waarin hij – in navolging van een wijd verbreide conventie – de geboorte van zijn kinderen optekende.⁴⁰⁴ Later noteerde zijn vrouw zijn overlijden en één van hun kinderen het overlijden van hun moeder. Tot

⁴⁰⁰ Vgl. bijv. voor Den Haag in de achttiende eeuw: De Kruif, *Liefhebbers en gewoontelezers*, 107-114 of voor Haarlem in 1860 en 1915: De Vries, *Haarlem*, 72-80.

⁴⁰¹ ONA, inv. nr. 4.1, f. 95-102.

⁴⁰² Bibliotheek GAR 61 G 4.

⁴⁰³ Aquilon, 'Petites et moyennes bibliothèques', 184.

⁴⁰⁴ De Kruif, *Liefhebbers en gewoontelezers*, 255; een voorbeeld is ook de Rotterdamse doopsgezinde familie De Coning: Thissen, *Van Hoogstraten*, 39.

in 1765 werd de aantekening voortgezet.⁴⁰⁵ De stadhouder van Gelre, Johan Frans van Nassau Siegen, schonk in 1682 het Roermondse franciscanenklooster Laurentius Beyerlincks meertalige Schrifteditie uit 1616 onder de kennelijke voorwaarde dat de paters voor de begiftiger bij diens leven en dood en voor zijn hele familie zouden bidden.⁴⁰⁶

De enkele voorbeelden van het boekenbezit van de Roermondse bovenlaag zouden theoretisch aangevuld kunnen worden indien we zouden beschikken over gegevens over de boeken van mensen als de onbekende burgemeester en de schepen Dulcken die boeken kochten in commissie van de stadsbibliotheek.⁴⁰⁷ Het ligt in de lijn der verwachting dat juist deze bestuurders zelf ook over een kleinere of grotere bibliotheek beschikten.

Eén zo'n bestuurder was ridder M.J. van der Veken, heer van Sint-Joriswinghen, Gempe en Hattem en raad in het Hof van Gelre. Hij liet in 1788 een boedel na met daarin een goede 180 titels die, niet verwonderlijk gezien de professie van de man, vooral juridisch van aard waren. Ook hier zullen we ons niet vergissen als we een *specimen* van het *genus* denken te zien. De kern van de geleerde collectie bestond uit onvermijdelijke studies als de *Opera* van Gerard Noodt en de *Inleydinge tot de Hollandse rechtsgeleertheit* van Hugo de Groot. Deze werden gecombineerd door verzamelingen van rechtsbronnen als *Les coutumes et loix de Flandres* in drie volumes. Hiertussendoor ligt her en der historisch werk gestrooid als Knippenberghs *Historia ecclesiastica ducatus Geldriae* en Aubertus Miraeus' *Rerum belgicarum annales*. Van het religieuze werk is het meeste wel te verwachten, zoals Augustinus' *De civitate Dei*. Het bijzondere hieraan was wel, zoals ook de notaris opviel, dat het hier een editie uit 1488 betrof. Naar de inhoud is hier alleen opmerkelijk het oude, specialistische polemische traktaat van de benedictijn Laurentius Dript, *Antidecalogus theologico-politicus reformatus*; mogelijk waren de voorzaten van de bezitter bekenden van de auteur die in Venlo was geboren en in de abdij van Gladbach zijn professie had gedaan.⁴⁰⁸

Er is een bron die het beeld nog aanzienlijk had kunnen bijstellen. De onvolprezen Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel bewaart de door Boudewijn van der Aa te Leiden in het voorjaar van 1698 gedrukte auctiecatalogus van de bibliotheek van een Joannes van Bergen "dum

⁴⁰⁵ Sluijters, 'Soeterbeeck', 115-118.

⁴⁰⁶ Van Adrichem, 'Weldoeners'; Van Heel, 'Broerenklooster Roermond', 237; Id., 'Minderbroedersklooster Roermond', 36-37; *Cat. OFM*, B 2 6.

⁴⁰⁷ *Supra*.

⁴⁰⁸ ONA, inv. nr. 5.15; Heurtebize, 'Dript'; vgl. Gerlach, 'Capucijnen van Roermond', 294.

viveret in Ruremonde”.⁴⁰⁹ De catalogus telt 1.968 nummers die een welvoorziene bibliotheek laten zien van humanistische, zij het wat eclectische snit. Behalve boeken telt de catalogus nog munten, medailles en ‘rariteiten’ zoals een snaphaan, een handfluit en drie portretten. Het gegeven echter dat een geleerde Joannes van Bergen in deze periode in Roermond nergens gevonden kon worden, gevoegd bij de reputatie van Van der Aa’s broer Pieter – met wie hij nauw samenwerkte – als een libraire die er geen bezwaar in zag om namen van bibliotheekbezitters te verzinnen met als doel de Leidse gildebepalingen van het auctiewezen te omzeilen, nopen ertoe deze Roermondse bezitter van een dergelijke belangrijke collectie als fictie te beschouwen.⁴¹⁰

Het stadsbestuur is de enige institutionele bibliotheekbezitter uit het wereldlijke domein die een catalogus heeft overgeleverd.⁴¹¹ Dat wil uiteraard niet zeggen dat de Gelderse, in Roermond zetelende, instituties als de Staten, de Rekenkamer en het Hof, geen bibliotheek of een verzameling boeken bezaten.⁴¹² Gezien hun taakstelling van bestuur en rechtspraak zal de samenstelling van hun collecties niet sterk hebben afgeweken van wat de vroedschap bezat. De catalogus van de stadsbibliotheek toont ook duidelijk dat de overlevering ervan op toeval heeft berust en geeft daarmee aan dat de lijsten die van de Overkwartier-colleges eventueel bestonden, een grote kans hebben gehad om in de loop van de tijd verloren te gaan. De catalogus is feitelijk een terloops, slordig genoteerde lijst, waarop later in de krappe bovenmarge is gepend dat het hier de “cathalogus librorum civitatis Ruraemundensis” betreft. Het gaat om in totaal 106 ongenummerde titels, waarbinnen de folio’s het merendeel vormen.⁴¹³ Deze grote banden bevatten veelal de rechtsverzamelingen met geleerde commentaar die een stedelijk apparaat in het dagelijks gebruik nodig had.⁴¹⁴ Behalve het Gelderse *Landrecht* waren ook de *Costuijmen* van Antwerpen – de laatste vormden de eerste – en de Keulse plakaten en verdragen opgenomen. Dit alles werd

⁴⁰⁹ *Catalogus Van Bergen*.

⁴¹⁰ Zie Van Eeghen, *Amsterdamse boekhandel*, V.1, 240 e.v., samengevat bij De Vries, *Du Vivie*, 34-35 en uitgebreider bij Van Goinga, *Boekdistributie*, 185-188. In een advertentie in de *Amsterdamse Courant* van 1753, nr. 79 wordt voor 17 juli de veiling van de boeken van een Roermondse anonymus aangekondigd; de advertentie bevat een lijst met distributiepunten van de catalogus.

⁴¹¹ OASR, inv. nr. 1232.

⁴¹² Voor een overzicht van deze instituties: Berkvens e.a., ‘Overheidsinstellingen’; Berkvens, *Procesgids*, 9-26 en Venner, ‘Aspecten’, 142-168.

⁴¹³ Smeets, ‘Stadsbibliotheek’, 60 telde 102 titels.

⁴¹⁴ De door Hermesdorf, ‘Handschrift’, 195 en 197, n. 55 geuite opmerkingen over de bijzonderheid van de collectie, zijn wat overtrokken.

aangevuld met klassieke historici als Plutarchus en Livius, de *Annales* van Baronius en Cicero's *De officiis* in een Nederlandse vertaling.⁴¹⁵

De persoonsbibliotheken uit het kerkelijke domein kennen we bij uitstek omdat ze bij testament nagelaten werden.⁴¹⁶ Dit geldt voor de bibliotheken van kloppen en van wereldheren. De Roermondse Johanna van Randenraedt, die in de historiografie een grotere bekendheid heeft gekregen, erfde van haar vader een aantal boeken die zij naast andere, blijkens haar aantekeningen, ook gebruikte voor haar eigen geestelijke overwegingen. Haar boekenlijst telt een paar dozijn titels waaronder de *Spiegel der volmaekcheyt* van Hendrik Herp en de wijd verbreide *Evangelische peerle*.⁴¹⁷ Een andere klopp met boeken was Agnes Theresia Bormans in wier vertrekken bij het vrouwenklooster Godsweerd in 1769 “een kastjen met zeven en dertigh boecken van devotie, en andre alle in 8vo voorts de levens der heyligen in twee folianten” en “noch 19 boexkens in octavo”, benevens een aantal notitieboekjes werden aangetroffen.⁴¹⁸

Van de seculiere priesters in de stad is uit de tijd vóór het gedrukte boek bekend Joannes de Lovanio, kanunnik en aartsdiaken van de Keulse dom en proost van de collegiale kerk van Xanten, maar van geboorte Roermondenaar en daar ook in de kartuizerkerk begraven. Hij schonk zijn bibliotheek in 1438 aan het door hem ook in financiële zin gestichte en gedoteerde college voor Roermondse studenten aan de universiteit van Keulen.⁴¹⁹

Het geringe aantal bekende priesterbibliotheken en de heel summiere gegevens daarover, verklaren dat de enige andere bij name bekende boekenbezitter van meer dan drie eeuwen later is. In september 1797 verklaart de priester Joannes Uyttenhoven dat in het huis dat door hem en Carolina van Elsacker bewoond wordt, de “bibliotheque” tot zijn eigendom en niet tot dat van zijn dienstmaagd behoort.⁴²⁰ Had zij maar wel boeken bezeten, dan had de comparant de titels moeten prijsgeven. Voor het overige moeten we ons er maar op verlaten dat de priesters in de stad zo ongeveer de karige voorschriften op het gebied van boekenbezit van Trente en (aarts)diocesane synodes en concilies hebben opgevolgd.

⁴¹⁵ Ibid., 195 voor de opsomming van nog een aantal titels; Van Hofstraeten, ‘Costumiëre acculturatie’, 11.

⁴¹⁶ Ook: Roobaert, ‘Brusselse boekhandelaars’, 5 e.v.

⁴¹⁷ Monteiro, *Geestelijke maagden*, 139-142; de lijst is uitgegeven door Verschuieren, ‘Boeken’, 194-205.

⁴¹⁸ ONA, inv. nr. 4.1, f. 318-326.

⁴¹⁹ *Supra*; Habets, *Geschiedenis*, III, 619-620; Keussen, ‘Roermondsche Haus’, 43, vgl. 44; Gaens, ‘Connecties’, 102.

⁴²⁰ ONA, inv. nr. 5.25.

Dit betekent dat zij beschikten over tenminste een bijbel, de Trentse en Mechelse decreten, de Romeinse katechismus en nog wat handboeken zoals de pastoraaltheologie van Petrus Binsfeld en het biechthandboek van de jezuïet Franciscus de Toledo, welke laatste twee door de Roermondse dekanale vergadering van 1612 werden voorgeschreven.⁴²¹ Een bibliotheek zoals die van de Swalmense pastoor Joannes Assuerus Bosman die in het midden van de achttiende eeuw 126 titels bezat, is een uitzondering geweest.⁴²² Van een groep van gedocumenteerde pastoorsbibliotheken (de meeste hebben niet eens sporen nagelaten omdat het niet de moeite waard was ze te inventariseren) uit de Spaanse Nederlanden in de zeventiende eeuw, overtrof twee derde deel dit aantal niet.⁴²³

De Roermondse bisschoppen zou men op het eerste gezicht tot de boekenbezitters rekenen, maar veel is daar toch niet van overgeleverd. Van Lindanus is bekend dat hij een behoorlijke bibliotheek bezat, ze werd door het geweld van de geuzen in 1572 ernstig aangetast. Hij bezat zelfs zoveel boeken dat het de moeite loonde ze publiek te verkopen, althans die “qu’il n’avait saulve.”⁴²⁴ Deze boeken kocht Lindanus in grote aantallen bij onder anderen Christoffel Plantijn. Uit de late jaren 1560 staan in de administratie van het Antwerpse huis over de 100 titels genoteerd voor deze belezen prelaat. Het ging om woordenboeken, *auctores classici*, liturgica en veel theologie, Plutarchus’ *Moralia* evengoed als de werken van Thomas More en de preken van Dominicus Topiarius.⁴²⁵ Lindanus is niet alleen als auteur en koper nadrukkelijk betrokken geweest bij de geleerd-theologische boekenproductie van zijn tijd. Hij bemoeide zich jaren lang met de bijbeluitgave van Plantijn – een bemoeienis die hem enkele dagen voor zijn dood in 1588 nog een heftig oplopende discussie met de uitgever opleverde. Plantijn trad voor de bisschop ook op als overbrenger van brieven aan wederzijdse vrienden.⁴²⁶

De humanist, Leuvense universiteitskanselier en vriend van Justus Lipsius Henricus Cuyckius heeft zonder twijfel ook een niet

⁴²¹ Nissen, ‘Pastoraal arsenaal’, 177-180; Habets, *Geschiedenis*, III, 421-422, 466-467; Hermans, ‘Inleiding’, 54-55.

⁴²² *Archief St. Lambertus*, inv. nr. 128; Thissen, ‘Bosman’

⁴²³ Delsaerdt, ‘Bibliotheken’, 125; soortgelijke aantallen in de toegelichte literatuuropgave bij Knapen, ‘Livres’, 443, n. 82.

⁴²⁴ Gecit. bij Van Beuningen, *Lindanus*, 398, n. 3 (zie ook 400); ook Havens, *Geschiedenis*, 119; Roegiers, ‘Schatkamer’, 228-229 en n. 16 ald. Zie ook Van Heel, ‘Lotgevallen’, 141 en n. 9 ald.

⁴²⁵ *MPM*, inv. nr. 37, k. 10.

⁴²⁶ Christoffel Plantijn aan Martinus Rythovius, 8 november 1571: Rooses, *Correspondance*, II, 239-240, nr. 290; Frans van Brugge aan Balthazar Ansidi, 23 november 1576: *Ibid.*, supplement, 158-163, nr. 34, ald. 160.

onaanzienlijke collectie boeken bezeten.⁴²⁷ Al mogen Lindanus en Cuyckius – die dacht over een positie als corrector in de Vaticaanse drukkerij en bezig was de werken van Hrabanus Maurus te bezorgen toen hij voor de Roermondse zetel gevraagd werd – wel de meest studieuze uit de rij van Roermondse bisschoppen genoemd worden, uit het feit dat velen van hun navolgers in hun testament hun boeken afzonderlijk noemden en vermaakten, blijkt dat ook zij op zijn minst niet van boeken verstoken waren.⁴²⁸ Helaas noemt Habets, die hun testamenten excerppeerde, nergens een lijst van titels of ook maar een paar afzonderlijke werken.

Na Lindanus zou A Castro de grootste boekenbezitter kunnen zijn. Dit laat althans zijn portret vermoeden dat vóór zijn postume prekenbundel *Regnum Christi* is afgedrukt en waarop hij staande in zijn studeervertrek, omringd door boeken, wordt afgebeeld.⁴²⁹ Eugenius-Albertus d’Allamont, bisschop tussen 1659 en 1666 bezat ook boeken. Er stonden althans in 1671 – hij was toen alweer bisschop van Gent – nog posten van hem open bij de Gulden Passer in Antwerpen.⁴³⁰ Op het portret van D’Ongnies is één boek te zien, met daarop een psalmtekst – hij liet geen boeken na.⁴³¹ Wel deden dat Cools, aan het convent van zijn confraters-dominicanen in Brussel in 1706 (zonder titels te vermelden), en, aan het bisdom, Sanguessa in 1741 en De Robiano – die eerder zijn bibliotheek had verrijkt door uit de boeken van de overleden pastoor van Roosteren de theologische werken over te nemen – in 1769.⁴³² Sanguessa bezat in ieder geval drie kasten met boeken die in de antichambre vóór de kamer van de bisschop stonden, één met vijf en één met drie deuren, zoals Habets noteert. Van deze boeken heeft een lijst bestaan.⁴³³

Elders is al gewezen op het belang van kapittels en kanunniken als belangrijke instituties en personen in de geleerde wereld. J. Roegiers haalt enkele voorbeelden aan van zeer behoorlijke bibliotheken in het bezit van deze heren.⁴³⁴ Verder onderzoek zou kunnen uitwijzen dat juist dit type clerici zich als eerste van nieuwe, verlichte literatuur op de hoogte stelde.⁴³⁵ Uit het gegeven dat een aantal Roermondse kapittelheren enkele

⁴²⁷ Gosselin, ‘Influence’, 199-200; vgl. Voet, *Golden Compasses*, I, 373.

⁴²⁸ Hermans, ‘Inleiding’, 17 (over Cuyckius en Maurus).

⁴²⁹ Habets, *Geschiedenis*, II, 480, vgl. 477, 479; Prick, ‘Levensbeschrijving’, 612.

⁴³⁰ MPM, inv. nr. 319, k. 214.

⁴³¹ Habets, *Geschiedenis*, II, 536.

⁴³² *Ibid.*, 554, 581 en III, 468; Thissen, *Cools*, 97 en n. 100 ald.; Theunissen, ‘Testaments’, 277.

⁴³³ Habets, *Geschiedenis*, II, 440.

⁴³⁴ Roegiers, ‘Kapittels en kanunniken’, 36-41. Zie ook Delsaerd en Vanysacker, ‘Knyff’; Vanysacker, ‘Tussen traditie en vernieuwing’; Roobaert, ‘Brusselse boekhandelaars’, 50; Driessen, *Van Oeteren*, 600.

⁴³⁵ Zie bijv. Delsaerd en Vanysacker, ‘Bruynincx’, 785-790.

boeken of verzamelingen legateerde, moge blijken dat ook zij aan de geleerde cultuur deelnamen. De al ter sprake gekomen kanunnik De Bors vermaakte zijn boeken in 1748 aan het bisdom, waarna hij elf jaar later in een codicil bepaalde dat de bisschop er eerst nog enige uit mocht kiezen.⁴³⁶ In 1626 vermaakte domdeken Petrus Pollius zijn boeken aan de kartuizers, minderbroeders en jezuïeten, in 1634 pastoor en kanunnik Joannes Gerardus Brantz aan de minderbroeders, Peregrinus Vogels in 1649 aan de jezuïeten en Jacobus van Oeveren in 1678 aan zijn neef, de priester Robert van Elsrack, na wiens dood diens broer Nicolaas Frans van Elsrack hen zou erven.⁴³⁷ Dat gebeurde om welke reden dan ook evenwel niet, de bibliotheek werd op 23 en 24 november 1710 – kennelijk in het openbaar – verkocht, waaruit we mogen besluiten dat het hier ging om meer dan een handvol boeken.⁴³⁸

De parochie Maasniel schafte in de zeventiende en achttiende eeuw diverse liturgica aan.⁴³⁹ En de stadsparochie zal dergelijke boeken ook bezeten hebben. Maar in het kerkelijk-institutionele bereik en ook daarbuiten was de belangrijkste groep van boekenbezitters in de stad Roermond de in gemeenschappelijk verband samenlevende religieuzen – de bewoners van de kloosters en van het seminarie. Religieuze gemeenschappen hebben in dit opzicht het voordeel dat zij door hun langdurige, min of meer besloten en voor studie op zijn minst ontvankelijke bestaan, de optimale condities genieten voor de opbouw van een bibliotheek. En religieuzen waren er niet weinig in de stad. Becijferingen over aantallen in de Zuidelijke Nederlanden rond 1750 komen op één op de 100 à 200.⁴⁴⁰ Deze schattingen zijn voor Roermond aan de te lage kant. Habets noemt een exact aantal inwoners in 1784: 4.323, van wie 351 mannelijke en vrouwelijke religieuzen, ofwel een verhouding van één op twaalf.⁴⁴¹ Deze verhouding wordt nog hoger als we de kinderen niet meerekenen. Het visitatieverslag van 1669 telde ongeveer

⁴³⁶ Habets, *Geschiedenis*, III, 116.

⁴³⁷ *Ibid.*, 90, 98, 100-101, 105, vgl. 562-564; Heere, 'Kruisherenklooster', 241; Van Heel, 'Minderbroedersklooster Roermond', 36. Bij Dückers, 'Dionysius van Rijckel schrijvend in zijn cel' een ex-libris van Brantz van een band uit het Roermondse minderbroedersklooster (*Cat. OFM*, A 4 19). Voor het legaat van Pollius aan de kartuizers: *infra*, par. VI.2.1. Over Brantz: Habets, *Geschiedenis*, III, 101.

⁴³⁸ Habets, *Geschiedenis*, III, 105, vgl. 562-564.

⁴³⁹ De la Haye en Hamans, *Bisdom langs de Maas*, 329. Zie nog Venner, 'Zangers en meerstemmige muziek', 80 over de aanschaf van een antfonale en vier psalmboeken voor een andere 'institutionele' bezitter in de stad: het parochiekoor.

⁴⁴⁰ Beales, *Prosperity and plunder*, 212-213.

⁴⁴¹ Habets, *Geschiedenis*, II, 222; in 1801 had de gemeente 3.788 inwoners (Ubachs, *Geschiedenis van Limburg*, 316, tabel 5.6).

2.500 communicanten in Roermond.⁴⁴² Bij hetzelfde aantal kloosterlingen en wereldheren als in 1784 zou zelfs elke achtste inwoner van de stad tot de geestelijke staat behoren. Volgens een, minder betrouwbare, opgave van de magistraat van de stad uit 1663 zou de verhouding zelfs één op zes zijn.⁴⁴³

Deze religieuzen leefden in de geestelijke instituten – gemeenschappen van regulieren en het seminarie – in de stad die de feitelijke boekenbezitters waren. Het kathedraal kapittel dat in de genoemde opgave uit 1663 wel als instituut werd gerekend, met twintig clerici, schijnt als gemeenschap geen eigen boekerij, behoudens ongetwijfeld de benodigde liturgica, bezeten te hebben. Dit mogen we althans opmaken uit de boekenlegaten die hierboven genoemd werden en waarvan in de paragraaf over de schenkingen aan de kartuis nog een aantal gevallen aan de orde komen.

Na de stichting van de beroemde Munsterabdij in 1218 en het begijnhof in 1279, werden in de veertiende eeuw nog vijf kloosters opgericht, waarvan Bethlehem er één was. In de vijftiende eeuw volgden er nog vier. Er verdwenen er in de zestiende eeuw weer twee.⁴⁴⁴ In de zeventiende eeuw tenslotte werden er nog vijf toegevoegd. Tussen het einde van de zeventiende eeuw en de revolutieperiode telde Roermond veertien kloosters: vier van mannen en tien van vrouwen.⁴⁴⁵ Van deze kloosters is in tenminste acht gevallen iets bekend over het boekenbezit. De kartuis is samen met het minderbroedersklooster het enige convent waarvan het boekenbezit niet alléén is overgeleverd door de bij de confiscaties door de Oostenrijkers in de jaren 1780 en de Fransen in de jaren 1790 opgestelde lijsten. Een belangrijk onderscheid in het boekenbezit, alleen al op het omvangscriterium, is het verschil tussen de vrouwengemeenschappen aan de ene kant en de mannenkloosters en het seminarie anderzijds.

De boekenlijsten van de vrouwenkloosters kunnen weer onderverdeeld worden in kleinere en grotere bibliotheken.⁴⁴⁶ Wat de eerste groep betreft

⁴⁴² Habets, *Geschiedenis*, III, 285.

⁴⁴³ Hamans, *Seminarie*, 167, vgl. n. 9 ald.; Nissen, 'Geschiedenis', 70, noemt vijf procent.

⁴⁴⁴ Namelijk dat van de reguliere kanunniken van Windesheim, Sint-Hieronymus, dat in 1561 tot bisschoppelijk hof bestemd werd (Habets, *Geschiedenis*, III, 687, vgl. II, 423-424; *Monasticon Batavum*, II, 157) en dat van de bogarden, Sint-Theobald, dat rond dezelfde tijd tot seminarie bestemd werd (Habets, *Geschiedenis*, III, 701; *Monasticon Batavum*, I, 169 en I, supplement, 135). Van boekenbezit van deze kloosters is niets bekend, behoudens wat losse vermeldingen: Habets, 'Memorieboek', 319-320, 340 en Lourdeaux, 'Moderne Devoten', 311.

⁴⁴⁵ Opsommingen uit bronnen bij Hamans, *Seminarie*, 167, Habets, *Geschiedenis*, II, 652, 656, 663, en Cornelissen, "Relationes status", 80, 102, 106-107, 116.

⁴⁴⁶ Ik behandel hier niet alle bibliotheken van vrouwenkloosters in Roermond en beperk me om praktische redenen tot tot die welke door de Oostenrijkers zijn opgeheven; de door de Fransen

kunnen we vrij kort zijn. De clarissen, tertiarissen, augustinessen van Windesheim en penitenten-recollectinen bezaten respectievelijk elf, zes, vijftien en géén bij name genoemde boeken.⁴⁴⁷ Het gaat hier om besloten gemeenschappen die leefden van donaties, inclusief die van novicen, handwerk en onderwijs aan inwonende meisjes.⁴⁴⁸ Hetzelfde kan vermoedelijk gezegd worden van de cellezusters, van wier boekenbezit geen lijst is overgeleverd bij de opheffing door Jozef II in 1783.

De boeken die deze damesconventen in huis hadden, behoren tot de binnenste kern van wat elke mannelijke of vrouwelijk religieus tot zijn of haar geestelijk bezit zou moeten rekenen. De kleinere collecties in de Zuidelijke Nederlanden kenden alle een soortgelijke compositie. De liturgica (antifonale, brevier, martyrologium, missaal) ontbraken zelden. De homiletiek en hagiografie stonden, vooral in het Nederlands (Costerus, Michaël Zachmoorter) en Frans (Etienne Binet, Jean-Baptiste Saint-Jure) eveneens ter beschikking.⁴⁴⁹ De clarissen in Roermond bezaten, behalve “ontrent 40 slegte vodde boeken”, elf nummers, waarvan vijf biblica, drie compilaties van heiligenlevens, twee prekenbundels en de kerkelijke historie van Dionysius Mutsaerts.⁴⁵⁰ De tertiarissen hadden hun boekerijtje gemakkelijk kunnen ruilen met hun franciscaanse zusters van de heilige Clara. Het klooster Godswaard waar zij woonden kende, behalve de “ontrent 50 alderhande devote boeken”, één bijbel, drie hagiografische titels en een prekenbundel van dezelfde jezuïet Costerus van wie de clarissen er één lazen. Behalve deze gedrukte boeken noteerde de ambtenaar nog een leven van de heilige Antonius in handschrift.⁴⁵¹ Merkwaardig genoeg nam hij niet nog een verzamelhandschrift van een 280 folio's in de lijst op dat in de achttiende eeuw wel in Godswaard aanwezig moet zijn geweest en er ooit zelfs is vervaardigd. Overigens geeft dat boek geen ander beeld: het bevat enige tientallen korte, in het Middelnederlands vertaalde devotieteksten uit de canon. Daaronder horen Hendrik Suso's *Horologium*, Thomas a Kempis' *Navolging* en *Dicta* over een aantal thema's uit de pen van een reeks van auteurs.⁴⁵²

In het klooster Mariagaarde van de augustinessen was het al eender. Behalve, maar liefst, 200 “alderhande soort van slegte boeken”, werden er

opgeheven kloosters van ursulinen, begijnen en cisterciënzerinnen (Munsterabdij) blijven buiten beschouwing.

⁴⁴⁷ Lavalleye, 'Bibliothèque', 551.

⁴⁴⁸ Habets, *Geschiedenis*, III, 692, 703-705; Ramakers, 'Mariagarde', 97-109; *Monasticon Batavum*, I, 168-170, I, supplement, 135-136, II, 158.

⁴⁴⁹ Naar Scheerder, 'Sint-Margaretha', 432-434.

⁴⁵⁰ *ACCR*, inv. nr. 74-134.

⁴⁵¹ *Ibid.*, inv. nr. 74-135.

⁴⁵² Stooker en Verbeij, *Collecties op orde*, II, 354, nr. 1056, ook I, 194, 207, 224, 228.

de bijbels, heiligenlevens en preken aangetroffen. Ook hier worden enkele boeken voor individuele vroomheidsoefening – buiten de preken – genoemd: de *Soliloquia* van Augustinus in het Frans en een *Imitatio Christi* met platen in dezelfde taal. De Windesheimsen onderscheidden zich door een aantal gebruiksboeken die genoemd worden: woordenboeken en een *Rechenbuch*.⁴⁵³

Helaas hebben de ambtenaren van Jozef II niet de moeite genomen een aparte catalogus op te stellen van de bibliotheek van de penitenten-recollectinen. Men liet het bij de vermelding van “*La cité mystique de Dieu*” in vijf delen, het overige werd afgedaan met “circa de tweehondert boeckxens alle van devotie in 8vo et minori forma.”⁴⁵⁴ Met een dergelijke beknoptheid ontkwamen kloosters wel vaker aan hun verplichtingen.⁴⁵⁵ *La cité mystique de Dieu* is een Franse vertaling van het omstreden *Mistica ciudad de Dios*, voor het eerst verschenen in Madrid in 1670, van de Spaanse abdis Maria van Jezus, in de wereld Maria d’Agreda. Het boek geeft een gedetailleerde beschrijving van het leven van Maria zoals dat in particuliere verschijningen aan de schrijfster door de Moeder Gods was medegedeeld. God zou D’Agreda zes, later acht, engelen hebben meegegeven die haar voorbereid zouden hebben om meegenomen te worden naar Zijn tegenwoordigheid. Daar zag D’Agreda Maria en ontving zij de opdracht om de Maagd te beschouwen, haar volmaaktheden te overwegen en te beschrijven.⁴⁵⁶ Dergelijke pretenties – over haar eigen verschijningen, de waarde daarvan als bron voor het leven van Maria ten opzichte van de bijbel en de realistische taal waarin zij die biografische feiten verhaalt –, zijn niet alleen de reden waarom het werk felle weerstand opriep bij de Inquisitie, de doctoren van de Sorbonne en bij Jacques-Bénigne Bossuet.⁴⁵⁷ Vermoedelijk zijn deze pretenties ook de reden waarom de Roermondse gemeenschap van penitenten-recollectinen een dergelijk werk in huis had. De ongeveer 200 boeken “van devotie”, waaronder waarschijnlijk ook publicaties van de biechtvader van de nonnen Matthias Croonenburg, zouden hierover verder kunnen inlichten.⁴⁵⁸ Maar voor de opstellers van de lijsten stond de handelswaarde nu eenmaal op het eerste plan en werden dus boeken in klein formaat of om een andere reden van weinig waarde, niet afzonderlijk beschreven.

⁴⁵³ ACCR, inv. nr. 74-138.

⁴⁵⁴ Over het klooster: Habets, *Geschiedenis*, III, 714; *Monasticon Batavum*, I, 170; De Backer, ‘Penitenten-recollectinen’ (cit. op 149).

⁴⁵⁵ Van Wely, ‘Bibliotheken te Weert’, k. 178-179.

⁴⁵⁶ Van den Gheyn, ‘Agreda’, k. 628.

⁴⁵⁷ Ibid., k. 629-630.

⁴⁵⁸ De Backer, ‘Penitenten-recollectinen’, 145.

Veel kleinere dan die van mannelijke regulieren, maar binnen de vrouwenkloosters grotere bibliotheken bezaten de ongeschoeide karmelietessen en de dominicanessen. Ze waren niet alleen groter, ze bevatten ook de kostbaardere stukken. Niet voor niets werden alleen uit hun collecties – net als uit de boekerijen van de kartuizers en de kruisheren – in 1785 boeken gereserveerd om in Brussel verkocht te worden. Die van alle overige damesconventen werden daar niet waardevol genoeg voor geacht en mochten in Roermond in het openbaar van de hand worden gedaan.⁴⁵⁹ De conventen van de karmelietessen en de dominicanessen waren naar hun aard en activiteit min of meer gelijksoortig aan die van de clarissen, tertiarissen, augustinessen en penitenten-recollectinen, zij het dat bij de karmelietessen het accent zeer sterk op de contemplatie gelegen moet hebben.

De boekenlijst van de karmelietessen – wier klooster in 1698 als laatste in Roermond onder het ancien régime gesticht werd – kent ook een aantekening “alnog 150 boeken van allerhande godvrugtige werkskens en 15 stukken brevieren”.⁴⁶⁰ In totaal worden 123 boeken bij name genoemd, waaronder ook *La cité mystique de Dieu* (editie in drie delen, Brussel 1715).⁴⁶¹ Zoals te verwachten viel van deze contemplatieve gemeenschap, bevat haar bibliotheek voor een heel groot deel, ongeveer de helft, vroomheidswerk. Als we de ongenoemde boeken zouden kennen, zou dit percentage vermoedelijk nog hoger uitvallen. Bovendien kunnen we stellen dat ook een groot deel van het werk dat op het eerste gezicht niet direct onder de mystiek valt, gerekend kan worden tot hetzelfde type literatuur. De historische boeken bijvoorbeeld, bestaan vooral uit compendia van heiligenlevens die de functie van ‘exemplarische theologie’ voor individuele overweging hebben gehad. Hetzelfde geldt voor de biblica waar niet zozeer bronteksten, laat staan exegetische eruditie in de bibliotheek werden aangeboden, maar titels als het *Recueil des épîtres et des évangiles de toute l’année avec leur explication conforme au sentiment des st. pères* van de jezuïet Antoine Girard (Parijs 1661).⁴⁶² Van de kerkvaders zijn van Augustinus *De civitate Dei* (Parijs 1690) en de *Soliloquia*, het *Manuale* en de *Meditationes* in één band (Brussel 1661) aanwezig, alle in het Frans.⁴⁶³ Het is dan waarschijnlijk dat de maar liefst

⁴⁵⁹ ACCR, inv. nr. 71-23, brief aan Van der Renne, 19 januari 1785.

⁴⁶⁰ ACCR, inv. nr. 74-136, f. 71r-73v; an., *A Deo et rege*, 84-85; over dit klooster verder Hanssen, ‘Archief karmelietessen’, 245-246; Habets, *Geschiedenis*, III, 718; *Monasticon Batavum*, III, 101.

⁴⁶¹ ACCR, inv. nr. 74-136, f. 71r-73v, nr. 20.

⁴⁶² *Ibid.*, nr. 16.

⁴⁶³ *Ibid.*, nrs. 65-69

elf exemplaren van Hieronymus' brieven (ook weer in Franse vertaling) hun aanwezigheid danken aan de naam van de auteur als asceet.⁴⁶⁴ Het is tenslotte niet verwonderlijk dat de nonnen vele *carmelitana* bezaten. Een vijfde deel van alle genoemde titels bestaat uit werk van Joannes van het Kruis, Theresia van Avila en werk van en over andere groten van de orde.⁴⁶⁵ Samengevat is de bibliotheek van de Roermondse karmel een boekenbezit dat bijna volledig gedomineerd wordt door geestelijke lectuur in het Frans, met een sterk accent op de eigen ordesspiritualiteit en in de tweede plaats op Schrift, kerkvaders en heiligenlevens.⁴⁶⁶

De bibliotheek van de dominicanessen van Mariawee is de kleinste van de twee grotere nonnenbibliotheken. Ze telt 83 nummers, zonder een vermelding van onbeschreven boeken.⁴⁶⁷ Globaal genomen lijkt de inhoud sterk op die van de karmelietessen. Ook in Mariawee bestaat de helft uit vrome literatuur, maar dan vooral in het Nederlands. Titels als Joannes van Heumens *Het clooster van Sion* (Antwerpen 1663, drie exemplaren) of de *Vloedende fontijne van liefde* van Nicolas de Montmorency zijn hier voorbeelden van.⁴⁶⁸ Een verschil met het boekenbezit van de karmelietessen is het gebrek aan kenmerking door de eigen ordesspiritualiteit, terwijl ook het overwicht in Schrift, kerkvaders en heiligenlevens ontbreekt. De bibliotheek van Mariawee kent daartegenover veel meer homiletiek, zoals de verzamelde preken van de jezuïet Matthias Faber of de augustijn Matthias Agolla.⁴⁶⁹ Een relatie met de specifieke opdracht van de eerste orde van Dominicus' familie zal hier niet vreemd aan zijn. Maar met deze eigen orde als zodanig heeft de bibliotheek naar de auteurs gezien veel minder van doen. Naast de predikheren Ludovicus Berta en Petrus a Soto, zijn het vooral de jezuïeten die domineren met werk van auteurs als Leonardus Lessius, Georg Stengel, Pedro Ribadeneira, Paul Segneri en anderen.⁴⁷⁰

Van een heel andere orde zijn duidelijk de bibliotheken van de mannelijke religieuzen in de stad. Onder de vijf instituties vallen het bisschoppelijk seminarie en de vier grote kloosters. Overigens had ook het

⁴⁶⁴ *Ibid.*, nrs. 70-80.

⁴⁶⁵ *Ibid.*, nrs. 10, 23-27, 30-35, 41-50, 108-109.

⁴⁶⁶ Er was ook nog een kleine bibliotheek van de paters die bij de nonnen woonden: hierin geen werk van Joannes van het Kruis, wel van Theresia van Avila, wat theologie, "een zeer oude canon gedrukt in Spiers in 1472", drie heiligenlevens en "drieenseventigh boecken van meditatie en devotien": an., *A Deo et rege*, 86.

⁴⁶⁷ ACCR, inv. nr. 74-136, f. 74r-75r; over dit klooster Madlener, 'Mariawee', 9-13; Habets, *Geschiedenis*, III, 680-681; *Monasticon Batavum*, II, 159-160.

⁴⁶⁸ ACCR, inv. nr. 74-136, nrs. 48-50, 79.

⁴⁶⁹ *Ibid.*, nrs. 3, 40.

⁴⁷⁰ *Ibid.*, resp. nrs. 11, 13, 2, 4, 5, 10.

seminarie een kloosterlijk karakter sinds in 1695 de leiding door de ordebroeders van de dominicaan bisschop Reginaldus Cools was overgenomen.⁴⁷¹ De bibliotheek van de priesteropleiding is met 330 nummers verreweg het kleinste van de vijf.⁴⁷² En in nog een aantal andere opzichten onderscheidt ze zich van de overige. Al direct valt op dat het de slechtst geredigeerde boekenlijst is, in de zin van de in de titelbeschrijvingen minst volledige. De boedelinventaris werd in 1793 onder druk van omstandigheden opgemaakt. De instelling was namelijk pas verhuisd naar het voormalige jezuïetencollege en moest daar weer weg. Tussen regent en studenten was een rel uitgebroken. En de bestuurlijke situatie was bijzonder instabiel sinds de Oostenrijkers, Fransen en patriotten elkaar regelmatig afwisselden als bezetters van de stad.⁴⁷³ Zoals gebruikelijk is de lijst ingericht naar de vertrekken in het gebouw. De bibliotheek sluit de rij, maar onderweg werden ook in andere kamers boeken aangetroffen. Zo bevonden zich onder de aan professor Benedictus Huntjens in gebruik gegeven goederen onder andere het Roermondse *Pastorale*, het dominicanenmissaal, zes delen van het werk van Antonio Sandini en een titel van Zeger Bernard van Espen. In de refter trof men nog een Latijnse folio-bijbel en een martyrologium aan.⁴⁷⁴

Met deze onbedoelde ‘onzorgvuldigheden’ staat in verband de vraag in hoeverre we ons op deze bron kunnen verlaten om een compleet beeld te krijgen van het boekenbezit van het seminarie. Zo blijkt dat van het legaat van de Kevelaerse pastoor Carolus Sturvi van 63 banden uit 1707 slechts een gedeelte is terug te vinden in de seminariebibliotheek van 1793.⁴⁷⁵ Dit, gevoegd bij de moeilijke scheidbaarheid van het bezit van bisschop, bisdom, kapittel, kanunniken, seminarie en kathedrale kerk en niet te vergeten het rumoer dat rond 1775 ontstond rondom het (vermeende) niet terugbrengen naar de bibliotheek door studenten van geleende boeken, maakt dat we de lijst met voorzichtigheid moeten hanteren.⁴⁷⁶

Als we haar hanteren, blijkt ook een belangrijk inhoudelijk verschil met de bibliotheken van de mannenkloosters. Dat verschil heeft vooral te maken met het onderscheid in karakter en doelstelling van de bibliotheekeigenaren. In een opleiding voor aanstaande zielzorgers is het te verwachten dat een belangrijk deel van de boeken gebruikt wordt voor

⁴⁷¹ Hamans, *Seminarie*, 177-195.

⁴⁷² *Cat. sem.* Een geschiedenis van de Gentse seminariebibliotheek bij Roegiers, ‘Schatkamer’.

⁴⁷³ Hamans, *Seminarie*, 301-327.

⁴⁷⁴ Identificatie van de “6 tomen van Sandini” is niet goed mogelijk. De kerkhistoricus Sandini publiceerde in de achttiende eeuw een aantal werken: een *Historia familiae sacrae*, een *Historia apostolica* en een *Vitae pontificorum romanorum*.

⁴⁷⁵ *Cat. sem.*, verklaring van Reiner Hammeleers van 16 juni 1707; Hamans, *Seminarie*, 203.

⁴⁷⁶ Hamans, *Seminarie*, 251, 265; Habets, *Geschiedenis*, III, 573.

het onderwijs in de moraaltheologie (15%) en in de homiletiek (12%). In de eerste rubriek stonden dan ook redelijk actuele werken als het complete ‘systeem’ van Charles-René Billuart, niet toevallig een predikheer, in de Luikse editie van 1747; het al wat oudere *Resolutiones pastorales* van Jacques Marchant (editie van Antwerpen 1665) is wat leeftijd betreft een uitzondering. De preken zijn in de regel van vóór 1725, titels zijn de twintigdelige *Conciones* van Thomas a Villa nova (Brussel 1690), de acht volumes *Sermoenen* van Rombout Backx (Antwerpen 1710) en natuurlijk ook de preken van de eigen bisschop A Castro uit 1649.⁴⁷⁷ Het is jammer dat de dikke dissertatie over het Roermondse seminarie geen gebruik heeft gemaakt van deze boekenlijst, anders zou vermoedelijk beter verklaard zijn waarom zoveel exegese in de bibliotheek voorkomt. Natuurlijk was bijbelverklaring nodig voor het preken, maar dan verklaart dat nog niet waarom ruim een kwart van alle boeken in deze rubriek valt. Dit gegeven zou, in samenhang met het relatief hoge aandeel kerkvaders (8%) en scholastici (12%), nader onderzoek verdienen.⁴⁷⁸

Het bezit van de drie mannenkloosters in de stad buiten de kartuis is in achttiende-eeuws materiaal gedocumenteerd. Van de jezuïeten en de kruisheren is een inventarisende lijst uit de suppressietijd beschikbaar, van de minderbroeders een catalogus uit 1710.⁴⁷⁹

De auteur van een bijdrage uit 1941 over het kruisherenklooster besluit zijn artikel met het kennelijk bij nader inzien verkregen inzicht dat “deze geschiedenis (...) velen wellicht [zal] teleurstellen.” Hij verwacht dat lezers die het stuk ter hand namen “om de geest der oude Kruisheren te achterhalen” teleurgesteld zullen zijn omdat ze “weinig verheffends en navolgenswaardigs aangetroffen hebben” en voegt daar hoopvol-vergoelijkend aan toe: “Het is echter niet uitgesloten, dat de geest die de Roermondse Kruisheren bezielde een geheel andere was dan die wij uit de sobere rekeningboeken putten.”⁴⁸⁰ Wie niet de rekeningboeken maar de – door genoemde auteur niet geraadpleegde – boekenlijst van 1783 doorneemt, heeft reden om te zeggen dat die “geest”, voor zover ze uit de

⁴⁷⁷ *Cat. sem.*, Theologi in-8, Concionistae in-4, Commentarii in Sacram Scripturam in-8 en Concionistae in-1.

⁴⁷⁸ Bijlage 1, tabel 23; Hamans, *Seminarie*, 203, 321.

⁴⁷⁹ Van het laatste klooster bestaat geen bij de opheffing opgestelde lijst (Thissen, ‘Boek, cel en wereld’, 284, n. *), vermoedelijk omdat de boeken al op voorhand bij particulieren in veiligheid waren gebracht: De Kok, *Minderbroeders in Nederland*, 231.

⁴⁸⁰ Heere, ‘Kruisherenklooster’, 257; over dit klooster verder nog: Id., ‘Obituarium’; Jamar, *Inventaris archief kruisheren*, 5-10; Habets, *Geschiedenis*, III, 670-671; *Monasticon Batavum*, II, 157-158; Van den Bosch, *Observantie*, 92, 95, 106-107 laat – althans voor de vijftiende eeuw – een ander geluid horen.

titellijst blijkt, noch van veel, noch van weinig “verheffends en navolgenswaardigs” blijkt geeft en dat ze zich van de andere bibliotheken in de stad onderscheidt door het ontbreken van een uitgesproken karakter.⁴⁸¹ Er is geen bibliotheek waar de grootste rubriek (hier homiletiek) slechts zo’n relatief gering deel (16%) van het geheel uitmaakt. Indien we zouden weten waaruit de grote schenking van de echtgenote van de kanselier van Gelre, Godfried Gilkens, in 1625, ter waarde van maar liefst “5 à 600 guldens aan boeken”, bestond, zouden we kunnen bepalen in hoeverre deze schenking op de samenstelling van de bibliotheek invloed heeft uitgeoefend.⁴⁸²

Zo generiek als de kruisherbibliotheek was in haar boekenbezit, zo duidelijk kende de jezuïetenbibliotheek een eigen profiel. In de eerste plaats valt op dat deze collectie opvallend weinig ‘Latijns’ is. Maar liefst 39% is in een andere taal gesteld.⁴⁸³ Deze ruime vertegenwoordiging van vooral Franse, maar ook Nederlandse en in mindere mate Spaanse en Italiaanse titels, zien we ook terug in de grote theologische rubrieken, vooral in de meer toegepaste disciplines. In de controverse zijn Jacques-Bénigne Bossuet en Louis de Maimbourg belangrijke auteurs, onder de preken de jezuïeten Franciscus Costerus, Jacques Giroust en Louis Bourdaloue, de oratoriaan Julien Lorient, de dominicaan Lazare Dassy, de wereldheer Claude Joly en onder de mystieke schrijvers de hele stoet aan Franse jezuïeten uit de Grand Siècle onder wie Jean Suffren, Julien Hayneufve, Jean Crasset, Jean Croiset, Jacques Coret en François Guilloché.⁴⁸⁴

Ten tweede zouden de jezuïeten zich, gezien vanuit het standpunt van sommige tijdgenoten, erop mogen laten voorstaan dat ze het “audite et alteram partem” toepasten. Net als bij hun Maastrichtse confraters, is in

⁴⁸¹ ACCR, inv. nr. 74-137. De lijst was blijkens een brief van Van der Renne (*Ibid.*, inv. nr. 71-23) in september 1784 gereed gekomen; ze werd tegelijk met die van de clarissen, tertiarissen en augustinessen naar Brussel verstuurd. De lijst wordt ook niet genoemd in de opsomming van confiscaties van Zuid-Nederlandse kruisherbibliotheken in 1787 bij Van den Bosch, ‘Kruisherenkloosters’, 604, n. 151, hoewel de auteur haar wel kende (626, n. 311, waar ze onterecht in Wenen gelokaliseerd wordt).

⁴⁸² Heere, ‘Kruisherenklooster’, 220 en *Id.*, ‘Obituarium’, 72 en n. 67 ald.; zie ook *infra*, par. VI.2.1., n. 125.

⁴⁸³ Bijlage 1, tabel 23.

⁴⁸⁴ *Cat. SJ Rur.*, Theologi, 469-478, 723, 725-729, 1566-1567, 1571, 1813-1832, 1848-1855, 1865-1874, 1894-1895, 2039, 2421-2426, 2444-2453, 2467-2473, 2488-2503, 2521-2536. Veel volkstalige titels waren in één lot gebundeld: 782-890 (“differens sermonaires latins & espagnols”), 2536-2571 (“sermonaires français”), 1586-1602 en 1611-1621 (“traités de controverse en flamand”), 1623-1677 (“livres ascétiques en différentes langues”), 1911-2002 (“traités ascétiques en français”), 2040-2106 (“traités ascétiques en flamand”) en 2114-2321 (“traités ascétiques & de controverse en allemand, flamand, &c.”).

de bibliotheek in Roermond een behoorlijk aantal titels te vinden van protagonisten van een tegenpartij.⁴⁸⁵ We moeten het bezit van deze titels vermoedelijk zien als de grondstof voor munitie in de missionerende strijd van de jezuïeten, eerder dan als de verwerkelijking van een soort verlicht principe dat de bibliotheekgebruiker kennis moet kunnen nemen van verschillende standpunten. En al helemaal niet als indicatie dat men juist ondersteuning zocht voor de eigen standpunten.⁴⁸⁶ Het is evenmin waarschijnlijk dat deze boeken uit legaten afkomstig waren: grote donateurs (van een hele bibliotheek, respectievelijk 1.586 boeken) van althans de Maastrichtse jezuïetenbibliotheek waren een kapitteldeken en een kapelaan ter stede.⁴⁸⁷ Dat zijn niet de mensen in wier kasten men controversiële literatuur zou verwachten.

Tegenstanders kenden de jezuïeten in hun Roermondse bibliotheek vooral in drie soorten: protestanten, jansenisten en anti-jezuïeten. De laatste twee groepen hadden nogal eens dezelfde leden en de eerste twee werden door sommigen van de Sociëteit nogal eens gelijkgesteld met elkaar. Van de zestiende-eeuwse hervormers waren aanwezig Heinrich Bullinger, Joannes Bugenhagen, Maarten Luther en Joannes Calvijn. Onder de jansenistica bevond zich onder andere een geleerd traktaat van de dominicaan Alexander Sébille uit 1652 waarin hij, met Augustinus en andere vaders in de interpretatie van Thomas in de hand, zowel jezuïeten als de vriend van Jansenius Libert Froidmont aanvalt op hun uiteenzetting over de verhouding tussen genade en vrije wil. Ook het Nieuwe Testament van Mons is aanwezig en een helaas ongespecificeerd lot van 98 nummers onder de verzameltitel “*differens traités pour ou contre les jansénistes*”. Onder de anti-jesuitica tenslotte nemen de discussie rond Blaise Pascals *Lettres provinciales* en de omstreden deelname door jezuïeten aan inheemse heidense riten in China de belangrijkste plaatsen in.⁴⁸⁸

Terwijl het bezit van dit soort werk misschien eerder voortkwam uit het moeten kennen van de argumenten van de tegenstander om hem te kunnen bestrijden, waren er andere titels die men evenmin in een andere kloosterbibliotheek tegen zou komen, en die in het geval van de (Roermondse) jezuïeten óók een teken zijn van een goed ontwikkelde

⁴⁸⁵ *Cat. SJ Traj.*, Luther: Appendix I in-1, 10, in-4, 24, Appendix II in-8, 16; Calvijn: Appendix I in-1, 21, in-4, 25; Pascal: Appendix I in-8, 48, Appendix II in-8, 76; Descartes: *Juristae* (...) in-4, 428, 431, Appendix I in-4, 29, 30; Hobbes: Appendix I in-8, 21.

⁴⁸⁶ Vgl. de kritische methodologische opmerkingen bij Droixhe, ‘*Bibliothèques liégeoises*’, 159-161 en een toepassing daarvan bij Vanyacker, ‘*Verlicht ultramontaan*’, 104-108.

⁴⁸⁷ Houben, ‘*Jezuïetenbibliotheken*’, 433. Overigens ontving deze bibliotheek ook gelden van het stadsbestuur voor boekenaankoop: dit is voor Roermond niet bekend.

⁴⁸⁸ *Cat. SJ Rur.*, Theologi, 203, 336, 351, 413-420, 452-457, 487, 515, 633-3, 897, 1299-1392, 1604.

intellectuele niet-eenkennigheid. Hieronder mogen we rekenen het werk van in verschillende opzichten non-conformistische auteurs als Hugo de Groot (*De veritate religionis christianae*, in het Frans), Niccolò Machiavelli (*Dell'arte della guerra, Il principe, Discorsi*, in verschillende talen), René Descartes (*De homine*), maar ook de door de catalograaf op naam van de aangevallene gezette *Voyage du monde de M. Descartes* van de jezuïet Daniël Gabriël, Robert Boyle (*De atmosphaeris corporum consistentium* en *Tentamina quaedam physiologica*), Pierre Bayle – maar die in een vijandig getitelde *Bayle en petit, ou anatomie de ses ouvrages* van de jezuïet Jacques Lefèvre –, Pieter de la Court (*Interest van Holland*) en het wel zeer radicale *L'homme machine* van Julien Offray de La Mettrie.⁴⁸⁹

Dat de jezuïeten in deze bibliotheek contact onderhielden met wetenschappelijke en literaire ontwikkelingen in hun omgeving moge ook blijken uit het bezit van een aantal geleerde tijdschriften: de twee grote Franse periodieken *Journal des sçavans* (25 volumes) en de eigen concurrent van de Sociëteit, de *Mémoires de Trévoux* (elf volumes), maar ook het tijdschrift van Bayle, hier opgenomen onder de titel *Mercure sçavant, ou Nouvelles de la République des Lettres* (7 volumes).⁴⁹⁰ Het is met dat al niet merkwaardig dat nogal wat veilingcatalogi van jezuïetencollecties in de verzamelingen van bibliofielen belandden, waar ze op hun beurt weer tot de gewilde bibliografische objecten behoorden bij de veiling van diezelfde verzamelingen.⁴⁹¹

De jezuïeten bezaten een redelijke portie profane literatuur (17%), vooral poëzie-titels: 6%. Hier vinden we Nederlandse literatoren als Joost van den Vondel en Jacob Cats en de klassieke auteurs. In lotten bijeengepakt zijn respectievelijk Vergilius en Ovidius, Catullus, Tibullus en Propertius, Plautus en Terentius, Horatius, Martialis en Juvenalis. Onder de neo-latijnen Julius Caesar Scaliger, Daniël Heinsius en Caspar Barlaeus.⁴⁹² Het is tenslotte ook vooral het niet-Latijnse, dit literaire, wijsgerige en wetenschappelijke deel van de collectie, dat ervoor zorgt dat het aandeel boeken uit de Republiek in de jezuïetenbibliotheek behoorlijk hoog ligt: maar liefst 13% tegen 4% in de kartuizer- en 3% in de kruisherenbibliotheek.

⁴⁸⁹ *Ibid.*, Theologi, 1496, Historici, 564, 658-660, Juristae, 35-36, 73, 97-101, Sciences & arts, 29, 61-62, 66-68, 152, 166-167.

⁴⁹⁰ *Ibid.*, Sciences & arts, 163, 164, 540. De jaren van uitgave die genoemd worden zijn resp. 1669, 1701 en 1684; omdat men van het laatste tijdschrift zeven volumes bezat en dit in 1684 begon te verschijnen, betreft het hier dus het jaar van de eerste jaargang in de collectie – indien althans met “volume” ‘jaargang’ en niet ‘aflevering’ werd bedoeld.

⁴⁹¹ Delsaerdt en Vanysacker, ‘Knyff’, 86.

⁴⁹² *Cat. SJ Rur.*, Belles lettres, 216-291, 296-300, 304-313, 33, 333, 335, 346-397.

In tegenstelling tot de situatie bij de jezuïeten, ontbraken bij de franciscanen de stemmen van de tegenstanders bijna geheel. Het enige wat aan deze dissidente literatuur opvalt zijn René Descartes' *Discours de la méthode*, dat naast de *Philosophia naturalis* van zijn vriend Henricus Regius stond, en een *Journal des sçavans*.⁴⁹³ Verder is ook een aantal boeken aanwezig uit de jansenismestrijd. Die concentreren zich vooral op de polemieken rondom de publicaties van Nicolaas du Bois – die de 45 in 1665 veroordeelde laksistische proposities vergoelijkte – en Gommarus Huygens, met name diens *Methodus retinendi et remittendi peccata*. Naar alle waarschijnlijkheid is dit een weerspiegeling van de rol die de franciscanenorde speelde in het zogeheten Geheime antijansenistische genootschap, waarvan de seculier Du Bois de leiding op zich nam, terwijl de franciscaan Franciscus Cauwe, onder het pseudoniem Franciscus-Carolus Reymakers, één van de eerste bestrijders van Huygens' *Methodus* was.⁴⁹⁴

Als de minderbroedersbibliotheek zich ergens in onderscheidt, dan is dat – niet verwonderlijk gezien de opdracht die de mannen van Franciscus zich stelden – in de homiletiek, precies zoals dat in andere Zuid-Nederlandse huizen van de orde het geval was. Met 19% is het de grootste rubriek, al is de mystiek (18%) slechts fractioneel kleiner.⁴⁹⁵ Onder de preken zijn de groten vertegenwoordigd: Claude Joli, Luis de Grenade en, uit het Zuid-Nederlandse gebied, Franciscus Costerus en Hendrik Engelgrave.⁴⁹⁶ In twee exemplaren stonden er de vijf delen preken van de Vlaamse recollect Constantinus Letins, het resultaat van een opdracht die zijn provinciaal Gaudentius van den Kerckhove hem verstrekt had om een prekenreeks te publiceren die alles bevatte wat een toehoorder van theologie zou moeten weten. Eén van de twee exemplaren stond op een kennelijk speciale plaats, “ad latus fenestrarum”, samen met onder andere de commentaar van dezelfde Van den Kerckhove op de ordesstatuten.⁴⁹⁷

Daarmee wordt een tweede karakteristiek van de minderbroedersbibliotheek zichtbaar: ze is nogal gekleurd door werken

⁴⁹³ *Cat. OFM*, T 3 2-3, Cella 16a L.

⁴⁹⁴ *Ibid.*, B 4 7, H 4 7, R 5 9, 4 6-9, Cella 1a N, Libri retenti in capsula, K 3 22, R 5 21, 5 23, X 1 27, Cella 5a T, 8a F, 9a F, 12a G, 22a C; Ceyssens, ‘Theologisch denken’, 429; Deman, ‘Probabilisme’, k. 566-567; Forget, ‘Huygens’, k. 352; De Kok, *Minderbroeders in Nederland*, 181 e.v.

⁴⁹⁵ Bijlage 1, tabel 23.

⁴⁹⁶ *Cat. OFM*, M 5 15-25, C 5 3, M 4 3-6, Cella 9a L, Cella 26a L, Cella 30a L, L 2 1-3, Cella 3a H, Cella 11a L. De bibliotheek van GAR (50 E 617) bezit een exemplaar van Costerus' *Catholieke sermoenen* (Antwerpen 1615) uit de Roermondse minderbroedersbibliotheek (M 2 10).

⁴⁹⁷ *Cat. OFM*, L 5 17-20, Libri retenti in capsula; D'Alençon, ‘Letins’.

van publicisten uit de eigen ordesfamilie. Dit geldt voor de op één na grootste rubriek, de spiritualiteit, waar de twaalf delen franciscaanse heiligenlevens van Benignus Fremant prominent aanwezig waren. Vanzelfsprekend ontbrak evenmin de fameuze *Speculum disciplinae* van de heilige Bonaventura. Men bezat het in maar liefst elf exemplaren, waarvan acht niet in de standbibliotheek, maar in de cellen, hetgeen een extra aanwijzing is voor frequent, intensief gebruik van deze klassieker.⁴⁹⁸ Van de provinciaal en productief schrijver Pierre Marchant bezaten de minderbroeders zowel zijn polemische als zijn pastorale werk, evenals zijn commentaar op en uitlegging van de franciscaanse regel. Ook de exemplaren van de laatste bevonden zich vooral in de cellen.⁴⁹⁹

Marchant was een belangrijke promotor van de invoering van de hervorming van de recolleten in Nederland, een hervorming die ook het Roermondse klooster, in 1609, onderging.⁵⁰⁰ Andere auteurs uit de familie waren de Italiaan Bartholomeus Salutius, een veelschrijvende navolger van Bonaventura, en de Maastrichtenaar Henricus Jonghen wiens vrome *Marianum Hasletanum* in vele van de cellen te vinden was.⁵⁰¹ In de exegeze, de scholastiek, *casu quo* de filosofie tenslotte, zijn het Frans Titelmans en, vanzelfsprekend bijna, Joannes Duns Scotus wier werken prominent aanwezig zijn. Dat dezelfde *doctor subtilis et marianus* aanwezig zou zijn geweest bij de onderhandelingen over de stichting van het Roermondse minderbroedersklooster in 1308 – vlak voor zijn dood –, zal daar minder aan hebben bijgedragen dan zijn iconische statuut in de orde.⁵⁰²

Alles bij elkaar kan de minderbroedersbibliotheek in Roermond zich goed meten met de andere conventscollecties in de stad. Evenals de kartuizers had men ernstig te lijden gehad onder de gewelddadigheden van 1572: ook de franciscanen kenden een martelaar, Reinerus a Lintris.⁵⁰³

⁴⁹⁸ *Cat. OFM*, S 4 1-12, C 5 34, 5 37, Z 1 25, Cella 3a B, Cella 4a B, Cella 15a B, Cella 20a B, Cella 22a B, Cella 23a B, Cella 26a B, Cella 31a B.

⁴⁹⁹ *Ibid.*, B 5 26, C 5 32, G 2 6, 4 10, 5 7, P 3 11, Q 4 20, 5 23, Cella 1a P, Cella 3a P, Cella 8a P, Cella 22a P, Cella 31a P; D'Alençon, 'Marchant'; Houbaert, 'Marchant'.

⁵⁰⁰ D'Alençon, 'Marchant', k. 2005; Van Heel, 'Minderbroedersklooster Roermond', 23-24; De Kok, *Minderbroeders in Nederland*, 196.

⁵⁰¹ *Cat. OFM*, C 4 42, R 3 6, S 6 3, Z 2 51, Cella 1a B, Cella 28a B, B 4 18, M 2 12, N 2 3, P 5 2, R 7 2, Cella 3a H, Cella 11a H, Cella 15a H, Cella 17a H, Cella 18a H, Cella 23a H, Cella 25a H, Cella 27a H, Cella 29a H, Cella 31a H; Heerincx, 'Cambi de Salutio'; D'Alençon, 'Jonghen'.

⁵⁰² *Cat. OFM*, A 4 18, A 5 7, B 1 12, B 5 12, C 5 10, K 4 8, R 6 17, T 4 12, V 3 21, X 1 10, X 2 46, Z 2 4, Cella 4a F, Cella 8a F, Cella 15a F, Cella 17a F, Cella 19a F, Cella 23a F, Cella 29a F, Cella 30a F, Cella 31a F, D 4 3, E 3 4, F 3 2, T 1 14, T 2 2-5, T 3 16; Amann, 'Titelmans'; De Kok, *Minderbroeders in Nederland*, 44, 73; Van Heel, 'Broerenklooster Roermond', 229 e.v.; Id., 'Minderbroedersklooster Roermond', 15-17.

⁵⁰³ De Kok, *Minderbroeders in Nederland*, 141; Rogier, *Geschiedenis*, II, 128-129; Van Heel, 'Broerenklooster Roermond', 232; Id., 'Minderbroedersklooster Roermond', 20-22.

In tegenstelling tot Bethlehem echter heeft men de observantie wel losgelaten, zelfs zodanig dat in 1569 de hertog van Alva er door de heersende “ernstige wantoestanden” ingreep en de reformatie invoerde.⁵⁰⁴ Welke invloed deze gebeurtenissen op de ontwikkeling van de bibliotheek hebben gehad, blijft helaas nauwelijks achterhaalbaar.⁵⁰⁵

⁵⁰⁴ Rogier, *Geschiedenis*, I, 72; Van Heel, ‘Broerenklooster Roermond’, 231 e.v.; Id., ‘Minderbroedersklooster Roermond’, 17-19; Habets, *Geschiedenis*, II, 695-696; Van Veen, ‘Minderbroedersklooster’ en Id., ‘Nog eens minderbroedersklooster’.

⁵⁰⁵ De bibliotheek werd eerder kort genoemd door Van Adrichem, ‘Weldoeners’ en Van Heel, ‘Minderbroedersklooster Roermond’, 37-38, 220-225.

IV. Cel en wereld

Stille onveranderlijkheid

Honderden mannen hebben tussen de late veertiende en late achttiende eeuw een geruisloos bestaan geleid in de Roermondse kartuis. Van velen van hen is niets anders van hun tijd overgeleverd dan de overlijdensvermelding in de *chartae*, grofweg per twee jaar één.¹ Alleen als ze tot de “*monachi illustres*” behoren – maar dat zijn in Roermond bijna alleen de martelaren van 1572 –, of als ze meer in de wereld zijn geweest dan anderen, als ambtbekleder, of langer, als “*antiquus*”, of allebei, zijn de gegevens iets meer dan sober, zoals die over Antonius Basel die in 1731 op 93-jarige leeftijd sterft, 75 jaar na zijn professie, 68 jaar na zijn priesterwijding en na 44 jaar prioraat, in Roermond en Gulik.² Alleen uit de eindtijd van het klooster beschikken we over namenlijsten uit andere bronnen, de ene is door een monnik zelf genoteerd op de laatste bladzijden van het necrologium, de andere door de ambtenaren van Jozef II. Uit die allerlaatste dagen kennen we ook de inboedel van hun cel.³ Voor de rest overheerst de stilte: “*cartusia sanctos facit, sed non patefacit*”, zegt één van de vaste formules.

K. Fens schrijft in één van zijn maandagstukken, doelend op de geschiedenis van een kartuizerconvent: “Een kloostergeschiedenis is (...) een gebeurtenisloos verhaal”.⁴ De geschiedenis van het kartuizerklooster Bethlehem in Roermond is er één van rust en continuïteit. In tegenstelling tot de andere conventen van de orde in de Nederlanden overleefde het de grote politiek-godsdienstige en militaire confrontaties van de zestiende eeuw. Voor zover er sprake is van breukpunten, gaat het niet om caesuren tussen duidelijk te onderscheiden periodes. Het zijn incidenten die een korte beroering teweege brachten in een overigens rustig bestaan. Een bestaan dat na kortere of langere tijd het oude stramien weer opnam.

De branden van 1554 en 1665 en de plunderingen en moorden van 1572 hebben een complete receptiegeschiedenis gecreëerd. Van kortere duur was de resonantie van kleine incidenten. Het opgraven van het lijk van een monnik die privé-bezittingen had gehad, het door garnizoenssoldaten bevolkte armenhuisje dat opgeruimd moest worden.

¹ Zie bijv. Schwengel, *Apparatus*, 235-236, 312.

² *Ibid.*, 360-361.

³ AKR, inv. nr. 432; ACCR, inv. nr. 483.

⁴ Fens, ‘Een lichte verhoging in het polderlandschap’, 100.

Het zal de zwijgende monniken hebben doen opkijken of misschien wel voor een woord of wat de stilte doorbreken.

Het is deze stilte die de jezuïet Arnold Havens voor Bruno's orde deed kiezen. Al heeft hij, om zijn talenten door zijn superieuren met diverse opdrachten belast, daar minder van kunnen genieten dan hij voor zijn intrede misschien gedacht had, zoals hij in een eerder aangehaalde brief van net na zijn Roermondse jaren schrijft:

“tandem gaudeo me quietem hactenus desideratam consecutum esse atque impetrasse ab ordine, ut ab omnibus officys externis, distractionibusque liber et imunus [sim], quod reliqui est vitae in quiete transigere possim.”

Havens wil vrij zijn voor allebei de bezigheden die hem het meest lief zijn: de studie en de geestelijke oefeningen – misschien is de volgorde niet eens willekeurig:

“Hoc enim pety, ideoque complexus sum ordinem istum.”⁵

Precies dat was wat het kartuizerbestaan bood.

In 1630 tekent de bibliothecaris van de Keulse kartuis in het register van primi (die twee maal per jaar de bibliotheek inspecteren) aan dat hij de vermeldingen korter zal noteren. In plaats van “post festum Paschae vel S. Michaelis” (de twee momenten van inspectie), zal hij nog slechts schrijven “vernale tempus, aut autumnale”, en het jaartal wordt nog maar één keer aangegeven. Het register is dan bijna een eeuw in gebruik, en deze verkortingsmaatregel moet volgens de monnik die hem opschrijft ertoe dienen dat men er nog eens 200 jaar mee toekan.⁶ In zijn catalogus uit 1740 tekent Peeters aan dat in het refectorium de prekenedities van Dionysius door Lanspergius uit 1533 en 1541 liggen, en de heiligenlevens van Surius uit de jaren 1570. In de achttiende eeuw lagen in de kerk vermoedelijk nog steeds het evangeliarium, het epistolarium en het homiliarium zoals Bollinck de Goch die in het midden van de vijftiende eeuw geschreven had. Het valt aan te nemen dat anderhalve, twee eeuwen lang telkens dezelfde teksten gelezen werden, niet onmogelijk is het zelfs dat al die tijd hetzelfde fysieke boek daarvoor er lag.

⁵ Arnold Havens aan Tilman Vosmeer, 12 maart 1603: *AHVZ*, inv. nr. 444, brief nr. 1472.

⁶ *HASTK, Kartäuser*, Rep. u. Hs., nr. 12, f. 11v.

Voor wie er oog voor heeft, is de onveranderlijkheid van de rust waar Havens het over heeft, het meest onbegrijpelijke dat de voorgaande paragrafen vertellen. De structuur overheerst, evenementen ontbreken nagenoeg. De boeken waaruit ten tijde van de grote Keulse Dionysius-uitgave in de refter werd voorgelezen, lagen er nog steeds toen Baader het schitterende nieuwe altaar leverde. Die onveranderlijkheid is overigens niet uniek voor Bethlehem: op het structuurniveau van de dagelijksheid was het *ancien régime* arm aan veranderingen. Het verhaal van de Roermondse libraires illustreert dat. Toen Gruyters en Mackay de Franse Revolutie meemaakten, voerden zij dezelfde onderneming als hun voorgangers onder Philips II.

De kartuizerorde deed niets dan die onveranderlijkheid bestendigen. In haar eigen mentaliteit en streven richtte ze alle inspanning op stilstand. Als de enkele onvolkomenheden die de *chartae* vermelden, ergens blijk van geven, dan is het van de repressieve drift waarmee het ordebestuur deze verstoringen tegemoet trad.

De drift die het ordebestuur aan de dag legde, vond haar analogie in de zorg van het Roermondse conventsbestuur voor de materiële omstandigheden die de onveranderlijkheid van het eigen huis moesten waarborgen. Waar nodig, maar alleen daar, trad men met de wereld in relatie. De volmolens stonden voor een investering voor lange tijd. Bleef een pachter in gebreke, dan moest daarvoor geprocedeerd worden, waarbij de prior optrad. De belangrijkste reden om een concessie te doen aan de *stabilitas loci* was juist het prioraat.

De prior is de enige die in de archivalia optreedt, de archivalia gaan over niets anders dan de materiële voorziening in het materiële bestaan dat de contemplatie zeker moet stellen. Als hij elk jaar op Sint-Petrusavond de jongemannen van de stad op bier vergast, is dat een noodzakelijke concessie van de wereldmijding aan lokale rituelen, noodzakelijk voor een goede verstandhouding met de sociale en politieke omgeving. Net zoals de vriendschappelijke relaties tussen de prior en een Brusselse bestuurder dat zijn. Zelfs de kerk buiten de orde werd zoveel mogelijk gemedan. Waar Bethlehem min of meer intieme banden onderhield met andere kartuizen – als moeder of dochter, in verbondenheid in gebedsgemeenschappen –, daar waren de kloosters van andere ordes in de stad hoogstens zakelijke mede- of tegenstanders in het verzorgen van de materiële voorwaarden voor de weg naar de bovennatuur.

De prior is het die steeds “mit den burgeren converiert, gedaen und gestaen” heeft. Achter de prior blijven de monniken verborgen. We horen alleen van hen als ze getroffen worden door externe, onafwendbare gebeurtenissen. Voor het overige zijn ze onveranderlijk in hun stilte.

Het is de stilte van Dionysius, de *doctor extaticus*. Althans uiterlijke stilte. Huizinga noemt zijn leven “onbegrijpelijk energetisch”. Dat heeft dan betrekking op de psyche van de Kartuizer. Zijn innerlijk leven beleefde de “vervoeringen van de grote mystieken, de wildste ascese, de voortdurende gezichten en revelaties van de geestesziener.” Die deden zich voor in zijn stille cel, gedurende zijn “schier onafzienbare werkzaamheid als geestelijk schrijver.” Dat hij de stilte verliet om Cusanus te spreken of om de kartuis van Vught te helpen stichten, zal zijn eigen voorkeur niet geweest zijn. Net zoals het bestuur voor Havens niets anders dan een last betekende.

Ook de Roermondse kartuizers spraken “manibus”, niet “ore”. Maar behalve Dionysius, en Bartholomeus van Maastricht, zwegen zij zelfs op papier als het graf. Dat de kartuizers drukker Jan Roelants toestonden op het titelblad van de Clichtoveus-tekst hun huis te vermelden, is een ongekennde gulheid aan informatie in verhouding tot het voor de rest volstrekt mankeren van welke referentie aan of van de vertalers dan ook.

Op een enkele passant als Havens of Petreius of een min of meer toevallige afschrijver van jezuïetenwerk na, overheerst ook op intellectueel terrein de stilte in het Roermondse huis. Was er een monnik die zijn geschrift in de openbaarheid wilde brengen, dan laadde juist hij, de kartuizer, de verdenking van ijdelheid op zich. Streven naar eigen roem is voor niemand lofwaardig, laat staan voor hem “qui contemptum mundi profitetur in arctissima omnium religione”, zoals van de anonieme auteur, van Bethlehem, van het Antichristtraktat in 1486 gezegd werd.⁷ Als die ‘geleerde activiteiten’ een resultante, en voor zover opgeschreven een tastbare resultante van de omgang met het boek in Bethlehem vormen, dan is het door het wel heel karige materiaal schier onmogelijk om langs die ‘omgekeerde’ weg zicht te krijgen op het functioneren van de bibliotheek. Rondom de uitkomst van het lezen blijft het stil.

De stilte was wat de kartuizers ambieerden. De stilte van contemplatie en versterving: “quanto mens vestra ardentius ad Dei cultum et amorem se attollet, tanto a carne vehementius deprimetur”, houdt prior-generaal Bruno d’Affringues de priors van Luik en Roermond in 1623 voor.⁸ De stilte vonden de kartuizers in de cel, de verzekering van eenzaamheid, een microkosmos waar de Godsontmoeting zich realiseert. “Cella praeterea illa est scala Jacob, quae homines vehit ad coelum”, zoals Dionysius in assimilerende substitutie schrijft.⁹

⁷ Basin, *Histoire*, 102.

⁸ Bruno d’Affringues, preek aan de priors van Luik en Roermond, 10 juli 1623: KBB, *Handschriften*, inv. nr. 3856 (Van den Gheyn, 4051-68), f. 149-150.

⁹ Nabert, ‘Cellule’, 156-158.

In de cel vindt de kartuizer de stilte in het boek. Het boek werd zwijgend herkauwd, geïnternaliseerd. Het boek fungeerde dan ook als metaforisch substituut voor de cel. Zoals de monnik zich daar fysiek van de wereld afwendde, zo vestigde hij zijn aandacht doorheen band, papier, inkt en tekst op het Woord. In de tegengestelde beweging stond het boek voor de zwijgende verkondiging: “quot enim libros scribimus, tot nobis veritatis praecones facere videmur.”

De kanttekeningen die geplaatst mogen worden bij de originaliteit van de door de kartuizers ervaren boekenliefde, geven vooralsnog onvoldoende ruimte voor het wegnemen van de veronderstelling van een bijzondere relatie tussen de orde en bibliotheek en boek. De vraag blijft wel in hoeverre het bijzondere van die relatie ook na de vroege zestiende eeuw bleef bestaan, niettegenstaande een toevallige indicatie als de mystieke betekenis die de Keulse bibliothecaris Garnevelt aan het boek toegekend zou hebben of een structurele aanwijzing als de onderscheidende omvang van het kartuizerbezit in de suppressietijd.

Met deze vraag kan onvermijdelijk geassocieerd worden de veronderstelde verflensing van de ideaalbeleving in de achttiende eeuw. Als de luxueuze ornamentiek de nutteloosheid accentueert die het utilitaire denken korte metten doet maken met de contemplatieve geestelijkheid van ook Bruno's orde, dan is de kwestie aan de orde of deze 'degeneratie' zich ook in de omgang met het boek weerspiegelde. Te meer omdat de kartuizers zich ook van andere ordes onderscheidden in die zin dat hun verleden na de vijftiende eeuw – en ook weer in het bijzonder hun boekenverleden – nog meer door historisch onderzoek verwaarloosd is dan dat van anderen.

Zoals de orde in de wereld stond, zo stond Bethlehems bibliotheek tussen de boeken van Roermond. Roermond was nooit een boekenstad: het intellectuele verkeer kende er nauwelijks schrijvende deelnemers, de libraires hadden maar een bescheiden commerciële spanwijdte. Het Roermondse boekwezen stond ver van de internationale boekproductie die de boekenbezitters in de stad van nieuw materiaal voorzag. De kleine libraires met hun lokale, efemere drukwerk speelden een lokale rol aan één van de perifere uiteinden van het netwerk van gedrukte communicatie.

Van twee handen vol titels uit de Roermondse productie geldt dat hun bestaan alleen bekend is uit de plaatselijke kartuizerbibliotheek.¹⁰ Ze zijn

¹⁰ M 569-570, 1010-1011, 1243, 1271, 1464-1467, 1497, Q 80.

in geen enkele andere bibliografische bron aan te wijzen. Maar, wat meer zegt, er is geen enkele andere bibliotheek in de stad waar hetzelfde van gezegd kan worden. Bethlehem was één van de plekken die Roermond verbond met het internationale distributienetwerk van boeken. De bibliotheek functioneerde als lokaal depot. Dat de twee handen vol boeken op één na louter vroomheidswerken zijn, wijst erop dat de kartuizerbibliotheek ook het spirituele depot in de stad vormde.

Niet dat de behoefte in de stad zo groot was. De grote meerderheid van de bezitters bezat hooguit een plank of wat. Verreweg het grootste deel van alle boeken in Roermond, een tienduizend aan het einde van de achttiende eeuw, stond in de bibliotheken van de mannenkloosters. De bibliotheken van de kruisheren, jezuïeten en minderbroeders konden zich in ieder geval getalsmatig goed meten met die van de kartuizers.

Koning Hendrik IV van Frankrijk schijnt eens gezegd te hebben dat hij jezuïet zou worden als hij zich aan het heil der zielen zou willen wijden, en kartuizer als hij zich voor de contemplatie zou willen reserveren. En Jacob Campo Weyerman gebruikte de oppositie om juist in de beide polen de verwerpelijkheid van de Roomse kerk aan te wijzen.¹¹ In het geheel van de Roermondse boekcultuur zwijgen de kartuizers, op een stem van buiten als die van Gerardus Hertochs na, en spreken de jezuïeten. Die van Bruno spreken met de (schrijf)hand, die van Ignatius met de mond. Aan de kartuizers zou het bezit van *L'homme machine* van De la Mettrie volkomen vreemd zijn geweest. Niet omdat het in hun ogen een nog verwerpelijker geschrift was dan in die van de jezuïeten, maar omdat ze de wereld niet ingingen om het te bestrijden. Tijdschriften pasten om hun tijdgebondenheid evenmin. Als boekenstad was Roermond een lege plaats, daarbinnen was Bethlehem een *desertum*.

Op dit eerste gezicht lijkt het er dan op alsof Bethlehem zich onderscheidde van alle boekenbezitters, behalve van de andere reguleren. Een volgende vraag is dus of en in hoeverre de unieke, bijzondere relatie van de kartuizers met het boek op dit lokale niveau tot uitdrukking kwam.

Derde master narrative: Dionysius de Kartuizer

Het is de onveranderlijke stilte, stilte in onveranderlijkheid, in de stille afwending van de wereld naar de cel als boek, die de context vormt van de bibliotheek van Bethlehem. Dit beeld vergt verbeeldingskracht, verbeeldingskracht die zich jaren, decennia, eeuwen kan voorstellen dat de dingen hetzelfde bleven gaan. De anekdotes over woedende

¹¹ Orcibal, *Saint-Cyran*, 16, n. 2; De Vet, 'Weyerman', 198, 200.

gildebroeders die religieuzen willen vermoorden, over geharrewar met zusters die via hun dakraam de monniken konden zien rondlopen zijn te weinig in aantal en verspreid over te veel verlopen tijd om het beeld werkelijk te 'breken'. Precies zo zijn de verwijten die de kartuizers gemaakt worden over het misbruik dat zij maken van relaties in invloedrijke kringen niet sterk genoeg om het overheersende thema van glorieuze eenzelvigheid zelfs een kritische cynicus van een kartuizer alledaagsheid te laten overtuigen.

Maar nog meer verbeeldingskracht wordt vereist als we in deze master narrative een bibliotheek plaatsen. Het boek is immers op zich al – voor de kartuizer, maar evengoed voor de historicus die hem en zijn boeken wil kennen –, de culminatie van stilte, van afwending van de wereld, van isolatie en losmaking van het subject.

Een reconstructie van de realiteit van de verhouding tussen kartuizer en boek in specifiek Bethlehem wordt nog eens in het bijzonder geïmpregneerd met het beeld van Dionysius de Kartuizer met zijn immense belezendheid en geschreven productie. Want de receptie van de *doctor extaticus* vormt een derde master narrative. En die belichaamt weer het verhaal van het boek in Bethlehem, een verhaal dat het zicht op de concrete werkelijkheid van de Roermondse kartuizerbibliotheek ontnemt. Dat concretisering in de realiteit van een vijftiende-eeuws stadsklooster in het Gelderse wordt gevraagd, blijkt wel als het voor experts-van-binnenuit in de twintigste eeuw kennelijk mogelijk is de denkbeelden van de Kartuizer over mystiek te hanteren als representatie van de spiritualiteit van de hele orde doorheen haar hele geschiedenis.¹²

In en vlak na Havens' tijd spande zijn vriend bisschop Henricus Cuyckius zich in het gebeente van Dionysius te doen hervinden. De oude monnik Henricus Kercken, die de slachtpartij van 1572 nog had meegemaakt, kon in maart 1608 aanwijzingen geven om het te lokaliseren. Hij vroeg daarop te ruste te worden gelegd in het graf van zijn grote confrater. Dionysius' schedel scheidde een zoete geur af en de twee vingers van zijn rechterhand die zo lang de pen hadden vastgehouden, hadden hun vlees en nagels niet verloren.¹³

Ergens daarna heeft men het besluit genomen het hoofd van Dionysius in een kistje in de priorscel te bewaren. Daar ligt het in de tijd dat Peeters zijn catalogus schrijft. En in hetzelfde kistje ligt één van de codices met Dionysius' handschriften. Heeft het betekenis dat deze codex óók Dionysius' traktaat *De vita et statu canonicarum, sacerdotum et*

¹² Gourdel, 'Chartreux', k. 735-752.

¹³ Autore, 'Denys le Chartreux', k. 437. Zie ook Hartmann, *Martelaren*, 26.

ministrorum ecclesiae of diens *De vita laudabili virginali* bevat? Misschien heeft men door de onderlinge verwijzing het anatomische en het intellectuele reliëf in hun parenese des te krachtiger willen doen zijn.

Prior Judocus Emmelius wilde in 1618 het proces van Dionysius' zaligmaking beginnen, hetgeen door zijn dood verhinderd werd.¹⁴ Daarna wordt het ook rond Dionysius definitief stil, pas meer dan anderhalve eeuw later bemoeit men zich expliciet met zijn nagedachtenis. Ook ditmaal door zijn stoffelijke resten: in 1784, na de opheffing, wordt de schedel overgebracht naar de Keulse kartuis, vanwaar hij op uitdrukkelijk verzoek van bisschop Van Hoensbroeck echter weer wordt teruggezonden.¹⁵

In de iconografie verbeeldt Dionysius het archetype van de lezende, schrijvende, studerende monnik. De cyclus van Vicente Carducho bevat ook een schilderij dat een visioen – aan de beschouwer, niet aan de Kartuizer zelf – laat zien waarin Dionysius aan Gods voeten in de kring der zaligen wordt opgenomen. Zelf is de hoofdpersoon gezeten aan een tafel die bezaaid ligt met opengeslagen boeken en schrijfgerei. Naast de tafel staat een kast waarin rijen boeken rechtop opgesteld staan. Dionysius zelf heeft de schrijfveer in de hand en ontvangt – althans in de tekening die de voorstudie voor het schilderij vormt – met zijn gezicht schuin omhoog geheven goddelijke inspiratie.¹⁶ Zo is men zich Dionysius blijven herinneren.

Maar die herinnering is buiten het kader van Bethlehem komen te staan. Net als de veel realistischere en contemporaine verbeelding in een portret door Petrus Christus van Dionysius als veertiger waar op de trompe-l'oeil-lijst een vlieg zit, als verwijzing naar vergankelijkheid en dood.¹⁷ De minutieuze ontleding door E. Meuthen van de hele legendeconstructie rondom de reis die Dionysius met Cusanus in de jaren rond 1451 gemaakt zou hebben, de filologische deconstructie door J. Mangei van de toeschrijving van een extatisch visioen aan dezelfde Kartuizer, zijn representatief voor het werk dat zou moeten gebeuren om de figuur van

¹⁴ Welters, 'Denys le Chartreux', 354-355; Scholtens, 'Emmelius'; Id., 'Kercken'; Id., 'Kartuizerconvent in de zestiende eeuw', 119-121; Flament, 'Cuyckius', k. 359; Mosmans, 'Priors', 63; Id., 'Kartuizers', 53, 54; 'Dionysius', 537-539; Habets, *Geschiedenis*, II, 465, III, 715, n. 2; Chaix, *Réforme et contre-réforme*, 1068, n. 13.

¹⁵ Welters, 'Denys le Chartreux', 363; Dückers, 'Reliekkasten'; Hartmann, *Martelaren*, 97, 98, n. 257. *Ibid.*, 95-101 voor een verslag van pogingen rond 1860 en tussen 1896 en 1912 om Dionysius zalig verklaard te krijgen. In 1858 zou een deel van de reliëf aan de Grande Chartreuse geschonken zijn: 'Dionysius'.

¹⁶ Beutler, *El Paular*, 231-233 en de afbeeldingen aldaar; nog een afbeelding van een schrijvende Dionysius in zijn cel bij Dückers, 'Dionysius van Rijkel'; ook Id., 'Dionysius in gebed'; Dionysius' iconografie bij Scholtens, 'Dionysius in beeld'.

¹⁷ Matsier, *Bedrogen oog*, 40-41.

de Kartuizer uit de soms bewust gecreëerde, soms eenvoudigweg overgeschreven literaire verbeelding te halen en die figuur een plaats in de concrete historische werkelijkheid terug te geven.¹⁸ De mythologisering is zo sterk geweest en zo duurzaam gebleken – nog tweeëneenhalve eeuw later is de Kartuizer de allereerste referentie in de aan de Roermondse prior opgedragen chronogrammen van Gerardus Hertochs – dat ze nog maar moeilijk te verbinden valt met de werkelijkheid van Dionysius' leven en studeren in een Roermondse cel in het midden van de vijftiende eeuw.

'To get the story crooked'

De kartuizermythe is zo sterk, en de stilte waarin ze gedrenkt is zo doordringend, dat de toeschouwer zich er nauwelijks niet door kan laten beïnvloeden. Hij kan moeilijk anders dan de geluiden van het “gasten en brassen” van de “Alpsche slaapmuyzen” wegwuiven als woorden van literatoren die door het bizarre worden ingegeven, door het exotische van het mysterieuze, geheimzinnige, ondoordringbare dat de nieuwsgierigheid van de Grand Tour-reizigers naar de Grande Chartreuse opwekte. Met de geschiedenis van de kartuis Bethlehem, de geleerde activiteiten daar en de boekcultuur in haar directe omgeving, is de eerste laag beschreven van de reële inbedding van de relatie tussen de kartuizer en het boek. De reconstructie gaat verder met die relatie zelf.

“Coenobium est coelum terrenum”, zoals Dionysius ergens Joannes Climacus citeert.¹⁹ De cel staat op aarde, al zal de Kartuizer dat zo niet bedoeld hebben. Waar de kartuizers als “viri sancti” óók “homines” waren, daar moeten we de “story crooked” krijgen. Althans het verhaal van hun bibliotheek. De mythische stilte van de orde en haar boeken wordt in haar wereldse realiteit in de eerste plaats zichtbaar gemaakt door het temporele, het contingente in de genese van de collectie. Hoofdstuk V beschrijft die genese. De ‘lange lijnen’ van de veranderingen door de eeuwen heen, in het groeien en wisselen van de aantallen van het fysieke object ‘boek’, ‘breken’ het beeld van de onveranderlijkheid en de afwending. Ze doen dat omdat ze uit de veranderende theologische en kerkelijke, dus aardse, preoccupaties voortkomen.

De stilte van boek en cel en boek als cel kunnen we binnendringen door de omgang met boek en bibliotheek te reconstrueren. Als er al geen reden is om de master narrative van de mystieke relatie tussen kartuizer en boek te ontcrachten, dan is het in ieder geval wel mogelijk dat beeld te

¹⁸ Meuthen, ‘Nikolaus von Kues’, 112: “Alles, was über das Zusammentreffen beider berichtet wird (...) zeigt offenkundige Ansätze zur Legendenbildung.”; Mangei, ‘Visionsliteratur’, 300-305.

¹⁹ Dionysius, ‘Sermo de nomine monachi’, 633.

concretiseren. Die relatie kan inzichtelijk worden gemaakt door dat deel ervan te ontleden dat die relatie in praktische zin mogelijk maakte, haar als het ware faciliteerde. Het gaat om het inzichtelijk maken van dat wat zich buiten de zoekende, lezende, psyche van de monnik voordeed in diens omgang met het boek: het bewaren en ontsluiten van de boeken in de bibliotheek. Dat inzichtelijk maken gebeurt in hoofdstuk VI.

V. De ontwikkeling van de bibliotheek

V.1. De handschriftenperiode

De bibliotheek van Bethlehem telde in de vijftiende eeuw een niet onaanzienlijk aantal handschriften. En toch kon zij niet volledig voorzien in de behoefte van haar gebruiker bij uitstek: Dionysius de Kartuizer. Wassermann concludeert aan de hand van een ruwe vergelijking van ruim 2.000 opgaven van handschriften uit kartuizen van de Nederlandse en Rijnse provincie dat Dionysius een “durchaus leistungsfähige, wenn auch nicht überreiche Bibliothek” tot zijn beschikking had.¹ Hij lijkt dit weer af te zwakken waar hij schrijft – in de context van het meningsverschil tussen Dionysius en Bartholomeus van Maastricht en Dionysius’ traktaat *De auctoritate summi pontificis et generali concilii* – dat de Kartuizer “auf einen relativ begrenzten Fundus” aan handschriften aangewezen was.² De biograaf van de Kartuizer, Dirk Loër a Stratis, is wat pessimistischer wanneer hij schrijft – in 1530, ruim een halve eeuw na Dionysius’ dood – dat “in monasterio tunc suo non habuit quibus indigebat, quibus et usus est libris”.³

De biograaf zelf kon dit overigens weten. Hij had goed zicht op de uitrusting van de Roermondse bibliotheek: zoals bekend vormde die voor zijn Dionysius-uitgave de belangrijkste bron, zoals hij ook de op de titelpagina van de *Speculum omnis status humane vite* vermeldt dat het werk “nuper in carthusia Ruremundensi inventum” was.⁴

Maar Dionysius zelf is toch ook wel eens kritisch over de bibliotheek die hij ter beschikking had. In het voorwoord van zijn *Sententiae*-commentaar althans, laakt hij de literatuurvoorziening:

“Nec omnibus vacat tam multos legere doctores; etsi maxime vacet, tamen difficile est tam multorum scripta conquirere,

¹ Wassermann, *Dionysius*, 42, vgl. 36, n. 98.

² *Ibid.*, 202.

³ Zie: Nissen, ‘Bibliothek’, 188-190; Mougél, *Denys le Chartreux*, 21, n. 4; ook aangehaald bij Kruitwagen, ‘Speculum’, 359 en Emery, *Bibliotheca manuscripta*, 25; vgl. Welters, ‘Denys le Chartreux’, 324, 356-357; Verschuieren, *Bibliotheek*, 23; Gijsen, *Bouwgeschiedenis*, 8; Hermesdorf, ‘Facet’, 285.

⁴ Mougél, *Dionysius der Karthäuser*, 100, n. 1; het werk was overigens niet van Dionysius: Martin, *Kempf*, 233, n. 178; Emery, ‘Prologue and queries’, 123, n. 27; Id., *Bibliotheca manuscripta*, 445 e.v.; vgl. voor de interpretatie van de titel Verschuieren, *Bibliotheek*, 72.

sicut et ego grandi labore procuravi scripta eorum, quos in hoc opere frequentius allegabo”⁵

Van Dionysius wordt wel beweerd dat hij een bibliofiel was.⁶ In dat licht gezien, zouden we zijn beklag misschien minder serieus moeten nemen. Maar het blijft een lastig te beantwoorden vraag welke bibliotheek Dionysius nu precies tot zijn beschikking had, beter gezegd: welke bronnen hij heeft kunnen gebruiken, welke auteurs hij heeft gelezen. De schatting wordt nog bemoeilijkt door de immense, maar moeilijk te bevatten omvang van zijn studie en kennis die al in Pieter Blomevenna's “Qui Dionysium legit, nihil non legit” te horen is. Anderzijds laat een lijst van geïdentificeerde bronnen van Dionysius (Schriftcitaten daargelaten) ogenschijnlijk ook weer twifelen aan het aantal gelezen auteurs: het zijn er een paar handen vol, zonder uitzondering behorend tot de canon. De onduidelijkheid van de samensteller van de lijst over zijn eigen volledigheid zal het verschil moeten verklaren.⁷

Emery werpt een nog niet zo onwaarschijnlijke hypothese op waar hij schrijft dat Dionysius door de voortdurende uitwisseling van handschriften feitelijk beschikte over een collectie die verspreid lag over verschillende, door een soort van interbibliothecair leenverkeer met

⁵ Gecit. in Wassermann, *Dionysius*, 45, n. 4.

⁶ Emery, ‘Prologue and queries’, 127, echter zonder onderbouwing in n. 52 ald.

⁷ Löfstedt, ‘Quellen’, 470: ‘einige von mir aufgespürte Quellen’. De volgende auteurs komen voor (in volgorde van aantal citaten): Augustinus (59), Gregorius de Grote (55), Bernardus van Clairvaux (26), Beda Venerabilis (18), Hieronymus (15), Ambrosius (3), Boëthius, Isidorus van Sevilla, Hugo van Sint-Victor, Innocentius III (allen 2), Leo de Grote, Cyprianus, Hilarius van Poitiers, Ovidius en Cicero (allen 1). Dionysius zelf noemt ergens, in een kennelijk niet exhaustieve lijst, *Sententiae*-commentatoren: Thomas van Aquino, Albertus Magnus, Alexander van Hales, Bonaventura, Petrus de Tarento, Aegidius van Rome, Richardus de Media Villa, Durandus ‘en anderen’, heiligen: Hieronymus, Augustinus, Ambrosius, Gregorius, Dionysius de Areopagiet, Origenes, Gregorius van Nazianze, Cyrillus, Basilius, Joannes Chrysostomus, Joannes Damascenus, Boëthius, Anselmus, Bernardus, Beda, Hugo van Sint-Victor, Jean Gerson, Willem van Parijs, verder alle bekende *Summae*, geschiedenis, het kerkelijk en wereldlijk recht – voor zover voor hem van toepassing – en vele exegeten, de ‘naturalium philosophi’ op wier teksten hij de hand heeft weten te leggen: Plato, Proclus, Aristoteles, Avicenna, Algazeles, Anaxagoras, Averroës, Alexander, Alphorabus, Abubather, Evempote, Theophrastus, Themistes, ‘en anderen’ (Emery, ‘Prologue and queries’, 119; Id., *Bibliotheca manuscripta*, 21; ook bij Albers, ‘Dionysius’); en daar moeten nog aan toegevoegd worden Empedocles, Plotinus, Porphyrius, Joannes Scotus Eriugena, Gerbert van Aurillac, Ivo van Chartres, Anselmus van Canterbury, Willem van Auxerre, Willem van Auvergne, Roland van Cremona, Robert van Kilwardby, Ulrich van Straatsburg, Willem van Ockham, Pierre d’Ailly (Niederkorn-Brück, ‘Lektüre und Wissenschaftspflege’, 5); zie ook Wassermann, *Dionysius*, 44-51, vgl. 151-159; een opsomming van gelezen auteurs, niet genoemd door Wassermann, bij Molin, *Historia*, II, 243; een andere lijst bij Pansters, ‘Kartuizer theologie’, 246, n. 5. Zie ook de rubricering van Dionysius’ bronnen door M. Beer bij Pansters, *Kardinale deugden*, 141. Blomevenna beweerde ook dat Dionysius’ werk in kwantiteit dat van Augustinus twee maal overtrof (Maginot, *Dionysius*, 24).

elkaar verbonden fysieke locaties.⁸ Dezelfde onderzoeker vond een codex, nu in Brugge, waarop een “registrum” staat genoteerd van boeken “missum de Colonia uni Ruremundi carthusie et ille ultimus misit fratribus Daventriensis”.⁹ Het uitlenen van Dionysius- en andere handschriften aan andere kartuizen om daar te worden afgeschreven, is zeker niet onbekend.¹⁰

Deels heeft de Kartuizer de onduidelijkheid, ook over zijn eigen bibliografie, zelf in de hand gewerkt. In 1445 bijvoorbeeld komen twee van zijn werken via rector Gottfried Milter van het Roermondse huis in Keulen in handen van Nicolaas van Cusa. Een *doctor iuris* die hem een aantal vragen voorlegt, verwijst Dionysius naar zijn *Libellus de modo corripiendi et iudicandi*, en merkt daarbij op dat de Luikse kartuis het zeker ter raadpleging zal afstaan.¹¹ Gezien Dionysius’ eigen onnauwkeurigheid is het waarschijnlijker dat dit betekent dat het handschrift in Roermond niet meer aanwezig was – en de Luikenaren het in een soort van bruikleen hadden – dan dat de schrijver het zelf niet wilde uitlenen.

In 1466 bezoekt Dionysius de kartuis van Brugge. Hij heeft er vele boeken van zijn eigen hand mee naar toe genomen. Op veler verzoek stelt hij bij die gelegenheid een lijst van zijn eigen geschriften op. Dan blijkt hij aanwijsbare onnauwkeurigheden te begaan en is een behoorlijk aantal geschriften ook al niet meer in Roermond aanwezig.¹² Visitatoren moeten

⁸ “Thus, one must imagine something quite extraordinary. Books were continually sent to Denys in his monastery and when he finished taking his excerpts from them, he somehow got them safely back to their owners. If he had not, surely, the lending would have come to an end. The evidence is circumstantial, but Denys’ achievement cannot be explained in any more probable way. One glimpses in this case a system of “inter-library loan” perhaps far more extensive and continual than one would have envisioned.” (Emery, *Bibliotheca manuscripta*, 27-28); eerder soortgelijk bij Hermesdorf, ‘Facet’, 285.

⁹ Emery, ‘Prologue and queries’, 141.

¹⁰ Ibid., 145 (over mogelijke uitlening aan de kartuis van Utrecht); ook De Backer, ‘Monnikhuizen bij Arnhem’, 27 en Kwakkel, *Herne*, 95-96.

¹¹ Hermesdorf, ‘Facet’, 288; Emery, *Bibliotheca manuscripta*, 28, 133-135; Meuthen, ‘Nikolaus von Kues’, 103-104. Deze Milter schonk ook een handschrift aan de reguliere kanunnikessen van Sint-Elisabethsdal in Nunhem: Hermans, ‘Elf kisten’, 134, nr. 406.

¹² Wassermann, *Dionysius*, 10, 13, 203-204 en n. 9 ald.; Emery, *Bibliotheca manuscripta*, 28 e.v., 54-55; Id., ‘Prologue and queries’, 121, 131; Dückers, ‘Handschriften’, 287, n. 5. Zie ook het door Emery (‘Prologue and queries’, 132-133 en n. 83 ald.) in het Keulse stadsarchief opgemerkte handschrift met Dionysius’ commentaar op Joannes Climacus’ *Scala paradisi*, een door de Keulse kruisheren in 1482 vervaardigde copie, waarop een zeventiende-eeuwse hand aantekent: “Commentaria hec conscripta sunt et elucubrata per d. Dionysium Carthusianum, monachum carthusiae Ruremundensis ubi et huius originalia asservantur.”; hierover ook Van den Bosch, *Observantie*, 131 e.v., 141-142; vgl. Dückers, ‘Kues’. Een aantekening bij de genoemde handschriftelijke lijst van Dionysius’ werken uit 1466 – nu in Oxford –, wijst erop dat het regulierenconvent in Leiderdorp vele werken van de Kartuizer bezit (Emery, ‘Prologue and queries’, 132-133, Id., *Bibliotheca manuscripta*, 56, ald. 56-60 de hele lijst; Bouwman en Van der

hem op het hart drukken een afschrift te bewaren van alles wat hij naar elders zendt. Maar daarvoor ontbreekt de tijd – zo verontschuldigt de Kartuiser zich – waardoor hij zich niet alles kan herinneren wat hij geschreven heeft.¹³

Veelzeggend is de vergelijking tussen de catalogus van 1742 en het Rooklooster-register. In de laatste bron – die in de vroege zestiende eeuw, enige decennia na Dionysius' dood, werd opgesteld – komen enige tientallen titels voor die door Peeters niet meer vermeld worden.¹⁴ Al is het Rooklooster-register niet steeds even betrouwbaar, het blijkt dus dat al snel na Dionysius' overlijden handschriften verloren gingen voor Bethlehem. Ze kwamen pas, maar dan als gedrukte teksten in de Keulse editie, in de jaren 1530 terug.

Mutuele verwarring speelt zijn bibliografen altijd parten. Zelf zegt Dionysius niet alleen dat hij meer heeft geschreven dan hij zich kan herinneren, maar ook dat hem vele teksten worden toegeschreven die hij niet gemaakt heeft. In zijn eigen huis worden in 1742 tenminste twee van zijn titels over het hoofd gezien en onder de andere handschriften geordend.¹⁵ Van al de autografen die er ooit geweest moeten zijn, zijn er dan nog vier over.¹⁶

Al dan niet als gevolg van al deze slordigheid, overweegt het aantal kritische mededelingen over de Roermondse bibliotheek in deze tijd. In navolging van Arnold Bostius schrijft Nicolas Molin in de vroege zeventiende eeuw dat Bartholomeus van Maastricht regelmatig reizen maakte naar de Grande Chartreuse om daar het onderzoek voor zijn eigen traktaten te verrichten. De hongerige gretigheid waarmee hij dat deed, doet bijna vermoeden dat hij daarvoor in de eigen Roermondse boekerij onvoldoende van zijn gading kon vinden. In het moederhuis

“auctorum approbationum libros multos et varios rimatus est, quos ad medullam sagax cognitor introspectit, et optima sibi

Vlist, 'Van schrijven naar drukken', 94). Ook de Keulse editeurs van de zestiende eeuw zijn niet compleet geweest, in de achttiende eeuw bleek de Roermondse kartuis nog Dionysius-handschriften te bezitten die nooit waren uitgegeven (Autore, 'Denys le Chartreux', k. 447).

¹³ Emery, *Bibliotheca manuscripta*, 28, 55-60, ook 192-193; Mougél, *Dionysius der Karthäuser*, 106-109.

¹⁴ Verschueren, *Bibliotheek*, 64-68, nrs. [167]-[171]; Emery, 'Prologue and queries', 137; Id., *Bibliotheca manuscripta*, 78-87.

¹⁵ Emery, 'Prologue and queries', 120, 124; *infra*, par. VI.4.1.

¹⁶ Dückers, 'Autografen'; op de lijst van 1785 (ACCR, inv. nr. 74-136, f. 1r-6r) nrs. 2 (Hs. Dion. 2; Verschueren, *Bibliotheek*, 41-42, nr. 1 [1-2]), 16 (Hs. Dion. 16; *Ibid.*, 43, nr. 16 [38-49]), 21 (Hs. Dion. 22; *Ibid.*, 44, nr. 20 [53-56]) en 23 (Hs. Dion. 26; *Ibid.*, 45, nr. 23 [73-75]).

cupide diligens, magnum et pretiosum doctrinae thesaurum posteris dereliquit.”¹⁷

Als we dit alles aannemen, dan is de invloed van de ‘academische’ prioren uit de vijftiende eeuw – onder wie de gekende boekenliefhebber Albert Buer – dus ook weer niet zo groot geweest dat de Roermondse bibliotheek zich werkelijk onderscheidde. De hypothese is hoe dan ook gerechtvaardigd dat voor geleerde veelschrijvers als Dionysius en Bartholomeus de bibliotheek van Bethlehem niet aan de maat was. Anderzijds voldeed ze wel aan meer rudimentaire behoeftes. De Kartuizer zelf somt in zijn *Exhortatorium novitiorum* de boeken op die hij voor studie aanbeveelt. Van de zestien te onderscheiden teksten – omschreven naar auteursnaam, titel of onderwerp – is er maar één niet terugvindbaar in de handschriften die in 1742 in de bibliotheek liggen, en drie enkel in een bewerking of commentaar van Dionysius zelf.¹⁸ De nieuwelingen konden in hun eigen huis dus wel zo goed als alles van hun gading vinden.

Een middeleeuwse bibliotheek kende drie belangrijke acquisitie-bronnen: het zelf of in opdracht laten afschrijven, de schenking en de aankoop.¹⁹ Overigens afgezien van ‘onterechte’ bezittingen: in de *acta* van het generaal kapittel van 1434 wordt de Roermondse prior opgedragen de boeken die hij onder zich heeft en eigendom zijn van het Luikse klooster vóór Allerheiligen terug te bezorgen aan de eigenlijke eigenaar.²⁰ Andersom ‘ontvreemde’ prior Albert Buer een handschrift *Nonnullae peculiares orationes* van zijn eigen hand toen hij het meenam naar het

¹⁷ Molin, *Historia*, II, 242.

¹⁸ De passage bij Emery, *Bibliotheca manuscripta*, 36: Gregorius, *Moralia*: niet aanwezig, Cassianus: Hs. Dion. 19, Climacus: 13, Bernardus: 20, K 7, M 18, 21, 27-29, 40, 43, Hugo van Sint-Victor: M 1, 11, 29, Richard van Sint-Victor: M 21, 40, Bonaventura: M 6, 25, 35, 39, 48, *Profectus religiosorum*: M 4, *Horologium aeternae sapientiae*: M 18-19, Vaderlevens: M 28 (?), “multa nobilia dicta et documenta catholicorum doctorum atque ss. patrum”), heiligenlevens: K 3, 6, “de passione dominica”: Dion. 26, B 10, I 2, K 7, M 14, 30, 40-42, 48, “de quatuor novissimis”: M 28, Z 20, “de mundi contemptu”: Dion. 20, M 21, 42, “de arcta via salutis”: Dion. 20, “de vitiis atque virtutibus”: Dion. 24, C 7, I 3, M 1, 4, 11-12, 22, 25, 27, 36, 43.

¹⁹ Bondéelle, ‘Trésor des moines’, 71 e.v. Zie voor een sterk vergelijkbare ontwikkeling als hierna voor Roermond wordt uiteengezet: Neuhauser, ‘Schnals’, 61-77; nog veel uitgebreider, en dan voor een klooster van Windesheimers: Lourdeaux en Haverals, *Bibliotheca Vallis Sancti Martini*, II, 104-178. Voor een algemeen overzicht van de middeleeuwse kloosterlijke schrijfp praktijk, zie: Obbema, ‘Van schrijven naar drukken’, ‘Atelier op panelen’ en ‘Atelier in de archieven’.

²⁰ “”distincte iniungimus dicto priori [Van Bethlehem] ut libros quos habet pertinentes ad domum Leodii remittat infra festum omnium sanctorum, alias careat uino”” (gecit. bij Hogg, ‘Kartuis van Roermond’, 81 en 261, n. 48); ook bij Scholtens, ‘Kartuizerconvent vóór de 16^e eeuw’, 221.

Concilie van Bazel.²¹ Nog na zijn dood kreeg de kartuis Bazel van het generaal kapittel het consigne om de boeken en 'afbeeldingen' die Buer had meegebracht, terug te geven aan de kartuis Arnhem, waar ze oorspronkelijk vandaan kwamen.²²

Nog weer andere boeken zal men slechts in bruikleen bezeten hebben. De Luikse kanunnik Johan van Haeven bepaalde in 1455 dat al zijn boeken moesten strekken "ad usum pauperum scholarum" of van bursalen. Het werd hen expliciet ontzegd ze te verkopen of te beschadigen, en ze moesten de boeken daarom 'in Arnhem of in Monnikhuizen' (in de kartuis) in bewaring geven.²³ Soms ook is niet na te gaan hoe een handschrift in de bibliotheek terecht kwam. Zo kan een Romeinse missaal die in 1496 door een priester van de Leidse Pancratiuskerk aan het klooster Abcou werd geschonken van daar door een schenking of door een aankoop in Roermond gekomen zijn.²⁴

Bij de stichting van een kartuis, en dat zal in Roermond niet veel anders zijn geweest, werd in de allereerste plaats veel in het werk gesteld om een goede voorziening te verkrijgen in de *libri chorales sive ecclesiae*. Maar Bethlehem voegde zeker ook nog in de late vijftiende of de vroege zestiende eeuw liturgische handschriften toe, zoals een teruggevonden fragment van een graduale laat zien.²⁵ Voor de productie werd de hulp ingeroepen van kopiïsten, verluchters en binders. Niet altijd werden daarvoor de meest capabalen ingeroepen: een kopiïst van de Amsterdamse kartuis geeft duidelijk blijk van zijn beperkte taalbereik.²⁶ Vaak voorzag het stichtende klooster het nieuwe huis van codices die afgeschreven konden worden. De Amsterdamse kartuis had het grote geluk dat kort na de stichting wel handschriften werden ontvangen van de profes Dirk Sloeyer.²⁷ In Dijon werden de kosten voor de vlotte vorming van een elementaire boekerij aan liturgica bestreden met onder andere giften van Philips de Goede.²⁸

²¹ Verschuieren, *Bibliotheek*, 74; Schreiber, *Bibliothek*, 86; vgl. Kwakkel, *Herne*, 95, n. 30.

²² Gumbert, 'Kartuizerbibliotheken', 177; Scholtens, 'Monnikhuizen', 6, 53; De Backer, 'Bibliothèque Monichusen', 15; vgl. Gumbert, 'Brederode', 168, n. 7-8. Meer voorbeelden bij Sneed Egan, *Oswald de Corda*, 144-145, n. 12.

²³ Scholtens, 'Monnikhuizen', 6.

²⁴ ACCR, inv. nr. 74-136, f. 2r; Verschuieren, *Bibliotheek*, 46, nr. 26 [81].

²⁵ Dückers, 'Liturgische en devotionele handschriften'.

²⁶ Obbema, 'Dwarsligger', 217.

²⁷ Scholtens, 'Amsterdam', 7-8, 28-31, 40-41, 68; Id., 'Necrologie Amsterdamse kartuizerconvent', 183-191; Id., 'Nieuwlicht', 318; vgl. Bessems, *Oorkondenboek Amsterdam*, 118-119, nrs. 81-82.

²⁸ Scholtens, 'Aanleg', 372-374; ook Neuhauser, 'Schnals', 62; De Backer, 'Monnikhuizen bij Arnhem', 28. De voorziening in liturgica bleef altijd een zorg, nog in 1615 beklagt het generaal kapittel zich over het gebrek eraan in de huizen (Hogg, 'Historiographie', 12, n. 42).

Bij de stichting van een nieuwe kartuis werd ervoor gezorgd dat onder de daartoe uitgezonden monniken er in ieder geval één was die het ambacht van het vervaardigen van manuscripten beheerste.²⁹ En deed zich een calamiteit voor, dan werd ook onmiddellijk alles in het werk gesteld om het boekenbezit te herstellen. Het is veelzeggend voor het belang dat in de kartuizerkloosters gehecht werd aan het boek hoe na de verwoestende brand in de Keulse kartuis van 1451 kosten noch moeite werden gespaard voor de heropbouw van de bibliotheek. Men kocht in hoog tempo handschriften aan bij handelaren en bevriende kloosters, bracht andere bibliotheken tot schenkingen en liet door loonschrijvers en eigen monniken boeken kopiëren. Omwille van de snelheid werd afgezien van lastige illustraties, werd papier in plaats van perkament gebruikt en kregen boeken enkel een voor het zuiver praktische nut juist voldoende lederen band met wel nog een blindstempel. Rond 1500 bezaten de Keulenaren weer zo'n 500 boeken.³⁰

Was eenmaal een voldoende begin gemaakt met de bibliotheek, dan kon aan de uitbreiding gewerkt gaan worden. De omstandigheden konden meehelpen, zoals bij de kartuis van Aggsbach die in 1419 verrijkt werd door de boeken die voor de Hussieten gevluchte Praagse monniken meenamen.³¹ Behalve toevallige omstandigheden had een bibliotheek echter ook schenkingen nodig. In twaalfde- en dertiende-eeuwse Engelse kloosterbibliotheken was het gebruikelijk de boeken te rangschikken op naam van de schenker, eerder dan op onderwerp of auteursnaam.³² Geen enkele collectie in de handschriftentijd kon het zonder schenkingen stellen. De uitdrukkelijke erkentelijkheid van de inscripties in de uit de armlastige Hongaarse kartuis van Lechnitz overgebleven banden, getuigt van het belang van de welwillende gever, net als de verhouding van 161 geschonken tegen negentien zelf verworven banden in de kartuis van Güterstein.³³

Boeken werden de Roermondse kartuis onder andere geschonken door de Utrechtse kanunnik Willem van Rhenen die in 1422 bij testament een traktaat *De vitiis et virtutibus*, een *Historia scolastica* en een *Collectarius super psalmos* naliet, door Jacobus Mytter de Bello Rivo alias de Ruremunda ("orate pro eo" zegt de schenkingsnotitie) die in 1472 een humanistisch handschrift van de *Romulon* van Benvenuto di Ramboldi da

²⁹ Scholtens, 'Aanleg', 377.

³⁰ Wagner, 'St. Barbara', 37; 'Katalog', 146-153, m.n. nrs. 4.11-4.28; Vennebusch, 'Bibliothek', 79-81; Marks, *St. Barbara*, 8 e.v.; Schneider, *Kölner Kartause*, 54-55, 67, n. 27, 90; Overgaaauw, 'Veghe-handschrift', 103, 106.

³¹ Enne, *Aggsbach*, 62; ook Rossmann, *Aggsbach*, 336 e.v.

³² Norris, *History*, 14-35.

³³ Fodor, 'Lechnitz', 51, 55, 60-62; Sexauer, *Schriften*, 93, n. 3.

Imola gaf, of door prior Thomas Driel van wie bekend is dat hij – “tempore professionis sue desiderans orari pro eo propter Deum” – de kartuis een handschrift schonk van het *Dictionarium morale bibliorum* van Petrus Berchovius, afgeschreven door de pastoor van Appeltern tussen 1442 en 1449.³⁴ Wat ook voorgekomen zal zijn – al is een Roermonds voorbeeld althans uit de handschriftenperiode niet bekend – is de verkrijging van aanwinsten doordat aspirant-*professi* boeken uit de wereld meenamen. Zo deed bijvoorbeeld de rijke koopman Pieter Adorne die op latere leeftijd als *clericus redditus* intrad bij de kartuizers van Brugge en de bibliotheek verrijkte met een groot deel van zijn eigen boekerij die hij eerder al eens aan de Jeruzalemkapel in de stad vermaakt had.³⁵

Kartuizerbibliotheken groeiden dankzij samenwerking met andere huizen van de orde, zeker waar het de voorziening in liturgica betrof. Van de collectie van de kartuis Tárkány in Hongarije is geen enkele band bewaard gebleven. De enige vermelding van het bestand betreft een aankoop uit 1432 van een misboek, een graduale en een antifonale en nog negen andere codices van de kartuis van Gaming.³⁶

H. Goder oppert dat de Roermondse monniken zelf de eerste boeken meebrachten voor de bibliotheek van hun stichting in Vogelsang. Wel waren die alleen bedoeld om af te schrijven. Er is namelijk geen vermelding van boekenschenken overgeleverd.³⁷ De Keulse kartuis fungeerde in een aantal gevallen als leverancier aan Bethlehem van een af te schrijven codex, zoals in het geval van 75 verhandelingen in drie volumes van Jacob Jünterbog.³⁸ De gereconstrueerde circulatie van handschriften en hun kopieën kan boekennetwerken van kloosters,

³⁴ Matthaeus, *Veteris aevi analecta*, 555-565, ald. 558; Scholtens, ‘Kartuizerconvent vóór de 16^e eeuw’, 221; Gumbert, *Kartäuser*, 128, n. 31; Gaens, ‘Connecties’, 99-100; Grimbergen-Hansson, *Kartuizerklooster Roermond*, 59; Nissen, ‘Bibliothek’, 210; Mazal, ‘Blindstempelenbände’, 300; Unterkircher, *Datierte Handschriften*, II, 152-153, III, 211-212. Voor voorbeelden van schenkingen aan andere kartuizen, zie o.a. De Grauwe, *Historia*, 29; Scholtens, ‘Zierikzee’, 180; Soder von Goldenstube, ‘Engelgarten’, 73 e.v.; Kamann, *St. Barbara*, 222-223; Diegendesch, ‘Güterstein’, 101-109; voor Utrecht natuurlijk Gumbert, *Kartäuser*, 123-146; Gaens, ‘Connecties’, 81-82; Stiennon, ‘Bibliothèque’, m.n. 60 e.v.; Seynaeve, ‘Gruitrode’, 403, 404, n. 20; ouder: De Geer, ‘Begiftigers’, 136-138, 144-145; Scholtens, ‘Aanleg’, 379; over Delft: Id., ‘Delft’, 326-330, ook 345, 346; Id., ‘Delftsche kartuizerconvent’, 277; De Bont, ‘Libriën’, 34; ook Schneiders, *Nederlandse bibliotheekgeschiedenis*, 49.

³⁵ Derolez, ‘Adorne’s’, 164, zie ook 168 en n. 29 ald. De Delftse priester Aelbrecht Aelbrechtsz vermaakte in 1498 wel geld aan de kartuizen van Delft en van Utrecht, maar geen van zijn boeken: Gumbert, ‘Collectie’, 127 e.v.

³⁶ Fodor, ‘Lechnitz’, 50, 54-55, ook 67-68, n. 66, 70.

³⁷ Goder, ‘Roermondse kartuis’, 99; Id., *Vogelsang*, 109-110, vgl. 235.

³⁸ Verschuieren, *Bibliotheek*, 52-54, zie ook 56-57 voor een mogelijke Luikse bron; vgl. Mertens, *Iacobus Carthusiensis*, 90-91.

binnen en buiten een orde, blootleggen.³⁹ Dit interne netwerk stelde de kartuizerkloosters ook in staat om gebruikers buiten de eigen kring van boeken te voorzien. Zo leende de Grande Chartreuse aan Tomasso Parentucelli, de latere paus Nicolaas V, ettelijke handschriften met teksten van Kerkvaders.⁴⁰

De reconstructie van een boekennetwerk is hier niet op haar plaats. Een paar losse opmerkingen over de wijze van werken van de monniken in deze zijn dat wel. Om te beginnen kon men niet alleen handschriften, maar ook bedreven kopiïsten uitlenen. Maar vooral van het ter beschikking krijgen van originelen uit de andere kloosters kon geprofiteerd worden.⁴¹ En bovendien kon een kartuis haar bibliotheek verrijken door een nieuwe prior die boeken uitwisselde met zijn vorige convent en kon informatie over het onderlinge bezit worden doorgegeven door de visitatoren. In zijn biografie van Dionysius oppert Wassermann de mogelijkheid dat de kartuizen van Keulen en Roermond gezien hun ligging als ‘omslagplaats’ respectievelijk ‘bruggenhoofd’ voor de Rijnprovincie gediend zouden kunnen hebben.⁴²

Een Roermonds voorbeeld van het verkrijgen van teksten uit het bezit van een zusterhuis is wellicht de codex met manuscripten van de kartuizer en veelschrijver – hij was nog veel productiever dan Dionysius – uit Erfurt Joannes Hagen de Indagine. Een eclectisch samengestelde band met elf verhandelingen van hemzelf en één van Jean Gerson, bevond zich in Bethlehems bibliotheek.⁴³ En Albert Buer kan goed degene zijn geweest die manuscripten van zijn mede-student aan de Keulse universiteit en comprofessus in Monnikhuizen Hendrik van Hessen – die Bethlehem ook als visitator heeft bezocht – in de collectie deed opnemen.⁴⁴

Aankopen – waaronder we zeker ook het ruilen van handschriften moeten rekenen – zijn uit de aard der zaak minder goed gedocumenteerd.⁴⁵ Uit een opmerking van biograaf Loër mogen we opmaken dat Dionysius op zijn reizen met Nicolaas van Cusa in de voor een kartuizer zeldzame gelegenheid was boekwinkels te bezoeken.⁴⁶ De

³⁹ Stooker en Verbeij, *Collecties op orde*, I, 93-106.

⁴⁰ Bondéelle, ‘Trésor des moines’, 76; Gourdel, ‘Chartreux’, k. 755.

⁴¹ Zie bijv. Sanders, *Waterland*, 151.

⁴² Wassermann, *Dionysius*, 26-38; schenkingen van handschriften aan de kartuis van Gulik door die van Keulen bij Goder, *Vogelsang*, 244-245. Zie ook Bondéelle, ‘Trésor des moines’, 71.

⁴³ Hs. M 13: “donatus” (zonder naam van de schenker); Klapper, *Hagen*, I, 37-125; vgl. Autore, ‘Hagen’ en Id., *Scriptores*, V, 78-105.

⁴⁴ Hs. M 4 en 28; vgl. Scholtens, ‘Kartuizerconvent vóór de zestiende eeuw’, 199, 226.

⁴⁵ Marks, *St. Barbara*, 7-8.

⁴⁶ “Hoc unum isthaec ei libertas contulit, ut quod alias neutiquam licuisset, vetustas librorum officinas coenobiaque inviseret.”, gecit. bij Verschueren, *Bibliotheek*, 23, n. 37; zie ook Emery, *Bibliotheca manuscripta*, 27, 126. Vgl. evenwel *supra*, par. III.2, n. 213.

chartae van het jaar 1500 vermelden dat, teneinde de prior van Leuven in staat te stellen een driedelig handschrift (*Omeliaria de tempore et de sanctis*) van het klooster van Geraardsbergen te kopen, alle huizen van de provincie voor een bijdrage zullen worden aangeslagen.⁴⁷ De enkele bron met betrekking tot Roermond hierover zal ongetwijfeld wijzen op een ook daar redelijk vaak voorkomende manier van verkrijging. Net als later de gedrukte boeken, werden ook handschriften nogal eens in Keulen gekocht, zoals een manuscript *Devotae allocutiones* van de hand van een onbekende.⁴⁸

Een paar codices met teksten van Dionysius wijzen het spoor naar een mogelijke Roermondse kopieernijverheid die daar, net als in vele andere kartuizen, bestaan zal hebben.⁴⁹ De naam van een zekere Ade Rolans seu Welwis “in oppido Ruremundis” komt met dateringen van tussen 1449 en 1459 regelmatig voor in afschriften van werk van de Kartuizer. De man was priester; had hij misschien een bijverdienste aan dit schrijfwerk? Of fungeerde hij als een secretaris voor de grote monnik? Of heeft hij enkel de teksten voor eigen gebruik overgeschreven en ze later weer aan de kartuis in zijn stad nagelaten? Aannemelijk is in ieder geval dat deze Rolans geen monnik van Bethlehem was.⁵⁰

Soms gebeurde het kopiëren door monniken van het eigen huis in hun cel, soms werd anderen daartoe opdracht verstrekt, zoals de kartuizers van Herne deden die de fraters van het Heer-Florenshuis in Deventer boeken lieten afschrijven.⁵¹ Het afschrijven behoorde tot de bijzondere plichten van de monnik. In zijn *Liber de quadripartito exercitio cellae* – een belangrijke bron voor de kennis van de verhouding tussen de middeleeuwse kartuizer en het boek – schrijft Adam van Dryburg:

⁴⁷ Scholtens, ‘Delft’, 323-324; zie ook Hulshof, ‘Uitgaven’, 111-114.

⁴⁸ ACCR, inv. nr. 74-136, f. 4r; Verschuieren, *Bibliotheek*, 59; vgl. Scholtens, ‘Aanleg’, 384-385.

⁴⁹ Voorbeelden uit het veertiende- en vijftiende-eeuwse Oost-Europa en Engeland: Fodor, ‘Lechnitz’, 54 e.v.; Witkowski, ‘Zips’, 49-51; Lawrence, ‘Syon and Sheen’.

⁵⁰ Dückers, ‘Verzamelhandschrift [nr. 57]’ (Hs. M 4): “per manus Ad. Welwis presbyteri”; Verschuieren, *Bibliotheek*, 52, nr. 64 [128]; Emery, ‘Prologue and queries’, 135-136 en n. 100 ald en 152, n. 8, ook Id., *Bibliotheca manuscripta*, 166; ook bijv.: “scriptus per manus Ade Rolans seu Welwis presbyteri anno Domini 1459 (...) in oppido Ruremundis” (Hs. Dion. 21; Dückers, ‘Schrijfactiviteit’; Id., ‘Laatmiddeleeuwse handschriften’, 82, 96, nr. 13; Verschuieren, *Bibliotheek*, 44-45, nr. 21 [57-65]); Dückers, ‘Handschriften’, 146 noemt dezelfde Rolans twee maal onder twee verschillende schrijfwijzen van de naam, kennelijke aannemend (onterecht) dat het om twee verschillende personen gaat.

⁵¹ Obbema, *Catalogus*, 35; hierover vooral Kwakkel, *Herne*, 35-38.

“”Hoc autem esse debet specialiter opus tuum, ut (...) libris scribendis operam diligenter impendas. Hoc siquidem speciale esse debet opus carthusiensium inclusorum.””⁵²

Wie de schrijfkunst wel beheerste, maar haar niet wilde toepassen, werd de wijn ontzegd.⁵³

En niet alleen voor eigen gebruik, ook om anderen te helpen kopieerden de monniken. De kartuizers van Arnhem deden dat voor Geert Grote.⁵⁴ Een Roermonds voorbeeld is wellicht het handschrift *Hortus animae christianae*, “in usum” van een zekere Joannes Theodorus Hombloch en “ex varys piorum auctorum scriptis collectus et in ordinem coactus”, dat in de bibliotheek aanwezig (teruggekeerd?) was.⁵⁵ In het Roermondse kruisherenklooster lag een handschrift *Referendarium exemplorum* van de Amsterdamse kartuizer Albert van Arnhem; onbekend is hoe dat daar (en niet in Bethlehem) terecht kwam.⁵⁶ In ieder geval werd niet alles om niet afgeschreven. De kartuis Herne bijvoorbeeld opereerde deels commercieel als leverancier van volkstalige teksten voor de lokale markt van particulieren, religieuze gemeenschappen en handelaren.⁵⁷

Als afschrijvers in Roermond tot in de zestiende eeuw zijn bekend de eigen monniken Hendrik Weert die het *Tractatus de homine* van Johannes van Mechelen, Hendrik Symonsz die het *Liber divinae doctrinae* van de heilige Catharina van Siëna en Rudolphus van Almelo die de commentaar van Hieronymus op Matthaeus en Marcus, het *Tractatus cur Deus homo* van Anselmus en het *Tractatus de spiritualibus ascensionibus* van Gerard Zerbolt van Zutphen afschreven. In dezelfde vijftiende eeuw, zo wisten opnieuw Scholtens en Verschuieren – de laatste vooral aan de hand van de lijsten van 1783 – vast te stellen, kopieerde Bollinck de Goch een *Evangeliae*, een *Homeliae* en een *Epistolae*, Jan Heijssen de Grave een *Liber de gravitate et enormitate peccati*, diens verwant – zijn moeder was weldoenster van de kartuis en doteerde een misfundatie voor het feest van Sint Anna – Hendrik Heijssen de Grave een *Libellus orationum devotarum*,

⁵² Gecit. in: Neuhauser, ‘Schnals’, 61, n. 34; ook bij bijv. Rossmann, *Aggsbach*, 334 en Niederkorn-Brück, ‘Lektüre und Wissenschaftspflege’, 2; Lehmann, ‘Bücherliebe und Bücherpflege’, 125 (ald. ook cit.) stelt het *Liber* op naam van prior-generaal Guigo II.

⁵³ Goder, *Vogelsang*, 229; zie ook *supra*, n. 20.

⁵⁴ Obbema, *Catalogus*, 31; Id. en Derolez, ‘Productie en verspreiding’, 358; vgl. Van den Oord, *Bosch’ boekbedrijf*, 48.

⁵⁵ Hs. M 46.

⁵⁶ Petreius, *Bibliotheca cartusiana*, 7; Scholtens, ‘Amsterdam’, 34; Kruitwagen, ‘Speculum’, 341, n. 1; Van den Bosch, ‘Kruisherenkloosters’, 627, n. 310.

⁵⁷ Kwakkel, *Herne*, 137-180.

de priester Hendrik Vieracker van Weert de *Sermones* van Bernardinus, Willem van Breda een traktaat van Dionysius in tweevoud, “manu antiqua et tremula”, de Maaseikse rector Egbertus de Bijlmeldia een *Sermones de tempore* van Franciscus Abbas en prior Joannes van Unna preken van de Amsterdamse kartuizer en prior van Luik Gerard van Schiedam die in zijn huis één van de auteurs was.⁵⁸ Aan deze rij kan toegevoegd worden de naam van de eerder genoemde Adam Camp die optrad als *scriptor* van zijn prior Bartholomeus van Maastricht, een verdienste waarvoor hem vanwege het generaal kapittel een mis voor zijn zieleheil in alle kartuizen gewerd.⁵⁹

Al met al blijft het moeilijk precieze uitspraken te doen over het Roermondse bezit aan het einde van de handschriftenperiode. Zoals ook Ingold – die door de kartuizerorde op pad was gestuurd om Dionysius-handschriften te zoeken voor de grote nieuwe *Opera omnia*-editie –, Verschuieren, Emery en Nissen in hun queeste naar de Dionysius-handschriften en –bibliografie ondervonden, verandert het aantal per bron.⁶⁰ Cusanus spreekt in 1454 van een Koran-manuscript dat zich in Bethlehem bevond en evenmin door Peeters teruggevonden werd.⁶¹ Het

⁵⁸ Hs. M 31 (Hendrik Symonsz); Tewes, ‘Kölner Universität’, 161-162; Scholtens, ‘Kartuizerconvent vóór de 16^e eeuw’, 222-223, 228; Id., ‘Amsterdam’, 31-35; Id., ‘Geertruidenberg’, 65, n. 7; Verschuieren, *Bibliotheek*, 44-51, 57-59 (zie ACCR, inv. nr. 74-136, f. 1r-6v); Scholtens, ‘Van Breda’; Id., ‘Kartuizerconvent in de zestiende eeuw’, 99; (Van Breda schreef ook af Hs. M 4 (Dückers, ‘Verzamelhandschrift [nr. 57]’; Verschuieren, *Bibliotheek*, 52, nr. 64 [128])); Hs. I 1 (Vieracker; Dückers, ‘Verzamelhandschrift [nr. 61]’; Verschuieren, *Bibliotheek*, 49-50, nr. 51 [109]). Voor de Heijsen de Grave-familie en de onduidelijkheid daarover: Scholtens, ‘Kartuizerconvent vóór de 16de eeuw’, 222-223; verder Verschuieren, *Bibliotheek*, 45-46, 59, nrs. 35 [77-80], 82 [155]; Hs. M 37; Nissen, ‘Geschiedenis’, 68; Hogg, ‘Kartuis van Roermond’, 84 en 268, n. 152; Hendrickx, ‘Uit het literaire erfgoed’, 102; Albers, ‘Dionysius’, 236-237, 243; Scholtens, ‘Willem van Breda’, 52-53; Emery, ‘Prologue and queries’, 136-137, n. 100 en 103; Id., *Bibliotheca manuscripta*, 196-197; Mazal, ‘Blindstempelinbände’, 298; Dückers, ‘Handschriften’, 146. Voor een afbeelding van de preken van Gerard van Schiedam en van een verzamelhandschrift, aangelegd door de Roermondse kartuizer Henricus Kemp: Dückers, ‘Verzamelhandschrift [nr. 55]’ en Id., ‘Preken’; verder Id., ‘Verzamelhandschrift [nr. 61]’, Id., ‘Afschrift’ en Id., ‘Mystieke literatuur’. Enkele afschrijvers in Kampen: Scholtens, ‘Kampen’, 204-205, 208; in Arnhem: Id., ‘Necrologie Monnikhuizen’, 97-98, 106, n. 16, 110-112, 118-119, n. 21; voor Utrecht natuurlijk Gumbert, *Kartäuser*, 80-122 en, ouder, Meinsma, *Bibliotheken*, 154-160; Scholtens, ‘Nieuwlicht’, 325-326, 331-338 en Id., ‘Necrologie Utrechtse kartuizers’, 110, 112, 114, 116-117, 119, 121-133; in Zierikzee (auteurs): Id., ‘Zierikzee’, 170-176; De Bont, ‘Librijen’, 34; de kartuis van Luik: Derolez, *Corpus catalogorum*, II, 39-40 (vermeldingen uit het *obituarium*).

⁵⁹ Dückers, ‘Handschriften’, 146 en Van Asperen, ‘Oorkonde’; Schlenker, ‘Kartäuserurkunde’, 98, 100, 105. Bij Goffin, *Les six premières chartreuses*, 186 en 203, n. 75 vermelding van uitgaven voor schrijfwaren door de kartuis van Brussel.

⁶⁰ Emery, ‘Prologue and queries’, 128-129; zie voor vergissingen van Emery: Meuthen, ‘Nikolaus von Kues’, 106, n. 34, 107, n. 38, 108, n. 41, 116, n. 78, 119, n. 95.

⁶¹ Emery, *Bibliotheca manuscripta*, 134.

Rooklooster-register vermeldt veel manuscripten die in Peeters' catalogus niet genoemd worden.⁶² Dit zou betekenen dat tussen het midden van de vijftiende, respectievelijk zestiende eeuw en 1740 handschriften zijn verdwenen, en dat is natuurlijk zeker niet onmogelijk. Andersom geldt dat zich in 1740 handschriften in de bibliotheek bevonden die door de samenstellers van het Rooklooster-register niet genoemd worden.⁶³ Dit zou betekenen dat in de tussenliggende periode juist handschriften zijn toegevoegd. Dat is evenmin onmogelijk, maar mag – mede gezien de selectiviteit van de Brusselse census – minder waarschijnlijk geacht worden.⁶⁴

Behalve in de imperfectie van het bronnenmateriaal, zal de hoofdoorzaak van al deze verschillen gezocht moeten worden in het eenvoudige gegeven dat handschriften, ook later – zeker als ze (nog) niet gedrukt waren – door hun oneindig veel grotere zeldzaamheid dan gedrukte werken, talloze malen tussen kloosters uitgewisseld werden om afgeschreven te worden en – als ze eenmaal wel gedrukt waren – als maculatuur gebruikt dan wel simpelweg weggegooid werden. Dat dergelijke transporten van handschriften van en naar ook Roermond niet zeldzaam waren, is al gebleken. Ook is al gezegd dat er nauwelijks manuscripten van Bartholomeus van Maastricht in Roermond waren.⁶⁵ Daar komt, althans voor de Dionysiana, nog het grote Keulse uitgave-project bij. De manuscripten bleven twee decennia weg, en daar zal er vast nog wel hier of daar één van een ander tussen hebben gezeten.

Verwarring was gebruikelijk. Nog in 1609 laat Theodorus Petreius duidelijk blijken dat de terugzending van Dionysius' manuscripten naar Roermond niet had mogen plaatsvinden omdat ze eigenlijk zijn, het Keulse huis, “ex iure typographicum” toebehoren.⁶⁶ Petreius zelf gaf in 1620 Dionysius' *De discretione spirituum, et regimine praelatorum* uit, volgens

⁶² Bijv. van Bartholomeus van Maastricht: Verschueren, *Bibliotheek*, 70, nrs. [274-283], waarvan alleen nr. [281], *De modo principiandi in artibus* (Hs. K 14: *Tractatus de modo principiandi actus nostros*) door Peeters vermeld wordt.

⁶³ Opnieuw een voorbeeld van Bartholomeus van Maastricht: *De terminatio solennis et valde notabilis super missam* (Hs. M 16 (Meijknecht, *Bartholomeus van Maastricht*, 62)).

⁶⁴ Obbema, 'Rooklooster op de weegschaal'.

⁶⁵ Het grootste deel bevond zich in Keulen: Petreius, *Bibliotheca cartusiana*, 19; ook Verschueren, *Bibliotheek*, 28 en Gourdel, 'Chartreux', k. 762. Zie hiervoor ook Schlenker, 'Kartäuserurkunde', 101.

⁶⁶ Petreius doelt denkelijk op de gewoonte van drukkers om kopij “in eigendom te houden en niet terug te geven aan de auteur, met als argument dat ze daarmee konden aantonen dat zij in het bezit van het kopijrecht waren” (vriendelijke mededeling P. Hoftijzer, 4 mei 2012): Petreius, *Bibliotheca cartusiana*, 51; Verschueren, *Bibliotheek*, 27, vgl. 69; Nissen, 'Bibliothek', 191-192; Emery, 'Prologue and queries', 131, n. 79 (ald. het cit. vollediger dan bij Nissen); Id., *Bibliotheca manuscripta*, 32; Wassermann, *Dionysius*, 14, n. 9. Zie ook De Grauwe, 'Jésuites-chartreux', 56.

de titelpagina “ante hac nunquam (quod scitur) in lucem prolata”.⁶⁷ Het ligt voor de hand hier een kopij-manuscript uit de bibliotheek van Bethlehem te veronderstellen dat Petreius aantrof in de nalatenschap van het Keulse editie-project. Dat is dan in ieder geval niet naar Roermond teruggekeerd. In het begin van de zestiende eeuw kent Pieter Dorland een handschrift *De parvulo et agno* van de vijftiende-eeuwse kartuizer Laurentius Muschzele dat in Roermond bewaard werd: Peeters rept er niet van.⁶⁸ Het deel met de Dionysius-handschriften in de catalogus van Bethlehem bewaart hoe dan ook geen enkele herinnering aan de Dionysius-uitgave van twee eeuwen eerder, slechts noteert Peeters dat een codex ook een “character – unum tantum folium” van Joannes Justus Lanspergius bewaart.⁶⁹ Dat onder de handschriften van Dionysius vier autografen waren, vond Van der Renne wel, maar Peeters niet de moeite van het noteren waard.⁷⁰

Tekenend is de interpretatie van de mededeling van de Bollandisten die in het tweede *Acta sanctorum*-deel van maart, dat in 1668 verscheen, schrijven dat zich op dat moment 150 “volumina librorum ab illo [Dionysius] composita ac propria manu exarata” in Roermond bevonden. Zoals Nissen wel en Ingold, Verschueren en Emery niet (de laatste later wel) opmerkten, voegden ze daarachter: “quorum aliqua ad alia monasteria honoris ac reverentiae causa delata sint.” Een niet ten onrechte door Emery geopperde mogelijkheid is overigens dat de bezorgers van de *Acta sanctorum* dit getal niet baseerden op eigen onderzoek, maar dat het slechts een afronding is van de 146 die door het door de Bollandisten gebruikte Rooklooster-register genoemd worden.⁷¹ Dat tenslotte de Dionysiana in februari 1785 keurig afzonderlijk geadministreerd worden, maar dat twee jaar daarvoor in de cel van coadjutor Athanasius Kolb ook “opera Dionisy manuscripta” aangetroffen worden, doet de vraag rijzen of het hier niet gaat om een deel van de collectie die zich dan misschien wel aan het zicht van de latere bibliografen heeft onttrokken.⁷² Hoe dan ook blijkt hieruit dat niet alleen de verplaatsing tussen kloosters, maar ook die binnen het huis Bethlehem

⁶⁷ M 1082.

⁶⁸ Verschueren, *Bibliotheek*, 73, nr. [299]; Viller, ‘Compte rendu’, 324; Beeltsens en Ammonius, *Chronica*, 192.

⁶⁹ Hs. Dion. 24; Emery, *Bibliotheca manuscripta*, 354.

⁷⁰ *Supra*, n. 16.

⁷¹ Nissen, ‘Bibliothek’, 193-194 en n. 29-31 ald.; Ingold, *Manuscripts*, 5-6; Verschueren, *Bibliotheek*, 69; Emery, ‘Prologue and queries’, 133 e.v., 137; Id., *Bibliotheca manuscripta*, 32; ook bij Meerdink, *Roermond*, 56. Vgl. Van Beurden, ‘Werken Dionysius’, 47, n. 95-97.

⁷² ACCR, inv. nr. 483.

zelf niet heeft bijgedragen aan duidelijkheid omtrent het werkelijke handschriftenbezit.⁷³

Zeker is dat Roermond niet tot de grootste kartuizerbibliotheken behoorde. Het totale aantal nummers in Peeters' catalogus bedraagt 177 (waarvan 27 van Dionysius). We mogen dit naar alle waarschijnlijkheid gelijk stellen aan het aantal banden (codices). Het aantal titels is natuurlijk veel lastiger te tellen – Peeters had zelf al hier en daar zichtbaar moeite met het onderscheiden van de handschriften –, maar ligt zo rond de 700.⁷⁴ Dit zijn heel andere aantallen dan die van de kartuizen van Bazel (circa 2.000 banden in 1515-1525), Mainz (ongeveer 1.500 banden in 1470) en Seitz (2.000 banden in 1487). Het Roermondse bezit is meer te vergelijken met dat van Trier waar er 207 bewaard zijn, dat van Lechnitz (tussen 200 en 250 banden in 1563), Buxheim (190 banden tegen 1450), Erfurt (321 banden in 1412, maar meer dan 800 na 1470), van Neurenberg (772 titels in 1534), of met de 335 banden van Schnals.⁷⁵ Anderzijds valt Bethlehem weer in een heel andere categorie dan de kartuis van Amsterdam, waarvan K. Meinsma een lijst van 67 nummers kon reconstrueren of die van Monnikhuizen, waarvan Chr. de Backer er een goede 40 telde.⁷⁶

W. Sexauer wijst erop dat de samenstelling van de kartuizerbibliotheken in de eerste tijd na de stichting niet zozeer gevormd is door de persoonlijke smaak van de monniken als wel door die van de donateurs van wie het overgrote deel van de handschriften afkomstig zou zijn.⁷⁷ We weten niet hoe groot het aandeel van de schenkingen aan het einde van de handschriftentijd geweest was, maar een persoonlijke smaak valt er niet in te ontdekken. Of dat aandeel nu groot of klein was, de samenstelling laat enkel de logischerwijs wijde verspreiding zien van canonieke, generieke teksten.⁷⁸

⁷³ Een handzaam overzicht van de bewaard gebleven handschriften uit Bethlehem bij Dückers, 'Laatmiddeleeuwse handschriften', 96-97, nrs. 8-58.

⁷⁴ De onduidelijkheid bij Peeters blijkt uit beschrijvingen en aantekeningen als "exerpta ex diversis libris" (Hs. B 3), "quaedam levia de praedestinatione, de zelo novitiatus" (M 7, van Jean Gerson) en "quaedam pauca" (M 18). Zie bijv. de verschillen die blijken uit een vergelijk van Hs. M 12 met de beschrijving daarvan bij Verschueren, *Bibliotheek*, 55-56, nr. 70 [139] en Id., 'Handschriften', 29-35, nr. xi.

⁷⁵ Micus, 'Prüll', 99; Mairold, 'Seitz', 23; Neuhauser, 'Schnals', 52; Fodor, 'Lechnitz', 50; Soder von Guldenstubbe, 'Schriften und Quellen', 26-27; Whobrey, 'Kartausenbibliothek', 38-39; vooral Wassermann, *Dionysius*, 35, n. 95-97; Sexauer, *Schriften*, 53, 110.

⁷⁶ Meinsma, *Bibliotheken*, 249-251; De Backer, 'Monichusen', 78; vgl. Id., 'Bibliothèque Monichusen', 11-15.

⁷⁷ Sexauer, *Schriften*, 47 e.v.

⁷⁸ Zo ook bij Rossmann, *Aggsbach*, 343-369.

Wat de inhoud van de bibliotheek betreft kunnen we dan ook kort zijn. De belangrijkste autoriteiten op theologisch terrein zijn vertegenwoordigd. Van Thomas van Aquino, Hugo van Sint-Victor, maar vooral Jean Gerson zijn zeer veel teksten aanwezig. Ook het kartuizer-eigene ontbreekt niet: behalve Dionysius bezat men een redelijk aantal titels van Jacob Jünterbog en Joannes Hagen de Indagine. De taal is enkel Latijn. De uitzonderingen op die regel die in de achttiende eeuw nog konden worden aangetroffen, stammen van ver na de komst van het gedrukte boek (een *Itinerarium Italiae* in het Duits en een codex met literaire teksten, onder andere het Anna-leven, in het Nederlands).⁷⁹ In de verdeling naar de rubrieken wijst de samenstelling al vooruit naar de tijd van het gedrukte boek: 91% (in titels) is religieus, 9% wereldlijk van aard. De rubriek M – ‘libri spirituales’ – is verreweg het grootst: 34% van de codices, maar liefst 69% van de titels.⁸⁰

Na de handschriften komt het gedrukte boek. De vraag of bij deze overgang sprake was van een revolutie of van een graduele procesverbetering, is boeiend, maar, zoals F.A. Janssen in zijn Tiele-lezing van 2003 ondanks pogingen tot het tegendeel impliciet laat zien, alleen zinvol als definitiekwestie. Uiteindelijk hangt het antwoord immers af van het gekozen perspectief. Technisch gezien veranderde het proces fundamenteel. Maar in de wijze waarop de tekst fysiek aan de lezer wordt gepresenteerd, vertonen wiegedrukken een niet verwonderlijke gelijkenis met contemporaine handschriften.⁸¹ Wat in ieder geval een caesuur betekende, was de categorisch andere verhouding tussen tijd en productie: met een veel geringer aantal mensen kon in een veel kortere doorlooptijd een veel groter aantal identieke exemplaren van dezelfde tekst verspreid worden. En dan zijn de breuken voor de drukkers als ondernemers in bedrijfskundig opzicht (schrijven op bestelling tegenover productie op voorraad) en financieringstechnisch (grote, kortstondige kapitaalbehoefte met een lange terugverdientijd) nog niet eens genoemd.

Ook voor tijdgenoten was de overgang indrukwekkend. In het klooster van Sint-Maartensdal zag men in korte tijd het aantal geschonken handschriften drastisch afnemen, terwijl het huis sinds tijden fameus was

⁷⁹ Hs. K 4 (bevat ook een leven van Franciscus Xaverius); Verschueren, *Bibliotheek*, 74-75, nr. [301] (“Het hs. behoorde in 1750 aan de Roermondse kartuize”). Een afbeelding van het handschrift van Thomas’ *Summa* (vermoedelijk Hs. E 6): Dückers, ‘Theologisch handschrift’.

⁸⁰ Bijlage 1, tabel 20; exclusief de Dionysius-handschriften.

⁸¹ Janssen, *Het gedrukte boek*, 11-12, 16; zie ook Id., ‘Trage revolutie’ en Obbema, ‘Van schrijven naar drukken’. McKitterick, ‘Book design’, 17, n. 21 noemt de gelijkenis tussen de eerste gedrukte editie van Thomas a Kempis’ *Imitatio Christi* en een handschrift van die tekst uit het bezit van de kartuis van Buxheim.

geweest om het manuscriptenbezit.⁸² Niet iedereen was het nieuwe even goed gezind, al dan niet om nostalgische redenen. Paolo Santonino, secretaris van de bisschop van Caorle, schrijft in 1487, als hij de rijk voorziene bibliotheek van de kartuis Seitz bezoekt en diep onder de indruk is:

“in de bibliotheek staan 2.000 en méér banden, boeken uit alle wetenschapsgebieden en voor het grootste deel op perkament geschreven. Er waren ook oude boeken bij en boeken die met een rieten pen waren geschreven; niet gedrukte boeken, zoals tegenwoordig gebruikelijk is.”⁸³

Ook in de kartuis van Schnals schijnt men uit conservatisme en om pecuniare redenen nog lange tijd de voorkeur aan handschriften te hebben gegeven.⁸⁴ Maar de kartuizers waren toch bij de eersten om van Gutenbergs vinding gebruik te maken. Dit valt alleen al te zien aan de sterke afname van het aantal *scriptores* of *scribae* die als zodanig in de kartuizernecrologia vermeld worden.⁸⁵ Een aantal kartuizers, als beroemdste die van Gripsholm in Zweden, schaft zelf de middelen aan om een drukkerij te beginnen.⁸⁶

En de liefde was wederzijds. Aan het einde van de vijftiende eeuw en in de vroege zestiende eeuw weten de bibliofiele monniken en vooraanstaande typografen elkaar te vinden. In een tijd dat Bruno's orde aan het boekenbezit een apostolische toepassing wil en kan geven door de bij uitstek apostolische technologie, zijn de drukkers op zoek naar boeken waarmee ze hun persen kunnen voeden en hun investering terugverdienen. In Keulen drukt Arnold ter Hoerne werk van Werner Rolevinck, Adriaan de Kartuizer en Ludolf van Saksen. Sterker nog: voor het ontwerp van de letters in Rolevincks *Fasciculus temporum* gebruikt hij het voorbeeld van het handschrift van een zekere Constantinus, monnik van Sint-Barbara. Vermoedelijk via de kartuizers in de stad, weet hij de hand te leggen op Dionysius' *De sacramento altaris et missae celebratione* dat rond 1472 verschijnt.⁸⁷ De Augsburgse drukker Günther Zainer schenkt in 1474 uit dankbaarheid boeken aan de kartuis van Buxheim. Van het klooster in Erfurt leent Peter Drach uit Spiers werk van Jacob

⁸² Lourdeaux en Haverals, *Bibliotheca Vallis Sancti Martini*, II, 178 e.v.

⁸³ Gecit. bij Mairold, 'Seitz', 23; ook Janssen, *Het gedrukte boek*, 14-16.

⁸⁴ Neuhauser, 'Schnals', 61-62.

⁸⁵ Witkowski, 'Print revolution', 34.

⁸⁶ Ibid., 45-49; Gourdel, 'Chartreux', k. 754-755.

⁸⁷ Witkowski, 'Print revolution', 36-37; Kamann, *St. Barbara*, 229-232; vgl. Hs. Dion. 24.

Jünterbog in handschrift, om het te doen drukken. Een soortgelijke relatie bestaat er ook tussen de kartuis van Straatsburg en Heinrich Eggenstein en in Sevilla tussen de kartuis en Stanislaus Palonus.⁸⁸

Het beroemdste voorbeeld is de Bazelse kartuis die al in de vroege vijftiende eeuw om haar bibliotheek fameus was. Rond 1500 werkte ze nauw samen met de uitgevers Johann Amerbach en Georg Froben. De eerste vroeg de Bazelse prior als getuige bij zijn testament van 1513 en placht van elk werk dat van zijn pers kwam een exemplaar aan de monniken te schenken. Roermond heeft hier een bescheiden plaats vervuld doordat Bethlehem tenminste één handschrift bezat dat later, hoe weten we niet precies, bij Amerbach terecht is gekomen en door hem is uitgegeven.⁸⁹ Pas later, met de Dionysius-editie, zou Roermond een deelmagazijn van de internationale boekproductie vormen.

⁸⁸ Witkowski, 'Print revolution', 38-41, 44-45; op 59-100 een 'elenchus incunabulorum auctorum carthusianorum' van 243 titels.

⁸⁹ Ibid., 41-44; Sexauer, *Schriften*, 107, 121-123; Gilomen-Schenkel, 'Louber und Amerbach', 17-22 en 28-37, Anhang II; Verschueren, *Bibliotheek*, 73-74, nr. [300].

V.2. Begin: rond 1500⁹⁰

In een paragraaf hierna worden die nummers in de Bethlehem-bibliotheek eruit gelicht waarin we nader ingelicht worden over de achtergronden van de opname van het boek in de collectie.⁹¹ De summiere sporen die de vermeldingen van een aankoop in de catalogus zelf laten zien, kunnen alleen in individuele gevallen leiden tot onderbouwde speculaties over de vraag wanneer de kartuizers het betreffende boek om welke reden bij wie kochten. De schenkingen, waarover we beter geïnformeerd zijn, vormden slechts een klein procent van het hele bestand. De verzamelde en vervolgens geaggregeerde en gestructureerde data van alle boeken samen geven een beeld van de verdeling van de aankopen over tijd (wanneer werd het boek uitgegeven), geografie (waar werd het uitgegeven en kwam het dus oorspronkelijk vandaan) en type (rubriek, taal, formaat). Dat is wat in dit hoofdstuk aan de orde komt.

Om inzicht te verkrijgen in de aan het conjunctuurverloop van de ontwikkeling van de bibliotheek ten grondslag liggende structuur, moeten we ons richten op de boeken die door de kartuis werden aangekocht. We kunnen nagaan hoe de groeipieken samengesteld waren en dus welke soorten boeken in een dergelijke tijd meer dan daarvoor en meer dan andere soorten werden verkregen. We kunnen dan ook de evolutie van de bibliotheek weergeven, daarbij zijn de breuken in de curve leidraad voor de periodisering.⁹²

De overgang van handschriften naar gedrukte boeken is geleidelijk verlopen. Langzaam aan werd de tijd besteed aan het afschrijven vervangen door zorg voor de studie zelf en voor de gedrukte boeken die daarvoor nodig waren.⁹³ Waarschijnlijk waren al vóór 1500 de eerste gedrukte boeken verworven. De schijnbaar alleroudste druk is een boek dat om zijn auteur, subtitel en genre wel een symbolische waarde toegekend mag worden: Dionysius Cartusianus' *Meditationes numquam*

⁹⁰ Zie voor de methodologische verantwoording van dit hoofdstuk bijlage 4.3, waarin wordt uitgelegd hoe de hier te noemen getallen en percentages moeten worden opgevat; de getallen en percentages zijn gerangschikt in bijlage 3, tabel 1-19, 21.

⁹¹ Par. VI.2.1.

⁹² Bijlage 1; grafiek 1-2. Een soortgelijke exercitie bij Micus, *Prüll*, 15-26 is te vaag en te weinig kwantitatief om hier als vergelijking te dienen.

⁹³ Autore, 'Chartreux', k. 2304. In de kartuis van Herne heeft de monnik Michael Zarenberg na het verschijnen van Erasmus' Nieuwe Testament in het Grieks in 1516 een zo grote belangstelling voor het Grieks en Hebreeuws opgevat dat hij – die zich eerst als afschrijver verdienstelijk had gemaakt – zich een hele lijst van in die tijd gedrukte boeken bezorgde (Beeltsens en Ammonius, *Chronica*, 148-149).

ante hac typis excusae. Het wordt door Peeters gedateerd op 1469, maar dit is niet het jaar waarin het gedrukt werd, maar het jaar waarin Dionysius er de laatste hand aan legde, het laatste werk ook uit zijn pen.⁹⁴ Maar nog aan het einde van de vijftiende eeuw overweegt het aantal handgeschreven codices boven dat van de drukken: 177 tegenover 62 in onze telling.⁹⁵

Beide boekvormen waren in het begin van de zestiende eeuw nog gelijkwaardig. Bij het overlijden van dom Ameloncius in 1531 vermelden de *chartae* dat hij “in ecclesiasticis libris scribendis multum laboravit”.⁹⁶ De zestiende-eeuwse afschriften van teksten van Dionysius die in Italiaanse en Spaanse kartuizen werden vervaardigd, wijzen op de hardnekkigheid van het handwerk.⁹⁷ Sterker: nog in 1687 merkt de prior-generaal Innocentius le Masson op dat het bij de manuele arbeid van de monniken vooral om tuinonderhoud en ambacht gaat. Het kopieerwerk is dan ‘bijna’ in onbruik geraakt.⁹⁸ Maar nog niet helemaal vergeten dus. Voor de kartuis van Roermond zijn in de zeventiende en achttiende eeuw nog handschriftelijke activiteiten aanwijsbaar.⁹⁹ De evenwaardigheid van schrift en druk rond 1500 blijkt ook uit het feit dat zich tussen handschriften en drukken nagenoeg geen dubletten bevinden. Van Hieronymus waren onder de handschriften enkele (“aliquot”) brieven aanwezig, onder de drukken twee edities, uit 1476 en 1489; van Augustinus’ *De civitate Dei* bezaten de kartuizers in handschrift slechts uittreksels, in druk de editie uit de *Opera omnia* van 1494.¹⁰⁰

Bethlehem is die boeken in druk gaan aanschaffen die men in handschrift nog niet bezat dan wel zo belangrijk waren dat het verkieslijk was ze in druk te hebben. Daarna kon het handschrift weggeschonken of op een andere manier vervreemd worden. In de kartuis Buxheim is men na de introductie van het gedrukte boek de handschriften zelfs zo veel minder gaan waarderen, dat men het niet meer de moeite waard vond ze

⁹⁴ M 380; Wassermann, *Dionysius*, 11; vgl. Emery, *Bibliotheca manuscripta*, 21, n. 27. In de catalogus worden ook drukken genoemd uit 1408 (N 25: Petrus Hispanus, *Copulata super omnes tractatus parvorum* en Id., *Tractatus syncategoreumatum*), 1410 (N 5: Pierre d’Ailly, *Imago mundi*), 1429 (M 5: an., *Summa quae destructorium vitiorum appellatur*) en 1446 (I 59: Leonardus de Utino, *Sermones aurei de sanctis* (Verschuieren, *Bibliotheek*, 81, nr. 47), hier tekent Peeters zelfs aan: “non deest sed...”). In alle gevallen zijn dit vergissingen van Peeters, al dan niet uit het boek zelf overgenomen (*infra*, par. VI.4.1).

⁹⁵ Bijlage 1, tabel 1, 20. Zie ook Bozzolo en Ornato, ‘Entre le manuscrit et l’imprimé’, 345-346.

⁹⁶ Hogg, ‘Kartuis van Roermond’, 82 en 268, n. 149; ook bij Dücker, ‘Handschriften’, 146. Zie ook Sneed Egan, *Oswald de Corda*, 129-131.

⁹⁷ Emery, *Bibliotheca manuscripta*, 35.

⁹⁸ Goder, *Vogelsang*, 228, n. 117.

⁹⁹ *Supra*, par. III.2.

¹⁰⁰ Hs. C 1, C 62, 74, 25, vgl. Hs. M 16, 25.

nog te catalogiseren.¹⁰¹ Deze geringschatting is vermoedelijk ook de reden dat zich onder de handschriften in Bethlehem geen enkele bijbel bevindt. Deze ontbreken in de lijst van 1783 niet, zoals Verschueren oppert, omdat ze toen tot de separaat gecatalogiseerde liturgica gerekend werden, maar omdat men ervoor koos de Schrift in manuscript te vervangen door gedrukte edities.¹⁰² In de bibliotheek bevonden zich dan ook maar liefst vijf bijbelincunabels, alle uit de korte periode tussen 1484 en 1489.¹⁰³

De verschuiving van handschrift naar druk is uitstekend afleesbaar aan de samenstelling van convoluten die ook manuscripten bevatten.¹⁰⁴ Dit komt in totaal 23 keer voor, op één na zijn al deze banden onder de drukken gerangschikt.¹⁰⁵ In zeventien gevallen is de druk gedateerd, twaalf hiervan zijn vóór de helft van de zestiende eeuw verschenen. Dit terwijl ook in de niet gedateerde gevallen te denken valt aan edities uit de (post)incunabeltijd.¹⁰⁶ Er is telkens een sterk inhoudelijk verband aanwijsbaar tussen de druk en het handschrift.

Zo is bij een in 1539 gedrukt werk met daarin preken van Willem Bibaut en Judocus van Hessen een manuscript gebonden met de *vita* van de heilige Hugo van Lincoln, alle drie behoren tot de kartuizercanon.¹⁰⁷ Van een heel ander genre is de fameuze *Sphaera* in de editie van 1500 van Joannes de Sacrobosco, waarbij een apograaf is gevoegd van Georgius Peurbachius' *Theoricae novae planetarum*.¹⁰⁸ Deze samenstelling is des te verklaarbaarder omdat beide verhandelingen in de regel samen afgedrukt werden. Het gelijkop gaan van druk en handschrift is ook goed te zien in een aantal manuscripten dat is bijgebonden bij *De insulis prope Americam repertis narrationes duae* van Hernan Cortes uit 1524. Toegevoegd zijn een handschrift van Franciscus Monachus' *De orbis situ ac descriptione* dat in dezelfde periode ook in druk was verschenen, net als andere reisverslagen en missionerende teksten. De codex is vermoedelijk tot stand gekomen naar aanleiding van de contacten tussen Monachus en de

¹⁰¹ Sexauer, *Schriften*, 77, vgl. 110-111

¹⁰² Verschueren, *Bibliotheek*, 28-29.

¹⁰³ A 19-20, 22, 27-28.

¹⁰⁴ De lijst hiervan bij Dückers, 'Handschriften', 156, bijlage 2.

¹⁰⁵ Niet Hs. M 30 (niet bij Verschueren), "*De passione dni. nri. Jesu Christi*", in ("in hunc librum") Albertus Magnus, *Passio magistralis Jesu Christi* (Keulen 1508).

¹⁰⁶ De niet gedateerde gevallen: I 87 (Joannes Herolt, *De praeceptis in generali*), K 150 (Joannes van Mandeville, *Iter ad Terram Sanctam contra Turcos*), 442 (*Viola odorifera sive contemplationes in Jesu Christi sanguinis effusiones*), M 82 (*Benedicti vita*), 143 (*Quatuor novissima cum exemplis pulcherrimis* (Deventer)), 183 (*Stella clericorum*); van alle zijn drukken van vóór 1540 bekend, M 143 is vermoedelijk één van Campbell, *Annales*, 367-368, nrs. 1306, 1310-1312 en 183 vermoedelijk één van *Ibid.*, 457-461, nrs. 1603-1605, 1611-1613, 1615-1617.

¹⁰⁷ I 169.

¹⁰⁸ K 142.

monniken Humoldus Bunen en Willem Wellen over de aardglobe die de eerste gemaakt had.¹⁰⁹ Even zo logisch is de plaats van een handschriftelijke tekst die handelt over de regel van Sint Franciscus in een verzameling teksten uit 1506 over de regels van Augustinus en Franciscus en de brief van Bernardus aan de bedroefde ouders van de monnik Elia die zich uit de wereld had teruggetrokken.¹¹⁰ Of deze teksten nu in Bethlehem afgeschreven zijn of elders – om vervolgens in de kartuis te komen –, nog tot diep in de zestiende eeuw bleef de handschriftelijke versie een serieus alternatief voor de gedrukte tekst. Het feit dat van de bijgebonden handschriften op één na nergens een gedrukte variant in de bibliotheek voorkomt, onderstreept dat nog eens.¹¹¹

Rond het jaar 1500 is de kartuizerbibliotheek nog zeer overzichtelijk van omvang. Behalve de handschriften, liggen en staan er dan tussen de 50 en 100 boeken. Dit is een bezit dat nog met enig gemak past in het geheugen van een bibliothecaris of gebruiker en waarvoor een catalogus als heuristisch instrument niet direct noodzakelijk is. De collectie heeft aan het begin van de zestiende eeuw nog niet het uitgesproken karakter dat ze later wel zal krijgen. Rubriek M, de ‘libri spirituales’, is de grootste rubriek met 14% (acht boeken), maar neemt daarmee een aanzienlijk geringer deel in dan onder de handschriften (34% van de codices, 69% van de titels, exclusief de Dionysius-handschriften). Wel worden voor een groot deel dezelfde auteurs vermeld: Pierre d’Ailly, Jacob Jünterbog, Bonaventura, Dionysius, Hugo van Sint-Victor en Jean Gerson.¹¹² Ook hier heeft het er dus veel van weg alsof de drukken in de beginperiode een aanvulling op het handschriftenbestand vormen. Naast de mystiek zijn het vervolgens de bijbelcommentaren en de preken die grotere aandelen uitmaken (14% en 12%).

Onder de bijbelcommentaren zijn vooral de ‘postillen’ van Nicolaas van Lyra, oorspronkelijk geschreven in het eerste en tweede kwart van de veertiende eeuw, verantwoordelijk voor de sterke groei. Dit is weinig verwonderlijk van een auteur van wie in 1508 gezegd werd dat “Hätte Lyra nicht über die Bibel geschrieben, wäre mancher Doctor ein Esel

¹⁰⁹ K 40; uitgebreide inhoud bij Verschueren, *Bibliotheek*, 76-77, nr. [311]; zie par. III.2.

¹¹⁰ M 84.

¹¹¹ De andere signatures met gedateerde drukken en bijgebonden handschriften zijn E 129 (1485), 155 (1707), K 37 (1555), 208 (1550), 438 (1521), 456 (1609), L 3 (1476), M 358 (1610), 510 (1513), 1221 (1638), 1272 (1546), T 15 (1573). De uitzondering: bij K 150 (*supra*, n. 106) is een handschrift *De mirabilibus urbis Romae* gebonden, waarschijnlijk is dit dezelfde tekst als K 499 (*Mirabilia urbis Romae*, een bekende middeleeuwse reisgids).

¹¹² M 86, 162, 177, 468, 698, 1133.

gebleven.”¹¹³ Ook hier treffen we weer een verband met de voorgaande periode. Niet alleen namelijk was deze auteur in handschrift niet (meer) aanwezig, Dionysius was ook een groot bewonderaar van Lyra, ook al zette hij er zich menigmaal mee uiteen. De uitgave was bovendien complementair met een werk van Petrus van Burgos, waarvan het handschrift zich in de bibliotheek bevond.¹¹⁴ Burgos bekritiseerde Lyra om diens veronachtzamen van onder anderen Thomas als bijbelcommentator; die commentaren waren, in edities van 1482 en 1493, overigens ook aanwezig (op de evangelieën en op de Paulus-brieven, in handschrift alleen op Mattheus).¹¹⁵

Het mag op het eerste gezicht verwonderlijk zijn dat juist de preken het grotere aandeel hebben. Er zijn twee mogelijke redenen waarom het relatief grote aandeel preken toch kan voldoen aan de kartuizertypologie. Ten eerste mogen we niet uitsluiten dat in deze periode dat boeken nog zeldzaam en kostbaar zijn, maar door de boekdrukkunst wel veel wijder verspreid dan in de handschriftentijd, de kartuizers een soort depotfunctie voor naburige zielzorgers vervulden. Een inderdaad letterlijke opvolging van Guigo's aansporing tot het “manibus praedicare”. Een andere verklaring is mogelijk nog plausibeler. Preken waren bij de kartuizers in deze tijd namelijk ook in trek voor eigen gebruik. Niet alleen konden ze tijdens de, spaarzame, gezamenlijke bijeenkomsten en feesten in het convent als kapitteltoespraken voorgelezen worden, ook werden ze door monniken in de eenzaamheid van de cel gelezen. De homilies van de bekende contemporaine predikers uit de bedelorden als de dominicanen Joannes de Turrecremata, Joannes Herolt of de franciscaan Pelbart de Themeswar waren ook literaire vorm waarin de belangrijkste theologische, filosofische en morele problemen verrat werden. De lectuur ervan kon, net als die van bijvoorbeeld de *Speculum retributionis* van Petrus Reginaldus – die in rubriek M geplaatst werd – aanleiding en voedsel tot overweging geven. Ook in andere kartuizen worden in deze tijd dan ook vele prekenbundels aangetroffen. In Kartuzy behoren van de 86 titels rond 1500 er zelfs 27 tot de *concionatores*.¹¹⁶

Onder de profane wetenschappen zijn het vooral de boeken die passen in het karakter van de filosofie als *ancilla theologiae* die ervoor zorgen dat

¹¹³ B 55-61, 64; Vernet, ‘Lyre’, k. 1420.

¹¹⁴ Vernet, ‘Lyre’, k. 1419; Wassermann, *Dionysius*, 40, 50; Hs. B 6; zie ook Mazal, ‘Blindstempelinbände’, 300.

¹¹⁵ Vernet, ‘Lyre’, k. 1418-1419; B 98-99; Hs. B 5.

¹¹⁶ Nierzwicki, “Paradisus Mariae”, 46-51; Mertens, ‘Kartäuser-professoren’, 79, n. 25; Micus, *Prüll*, 20; Reginaldus: M 176.

de rubrieken N tot en met Z een redelijk groot aandeel van 14% hebben, veel groter dan de 9% (van de titels) onder de handschriften. Vooral de Aristoteles-commentaar (*De anima, Ethica, Politica*), en de twee edities van Boëthius' *De consolatione philosophiae* dragen bij.¹¹⁷

De taal blijft, net als onder de handschriften, zo goed als enkel en alleen het Latijn. Dit is overigens niet meer dan normaal voor een kartuizerbibliotheek. Althans voor een bibliotheek van de religieuzen. Het is mogelijk dat de *redditi* of *donati*, leken, een eigen, veel kleiner bestand hadden met boeken in de volkstaal. Maar dan betreft het slechts *imponderabilia*. Alleen de kartuis Schnals had door specifieke omstandigheden rond 1500 een behoorlijk bestand aan vernaculaire handschriften en drukken.¹¹⁸ Onder de ruim 60 titels bevindt er zich in Roermond slechts één die niet in het Latijn gesteld is. Het gaat om een in 1492 in Keulen gedrukt boek dat in de eigen taal *Die 24 alden of die gulden troyn mit vyl schoenre leren wische dye da sagen van den lieven selen* is getiteld.¹¹⁹

Al mag de Roermondse kartuizerbibliotheek in aantallen boeken rond 1500 nog niet erg groot genoemd worden, ze was dat wel in de formaten van de boeken. De foliobanden overheersen zeer sterk. Van alle banden waarvan het formaat bekend is – en dat is het grootste deel – is ruim 60% in het grootste formaat en nog een derde in kwarto uitgevoerd. De kleinere banden zijn in aantal te verwaarlozen. Deze verhouding weerspiegelt zich in alle rubrieken.¹²⁰ Onder de kerkvaders zijn alle incunabels in folio; het gaat dan ook om de eerste *Opera*-uitgaven van Augustinus, Ambrosius en Hieronymus.¹²¹ Dit zijn monumentale boeken, bedoeld voor studiedoeleinden; men kan zich voorstellen dat Dionysius – had hij het nog meegemaakt – deze banden als bronnen, als heuristische magazijnen, opengeslagen op een lessenaar voor zich zou hebben liggen. Het zijn ook precies deze boeken, de onmisbare eerste voorzieningen in elke bibliotheek van dit type, de autoritatieve teksten, die ook elders in kartuizerbibliotheken worden aangetroffen. Het convent Kartuzy bijvoorbeeld bezit Nicolaas van Lyra, Ambrosius, de *Decretalia* en Thomas' *Quodlibeta* in precies dezelfde editie als Bethlehem.¹²²

¹¹⁷ N 10-15, 26, 31.

¹¹⁸ Neuhauser, 'Schnals', 56 e.v.

¹¹⁹ M 52.

¹²⁰ In de rubrieken A, a en B vermeldt Peeters de formaten niet.

¹²¹ C 21-23, 25, 44-46, 62, 74.

¹²² Nierzwicki, "Paradisus Mariae", 46-51, 66, nr. 02, 68, nr. 15, 69, nr. 19, 80, nr. 81.

De uitvoering van de boeken weerspiegelt zich in het gebruik. In de ascese-rubriek bevinden zich de boeken die de monnik in zijn cel niet zozeer gebruikte als wel las, niet voor studie, maar voor contemplatie, als oefening. Dat zijn dan ook banden met een meer praktisch en handzaam formaat. Van alle niet-folianten bevindt zich 40% onder de 'libri spirituales', terwijl deze rubriek over alle boeken zoals gezegd slechts 14% uitmaakt.

Hiervoor werd al gesproken over de nauwe samenwerking tussen kartuizerbibliotheken en de eerste drukkers uit de late vijftiende eeuw. Kartuizers leverden de handschriften die de typografen als kopij-manuscript dienden; andersom werden de monniken met nieuw verschenen boeken bedacht. Steden waar die samenwerking erg sterk was, zijn ook de plaatsen die relatief veel van de Roermondse incunabels leverden. Overigens misschien ook niet juist omdat die speciale betrekking tussen kartuizers en typografen daar bestond, maar omdat het die steden zijn waar in die periode nu eenmaal de grootste bedrijvigheid heerste. Niet alleen in het boekwezen als geheel, maar specifiek ook in de productie van theologische literatuur in het Latijn, zoals blijkt uit een vergelijking van de productie naar genre tussen Keulen en andere Duitse steden waar veel meer volksboeken en heldensagen in de landstaal verschenen.¹²³ De taal impliceert ook de reikwijdte van de distributie: die was Europees. Uit de bibliopolissen Bazel, Keulen, Straatsburg en Venetië samen komt meer dan de helft van de boeken van vóór 1500. Een binnen de Nederlanden belangrijke drukkersstad als Zwolle levert Bethlehem nog geen handvol titels.¹²⁴ De samenstelling van de Bethlehem-bibliotheek is kennelijk een afspiegeling van het generieke beeld van de Europese productie.¹²⁵

In Bazel is het vooral Amerbach, in Keulen Heinrich Quentel en Johan Koelhoff en in Straatsburg Johann Gruninger die de boventoon voeren.¹²⁶ Per stad zijn de boeken wel in alle rubrieken terug te vinden. Keulen heeft vier titels onder de profane werken en Bazel heeft vooral de kostbaardere, meerdelige werken geleverd zoals de edities van Nicolaas van Lyra en van de kerkvaders.¹²⁷ Toch blijkt wel de relatie met de typografische activiteit van de kartuizers en daarmee de ontvangst van de Roermondse

¹²³ Reuter, 'Buchdruckgewerbe', 668, n. 120.

¹²⁴ Nl. Hermans, *Zwolse drukken*, 159, nr. ZD 70 (M 588), 206, nr. ZD 154 (Z 29) en 217-218, nr. ZD 187 (M 103).

¹²⁵ Gilmont, 'Centres', 351; Een nog zeer summiere poging tot het schetsen van een 'géographie de l'édition' bij Barbier, 'Déterminants', 360.

¹²⁶ C 21, 44, 46, E 129, G 79, H 3, 37, I 66, K 142, M 52, 158, N 15, 25, R3.

¹²⁷ R 3, T 25, B 56-61, 99, C 21, 23, 44-46, 74.

bibliotheek uit dit internationale netwerk. Amerbach had dezelfde relatie met de Bazelse kartuizer Joannes Heymlin – één van de monniken die de leerstoel, in zijn geval aan de Sorbonne, voor de cel verliet – als Georg Froben met Erasmus: die tussen een drukker-ondernemer en een auteur met een vaste betrekking voor het leveren van erudiete diensten. De genoemde Quentel herdrukte later een aantal malen Heymlins *Resolutorium dubiorum circa celebrationem missarum occurrentium*, waarvan de edities van 1495 en 1506 zich in Bethlehem bevonden. En bij een convoluut met werk van onder anderen Hendrik Herp en Bruno was een handschrift met excerpten uit hetzelfde *Resolutorium* gebonden.¹²⁸

¹²⁸ E 151, M 158, 294, 510; Dia, 'Amerbach'; Id., 'Bâle'; Autore, 'Heymlin'; Id., *Scriptores*, VI, 48-78; Niederkorn-Brück, 'Lektüre und Wissenschaftspflege', 7-8; Sexauer, *Schriften*, 110-111, 142-143; Gilomen-Schenkel, 'Louber und Amerbach', 15-16.

In de eerste helft van de zestiende eeuw groeit de bibliotheek bijzonder sterk. Vanaf 1500 betekent dat dat het gemiddelde aantal verworven boeken per jaar zich ontwikkelde van twee in de incunabeltijd naar negen in de periode 1500-1545. Waren er aan het begin van de eeuw nog zo'n 65 boeken aanwezig, rond het midden zijn het er bijna 450. Deze getallen kunnen in perspectief geplaatst worden. Net als in de incunabeltijd besloeg het hele bezit van Bethlehem tussen een kwart en een half procent van de totale Europese productie van tienduizenden edities in de vijftiende en honderdduizenden in de zestiende eeuw.¹²⁹ Maar op het niveau van de Roermondse collecties is de kartuizerbibliotheek aanzienlijk groter dan die van bijvoorbeeld de kruisheren in de stad, die rond 1545 hooguit 200 boeken bezitten. Anderzijds haalt de collectie het niet bij het aantal dat iemand als de Gorcumse kanunnik Jan van der Haer al in 1531 bezit: bijna 4.000 boeken. En dat was dan nog een persoonsbibliotheek. Maar om die omvang weer in het juiste perspectief te zien, moet ook bedacht worden dat Van der Haer in zijn tijd alom verbazing wekte, en 'Jan met de boeken' werd genoemd. Guicciardini spreekt van "'overgroote neersticheydt ende onspreeckelijcken kost'" waarmee de priester zijn "'wonderbaerlycke librye van allen konsten ende wetenschappen in alle spraken, van alle kanten versamelt heeft.'" ¹³⁰

Van der Haers bibliotheek had een uitgesproken Erasmiana-karakter, de kartuis van Bethlehem legde zich vooral toe op de verwerving van 'Libri spirituales' en met name dit genre heeft in deze periode dan ook de groei van de collectie uitgemaakt. Waar rubriek M onder de drukken rond 1500 nog 14% innam, was dat aandeel over de periode 1500-1545 bijna een kwart. Deze rubriek groeit dan ook beduidend sneller dan de rest van de bibliotheek: een toename van 1.125% tegenover een groei van 624% voor alle rubrieken samen. Het aandeel stijgt dan ook naar 22% in 1545.

De belangrijke rol van dit type boeken, deze beweging in het karakter van de bibliotheek, valt opnieuw niet los te zien van ontwikkelingen elders. Dat blijkt al in de eerste plaats doordat vele auteurs contemporaine auteurs zijn, in tegenstelling tot de periode daarvoor wanneer vooral 'oude' handschriften van schrijvers uit het vroege christendom en de hoge en late middeleeuwen, als het ware 'alsnog', gedrukt worden. En het zijn

¹²⁹ Coppens, 'Fondscatalogi', 27-28; vgl. Cuijpers, *Teksten als koopwaar*, 31, n. 31.

¹³⁰ Kronenberg, 'Van der Haer', 99-100 (cit.), 102.

heel specifieke ontwikkelingen waar de Roermondse kartuizerbibliotheek haar deel van meekrijgt, in de zin dat er een duidelijke relatie bestaat met de gebeurtenissen in de eigen orde, meer in het bijzonder met het Keulse moederhuis. Voor Sint-Barbara is dit de periode van de grote intellectuele bloei die het convent beroemd heeft gemaakt.

Na enige aarzeling begint prior Pieter Blomevenna in 1509 de literaire activiteit met de publicatie van zijn *Directorium aureum contemplativorum*, uitgegeven bij Joannes Landen, een vertaling van Hendrik Herps *Spiegel der volcomenheit*. Dit traktaat was in zeven exemplaren in de bibliotheek van Bethlehem aanwezig.¹³¹ Blomevenna had al in 1496 de vertaling gemaakt van de inleiding, over de twaalf verstervingen die voorbereiden op het contemplatieve leven, en de goede ontvangst van het handschrift zette hem ertoe zijn werk af te maken. In de gedrukte vertaling waren ook opgenomen de elf hoofdstukken over het actieve, de 32 over het contemplatieve en de acht over het 'bovenwezenlijk' leven, uitmondend in de 'visio immediata beatifica'.¹³² Het bandje bevat ook twee brieven van Bruno en een *In laudem Brunonis* door Sebastiaan Brant. Bruno werd in 1514 zalig verklaard door paus Leo X en de Keulse kartuizers hebben de gelegenheid aangegrepen om de stichter van hun orde, in hun stad geboren, uit de vergetelheid te halen en de zaligverklaring aan te wenden voor een begin van de Bruno-cultus buiten de orde. Het moment was daar om de stichter als model voor het contemplatieve leven te presenteren.¹³³

Van Pieter Dorland, kartuizer van Zelem, wiens beroemde *Viola animae* in 1499 in Keulen bij Quentel was gedrukt, verscheen in dezelfde stad rond 1515 een verhandeling over de mystieke betekenis van het kartuizergewaad. Hij voegde een 'remedie tegen de vleselijke verzoeking' en een leven van Bruno door Blomevenna bij. Dit boek was in twee exemplaren in Roermond aanwezig.¹³⁴ Een anonieme Keulse profes was het wiens handschrift diende als kopij-versie van een editie uit 1510 van Usuardus' *Martyrologium*, waarvan Bethlehem één exemplaar bezat, ongetwijfeld niet toevallig geplaatst onder dezelfde signatuur als één van de exemplaren van Blomevenna's *Directorium* en van Dorlands verhandeling.¹³⁵

¹³¹ M 499, 501, 504, 510-511, 515, 561 (alle in de editie van 1513); vgl. Verschueren, 'Geschiedenis van de tekst', 131-135 en Chaix, *Réforme et contre-réforme*, 514-515, nr. 48, ook 272-274, 289-291. Zie voor de 'Keulse bloei' ook Kettenmayer, 'Aus einer grossen Zeit', 36-41.

¹³² Chaix, *Réforme et contre-réforme*, 143-146.

¹³³ *Ibid.*, 147-149.

¹³⁴ *Ibid.*, 150; M 508; de *Viola animae* in twee exemplaren (beide Antwerpen 1533): M 1147-1148. Autore, 'Dorland', k. 1782-1783; Steggink, 'Dorlandus'.

¹³⁵ Chaix, *Réforme et contre-réforme*, 151, 438, nr. 1; M 509.

Uit dezelfde Keulse initiatieven kwam voort een ander werk van Blomevenna, de *Libellus introductorius in vitam contemplativam* uit 1517, waar Bethlehem drie exemplaren van bezat.¹³⁶ Onder dezelfde signatuur als één van deze exemplaren bevond zich onder andere een – ook door catalograaf Peeters – aan Blomevenna toegeschreven, maar feitelijk door Joannes Justus Lanspergius opgesteld traktaat onder de titel *Indagatio succincta de vera religione et quinam specialiter religiosi sunt nuncupandi*, een vertaling van *Eyn schöne underrichtung was die recht ewangelisch geystlicheyt sy* uit 1528.¹³⁷ In tegenstelling tot zijn prior Blomevenna bewoog Lanspergius zich niet op het vlak van de speculatieve theologie. Wel verdedigden beiden zich in de jaren 1520 en 1530 tegen Luther. Deze agenda gaf een controverstheologische wending aan de in eerste aanleg op binnenkerkelijke hervorming gerichte Keulse initiatieven.

Ook na deze wending bleef de Roermondse bibliotheek met de in, door en rondom Sint-Barbara uitgebracht drukwerken gevoed worden. De monniken van Bethlehem hebben er de aan de tijdomstandigheden aangepaste rechtvaardiging van hun bestaans- en levenswijze in kunnen vinden. De *Indagatio* van Lanspergius was een dergelijke rechtvaardiging. Het verdedigt het monastieke leven door aan te wijzen hoe het christelijk leven niet beter bereikt kan worden dan door het beoefenen van de geestelijke werken die uiteindelijk leiden tot de eeuwige en onmiddellijke verbinding met God. De geestelijke werken beoefent de innerlijke mens door de overweging en door de zuiverheid van het hart, de uiterlijke mens door de versterving van het vlees, de afwijzing van werelds goed en van de eigen wil en door de onderwerping van de eigen neigingen.¹³⁸

Door de verdediging van het wezenskenmerk van hun monnikenleven, de mystieke overweging als middel tot Godskennis, lieten de Keulse kartuizers hun eigen geluid horen in de roep om hervorming van de kerk van Rome. En zo namen zij ook stelling tegen de aanvallen die door de vroege protestantse beweging op het kloosterleven gericht werden. Zo was zeker ook bedoeld de editie van het werk van de heilige Gertrud, moniale in Helfta – zij was ook om de geografische nabijheid van die stad tot het Eisleben van Luther uitgekozen –, waarin de conformiteit van haar revelaties met uitspraken van de Schrift wordt aangetoond. Van deze editie waren in Roermond drie exemplaren aanwezig. De monniken daar zullen dit boek ook niet alleen om de tekst-interne waarde – behalve een getuigenis pro de Gertrud-devotie is het ook praktische mystiek die de vrome ziel naar God kan doen wenden – verworven of gekregen hebben.

¹³⁶ *Ibid.*, 171-173, 517, nr. 51; M 460, 492, 694.

¹³⁷ M 493.

¹³⁸ *Ibid.*, 161-163, 588-590, nr. 101.

In de woorden van G. Chaix: “loin d’être situés hors du temps, les écrits des chartreux reflètent avec éclat les mutations du leur, jusque dans le domaine de la spiritualité qui a pourtant ses propres rythmes.”¹³⁹

Een andere auteur die niets van zijn actualiteit verloren had en in de veranderde omstandigheden onveranderd aan het woord gelaten kon worden, was Dionysius.¹⁴⁰ De Keulenaren namen in 1529 het initiatief tot de uitgave van zijn werk. Zo divers als het werk van de Kartuizer, zo divers was ook het geïntendeerde en ongetwijfeld ook het daadwerkelijk bereikte publiek. De *Opera* omvatten Dionysius’ complete titellijst: zijn *Sententiae*-commentaar, zijn ecclesiologische werk en ook zijn *ascetica*, deels praktisch, deels als aansporing tot hervorming van het kerkelijk en het persoonlijk-priesterlijk leven.¹⁴¹ Onder het bereikte publiek was vanzelfsprekend ook de kartuis Bethlehem die de vele banden al naar gelang hun inhoud een plaats gaf in één van de rubrieken.¹⁴²

Het is helaas niet te achterhalen of men de exemplaren kreeg als genoegdoening voor het uitlenen van de handschriften dan wel dat Bethlehem het project heeft gesteund door ze te kopen. De afzet verliep immers maar matig en Sint-Barbara leed onder de financiële lasten. Tenminste een aantal andere kartuizen heeft geholpen die te verlichten, zoals de Londense prior John Houghton die in 1532 tien exemplaren van de al verschenen banden kocht, twintig van de *De contemptu mundi* en de *Scala religiosorum* en een optie nam op twaalf exemplaren van de nog te verschijnen delen.¹⁴³ Het project had immers ook een propagandistische bedoeling, het wilde het beeld van de eigen orde bij de buitenwereld verduidelijken en verbeteren. Deze poging een nieuw monument op te richten, na de zaligverklaring van Bruno, geeft een accent aan het project binnen het streven naar binnenkerkelijke hervorming en verdediging tegen de protestanten.¹⁴⁴

Het behoeft inmiddels geen betoog meer dat een groot deel van de groei van de Roermondse bibliotheek in de eerste helft van de zestiende eeuw bepaald werd door de buitengewone activiteit van de Keulse confraters.¹⁴⁵ Niet alleen bezat Roermond een groot deel van de productie

¹³⁹ *Ibid.*, 207-209 (cit. op 209), 555-557, nr. 90; M 407-409.

¹⁴⁰ *Id.*, ‘Cologne’, 98.

¹⁴¹ *Id.*, *Réforme et contre-réforme*, 223-229, 444-507, nr. 9-41.

¹⁴² B 86-95 (B 88 uit Parijs), 223-226, C 141-144, E 101-102, I 36-37, M 456-459, 461-464.

¹⁴³ Chaix, *Réforme et contre-réforme*, 214, 961-962, n. 14; *Id.*, ‘Cologne’, 99; Emery, *Bibliotheca manuscripta*, 36.

¹⁴⁴ Chaix, *Réforme et contre-réforme*, 964-965, n. 27; ander voorbeelden van ‘Keulse’ producten in meerdere exemplaren in de Roermondse kartuizerbibliotheek zijn Pieter Blomevenna’s *Enchiridion sacerdotum* uit 1532 en zijn *De bonitate divina* uit 1538 (resp. M 487, 489-490 en M 442 en 486; Chaix, *Réforme et contre-réforme*, 234-236, 236-239).

¹⁴⁵ Vgl. in verband hiermee Schepers, ‘Agnieten’, 302-304.

van die activiteit, of toonde ze overeenkomsten in de boekenkeuze – opvallend is de voorkeur van beide huizen voor de humanistenedities van de kerkvaders, onder wie Joannes Chrysostomus wel de boventoon voert.¹⁴⁶ Ook blijken in Bethlehem dezelfde contemporaine controversisten aanwezig te zijn die een belangrijke rol in het Keulse spelen en voor wie de monniken van Sint-Barbara een speciale voorkeur hadden. Onder hen zijn polemici als Joannes Fabri, die de tegenstrijdigheden bij Luther aanwees, de bisschop van Rochester John Fisher, die de gevangenschap van de Wittenberger verdedigde, Joannes Eck, Joannes Cochlaeus (*Adversus cucullatum minotaurum Wittenbergensem Lutherum*) en Judocus Clichtoveus (*Antilutherus libri 3*).¹⁴⁷

Maar de Roermondse kartuizers lieten zich bij de samenstelling van hun bibliotheek ook niet helemaal door Keulen leiden. Dat is alleen al te zien aan de redelijke hoeveelheid Erasmiana in de collectie. Waar het generaal kapittel van 1537 de Rotterdammer veroordeelde en beval dat al diens werken uit de kartuizerbibliotheeken verwijderd dienden te worden, en Lanspergius rond diezelfde tijd tegen hem van leer trok, hem een “antesignanus” van Luther noemde in een preek op de Mattheus-tekst “Attendite a falsis prophetis”, en zijn scripturaire werk, de *Laus stultitiae* en de *Colloquia* in het bijzonder aanviel, daar bezat Bethlehem een kleine keus uit het werk van de humanist.¹⁴⁸ In de exegese was Erasmus’ *Paraphrasis* in Mattheus, Marcus en de Handelingen der Apostelen aanwezig, onder de kerkvaders de Cyprianus- en de Hilarius-editie en onder de classici de editie van en aantekeningen bij de *Dialogi* van Lucianus en de *Comoediae* van Terentius. Van Erasmus’ eigen werk bezat Bethlehem niet alleen een werkinstrument als *De conscribendis epistolis*, maar ook – in twee exemplaren – de *Adagia*, en binnen de ‘libri prohibiti’ de *Moriae encomium*.¹⁴⁹

De boeken die de Roermondse bibliotheek rond het eeuwmidden bezit, zijn nog steeds boeken die enkel en alleen bedoeld zijn voor clerici en ontwikkelde leken met een goede kennis van het Latijn. Het aantal boeken in de volkstaal blijft verwaarloosbaar klein: rond de 1%. Dit betekent dat men per decennium slechts ongeveer één boek in een andere taal dan het

¹⁴⁶ Chaix, *Réforme et contre-réforme*, 90 en 872, n. 153 ald.; o.a. C 28 (Gregorius de Grote), 42-43 (Ambrosius), 56-57, 65-71, 73 (Hieronymus), 75 (Beda Venerabilis), 87 (Bernardus), 104-107 (Origenes), 114 (Hilarius), 115 (Athanasius), 119-121, 123 (Joannes Chrysostomus), 125 (Bruno), 127-128 (Basilius, Gregorius van Nyssa), 131 (Cyprianus).

¹⁴⁷ Chaix, *Réforme et contre-réforme*, 229-230; F 32, 59, 74-75, 177-178, 196.

¹⁴⁸ *Ibid.*, 91, 94, 139, 906, n. 150.

¹⁴⁹ B 243, 245, C 114, 131, Libri prohibiti 26, N 88, P 5, 19, X 10-11, Z 22, 42.

Latijn verwierf. De totale productie in de volkstaal lag procentueel veel hoger (24% in Duitsland, 29% in de Nederlanden).¹⁵⁰ Het verschil wordt dan ook verklaard door de vanzelfsprekend afwijkende genrekeuze van een kloosterbibliotheek. Onder de landstalige boeken bevinden zich een leven van Christus, preken van Joannes Tauler, een juridisch naslagwerk (deels in het Latijn, deels in het Duits) en een verhandeling van Hieronymus Emser tegen Luthers bijbelvertaling.¹⁵¹

In de fysieke verschijning is de bibliotheek aanzienlijk veranderd in deze eeuwheft. Duidelijk is te zien hoe de in de productie aanwijsbare verkleining van de boeken zich ook in Roermond laat gelden.¹⁵² De nadruk op de folianten is verdwenen. Was in 1500 nog meer dan 60% in folio, rond 1545 is dat aandeel gedaald tot minder dan 40%. Dit aandeel is eerst, tot ongeveer 1530, bij de kwarto's terechtgekomen en daarna bij de octavo's, al blijft het aandeel van de eerste over hele periode veel groter dan dat van de laatste. Het allerkleinste formaat in-12 blijft van ondergeschikt belang. Daarmee hebben de folio's en de kwarto's rond 1545 in de hele bibliotheek ieder ongeveer 40%, de overige 20% is verdeeld over de ander formaten.

Deze verschuiving van het grootste naar de kleinere formaten doet zich in alle belangrijke rubrieken voor. Onder de kerkvaders (C) zijn het vooral de auteurs van lagere rang en de kleinere traktaten van de groteren die in de kleinere formaten gedrukt zijn. Zo bezat Bethlehem de *Pandecta Scripturae* van de Palestijnse monnik Antiochus, de *Opera omnia* van Lactantius en van Prosper van Aquitanië in kwarto, en van Athanasius de psalmencommentaar, van Eusebius van Caesarea een *De praeparatione evangelica libri 14*, van Beda een brievencommentaar en van Hieronymus een *Epistolae aliquot selectae*.¹⁵³ Onder de historische werken (K) is een soortgelijke verdeling waar te nemen. Onder de folio's bevinden zich vooral de historische standaardwerken als Homerus' *Historiae*, de *Opera* en de *Historia Hebraeorum* van Flavius Josephus of de grote Franse geschiedschrijving (*De rebus gestis Francorum*) van Paulus Aemilius en grote verzamelingen feiten uit de Oudheid als Aulus Gellius' *Noctes Atticae* en Valerius Maximus' *De rebus memorabilibus*.¹⁵⁴ Op kerkelijk terrein zijn bijna vanzelfsprekend de grote heiligenlegenda in folio aanwezig: de *Legenda aurea* van Jacobus de Voragine in twee edities, en

¹⁵⁰ Cuijpers, *Teksten als koopwaar*, 61-62.

¹⁵¹ F 175, H 50, I 39, K 84.

¹⁵² Cuijpers, *Teksten als koopwaar*, 63-65.

¹⁵³ C 153, 155, 157, 164, 171.

¹⁵⁴ K 30, 35, 63-64, 66, 78.

de *Catalogus sanctorum* van Petrus de Natalibus.¹⁵⁵ Onder de kwarto's zijn het niet de grondteksten, maar de toegepaste bewerkingen en de anthologieën die de boventoon voeren. Van De Voragine's *Legenda* is een *Passionale sanctorum* gemaakt en in de Roermondse bibliotheek aanwezig, evenals een aangevuld *Martyrologium* van Usuardus en (toegepaste) bloemlezingen van de Romeinse geschiedenis (*cum applicationibus moralizatis et mysticis*) en de levens van de vaders van het Oosten. Een ander belangrijk deel van de kwarto's wordt gevormd door de humanistenedities van klassieke auteurs als Sallustius' *Opera* – met commentaar van Josse Bade en één *ex castigatione* van Joannes Rivius en *cum annotationibus marginalibus* van Philippus Melanchthon –, Plutarchus – *interpretibus* Raphaël en Joannes Regius, Nicolaus Saguntinus en Guarinus Verus –, en Julius Caesar – *cum indice alphabetico* van Raimundus Marlianus *ex castigatione* en [*cum*] *scholys* van Henricus Glarcanus.¹⁵⁶

Onder de 'libri spirituales' tenslotte, de grootste rubriek, zijn het bijna alleen nog kleinere formaten die de bibliotheek verwerft. Alleen een echt referentiewerk als de *Catholicus catechismus* van Fredericus Nausea wordt nog in folio verkregen.¹⁵⁷ De hele verzameling aan praktisch-mystieke en op controverse- of apologetische doeleinden toegepaste boeken die uit de Keulse kartuis en de kring daaromheen voortkomt, is in het handzame octavo-formaat. Dat rubriek M bij uitstek de rubriek van de kleine boeken is, moge wel blijken uit het feit dat bijna 40% van de niet-folio's uit de eerste helft van de zestiende eeuw daar terecht kwam, terwijl het 'normale' aandeel (alle boeken) 23% bedroeg.

Gelijktijdig met de wisseling in formaten, vindt ook een sterke verschuiving in de bibliopolissen plaats. Het wordt steeds duidelijker welke steden de leidende rol als vestigingsplaats van drukkers op zich nemen, een ontwikkeling die ook in de Roermondse kartuizerbibliotheek zichtbaar is.¹⁵⁸ De belangrijkste plaatsen uit de incunabeltijd, Bazel, Straatsburg en Venetië, zien hun belang aanzienlijk afnemen. In 1500 was nog 35% van de boeken uit deze drie steden afkomstig, in de periode 1500-1545 is dat nog slechts 20%. De uitgevers uit deze steden zijn per jaar weliswaar niet minder boeken gaan uitgeven die voor Bethlehem

¹⁵⁵ K 89-90, 93.

¹⁵⁶ K 99, 151, 341-342, 356, 422, 438.

¹⁵⁷ M 19.

¹⁵⁸ Cuijpers, *Teksten als koopwaar*, 27-33.

interessant waren – integendeel –, maar de toename houdt zeker geen gelijke tred met de toename van de bibliotheek als geheel.¹⁵⁹

Venetië speelt na 1515 feitelijk geen rol meer, op twee prekenbundels van Savonarola na, verschenen bij Bernardo Stagnini in 1536. Pas aan het einde van de zeventiende eeuw zou Venetië zich als internationaal boekencentrum weer herstellen, maar dan vooral als exporteur naar Zuid-Europese afnemers.¹⁶⁰ Ook het aandeel van Straatsburg gaat verloren, van daar komen na 1520 alleen nog een paar drukken van onder anderen Wendelinus Rihelius naar Roermond.¹⁶¹ *Catholica* zijn dit dan overigens niet meer, en dat zal niet vreemd zijn aan de protestantisering van de stad in de vroege jaren 1520. Maar ook daarvoor is Straatsburg vooral ‘gespecialiseerd’ in de rubriekengroep N-Z; zo is in Bethlehem uit deze stad aanwezig een Horatius uit 1520 en de *Progymnasmata graecae litteraturae* van Ottomar Lascinius uit 1521.¹⁶² Over de hele periode genomen is de helft van de twintig Straatsburgse drukken van profane aard.

Net als voor Straatsburg, kunnen we ook voor Bazel aannemen dat de overgang naar de hervorming het belang van de stad als uitgaveplaats van boeken in de Roermondse bibliotheek heeft doen afnemen. Met dit verschil overigens dat de afname in het geval van Bazel veel minder abrupt was en het tot het einde van de eeuw zou duren voordat de stroom helemaal ophield. In de eerste helft van de zestiende eeuw behoudt Bazel zijn positie vooral dankzij de niet aflatende reeks van *patres*-edities die van de persen van de huizen Amerbach, Froben en Petri komen. In totaal valt bijna de helft van de hele Bazelse productie in Roermond in deze periode hieronder. Dit zijn ook nagenoeg allemaal de foliobanden in deze rubriek waarvan zojuist sprake was.¹⁶³ Andersom geldt dat 44% van de boeken in deze rubriek uit Bazel kwam, het op één na grootste aandeel is hier van Parijs, waar 18% vandaan kwam. Amerbach, Froben en Petri hadden op dit terrein dus relatief weinig concurrentie te duchten. Bazelse drukkers hebben ook juridica en historici geleverd, opnieuw grotendeels folio's. Ook onder de niet-religieuze boeken tenslotte was Bazel redelijk vertegenwoordigd, zij het hier vooral weer in de kleinere formaten.¹⁶⁴

¹⁵⁹ Zie voor een kort overzicht van de verschuivingen tussen de drukkerscentra in de vijftiende en zestiende eeuw ook Coppens, 'Fondcatalogi', 27-30.

¹⁶⁰ M 522; Infelise, 'Libraire italienne', 82-87, 90-94.

¹⁶¹ T 47, 60, X 7.

¹⁶² Q 44, T 61.

¹⁶³ C 20, 42-43, 56-57, 65, 67-79, 114, 117, 119-123, 127, 131.

¹⁶⁴ H 23-25, 44, 51, K 38, 63, 70, 75-76, N 4, Q 45, 65, V 24, 40, Z 54-56.

De verschuiving op de landkaart van drukkerssteden verliep in noordelijke en westelijke richting. Niet in de zin dat de regionale markten slonken, respectievelijk groeiden, maar omdat de zwaartepunten in de internationale markt die de theologische, 'Latijnse', voor 'geleerde' kloosterbibliotheken relevante boekenmarkt was, letterlijk van plaats veranderden.¹⁶⁵ Straatsburg en Venetië verdwenen, Keulen en Bazel bleven en Parijs, Lyon en Antwerpen verschenen in de periode 1500-1545 als belangrijkste steden. Gezamenlijk leverden zij ruim 60%; de laatste drie plaatsen waren goed voor 31%, niet veel minder dan Bazel, Straatsburg en Venetië in de incunabeltijd. De drie 'nieuwe' steden hadden vóór 1500 een verwaarloosbare inbreng gehad.

De productie uit Lyon strekt zich uit over alle rubrieken, al had ook deze stad een duidelijk zwaartepunt. Voor Lyon geldt dat men daar vooral de juristen aan Bethlehem leverde. De Roermondse kartuizers verwierven uit deze stad bijvoorbeeld de *Institutiones* van Justinianus, uitgegeven bij de weduwe van Claude Chevallon uit 1538, het werk van Guy de la Pape en dat van de glossator Bartholomeus de Saxoferrato.¹⁶⁶ Het overige deel van de Lyonnese productie was nogal verdeeld. Dezelfde Jean Crespin die onder de juristen De la Pape op de pers legde, was ook de uitgever van het eerste exemplaar van Thomas' *Summa theologiae* dat de Roermondse kartuizers verwierven. Uit Lyon kwamen voorts heiligenlevens en een aantal bijbels.¹⁶⁷

Aan het begin van de eeuw was ook Parijs sterk als plaats van uitgave van de juridica. Dit corpus van negen boeken in het eerste decennium van de zestiende eeuw wordt vooral gevormd door de *Decretales*-uitgaves van Ulrich Gering en Berthold Rembolt.¹⁶⁸ De Parijse uitgevers hebben net als de Lyonnezen een belangrijk aandeel in die rubrieken die voor de Roermondse kartuizers weliswaar niet van geen, maar wel van minder belang zijn: de rubrieken met een aandeel van tussen 5% en 10%. Dat hebben in deze periode een aantal rubrieken. Dit betekent dat de aantallen uit een stad als Parijs per rubriek relatief klein kunnen zijn en toch een groot deel uitmaken. Zo bestaat het aandeel van alleen al Carole Guillard in rubriek G bijna geheel uit de editie van Thomas de Vio's *Summula peccatorum* en *Ientacula* uit 1539, waarvan Bethlehem twee exemplaren bezat.¹⁶⁹ Onder de scholastici zijn acht van de 26 boeken in deze periode uit Parijs afkomstig (met de Thomas-delen uit Lyon 36% uit

¹⁶⁵ Gilmont, 'Centres', 252.

¹⁶⁶ H 12-14, 38, 52-57, 87; Desachy, 'Livre de droit – les incunables', 821.

¹⁶⁷ A 9-12, E 160-163, K 89-90, 93; zie Varry, 'Lyon', 818-819.

¹⁶⁸ H 6-9.

¹⁶⁹ G 139-142.

beide steden samen). Overigens is daar het 'lokale stempel' slechts indirect te zien: het zijn de uitgaven van de grote Parijse speculatieve theologen Richard van Sint-Victor, Petrus Lombardus en Jean Gerson, aangevuld met de commentaren op Lombardus' *Sententiae* van Petrus Paludanus en Adriaen Florisz.¹⁷⁰

Samengevat kunnen we stellen dat Parijs en Lyon vooral die boeken leverden die hoorden bij de theologische vakken die voor de Roermondse kartuizers niet van het eerste belang waren: bijbels, scholastiek, moraal, recht, geschiedenis of, onder de andere vakken, rubriek Q (poetica). Dit betekent dat, voor zover de drukkers uit deze steden gezamenlijk een bepaald 'specialisme' bezaten – en voor de Lyonnese uitgevers van juridisch werk gaat dat tot op zekere hoogte op – zij hun behoorlijke positie in de gehele collectie-aanwas (Lyon 6%, Parijs 18%, samen dus een kwart) niet te danken hadden aan een belangrijk aandeel in de belangrijkste vakken – zeker niet in de mystiek en ascese –, daarin werden ze voorbij gestreefd door uitgevers uit andere steden.¹⁷¹

Er zijn in deze periode vier rubrieken met een aandeel van meer dan 10%. In die van de vaders was zoals gezegd Bazel de belangrijkste plaats van uitgave. Van de andere drie is de 'theologia ascetica, et mystica' nog steeds verreweg de grootste. En binnen deze rubriek speelde Antwerpen – naast Lyon en Parijs de derde bibliopolis in opkomst – een belangrijke rol. De Scheldestad leverde 9% van de 'libri spirituales' – terwijl haar aandeel over alle rubrieken 7% bedroeg. Van alle Antwerpse boeken werd 34% in rubriek M ondergebracht (23% van alle steden samen).¹⁷² Deze productie bestaat, zeker in het eerste kwart van de eeuw, vooral uit humanistica, of beter gezegd op de contemporaine spiritualiteit toegepaste humanistica. Typische voorbeelden hiervan zijn Aesopus' fabels, *moralizatus* en Seneca's *De quatuor virtutibus cardinalibus*. Van de contemporaine auteurs zijn er *minores* als Christiaan Yschirius, de al genoemde kartuizer Pieter Dorland en Judocus Clichtoveus.¹⁷³ Bij Clichtoveus ligt de verbinding tussen humanisme en praktische mystiek. En in het laatste genre ligt Antwerpens andere sterke zijde, die zich in de bibliotheek van Bethlehem overigens pas in de jaren 1540 laat zien: de uitgaven van een aantal bekende en vaak gelezen handboekjes uit de hoge middeleeuwen.¹⁷⁴ Daaronder zijn Albertus Magnus' *Enchiridion verae perfectaeque virtutis*,

¹⁷⁰ E 2-3, 99-100, 140-141, 149, 157, 159.

¹⁷¹ Vgl. Coppens, 'Fondscatalogi', 28.

¹⁷² Zie ook Cuijpers, *Teksten als koopwaar*, 76-78 en tabel 2_11 ald.

¹⁷³ M 185-186, 1147-1148, 1228, 1412.

¹⁷⁴ Zie Materné, 'Anvers', 115; Desmaele, 'Belgique, histoire', 238; Meeus, 'Emblem books', 228-230; De Nave, 'Moretus', 249 e.v.; Voet, 'Typografische bedrijvigheid', 234 e.v.

Bernardus' *Sermo de passione Domini* en Petrus Damianus' *Dictum mirabile de hora mortis*, de *Sententiae vere aureae omnibus ad christianam perfectionem aspirantibus utilissimus* van Aegidius van Assisië – één van de eerste metgezellen van Franciscus. Het laatste zit in één band met de *Formula vitae christianae* van een zestiende-eeuwse ordegenoot en groot kampioen van de observatiebeweging in Beieren, Caspar Schatgeyer.¹⁷⁵

De bibliopolis tenslotte die in de periode 1500-1545 verreweg het grootste aandeel leverde, deed dat ook al in de incunabeltijd: Keulen. Het aandeel werd verder uitgebreid van 17% naar 23%.¹⁷⁶ Deels kwam het aanbod overeen met dat van Antwerpen met uitgaven van Aesopus en Albertus Magnus (niet het *Enchiridion*, maar de verhandeling *De adhaerendo Deo*).¹⁷⁷ Maar het grootste deel van de Keulse drukken in Roermonds bezit had te maken met de hervormingsbeweging rond de Keulse kartuis, waarover hierboven gesproken is. Zeker als we die kring nog wat breder nemen – er bijvoorbeeld de weldoener van de kartuis Gulik, waar Lanspergius prior was, aan wie dezelfde Lanspergius zijn *Phaetra divini amoris* opdroeg, Godfried Greyn, en diens *Tractatus fructuosi* bij nemen –, blijkt dat van de Keulse productie alleen al in rubriek M 60% in min of meer direct verband met de kringen rondom Sint-Barbara staat.¹⁷⁸

Dit betekent dat uit deze kring de 'libri spirituales' als geheel ook gevoed werden. Uit Keulen immers is 39% van de boeken in deze rubriek in de eerste helft van de zestiende eeuw afkomstig. Dit aandeel was voor Keulen als geheel zoals gezegd 23%, waarmee een bijzonder sterke positie in dit gebied aangewezen wordt. Die positie resulteerde uit de 'specialisatie' die blijkt uit de 40% van de Keulse boeken die tot de mystiek behoren. De andere grotere rubriek waar de Keulenaren goed vertegenwoordigd zijn, is die van de 'Interpretes in biblia'. Van alle boeken in dit vakgebied is 39% in Keulen gedrukt; van alle Keulse boeken behoort 17% (ten opzichte van 10% voor alle boeken uit alle steden) tot rubriek B. En ook daar is het Sint-Barbara waaruit een groot deel van de aanwas voortkomt. Dit is alleen al te danken aan de banden uit het *Opera omnia*-project van Dionysius die de Schriftcommentaar van de Kartuizer bevatten.¹⁷⁹

Van alle Keulse boeken kan dus bijna 60% aan de twee grootste rubrieken toegerekend worden. Net als, in mindere mate, Bazel en

¹⁷⁵ M 1383-1391.

¹⁷⁶ Zie ook: Chaix, 'Cologne', 94.

¹⁷⁷ M 504, 506-507, 509, 583, 1392.

¹⁷⁸ Chaix, *Réforme et contre-réforme*, 131, 177, 900, n. 122.

¹⁷⁹ Id., 'Cologne', 95; B 86-87, 89-93, 95, 223-226.

Antwerpen, kenden de Keulenaren een duidelijke specialisatie ten opzichte van de Roermondse kartuizerbibliotheek. Dit is dan ook een verschil met de opkomende steden Lyon en Parijs. Er vindt in de boekverwerving in Bethlehem in deze periode ook op geaggregeerd niveau een concentratie plaats: het boek komt uit minder plaatsen. Als we als maatstaf nemen de steden met een aanbod van meer dan 5%, waren dat er rond 1500 vier, over 1500-1545 vijf; in de eerste periode was het gezamenlijke aandeel 53%, daarna 64%. Anders gemeten: in de incunabeltijd hadde de vijf grootste steden (Keulen, Bazel, Venetië, Straatsburg en Deventer) 55%, daarna (Keulen, Bazel, Parijs, Antwerpen en Lyon) 65%.

Ook dit beeld past geheel bij dat van de productie. Nuanceverschillen daargelaten, neemt het aantal drukkerscentra ook per land af. Uit Parijs en Lyon komt bijna 90% van alle Franse drukken, uit Antwerpen meer dan de helft van alle productie uit de Lage Landen.¹⁸⁰ Alleen voor de Duitse landen geldt dit niet: daar neemt Keulen slechts rond de 10% in.¹⁸¹ Maar daar gaat het verschil op met de collectie van Bethlehem: de andere belangrijke Duitse steden (Bazel, Straatsburg) produceerden geen catholica (meer).

¹⁸⁰ Zie ook Dermul, 'Bibliographie en statistiek', 269-270.

¹⁸¹ Gilmont, 'Centres', 353-355, ald. tabel 2; Schrörs, 'Cholinus', 147-148.

Het derde kwart van de zestiende eeuw laat een behoorlijke groei van de bibliotheek zien. In hetzelfde tijdvak deden zich ook twee van de drie rampen uit de geschiedenis van Bethlehem voor: een brand en een plundering. Of deze gebeurtenissen op de één of andere wijze de evolutie van de bibliotheek beïnvloed hebben, valt alleen indirect te bepalen. De brand van 15 juli 1554 moet nog het minste huisgehouden hebben. Hoewel een contemporaine bron zegt dat het kartuizerklooster was “uytgebrandt”, zijn er ook gegevens die erop wijzen dat het klooster nog bewoonbaar bleef.¹⁸² Het staat wel vast dat de handschriften van Dionysius niet werden beschadigd – die verbleven op dat moment immers nog in Keulen.¹⁸³ Maar daarbij moeten we het voorlopig, met Verschuieren en Emery, laten.¹⁸⁴

Dezelfde Verschuieren haalt een passage uit de *Deductie* uit het begin van de achttiende eeuw aan, een juridisch verweerschrift gericht tegen Bethlehem. De auteur, Gerard van Pallant, trekt daarin van leer tegen de valse verklaring van de kartuizers als zouden bij de tweede ramp, de beroemde moord- en roofpartij van 1572, Oranje's soldaten de archieven naar Arnhem getransporteerd hebben.¹⁸⁵ En hij schijnt het te hebben kunnen weten. Knippenbergh althans noemt Van Pallant als één van de geleerde vrienden die hem boeken en papieren voor zijn Gelderse kerkgeschiedenis hebben aangedragen.¹⁸⁶

Er was de monniken wel wat aan gelegen om te kunnen volhouden dat bij hen niets meer te achterhalen viel. Rond 1760 laadt prior Schnickel eveneens de verdenking op zich de werkelijkheid dramatischer voor te stellen dan zij was, wanneer hij in een verdachte context – een aangetast archief was goed te gebruiken om aan lastige verzoeken van de landsoverheid te ontkomen – beschrijft hoe de Hollanders “ont (...) enlevé nos principaux documents et archives” en “ont ravis et détruit la pluspart de nos archives et registres” – daarbij verwijzend naar Havens.¹⁸⁷

¹⁸² *Supra*, par. III.1.

¹⁸³ Ingold, *Manuscripts*, 5.

¹⁸⁴ Verschuieren, *Bibliotheek*, 25; Emery, ‘Prologue and queries’, 133.

¹⁸⁵ Verschuieren *Bibliotheek*, 25; Van Pallant, *Deductie*, 11, 30; over Van Pallant: an., *A Deo et rege*, 70 e.v.

¹⁸⁶ Knippenbergh, *Historia ecclesiastica*, *4v.

¹⁸⁷ AKR, inv. nr. 260 (D’Hoop 18523), brief aan Cobenzl, 2 juli 1762: het betreft hier een antwoord op een omzendbrief van de regering waarin ze, met het oog op een verzameling van bronnen voor de nationale geschiedenis, aan de religieuze instellingen vraagt om een opgave van relevante documenten (Verschaffel, *Hoed en hond*, 66, de tekst van de brief in n. 17 ald.).

Het is in dezelfde context ook niet gemakkelijk hem te geloven als hij rept van het “geembrouilleerde ende deels gedimanueerde archive”.¹⁸⁸

Dit betekent natuurlijk nog niet dat de prior niet gewoon de waarheid sprak en we niet kunnen besluiten dat met de archieven ook de boeken vernietigd zijn. Wel moeten de monniken de gelegenheid gehad hebben om hun boeken tijdig in veiligheid te brengen. De boeken van aartsdiaken Gerard van Meer die dezelfde rampdag twee keer bijna vermoord werd en beide keren ternauwernood ontsnapte, zijn voldoende gespaard gebleven om een jaar of zeven later naar Leuven gebracht en daar geveild te worden.¹⁸⁹

De meest betrouwbare bron is Havens. Deze nauwgezette geschiedschrijver en bibliofiel, die zo’n dertig jaar na de gebeurtenissen in de bibliotheek werkzaam was, schrijft

“Misserrime autem carthusia illa Ruraemundensis a predonibus illis et aliis pessimis hominibus vastata, direpta, expillataque fuit: librique complures in ecclesia et bibliotheca communi lacerati.”¹⁹⁰

‘Vele boeken in de kerk en de conventsbibliotheek waren verscheurd [gehavend?]. Hetzelfde geluid van beschadiging maar niet vernietiging klinkt uit een aantekening van Peeters in diens catalogus. Bij een editie van Thomas’ *Sententiae*-commentaar noemt hij het boek “vetustissimus et magni prety”, maar kan hij jaar en plaats van uitgave niet vaststellen “quia ab haereticis evulsa postrema folia”.¹⁹¹ We mogen in ieder geval niet besluiten dat het boekenbestand niet grotendeels voor gebruik geschikt zou zijn gebleven.¹⁹²

¹⁸⁸ AKR, inv. nr. 279 (D’Hoop 18542): het betreft hier een antwoord op de regeringsmaatregelen inzake goederen in de dode hand (Roegiers, ‘Kerk en staat’, 365-366).

¹⁸⁹ In de literatuur (Habets, *Geschiedenis*, II, 67, 435; Allard, ‘Bisdom Roermond’, 115 (aangehaald door Verschuieren, *Bibliotheek*, 26, n. 46); Hamans, *Seminarie*, 121; ook Hartmann, *Martelaren*, 19) wordt gesproken van vernieling van de bibliotheek van bisschop Wilhelmus Lindanus.

¹⁹⁰ Gecit. bij Verschuieren, *Bibliotheek*, 26, n. 46; vgl. Emery, ‘Prologue and queries’, 134; nagenoeg dezelfde zinsnede (“libri complures in ecclesia et bibliotheca communi lacerati”) bij Molin, *Historia cartusiana*, 277; de passage is niet opgenomen in de vertaling: Havens, *Geschiedenis*.

¹⁹¹ E 122.

¹⁹² Dit in tegenstelling tot de verwoestingen in andere kartuizerbibliotheken in de periode rond de Beeldenstorm: in het Amsterdamse klooster werden in 1566 “eenige boecken gebroocken ende geschuert” (Scholtens, ‘Amsterdamsche karthuizerklooster’, 445; vgl. Id., ‘Amsterdam’, 72 (zie ook Obbema, ‘Dwarssligger’, 216)); in het Bossche wilhelmietenklooster werden “die boeken (...) in stucken geschuert” en in de cellen “alle boecken geschuert ende vernielt, zonder yet goets geheel te laeten” (Heijting, ‘Wilhelmieten’, 293); in Kampen bleef een geglosserde bijbel

Ook als de gebeurtenissen van 1554 en 1572 wel een verwoestende uitwerking op de bibliotheek zouden hebben gehad, zou de sterke toename van het aantal boeken in de jaren 1545-1575 niet het gevolg zijn geweest van de noodzaak om ontstane grote lacunes aan te vullen. De bibliotheek groeit in dit tijdvak van een kleine 450 naar een 930 boeken, dus meer dan een verdubbeling. Meer nog zegt het aantal verworven boeken per jaar dat van van negen naar zestien groeide. Ook nu zijn het de contemporaine omstandigheden die de groei veroorzaken. Het eerste wordt dat duidelijk door de toename in het aantal boeken per jaar per rubriek te nemen als percentage van de toename van het aantal boeken per jaar over het geheel. Dan blijkt dat rubriek F, de 'Theologia polemica seu controversiae cum haereticis', een belangrijk aandeel levert met 12%. Dit cijfer wordt des te veelzeggender als we weten dat deze rubriek in 1545 nog slechts 3% van het geheel innam. Voor rubriek M doet zich een andere ontwikkeling voor: de 'libri spirituales' dragen 21% bij aan de toename van het aantal boeken per jaar, ongeveer evenveel als de rubriek in 1545 besloeg. De bijdrage van deze rubriek is met andere woorden vooral te danken aan de (blijvend) grote absolute aantallen boeken. Waar het aantal per jaar hier slechts toenam van 2,0 naar 3,6, groeide dat in F van 0,3 naar 1,2. In sommige rubrieken was deze verhouding nog veel hoger. In a, bijbelconcordansen, groeide het aantal boeken per jaar van bijna nihil naar 0,2 en in R, 'Grammatica', van bijna nihil naar 0,3. Maar daarmee blijven de aantallen hier nog veel te klein om aan de toename van het jaaraantal substantieel bij te dragen.

Vergeleken met de voorafgaande periode is de afhankelijkheid van de Keulse 'beweging' veel minder geworden. Sint-Barbara had met de editie van Dionysius veel van haar financiële krachten verbruikt en de uitgave-activiteit nam daar dan ook behoorlijk af.¹⁹³ Maar evengoed is in de Roermondse bibliotheek niet meer alles terug te vinden wat er dan nog wel verscheen. Zo bezat Bethlehem bijvoorbeeld wel Bruno Loërs editie van Lanspergius' werken en de *Opera* van paus Leo de Grote, maar niet de *Opera* van Hendrik Suso, noch diens *Compendium verae salutis* en evenmin de *Hortulus devotionis* van de Keulse prior Gerard Kalkbrenner.¹⁹⁴ In een laatste opflakking van de mystici-edities in de

uit 1470, uit het bezit van de kartuis aldaar, tot minstens in de achttiende eeuw bij de lokale katholieke clerus (Velthuysen, 'Kampen', 401); heel anders verging het in later eeuwen het boekenbezit van de Amsterdamse kartuis: De Bont, 'Libriën', 35-36.

¹⁹³ Chaix, *Réforme et contre-réforme*, 283, 303-304.

¹⁹⁴ *Ibid.*, 276, 279, 293; C 138, I 49, M 47-48.

jaren 1548-1555 verzorgde Laurentius Surius uitgaven van Joannes Tauler, Jan van Ruusbroec, de Leuvense kartuizerprior Florentius van Haarlem en Hendrik Suso. Drie redenen had hij daarvoor: de traditionele motivatie van de literaire bewapening van de christen, de verdediging van uitgegeven auteurs (Tauler) door protestantse theologen en (Ruusbroec) tegen verdachtmaking door katholieke theologen, in beide gevallen het gevolg van tekstcorrupties.¹⁹⁵ Toch sprak het project Bethlehem onvoldoende aan: van het viertal bezat men alleen de tweede en de derde.¹⁹⁶

In 1548 draagt Kalkbrenner zijn editie van Taulers *Opera* op aan de Keulse aartsbisschop Adolf van Schaumburg, en hij zet daarin nog eens de *reformatio*-gedachte, het doel en het middel, uiteen:

“Si enim ad veram Reformationem, quam molitur Reverendissima Paternitas tua, nihil potest esse accomodum, quam ut sese quisque dispiciat, scrutetur exploret, ac ubicunque a prima illa, in qua conditus est Adam protoplastus, utriusque hominis integritate se defecisse conspicit, provirili, divina fretus ope, sese reformare contendat; id autem qua oporteat ratione fieri, cum copiosissime simul & luculentissime ab hoc nostro authore tradatur, nimirum decuit eum piyissimo ac eruditissimo Praesuli nuncupari.”¹⁹⁷

Maar na 1555 worden ook in Keulen de bakens verzet. Dan werpt Surius – de enige overgebleven editeur – zich op als vertaler van zuiver controverstheologisch werk: Martinus Eisengrein, *Concio egregia et catholica, cur tam multi hodie ad Lutheranismum deficiant*, Fredericus Staphylus, *Absoluta responsio de vero germanoque scripturae sacrae intellectu, & de sacrorum biblitorum in vulgare idioma translatione*, Joannes Gropper, *De veritate corporis et sanguinis Christi in eucharistia*, Joannes Fabri, *De missa evangelica* en Michael Helding, *De sanctissimo ac praestantissimo missae sacrificio*. Dit type boeken, direct gericht op de actuele strijdpunten zoals Schriftinterpretatie of eucharistie, inhoudelijk argumenterend, zijn het die nu van Keulen komen.¹⁹⁸ Maar het zijn niet de boeken die Bethlehem graag wilde hebben: er is er geen enkel van aanwezig in de bibliotheek.

¹⁹⁵ *Ibid.*, 306-310; Kamann, *St. Barbara*, 359-366.

¹⁹⁶ Chaix, *Réforme et contre-réforme*, 305-314; M 34, 377.

¹⁹⁷ Gecit.: *Ibid.*, 1006, n. 180.

¹⁹⁸ *Ibid.*, 305-326.

Dat lag niet aan het genre. Want Roermond volgde wel in die zin de Keulse ‘beweging’ dat de polemieken zoals gezegd belangrijk is in de bibliotheekaanwinsten. Maar de reikwijdte waarbinnen die boeken geworpen worden, is veel groter. In rubriek F, natuurlijk de meest geëigende plaats om de strijdliteratuur terug te vinden, staan op de planken vele verschillende auteurs uit de zestiende-eeuwse canon van controversisten.

Het zijn de auteurs die hoge kerkelijke ambten bekleden in de delen van Europa waar de hervorming steeds vastere grond onder de voeten krijgt, die verbonden zijn aan de theologische faculteiten die als intellectuele wapenplaatsen in de strijd fungeren, auteurs die optreden in de grote kerkvergadering, het Concilie van Trente, en die door de Habsburgers als verdedigers van hun belangen en hun geloof gevraagd worden. Het zijn dus ook auteurs die in het volle kerkelijke leven staan, voor wie de pen slechts één, en vaak nog niet het belangrijkste, apostolaatmiddel is. Als actieven traden zij op, als woordvoerders van het oude geloof en door hun onderlinge overeenkomsten en relaties mogen ze ook als vertegenwoordigers van dezelfde ‘beweging’ beschouwd worden, de beweging dus die in het derde kwart van de zestiende eeuw de regalen van de Roermondse kartuizers vulde.

Eén van hen was de Spaanse dominicaan Petrus a Soto, de “alter fundator” van de universiteit van Dillingen, gesticht door kardinaal Otto Truchsess von Waldburg, bisschop van Augsburg. A Soto’s optreden tegen de hervormers lijkt naadloos over te gaan uit zijn ageren als binnenkerkelijk hervormer in functies waarin hij de obeservantiebeweging in de Spaanse provincie van zijn orde steunt. Zijn *Assertio catholicae fidei* uit 1555, in twee exemplaren in de bibliotheek van Bethlehem aanwezig, is een rechtstreekse aanval op de tegenpartij, zoals de *Institutiones christianae* uit 1552 en het *Compendium doctrinae catholicae* – in vier exemplaren uit 1553 en 1556 beschikbaar – verdedigingen zijn. A Soto was biechtvader van Karel V, en stierf als pauselijk theoloog op het Concilie.¹⁹⁹

Aan A Soto’s sterfbed stond Stanislaus Hosius, die hem ondersteunde in de strijd tegen een *Confessio* van de hertog van Württemberg. Hosius, geboren in Wilna, gepromoveerd in de rechten in Bologna, bisschop van Ermland en later door Pius IV tot pauselijk legaat op het Concilie benoemd, is de prelaat die tijdens de Poolse bisschoppelijke synode in Pietskow in 1551 in enkele dagen tijd – gedwongen door het besef van

¹⁹⁹ Carro, ‘De Soto’, k. 2431-2436; vgl. Knapen, ‘Le Charron’, 458-459; F 52, 76, 230, G 347-350.

hopeloosheid – een uiteenzetting van de katholieke geloofsleer schreef, de *Confessio catholicae fidei*, waarvan de Roermondse kartuizers zes exemplaren in vier edities – vijf in het Latijn, één in het Frans – bezaten. De *Confutatio* – aanwezig in de Antwerpse editie van 1561 – was gericht tegen de protestantse theoloog Johann Brentz die zich op zijn beurt tegen A Soto's *Assertio* verdedigd had.²⁰⁰ Hosius behoorde tot de controversisten die de hoop op hereniging met degenen tegen wie hij zich verzette, al had opgegeven. Hier uit zich een kenmerkend verschil met het karakter van de literatuur die de kartuizers één of twee decennia eerder verwierven. Hosius' enige ambitie bestond er nog in alles te doen om de kleine kans waar te nemen de nog katholiek gebleven delen van Duitsland voor de kerk van Rome te behouden.²⁰¹

In de jaren 1546 en 1547 nam de Leuvense hoogleraar Franciscus Sonnius deel aan het Concilie, als assistent van de bisschop van Doornik. In 1551-1552 was hij er weer, nu als vertegenwoordiger van de keizer en van zijn universiteit. Sonnius' *Demonstrationum religionis christianae ex Verbo Dei libri tres de erroribus calvinisticis* en zijn *Succincta demonstratio ex Verbo Dei et patribus errorum cuiusdam confessionis calvinisticae* – de eerste in twee exemplaren, de tweede in één exemplaar aanwezig in de kartuizerbibliotheek – droegen ertoe bij dat tegenstanders hem tot de moordenaars van “dat bloet-suypende Pausdom” rekenden.²⁰²

Ook verdiende Sonnius zijn naam van moordenaar door zijn functie als lid van de Inquisitie. In het citaat wordt hij in één adem genoemd met een ander lid en mede-polemist, Wilhelmus Damasius Lindanus, de uit Dordrecht afkomstige eerste bisschop van Roermond, die van 1554 tot 1557 hoogleraar aan A Soto's universiteit van Dillingen was geweest. Die episcopale post heeft in het begin overigens een formeel karakter gehad: al in 1560 beoogd, gewijd in 1562, kon Lindanus pas in maart 1569 zijn zetel in bezit nemen.²⁰³ Dit gaf hem in de tussentijd de gelegenheid zich te bewijzen als polemist en ook hij werd, in 1561, op instigatie van Hosius, naar het Concilie geroepen. Uit 1567 stamt Lindanus' eerste polemische geschrift, in de volkstaal en voor minder ontwikkelden bedoeld – vermoedelijk daarom ook niet in de kartuizerbibliotheek aanwezig –, waarin hij de opsteller van een Antwerpse geloofsbelijdenis ervan beticht “niet als “goede herders door de duere, maer door de venster als paerstdieue in de schaepstal” binnen te komen. Het is de persoonlijke toon en de weinig inhoudelijke argumentatie die zijn tegenstanders de

²⁰⁰ Humbert, ‘Hosz’; D 9, 31-34, F 19, 114.

²⁰¹ Jedin, *Trient*, IV.1, 83.

²⁰² Amann, ‘Sonnius’; Van Beuningen, *Lindanus*, 195 (cit.); F 33, 58, 126.

²⁰³ Van Beuningen, *Lindanus*, 36-42, 117-123, 233-239

bisschop 'Lindanus' deden noemen.²⁰⁴ Uit 1568 en 1570 stammen respectievelijk de delen een en twee van zijn *Apologeticum ad Germanos*, een uitgebreide verdediging van de katholieke leer, gebruiken en ceremonies uit de bijbel en de vaders. Dit boek is één van de in totaal elf titels die de kartuizers van Lindanus in huis hadden.²⁰⁵

Lindanus werd door medestanders wel gemaand minder gebruik te maken van zijn gave van scherpte en sarcasme.²⁰⁶ Dezelfde raadgeving had ook een andere, oudere, auteur van wie de kartuizers werk bezaten kunnen gebruiken: Joannes Cochlaeus. Ook hij, geboren in 1479 in Neurenberg, kanunnik in Mainz en later Breslau, kende uit eigen ervaring de dreiging van het protestantisme. Cochlaeus schreef zo fel en gedreven dat hij zelfs zo ver ging te demonstreren hoe, indien men alleen de Schrift hanteert – zonder de autoriteit van de kerk –, bewezen kan worden dat Christus niet God is, men de duivel moet gehoorzamen en Maria haar maagdelijkheid verliest. Zijn boeken – waarvan de Roermondse kartuizers er drie bezaten – hebben voor eeuwen het katholieke Lutherbeeld bepaald.²⁰⁷ Op hetzelfde niveau als Cochlaeus staat diens generatiegenoot, de Gentse dominicaan Joannes Bunderius die de toon van zijn publicaties verraadt in titels als *Detectio nugarum Lutheri* en *Scutum fidei orthodoxae*, welke beide titels, met twee andere, Bethlehem bezat.²⁰⁸

Het waren niet enkel en alleen actuele teksten die verworven werden. Bethlehem bezat zeven exemplaren van het zogeheten *Commonitorium* door de vijfde-eeuwse Gallische heilige Vincentius van Lérins.²⁰⁹ Dat de editie bezorgd werd door de prior van het Windesheimse klooster van Sint-Maartensdal, Jan de Coster, wijst op de net als in Keulen betoonde monastieke dienstbaarheid aan de strijd van de kerk tegen de externe bedreiging.²¹⁰ Het *Commonitorium*, nauwelijks bekend in de middeleeuwen, beleefde in de zestiende eeuw vele herdrukken omdat het de toen bijzonder actuele vraag naar het waarheidscriterium van het ware geloof stelde. Volgens Vincentius was dat “id (...) quod ubique, quod semper, quod ab omnibus creditum est”. Dit sluit ontwikkeling of vernieuwing niet uit, het geloof kan wel degelijk groeien, maar – in een formule die nog in de constitutie *Dei Filius* van het eerste Vaticaanse

²⁰⁴ *Ibid.*, 208-209.

²⁰⁵ *Ibid.*, 214-215; B 153-154, 156-157, F 41-42, 152-153, M 800-801, 1355. Merkwaardig genoeg bezat Bethlehem niet het werk dat Lindanus' naam als controversist het meest zou vestigen: de *Panoplia evangelica* uit 1560 (Amann, 'Lindanus', k. 774).

²⁰⁶ Van Beuningen, *Lindanus*, 213; Rogier, *Geschiedenis*, I, 373.

²⁰⁷ Toussaint, 'Cochlée'; F 34, 108, K 290.

²⁰⁸ Manonnet, 'Bunderius'; F 129, 192-194.

²⁰⁹ F 205-206, 208-212.

²¹⁰ Axters, *Vroomheid*, IV, 214, 220.

concilie werd overgenomen – “”in suo dumtaxat genere, in eodem scilicet dogmate, eodem sensu, eademque sententia””²¹¹

De grote verbindende auteur in de aanwas van de bibliotheek van Bethlehem in het derde kwart van de zestiende eeuw is de jezuïet Petrus Canisius, de apostel van de Duitse landen. Hij was lijkzanger van A Soto, nam met Sonnius deel aan een colloquium in Worms, was vertrouweling en vriend van Hosius, bevorderde de herdruk van diens *Confessio* en was degene die Lindanus om een overdaad aan invectieven bekritiseerde. Net als dezen speelde hij een rol tijdens het Concilie, waarnaartoe Otto Truchsess hem afvaardigde.²¹² Canisius heeft ook een relatie met de voorgaande fase in de ontwikkeling van de kartuizerbibliotheek. Toen hij als jonge jezuïet tijdens en na zijn studie in Keulen verbleef, onderhield hij zeer nauwe relaties met Sint-Barbara. Aan het einde van zijn leven beweerde Canisius zelfs Surius ‘bekeerd’ te hebben. Voor zijn Tauler-editie maakte Surius gebruik van het voorwerk van Canisius die met een zelfde uitgave zijn debuut als publicist had gemaakt.²¹³

Bethlehem bezat Canisius’ werk uit de periode dat de tegenstellingen zich verscherpten. Het *Commentariorum de Verbi Dei corruptelis liber primus* is een tegen de Maagenburger Centuriatoren gerichte verhandeling. Niet op zuiver historisch terrein, dat zou Caesar Baronius doen, maar als verdediging van fundamentele katholieke waarheden, opgebouwd rondom figuren uit het evangelie. Zo is dit deel – de kartuizers bezaten niet het tweede deel, over Maria – gewijd aan Johannes de Doper van wie Canisius de personificatie van boete en rechtvaardiging maakte.²¹⁴ Het werk dat Canisius’ naam voor de eeuwigheid bewaarde is zijn katechismus. De *Summa doctrinae christianae* is een apologetische samenvatting van de katholieke geloofsleer in drie versies – de ‘major’, de ‘minor’ en de ‘minimus’ – al naar gelang scholing en ontwikkeling voor ieders gebruik geschikt. De *Summa* verdedigt niet door de directe aanval op de tegenpartij, maar door de systematische uitleg van de waarheid en door de fundamentele strijdpunten met de protestanten uitvoeriger uit te leggen dan elders. De kartuizers van Roermond bezaten van de *Summa* maar liefst elf exemplaren in tien edities, waaronder één ‘minor’. Hiervan brachten ze er zeven onder in rubriek D, vier in M.²¹⁵

²¹¹ Bardy, ‘Vincent de Lérins’, k. 3046-3047, 3053-3054.

²¹² Carro, ‘De Soto’, k. 2434; Van Beuningen, *Lindanus*, 41, 213; Le Bachelet, ‘Canisius’, k. 1508-1509; Jedin, *Trient*, IV.2, 212.

²¹³ Chaix, *Réforme et contre-réforme*, 36, 267-268, 297-299, 310, vgl. 1001, n. 137-138; Le Bachelet, ‘Canisius’, k. 1508; Begheyn, ‘Canisius’, m.n. 55.

²¹⁴ Le Bachelet, ‘Canisius’, k. 1526-1528; F 44.

²¹⁵ Ibid., k. 1524-1526; Begheyn, ‘Canisius’; D 54, 59-60, 62, 64-66, M 328, 331, 537, 998.

Met die verdeling wordt nog eens duidelijk dat rubriek F weliswaar een groot part heeft in de groei van de bibliotheek in de jaren tussen 1545 en 1575, maar dat dit niet betekent dat alle literatuur met een controversistische achtergrond ook daar te vinden is. Zo konden formele criteria er ook toe leiden dat boeken in andere rubrieken ingedeeld werden, terwijl ze wel degelijk een polemisch karakter hadden. Een goed voorbeeld hiervan is rubriek I, waar de prekenbundels van de minderbroeder Joannes Polygranus, een ‘verbitterde’ tegenstander van het protestantisme, opgesteld werden. Daar ook stond de homiletiek van de Duitse provinciaal van de augustijner eremieten Joannes Hoffmeister die in 1546 met Cochlaeus aan een religiegesprek in Augsburg deelnam.²¹⁶

Hoffmeister was in 1539 ook ten opzichte van zijn partijgenoten erg kritisch toen hij probeerde te analyseren waarom de pogingen een concilie bijeen te roepen, telkens strandden. Ondanks het bezit van de ware leer en de juiste sacramenten, vreesden katholieken de hervorming en verdedigden ze ijverig de feitelijke misstanden. De paus had weliswaar het recht aan zijn kant, maar was niet bereid de geuite kritiek ter harte te nemen.²¹⁷ Het Concilie van Trente is er toch gekomen. Het is een deel van dezelfde processen in de zestiende-eeuwse kerkgeschiedenis als de prekenbundels van Hoffmeister en Polygranus. Ook de positieve consolidatie van dogma’s, de herstructurering van het kerkelijk bestuur, de herdefinitie van de rol van kerk, paus, bisschoppen, priesters en gelovigen heeft de bibliotheek van de Roermondse kartuizers gevuld. Dit blijkt alleen al uit de vijf edities van de decreten van het concilie – alle uit het halve decennium 1564-1569. De edities van de besluiten van de Keulse synode van 1536 en van die van Mainz van 1548 – Bethlehem bezat de uitgaves van respectievelijk 1553 en 1550 – zijn, net als de *Summa conciliorum* van Bartholomeus Caranza, achteraf gezien voorbodes van de Trente-edities geweest.²¹⁸

Overigens ontwikkelde de bibliotheek zich ook in deze tijd natuurlijk deels ook onafhankelijk van de externe ontwikkelingen. Ze kende ook een eigen actualiteit. Die actualiteit lag in de collectie zelf besloten en betekende dat die langs logische lijnen verder uitgebouwd werd. Zo werden onder de ‘patres’ de *Opera omnia* verworven van Joannes Damascenus, Gregorius van Nazianze (twee edities) en Leo de Grote en bestond een volgende toevoeging in drie exemplaren in twee edities van een anthologie als de *Flores doctorum* van Thomas Hybernicus. Onder de juristen verwerft Bethlehem de commentaar op de *Institutiones* van

²¹⁶ Teetaert, ‘Polygranus’; Jedin, *Trient*, I, 320, II, 166; I 50, 234-237, 326-328.

²¹⁷ Jedin, *Trient*, I, 329.

²¹⁸ D 15, 17-18, 24, 29-30, 43.

François Baudouin, die van François Hotman op het Romeinse recht, een *Legum flosculi* en een *Modus legendi abbreviationes in jure civili et pontificio*.²¹⁹

In het geval van de kerkvaders kunnen we spreken van uitbreiding door completering van de collectie op auteursniveau, in dat van de juristen van verfijning van het apparaat, in beide gevallen van uitbreiding door ontsluiting van de al aanwezige grondteksten. Een derde vorm van uitbreiding is die van eenvoudige toevoeging door de verwerving van recente titels. Daaronder vallen bijvoorbeeld boeken als de commentaar op de brieven van Paulus en die van Petrus, een prekenbundel en de *Opera omnia* van de Delftse franciscaan Adam Sasbout of de literaire variaties op het *solitudo*-thema van Cornelis Musius.²²⁰ Ook in die gevallen is er een verbinding met de actuele religiestrijd, maar de verbinding is minder direct. Musius was lijkzanger van Sasbout, die onder de grote inquisiteur en katholieke hervormer Ruard Tapper gestudeerd had, net als Lindanus. Zowel Musius als Sasbout waren betrokken bij de franciscaanse observantiebeweging en beiden traden op als geleerde Leuvense humanisten die een verbinding legden tussen de theologische behoeften van hun eigen tijd en de literaire verdiensten van de klassieken. Sasbout was in Leuven op de leerstoel voor de Heilige Schrift de opvolger van Frans Titelmans, observant, later kapucijn, van wie de Roermondse kartuizers in deze jaren boeken verwierven in de uiteenlopende disciplines waarin de man actief was: twee exegetische werken, een *Compendium naturalis philosophiae* en een Aristoteles-commentaar.²²¹

Een Leuvense achtergrond heeft niet de benedictijnenabt van Liessies, Ludovicus Blossius, volgens St. Axters na Thomas a Kempis “de geestelijke auteur in de Nederlanden wiens geschriften in den loop der eeuwen het vaakst werden herdrukt.” Wel behoort hij tot de monastieke hervormingsbeweging. Net als van de Keulse kartuizers, en hier blijkt het voortleven van de tendenzen uit de eerste eeuwheft, waren Tauler, Suso en Gertrud van Helfta zijn favoriete schrijvers.²²² Dat zijn werken inderdaad veel gelezen werden, wordt ook geïndiceerd door de negen titels (alleen al uit deze periode) die de kartuizers van Roermond van hem bezaten, waarvan de *Speculum monachorum* en de *Institutio spiritualis* wel de belangrijkste zijn.²²³

²¹⁹ C 100-101, 109-111, 138, 180-181, 185, H 20, 27, 60.

²²⁰ B 164, I 323, L 42, M 108.

²²¹ Hesse, ‘Sasbout’; Teetaert, ‘Sasbout’; Hensen, ‘Musius’; Amann, ‘Titelmans’; B 66, 273, N 51-54.

²²² Axters, *Vroomheid*, IV, 77, 82-83, 88-89; zie ook Truyen, ‘Blossius’. Over de Suso-receptie door kartuizers Van Aelst, *Vruchten van de Passie*, 135-174.

²²³ M 288, 378, 380-381, 1000, 1008-1009, 1154-1155.

De profane disciplines hielden de groei van de kerkelijke wetenschappen in de jaren 1545-1575 goed bij. Het aandeel bleef rond 15%. Over alle rubrieken steeg het aantal boeken per jaar met de factor 1,9, onder de tweede helft van de rubriekenreeks was dat 2,1. De wereldlijke rubrieken zijn natuurlijk niet los te zien van de theologie. De filosofen, de grootste rubriek, bestaan overigens uit een allegaartje. De kenleer is aanwezig als de belangrijkste taak van de wijsbegeerte als dienstmaagd van de theologie. Daar overheerst Aristoteles: een bewerking door Titelmans van het *Organon*, een *Compendium disserendi ratio* door Augustinus Hunnaeus uit de logica van de Stagiriet en de Verklaring en de Analytica van de auteur zelf.²²⁴ De tweede component bestaat uit de natuurfilosofie van Nicolaas Biesius, van Titelmans, Cornelius Valerius en de *Sphaera et computus ecclesiasticus* van Joannes de Sacrobosco, waarvan zes exemplaren aanwezig waren.²²⁵ Evenmin ontbreken ethische geschriften – ook weer Aristoteles – en verhandelingen over de retorica als Erasmus' *De copia verborum*.²²⁶

Zoals de kartuizers onder bijvoorbeeld de kerkvaders en de juristen hun bibliotheek uitbreidden met een heuristisch apparaat, zo stonden rubrieken in de N-Z-reeks op zich ook ten dienste van de kerkelijke disciplines. De belangrijkste hiervan zijn R, 'Grammatica', en T, 'Dictionaria seu linguae peregrinae'. Met deze filologische werktuigen konden de klassieke en contemporaine teksten in het Latijn beter verstaan worden. De eerste besloeg 4% van de toename in het aantal boeken per jaar (1% aandeel in 1545), de tweede 5% (2% aandeel in 1545). Maar behalve om hun functionaliteit, zal men deze boeken ook verworven hebben om het grote aanbod dat er in deze tijd van bestond. De grammatica's van Joannes Despauterius en Nicolaas Clenardus en de woordenboeken van Conrad Gesner, Antonius Schorus, Ambrosius Calepinus en Petrus Dasypodius zijn alle exponenten van de in de zestiende eeuw uitgewerkte en gepubliceerde herontdekking van de *latinitas* door de humanisten.²²⁷

Op het moment dat de stijging in het aantal boeken per jaar zich doorzet, gebeurt het ook voor de eerste keer dat het aantal boeken in het Latijn duidelijk afneemt. Dat aandeel blijft nog ruim boven de 90%, maar – andersom gezien – de stijging van het aandeel van de andere talen van

²²⁴ N 52, 62, 76-77.

²²⁵ N 45, 49-54, 70-73, 94-97.

²²⁶ N 57, 68, 76, 80.

²²⁷ R 2, 6, 10, 19-21, 23-24, 26, T 4, 7-9, 12, 16-17, 32, 35.

rond de 1% vanaf de eerste gedrukte boeken tot 1545 naar bijna 4% in de jaren 1545-1575, mag toch als een duidelijke breuk gezien worden. Daarmee is er geen verband tussen de groei van de bibliotheek als geheel op zich en de veranderende verdeling over de talen. Het verband ligt er met de actuele externe ontwikkelingen die de groei veroorzaakten.

De stijging van het niet-Latijn deed zich vooral voor in drie rubrieken. De eerste vijf niet-Latijnse titels – twee in het Nederlands, twee in het Duits en één in het Frans – zijn niet los te zien van de debatten in Trente over Schrift, Schriftvertaling en –verspreiding en evenmin van Maarten Luthers standpunten en inspanningen op dit terrein.²²⁸ Vervolgens komen in rubriek F veel titels in de landstaal voor – gezaghebbende controverseteksten als die van Hosius en Vincentius van Lérins – en onder de preken. En ook daar zijn het de gekende polemici als Fredericus Nausea, Clichtoveus en Hoffmeister wier homiletiek in vooral het Duits en Nederlands verschijnt.²²⁹ In alle drie de gevallen gaat het om auteurs van wie hetzelfde of soortgelijk werk ook in het Latijn in de bibliotheek beschikbaar was. Dat in de grote rubriek M in deze periode slechts één boek in de landstaal verworven werd, ligt dan vermoedelijk aan de omstandigheid dat van alle op de markt beschikbare preken en polemieken nu eenmaal veel ook in het niet-Latijn verscheen, terwijl Bethlehem binnen de 'Libri spirituales' natuurlijk vooral de titels voor gebruik door de monniken selecteerde.²³⁰ En dat betekende vanzelf een exclusieve positie voor het Latijn.

Zette de beweging naar de volkstaal pas rond het eeuwmidden in, en dan nog voorzichtig, de tendens naar de fysieke verkleining had zich in de jaren 1500-1545 al laten zien en zette zich in de daaropvolgende kwart eeuw voort. Het aandeel van de folio's krimpt verder in van 35% naar 21%. In de quarto's, octavo's en duodecimo's zet deze beweging zich lineair voort. Het aandeel in-4 daalt van 40% naar 20%, dat van de in-8 stijgt van 12% naar 36% en dat van in-12 stijgt van 13% naar 22%. Het aandeel van de folio's en kwarto's samen is rond 1575 zeer fors gedaald, het bedroeg in 1500 nog 94%, in 1545 78% en in 1575 59% (een daling binnen de perioden van 94% naar 41%). Deze beweging is ook uit te drukken in het formaat van het denkbeeldige gemiddelde boek in de bibliotheek van Bethlehem: dit getal lag in 1500 nog op 1,9, over de periode 1500-1545 op 3,5 en over 1545-1575 al op 4,9. Dat 'gemiddelde

²²⁸ A 14, 16-17, 33, 65.

²²⁹ F 19, 211, I 50, 134, 241-242.

²³⁰ M 424.

boek' was in de driekwart eeuw dus ruim anderhalf maal kleiner geworden.

Net als in de voorgaande periode ligt de oorzaak voor de verandering in het formaat in een beperkt aantal rubrieken. Dit betekent in dit geval dat ook in de jaren 1545-1575 de daling in de grote formaten en de stijging in de kleine formaten een tendens is die zich in alle genres wel voordoet, maar vooral veroorzaakt wordt door de 'libri spirituales'. Opnieuw blijkt hier dus het verband tussen het formaat en de functie en het gebruik van het boek: het kleinere, meer praktische formaat laat zich in de krappe cel veel beter lezen. Het nodigt meer uit tot het rustige, intensieve van-plat-tot-plat lezen en consumeren van teksten die bedoeld zijn voor overdenking en overweging. Terwijl rubriek M als geheel 22% van de boeken beslaat, staat 62% van de duodecimo's in dit deel. Van alle 'libri spirituales' is 87% in-8 of kleiner, terwijl dit voor alle rubrieken samen 58% is.

De titels in de kleinere formaten spreken feitelijk voor zichzelf: *Speculum spirituale*, *Precationum piarum enchiridion*, *De imitatione Christi*, *De contemptu mundi*, *De 4 novissimis*, *De sapientia coelesti*, *De doctrina moriendi*, *Christianae vitae speculum*, *Capita institutionis ad pietatem*.²³¹ Het zijn titels die ofwel onmiddellijk verwijzen naar het afscheid van de wereld ofwel de inhoud presenteren als een complete en toch handzame handleiding voor het onwereldse leven.

De rubriek die in deze periode op M na het meest aan de groei bijdraagt, F, bestaat voor het grootste deel uit kwarto's. Tegenover een aandeel van 7% over alle formaten, staat een aandeel van 32% onder de kwarto's. Is in alle rubrieken het aandeel van dit formaat 20%, onder de controverstitels is dat 71%. Hoewel moeilijker aan te wijzen, is er vermoedelijk ook hier sprake van van het verband tussen gebruik en formaat. Polemische teksten als de *Iudicy universitatis et cleri Coloniensis defensio* tegen de aantijgingen van Philippus Melanchthon, Martin Bucer en Johann Oldendorp, *cum diligenti explicatione materiarum controversarum* van Euchardus Billick of een *Catalogus testium veritatis omnium orthodoxae ecclesiae doctorum* van Wilhelm Eysengrein, zijn niet direct bedoeld om intensief en individueel-persoonlijk gelezen te worden.²³² Anderzijds hebben ze ook niet de studieuze referentie-functie zoals kerkvaders en canonistische bronteksten. Het gebruik heeft zich ergens daartussenin bewogen en het favoriete formaat weerspiegelt daarmee die intermediaire positie.

²³¹ M 1000, 1013, 1016, 1038, 1091-1092, 1355, 1413, 1419-1420.

²³² F 54, 89.

De beweging in noordelijke en westelijke richting van de bibliopolissen uit de eerste eeuwhelft zet in het derde kwart door. Het aandeel van Bazel neemt verder af van 11% naar 7%, Parijs – dat een sterke opkomst beleefde in de periode 1500-1545 –, zag het aandeel weer dalen van 18% naar 12%; de portie boeken die Bethlehem uit Lyon betrok beleefde gelijk op ongeveer 7%. Het Keulse part steeg licht, van 22% naar 25%. Daarmee blijft Keulen de katholieke bibliopolis-bij-uitstek in de Duitse landen. Alle andere voorheen relevante drukkerscentra – waaronder niet in de laatste plaats Bazel en Straatsburg – hebben hun positie verloren.²³³ De steden uit de zuidelijke Lage Landen nemen de plaatsen in: Leuven leverde voor een het eerst een belangrijk deel (8%) en Antwerpen bouwde de 7% uit de postincunabeltijd uit tot maar liefst 27%.

In het Bazelse aandeel is duidelijk de afname van de Roermondse belangstelling voor kerkvaders te zien. De collectie was op dat terrein inmiddels voldoende uitgerust. De verhoudingsgewijs verhoogde afzet van historische werken – het aandeel van rubriek K in de Bazelse drukken steeg van 6% naar 15%, terwijl dat van C afnam van 41% naar 26% – een verandering waaraan het gewijzigde religieuze klimaat in de stad niet vreemd was –, vermocht de *Opera*-edities van Amerbach en Froben niet te vervangen. Evenmin konden dat de woordenboeken van de pers van Hieronymus Curion, waarvan Bethlehem er een viertal verwierf.²³⁴ Het is overigens opmerkenswaardig dat van alle Bazelse drukken nog steeds een heel groot deel – ruim de helft, waar dit over het totaal nog slechts 21% is – in het folioformaat aanwezig is. Het is niet uit te sluiten dat een aan te nemen Bazels ‘specialisme’ in ‘grote’ boeken niet meer aansloot bij de vraag van de kartuis.

Het Parijse aandeel daalt vrij sterk, van 18% naar 12%, ofwel van 70 naar 56 boeken. In het jaaraandeel betekent dat weliswaar een stijging van 1,6 naar 1,9, maar die toename houdt zeker geen gelijke tred met de toename van het aantal boeken per jaar in de hele bibliotheek. Zeker levert Parijs wel een aandeel in de controverstheologie, het aandeel in de Parijse titels is van dezelfde grootte als het aandeel van F in de boeken uit alle steden. Net als in de voorgaande periode behoort de exegese tot de belangrijkste Parijse rubrieken; daarin werden diverse edities van Euthymius Zigabonus en Claude Guillard door de Roermondse kartuizers betrokken.²³⁵ Deze rubriek behoorde tot de belangrijkste: het aandeel

²³³ Enderle, ‘Buchdrucker’, 167, en ald.: “Buchdruck und Katholizität kennzeichneten mithin das früneuzeitliche Köln.”

²³⁴ T 8-9, 16, 62.

²³⁵ B 81, 144-148, 151.

steeg van 11% naar 22%. Dit alles was dan ook niet voldoende om de achteruitgang van de Parijse positie over een breed veld te compenseren. In de belangrijke rubrieken I (9%) en natuurlijk M (22%) daalde het aandeel van respectievelijk 15% en 9% naar 11% en 2%.

De libraires uit Lyon hielden hun marktaandeel stabiel op ongeveer 7%. Dit was deels te danken aan de blijvend sterke positie in de *juridica*: het aandeel bedroeg daar 48%. Dit op zich zou echter niet voldoende zijn geweest, rubriek H als geheel daalde immers van 6% naar 4%. Dat Lyon verhoudingsgewijs ongeveer evenveel titels bleef leveren, was te danken aan vooral de boeken in rubriek K, waarin edities van klassieke auteurs als Plutarchus, Justinus en Strabo vielen.²³⁶ Dat de Lyonnezen geen enkele titel in de controverstheologie leverden, is niet vreemd geweest aan de stagnatie in de groei van het aandeel. Overigens weerspiegelt de verhouding tussen Parijs en Lyon in de Bethlehem-bibliotheek niet het absolute overwogen van de eerste over de tweede in de totale productie: Parijs leverde onder het *ancien régime* gemiddeld zo'n 75% van alle Franse boeken, Lyon zo'n 7%.²³⁷

Toch mag hier niet uit worden opgemaakt dat er grote lijnen vallen te ontdekken in de titels uit Frankrijk. De belangrijkste algemene uitspraak is juist dat die grote lijn ontbreekt. Het aanbod uit Parijs en Lyon is sterk versnipperd. Zowel in de zin dat binnen het aanbod uit deze twee steden geen overheersend genre aanwezig is (de grootste rubriek is B voor Parijs en H voor Lyon (22, respectievelijk 27%)), als in de zin dat waar de aandelen in één rubriek het grootste zijn (35% in G voor Parijs en 48% in H voor Lyon), het nog steeds gaat om kleine aantallen boeken omdat het aandeel van die rubrieken klein is (respectievelijk 3% en 4%).

Het omgekeerde geldt voor de stad die de overheersende positie van Keulen uit de eerste helft van de eeuw overnam: Antwerpen. Bedroeg het aandeel in de periode 1500-1545 nog 7%, in de jaren 1545-1575 was bijna elke derde boek uit de Scheldestad afkomstig. Antwerpen dankte deze positie aan een sterke specialisatie. Waar het grootste aandeel in de Parijse en Lyonnese drukken zoals gezegd in de kleine rubrieken lag, daar was dat van Antwerpen 34% in de grootste rubriek: de 'theologia ascetica et mystica'. Dit betekende dat Antwerpen in die rubriek een aandeel had van 41%. Een andere relatief grote rubriek in het Antwerpse aanbod is, met 7%, de in deze periode sterk gegroeide rubriek van de controverstheologie.

²³⁶ K 528, 538, 545-546.

²³⁷ Barbier, 'Éléments', 360.

Bij een vergelijking tussen Parijs en Lyon enerzijds en Antwerpen anderzijds valt nog iets anders op. Het aantal verschillende impressa uit de eerste twee is veel groter dan die uit de laatste. De 56 Parijse titels zijn afkomstig van 24 libraires, een gemiddelde van 2,3, in Lyon is het gemiddelde eveneens 2,3 (36 titels, 16 libraires). De 128 Antwerpse drukken werden gemaakt door 19 libraires, een gemiddelde van 6,7. De grootste Parijse drukkers zijn Guillard en Roigny met ieder zes titels, ofwel een aandeel van ieder zo'n 10%. In Lyon steekt alleen Ravellius overal bovenuit met een aandeel van 25%, de anderen leveren allen nog geen hand vol. De grootste Antwerpse libraire is Joannes Steelsius, die een 60 titels levert (ongeveer de helft), gevolgd door Plantijn en Bellerus – ieder zo'n 25 titels ofwel ongeveer 20%. Van deze drie huizen alleen was dus ruim 90% van het Antwerpse aanbod afkomstig. Dit indiceert dat Antwerpen als bibliopolis de eerste plaats niet alleen innam omdat de drukkersnering in de stad als geheel een enorme bloei doormaakte, maar ook omdat deze bloei bestond in een concentratie in enkele grote ondernemingen.

Bovendien is er reden om aan te nemen dat de specialisatie van de libraires zelf een rol speelde. Zoals gezegd geldt dat al voor de stad als geheel. Maar ook de ondernemers zelf leverden ieder boeken die door de kartuizers van Bethlehem in een specifieke rubriek bij elkaar geplaatst werden. Bellerus bijvoorbeeld schijnt zich vooral in de vrome titels gespecialiseerd te hebben, zoals Simon Verepaeus' *Precationum piarum enchiridion* of Dionysius' *Scalae pentateuchus religiosorum*. Nutius deed dat juist niet. Deze was veel meer thuis in de profane genres zoals bijvoorbeeld blijkt uit zijn medische titels. Ook van Plantijn zijn slechts twee van de 26 titels in M te vinden. De boeken uit de Officina waren in vergelijking met de andere Antwerpse leveranciers inhoudelijk nogal verspreid. Maar de bijbels springen er, zoals te verwachten viel, wel uit: een derde van de Plantijndrukken behoort daartoe. Het is misschien illustrerend voor de sterke positie van Steelsius dat de titels uit dat fonds de samenstelling van de Roermondse bibliotheek het best weerspiegelen: de grootste rubrieken bij dit huis zijn M en F.²³⁸

P. Delsaerdt betreurt het in zijn studie over het Leuvense boekbedrijf dat een analyse van de kwantitatieve verhoudingen tussen vestigingsplaatsen van drukkers op basis van aantallen titels misschien een illusie zal blijven en dat hij het daarom moet houden bij ramingen op basis van aantallen personen werkzaam in het drukkersvak. Toch hoeft die teleurstelling niet zo groot te zijn. Uit tenminste de verhoudingen in

²³⁸ A 30, 51, 59, 61, 65, M 1013, 1016, 1084-1085, 1235, V 25, 27-28.

de bibliotheek van Bethlehem blijkt een ontwikkeling van het aantal titels die nauw aansluit bij de curve van de beroepsbeoefenaars. Het blijkt zelfs dat Delsaerdt's woorden over die curve hier woordelijk kunnen worden overgenomen. Het Leuvense boekbedrijf is kleiner dan dat van Antwerpen, "zeker vanaf de snelle opgang van deze laatste stad in de jaren 1520. Vanaf dan lopen de curves opvallend anders: het Antwerpse boekbedrijf ging een spectaculaire groei tegemoet, een groei die onafgebroken bleef duren tot in de jaren 1570; in Leuven daarentegen kwam de groei pas in de jaren 1540 op gang, was ze minder spectaculair, en duurde ze minder lang."²³⁹

Naast Antwerpen was Leuven de tweede bibliopolis in opkomst in de Roermondse kartuizerbibliotheek. De verhouding tot bijvoorbeeld Parijs was veranderd van één tegen negentien in 1500-1545 naar één op anderhalf. En ook de Leuvenaren leverden dat wat Bethlehem in deze periode het liefste wilde hebben: controversen en spiritualiteit, vooral het eerste. Van alle Leuvense boeken in 1545-1575 werd 14% (over alle steden 7%) in rubriek F geplaatst, 22% in rubriek M (evenveel als over alle steden). Daardoor lag het aandeel in deze twee belangrijke rubrieken op 15%, respectievelijk 8% (ten opzichte van een aandeel van 8% over alle rubrieken). Onder de controversen werden bijvoorbeeld de twee foliobanden van de *Explicationes articulorum* – een verzameling van door de theologische faculteit sinds 1521 gevoerde debatten met hervormers – van de hand van de Leuvense hoogleraar Ruud Tapper en vier verschillende edities van Vincentius van Lérins' *Commonitorium*, alle van de persen van Joannes Bogardus, in Roermond afgezet.²⁴⁰ Van de ascetiek en mystiek vallen vooral op de werken van Ludovicus Blosius die door zowel Bartholomeus Gravius, Antonius Bergagne, Joannes Waen, Joannes Bogardus als Petrus Jodocus uitgegeven werden.²⁴¹ Tenslotte waren de Leuvense libraires sterk in de grammatici. Hier doet zich een soortgelijk verschijnsel voor: zowel Bergagne als Gravius brachten beiden het werk van de latinist en pedagoog Joannes Despauterius uit, van wie Bethlehem zeven in Leuven gedrukte titels verwierf.²⁴²

De kracht van het Leuvense boekbedrijf drukt zich op dezelfde wijze uit als die van het Antwerpse. Ook in de Brabantse universiteitsstad bestond een sterke concentratie bij weinig uitgevers. De 37 Leuvense drukken zijn afkomstig van negen libraires, een gemiddelde van 4,1. Van deze negen leverden de grootste vier 75% van alle boeken. De grootste, Gravius,

²³⁹ Delsaerdt, *Suum quisque bibliothecam*, 77-80, 84-88, cit. op 85.

²⁴⁰ F 28, 205, 208, 211-212.

²⁴¹ M 288, 378, 380-381, 1153-1155.

²⁴² R 12-16, 23-24.

leverde met tien titels alleen al meer dan een kwart. Net als in het geval van Antwerpen, blijkt hieruit dat die concentratie een behoorlijk verschil uitmaakte met Parijs en Lyon.

Keulen kende in de hele zestiende eeuw een structuur van sterke concentratie. Een concentratie die vergelijkbaar is met die van Antwerpen. Gemiddeld leverden de vijftien libraires zeven à acht boeken, de grootste vijf van hen droegen zo'n 70 à 80% bij. Belangrijke uitgevers waren grote namen als de Quentels, Melchior Novesianus, Jaspar van Gennep, Maternus Cholinus en Eucharius Cervicornus. Deze firma's waren in de zestiende eeuw decennia lang – voor en na de hier gehanteerde caesuur van 1545 – actief. De belangrijkste reden voor het relatieve verlies van het Keulse marktaandeel ten opzichte van Antwerpen ligt dan ook niet zozeer in een zwakte van het boekwezen aldaar. Die reden ligt veel meer in het wegvallen van het grootste deel van het tekstaanbod waarmee de Keulse persen daarvoor gevoed werden, een tekstaanbod dat juist voor een kartuizerbibliotheek aantrekkelijk was.

In de eerste helft van de eeuw vormde, zoals hier aan de orde is geweest, de door de Keulse kartuis geïnstigeerde hervormingsbeweging een belangrijke stimulans in de lokale boekproductie waarvan de resultaten in grote aantallen door Bethlehem werden afgenomen – niet in de laatste plaats omdat het niet zelden ging om uitgaven van werk van de eigen, 'grote' Dionysius. In de jaren 1550 neemt deze productie zienderogen af. Op een Dionysius-uitgave van 1573 na, zijn de beide delen van Lanspergius' *Opera minora* uit 1554-1555 het voorlopige slotakkoord.²⁴³ Het genre literatuur dat de Keulenaren daarvoor uitgaven, behoorde typisch tot de 'libri spirituales' die voor de kartuizers de belangrijkste discipline vormden. Met het afnemen van die productie vulden de Roermondse monniken hun behoefte aan deze boeken dan ook niet meer uit Keulen aan. Het gevolg was dan ook dat in rubriek M het Keulse aandeel afnam van 39% naar 33%. Ook in de controverse, het meest actuele theologische vak in de bibliotheek van Bethlehem, verloor Keulen het van andere steden. Weliswaar daalde het aantal boeken per jaar ook hier niet – het steeg zelfs –, maar de Antwerpenaren wisten hun afzet hier te verveelvoudigen. Dat in de homiletiek en de historie – mede overigens dankzij werk van Sint Barbara-auteurs als respectievelijk Lanspergius en Surius – de Keulse drukkers fors beter aan bod kwamen, kon door de geringere omvang van deze rubrieken de daling van het totale aandeel niet voorkomen.²⁴⁴ De goede banden van de Keulse

²⁴³ I 49, M 47-48, 1087.

²⁴⁴ I 47-49, 319-321, K 7-12.

libraires met de jezuïeten in de stad – Petrus Canisius stond bijvoorbeeld op persoonlijk-vriendschappelijke voet met Maternus Cholinus – bewerkstelligden niet hetzelfde effect in de Bethlehem-bibliotheek als de eerdere nauwe relaties met Sint-Barbara.²⁴⁵

De wisselingen in de verhoudingen tussen de plaatsen van uitgave resulteerden erin dat in de periode 1545-1575 de concentratie nog sterker werd. Nog meer boeken betrokken de kartuizers uit nog minder steden. Waren in de jaren 1500-1545 de toen vijf steden met een aandeel van meer dan 5% nog goed voor 64% van de totale afzet, in 1545-1575 waren het er zes geworden met een totaal aandeel van 86%. Het is wellicht illustrerend dat juist in de laatste rubriek, Z, de *miscellanea*, de zes steden samen het laagste aandeel hadden (64%). Daar kreeg onder andere het Bossche huis Scheffer een kans met uitgaven van Joannes Murmellius, Caesar en Cicero.²⁴⁶

²⁴⁵ Schrörs, 'Cholinus', 153 e.v., 157 e.v.; Enderle, 'Buchdrucker', 174-175; zie voor Cholinus als uitgever van Canisius bijv. D 64, M 328.

²⁴⁶ Z 34-37.

V.5. Stagnatie: tot rond 1610

Het laatste kwart van de zestiende eeuw is voor de bibliotheek van Bethlehem niet het tijdvak van de grootste groei geweest. De groei, uitgedrukt in aantallen aanwinsten per jaar, vlakt af. Tegenover de ontwikkeling van twee boeken per jaar tot 1500, via negen over de eerste eeuwheft, naar zestien tussen 1545 en 1575, staan er in de daaropvolgende dertig jaar nog vijftien. Duidelijker nog is de lijn binnen de periode: van een hoogtepunt van negentien boeken in 1573, daalt het aantal naar twaalf in 1596.

Deze daling doet zich in de meeste rubrieken voor. Het aantal per jaar gekochte boeken in de rubrieken exegese, kerkvaders, scholastiek en kerkrecht daalt met tientallen procenten. Drie grotere rubrieken groeien per jaar méér dan in de periode ervoor: de moraal, homiletiek en geschiedenis (alle ongeveer anderhalf keer meer).

Er zijn bezwaren in te brengen tegen het verbinden van grote, structurele ontwikkelingen aan microscopisch kleine feiten als de genese van de Roermondse kartuizerbibliotheek. Anderzijds is het lastig om in de stagnatie niet de grote politiek-kerkelijke gebeurtenissen van dit tijdvak terug te zien. Oudere en nieuwere kerkhistorische handboeken zijn het erover eens dat na de afsluiting van Trente de doorvoering van de decreten vooralsnog illusoir bleef – niet in de laatste plaats omdat talloze bisschopszetels bleven vaceren als gevolg van de conflicten. H. Tüchle schrijft in het zesde deel van de *Geschiedenis van de kerk* uit 1966: “De verwarring van de burger- en godsdienstoorlogen had lange tijd het geheel op de koning geconcentreerde franse kerkelijke leven niet tot bezinning laten komen.”²⁴⁷ En over de Nederlanden eerst: “De katholieke wedergeboorte in de Nederlanden, dat evenals Frankrijk verscheurd werd door godsdienst- en burgeroorlog, was in wezen het werk van de bisschoppen en hun medewerkers.”, maar verderop: “Maar diverse van de nieuwe bisdommen waren nog niet geheel georganiseerd; in andere was sterk verzet van de exempte kapittels en over heel het land lag het gevaar van jarenlange bezetting door de geuzen.”²⁴⁸ H. Jedin noteert in zijn *Handbuch der Kirchengeschichte* over de Nederlanden: “die politischen Wirren, nicht selten auch der Widerstand des Klerus verzögerten die Durchführung [van de Trentse decreten]; erst unter der Statthalterschaft der Erzherzöge Albrecht und Isabella machte sie entschiedene Fortschritte.”²⁴⁹ En van de Franse kerk heet het dat zij “stand in einem

²⁴⁷ Tüchle, *Contrareformatie*, 40.

²⁴⁸ *Ibid.*, 42-43.

²⁴⁹ Jedin, ‘Papsttum und Durchführung des Tridentinums’, 537.

Existenzkampf, die die Entfaltung der katholischen Reform nicht begünstigte.”²⁵⁰ In 1921 tenslotte schrijft F. Mourret: “D’une point de vue tout extérieur, la situation de l’Église, au lendemain du Concile de Trente, se présentait comme extrêmement critique, et la cause catholique semblait perdue.” Hoewel er wel immanente krachten waren die hoop ingaven.²⁵¹

Het lag ook inderdaad niet aan de specifieke omstandigheden in Bethlehem dat de aanwas zo daalde, de productie nam nu eenmaal allerwegen behoorlijk af. Oorlog, oproer: in geen kloostercel of studeerkabinet was de atmosfeer voorhanden om de pen ter hand te nemen, laat staan dat theologische noviteiten of spirituele ambities van de onrust konden afleiden. Roof en plundering zijn evenmin omstandigheden die ondernemers, ook boekondernemers niet, aanmoedigen tot investeren, laat staan in kwetsbare boekenvoorraden. Na 1585 werd de economie van Antwerpen, als bibliopolis eerder zo belangrijk, niet meer de oude. Het aantal titels in de bibliografie van in de Nederlanden gedrukte geestelijke literatuur ligt in 1571 op 57, in 1587 nog maar op 30 per jaar: bijna een halvering. De boekenverwerving van de kartuizers van Bethlehem is daar slechts een afspiegeling van.

Omdat de stagnatie zich over nagenoeg de hele collectie voordeed, is het minder gemakkelijk de kwantitatieve veroorzakers van de terugloop tussen 1575 en 1610 aan te wijzen dan die van de stijging van het derde eeuwkwart. Sommige rubrieken vertonen wel een relatief opvallende vermindering. De exegese, B, de patristiek, C, en de profane vakken, N-Z, nemen een veel groter percentage van de totale afname in boeken per jaar in dan men zou mogen verwachten gezien hun gewicht in de hele collectie per 1575. Dat percentage bedraagt respectievelijk 77, 46 en 37, terwijl hun aandeel in de bibliotheek vooraf slechts 10%, 9% en 17% bedroeg. Ook rubriek M had een groot aandeel in de daling (56%), zeker in verhouding tot het aandeel van de mystieke literatuur (22%). De slotsom moet dan zijn dat – op de rubrieken D, F, G, I en K en L na – het aantal boeken per jaar over de hele linie afnam, en dat die daling het sterkst wordt uitgedrukt in B, C, M en N-Z.

Dat deze daling generiek was, mag ook wel hieruit blijken dat een aantal auteurs voorkomt in zowel rubrieken waar de groei sterk afnam als in rubrieken waar het tegenovergestelde zich voordeed. Deze auteurs zijn de enkele overgebleven producenten geweest wier werk onder andere prekenbundels bevatte waarvan de kartuizers vele exemplaren bezaten en die het beeld licht vertekenen voor de homiletiek. Dit is het geval bij Luis

²⁵⁰ *Ibid.*

²⁵¹ Mourret, *Histoire*, V, 508.

de Grenade en bij Thomas Stapleton. Bethlehem bezat van Grenade's *Conciones* veertien exemplaren en van Stapletons evangeliepreken tien exemplaren.²⁵² Voor een deel is de uitzonderlijkheid van rubriek I dus slechts schijn.

Ook in de statuur van deze auteurs blijkt iets van de algemene baisse in de theologische productie. De dominicaan Grenade begint na zijn bestuursfuncties in de orde op zijn 55ste met het laten uitgeven van het werk uit zijn actieve leven, vooral preken en ascetische geschriften. Hij heeft nooit gedoceerd, is ook geen vernieuwer. Het meeste is toegepaste stof: de preken zijn voor de eenvoudigen geschreven en blinken uit in begrijpelijkheid. Grenade's handleiding tot het gebed is een uitleg voor velen van de methode van Ignatius van Loyola.²⁵³

Thomas Stapleton is in Leuven de opvolger van Michael Baius op de koninklijke leerstoel voor de theologie geweest, maar zijn aanwezigheid daar heeft bij lange na niet dezelfde beroering teweeg gebracht als de gedachten van zijn voorganger.²⁵⁴ Bij zijn dood in 1595 werd Stapleton opgevolgd door Jacobus Jansonius, een leerling van Baius naast wie hij begraven werd in de kapel van het Leuvense Pauscollege. Jansonius speelde een rol in de intellectuele affiliatie tussen Baius en Cornelius Jansenius. Maar dat was niet het werk dat Bethlehem van hem bezat (Jansonius' *Tractatus de gratia et libero arbitrio* is ook onuitgegeven gebleven). In de bibliotheek was aanwezig een aantal van zijn exegetische publicaties: conventioneel werk dat wel gehinderd geweest mag zijn door de gebrekkige kennis van de auteur van de oude Oosterse talen.²⁵⁵

In de nog relatief sterk groeiende prekenrubriek is ook frequent aanwezig het werk van de Bambergse prelaat Jacob Feucht, vooral zijn vele malen herdrukte *Postillen*. Ze behoren tot het weinige werk in de volkstaal dat Bethlehem in deze periode bemachtigt.²⁵⁶ Feucht heeft zich zijn leven lang ingezet om zijn publiek te behouden voor de oude kerk door het onvermoeibaar de vergissingen van de reformateurs voor te houden en uit te leggen. Zijn werk is dan ook niet meer, ook niet minder, dan een vertaling van de controverstheologie van enige decennia eerder.²⁵⁷

Nog weer een andere schrijver wiens oeuvre getekend is door de religiestrijd is Michael ab Isselt. Na zijn studie in Leuven als priester

²⁵² I 213-221, 251-264.

²⁵³ Lavocat, 'Grenade', k. 957-958.

²⁵⁴ Mercier, 'Stapleton'.

²⁵⁵ Amann, 'Janson', k. 530; Fruytier, 'Jansonius', k. 676; B 130, 240, 242.

²⁵⁶ I 23-24, 162, 281-284.

²⁵⁷ Zoepfl, 'Feucht'.

teruggekeerd naar zijn geboortestad Amersfoort, heeft hij zowel van daar als later uit Zwolle en Nijmegen moeten vluchten (de laatste twee malen naar Keulen) om de maatregelen van de calvinisten te ontkomen.²⁵⁸ Ab Isselt heeft zich bewezen als vertaler van het werk van Luis de Grenade, en ook van dat van de franciscaan Cornelis Musius. De kartuis bezat vier banden preken van de laatste, overigens niet de vertaalde.²⁵⁹ Volgens B.A. Vermaseren deelden Grenade en Ab Isselt een diepe sympathie voor de Moderne Devotie, hij legt hierlangs een verbinding met de praktische ascese die in het Keulse milieu van jezuïeten en kartuizers opgang deed.²⁶⁰

Dezelfde Ab Isselt heeft het chroniqueurswerk voortgezet van Laurentius Surius. En de *Vitae sanctorum* van dezelfde kartuizer werden aan het einde van de eeuw voor een groter publiek in vier delen gecondenseerd door zijn Keulse confrater Zacharias Lippeloo. Bethlehem bezat er negen van: twee complete series en een derde exemplaar van het vierde volume.²⁶¹ Ook in de historische rubriek dus, één van de rubrieken die beter groeide dan de andere, werd de aanvoer vooral bepaald door de herhaling van de productie uit de eerdere decennia.

En het compileren is ook de vorm van theologisch-wetenschappelijke activiteit die de kartuizers van Roermond de grootste aanwas opleverde in rubriek G, de moraal, een volgende rubriek die ook een verhoudingsgewijs grote aanwas toonde. De ongeveer 20 boeken die in deze periode werden verworven, bestaan vooral uit pastoraaltheologische verzamelingen. Eén titel springt er nogal uit: Bethlehem bezat maar liefst zeven edities van het *Manuale confessoriorum* van Martin de Azpilcueta (naar zijn geboorteland ook Navarrus genoemd). Drie ervan waren verschenen op eigen naam, de andere op naam van de bezorger.²⁶²

Azpilcueta stond aan het einde van zijn lange leven in hoog aanzien bij de pausen Pius V, Gregorius XIII en Sixtus V. Hetzelfde geldt voor de Spaanse jezuïet Franciscus de Toledo die door Clemens VIII kardinaal gecreëerd werd, als eerste van zijn orde. Bethlehem bezat van Toledo diens pastoraalhandboek en een latere annotatie en aanvulling van een commentator.²⁶³ Het zijn deze pausen die het eerste post-Tridentijnse succes van de kerk initieerden. Maar zij deden dat door op theologisch terrein te uniformeren en te centraliseren. Pius V is de paus van de katechismus, het *Breviarium Romanum* en het *Missale Romanum*, Sixtus

²⁵⁸ Hensen, 'Isselt'; Vermaseren, *Geschiedschrijving*, 27-36.

²⁵⁹ Bailly, 'Isselt'; I 293-296.

²⁶⁰ Vermaseren, *Geschiedschrijving*, 33; Gerlach, 'Vosmeer', 225.

²⁶¹ Chaix, *Réforme et contre-réforme*, 381-382; K 303-311.

²⁶² Gomez, 'Navarrus'; Bellamy, 'Azpilcueta'; de bezorger Petrus Alagona gebruikte ook de naam Petrus Givarra (Sommervogel, 'Alagona'); G 115-117, 262-263, 313, 346.

²⁶³ Cereceda, 'Toledo'; G 132, 134.

V is die van de Vulgaatrevisie.²⁶⁴ Deze consolidatie staat ook voor een versobering, zeker kwantitatief. Die versobering is het die terug te zien is in de magere groeicijfers van de Roermondse kartuizerbibliotheek tot aan het begin van de zeventiende eeuw. De verwervingen weerspiegelen de theologische productie van na het Concilie: vastlegging en systematisering van dat wat uit de tijd van de controverse voortkomt, in een tijd dat van origineel werk door de omstandigheden geen sprake kan zijn. Het is dan ook niet verwonderlijk in rubriek D enkele edities van de Trentse decreten aan te treffen en onder de kerkvaders (C) vooral anthologieën, waarvan de *Flores doctorum* van Thomas Hybernicus, naast de canonieke brieven van Hieronymus de belangrijkste zijn.²⁶⁵

Rubriek M was ook in deze periode de grootste: een goede 100 boeken werden hier verworven; de teruggang vergeleken met de periode ervoor was zoals gezegd sterker dan die in het geheel van de collectie. Ook hier valt op hoe sterk het door de Roermondse kartuizers verworven aanbod afhing van – en ook zo gering was door – het kleine aantal auteurs. Van dezen verwierf men dan ook veel exemplaren van dezelfde titel(s). Die weinige producenten waren gevormd door de kerkelijke en politieke omstandigheden.

Dit geldt ook voor een belangrijke kartuizerauteur in de ascetisch-mystieke categorie, Jean Michel. Hij trad op als afgevaardigde van de Parijse clerus naar de Staten van Blois in 1588 en raakte zo verwickeld in het politieke rumoer dat hij zich in 1590 niet naar de Grande Chartreuse kon begeven voor het generaal kapittel dat hem tot assistent van de prior had gekozen. Zelf tot prior-generaal gekozen in 1594 voerde Michel vanuit die rol oppositie tegen Hendrik IV.²⁶⁶ Bethlehem bezat van Michel in totaal tien exemplaren van twee titels: acht van het *Liber exercitiorum spiritualium* en twee van het *Psalterium decachordum*.²⁶⁷ Van het *Liber* zegt een kenner dat het uitloopt op een samenvatting van Dionysius' *De contemplatione*.²⁶⁸

Een tijdgenoot is de jezuïet Vincent Bruno, rector van het Romeins college van zijn Sociëteit, van wiens *Meditationes* Bethlehem zeven exemplaren bezit.²⁶⁹ Net als Luis de Grenade doet ook Bruno enkel zijn best de methode van Ignatius van Loyola uit te leggen en toe te passen.²⁷⁰ Van dezelfde Grenade bezit Bethlehem negen exemplaren van vier titels:

²⁶⁴ Jedin, 'Papsstum und Durchführung des Tridentinums', 522 e.v.

²⁶⁵ D 18, 22, 25-28, C 177-179, 182-184.

²⁶⁶ Deveaux, 'Michel'.

²⁶⁷ M 336, 338-347.

²⁶⁸ Deveaux, 'Michel', k. 1200.

²⁶⁹ M 646-653.

²⁷⁰ Olphi-Galliard, 'Bruno'.

de *Vita Christi* (vijf exemplaren), *De oratione et meditatione libri tres* (één exemplaar), het *Paradisus precum* (één exemplaar) en de *Dux peccatorum* (twee exemplaren).²⁷¹ Franciscus Costerus tenslotte had nog van Ignatius zelf in Rome onderricht ontvangen.²⁷² Dat van de acht boeken van zijn hand in de bibliotheek er twee eigenlijk vreemd zijn, namelijk de twee exemplaren van het *Libellus sodalitatis* – het handboek voor de Maria-congregaties –, is een andere indicatie van de magere tijden.²⁷³

Tegen het einde van de zestiende eeuw zette de groei van het aandeel boeken in de volkstaal door. Van ruim 3% in de periode 1545-1575 nam het toe tot bijna 9% in de drie decennia daarna. Het aandeel in de totale collectie per 1610 kwam daarmee op 5%. Deze ontwikkeling staat los van de ontwikkeling van de bibliotheek als geheel: het aandeel van het niet-Latijn groeide in de hele zestiende eeuw, in tijd van groei en in tijd van afname van het aantal nieuw verworven boeken per jaar. Ook tussen 1575 en 1610 groeit het absolute aantal nieuwe boeken in het Frans en Nederlands (de belangrijkste talen buiten het Latijn) dus in tegenstelling tot de generieke tendens.

Waren het in de voorgaande periode de rubrieken B, F en I waarin naar verhouding veel boeken buiten het Latijn werden aangeschaft, aan het einde van de eeuw geldt dit vooral voor de preken. Van alle nieuwe niet-Latijnse boeken komt ruim een kwart in die rubriek voor (terwijl het aandeel van I in het totaal 12% bedraagt). Of andersom: waar het aandeel van het niet-Latijn in alle rubrieken op 9% ligt, ligt dat in I op 21%. De grote, 'geleerde' rubriek M tenslotte verkrijgt opnieuw verhoudingsgewijs weinig boeken in andere talen dan het Latijn: slechts 5%. Waar de 'libri spirituales' als geheel goed zijn voor 22% in deze periode, ligt het aandeel in het niet-Latijn op zo'n 10%.

Overigens valt ook hier door de lage aantallen – feitelijk gaat het om iets meer dan één boek per jaar – geen duidelijke tendens onder de titels vast te stellen. Het is op zich uiteraard niet verrassend dat juist onder de preken, gezien hun toepassing, de niet-Latijnse boeken het best vertegenwoordigd zijn. Maar daarbinnen valt enkel vast te stellen dat de al genoemde preken van Jacob Feucht wel erg sterk vertegenwoordigd zijn met in totaal zeven boeken, verschenen tussen 1576 en 1597, alle in Keulen.²⁷⁴

²⁷¹ M 673-677, 679, 682-683, 687.

²⁷² Bernard, 'Coster', k. 1920.

²⁷³ M 1189, 1192-1194, 1196-1199; King, 'Coster'.

²⁷⁴ I 23, 162, 209, 281-284.

De verdere beweging naar meer boeken in de volkstaal was sterker dan die in de verkleining van het formaat van de boeken. Desalniettemin zette de tendens uit het voorgaande zich voort. Het aandeel van de folio's, rond 1500 nog ruim 60% en in de periode 1545-1575 op 21%, krimpt verder naar 13%. Het aandeel in-8 stijgt van 36% naar 43% en het aandeel in-12 van 22% naar 24%. Het aandeel kwarto's blijft gelijk op 20%. Daarmee zijn in de bibliotheek als geheel de folio's en kwarto's samen voor het eerst in de minderheid gekomen: het aandeel bedraagt nog slechts 49% per 1610. En daarmee is dan ook het denkbeeldige gemiddelde boek in de bibliotheek van Bethlehem verder gekrompen: van 4,9 in de periode 1545-1575, wordt het 5,7 in de drie decennia daarna.

Bij de analyse op rubriekniveau blijkt vooreerst dat het aandeel folio's feitelijk nog vertekend is. Een vrij groot deel immers, elf van de 60 boeken, bestaat uit de delen van Caesar Baronius' *Annales ecclesiastici*. In totaal stamt dan ook 15% van de folio's uit de kerkhistorische rubriek, waar deze over alle formaten slechts 3% bevat.²⁷⁵ Rubriek F is net als in de voorgaande periode een verhoudingsgewijs grote 'leverancier' van kwarto's. Waar over alle rubrieken 20% in dit formaat is betrokken, ligt dat voor de polemieken op maar liefst bijna driekwart (een 35 titels). Van alle kwarto's is 39% in rubriek F te vinden, van alle boeken slechts 10%. Het al eerder gesuggereerde verband tussen formaat en gebruik in de zin van een intermediaire positie van deze literatuur tussen naslag enerzijds en intensief, persoonlijk gebruik anderzijds, lijkt te blijven opgaan.

Nog een andere lijn zet zich voort: de concentratie van de kleine formaten in specifieke rubrieken, deels ook in dezelfde rubrieken als waarin voorheen diezelfde concentratie zich voordeed. De homiletiek en de geschiedenis kennen proportioneel veel octavo's (74%, respectievelijk 58%, tegen 43% over alle rubrieken; rubriek I bevat 23% van alle octavo's, tegen 12% van alle formaten; voor K liggen deze getallen op 21% en 14%) en rubriek M kent verhoudingsgewijs veel duodecimo's (73%, tegen 24% over alle rubrieken; met 20% levert M natuurlijk een groot deel van alle boeken, maar het aandeel in het kleine formaat ligt met 67% nog veel hoger).

Onder de preken blijkt het verband tussen het formaat en de populariteit van de titels: het waren eerder de kleine formaten dan de dure folio's die in grote aantallen aangeschaft werden. Het leeuwendeel van de in deze jaren in-8 verworven preken, bestaat uit het hierboven al genoemde werk in meerdere exemplaren van Thomas Stapleton en Luis de Grenade. Onder de historici is het niet vreemd in de middelste

²⁷⁵ L 12-22, 25-29, 31, 33-34.

formaten Lippeloo's ook al genoemde bewerking van Surius' geleerde verzameling heiligenlevens aan te treffen. En de titels onder de 'libri spirituales' laten wederom horen hoe ze bedoeld zijn voor individueel, meditatief gebruik. Die titels verklaren het praktische, letterlijk handzame formaat waarmee ze op de markt verschenen en door de monniken van Bethlehem werden verworven: Vincent Bruno's *In passionem et resurrectionem Jesu Christi meditationes*, Luis de Puente's *Compendium meditationum de fidei nostrae mysterijs*, de *Vita Christi* van Luis de Grenade, Bartholomeus Ricci's *Instructio de modo recte meditandi de rebus divinis*, Franciscus Costerus' *De universa historia passionis dominicae meditationes* 50 en van de "eigen" Dionysius zijn *Speculum amatorum mundi*.²⁷⁶

In de laatste decennia van de zestiende eeuw wisselen de bibliopolissen opnieuw van plaatsen. Maar grotendeels wordt de beweging uit de tijd ervoor voortgezet, de plaatsverwisseling geldt dan ook in de eerste plaats Keulen en Antwerpen. Het aandeel van de belangrijkste steden uit de pionierstijd van de boekdrukkunst, Bazel en Venetië, verdwijnt geheel en al en komt voor beide uit op minder dan 2%. Ook de grote Franse steden verliezen hun aandeel. Lag dat voor Parijs en Lyon samen in de periode 1545-1575 nog op 19% (respectievelijk 12% en 7%), in het laatst van de zestiende eeuw is dat aandeel geslonken tot 12% (respectievelijk 7% en 5%).

Gezien de verhoudingen kan dit alles niet veel anders betekenen dan dat het aandeel van de leidende steden Keulen en Antwerpen toeneemt. Het aandeel van Antwerpen stijgt van 27 naar 31%, dat van Keulen van 25% naar 27%, zodat beide steden samen in de jaren 1575-1610 58% (was 52%) van alle boeken aan Bethlehem leveren. De concentratie in deze twee bibliopolissen wordt dan nog sterker. Er zijn slechts vier steden die 5% of meer van de boeken leveren, en daarvan heeft er één, Parijs, een aandeel van dicht bij die 5%. De afstand tot Keulen en Antwerpen is daarmee erg groot geworden. Net als in de voorgaande decennia is er ook in de periode 1575-1610 nauwelijks enig zwaartepunt te ontdekken in het Franse aandeel. De rond de dertig boeken die elk van beide steden levert, zijn geheel verdeeld over de rubrieken.

De boeken uit Leuven, in getal meer dan die uit Parijs of Lyon, zijn iets minder sterk verdeeld dan die uit de Franse steden, maar gezien de lage aantallen kan daar niet een duidelijke gevolgtrekking uit gemaakt worden.

²⁷⁶ Resp. M 646-653, 660, 673-677, 822, 1192-1194 (het auterschap van Dionysius de Kartuizer van het laatste werk wordt overigens ontkend (Emery, 'Prologue and queries', 150-155; Id., *Bibliotheca manuscripta*, 149)).

De titels uit deze stad behelzen ofwel uitgaven van auteurs uit de canon (Hieronymus, Augustinus, Thomas a Kempis, Dionysius de Kartuizer), ofwel werk van auteurs die aan de universiteit ter stede verbonden waren.²⁷⁷ Van de hoogleraar Jacobus Jansonius bezat Bethlehem het Hooglied- en psalmencommentaar en een uitleg van de mis, van Jacobus Baius een uitleg van de eucharistie en van Henricus Cuyckius een polemischeschrijven gericht aan en tegen Maurits van Nassau.²⁷⁸ En net als in de voorgaande periode wordt het Leuvense aanbod bepaald door een klein aantal belangrijke uitgevers. Driekwart wordt geleverd door vier libraires: Philippus Zangrius, Joannes Masius – welke laatste twee nogal eens samenwerken –, Hieronymus Wellaeus en Reynerus Velpius.²⁷⁹

De grote bibliopolissen Keulen en Antwerpen zijn in de laatste decennia van de zestiende eeuw nog groter geworden. Antwerpen leverde 31% van alle boeken. Het is niet verwonderlijk dat in dit aandeel het huis Plantijn, later Moretus, een zeer belangrijke rol speelde. L. Voet noteerde al dat nagenoeg elk van de kloosters “then liberally scattered through the Southern Netherlands,” in de administratie van het huis voorkomt.²⁸⁰ Wel zijn de meer precieze getalsmatige verhoudingen te verhelderen. Meer dan 80% van alle boeken uit Antwerpen had de Officina in het impressum, in absolute getallen per jaar betekende dit bijna een verviervoudiging van de periode daarvóór. Kennelijk waren deze ondernemers in staat een zo groot aanbod te produceren dat de interesse van de Roermondse kartuizers wekte, dat alle andere libraires in de Scheldestad, en daarbuiten, nog niet in de schaduw van de Gulden Passer konden staan. De tweede in rang uit Antwerpen bijvoorbeeld, het huis Bellerus, leverde slechts vijftien titels, acht keer minder dan Plantijn-Moretus.

Overigens is het succes niet te danken aan een groot aantal verschillende titels, maar veeleer aan grote, min of meer seriële of in ieder geval onderling samenhangende werken. Dit is niet verwonderlijk, omdat uiteraard enkel libraires van het formaat van een Plantijn de financiering van dergelijke grote projecten konden opbrengen. Dit geldt typisch voor een folio-serie als Baronius’ *Annales ecclesiastici*, waarvan Bethlehem de tien delen in twee exemplaren bezat, maar ook voor de meerdelige prekenbundels van Thomas Stapleton en Luis de Grenade (twintig boeken

²⁷⁷ C 177-179, 1088, 1094, 1153-1155, 1284-1285, 1317.

²⁷⁸ B 130, 240-242, F 134, 150.

²⁷⁹ Masius en Zangrius bij uitgaven van Jansonius: B 130, 240-242; Coppens, ‘Boekenbezit celestijnen’, 103. Voor een overzicht van de Leuvense libraires: Delsaerdt, *Suam quisque bibliothecam*, 351-428.

²⁸⁰ Voet, *Golden Compasses*, II, 412; ook Id., ‘Typografische bedrijvigheid’, 238 e.v., Materné, ‘Moretussen’ en De Nave, ‘Printing capital’, 90 e.v.

samen).²⁸¹ De tien bijbels en de in totaal tien banden met de brieven van Plantijns huisauteur Justus Lipsius laten zien met hoe weinig variatie deze libraire een zeer grote afzet kon bereiken.²⁸²

Van dezelfde Lipsius bezat Bethlehem ook een bij Plantijn in 1605 gedrukt Maria-traktaat, *Diva Sichemiensis*. Het is gedrukt voor geleerden, vandaar ook het Latijn en het kwarto-formaat.²⁸³ Een titel als deze wijst al vooruit naar de enorme groei van de katholiek-reformatorische boekproductie in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Een groei die ook in de collectie van Bethlehem haar invloed zou gaan doen gelden, maar waarin het huis Plantijn een veel minder beduidende rol zou spelen.

Overigens kan de overheersing door Plantijn natuurlijk niet de veronderstelling toelaten dat aan de kracht van die onderneming de belangrijke positie van Antwerpen te danken was. Die bestond daarvoor (en daarna) immers ook (al). Net als Keulen was Antwerpen gedurende lange tijd de aangewezen stad om boeken uit te betrekken. Deze steden boden boekondernemers nu eenmaal zo veel economisch-infrastructurele voordelen dat zij juist hier hun zaken voerden, en dat de koper van *catholica* dus voor het overgrote deel juist in die steden geproduceerde boeken bezat. Andersom geldt niet hetzelfde. Het is hierboven al geïllustreerd hoe naar verhouding klein het aandeel van een stad als Roermond was in het totale afnemersbestand van Plantijn-Moretus. Men gaf zeker tien tot twintig keer meer titels per jaar uit dan voor de kartuizers interessant waren. En dit geldt niet alleen voor de door Plantijn-Moretus zelf gedrukte boeken, maar ook voor die van andere personen elders die Bethlehem mogelijk daar kocht.²⁸⁴

Zoals eerder aangegeven groeide het aandeel van Keulen ten opzichte van de periode ervoor van 25% naar 27%. Slechts in twee grotere rubrieken was Antwerpen sterker dan Keulen: onder de bijbels en in de moraal. Maar de Keulenaren overwogen in de controverstheologie, de geschiedenis (onder andere dankzij de vele delen van Lippeloo) en ook in de ascetiek.

Het eerder vermelde over de intrinsieke kracht van bibliopolissen, ging ook in Keulen op. Van de libraires uit de periode 1545-1575 die veel boeken aan Bethlehem leverden, verdwenen Novesianus, Van Gennep en Cervicornus; de huizen Quentel en Cholinus bleven over. Voor de eerste drie in de plaats kwamen uitgevers als Joannes Gymnicus, Gervinus Calenus en vooral de *Officina Birckmannica* die, al dan niet in

²⁸¹ I 213-221, 252-264, L 12-22, 25-29, 31, 33-34.

²⁸² A 2-3, 5, 18, 21, 26, 32, 37, 50, 54, 56, 60, Z 1-11.

²⁸³ Materné, 'Contrareformatorische boekbusiness', 152-154, 157; K 92, 244, Z 12.

²⁸⁴ Voet, *Golden Compasses*, II, 417-419; Coppens, 'Plantijns fondscatalogus', 84.

samenwerking met Arnoldus Mylius, een 20% van het totale Keulse aanbod leverde.

Van deze firma's was die van Quentel de enige die al in de incunabeltijd was opgericht, maar juist uit dit geslacht kwamen de andere voort. Johann Quentel, kleinzoon van oprichter Heinrich, huwde een dochter van Arnold Birckmann de Oudere; zij huwde in de tweede echt in 1557 de jurist Gervinus Calenus die het bedrijf voortzette. Een andere Birckmann-dochter, Barbara, huwde een Arnold Mylius die vanaf 1585 een *officina* voerde.²⁸⁵ Niet alleen door familiale, ook door sociale banden vormden de Keulse uitgevers en drukkers een coherente groep. Ze leefden en werkten bijna allemaal bij elkaar in de straat Unter Fethenhennen, nabij de Dom. Daarbij gingen zij voor uitgaveprojecten meervoudige samenwerkingsverbanden aan: risicodeling door gezamenlijk te investeren en uitbesteding van werk aan andere drukkers.²⁸⁶ Het is deze accumulatie van kapitaal en kennis die Keulen tot katholieke drukkershoofdstad maakte, waarmee die stad voor Europese kloosterbibliotheken, waaronder die van de Roermondse kartuizers, een majeure bron van boekenaanvoer werd.

²⁸⁵ Enderle, 'Buchdrucker', 171-172; Corsten, 'Birckmann', vooral 269.

²⁸⁶ Enderle, 'Buchdrucker', 173-174.

V.6. Mystieke invasie: van 1610 tot 1660

De in de vroege zeventiende eeuw in Roermond verblijvende Arnold Havens kwam daar tot de conclusie dat de bibliotheek niet voldoende voorzien was voor zijn voornemen om zijn exegetische commentaar af te maken. In plaats daarvan zette Havens zich aan zijn verhandeling over de martelaren van 1572. Tegelijkertijd maakte hij zich verdienstelijk voor de bibliotheek, niet in de laatste plaats door fysieke reconditionering van aangetaste handschriften.²⁸⁷ Verschueren besluit uit Havens' woorden

“dat de bibliotheek geacht werd in die dagen, evenals later, niet berekend te zijn op wetenschappelijk werk, doch alleen om te voorzien in de behoeften van het dagelijks geestelijk leven. En daarvoor was hij zeker voldoende.”²⁸⁸

De eerste helft van de zeventiende eeuw is, naar de kwantiteit gemeten, zonder twijfel de meest florissante periode geweest voor de bibliotheek van Bethlehem. Er werden toen in ruim 50 jaar meer boeken verworven dan in de krappe anderhalve eeuw daarvoor. Per jaar gemeten verdubbelde het aantal ruim ten opzichte van de periode 1575-1610. Maar dat was dan ook een tijd van stagnatie. Evengoed verdubbelde het aantal boeken per jaar ook ten opzichte van de vorige groei van tussen 1545 en 1575.

De stijging zette zich over de meeste rubrieken door, in de meeste genres werden meer boeken verworven dan in de drie decennia voor 1610. Waarbij dan nog moet worden aangetekend dat van deze uitzonderingen er twee (V (terug naar 50%) en Y (terug naar 70%)) door hun heel lage absolute aantallen niet representatief genoemd mogen worden. De twee meer substantiële rubrieken die daalden zijn de bijbels (A) en de preken (I) die teruggingen naar 83% respectievelijk 70%. In het eerste geval is dit verklaarbaar omdat deze boekbehoefte nu eenmaal uit de aard van de materie eerder verzadigd is. Althans die in het Latijn,

²⁸⁷ “chartas plures cum blattis et tineis luctantes denuo exscribi curavit, earumque plura volumina manuscripta in bibliothecam domesticam intulit”, gecit. in Verschueren, *Bibliotheek*, 27, n. 47. Een dergelijk gerestaureerd handschrift is Dionysius' *Expositiones in epistolas canonicas et in librum Ioannis Climaci* (Hs. Dion. B 13): *Ibid.*, 42-43.

²⁸⁸ *Ibid.* 25; Havens (gecit.: *Ibid.*, 24, n. 40) in zijn *Commentarius de erectione novorum in Belgio episcopatum* (1609): “Neque cum illic nancisci necessariorum poteram copiam librorum: quorum praesidio munitus, liceret ea quae in sacras olim litteras, dum Coloniae Ubiorum publicum earundem professorem agerem, commentatus eram, augere, disponere ac elimare: eapropter expeditius aliquod faciliusque scriptionis genus (praefato nimirum praesule saepius ad hoc me cohortante) prae manibus sumendum existimavi.”

verhoudingsgewijs veel biblica – vijf van de twintig – zijn in een volkstaal geschreven.²⁸⁹ Wat de homiletiek betreft, kan er sprake zijn van een kunstmatige verschuiving: nogal wat titels uit rubriek M hadden óók in I geplaatst kunnen zijn.²⁹⁰

Wat voor de bijbels geldt, kan ook gezegd worden van de positieve theologie in rubriek D. Ook daar was het beschikbare aanbod *eo ipso* sneller uitgeput dan elders: met het *Bullarium Romanum*, concilietekstenverzamelingen en wat nieuwe katechismussen was Bethlehem wel weer ‘bij’.²⁹¹ En evenals in D beperkte het nieuw verworven deel onder de juristen zich tot de uitgaves van bekende teksten (zoals Justinianus’ *Institutiones*) en de enkele geleerde commentatoren.²⁹² Deze rubrieken bleven onder de groei van de bibliotheek als geheel.

Het laatste gaat ook op voor de exegese, de polemieken en de heilige geschiedenis. Wat de laatste aangaat, kunnen we stellen dat daar de aard van de in deze periode verworven boeken de oorzaak van de lage groei indiceert. Aan het begin van de zeventiende eeuw werd de kern van deze deelverzameling gevormd door Baronius’ *Annales ecclesiastici*. Daarbuiten waren de wereldkronieken van de ‘eigen’ kartuizerauteurs Werner Rolevinck en Laurentius Surius de voornaamste titels van substantie. De in de loop van de zeventiende eeuw verworven literatuur is zelf weer een completering van Baronius’ *magnum opus*. Na de laatste delen en heruitgaves van de eerdere delen van de *Annales*, verwierf Bethlehem nog de aanvulling erop met de heilige en profane geschiedenis van het Oude en Nieuwe Testament door de jezuïet Jacques Salian.²⁹³

Het hier wat merkwaardig aandoende proza in zes delen *Alexis où sous la suite de divers pelerinages sont deduites plusieurs histoires tant anciennes que nouvelles, remplies d’enseignements de piété*, uit 1622-1623, van Jean-Pierre Camus, door vriend Franciscus van Sales gewijd tot bisschop van Belley, is door de auteur onder de bescherming van Baronius geplaatst.²⁹⁴ Maar het is niet een kroniek of een ander annalistisch werk, evenmin een roman, zoals de titel zou kunnen doen vermoeden; volgens de schrijver zijn zijn verhalen – net als zijn andere werk in dit genre – “des ‘ouvrages historiques’, des ‘méditations historiques’, des ‘histoires saintes, pieuses et vraies.’”²⁹⁵ Camus’ felle polemieken tegen regulieren heeft Bethlehem er niet van weerhouden zijn

²⁸⁹ A 23-24, 33, 44-45.

²⁹⁰ Bijv. M 15, 44, 204, 473 of 591.

²⁹¹ D 1-8, 10, 14, 16, 28, 38, 42, 47, 49-50, 53, 70.

²⁹² H 43, 46, 93.

²⁹³ L 7-11, 23-24, 30, 32, 35-36, 105-106; Mech, ‘Salian’; Rayez, ‘Salian’.

²⁹⁴ L 54-59.

²⁹⁵ Gecit. bij Bremond, *Histoire*, I, 292.

werk te kopen, evenmin als zijn ooit bijna (maar uit angst voor de 'woestijn' niet) gemaakte keuze om kartuizer te worden een argument pro (of ook contra) vormde.²⁹⁶ Hoe dan ook zou men dit werk eerder in rubriek K verwacht hebben.

Salian was lid van de jezuïetenorde en Camus behoorde – ondanks beschuldigingen van het tegendeel – tot haar grootste bewonderaars.²⁹⁷ Deze periode is het tijdvak waarin de literaire en wetenschappelijke invloeden van die orde het meest merkbaar zijn, waarin het resultaat van de inspanningen van de paters om hun intellectuele prestaties in gedrukte vorm onder het publiek te brengen, overal in boekwinkels en bibliotheken te zien is. Dit gaat op voor heel de theologische wetenschap. Ook voor de exegese, een rubriek in de bibliotheek van Bethlehem die weliswaar een toename van het aantal boeken per jaar zag, maar toch een lagere groei dan die van de collectie als geheel. Drie namen vallen op onder de auteurs van de tussen 1610 en 1660 verworven boeken. Die van de jezuïet Balthasar Cordier, zijn orde- en generatiegenoot Jacques Tirin en tenslotte die van de grootste van allemaal: de iets oudere Cornelius a Lapide, die voor de exegese de klassieke standaard zette zoals Baronius dat voor de kerkgeschiedenis had gedaan.²⁹⁸ Dat de scheiding tussen de rubrieken niet al te sterk gehanteerd moet worden, blijkt hieruit dat de negentien delen van A Lapide, gezien het beoogde nut ervan voor de homiletiek, met niet heel veel minder recht in rubriek I geplaatst had kunnen zijn.²⁹⁹

De rubriek van de controverstheologie neemt ook toe in het aantal boeken per jaar, maar ook minder dan de hele bibliotheek. In de zeventiende eeuw was de intellectuele slag tussen de religies wel geleverd, was ook het laatste argument ingezet. Al die munitie vond keurig geordend een plaats in gedrukte magazijnen bedoeld voor de zielzorger die zich wilde wapenen tegen aanvallen in zijn eigen werkgebied of die kans zag om een ketter over te halen. De aantallen in de periode 1610-1660 worden nog positief vertekend door het grote getal banden van Robertus Bellarminus' *Opera de controversiis christianae fidei adversus hujus temporis haereticos*.³⁰⁰ En daarmee is na Baronius en A Lapide een derde veeldelige godgeleerde deelencyclopedie genoemd die Bethlehem in dit voor haar bibliotheek 'gouden' tijdvak verwierf.

²⁹⁶ Mangelot, 'Camus', k. 1451; Heurtevent, 'Camus', k. 63; Bremond, *Histoire*, I, 154.

²⁹⁷ Bremond, *Histoire*, I, 159 e.v.

²⁹⁸ B 14-19, 26-30, 32-48; De Blic, 'Tirin'; Mangelot, 'Cordier'; Broutin, 'Cordier'; De Smet, 'Lapide'.

²⁹⁹ Orcibal, *Saint-Cyran*, 122; De Smet, 'Lapide', k. 254.

³⁰⁰ F 1-14, 61, 63-65.

De verdienste van Bellarminus voor de polemieek behoeft geen nadere toelichting. In de woorden van H. Jedin was hij “Der hellste Stern der Jesuitenschule und der Systematiker der Kontroverstheologie.”³⁰¹ Op een iets lagere trap van de ladder van roem staat Martinus Becanus wiens werk meer de praktische toepasbaarheid beoogde; zijn *Manuale controversiarum* en het *Compendium* daarvan – Bethlehem bezat ze beide, en nog andere – zijn dan ook talloze malen heruitgegeven.³⁰² Bellarminus en Becanus waren jezuïet, en dat was ook Godfried Wandelman, auteur van één van de toch zeldzamere Nederlandstalige titels in de bibliotheek van de Roermondse kartuizers, de in Hollandse priester- en jezuïetenbibliotheken wijd verspreide *Claere sekere aenwysinghe van de kercke Christi*, in 1647 in Mechelen uitgegeven.³⁰³ Wandelman had het vak van controversprediker geleerd in de praktijk van de Hollandse Zending en overigens ook enige tijd, van 1619 tot 1624, in Roermond geresideerd als biechtvader en polemist.³⁰⁴

De aanwezigheid van de titels van twee andere auteurs, Pieter en Adriaan van Walenburg, verraadt dat de kartuizers niet selectief zijn geweest in de samenstelling van hun bibliotheek. Hoewel zowel Wandelman als de Walenburgs, allen geboren in de Republiek, van de andere religie afkomstig waren (deels: de vader van de laatste twee was protestant), gedroegen de gebroeders zich veel minder combattant.³⁰⁵ De wapenspreuk van Pieter luidde niet voor niets: “Ab injuris abstinemus”. Ze hadden het plan gehad in Rotterdam een filiaal van het Oratoire (dat van Pierre de Bérulle) op te richten – potentieel concurrerend met de Sociëteit – en Rogier prijst hen om hun streven het “principium commune”, d.i. dus hetgeen katholieken en protestanten gemeen hebben”, te vinden.³⁰⁶ De *Methodus augustiniana defendendi et probendi fidem catholicam ex solo Verbo Dei* die Bethlehem bezat, beschrijft de historicus als “rustig en objectief, niet gericht tegen de protestanten, maar tot de katholieken, die er in kunnen vinden, hoe zij op waardige wijze en met succes tegen de protestanten kunnen polemiseren.”³⁰⁷ Sterker nog: Antoine Arnauld beweerde van de twee delen van hun *De unitate ecclesiae*

³⁰¹ Jedin, ‘Religiöse Triebkräfte und geistiger Gehalt’, 567.

³⁰² F 67-73, 117-119, 222-227; Brucker, ‘Becanus’; Van Miert, ‘Becanus’.

³⁰³ F 46-48; Van Gennip, ‘Polemische vonken’, 81-82 en n. 121 ald.

³⁰⁴ Derks, ‘Wandelman’; Van Gennip, ‘Wandelman’, 62-63; Id., ‘Polemische vonken’, 65-66.

³⁰⁵ Derks, ‘Wandelman’; Hensen, ‘Walenburch (Adriaan van)’; Id., ‘Walenburch (Pieter van)’; Moquette, ‘Walenburch’.

³⁰⁶ Rogier, *Geschiedenis*, II, 212, 752-753.

³⁰⁷ *Ibid.*, 752-753; F 201-202.

et schismate protestantium: “Les deux volumes devraient être entre les mains de tous ceux qui s’occupent de théologie.”³⁰⁸

De rubriek van de kerkvaders neemt in aantal boeken per jaar gemeten nog opvallend sterk toe. Alhoewel duidelijk minder dan het geheel van de bibliotheek. Hier was sprake van een ‘tweede golf’ van edities na die uit de vroege zestiende eeuw. Al is ook deze tekstsoort uit de eigen aard eindig, toch kon nieuw aanbod gegenereerd worden door de veroudering en daarmee moeilijkere verkrijgbaarheid van de bestaande standaarduitgaven. Voor de kartuizers waren de verschillen groot genoeg. Zij bezaten de bestaande versies, en zetten daarnaast de nieuwe Keulse edities van de *Opera* van Augustinus, Gregorius, Ambrosius en Hieronymus, waarvan alle delen in 1615 en 1616 verschenen, en daarbij nog de Parijse Bernardus-editie van 1645.³⁰⁹

De eerste helft van de zeventiende eeuw is in alle opzichten een tijd van bloei voor het katholicisme geweest. De rust van het Bestand in de Nederlanden, de met de moord op Hendrik IV tot stilstand gebrachte initiatieven tot hernieuwde Franse agressie jegens Spanje, schiepen de ruimte voor de doorvoering van de Trentse gedachten. Het zou tijd worden, want de wantoestanden onder clerici wekten steeds meer ergernis bij het ‘gelovige volk’, niet minder dan bij bestuurders en vooral bij de geestelijken die het smallere pad al gekozen hadden. De laatsten schenen nog steeds wel in de minderheid te zijn, waar religieuzen met zoveel hartstocht het wereldse omarmden als Angélique d’Estrées, zuster van de maîtresse van Hendrik IV, die zich door de waardigheid van haar positie als abdis van de cisterciënzerinnen van Maubuisson, er niet van liet weerhouden van twaalf vaders twaalf kinderen ter wereld te brengen.³¹⁰

In de Zuidelijke Nederlanden won de katholieke reformatie definitief veld met het aantreden van de aartshertogen. Civiele autoriteiten werden van tegenstrevers tot secondanten van de gedreven en gemotiveerde Mechelse bisschoppen die na het provinciaal concilie van 1607 in staat werden gesteld het “historisch-beslissende werk” te verrichten, waardoor “het katholicisme als verjongd werd en duurzaam gevestigd in het hart van het volk.”³¹¹

Deze omstandigheden zorgden voor het klimaat waarin boekproductie kon bloeien. Niet in de laatste plaats zijn het de kloosterlingen geweest die

³⁰⁸ Mercier, ‘Walenburch’.

³⁰⁹ C 1-9, 16, 29-34, 37, 39-41, 47, 50-54, 76-84.

³¹⁰ Cognet, ‘Das kirchliche Leben in Frankreich’, 8.

³¹¹ Rogier, *Geschiedenis*, I, 351-352.

teksten publiceerden. En onder hen namen de jezuïeten al snel de eerste plaats in. De enorme piek in de theologische productie in dit tijdvak is dan ook deels een weerspiegeling van bijvoorbeeld de verviervoudiging van het aantal Sociëteitsleden in de Zuidelijke Nederlanden (van ruim 400 naar 1.600) tussen 1595 en 1625.³¹²

In een tijd waarin het aantal nieuw verschenen titels zo fors toeneemt, ontstaat behoefte aan een bibliografisch apparaat. Dat apparaat werd gebouwd door bijvoorbeeld de werken van Bellarminus (*De scriptoribus ecclesiasticis*, 1613) en Antonio Possevino (*Apparatus sacer*, 1606); het eerste was ook in Bethlehem aanwezig.³¹³ De op positieve theologie gefundeerde, erudiete controversie won terrein ten opzichte van de speculatieve apologetiek.³¹⁴ En de eerste vraagt, met de bijbehorende tekstedities en annotaties, ook om veel meer gedrukte ruimte dan de louter theoretische argumentatie. Niet eerder had de theologie zoveel productie geleverd.

Natuurlijk viel het ook tijdgenoten op hoe intensief de kerkelijke wetenschappen beoefend werden. In 1646 constateerde Etienne de Molinier:

“N'est-il pas vrai (...) que jamais la connaissance des divins mystères ne fut si grande au monde (...) jamais l'Écriture si expliquée, la Théologie si éclaircie, les difficultés si décidées, la vérité si manifestée; ... que jamais on ne vit tant de théologiens, tant de casuistes, tant de contemplatifs et spirituels en voix et en encre, en chair et en papier, tant de voies et tant d'adresses ouvertes vers le ciel?”³¹⁵

H. Bremond, die dit citaat aanhaalt, beweert even verderop dat de lijst van heiligenlevens, gepubliceerd tussen 1600 en 1660, alleen al voor zover de Bibliothèque Nationale (in de jaren 1920 dus) die bezit, oneindig is.³¹⁶

Nu noemt Molinier zo goed als alle theologische wetenschappen. Hier zijn vooral belangrijk de ‘contemplatifs et spirituels’. Dit is immers de rubriek die in de bibliotheek van Bethlehem verreweg het sterkste groeide, namelijk met maar liefst meer dan dertien boeken per jaar, bijna vijf keer zoveel als in de periode daarvoor. Meer dan de helft van de toename in het aantal boeken per jaar kwam voor rekening van rubriek M, dit terwijl

³¹² Halkin, ‘Katholiek herstel’, 349.

³¹³ Jedin, ‘Religiöse Triebkräfte und geistiger Gehalt’, 577; L 90-91.

³¹⁴ Ibid., 579.

³¹⁵ Bremond, *Histoire*, I, 225; ook aangehaald door Orcibal, *Saint-Cyran*, 30, n. 1.

³¹⁶ Bremond, *Histoire*, I, 239.

het aandeel in de hele bibliotheek per 1610 ‘slechts’ 21% bedroeg. Dit laatste getal steeg dan ook naar 31%. Het aandeel over de gehele periode 1610-1660 bedroeg 39%.³¹⁷

De ‘mystieke invasie’ deed zich overal voor: de rubriek van de ‘Scriptores ascetici et mystici’ is in de zeventiende eeuw de enige waarvoor in de catalogus van de Keulse kartuizerbibliotheek achteraf niet voldoende plaats ingeruimd bleek te zijn: nog eens bijna 100 titels (bij de 750 die al genoteerd waren) moesten achter de laatste drukkenrubriek en vóór de handschriften op de daar leeggelaten bladzijden ingevoegd worden.³¹⁸ Het verschijnsel is generiek: de verklaring voor deze groei moet dan ook niet in interne, voor Bethlehem specifieke, oorzaken gezocht worden.

De mystieke bloei wordt belichaamd in het boek, en gaat er dus aan vooraf. Theresia van Avila durfde zonder een boek niet te bidden, het vormde haar schild tegen onjuiste gedachten.³¹⁹ De Franse kenner C. Jolly meent dat de kerkelijke bibliotheken in de zeventiende en achttiende eeuw gemeenschappelijk hebben dat “leur vie épouse globalement, avec le temps d’inertie propre aux bibliothèques, les places, les flux et reflux de la Réforme et de la Contre-Réforme.” Hij ziet dit weerspiegeld in de ontwikkeling van de katholieke collecties in Frankrijk:

“Elles font preuve d’un remarquable dynamisme pendant toute la phase montante de la Contre-Réforme catholique de 1620 à 1730. Après cette date, seules les plus grandes bibliothèques des plus grandes maisons portées aux travaux intellectuels restent réellement vivantes et ouvertes aux différents courants de la production.”³²⁰

Dit geluid wordt voor de productiecomponent bevestigd door onderzoek dat spreekt over “het door hof en kerk aangewakkerde katholieke reveil”, dat “de krachtigste literaire energie leverde.”³²¹ Ontevreden met de speculatieve strijd binnen de theologenelite, vragen

³¹⁷ Het ligt voor de hand de 31% ‘autores ascetici’ in de kartuis van Gulik in 1798 (Goder, *Vogelsang*, 240) ook uit een sterke aanwas in het midden van de zeventiende eeuw te verklaren.

³¹⁸ *Cat. O. Cart. Col.*

³¹⁹ Martin, *Naissance*, 377.

³²⁰ Jolly, ‘XVIIe et XVIIIe siècles’, 284; eerder, in ‘Unité et diversité’, 16: “Si ce que l’on a appelé les “presses de la Contre-Réforme” ont tant travaillé, tant tiré et retiré d’ouvrages, c’est d’abord (...) parce qu’elles avaient à pourvoir en livres un nombre considerable de maisons religieuses, grandes et plus souvent petites, qui toutes possédaient une bibliothèque ou tout au moins un ensemble de livres.” De auteur verwijst hier naar bevindingen van H.-J. Martin.

³²¹ Porteman en Smits-Veldt, *Nieuw vaderland*, 271.

gelovende lezers om directe, eigen toegang tot Christus. De drukpers geeft hen die.³²²

De groei in Bethlehem houdt na 1660 op, en duurt zeker niet tot 1730 – het jaar waar Jolly de neergang laat beginnen.³²³ Van belang is het verband tussen exogene bewegingen op macroniveau en de ontwikkelingen in de Roermondse kartuizerbibliotheek. Een ontwikkeling die in andere micro-omgevingen even zichtbaar is, zoals die van de productie van Bossche libraires. In de fondslijsten van Jan Scheffer II, Anthony Scheffer, Jan Scheffer III en Jan van Turnhout is de geweldheid van vrome, mystieke literatuur duidelijk af te lezen. Titels als *Die doornen crone ons Heeren Jhesu Christi* (1602), *Een salighe oeffeninge der passien ons Heeren, nae den rechten gheest* (1607), *De gheestelycke bruyloft tusschen Godt ende onse nature* van Jan van Gorcum (1612), *t'Spieghel der liefde* van Aert Govertsoon van Aken (1617), *De innighe alleen-sprake* van Gerlach Peters (1621), *Vertroostinghe in alle lijden ende teghenspoet. Een devoot ende seer troostelijck boecxken, voor alle bedruckte herten* van Antonius van Hemert (1619), *Een spiegel van poenitentie ende godvruchticheyt* uitgebeeld in het leven van Maria Magdalena door een zekere P.G. (1630) of *Drijendertich ghebeden ter gedencknisse vande drijendertich jaren Ons Ghesontmakers ende Salichmakers Christi Jesu* (rond 1615) vertellen over de veronderstelde hang naar beschouwing, eenvoudig of ontwikkeld, bij de geïntendeerde koper of lezer.³²⁴

De uitgevers zelf nemen ook deel aan het gesprek over de persoonlijke weg van de gelovige lezer. De Keulenaar Wilhelm Friessem neemt in een stoklijst – achterin de *Tractatus duo de eminentissima sacerdotum dignitate* van de kartuizer Antonio de Molina uit 1662 – een op een dergelijke plek weinig daarvoor gebruikte ruimte om de lezer op de hoogte te brengen van zijn plannen. Natuurlijk sprak de uitgever zijn publiek ook om commerciële redenen toe en herbergt zijn tekst ook veel van het wenselijke, maar versleten gemeengoed. Toch is zijn toon persoonlijk genoeg om er het initiatief tot de verspreiding van vroomheidsliteratuur van buiten Bethlehem in te beluisteren:

“Notum enim tibi sit me intendare deinceps negotiatione meae
librariae studere principaliter charitate illi qua providere abunde
per Dei gratiam coner omnibus animabus, quae desiderant
habere lumen per quod videant, in suo quaeque statu via coelesti

³²² Martin, *Naissance*, 369.

³²³ Ook bij Jolly, ‘Les bibliothèques bénédictines’, 34.

³²⁴ Van den Oord, *Bosch' boekbedrijf*, 287, nr. 303, 288, nr. 315, 290, nr. 329, 304, nr. 343, 305, nr. 353, 316, nr. 374, 320, nr. 403, 337, nr. 429.

patriae summo isto bono, Amabilissimo Deo nostro in quo infinitis gaudiis fruemur quia in nomen aeternitate bonum illud magis et magis sese in animas nostras diffundet.”³²⁵

Het is dezelfde Wilhelm Friessem die vier jaar later Lanspergius' klassieker *Enchiridion militiae christianae* opnieuw uitbracht en het opdroeg aan de priors van acht kartuizen van de Rijnprovincie, onder wie die van Roermond, onder het uitspreken van de wens

“ut per hunc libellum tam solidum plurimi in religiosa vita immensos adjutorio divinae gratiae progressus faciant, eantque sic de virtute in virtutem, donec videant Deum Deorum in Sion.”³²⁶

De uitgevers maakten door de boeken de teksten beschikbaar van de vele auteurs die hun tijd aan schrijven en laten drukken mochten, konden en niet zelden (vanwege hun oversten) moesten besteden. Het is niet ondenkbaar dat hier ook distributiestrategieën gebruikt werden op de manier van Antoinette Bourignon. Deze wat doorschietende mystica zette voor eigen rekening drukkers in in wier fonds haar titels pasten. Bovendien zond ze prospectussen en exemplaren van haar werk in commissie aan libraires, bekostigde ze zelf advertenties in kranten en werkte ze met stoklijsten met verkooppunten.³²⁷

Het is de tijd dat de mystiek naar de gedaante van een eigen theologie evolueert, afstand doet van de redenerende objectiviteit. Begrijpen wordt beleven: “In het zoeken naar God stapt men over van een sacrale zijnsleer naar een spirituele psychologie.”³²⁸ In de genadestrijd is het augustinisme voor Cornelius Jansenius een systeem, een traktaat, voor Saint-Cyran een spiritualiteit.³²⁹ Frankrijk beleeft de tijd van wat H. Bremond de “invasion mystique” en de “conquête mystique” noemt.³³⁰ In woorden die minder naklank vonden, spreekt L. Cognet in een Duits handboek over die invasie in termen van een “leidenschaftliche Vorliebe dieser Zeit für die Mystik.”³³¹ Elders wordt het katholieke reveil “cultureel totalitair”

³²⁵ Gecit. in: Boge, *Literatur*, 128.

³²⁶ *Ibid.*, 547-548, nr. 300; 187-202 voor een overzicht van het assortiment van Friessem; zie ook Id., ‘Friessem und Hänlin’.

³²⁷ De Baar, *Bourignon*, 276-280, 289-290; Id., ‘Publicatiestrategieën’.

³²⁸ Steggink, ‘Franse mystiek’, 739.

³²⁹ Cognet, ‘Das kirchliche Leben in Frankreich’, 32-33.

³³⁰ De titels van de delen II (*Invasion*) en III-VI (*Conquête*) van zijn *Histoire*.

³³¹ Cognet, ‘Das kirchliche Leben in Frankreich’, 86.

genoemd. Ze wil de “wereld” tot “een voorafschaduwing maken van de hemel.”³³² Dat is het juiste woordgebruik. Immers, mystiek wil één maken, onverdeeldheid (*unio*); strikt genomen kent ze geen compromissen, is ze dus letterlijk totalitair. Cognet spreekt dan ook over de Franse beweging als een

“mystisch geprägtes spirituelles Forum, für das die letzte Erfüllung des inneren Lebens unmittelbar, alle geschaffenen Vermittlungen und selbst die Menschheit Christi übersteigende Einheit mit der göttlichen Wesenheit ist.”³³³

Gelijkop met deze mystieke bloei, en natuurlijk ook causaal daarmee verbonden, ging het in de wereld zelf *crescendo* met het kloosterwezen. In de Zuidelijke Nederlanden bevorderden de aartshertogen de stichting van nieuwe huizen, overigens niet zonder voor invloed in het bestuur ervan te zorgen. Er werden niet alleen nieuwe kloosters gesticht, er ontstonden ook nieuwe ordes. De jezuïeten zijn daarvan natuurlijk het meest in het oog springende voorbeeld. Al sinds 1542 in de Nederlanden aanwezig, verdubbelde hun aantal huizen in het zuiden tussen 1598 en 1640.³³⁴ Al deze stichtingen trokken vele nieuwe roepingen aan. Die nieuwe bevolking van kloosterlingen genereerde een heel eigen hausse aan theologisch-literaire productie. In de aanvragen die bij de Geheime Raad worden gedaan voor boekprivileges, verdwijnt vanaf ongeveer 1630 het aandeel van boeken van lekenauteurs achter dat van door clerici geschreven boeken.³³⁵ De jezuïeten voeren de boventoon. Onder hen blijken vooral de mannen die met de opleiding van novicen belast waren, uiterst vruchtbare schrijvers te zijn.

De ‘Parijse kring’ die aan het begin van de zeventiende eeuw zoveel hervormers-mystici ontving – Pierre de Bérulle, Franciscus van Sales, Benedictus van Canfield – en waar zoveel hervormingen en kloosterstichtingen uit voortkwamen, had als raadsman dom Richard Beaucousin, een kartuizer.³³⁶ In de bibliotheek van zijn Roermondse confraters is de enorme toename in aantallen nieuw op de markt verschenen boeken nadrukkelijk aanwezig. De auteurs van wie de Roermondse kartuis drie of meer in deze jaren verschenen titels bezat, zijn voor het overgrote deel tijdgenoten. Geboren in de late zestiende

³³² Porteman en Smits-Veldt, *Nieuw vaderland*, 271.

³³³ Cognet, ‘Das kirchliche Leben in Frankreich’, 86.

³³⁴ Persoons, ‘Panorama’.

³³⁵ Soenen, ‘Impression et commerce des livres’, 88-89.

³³⁶ Steggink, ‘Franse mystiek’, 740; Id., ‘Beaucousin’.

eeuw, vallen hun productieve jaren in de eerste decennia van de zeventiende eeuw. De hele grote naam onder hen is die van Franciscus van Sales.³³⁷ Juist van hem heeft een onbekende hand achterin de Keulse bibliotheekcatalogus van rond 1695 een citaat opgetekend: “aut amor, aut furor est, qui te mi Christe peremit / est amor, et furor est: hic meus, ille tuus.”³³⁸

Ook andere canonieke auteurs als Robertus Bellarminus en Leonardus Lessius – ieder sterk op meerdere terreinen van de theologie – komen in de Roermondse kartuizerbibliotheek voor met een aantal werken op mystiek vlak.³³⁹ De kern van het corpus wordt gevormd door een groot aantal ‘kleinere’ regulieren-schrijvers, in de regel actief in de Zuidelijke Nederlanden, Frankrijk of Spanje, een enkeling in de Duitse landen.

Onder deze titels is ook een klein aantal van hooguit enige tientallen pagina's die in grote aantallen exemplaren in de bibliotheek staan, maar beantwoorden aan de boekhistorische wet die zegt dat van efemeer drukwerk in hoge oplages de kans het grootste is dat er nog maar lage aantallen exemplaren, of helemaal geen, tegenwoordig nog bewaard zijn. Dit is ook het geval met drie titels aan het einde van rubriek M. Het gaat om een psalmenbewerking (zestien exemplaren) van dom Antonio, prior van Crato, die rond 1580 Portugees kroonpretendent was, een Latijnse vertaling van de *Quattro massime di cristiana filosofia* van de Italiaanse jezuïet Giovanni Battista Manni (zeven exemplaren) en een bibliografisch helemaal nergens meer identificeerbaar werk onder de titel *Méditation devote ou explication sommaire de l'oraison que nous a enseigné le filz de Dieu Jesus Christ Nostre Seigneur* in maar liefst 64 exemplaren.³⁴⁰ Gezien de aantallen gaat het hier vermoedelijk om titels die door de monniken in de cel gelezen werden, hetgeen wel past bij het kleine formaat en de geringe omvang.³⁴¹

Manni was jezuïet; deze orde was het sterkst vertegenwoordigd in de productie van geestelijke literatuur.³⁴² Voor Bethlehem zijn het meest kenmerkend de geografisch zeer wijd en in hoge oplages in vele talen verspreide titels. Behalve de enkele titels aan vluchtig drukwerk in vele dubletten, zijn dat vooral de meer substantiële boeken in enkele exemplaren. Een eerste voorbeeld is de productie van de Duitse jezuïet en

³³⁷ M 228, 233, 473, 1028-1033.

³³⁸ *Cat. O. Cart. Col.*, achterschutblad.

³³⁹ M 236-240, 608-613, 733, 1176, 1185-1188 (Bellarminus), 759-767 (Lessius).

³⁴⁰ M 1471-1486, 1490-1496, 1498-1561; Mellinato, 'Manni'.

³⁴¹ Zie Finger, 'Kartäuserbibliotheken'.

³⁴² Zie ook o.a. Martin, *Religion des livres*, 105 e.v.

hofpredikant van Maximiliaan I van Beieren, Hiëremias Drexel van wiens 29 delen preken alleen al op de Münchense persen 170.000 exemplaren gedrukt werden. De oplages van zijn boeken kregen een extra impuls doordat ze ook als geschenk aan de leden van de door de jezuïeten geleide Maria-congregaties weggegeven werden.³⁴³ Bethlehem bezat van deze veelschrijver de *Opera* in een folio- en een kwarto-uitgave, evenals twee of drie exemplaren van elk van de in de jaren 1630 en 1640 verschenen afzonderlijke bundels in duodecimo, onveranderlijk op de markt gebracht onder allegorische of metaforische titels als *Gymnasium potentiae* of *Zodiacus christianus*.³⁴⁴

Onder de ordegenoten van Drexel die ook in de Roermondse kartuizerbibliotheek voorkomen, zijn vele novicenmeesters. Niet verwonderlijk: uit hoofde van hun functie besteedden zij uitgebreid aandacht aan de clericale spiritualiteit van de aan hen toevertrouwde aspirant-ordegenoten. De in druk gegeven vruchten daarvan konden zonder heel veel aanpassing tot geestelijk voedsel van kloosterlingen dienen. Eén zo'n auteur is de Spaanse jezuïet Alfonso Rodriguez. Zijn *Exercitium perfectionis et virtutum christianarum* in drie delen is in vijf exemplaren van de Latijnse editie en één exemplaar van de Nederlandse aanwezig.³⁴⁵ Het is Rodriguez' enige grote zelf gepubliceerde werk, maar bijzonder succesvol. In de negentiende eeuw stonden kloostercongregaties hem als enige spirituele auteur toe en rond 1920 was zijn werk nog de gangbare geestelijke lezing in het Warmondse seminarie.³⁴⁶ Rodriguez' oefeningen vormen geen systeem, maar een praktische leidraad, ontstaan uit de door de auteur aan novicen gegeven geestelijke conferenties.³⁴⁷

Net als Rodriguez was zijn ordegenoot Luis de Puente geboren in Valladolid, zestien jaar later. In dezelfde stad studeerden zij allebei filosofie, in Salamanca allebei theologie. In de laatste stad gaf De Puente in de jaren 1590 les aan jezuïeten-studenten. De overwegingen die hij hen daar meegaf, vormen in druk de *Meditationes* waarvan Bethlehem een aantal exemplaren bezat; één ervan, een kwarto, stond direct naast het *Exercitium* van Rodriguez.³⁴⁸ De Puente's meditatieën zijn in zes parten verdeeld. Het eerste verhoudt zich tot de *via purgativa*, de volgende drie tot de *via illuminativa* en de laatste twee dan vanzelfsprekend tot de *via*

³⁴³ Brucker, 'Drechsel'; Bailly, 'Drexelius'.

³⁴⁴ M 1-3, 68, 894-994.

³⁴⁵ M 91-95, 241-243.

³⁴⁶ Leenders, *Katholicisme*, 112-113 en n. 11 ald.

³⁴⁷ Grausem, 'Rodriguez'; Ruiz Jurado, 'Rodriguez'.

³⁴⁸ Brucker, 'Du Pont'; Fonck, 'Puente'; Nicolau, 'La Puente'; M 96-99, 315-327.

unitiva. De meditatie is intellectueel van opzet en prenten de waarheden van Openbaring en Traditie in, maar de auteur vermengt er zoveel gebeden in dat ze niet alleen de ratio aanspreken.³⁴⁹

In 1599 benoemt de jezuïetengeneraal Claudio Acquaviva inspecteurs voor de Spaanse provincies, met als bijzondere taak het verbeteren van de observantie in de huizen. Voor Andalusië benoemt hij Rodriguez, voor Castilië De Puente en voor Toledo Luis de Palma, een andere Spaanse jezuïetenauteur van wie Bethlehem werken bezat. Het betreft de *Praxis et brevis declaratio viae spiritualis*, in Antwerpen in 1637 bij Balthasar Moretus uitgegeven, een verkorte versie van de *Camino espiritual*, dat zelf weer gebaseerd was – zoals de ondertitel ook aangeeft – op de *Geestelijke oefeningen* van Ignatius van Loyola.³⁵⁰

Overigens waren natuurlijk ook Rodriguez' *Exercitium* en De Puente's *Meditationes* zeker niet vreemd aan het grondleggende werk van hun ordestichter. Heel deze intertekstualiteit van Ignatius' gemeenschap is een belangrijke achtergrond van de forse toename aan mystieke literatuur van de Roermondse kartuizerbibliotheek in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Hierop wijzen alleen al de drie exemplaren van een anthologie die in de titel als drie belangrijkste auteurs Ignatius zelf, Vincent Bruno en Joannes Busaeus noemt. Bethlehem bezat vanzelfsprekend Ignatius' *Oefeningen*, maar zeker ook de klassieke, talloze malen herdrukte *Meditationes* van Bruno en het *Enchiridion piarum meditationum* van Busaeus, de laatste stonden vlak vóór het werk van Ignatius.³⁵¹

Luis de Palma is ook de vertaler van de *Medicus religiosus* van de hand van zijn Italiaans-Vlaamse confrater Carolus Scribani, één van de titels van deze auteur in de Bethlehem-bibliotheek.³⁵² Ook hij heeft zich als leraar-pedagoog – hij was onder andere studieprefect en rector van het Antwerpse huis – voor zijn orde verdienstelijk gemaakt. De ervaringen die hij in die functies opdeed legde Scribani – op verzoek van zijn vriend de benedictijnenabt van Liessies Anton de Winghe – vast in de *Medicus religiosus* en in de *Superior religiosus*.³⁵³ Het eerste werk handelt over de remedies tegen de fouten in het kloosterleven, het andere over de leiding over een kloostergemeenschap. Daarnaast bezat Bethlehem van Scribani ook de *Meditationes*.³⁵⁴ Ook Scribani gebruikt, in zijn onderscheid naar de

³⁴⁹ Nicolau, 'La Puente', k. 267.

³⁵⁰ Rodriguez Molero, 'La Palma'; M 477-482.

³⁵¹ Resp. M 1333-1334, 1324-1330, 641-645, 652, 703-705; zie ook M 638-639; Olphe-Galliard, 'Bruno'; Brucker, 'Busée'; Daniels, 'Busée'.

³⁵² M 246; Rayez, 'Scribani'; Brouwers, *Scribani*.

³⁵³ M 248-249.

³⁵⁴ M 415-417.

toestand en bekwaamheid van de persoon, de analogie van de drie *viae*, waarbij voor iedere gesteldheid een andere meditatieweg geldt.³⁵⁵

Net als andere jezuïetenschrijvers stond Scribani achterdochtig tegenover, in de woorden van zijn biograaf, “mystieke gebedstoestanden”, is hij omzichtig met “mysticisme”, uit vrees voor “illusie en zelfbedrog.” Liever hanteert de auteur een “spiritualiteit van actieve deugdenverwerving”.³⁵⁶ Het is het “humanisme chrétien” dat deze auteurs delen, en waartoe ook de Franse jezuïet Jean Bourgeois zich bekende. Van hem bezat Bethlehem de *Vitae passionis et mortis Jesu Christi mysteria pys meditationibus et aspirationibus exposita* dat in de afbeelding van de rouwende Maria Haar niet meer laat wenen.³⁵⁷ Bethlehem bezat ook *La cour sainte*, in het Frans en in het Latijn, van Bourgeois’ confrater en landgenoot Nicolas Caussin, biechtvader van Lodewijk XIII en van vele andere leden van de Parijse elite, die een pleidooi hield om clerici een belangrijkere rol bij het landsbestuur – aan het hof – te verlenen.³⁵⁸ De blijmoedige wereldaanvaarding van Caussin getuigt van de optimistisch-realistische visie zoals die ook door Franciscus van Sales werd verwoord. Niet verwonderlijk daarom dat Caussin een *Traité de la conduite spirituelle selon l’esprit du Bienheureux François de Sales* publiceerde.³⁵⁹

De hier bedoelde boeken waren vaak een bijproduct: ze bestonden uit uitgewerkte lespraktijk. Bethlehem bezat van de in Amsterdam geboren jezuïet – hij bekleedde diverse didactische en pedagogische functies in de huizen in Mainz, Würzburg en Keulen –, Maximiliaan Sandaeus vijf boeken, hij schreef er zo’n 75, van tussen 200 en 800 pagina’s, naar de mode van de tijd gelardeerd met talloze symbolische vergelijkingen en allegorieën. Niet voor niets, en niet zonder trots, schreef hij van zichzelf “quot annos vixi, tot libros scripsi”.³⁶⁰

In hetzelfde jaar 1597 waarin Sandaeus het noviciaat begon, deed dat ook Antoine Sucquet, de eerste in Rome, de tweede in Doornik. Sucquet is novicenmeester geweest in Antwerpen en Mechelen en heeft ook de latere heilige Joannes Berchmans onder zijn leerlingen gehad. In zijn bestuursfuncties is Sucquet bijna bij voortduring in nauw contact geweest met Carolus Scribani.³⁶¹ Bethlehem bezat van Sucquet onder andere diens

³⁵⁵ Brouwers, *Scribani*, 321 e.v.

³⁵⁶ *Ibid.*, 330, 332.

³⁵⁷ Daeschler, ‘Bourgeois’; Viladesau, ‘Bourgeois’; M 219-221.

³⁵⁸ Chérot, ‘Caussin’; Olphe-Galliard, ‘Caussin’; M 264-268, 693.

³⁵⁹ Olphe-Galliard, ‘Caussin’, k. 372.

³⁶⁰ Andriessen, ‘Sandaeus’; Grausem, ‘Sandaeus’; Faesen, ‘Sandaeus’; M 1049-1053. Zie ook Guiderdoni-Bruslé, ‘Discours mystique’, 970-973.

³⁶¹ De Smet, ‘Sucquet’; Brouwers, *Scribani*, register, i.v.

Via vitae aeternae in een aantal exemplaren.³⁶² Het werk is niet volgens de drie *viae* opgebouw, maar volgens de klassieke indeling in beginners, gevorderden en volmaakten. Het is geen systeem, geen doctrine, maar een praktische handleiding in het spirituele leven, gefaciliteerd door een ruime hoeveelheid gravures.³⁶³

Met de spirituele productie van de groep van Spaanse, Duitse, Franse en Zuid-Nederlandse jezuïetenleraren is een belangrijke bron van de groei van de Bethlehem-bibliotheek in de eerste helft van de zeventiende eeuw gegeven.³⁶⁴ In een convoluut met de *Hortulus Mariae* van François de la Croix, nog een Franse jezuïetenauteur, bevond zich in de Roermondse kartuizerbibliotheek de *Libellus de methodo examinandi interiorem animae spiritum et profectum* van de ongeschoeide karmeliet Thomas a Jesu.³⁶⁵ De jezuïeten waren dus natuurlijk ook niet de enige auteurs. Ook de leden van de theresiaanse karmel schreven, al waren ze met veel minder. Twee zijn er onder de auteurs in rubriek M in deze periode die met drie of meer nummers vertegenwoordigd zijn. Ook Thomas a Jesu is docent en novicenmeester geweest. Na zijn “conversion misionera”³⁶⁶ vertrekt hij naar de Spaanse Nederlanden en sticht er tien mannen- en zes vrouwenconventen. Ook schrijft hij er een aantal van zijn belangrijkste spirituele werken, titels die ook (zoals *De contemplatione divina*, *De oratione divina*) onderdeel uitmaakten van de collectie van Bethlehem.³⁶⁶

Tijdens zijn verblijf in het convent van Alcala werd Thomas a Jesu in zijn plannen voor nieuwe stichtingen gesteund door zijn confrater Joannes a Jesu Maria.³⁶⁷ Van de laatste auteur bezat Bethlehem de *Instructio novitiorum*, in negen exemplaren maar liefst.³⁶⁸ Net als Thomas a Jesu is ook hij een uiterst vruchtbaar schrijver geweest.³⁶⁹ Beide auteurs – hoewel de eerste meer dan de laatste – werden in hun tijd al beschouwd als de directe erfgenamen van Theresia van Avila en Joannes van het Kruis. Hun werken zijn ook geen teksten waaruit de individuele gesteldheid van de auteur zou mogen blijken. Ze representeren een

³⁶² M 169-172, 175, 1403-1406.

³⁶³ De Smet, ‘Sucquet’.

³⁶⁴ Nog genoemd zouden kunnen worden: de Litouwer Nicolaus Lancicius (M 35-36, 404), “éducateur spirituel” (Liuina, ‘Lancicius’, k. 184) die past in de rij van Rodriguez, De Palma, De Ponte (Ibid., k. 186), François de la Croix (M 1059, 1061-1062), de Brit Jacob Munford (M 1103-1110), onder andere rector in Luik (Edwards, ‘Munford’) en Joannes Eusebius Neuremberg (M 382-385, 472).

³⁶⁵ M 1059.

³⁶⁶ Mercier, ‘Thomas de Jésus’; Diez, ‘Thomas de Jésus’ (cit. in k. 834); M 206-211, 615, 847, 849-870.

³⁶⁷ Diez, ‘Thomas de Jésus’, k. 834.

³⁶⁸ M 625-635, 1202-1205.

³⁶⁹ Strina, ‘Jean de Jésus-Marie’.

generieke gedachte. De *Instructio novitiorum* is een toepassing van de regelgeving van het Concilie van Trente op het terrein van de vorming van jonge geestelijken. Het boek kent een eenvoudig plan. De fundamenteën van de opvoeding van novicen vormen de constituerende delen van het werk: de mortificatie van de zinnen, de verwerving van de deugden, het gebed en de werken in het kloosterleven.³⁷⁰

Een op het punt van wereldaanvaarding in de geest van Franciscus van Sales in de ogen van sommigen tot karikatuur doorgeschoten auteur is de Franse jezuïet – ook zijn werk was het resultaat van zijn docentschap – Paul de Barry, van wie Bethlehem vijftien boeken bezat.³⁷¹ In zijn gedrevenheid om aan de praktische behoeftes van zoveel mogelijk gelovigen tegemoet te komen, liep hij felle, ook ridiculiserende aanvallen op van Blaise Pascal en Pierre Nicole.³⁷² Bremond begrijpt heel goed dat Pascal, in zijn negende *Lettre provinciale*, De Barry tot slachtoffer koos: “Simplet, béat, le Père a le don d’égayer tout ce qu’il touche.”³⁷³

Kwalificaties als deze, uit de monden van dergelijke betrokkenen, doen vragen naar de positie van de monniken van Bethlehem op de lijn waarop exclusieve leer en strenge moraal aan de ene en generositeit in het dogma en praktische zin in de ethiek aan de andere kant gepositioneerd staan. Een polarisatie die juist ook in deze periode tot ontbranding kwam. De titels in de boekencollectie laten geen uitspraak toe over de theologische richtingkeuze van de Roermondse kartuizers, als het al niet zo is dat zij, door de bank genomen, tot de derde, neutrale, of indifferente, partij behoorden.³⁷⁴

De galerij van jezuïetenauteurs in de Bethlehem-bibliotheek die hier getoond is, lijkt wél op een richting te wijzen. Maar zo helder lagen de scheidslijnen toch ook niet. Een tijd- en landgenoot van Scribani is Joost Andriess. Van hem bezat Bethlehem de *Perpetua crux sive Passio Jesu Christi a puncto Incarnationis ad extremum Vitae*, dat de auteur schreef op instigatie van Jacob Boonen, de Mechelse aartsbisschop die tenminste nooit als vriend van de inclusivistische partij bekend heeft gestaan.³⁷⁵

Joannes a Jesu Maria legt in zijn werk een nadruk op de onmisbaarheid van de menselijke inspanning in het spirituele.³⁷⁶ In het ook voorkomen

³⁷⁰ Ibid., k. 578.

³⁷¹ M 72-73, 281-283, 539, 825-831, 1381-1382.

³⁷² Olphe-Galliard, ‘Barry’.

³⁷³ Bremond, *Histoire*, I, 328-329, n. 1.

³⁷⁴ Thissen, ‘Boek, cel en wereld’, 134.

³⁷⁵ De Moreau, ‘Andriess’; Catellani, ‘Andries’; zie voor Boonens stellingname bijv. Ceyssens, ‘Theologisch denken’, 425, 427; M 1255-1257, 1430.

³⁷⁶ Strina, ‘Jean de Jésus-Marie’, k. 578.

van auteurs van de 'humanistische' richting, liggen argumenten voor het constateren van een afzijdige opstelling. Men bezat boeken om andere redenen, bijvoorbeeld omdat ze van een andere monnik van Bruno waren. Bethlehem bezat van de Spaanse kartuizer Antonio de Molina drie exemplaren van diens *Instructio sacerdotum* en zes van de *Exercitia spiritualia*.³⁷⁷

Antoine Arnauld sloot zich graag aan bij de aanvallen van Pascal en Nicole op Paul de Barry.³⁷⁸ Het schijnt dat dezelfde Arnauld tot de conceptie van zijn befaamde *De la fréquente communion* werd aangezet door De Molina's *Instructio*, waarvan hij de inhoud wilde bestrijden.³⁷⁹ Hoe dan ook is het een erg succesvol werk geweest: al direct na de eerste editie begonnen herdrukken en vertalingen te verschijnen. De aartsbisschop van Burgos, Antonio Zapata, maar ook Antoine Godeau, bisschop van Grasse – vriend van Arnauld overigens – schreven het hun priesters voor.³⁸⁰

Een andere auteur in de collectie van Bethlehem, de benedictijnenproost van Afflighem Benedictus van Haeften, mag zeker onder de rigoristen geteld worden. Tot zijn vrienden behoorden niet alleen Cornelius Jansenius zelf, maar ook aartsbisschop Boonen, Libert Froidmont en Henri Calenus. Sterker nog, de aanwezigheid van deze figuur bij de plechtige viering van de hervorming van Van Haefkens abdij in 1628 zou later door de vijanden als een jansenistische conspiratie beschouwd worden.³⁸¹ Van Van Haeften bezat Bethlehem zijn *Venatio sacra sive de arte quaerendi Deum* (in twee exemplaren) en de *Schola cordis, sive aversio a Deo cordis ad eundem reductio et instructio*. Beide richten zich vooral op een monnikenpubliek. En daarom, eerder dan om hun genadetheologische keuze, zijn het natuurlijk typisch geschriften die in de bibliotheek van de Roermondse kartuizers thuishoorden.³⁸²

Priester gewijd door de al een aantal malen genoemde Boonen werd Michaël Zachmoorter. Bethlehem bezat zijn beide bekendste werken, de *Sponsus sanguinum ofte den bloedighen bruydegom onser zielen* en de *Thalamus sponsi oft t'bruydegoms beddeken*.³⁸³ Zachmoorter is een contrareformatorische figuur, een held van de zielzorgelijke praktijk, die

³⁷⁷ M 268-270, 1258-1263. De bewering van Van de Vorst, 'Passage', 28, n. 153 "qu'au XVIIe siècle les Chartreux étaient familiarisés avec les Exercices de S. Ignace" wordt hiermee, voor zover nodig, meer dan bekrachtigd.

³⁷⁸ Olphe-Galliard, 'Barry', k. 1253.

³⁷⁹ Autore, 'Molina', k. 2090.

³⁸⁰ Devaux, 'Molina', k. 1480; Broutin, 'Godeau', k. 545.

³⁸¹ Pil, 'Haeftenus', k. 24.

³⁸² Ibid., k. 26; M 28-29, 349.

³⁸³ M 397, 720-721.

in de eerste decennia van zijn 48 jaar als landdeken van Deinze tijd over had om de kruiswegdevotie van Akkergem – die hij als pastoor daar bevorderde – literair vorm te geven in negentien meditaties (*Sponsus sanguinum*) en de voorbereiding ervan (*Thalamus sponsi*).³⁸⁴ Als uitzondering bevestigt hij de regel dat het Latijn heerst in de bibliotheek van Bethlehem. Zachmoorters werk zal meer gehoor hebben gevonden onder een minder geleerd publiek van devote leken en niet het minst onder begijnen en kloppen.³⁸⁵ Ook bevestigt de uitzondering Zachmoorter de regel dat de boekproductie aanwezig in de collectie van Bethlehem vooral aan kloosterlingen te danken was.

Nog zo'n uitzondering was Jacob Merlo-Horstius, wiens *Paradisus animae* – in het bezit van Bethlehem aanwezig –, in de Franse vertaling door Nicolas Fontaine, van Port-Royal, door een aantal Franse bisschoppen om de vermeende jansenistische inhoud veroordeeld werd.³⁸⁶ Ook Merlo-Horstius is een verdienstelijk wereldheer geweest; hij was parochiepriester in Keulen, en zijn herderlijke exemplariteit mag wel aangetoond worden aan het feit dat hij stierf aan een infectie opgelopen bij een ziekte. Zijn ruim twee decennia pastoraat gebruikte Merlo-Horstius om te schrijven, al verschenen niet alle werken in druk. Hij vervaardigde niet alleen origineel werk, maar bezorgde ook een gezaghebbende editie van Bernardus' *Opera* en van Thomas a Kempis' *Imitatio Christi*, beide ook in de collectie van Bethlehem aanwezig.³⁸⁷

Het is niet waarschijnlijk dat Bethlehem de boeken van Merlo-Horstius bezat omdat de auteur tot de vrienden van het klooster behoorde.³⁸⁸ Deze auteur behoorde, als uitzondering, met Zachmoorter, tot de vele productieve auteurs die in de eerste decennia van de zeventiende eeuw de in hun *otium*, maar veelal als resultaat van de verplichtingen verbonden aan hun ambt, opgestelde teksten naar de uitgevers konden brengen. Dat deze auteurs met zovelen waren en hun productie omvangrijk en vaak snel in hoge aantallen verspreid kon worden, maakte dat de bibliotheek van Bethlehem in de jaren 1610-1660 een enorme groei zag in ook, maar vooral, de ascetische en mystieke literatuur. De sporen van het debat tussen strengen en milden, dat in deze tijd zoveel aandacht opeiste, laten niet toe een keuze van de monniken van Bethlehem voor de ene of de andere richting vast te stellen.

³⁸⁴ Andriessen, 'Zachmoorter'.

³⁸⁵ Porteman en Smits-Veldt, *Nieuw vaderland*, 479-483.

³⁸⁶ M 1215-1218, zie ook M 1220-1222, 1224.

³⁸⁷ Amann, 'Merler'; Ampe, 'Merlo'; C 78, M 1163. Niet genoemd nog van de contemporaine auteurs met drie of meer nummers zijn: de franciscanen Alphonsus Madriliensis (M 832, 835-845) en Bartholomeus Salutius (M 879-889, 891-893) en Franciscus van Sales (*supra*, n. 337).

³⁸⁸ Zie par. VI.2.1.

Behalve de ‘theologia ascetica et mystica’ is er nog een aantal andere rubrieken in de eerste, theologische klasse die een groei kenden nog groter dan die van de bibliotheek als geheel: dit zijn de rubrieken E (scholastiek), G (moraal) en K (geschiedenis). De eerste is de kleinste en kent ook inhoudelijk de minste gelijkenis met G, K en M. De scholastiek kon zo sterk groeien omdat het een kleine rubriek was. Tot 1610 nam het met 53 boeken zo’n 4% van het totaal in. Tussen 1610 en 1660 verdubbelde het aantal, ten opzichte van alleen de periode 1575-1610 verviervoudigde het aantal per jaar zelfs. Omdat echter de rest van de bibliotheek ook fors groeide, nam het aandeel van rubriek E tussen 1610 en 1660 licht af van 4% naar 3%.

En feitelijk is die groei dan nog vertekend. Want een belangrijk deel van de toename wordt gevormd door de 21 delen *Opera* van Albertus Magnus, de eerste volledige editie van zijn werken.³⁸⁹ Deze acquisitie zegt weinig. Het werk van een theoloog van deze statuur kon Bethlehem bezwaarlijk niet aanschaffen. Met Albertus wordt in de regel Thomas van Aquino genoemd. En rondom die autoriteit beweegt zich ook het overige van de aanwas in deze rubriek. Die aanwas bestaat nagenoeg uitsluitend uit de zeventiende-eeuwse commentaren op de *Summa theologiae* – uit deze periode stamt ook een exemplaar ervan in de Keulse folio-editie van 1622 –: Leonardus Lessius, en diens grote Spaanse ordegenoten Rodrigo de Arriaga en boven allen de *doctor eximius* Franciscus Suarez.³⁹⁰ De titels van deze drie plus de *Opera* van Albertus tellen samen alle nummers in de scholastiekrubriek die in deze periode verworven werden.

De grote Suarez was niet alleen speculatief theoloog, vanuit de zuivere metafysiek extrapoleerde hij zijn gedachten ook naar de moraal.³⁹¹ Dat werk bezat Bethlehem ook, net als dat van Joannes de Lugo die op soortgelijke wijze te werk ging.³⁹² Rubriek G, de ‘Theologia moralis’, groeide eveneens beduidend sterker dan de bibliotheek als geheel en verviervoudigde bijna de aanwas van 1575-1610. Bedroeg het aandeel per 1610 nog slechts 3%, door een onevenredig groot aandeel in de groei (12%) steeg dat naar 6%. Daarmee werd het de op drie (I, K en M) na grootste rubriek.

Dit is natuurlijk goed te plaatsen tegen de achtergrond van de macro-ontwikkelingen in de kerk. Door de voortschrijdende doorvoering van de Trentse voorschriften, die de zielzorg tot eerste prioriteit verhieven,

³⁸⁹ E 55-75.

³⁹⁰ E 1, 4-8, 24-54, 79-84.

³⁹¹ Bijv. Ploumen, ‘Suarez’.

³⁹² G 32-35, 157-158, 205; Bernard, ‘Lugo’.

ontstond een groeiende behoefte aan, een groeiende markt voor, systematisering en ook praktische uitwerking van de *casus conscientiae* en de *resolutiones* daarvan. Tegelijkertijd nam ook de productie – net als in andere vakken, zoals de mystiek – sterk toe. Vele regulieren immers, maar zeker ook wereldheren, hadden tijd en gelegenheid om hun ervaringen en studieresultaten om te werken in een voor collega-zielzorgers bruikbaar formaat. De boeken die Bethlehem in deze periode in deze disciplines aanschafte zijn daar zonder uitzondering voorbeelden van.

De moraaltheologen gingen graag systematisch-encyclopedisch te werk. Hun studies beoogden een zo compleet mogelijk overzicht te geven, waarbij alleen de detaillering en het aantal uitgewerkte *casus* verschilden. Het valt niet te loochenen dat veel van deze systematici, ook die wier werk in de bibliotheek van Bethlehem aanwezig was, in de regel voor de ‘gemakkelijke’ oplossingen opteerden. Een aantal jezuïeten onder hen prijkten op de slachtofferlijst van Pascals *Lettres provinciales*. De bekendste onder dezen is wel de Spanjaard Thomas Sanchez die om de expliciete beschrijvingen in zijn *De matrimonio* ook door Saint-Cyran, Camus en ook Pierre Bayle bekritiseerd werd. Théophile Raynaud verdedigde Sanchez tegenover Saint-Cyran met het epitheton “”gravissimus auctor et in morali theologia aevo suo facile princeps.””³⁹³ De teksten van deze theologen functioneerden inderdaad als autoriteiten: zielzorgers konden hun werk raadplegen, zich erop verlaten voor de absolutiepraktijk. De aanvallen troffen dan ook doel: ze richtten zich op de gezaghebbende, veelgelezen werken zoals dat van Sanchez, maar ook van Thomas Tamburini, Bethlehem bezat zijn *Methodus expeditae confessionis*, en van Antonius de Escobar y Mendoza van wie Bethlehem zijn moraaltheologische *summa*, het *Liber theologiae moralis*, bezat.³⁹⁴

Andere grote systematici uit Ignatius’ orde in de Bethlehem-bibliotheek kwamen niet voor in de *Lettres provinciales*, maar neigden in hun vele malen uitgegeven werk wel naar de probabilistische of laxistische kant. Dat geldt voor Paul Laymann, docent moraal in Ingolstadt, München en Dillingen, in zijn succesvolle hoofdwerk *Theologia moralis*, voor Hermann Busenbaum, docent en rector in München en Hildesheim, wiens *Medulla theologiae moralis*, een echt handboek, tot 1670 45 edities beleefde, en voor Joseph Agostini, Italiaan, en zijn *Brevis notitia eorum quae scitu necessaria vel valde utilia sunt confessarys* – net als de meeste andere in deze rubriek een heldere, weergevende titel.³⁹⁵

³⁹³ Brouillard, ‘Sanchez’, k. 1080 e.v., 1084 (cit.); G 26-28, 261.

³⁹⁴ Id., ‘Tamburini’; Brucker, ‘Escobar’; Bailly, ‘Escobar’; G 30, 82, 119-122, 306-312.

³⁹⁵ Bernard, ‘Laymann’; Brucker, ‘Busenbaum’; Sommervogel, ‘Agostini’; G 4-5, 88-89, 146-147, 215-216, 254-255, 258-259, 322-325.

De gemakkelijke richting was niet voorbehouden aan de jezuïetenauteurs. De feillant Pierre de Saint-Joseph – Bethlehem bezat van hem twee titels in in totaal vier exemplaren – behoort tot de allereerste critici van de *Augustinus*, viel later de vijf proposities aan, evenals het vermeende onderscheid tussen feit en recht, en nog later de tegenstanders van het *Formularium*. Niet voor niets wordt hij een ‘gedecideerd molinist’ genoemd.³⁹⁶

Op dat punt minder uitgesproken is de Italiaanse theatijn Antonin Diana, wiens *Resolutiones practicae* in maar liefst vijftien exemplaren (van verschillende edities) in de Bethlehem-bibliotheek te vinden waren.³⁹⁷ De veelschrijvende recollect, docent en bestuurder in zijn orde Pierre Marchant – Bethlehem bezat zijn *Tribunal sacramentale* – is de enige auteur van wie gezegd kan worden dat hij gereserveerd stond tegenover het probabilisme, er eisen aan stelde.³⁹⁸

De aanwas in de collectie moraaltheologie uit deze periode wordt compleet gemaakt door de antwoorden en oplossingen in de vraagstukken omtrent de zielzorg aan reguliere geestelijken: de *Quaestiones regulares et canonicae* van de franciscaan Manuel Rodriguez en de *Responsiones casuum moralium* van zijn ordegenoot Laurent Portel.³⁹⁹

De laatste rubriek die over de periode 1610-1660 sterk groeide, was die van de geschiedkunde, K. Op de mystiek na is het in deze periode de grootste met 19%. Daarmee steeg het aandeel van 10% naar 15%; K werd daarmee, in de plaats van de preken (I), de op één na grootste rubriek. De groei was met 223% dan ook veel groter dan die van alle rubrieken samen (117%).

De scheiding tussen K en M is deels kunstmatig. In de oefeningen en overwegingen zoals die de lezer werden voorgehouden in de mystieke en ascetische verhandelingen, was dezelfde functionaliteit terug te vinden als in de historische werken. In de laatste ging het voor een groot deel om de voorbeeldvroomheid van reële personages uit het verleden, heiligen. Niet voor niets noemt Peeters in zijn omschrijving rubriek K de “theologia exemplaris, historiae illustratae, seu vitae Christi, B. Virginis, sanctorum, et clarorum hominum, historiae diversae etc.” En een aantal auteurs komt

³⁹⁶ Amann, ‘Pierre de Saint-Joseph’, k. 2042; G 296-300.

³⁹⁷ Ingold, ‘Diana’; G 48-69, 93, 327-337. Hier zijn ook nog te noemen het werk van Antonio Fernandez de Moura (G 149, 151, 153, 155) en Martin Bonacina (G 11-12, 226-230).

³⁹⁸ D’Alencon, ‘Marchant’; Houbaert, ‘Marchant’; G 73-78.

³⁹⁹ Amann, ‘Rodriguez’; Teetaert, ‘Portel’; G 13-16, 101, 113-114, 123-129, 340-341.

dan ook in beide rubrieken voor: onder anderen Paul de Barry en Luis de Puente.⁴⁰⁰

In rubriek K zijn de in de eerste helft van de zeventiende eeuw uitgegeven heiligenlevens in groot getal aanwezig. Het gaat dan zowel om de geleerde hagiografie – natuurlijk Joannes Bollandus' en Godfried Henschenius' *Acta sanctorum* – als ook de literair omgewerkte *vitae*, vaak gebundeld in bloemlezingen.⁴⁰¹ Een voorbeeld is het werk van de miniem Simon Martin – *Les fleurs de la solitude, cueillies des plus belles vies des saints qui ont habité les déserts tant en l'orient qu'en l'occident* – die zich vooral bewees als geestelijk schrijver en werk van Luis de Grenade vertaalde.⁴⁰² Martins werk bouwt vooral voort op de eerdere geschriften van Laurentius Surius en de jezuïet Pedro Ribadeneira, geschriften die zich ook in de Bethlehem-collectie bevonden.⁴⁰³

Behalve de anthologieën zijn er ook de levensbeschrijvingen van individuele heiligen. Het is onder andere hier, evenals binnen andere thema's in rubriek K, dat de bibliotheekbeheerders onder de Roermondse kartuizers een duidelijk geografisch georiënteerde selectie gemaakt hebben. Men had van de jezuïet Hermann Crombach het leven van de heilige Ursula van Keulen, van de Leuvense abt Josephus Geldolphus a Rijckel dat van de heilige Gertrud van Nijvel, van de jezuïet Jean Roberti dat van de heilige Hubertus, eerste bisschop van Luik en in de vertaling uit het Italiaans door Roberti's ordegenoot Hermann Hugo dat van de heilige Joannes Berchmans.⁴⁰⁴ Hier ook zijn de regionale kerkgeschiedenissen terug te vinden: natuurlijk Havens' relaas van de oprichting van de nieuwe bisdommen, maar ook een opvallend aantal titels over de Luikse kerk.⁴⁰⁵

De geschiedenis in de zin van rubriek K is feitelijk de profane, contingente variant van de mystiek in rubriek M. Het gaat er om de goddelijke manifestatie in de wereld. Niet in de laatste plaats legt de mariale literatuur daarvan getuigenis af, en ook hier is het gewestelijke bij uitstek die manifestatie. Talrijk zijn de relazen van en beschouwingen over Maria-wonderen: Justus Lipsius' *Diva Sichemiensis* en *Diva Hallensis*, van minderen de boeken over de Maria-mirakelen van 's-Hertogenbosch, van Chièvres en Tongeren, van Maastricht en van Hasselt.⁴⁰⁶

⁴⁰⁰ K 314, 320-321.

⁴⁰¹ De Schrijver 'Eruditie', 56-58; K 18-19, ook 316-317.

⁴⁰² Darricau, 'Martin'; K 28; ook 95, 203-206, 212, 235-236, 333.

⁴⁰³ K 3-6, 13-14.

⁴⁰⁴ K 65 (ook 464), 171, 186, 249.

⁴⁰⁵ K 44-45, 144, 539-540, 642-643; ook 121, 124, 183.

⁴⁰⁶ Resp. K 92 (ook 386), 243-244, 143, 191-192, 262, 335.

De historische manifestatie vond in de ruimte en in de tijd uitdrukking. Onder de martyrologia waren niet alleen de klassieke compilaties als die van Caesar Baronius, maar ook de verhalen over de martelaren van Gorcum van 1572 en de misdaden tegen christenen in de jaren 1629-1630.⁴⁰⁷ En de katholieke reformatie zelf, de eigen tijd, was al geschiedenis aan het worden. De monniken van Bethlehem konden zich spiegelen aan de levens van eminente leden van de twee nieuwe katholieke ordes van de zestiende eeuw, de ongeschoeide karmelieten en de jezuïeten: aan de levens van Theresia van Avila en haar leerlinge Anna a Jesu, Robertus Bellarminus, Leonardus Lessius, Petrus Canisius, Franciscus a Puero Jesu, Alfonso Rodriguez en Ignatius van Loyola.⁴⁰⁸

De geschiedenis van de eigen tijd was ook die van de politieke gebeurtenissen, natuurlijk niet zelden het verloop van de vele oorlogen. Hier wordt ook het hybride karakter van rubriek K duidelijk. Het is niet onverwonderlijk de heiligenlevens in dezelfde rubriek aan te treffen als niet alleen Valerius Maximus' altijd populaire *exempla* uit de Romeinse keizertijd, Titus Livius of Curtius Rufus' Alexandergeschiedenis, maar ook bijvoorbeeld de historiografie van de Opstand. Bethlehem bezat Emanuel van Meterens *Historie* (in het Frans) en Famiano Strada's *De bello Belgico* (in het Italiaans).⁴⁰⁹ Verwant aan deze contemporaine en wereldse geschiedenissen zijn ook de vele landenbeschrijvingen in de bibliotheek. Bijna vanzelfsprekend bezat men Ludovico Guicciardini's beschrijving van de Nederlanden, in twee Franse en één Latijnse versie, of Hadrianus Junius' *Batavia*, evenals Petrus Bertius' *Commentariorum rerum Germanicarum libri 3*.⁴¹⁰ Het genre landenbeschrijvingen is tot slot nergens sprekender aanwezig dan in de complete reeks 'Elzevier-Republieken', een "al vanaf het moment van hun verschijnen (...) geliefd verzamelobject."⁴¹¹

De uniformiteit, de structuur van de Elzevier-Republieken is in de rest van rubriek K ver te zoeken. Er lijkt zelfs veel meer van een soort toeval sprake te zijn in de titelkeuze. In het subgenre van de ordegeschiedenissen bijvoorbeeld komen voor een geleerd-liturgisch *Menologium* over de cisterciënzers, de *Imago primi saeculi*, nog twee historische jesuitica, twee exemplaren van Henricus Sedulius' *Historia seraphica*, een titel over de

⁴⁰⁷ K 24, 345, 359-361, 389, 408 (409 en 522); ook 201, 388, 423-424.

⁴⁰⁸ Resp. K 155, 398, 468, 156, 365, 367, 375, 497-498, 387, 477, 552-554; ook 415, 472.

⁴⁰⁹ K 17, 32, 100 (ook 225, 494, 550-551), 337, 480, 547, 560-561; ook K 31, 56, 202, 213-214, 254-255, 267, 358, 364, 391, 396, 419, 479, 524, 555-557, 627.

⁴¹⁰ K 52, 207, 514-516, 520-521.

⁴¹¹ K 526-626, Gruys, "Republieken", 79; Hoftijzer, 'Leidse studentenbibliotheken', 147; ook Id., 'Minerva's schild', 205, 240-241; Korsten, 'Elsevier and England', 134. Ook de Roermondse jezuïeten bezaten een set: *Cat. SJ Rur.*, Historici, 204.

kapucijnen, het leven van de heilige Norbertus, stichter van de praemonstratenzerorde, Aubertus Miraeus' erudiete werk over de 'Belgische' benedictijnenhuizen, Joannes Buschius' kroniek van het Windesheimse kapittel en een compendium van de levens van de meest bekende ordestichters door de jezuïet Etienne Binet. De laatste, een productieve auteur van devoot werk uit de school van Franciscus van Sales, beschouwt Bremond als "coupable non seulement d'avoir reculé les frontières du bavardage pieux, mais encore d'avoir gaspillé par là même un admirable talent."⁴¹²

De cartusiana ontbreken uiteraard niet onder de ordegeschiedenissen: het *Chronicon cartusiense* van Pieter Dorland, Arnold Bostius' levens van enkele beroemde kartuizers bezorgd door Theodorus Petreius en Miraeus' *Origines cartusianorum* bevonden zich in één band, met daarnaast nog twee exemplaren van Miraeus' werk (in één daarvan met diens werk over de karmelieten van Elia tot Theresia). Onder de duodecimo's stond nog een editie van Petreius' *Bibliotheca cartusiana* met daarbij nogmaals Miraeus.⁴¹³ Het werk van de laatste komt het vaakst voor in de titels over de eigen orde. Nog een exemplaar staat in één nummer met onder andere Havens' verhaal over de Roermondse martelaren en een door Petreius bezorgde *Epistola paraenetica* van een Franse prior. Vóór deze band staat Maurice Chauncers relaas van de Engelse kartuizermartelaren, en een ander exemplaar van Havens.⁴¹⁴

De bloei van de zeventiende-eeuwse katholieke boekproductie is in de Bethlehem-bibliotheek misschien wel het beste te zien in rubriek Q, 'Poetica'. Het is de enige rubriek in de profane disciplines die een behoorlijke, bovengemiddelde, groei vertoont zonder dat dat slechts een rekenkundige oorzaak heeft (een laag aantal aan het begin van de periode). Het aantal antieke teksten is beperkt tot zes: van Cicero, Vergilius, Martialis, Ovidius en Lucanus.⁴¹⁵ Hun plaats wordt vooral ingenomen door de vloed aan jezuïetenauteurs met hun barokke neolatijn. Net als in andere rubrieken zijn ook hier de vele nieuwe leden die de orde won, debet aan de proliferatie van de literatuurproductie. Het gaat dan om korte, voor praktische doeleinden direct concreet toepasbare

⁴¹² K 20, 23, 33-34, 46-47, 94, 147, 152, 170, 173, 232. Bremond, *Histoire*, I, 130. Vgl. overigens het oordeel van P. Mech over Binets confrater Théophile Raynaud (K 227-231): Mech, 'Raynaud', k. 202.

⁴¹³ K 401-406, 456-457.

⁴¹⁴ K 346-349, 352, 354. Ook 196, 469-470.

⁴¹⁵ Q 27-28, 73, 88, 93-94.

teksten als de epigrammen van de Duitse leraar Jacob Bidermann of de emblemen van diens Vlaamse collega en confrater Hermann Hugo.⁴¹⁶

De lange trend van vermindering van het aandeel van de boeken in andere talen dan het Latijn zet in de zeventiende eeuw door. In de voorgaande drie decennia (1575-1610) bedroeg het aandeel nog 9%, in de periode 1610-1660 nam het toe tot ruim 12%. Daarmee daalde het aandeel van het Latijn in de hele bibliotheek naar 91% in 1660 – een overigens in de hele Europese boekproductie vertegenwoordigde tendens.⁴¹⁷

De rubriek die hier het grootste deel aan bijdroeg was M. Het aandeel Latijnse titels hier bedraagt iets meer dan 80%. Daarmee komt het aandeel in alle niet-Latijnse titels op 55%, substantieel meer dan het aandeel in alle boeken uit deze periode van 39%. Daarmee is de bijdrage van M aan het aandeel Latijn disproportioneel klein; dit in tegenstelling tot de op één na grootste rubriek, K, die ongeveer evenveel van de niet-Latijnse als van alle titels inneemt.

Een deel hiervan is dan ook nog vertekening. Onder de niet-Latijnse titels in M vallen immers ook de 64 exemplaren van de *Méditation devote*.⁴¹⁸ Anderzijds kan zeker wel van een structureel verband gesproken worden. De meer inclusieve vroomheid hield een ruimere openstelling in naar de lezers buiten de kringen van geleerde geestelijken. Een verlaging als het ware van de eisen die aan mystieke verdieping gesteld mochten worden, maakte de literatuur ook bereikbaar voor hen die het Latijn niet machtig waren: ongeletterde religieuzen – mannen en vrouwen – en leken. De enorme productietoename van dit soort titels moest wel een vraaguitbreiding creëren.

Het is dan ook logisch onder de niet-Latijnse titels Franciscus van Sales' *Traité de l'amour de Dieu* en *Introduction à la vie dévote* te vinden.⁴¹⁹ De jezuïeten, met hun missionaire drang en hun brede en gemakkelijke interpretatie van de bereikbaarheid van de Godsontmoeting in het hier en nu, waren niet alleen vruchtbare mystieke auteurs, maar stelden zich ook graag als de eersten op om hun werk aan een breed publiek te presenteren. Paul de Barry of Nicolas Caussin zijn typisch auteurs van wie veel titels in het Frans in de bibliotheek van Bethlehem voorkomen.⁴²⁰

⁴¹⁶ Q 51-52, 68, 89. Ook 53, 57, 67, 71-72, 74-75, 77, 81, 87, 95-96; Bernard, 'Hugo'; Id., 'Bidermann'; Derville, 'Hugo'.

⁴¹⁷ Waquet, 'Livres en latin', 695.

⁴¹⁸ *Supra*.

⁴¹⁹ M 228-229, 231-233.

⁴²⁰ M 72-73, 264, 266-267, 281-283, 539, 693, 829, 1252.

Sprekend voor deze beweging is *Het paradys der wellusticheyt* van de jezuïet Augustinus van Teylingen, speciaal geschreven voor de katholieken in de Hollandse Missie.⁴²¹ De moeilijke omstandigheden waaronder hij de zielzorg in Amsterdam uitoefende, maakten hem weinig kieskeurig. Van Teylingen was onder andere een belangrijke propagandist van de middeleeuwse devotie van het slaafzijn aan Maria, een devotie overigens die later door Pieter Codde en de zijnen werd afgekeurd, maar in 1630 wel al door de leiders van de Roermondse Mariacongregatie werd aangenomen.⁴²² Meer boeken verschenen in de volkstaal, juist en zeker ook die van mystieke inhoud, bij uitstek die van jezuïetenauteurs, ook de boeken die Bethlehem wilde bezitten. Van Teylingens vriend Vondel dichtte over het aselectieve ijveren van deze zielzorger “in een’ drang en zwarm van zielen,/Die vierigh hem in ’t uiterste overvielen”, en doelde daarmee op de niet-katholieke pestlijders die zich in het zeventiende-eeuwse Amsterdam op hun sterfbed bij ontstentenis van hun eigen predikanten, tot de jezuïeten wendden.⁴²³

De boeken in de bibliotheek van Bethlehem worden in de loop van de zeventiende eeuw steeds kleiner. Bedroeg het aandeel van de folio’s en quarto’s rond 1610 nog 24%, respectievelijk 26%, een ruime halve eeuw later is dat nog 19% en 20%, samen van 49% naar 39%. Aan de andere kant van de schaal is de toename van het aandeel van de boeken in-12 fors te noemen: van 19% naar 32%. Dit alles heeft tot resultaat dat het formaat van het denkbeeldige gemiddelde boek afneemt van 5,6 naar 6,7, ofwel met bijna 20%.

Toch neemt het aandeel van alleen de folio’s in de periode 1610-1660 ten opzichte van de voorgaande drie decennia wel toe, namelijk van 13% naar 16%. Dit is evenwel voor een groot deel vertekening. De rubrieken C, E, en G – samen 53% van de folio’s met een gezamenlijk aandeel van slechts 14% over alle formaten – kennen een aantal veeldelige seriële titels. Onder de kerkvaders zijn dat de Keulse *Opera*-edities uit 1616 van Augustinus, Ambrosius en Hieronymus, de Antwerpse Gregorius-editie van een jaar eerder en de Parijse Bernardus-uitgave van 1645. Onder de scholastici tellen het werk van Lessius, Suarez en Albertus onevenredig sterk mee, en in G vooral de *Resolutiones* van Diana.⁴²⁴

Ook in deze periode is het verband aanwezig tussen genre en formaat. In rubriek G domineert de in handboeken, de *armaria* van de zielzorg,

⁴²¹ Andriessen, ‘Teylingen’, k. 316; M 202.

⁴²² Rogier, *Geschiedenis*, II, 775; Kronenburg, *Maria’s heerlijkheid*, VII, 306-307.

⁴²³ Vondel, *Werken*, X, 619.

⁴²⁴ C 1-11, 29-34, 37-41, 47-55, 65-74, E 4-8, 24-35, 38-75, G 49-69.

gecondenseerde moraaltheologie. Het zijn naslagwerken, bedoeld voor selectief, toepassingsgericht lezen. Hetzelfde verband is er in M. De mystiek levert 39% van alle boeken, 74% van de duodecimo's, en maar 7% van de folio's. In de hele bibliotheek is 42% in-12 (16% in-1), in M 74% (3% in-1). De mystieke titels zijn de handzame boeken. De folio's zijn vooral de *Opera* van de grote auteurs: Drexel, Sales, Blossius – de laatste in de editie van één van zijn opvolgers, Scribani's vriend Anton de Winghe. De kartuizers van Bethlehem waren voor hun intieme lezing echter niet op deze edities aangewezen. Van alle drie deze auteurs waren óók uitgaves in veel praktischer formaten aanwezig.⁴²⁵

In de zeventiende eeuw neemt het aandeel van Antwerpen in de rij van bibliopolissen af, en neemt dat van Keulen ongeveer evenveel toe. Het totaal van beide steden blijft daarmee op bijna 60%. De teruggang van de totale absolute Keulse productie (een daling van bijna 30% tussen 1620 en 1645) lijkt zich niet te tonen in de Bethlehem-collectie, ook al blijft Keulen in het Duitse rijk nog steeds de vooraanstaande uitgeversstad.⁴²⁶ In het jaar 1637 bijvoorbeeld zijn in heel Duitsland 38 steden met meer dan één uitgave te vinden, uit elf daarvan komen meer dan tien titels; Keulen overheerst allerwegen met 97 titels.⁴²⁷ Hoewel Antwerpen na 1550 wordt gezien als een 'foyer international de l'imprimerie humaniste' en na 1600 als "le bastion de la Contre-Réforme" en het "établissement d'ailleurs le canon du livre baroque", is van die overgang in de Roermondse kartuizerbibliotheek niets te merken: het was, is en blijft daar een grote leverancier van *catholica*.⁴²⁸

Het aandeel van Parijs en Lyon bleef stabiel: beide steden leverden zo rond de 4%. Het in de tweede helft van de zestiende eeuw nog steeds aanwezige Leuven neemt duidelijk verder in belang af en komt op zo'n 2%, minder dan steden als Douai of Luik die ieder zo'n 3 à 4% leverden. Mainz is als op twee na grootste stad na Antwerpen en Keulen opgekomen met een aandeel van 6%. Dat laat de verder toegenomen afstand zien tussen de twee traditionele bolwerken en de rest, ook al zijn die twee bolwerken in belang afgenomen. Het grote aantal overige drukkerssteden is van geringe betekenis; soms levert een stad slechts één titel. In de regel gaat het dan om steden en gebieden die vooral een lokale

⁴²⁵ De Puniet, 'Blois', k. 1732; M 1-3, 6-8, 68, 80-81, 228-233, 473, 894-992, 1001-1006, 1028-1033.

⁴²⁶ Reuter, 'Buchdruckgewerbe', 678; Enderle, 'Buchdrucker', 168 e.v., 175.

⁴²⁷ Boge, *Literatur*, 5 en n. 17 ald.

⁴²⁸ Materné, 'Anvers'; Desmaele e.a., 'Belgique, histoire', 238; zie ook De Nave, 'Moretussen', 252; Meeus, 'Emblem books', 228-230. De veranderende strategie van het huis Verdussen (Van Rossem, 'Verdussen', 309-314) is in de Bethlehem-collectie niet goed zichtbaar.

boekhandel kenden. Zo is er slechts één boek uit Spanje te vinden in de bibliotheek van de kartuis van Roermond: de *Index librorum prohibitorum expurgatorum* van de aartsbisschop van Toledo Bernardus de Sandonal et Roxas.⁴²⁹

Net als voor andere grote steden is ook voor Mainz rubriek M belangrijk: 28% van alle titels uit die stad behoort tot die rubriek. Daaronder behoren ook dertien duodecimo's uit de serie van Hiëremias Drexel.⁴³⁰ Overigens hebben de Mainzer libraires ook buiten de Münchense predikant uitstekende relaties met de Sociëteit van Jezus gehad: bijna alle titels uit deze stad zijn van de hand van een lid van die orde. Buitenproportioneel is het aandeel van de scholastiek in de drukken uit Mainz: 28%, waar dat in het totaal (alle steden samen) slechts 3% bedraagt. Het aandeel van Mainz in deze rubriek is dan ook 50% (6% zoals gezegd over alle rubrieken). Dit is geheel te danken aan een vertekende factor. Hermann Mylius en Balthazar Lippius gaven in de eerste decennia van de zeventiende eeuw gezamenlijk de werken van Franciscus Suarez, in folio, uit: die nummers zijn volledig verantwoordelijk voor de 26 titels uit Mainz in rubriek E.⁴³¹

Antwerpen en Keulen verschillen onderling en ten opzichte van de bibliotheek als geheel niet veel wat hun inhoudelijke accenten betreft. Wel valt op dat beide steden in de op één na grootste rubriek, K, een laag aandeel hebben: 18%, respectievelijk 19%. Het aandeel van de historische werken in de boeken uit deze steden is dan ook slechts 13% en 11% (19% over alle steden). Deze 'ondervertegenwoordiging' wordt voor Antwerpen 'verdeeld' over de andere rubrieken, voor Keulen is deze gespiegeld in een 'oververtegenwoordiging' in M. Van alle Keulse boeken behoort 54% tot M (voor alle steden 39%), het aandeel van Keulen is hier 44% (in alle rubrieken 32%). Opnieuw is dit voor een niet gering deel vertekening: er vallen ruim 40 titels van Drexel onder.⁴³² Maar ook los daarvan valt op hoe sterk de Keulse libraires zijn in het uitbrengen van veel titels van dezelfde succesauteurs: Rodriguez, De Ponte, Bruno, De Grenade, Bartholomeus Salutius en Jacob Munford, om er slechts een aantal te noemen.⁴³³ Het Keulse aandeel was nog steeds te danken aan het succes van de oude, grote huizen (Birckmann, Gymnicus, Quentel, Cholinus), maar ook aan een aantal nieuwe bedrijven, gesticht in de eerste decennia

⁴²⁹ Wagner, 'Libraires espagnols'; F 39.

⁴³⁰ M 895, 897, 909-910, 914, 916-917, 938-939, 961, 976, 985, 989.

⁴³¹ E 24-35, 38-43, 45-54.

⁴³² M 894, 896, 901-905, 907, 923-926, 928-933, 936, 942-945, 947-951, 954, 956-959, 966-967, 979-981, 986, 990.

⁴³³ M 91-94, 96-99, 317-327, 641-645, 652, 669, 681, 684-686, 879-880, 882-886, 888-894, 1103-1110.

van de eeuw, waarvan de ondernemers (Anton Hierat, Joannes Kinckius) echter nauw verwant waren met de libraires van de vorige generatie.⁴³⁴

In Antwerpen is het met de hegemonie van het huis Plantijn-Moretus duidelijk minder geworden dan in de voorafgaande periode. Natuurlijk komen nog steeds veel boeken daar vandaan, zoals bijvoorbeeld de *Opera* van Blossius.⁴³⁵ Maar naast Plantijn-Moretus waren onder de boekenleveranciers aan de Roermondse kartuizers uitgevers als Joannes Cnobbaert – die ook een flink deel van de Drexel-titels voor zijn rekening nam –, het in de voorgaande periode al opgekomen huis Beller, Martinus Nutius, Joannes Meursius of Cornelis Woons belangrijk geworden.⁴³⁶ Hieraan is niet vreemd geweest dat de fameuze Officina in deze periode, onder Balthasar II Moretus, steeds duidelijker en explicieter koos voor het in hoge oplages gedrukte, gemakkelijk af te zetten werk, de ‘libri rubro-nigri’: brevieren, missalen, psalteria, gebedenboeken. De lucratieve Spaanse export deed de aandacht slinken voor titels die de interesse van de kartuizers van Bethlehem hadden kunnen wekken.⁴³⁷

⁴³⁴ Enderle, ‘Buchdrucker’, 172-173; Chaix, ‘Cologne’, 96-97.

⁴³⁵ Materné, ‘Moretus’; M 7-8.

⁴³⁶ In M: 1-3, 23, 28-29, 35-36, 41-44, 54, 77, 169, 175, 202, 241-249, 268-270, 302, 395-396, 404, 415-417, 448, 532, 542, 554, 564, 566, 662, 702, 740, 898, 906, 908, 911-913, 918-922, 927, 935, 937, 940-941, 946, 953, 960, 962, 965, 970-972, 974, 977, 983-984, 988, 993-995, 997, 1012, 1161, 1179, 1239, 1254-1256, 1403, 1421, 1433-1434, 1490-1561.

⁴³⁷ Imhof, ‘Moretus’, 118 e.v., 128-129; Materné, ‘Officina Plantiniana’, 482-483, 488-490.

V.7. Inertie: van 1660 tot 1742

Bibliotheken kunnen een museum zijn of een onderdak voor nieuwigheden, kunnen kiezen tussen het ‘erkende’ of het ‘onzekere’, of beide. De gemiddelde kloosterbibliotheek in de achttiende eeuw staat niet bekend als een volger van de actualiteit.⁴³⁸ Ze bezat wel de “capacité à durer”.⁴³⁹ Of het een afgeschreven *topos* is of niet, de Hollandse patriciër Adriaan van der Willigen noteerde bij zijn bezoek aan de Sint-Pietersabdij van Gent in de zomer van 1792 dat de bibliotheek er groot was, en “in een fraaie zaal geplaatst”, maar dat het vooral om theologische boeken ging, “en dan nog geloof ik niet dat men er veel gebruik van maakte, want ze zaten dik onder het stof.”⁴⁴⁰ Gerrit Paape laat in zijn *Hollandsche wijsgeer in Brabant* opmerken dat de Zuid-Nederlandse monniken “meer bezorgd [zijn] over de voedselvoorraad in hun kelder dan over het beheer van hun boeken, en de romanfiguur Jan noteert bij een bezoek aan een Antwerps klooster dat de ratten “het schoonste vruchtgebruik” hadden van de prachtige bibliotheek.”⁴⁴¹

Historici zijn ook wat betreft de boekerij van Bethlehem “niet erg te spreken over de stand van zaken (...) ten tijde van de opheffing. Die hebben de monniken blijkbaar niet op peil kunnen of willen houden want hun eigen tijd, de achttiende eeuw, schittert er door afwezigheid.”⁴⁴² De kloosterlingen van Bethlehem hebben denkkelijk het maxime van Gabriël Naudé opgevolgd: “‘‘Bien conserver n’est pas un moindre mérite que d’acquérir.’’’”⁴⁴³ Of het moet zo zijn geweest dat men vond dat men al voldoende voorzien was van oudere teksten. Althans, als de bewering van J.P. Gumbert dat ‘de kartuizers zelden de werken van hun tijdgenoten bezitten’ juist is, en die bewering niet alleen opgaat voor de vroege vijftiende eeuw – waarover hij schrijft –, maar ook voor de late zeventiende.⁴⁴⁴

Na het midden van de zeventiende eeuw komt de bibliotheek van de Roermondse kartuizers in een toestand van inertie te verkeren. In deze ruim acht decennia wordt minder dan 70% van het aantal boeken van de

⁴³⁸ Poulain, ‘Bibliothèque’, 290.

⁴³⁹ Jolly, ‘Unité et diversité’, 11.

⁴⁴⁰ Sanders, *Van der Willigen*, 18.

⁴⁴¹ Roosendaal, *Bataven!*, 481.

⁴⁴² Van Schaik, *Kroost van Joost*, 37-38; de bedoelde, zonder bronvermelding, bijna woordelijk overgenomen geschiedschrijver is Polman (*Katholiek Nederland*, III, 268), die zijn opmerkingen ontleend zal hebben aan Verschuere (*Bibliotheek*, 40). Zie ook Ooms, ‘Ieper en Hondschoote’, 186.

⁴⁴³ Gecit. bij Desgraves, ‘Naissance’, 9.

⁴⁴⁴ Gumbert, *Kartäuser*, 301, n. 35.

50 jaar ervóór verworven. Per jaar gemeten, daalt het aantal van 34 naar veertien. Was de toename over de hele periode 1610-1660 117%, in het tijdvak 1660-1742 bedroeg die nog slechts 37%.

Aan het begin van deze periode valt de derde ramp in de geschiedenis van Bethlehem: de brand van 1665. Op 31 mei wordt driekwart van de huizen in de stad in de as gelegd, ook het kartuizerklooster zou zwaar beschadigd zijn. Hoewel de ramp lang een eminente plaats in de collectieve herinnering heeft ingenomen, hebben de vlammen ook weer niet zodanig huisgehouden dat bijvoorbeeld het kloosterarchief teloor is gegaan. In een door Verschuieren aangehaald juridisch pleidooi van een aantal decennia later beweert de magistraat immers dat het vuur

“in ’t minst niet en heeft beschaedigt de archijve van het clooster het welcke met alle charters ende pampieren sonder eenigh het minste letsel is overgebleven.”⁴⁴⁵

Hetgeen dan in tegenspraak is met de bewering van prior Schnickel die een eeuw na de brand stelde dat de stadsbrand van 1665 dat deel van het archief vernietigd had dat na de ramp van 1572 nog niet verloren was gegaan.⁴⁴⁶ In ieder geval was het gebouw zoals eerder gezegd in 1670 door toedoen van prior Gerard Poijen weer volledig hersteld.⁴⁴⁷

Hoe dan ook blijft de staat van het archief, dat tot op heden ongeordend maar ook zonder grote lacunes bleef – akten tot ver terug in de vijftiende eeuw bleven bewaard –, het sterkste bewijs voor het gespaard blijven van de bibliotheek.⁴⁴⁸ Het is ook niet onaannemelijk dat archief en bibliotheek in het gebouw niet ver van elkaar verwijderd bewaard werden.⁴⁴⁹ Bovendien heeft recent bouwhistorisch onderzoek uitgewezen dat van een volledige nieuwbouw na 1665 zeker geen sprake is geweest. Het onderzoek heeft muren en houten dakconstructies aangewezen die van vóór de laatste brand stammen.⁴⁵⁰

⁴⁴⁵ *Deductie*, 48; Verschuieren, *Bibliotheek*, 25; Emery, ‘Prologue and queries’, 134.

⁴⁴⁶ AKR, inv. nr. 260 (D’Hoop 18523).

⁴⁴⁷ Scholtens, ‘Poijen’; Romen, ‘Drukkunst’, 17 houdt – in navolging van F.H.G. Luyten – aan dat het kartuizerklooster samen met een aantal andere kerkelijke gebouwen en honderd huizen gespaard bleef.

⁴⁴⁸ Zie de inventaris van D’Hoop en de magazijnlijst van Goossens; ook Goossens, ‘Kloosterarchieven’.

⁴⁴⁹ Sexauer, *Schriften*, 68.

⁴⁵⁰ Van der Heijden, ‘Toch resten’; Emery, *Bibliotheca manuscripta*, 32 wijt aan deze brand (en die van 1554) het verloren gaan van vele Dionysius-handschriften, en verwijst daarvoor (n. 80) naar Nissen, ‘Bibliothek’, 196, waar evenwel wordt aangenomen dat de bibliotheek géén schade heeft geleden; zie ook *supra*, par. III.1.

De brand vormde ook geen aanleiding tot minder aandacht voor en daarmee een veel lagere groei van de bibliotheek. Daarvoor waren externe factoren verantwoordelijk. Desalniettemin verkreeg dit tot stilstand komen van de bibliotheek een achteraf omineuze symboliek in drie veranderingen, of beter: verankeringen. Het aanleggen van de 'oude' catalogus, de ingebruikname van een nieuwe bibliotheekruimte en het apart benoemen van een collectie van het prioraat luidden de periode in van inertie en uiteindelijk verstening.⁴⁵¹

M. Cloet heeft erop gewezen dat de katholieke restauratie, althans in de steden, al vóór 1650 haar hoogtepunt bereikt had. Hij benoemt dit in oppositie tot de ontwikkelingen op het platteland en spreekt van een "indrukwekkende toename van de religieuze roepingen in de steden" in de eerste eeuwhelft, die "de spectaculaire toename van mannelijke en vrouwelijke kloostergemeenschappen" veroorzaakte.⁴⁵² Daarna had de geestelijkheid het tij niet meer mee. In de stad Antwerpen neemt het verzet tegen het geldslurpen door pastoors, paters, monniken, nonnen en begijnen hand over hand toe. Het bedrag dat de magistraat uittrekt voor subsidies aan de clerus daalt met een factor tien tussen de jaren van het Bestand en het laatste kwart van de eeuw.⁴⁵³ Het zijn de roepingen van de eerste eeuwhelft die de grote productie van katholiek drukwerk in de bloeiperiode van de Bethlehem-bibliotheek verklaren.

Na de Westfaalse vrede veranderen de omstandigheden. De literatuur is het eens over "maatschappelijke crisisverschijnselen en binnenkerkelijke spanningen."⁴⁵⁴ In Vlaanderen en Brabant verhuizen investeerders hun geld van handel en industrie naar vastrentende waarden. De werkgelegenheid neemt af, de steden lopen leeg. Al kan aangetoond worden dat in Antwerpen boekondernemers succesvol met de recessie om wisten te gaan, de crisis in de boeknegotie als geheel in de tweede helft van de zeventiende eeuw is weinig omstreden.⁴⁵⁵

De vraag kan gesteld worden in hoeverre die crisis 'autonoom' optrad dan wel verbonden was met de macro-economische depressie.⁴⁵⁶ H.-J. Martin beschouwt de neergang als deel van een structurele cyclus van behoefte en bevrediging van de boekenmarkt.⁴⁵⁷ Belangrijker zijn hier de aanwijzingen voor het bestaan van de baisse. G. Verhoeven noemt in een

⁴⁵¹ *Infra*, par. VI.3 en VI.5.1.

⁴⁵² Cloet, 'Het gelovige volk', 417; ook aangehaald door Materné, 'Brabantse boekdistributie en contrareformatieconjunctuur', 516, n. 12.

⁴⁵³ Marinus, *Contrareformatie Antwerpen*, 95-102.

⁴⁵⁴ Materné, 'Brabantse boekdistributie en contrareformatieconjunctuur', 516, n. 12.

⁴⁵⁵ Verhoeven, 'Grondslagen van verandering', 15 e.v.; Van Rossem, 'Verdussen', 308 e.v.

⁴⁵⁶ Barbier e.a., 'Crise', 690.

⁴⁵⁷ Martin, 'Publishing conditions', 56-58.

recent artikel een paar sprekende voorbeelden, waarvan niet het minste is de volledige ineenstorting van het aantal titels uit de Zuidelijke Nederlanden op de Frankfurter boekmissen na 1650.⁴⁵⁸ En ondernemers als Balthasar II Moretus verlegden dan ook hun strategie onder andere door de kwijnende noord-Europese afzet te vervangen door de Spaanse liturgische markt.⁴⁵⁹ In 1665 schrijft dezelfde Moretus aan confrères over “le commerce de livres en ces quartiers icy [qui] est si gasté” en over “le peu ou plustost le nil de debit qu’en ce cartiers il y a de livres”.⁴⁶⁰ C. Jolly constateert ook voor de (Franse) kloosterbibliotheken een neergang. Alleen de grote collecties, waarvan het belang dat van de eigen gemeenschap oversteeg en die zich openstelden voor de nieuwe, ‘seculiere’ productie, wisten nog te groeien. De andere, ‘verbonden aan kleine conventen met afnemende middelen’, “dont les moines vieillissent et ne se sentent que modérément concernés par la production de l’époque, ces bibliothèques sont moribondes”.⁴⁶¹

Er is ook een inhoudelijke reden aan te wijzen waarom de bibliotheek niet meer groeide. Er verschijnen wel nieuwe boeken, maar steeds minder nieuwe teksten. Grote delen van de productie aan ‘livres de piété’ bestaan uit een continue adaptatie van oude grootheden: Franciscus van Sales, maar ook ouder, Joannes van het Kruis, of nog ouder, Thomas a Kempis. De stijl kan anders zijn, of de selectie, als het om een verkorte versie gaat, de variatie in bewerkingen is oneindig, maar uiteindelijk vond de lezer steeds minder iets nieuws als hij de oorspronkelijke editie ook al in huis had.⁴⁶² Maar ook in een striktere definitie was maar weinig nieuw van wat er verscheen. Van een corpus van 2.230 tussen 1660 en 1850 verschenen Franse devotieboeken, bedoeld voor leken, bestaat 58% uit herdrukken.⁴⁶³ Niet alleen waren de omstandigheden voor een intensieve boekproductie minder gunstig geworden, als de monniken van Bethlehem dat wat er overbleef zouden aanschaffen, zou veel van de collectie redundant worden.

De bibliotheek van de Roermondse kartuizers bestond voor ongeveer een derde uit mystieke literatuur, juist dat genre had in de periode 1610-1660 een enorme groei veroorzaakt. Maar juist de mystiek raakte in de tweede helft van de zeventiende eeuw steeds meer in diskrediet, steeds verder in de verdrukking. De publicatie in 1675 van de *Guía espiritual* van

⁴⁵⁸ Verhoeven, ‘Grondslagen van verandering’, 18, vgl. Id., ‘Structuur en evolutie’, 378 e.v.; Laeven, ‘Book fairs’, 191.

⁴⁵⁹ Verhoeven, ‘Grondslagen van verandering’, 23-24.

⁴⁶⁰ Id., ‘Structuur en evolutie’, 376-377.

⁴⁶¹ Jolly, ‘Unité et diversité’, 16.

⁴⁶² Martin, *Religion des livres*, 58-71, 115-126.

⁴⁶³ *Ibid.*, 115.

Miguel de Molinos en de veroordeling ervan, de strijd tussen de Franse giganten Bossuet en Fénelon over Madame Guyon, door de eerste gewonnen, maakte de mystiek verdacht. Bremonds "*invasion mystique*" maakt plaats voor de "*crépuscule des mystiques*" van L. Cognet.⁴⁶⁴ De hausse in productie van mystieke literatuur maakt plaats voor een enorme toename van het aantal strijdschriften rondom het jansenisme, culminerend in de jaren voorafgaand aan de bul *Unigenitus*.

De kartuizerorde kende een eigen combattant in deze strijd, de prior-generaal Innocentius Le Masson. Bij zijn intrede in 1644 koos hij de naam van Innocentius X, de net tot paus verkozen Giovanni Battista Pamphili die met de bul *Cum occasione* van 1653 de eerste veroordeling van Jansenius' *Augustinus* op zijn naam zou brengen.⁴⁶⁵ Zowel tegen het jansenisme als tegen het quiëtisme – tegen het laatste veel meer dan tegen het eerste – heeft Le Masson zich in geschrifte actief opgesteld. Sinds een ontmoeting met Madame Guyon in 1684 of 1685 in het kartuizerinnenconvent van Prémol en gevallen van mystieke hysterie en wangedrag bij de kartuizerinnen van Mélan, voelde de prior-generaal zich als radeloos tegenover wat hij zag als de infiltratie van Molinos' gedachtengoed in de kloosters van zijn orde.⁴⁶⁶

Le Massons publieke, gedrukte stellingnames leidden vanzelfsprekend tot tegenaanvallen, onder andere in 1700, aan het einde van zijn leven, door de gevreesde benedictijn Gabriël Gerberon. Aan zijn eigen zijde vond Le Masson de jezuïetengeneraal Thyrsus Gonzalez en de Mechelse aartsbisschop Humbertus-Guilielmus a Precipiano.⁴⁶⁷ Le Massons vele malen uitgegeven *Introduction à la vie religieuse et parfaite* vermengt de kartuizertraditie met de spiritualiteit van de *Imitatio Christi* en die van Franciscus van Sales.⁴⁶⁸

Bethlehem bezat zeker niet alle titels die Le Masson publiceerde, het bezit beliep dertien exemplaren van zes titels, waarvan zes van de *Introduction*.⁴⁶⁹ De aanwezigheid van Le Massons werk heeft natuurlijk te maken met de relatie met de auteur, maar tekent ook de neergang van de mystiek, het constituerende element, in de Bethlehem-bibliotheek.⁴⁷⁰

⁴⁶⁴ Cognet, 'Das kirchliche Leben in Frankreich', 100-104; de titel van Cognets boek ook zó aangehaald door Tüchle, *Contrareformatie*, 193 en Steggink, 'Franse mystiek', 751.

⁴⁶⁵ Devaux, 'Le Masson', k. 573.

⁴⁶⁶ Ibid., k. 575.

⁴⁶⁷ Autore, 'Le Masson', k. 204.

⁴⁶⁸ Devaux, 'Le Masson', k. 578 e.v.

⁴⁶⁹ G 103-105, M 55-60 (de *Introduction*), 273-275, 285.

⁴⁷⁰ Zie De Grauwe, 'Relations', 92, 95 voor summierende opmerkingen over in de orde veel gelezen auteurs.

De tijd na het midden van de zeventiende eeuw is in de bibliotheek van de Roermondse kartuizers niet meer de tijd van de grote hoeveelheden ‘generieke’, alleen voor de gemoedsoefening van de lezer bedoelde teksten. De veel gelezen titels met de hoge oplages die door grote groepen lezers geapprecieerd konden worden, die vele vertalingen kennen en geschreven zijn door in hun eigen tijd erkende grootheden-succesauteurs als Hiëremias Drexel of Franciscus van Sales, bestemd voor individuele, besloten, kloosterlijke lezing, maken plaats voor binnenkerkelijke polemiek, voor theologentheologie, bedoeld om standpunten te verdedigen en te bestrijden. Le Massons *Introduction* – bedoeld als vaste lectuur voor de novicen – bevat in de bijlage van de Latijnse editie een omstandige uiteenzetting van de genadetheologie volgens Augustinus en volgens Trente. Het is debat, geen overweging, een stellingname, een waarschuwing – zoals de titel van één zo’n appendix zegt – tegen van afwijken verdachte boeken en de gedachten van nieuwlichters.⁴⁷¹

Le Masson is een exponent van de groeiende rol van de actualiteit in de orde en in haar boekencollecties. Zijn vernieuwde *Statuta* – de catalogus vermeldt er geen exemplaar van, ze behoorden tot de inventaris van het klooster –, dezelfde die door Innocentius XI’s bulle *Injunctum nobis* uit 1688, met daarin de beroemde zinsnede over de nooit gedeformeerde en dus nooit gereformeerde kartuizerorde, werd goedgekeurd – waren opgesteld om toenemende misbruiken tegen te gaan, maar kwamen ook niet tot stand zonder “misérables chicanes ou calomnies”, en gevecht – ook met eigen ordeleden – “abondant en épisodes tragicomiques.”⁴⁷²

In plaats van de eeuwigheid van de mystiek, kwam de actualiteit van de polemiek. Polemiek is familie van censuur. Minister Charles Philippe Jean graaf Cobenzl schrijft in 1755 over het publiek in de Oostenrijkse Nederlanden dat het in lezen niet geïnteresseerd is, en: “‘je sçais qu’à present nous en avons peu ou point [‘slechte boeken’], que personne ne lit et qu’une défense trop forte et trop détaillé pourroit faire naître la curiosité et par conséquent, nuire au lieu de profiter.’”⁴⁷³ Waar of niet, een goede halve eeuw eerder was het in de Roermondse kartuizerbibliotheek anders. De enige rubriek die in de tweede helft van de zeventiende eeuw en de eerste helft van de achttiende fors groeit, is die van de verboden boeken.

Het gaat in de Roermondse bibliotheek vermoedelijk ook om andere boeken dan die welke Cobenzl voor ogen had. De *libri prohibiti* – althans voor zover “in carcere” bewaard (er stonden er ook in de ‘gewone’

⁴⁷¹ Autore, ‘Le Masson’, k. 203.

⁴⁷² Devaux, ‘Le Masson’, k. 574.

⁴⁷³ Gecit. bij Bruneel, ‘La diffusion du livre’, 29.

collectie) – zijn zonder uitzondering op de *Index* geplaatst om hun stellingname in de jansenismestrijd. Van de spraakmakende titels waren alleen Pasquier Quesnels *Réflexions morales* en Blaise Pascals *Lettres provinciales* aanwezig.⁴⁷⁴ Het overige hangt wel samen met de niet aflatende inspanningen van de eerste en van Arnauld om de strenge standpunten te verdedigen, het komt voort uit de netwerken van de grote Fransen. Nicolas Petitpied is de auteur van de *Lettres théologiques* contra de veroordeling van de *Institutiones theologicae* van de oratoriaan Gaspard Juénin.⁴⁷⁵ Jacques Fouillou schreef de *Défense de tous les théologiens et en particulier des disciples de S. Augustin contre l'ordonnance de M. l'Évêque de Chartres du 3 d. août 1703* en samen met Petitpied en Quesnel de *Histoire du cas de conscience* (niet aanwezig in de Bethlehem-bibliotheek); van Fouillou en Petitpied samen is de driedelige *Justification du silence respectueux*.⁴⁷⁶ De oratoriaan Jacques-Joseph Duguet weigerde het antijansenistische Formulier van zijn instituut te ondertekenen, verliet het en vervoege zich vervolgens bij Arnauld. De *Traitez* die Bethlehem van hem bezat zijn twee brieven over het gebed en de juiste predispositie daarvoor. Quesnel bewonderde Duguet als “un admirable et aimable personnage”.⁴⁷⁷ En het aanwezige exemplaar van de *Lettres provinciales* tenslotte is een viertalige editie, een project in zijn Brusselse exil opgezet door Arnauld en Sébastien-Joseph de Cambout, abbé de Pontchâteau.⁴⁷⁸

Een aantal grotere rubrieken neemt in de periode 1660-1742 duidelijk sterker toe dan de bibliotheek als geheel: exegese, iets minder sterk moraal, en vooral homiletiek. In de exegeserubriek wordt de aanwas geheel veroorzaakt door één groot seriewerk in vele volumes: de 39 delen van de bijbelvertaling en -uitleg van Isaac le Maistre de Sacy, de zogeheten, jansenistische, bijbel van Mons.⁴⁷⁹ Het werk van Sacy vormt een goede 60% van de aanwas in B. Andere exegeten daar zijn de franciscanen Fulgentius Bottens en Henricus de Bukentop. Anders dan het controversiële en literair geavanceerde werk van Sacy biedt dat van Bottens weinig nieuws. Zijn biograaf is krachtig in het oordeel over Bottens als scripturist: “zijn werken zijn praktische compilaties,

⁴⁷⁴ Libri prohibiti, 2-5, 36. Van de ‘grote’ auteurs ook Jacques-Benigne Bossuet (18) en Louis de Maimbourg (22).

⁴⁷⁵ Carreyre, ‘Petitpied’; Thouvenin, ‘Juénin’; Libri prohibiti, 9.

⁴⁷⁶ Heurtebize, ‘Fouillou’; Libri prohibiti, 10-13.

⁴⁷⁷ Ingold, ‘Duguet’; Gavy, ‘Du Guet’, k. 1762-1763 over de *Traitez*; Libri prohibiti, 24.

⁴⁷⁸ Jacques, *Arnauld*, 291; Libri prohibiti, 36.

⁴⁷⁹ *Ibid.*, 23 e.v.; B 181-219.

handboeken geschreven door een autodidact.”⁴⁸⁰ In deze rubriek zijn ook te vinden Cornelius Jansenius’ Pentateuch- en evangeliecommentaar.⁴⁸¹

Met de naam van de Ieperse bisschop is ook het thema genoemd waar de boeken in de moraal – de volgende relatief sterk groeiende rubriek – niet aan ontkomen. Net als in de voorgaande periode bestaat de aanwas grotendeels uit handboeken, praktische compilaties. Voorbeelden zijn de compendia, toevallig beide metaforisch *Medulla* genoemd, van Louis Abelly en van Hermann Busenbaum.⁴⁸² Het gaat opnieuw om auteurs die de stof die ze als docent gebracht hebben, opschrijven en uitgeven, zoals de franciscaan Patritius Sporer of de nobertijn Florentius de Cocq.⁴⁸³

Het grote verschil met de literatuur uit de voorafgaande bloeiperiode is dat het aantal titels aanzienlijk lager ligt én dat deze moraalhandboeken bijna *eo ipso* gerekend worden tot één van beide partijen in de rigorismestrijd. Overigens waren zowel de lakse als de strenge richting in de Bethlehem-bibliotheek vertegenwoordigd. De genoemde Sporer, Abelly en Busenbaum kozen voor het probabilisme.⁴⁸⁴ Van de andere kant bezaten de Roermondse kartuizers ook de *Institutio theologica*, onder pseudoniem verschenen, van Joannes Opstraet. Hij werd uit zijn functie van docent aan het Mechelse seminarie door Precipiano ontheven om zijn relatie met Quesnel en door Arnauld genoemd een “tres habile théologien, qui a autant de piété que de science.”⁴⁸⁵ De nooit versagende Opstraet werd in geschrifte aangevallen door Martinus Steyaert en Thomas Du Jardin, van welke beiden Bethlehem ook titels bezat.⁴⁸⁶ Met De Cocq en Jacques Bondart – Bethlehem bezat diens *Manuale theologicum* in zes delen en de *Catechismus theologicus* in twee delen – zijn twee auteurs genoemd die zich op zijn minst verdacht maakten door mee te werken aan approbaties voor boeken van Arnauld en Van Neercassel.⁴⁸⁷

Florentius de Cocq ontving van Van Neercassel vier exemplaren van de tweede editie van diens *Amor poenitens*. De bedoeling was er vier goedkeuringen voor te verkrijgen. Drie exemplaren waren door de auteur al geormerkt, het vierde mocht De Cocq naar eigen inzicht weggeven. De keuze viel op de Antwerpse kanunnik en plebaan Rombout Backx.⁴⁸⁸

⁴⁸⁰ Paulissen, *Bottens*, 66; B 168-170.

⁴⁸¹ B 119-120.

⁴⁸² Oblé, ‘Abelly’; Daeschler, ‘Abelly’; Brucker, ‘Busenbaum’; G 273-246, 256-257, 260.

⁴⁸³ Teetaert, ‘Sporer’; Mangenot, ‘De Cocq’; G 84-85, 191-194.

⁴⁸⁴ Teetaert, ‘Sporer’; Oblé, ‘Abelly’; Daeschler, ‘Abelly’; Brucker, ‘Busenbaum’.

⁴⁸⁵ Carreyre, ‘Opstraet’; Ceyssens, ‘Opstraet’, k. 822 (cit., ook bij Jacques, *Arnauld*, 402); G 181.

⁴⁸⁶ Carreyre, ‘Opstraet’; G 203-204, 208-209.

⁴⁸⁷ Voorvelt, *Amor poenitens*, 173; Jacques, *Arnauld*, 371, 455; G 195-202.

⁴⁸⁸ Voorvelt, *Amor poenitens*, 173.

Van hem bezat Bethlehem in rubriek I – de rubriek met de naar verhouding sterkste groei – in totaal acht banden preken.⁴⁸⁹ Het overige in de homiletiek neemt nauwelijks een standpunt in. Ook deze rubriek wordt in deze periode geconstitueerd door vele delen van een handvol auteurs (die bij elkaar dan niet het aanwasvolume van de eerste eeuw helft leveren): de franciscaan Zacharias Laselve (drie banden), de jezuïeten Hendrik Engelgrave (twee banden) en Nicolas Avancini (drie banden) en de leek Jean Richard (zeven banden).⁴⁹⁰ Het zijn vooral veelschrijvers zoals Alessandro Calamato die gedurende twee decennia bijna elk jaar een bundel preken op de pers liet leggen.⁴⁹¹ De barok liet zich gelden, twee auteurs waren gerenommeerde hofpredikanten: Antonio Vieira aan dat van Lissabon, Abraham a Sancta Clara aan dat van Wenen. En van de laatste wordt gezegd dat hij ‘meer het effect nastreefde dan oog had voor de goede smaak’.⁴⁹²

Van de overige rubrieken verdienen vooral die rubrieken de aandacht die tot 1660 een belangrijk aandeel in het totaal hadden. Dat zijn de geschiedenis (K) en de mystiek (M) (per 1660 respectievelijk 15 en 31%). Het aandeel van de eerste was in de periode 1610-1660 nog 19% geweest, en viel terug naar 10%; van ruim zes daalde de aanwas naar ruim één boek per jaar. Bij een nadere beschouwing van de titels blijkt de oorzaak van de afname niet in een kwalitatieve verandering te schuilen. De samenstelling van de verworven boeken bleef ongeveer gelijk, het werden er alleen veel minder. En het één houdt waarschijnlijk verband met het ander. Net als in de voorgaande periode zijn de heiligenlevens belangrijk: dat van de claris Joanna a Jesu Maria, de karmelietes Maria Magdalena de Pazzis, de dominicanen Bartholomeus de Martyribus en Michele Ghislieri (paus Pius V), de jezuïeten Francesco Borgia, Bernard Colnage en Franciscus Xaverius, de annuntiate Agnes Maria Huyn, de franciscanen Joannes van Capestrano, Paschalis Beylon en Pedro de Alcantara, de dominicanes Rosa de Santa Maria, de augustijn Nicolaus Tolentinus en Lambertus en Hubertus, bisschoppen van Luik.⁴⁹³

De kerkgeschiedenis in de meer strikte zin van het woord is vertegenwoordigd in de *Historia ecclesiastica* van de jezuïet Cornelius Hazart.⁴⁹⁴ Daarnaast zijn er de geografisch of thematisch bepaalde monografieën, geschreven door bij hun onderwerp betrokken auteurs als

⁴⁸⁹ I 265-272.

⁴⁹⁰ Dedieu, ‘Laselve’; Bailly, ‘Engelgrave’; Van Vaeck, ‘Engelgrave’; Darricau, ‘Richard’; I 273-275, 285-291, 332-333, 358-360.

⁴⁹¹ D’Alençon, ‘Calamato’; I 171-172, 175-176.

⁴⁹² Vaz de Carvalho, ‘Vieira’; k. 742 (cit.); Lang, ‘A Santa Clara’; I 145-156, 177-183.

⁴⁹³ K 134-135, 216, 276, 340, 369, 378-380, 384, 409-410, 465, 496, 549, 641.

⁴⁹⁴ K 57-60.

de Gelderse kerkgeschiedenis van Joannes Knippenbergh, de Deventer bisdomgeschiedenis van Joannes Lindeborn of het boek van de predikheer Bernardus de Jonghe over de voormalige dominicanenkloosters in de Republiek.⁴⁹⁵

Naast deze twee componenten is het de profane geschiedschrijving die een belangrijk deel van rubriek K uitmaakt, net als in de voorgaande periode, maar in opnieuw veel kleinere aantallen. Het is weinig nieuws wat door Bethlehem aangeschaft wordt. Dat wat erbij komt, maakt juist in de gebrekkige samenhang ervan de geringe aanwas duidelijk, en andersom. Een grote serie als de Elzevier-Republieken is niet meer aan de orde. Van de *auctores classici* verrijkt men zich met twee exemplaren van Justinus' uittreksels uit Trogus Pompejus.⁴⁹⁶ Onder de contemporaine profane titels onderstrepen drie Franstalige commentaren op de Engelse politiek de invloed van het toeval op dit deel van de collectie.⁴⁹⁷

De bibliotheek van de Roermondse kartuizers heeft zich steeds gekenmerkt door het grote aandeel mystiek. Ook in de periode 1660-1742 nam die rubriek een groot aandeel in de aanwas in beslag. Dat deel was met 38% ongeveer even groot als in de periode ervoor. Toen nam het aantal boeken in M bijna twee keer méér toe dan de bibliotheek als geheel, in de tweede helft van de zeventiende en de eerste helft van de achttiende eeuw was die toename ongeveer gelijk.

Het meeste dat verworven werd, was bovendien geen nieuw werk. Nogal wat boeken zijn heruitgaves van oude titels. Van Thomas a Kempis' *Imitatio* zijn vier exemplaren aanwezig, plus de twee delen van zijn *Opera*.⁴⁹⁸ Van Guigo, de twaalfde-eeuwse prior-generaal, verwierf Bethlehem zeven exemplaren van zijn *Meditationes*, twee maal in één band met Justus Lanspergius' *Enchiridion militiae christianae*.⁴⁹⁹ Zeventiende-eeuwse zijn de jezuïeten Geronimo Piatti en Giulio Fazio en de dominicaan Luis de Grenade, van welke laatste Bethlehem al veel werk bezat.⁵⁰⁰ Uit de bloeiperiode, de eerste eeuwheft, stamt het werk van de al ter sprake gekomen Thomas a Jesu, en ook dat van Maria d'Agreda, het, hoe omstreden ook, zeer vaak herdrukte *Ciudad de Dios*.⁵⁰¹ Slechts één auteur publiceerde ook in deze periode, het andere werk stamde feitelijk

⁴⁹⁵ K 101, 240, 263.

⁴⁹⁶ K 357, 495.

⁴⁹⁷ K 517-519.

⁴⁹⁸ M 571, 1151-1152, 1158, 1163, 1337.

⁴⁹⁹ M 872-876, 1208, 1212.

⁵⁰⁰ M 134-137, 667-668, 670-672, 678, 722-724.

⁵⁰¹ M 25-27, 113-115.

uit de vorige tijd. Het betreft de predikheer Ludovicus de Meyere, maar ook hem kan epigonisme niet ontzegd worden.⁵⁰²

Eén van de meest zichtbare veranderingen in de periode 1660-1742 vergeleken met de periode ervoor is die in de taal. Het aandeel van het niet-Latijn stijgt spectaculair van 12% naar bijna 24%. Omdat de aanwas in deze periode relatief gering is, verandert de samenstelling van de bibliotheek als geheel naar verhouding in mindere mate. Toch neemt het aandeel Latijn met vier procentpunt af (van 91 naar 87%).

Het grootste aandeel in deze beweging hadden de rubrieken K en M waar respectievelijk 37% en 29% niet in het Latijn was verschenen. Onder de historici zijn het in de eerste plaats de heiligenlevens die in de volkstaal geschreven waren. Een voorbeeld daarvan zijn de drie exemplaren van het leven van Agnes Maria Huyn, annuntiate uit Venlo, door de franciscaan Matthias Croonenburg. Zijn *vita* was louter moralistisch-didactisch bedoeld, het geïntendeerde, ongeleerde publiek verraadt zich in bijvoorbeeld de aanschouwelijkheid van Agnes die als zuigeling het minst hilde als ze naar de clarissen werd gebracht, of zich niet ontzag “somwijlen eenigh spouwsel ofte fluymen van der aerde op te lecken”.⁵⁰³ En dezelfde Croonenburg was ook een belangrijke volkstalige auteur in rubriek M, waar van zijn hand titels als de *Geestelycken leydtzman* (in vier delen) werden aangeschaft.⁵⁰⁴

Goed beschouwd is de toename van het aandeel volkstalige titels een exponent geweest van de absolute daling in de aanwas. De kern van de bibliotheek van Bethlehem werd gevormd door de geleerde, Latijnse, mystieke literatuur – bedoeld voor de exclusieve meditatie van de kloosterling. In het derde kwart van de zeventiende eeuw werd die periode afgesloten, de inertie van de kerncollectie werd versterkt door de relatieve toename van een genre dat nooit tot die kern had behoord.

Alhoewel in de periode 1660-1742 het aantal folio's wederom daalt, naar 14%, verandert de samenstelling van de bibliotheek als geheel qua formaat niet sterk. En dat is niet te danken of te wijten aan het feit dat de beweging van groot naar klein toch geremd blijkt. Het aandeel quarto's en octavo's stijgt immers – welke stijging geheel ten laste komt van de duodecimo's waarvan het aandeel daalt van 42 naar 37%. De bibliotheek verandert weinig van samenstelling omdat de aanwas over de periode relatief gering is. Daarmee wordt het ontstaan van de inertie na ongeveer 1660 als het

⁵⁰² Michiels, 'Meyere'; M 213-218.

⁵⁰³ Wijngaards, *Van Lom*, 123-124; K 378-380.

⁵⁰⁴ M 350-353, 356.

ware ook fysiek duidelijk. Wie in 1742 de bibliotheekruimte betrad, zag dezelfde visuele compositie voor zich als driekwart eeuw eerder.

De polemieken herbergt naar verhouding veel quarto's: 62% van de aanwas is in dat formaat (tegenover 20% over alle rubrieken). Net als eerder blijkt ook in deze periode dit formaat het meest geëigend voor boeken als een herdruk van Franciscus Costerus' *Enchiridion controversiarum*.⁵⁰⁵ Hetzelfde geldt voor de preken: een aan de controverse – voor zover die binnen de eigen kerk gevoerd werd, en dat was in deze periode al het gebruik –, verwante rubriek. De uitgevers van auteurs als Leo a Sancto Laurentio, Antonio Vieira en Alessandro Calamato kozen allen voor het quarto-formaat.⁵⁰⁶

Voor de octavo's tenslotte waren vooral de moraal en de geschiedenis verantwoordelijk. De eerste telde 48% in dat formaat (over alle rubrieken 29%), de tweede 46%. De bijdrage van deze rubrieken aan alle boeken in deze formaten bedroeg 23 respectievelijk 17%, terwijl het aandeel over alle formaten op 13 en 10% lag.

In de verdeling naar geografische herkomst veranderen in de periode tussen 1660 en de tijd van Peeters' catalogusactiviteiten de verhoudingen. Waren daarvoor nog drie steden goed voor een aandeel van meer dan 5%, nu waren het er vijf. De hegemonie van Antwerpen en Keulen wordt doorbroken, waarbij beide aandelen sterk slinken (dat van Antwerpen van 25 naar 18%, en dat van Keulen van 32 naar 21%). Sterker geworden zijn Parijs (11%) en Brussel (8%). Luik is de derde 'nieuwe' stad met een aandeel van meer dan 5%, namelijk 7%. Parijs en Brussel zijn de enige steden in deze groep waarvan het aantal boeken per jaar niet daalt: het blijft ongeveer gelijk op ongeveer één à twee.

Waar voorheen Keulen en Antwerpen elkaar weinig ontliepen, werd later het Keulse aandeel groter dan dat van Antwerpen. Deze verandering deed zich voor in alle grotere rubrieken. Het aantal Antwerpse boeken in de moraal was twee-derde deel van dat uit Keulen, onder de preken de helft. Alleen in de geschiedenis gaven de Antwerpenaren weinig terrein prijs: het aandeel daar bedroeg 23%, dat van Keulen 12%. Een echte nieuwe verklaring voor de Antwerpse neergang is overigens niet te geven. Veeleer zal die verklaring gezocht moeten worden in een voortzetting van de daling die eerder in de eeuw al was ingezet. Desalniettemin is de omschrijving van L. Simons over de levensloop van de Zuid-Nederlandse (Antwerpse) boeknegotie slechts ten dele waar. Die

⁵⁰⁵ F 146-147.

⁵⁰⁶ I 117-121, 145-156, 171-176.

“initially appears on the stage as a queen, around 1600 it falls back to the rank of princess, and around 1650 it gradually declines to the status of a Cinderella, a penniless girl who is given chores by her stepmother, the Counter-Reformation, in accordance with strict regulations. Compared with the relative freedom enjoyed by the printing trade in the Republic, in the Southern Netherlands it was no more than a maid of all work.”⁵⁰⁷

De terugval begon veel later dan rond 1600, moet in relatie tot Keulen beschouwd worden en kon zich niet anders voordoen dan binnen de *catholica*-markt.

Een deel van de verklaring voor de Antwerpse neergang schuilt in de wijziging van de positie van de Officina, het huis waar in het begin van de eeuw “practically every one” van de Zuid-Nederlandse kloosters debiteur was.⁵⁰⁸ De Moretussen zagen zich meer en meer gedwongen hun politiek te wijzigen onder druk van de stagnerende boekenmarkt. Men moest steeds meer een beroep doen op de renommée van de firma als leverancier van kwaliteitsdrukwerk om zich de aanvallen van de concurrentie van het lijf te houden. En geldbehoefte dwong hen ertoe het systeem van ruilhandel te verlaten voor relaties die tot contante betaling in staat waren.⁵⁰⁹ Dat dit de verspreiding van het Plantijnse drukwerk dempte heeft geen betoog.

Hoe dan ook is in de Bethlehem-collectie ook de snelle achteruitgang van de conditie in het boekbedrijf in Keulen te zien. De exportmarkt valt daar weg als gevolg van oorlog en economische beschermingspolitiek. Het grootste deel van de overblijvende productie is voor de lokale markt bestemd. Het kapitaal dat nodig is om uitgeefprojecten te financieren, is verdwenen. Loondrukkerijen nemen het voortouw over van de traditionele uitgevershuizen en voorzien afnemers van slordig werk met weinig wit en versleten letters.⁵¹⁰

De vraag is vervolgens waardoor het succes van Brussel, Luik en Parijs werd gedreven. Uit de eerste stad kwam relatief veel exegese (16%, tegenover 8% over alle rubrieken), geschiedenis en mystiek (allebei 10%). Samen bestond 74% van de hele Brusselse productie uit deze drie rubrieken. De belangrijkste uitgevers waren Eugène-Henri Fricx en

⁵⁰⁷ Simons, ‘Book publishing in Flanders’, 37-39; zie ook Meeus, ‘Emblem books’, 228-230.

⁵⁰⁸ Voet, *Golden Compasses*, II, 412, vgl. appendix II

⁵⁰⁹ Verhoeven, ‘Ondernemerscultuur’; Materné, ‘Brabantse boekdistributie en contrareformatische conjunctuur’, 526-533.

⁵¹⁰ Reuter, ‘Buchdruckgewerbe’, 682 e.v., 690.

François Foppens; de eerste dankte die positie onder andere aan de grote uitgave van Sacy's bijbel.⁵¹¹ Fricx was dan ook zeker geen onbekende in jansenistenkringen, evenmin overigens als Foppens, die regelmatig werk van Ernest Ruth d'Ans uitgaf.⁵¹² De Luikse uitgaven bevinden zich naar verhouding grotendeels in moraal (11%, tegenover 7% over alle rubrieken). Parijs tenslotte kende een sterke oververtegenwoordiging onder de bijbels (die van Sacy) en de kerkgeschiedenis (die van Fleury). Bijna de helft van alle Parijse titels komt uit deze twee series, de Parijse rol was dus kleiner dan op het eerste gezicht lijkt.⁵¹³

Het einde van de zeventiende eeuw is tenslotte ook de periode waarin Europa's boekmagazijn, de Republiek, een groei laat zien; althans in de *non-theologica* (rubrieken N tot en met Z).⁵¹⁴ De Amsterdammers, Leidenaars en hun landgenoten blonken vooral uit in de kleine formaten en de volkstalige boeken. De Republiek is de enige niet-katholieke regio die boeken aan de kartuis levert.

De wijzigingen in de kwantitatieve verhoudingen tussen de plaatsen van uitgave bevestigen de tendens: de naderende stilstand in de groei van de bibliotheek veranderde de samenstelling naar genre over die laatste periode en hield een verbrokkeling van de aandeelverdeling over de bibliopolissen in.

⁵¹¹ B 190-191, 197, 204, 211-219.

⁵¹² Jacques, *Arnauld*, 150-151, n. 19; Van Meerbeeck, *Ruth d'Ans*, register, *in voce*.

⁵¹³ B 181-189, 192-196, 198-203, 205-210, L 60-83.

⁵¹⁴ Thissen, 'Export of books', 45-48, table 3-6 en graph 1-2.

V.8. Verstening: tussen 1742 en 1785

De caesuur bij 1742 moet om brontechische redenen gemaakt worden, maar feitelijk is het verschil tussen de acht decennia voor en de vier na het gereedkomen van Peeters' werk niet groot, of alleen maar gradueel. Het aantal per jaar verworven boeken daalt van tien naar twee.⁵¹⁵ De categorie van de mystiek zoals de bibliotheek die in de eerste helft van de zeventiende eeuw kende, is niet meer herkenbaar. In de eerste plaats omdat het aandeel veel geringer was: nog slechts een 17%. Ten tweede werden die drie handen vol titels lang niet meer alleen in het Latijn bemachtigd.

Van de *Epitres spirituelles* van Franciscus van Sales is een Duitse vertaling aanwezig, van de werken van Theresa a Jesu een Nederlandse.⁵¹⁶ Deze staan naast de *Twaelf fonteijnen der levende wateren* van Jacobus de Smet en de Duitse vertaling van de *Amore delle anime* van Alphonsus van Liguori.⁵¹⁷ Een andere talloze malen herdrukte verhandeling was oorspronkelijk, in 1589, in het Italiaans verschenen, maar stond in de Bethlehem-bibliotheek in een Latijnse vertaling: de *Combatimento spirituale* van Lorenzo Scupoli. Het was het elfde exemplaar, na die uit 1600, 1608, 1655 en 1656 – waarvan een aantal uit Roermond, waar het ook een courante titel voor de uitgevers was.⁵¹⁸ Het werkje onderscheidt zich in het derde stuk waarin gesproken wordt over de woedende strijd van de wil tegen de menselijke feilen en de duivel en het vechten om de deugden te verkrijgen, en werd door Franciscus van Sales steeds als zakboek meegedragen.⁵¹⁹

Over de oorspronkelijkheid van Liguori's werk lopen de meningen uiteen, hoe dan ook heeft hij van velen de invloed ondergaan.⁵²⁰ Maar Franciscus van Sales, noch Theresa a Jesu of Lorenzo Scupoli zijn nieuwe auteurs meer als Bethlehem hun uitgaves uit respectievelijk 1754, 1711 en 1733 verkrijgt. De opeenhoping van citaten *Margarita coelestis, seu status religiosus ascetica-theologice expensus* waarin de benedictijn Joannes-Evangelist Rottner in elf vragen de monastieke staat behandelt, is alleen als verzameling nieuw.⁵²¹ Het meest tekenend is misschien wel dat de belangrijkste acquisitie in deze periode bestaat uit de veeldelige

⁵¹⁵ Zie bijlage 4.4 voor een methodologische verantwoording voor deze paragraaf.

⁵¹⁶ *Liste 1785*, Theologi in-4, 232, 234.

⁵¹⁷ *Ibid.*, Theologi in-8 et min., 946, 961, ook in-4, 236.

⁵¹⁸ *Ibid.*, Theologi in-8 et min., 965; M 749, 1307-1314, 1316.

⁵¹⁹ Mercier, 'Scupoli'; Bremond, *Histoire*, VII, 52-57; Mas, 'Scupoli', k. 473-477, 480.

⁵²⁰ Meiberg en Manders, 'Liguori', k. 111.

⁵²¹ Derville, 'Rottner'; *Liste 1785*, Theologi in-1, 115.

Bibliotheca ascetica antiquo-nova van Bernardus Pez.⁵²² Niet voor niets heeft deze geleerde benedictijn zich opgeworpen als bibliothecaris en historicus, reden waarom hij in zijn erudiete activiteiten zijn voorbeeld vond en aangemoedigd werd door de mauristen. Zijn grote, maar slecht geordende compilatie van mystieke teksten begon Pez in 1723, en hij baseerde het vooral op door intensieve bibliotheekreizen verzamelde manuscripten uit het vijftiende-eeuwse Duitse taalgebied. Juist de kartuizen vormden de gulste vindplaatsen en juist een kartuizer, Leopold Wychmann van Gaming, was het die postuum de laatste drie van de in totaal twaalf delen bezorgde.⁵²³

Veel vernieuwing was dus niet te bekennen in de aanwinsten op het terrein van de ‘theologia ascetica, et mystica’. Dat was ook, voor het eerst, niet de grootste rubriek. Op moraaltheologisch terrein werd een iets groter aantal boeken verworven, ofschoon het er maar een schamele achttien waren over de volle periode. En ook daar was actualiteit ver te zoeken. De *Exhortationes ad religiosos* van de jezuïet Joannes Dirckinck hadden hun eerste druk al in 1704 beleefd, en de systematische moraaltheologie van de franciscaan Kiliaan Kazenberger behelsde nauwelijks meer dan een amplificatie van het werk van zijn confrater Patritius Sporer dat al in het bezit van Bethlehem was.⁵²⁴ Een boek van Thomas du Jardin – *De officio sacerdotis qua judicis et medici* – uit 1712 was louter een doublet van twee edities uit 1701.⁵²⁵

Vanzelfsprekend refereerden sommige titels aan de jansenismestrijd. Expliciet is de onderbouwing van de veroordeling door *Unigenitus* door de dominicaan Pius Vandendycke, een subgenre waar ook Du Jardin zijn krachten aan wijdde in het ook door Bethlehem verworven *Het aengewesen vergift van de 101 stellingen van Quesnel*.⁵²⁶ Een andere titel, de *Praxis poenitentialis* van Hendrik Pisart, augustijner koorheer en prior van het Windesheimse convent in Nunhem, vlakbij Roermond, tendeerde meer de andere kant op. Het is de strengere richting toegedaan, al mag de auteur daarom nog niet tot de jansenisten gerekend worden. Althans niet volgens de merkwaardige redenering van Pisarts laatste biograaf die vindt dat de man niet onder de “jansenisten” geschaard mag worden omdat “de representanten ervan, die hij citeert, geheel en al in de lijn van de traditie der Kerk [ge]dacht hebben en met name de inhoud van de

⁵²² *Liste 1785*, Theologi in-8 et min., 488.

⁵²³ Séjourné, ‘Pez’, k. 1359, 1363; Grégoire, ‘Pez’; Gourdel, ‘Chartreux’, k. 754.

⁵²⁴ Bailly, ‘Dirckinck’, k. 1001; Schmitt, ‘Kazenberger’, k. 1691; *Liste 1785*, Theologi in-4, 99-100, Theologi in-8 et min., 230-231; G 84-85.

⁵²⁵ *Liste 1785*, Theologi in-8 et min., 221; G 208-209.

⁵²⁶ *Liste 1785*, Theologi in-8 et min., 215, 218; zie ook Thissen, ‘Bosman’, 258, nr. 56.

documenten van het Concilie van Trente, van de *Catechismus Romanus* en van pauselijke uitspraken weergeven.”⁵²⁷

De collectie werd in de achttiende eeuw aangevuld, maar eerder met edities van oudere teksten of met nieuwe teksten die vooral ouder werk herhaalden, dan met teksten die geen precedent kenden. Een bijzondere variant daarop is het verzameld werk van Franciscus Sylvius. De Thomascommentaar in de editie van 1697 was in het bezit geweest van prior Godfried Bodinckhuijsen en op zeker moment verkocht.⁵²⁸ Later echter heeft men alsnog de complete *Opera* in de uitgave van 1714 – waarvan de eerste vier delen de *Summa* becommentariëren – aangeschaft. Maar deze doctor van Douai behoort toch tot de theologen van niet één of twee, maar van drie of vier generaties eerder. Hij was al over de zestig toen hij met Thomas in de hand tot de allereerste speculatieve bestrijders van Cornelius Jansenius’ pas verschenen *Augustinus* behoorde.⁵²⁹

De interconfessionele polemiek was in de achttiende eeuw al lang verlaten door de geleerden, overgebleven was de discussie op lokaal niveau in de landstaal. Exponenten in de Roermondse kartuizerbibliotheek zijn de drie titels uit de controverserubriek, alle drie in het Nederlands, en alle drie van de ketterbestrijders bij uitstek, de predikheren. Thomas Du Jardin van het Gentse klooster vocht met de gedreven Middelburgse predikant Jacob Leydekker een geschil uit. Allebei de publicaties in deze strijd bezat Bethlehem, evenals het traktaat van Du Jardins ordebroeder Joannes-Baptist van Ketwigh tegen de stelling dat wie Gods geboden niet onderhoudt, geen baat vindt bij de rozenkrans of andere Mariadevoties.⁵³⁰ Evenmin nieuw waren de preken van de recollect Constantinus Letins wiens in Maastricht in 1730 verschenen *Theologia concionatoria* in homilievorm alle godgeleerde behartenswaardigheden nog eens in vijf delen samenvatte.⁵³¹ Ook in deze rubriek was het Nederlands, met drie bundels van de augustijn Matthias Agolla, goed vertegenwoordigd.⁵³²

De niet-theologische titels zijn in de achttiende eeuw belangrijker dan ooit, ruim 18% van de verworven boeken valt in de rubriecken N-Z. Overigens zijn hier geen titels tussen uit de filosofie of de literaire vakken. De hele productie op dit terrein in deze periode ging aan Bethlehem voorbij. Behalve een editie van Ovidius’ *Metamorphoses* – de

⁵²⁷ Gijsen, ‘Pisart’, 34; *Liste 1785*, Theologi in-8 et min., 242.

⁵²⁸ *Infra*, par. VI.2.2.

⁵²⁹ Amann, ‘Sylvius’; *Liste 1785*, Theologi in-1, 222;.

⁵³⁰ Grootens, ‘Du Jardin’, k. 1775; Knappert, ‘Leydekker’, k. 909; *Liste 1785*, Theologi in-1, 189, Theologi in-8 et min., 217, 937;.

⁵³¹ D’Alençon, ‘Letins’; *Liste 1785*, Theologi in-8 et min., 427.

⁵³² *Liste 1785*, Theologi in-8 et min., 403-405.

Amsterdamse uitgave uit 1634 werd aangevuld met de Antwerpse uit 1711 – betreft het uitsluitend praktisch bruikbaar, toegepast werk: vier woordenboeken, secretariële handleidingen als *Der alle zeit fertige Secretarius*, chemie en farmacie (van de met het cartesianisme vertrouwde Nicolas Lémery), plantkunde en boekhouden.⁵³³

De bibliotheek van Bethlehem groeit in de achttiende eeuw nauwelijks meer, al is de neergang al rond 1660 ingezet. Dat is de reden dat de collectie er in 1785 niet wezenlijk anders uit ziet dan 120 jaar daarvóór. De samenstelling van de boeken die sinds de catalogus van 1742 verworven werden is echter wel geheel anders. Alleen al in de taal: ruim 35% is niet in het Latijn. Dat komt natuurlijk door het grote aandeel niet-theologie, maar zelfs de rubriek M bevat Duitstalige teksten zoals de genoemde van Franciscus van Sales of Alphonsus van Liguori. De tendens naar kleinere boeken zet zich onverminderd voort: besloegen in de voorafgaande periode de formaten octavo en kleiner nog 66%, in de latere achttiende eeuw daalde dit naar 60%. Het was echter zeker niet daarom dat de bibliotheek als geheel hetzelfde bleef. Ze was van inert versteend geworden.

⁵³³ *Liste 1785*, Belles lettres, 22-23, 49, 52 (Thijssen-Schoute, *Nederlands cartesianisme*, 258-259), 54, 64-65, 91-92, 101-102, 180 (Q 93); Arts et sciences, 10, 26-28.

V.9. Bibliotheken buiten de bibliotheek

Naast de conventsbibliotheek, waarvan de catalogus van 1742 de bron voor de kern van deze studie vormt, hebben ook elders in het klooster kleine(re) collecties bestaan.⁵³⁴ De belangrijkste daarvan is die van het prioraat geweest. Het bestaan van deze verzameling is pas met zekerheid aan te wijzen aan de hand van de suppressielijsten van 1785, en het is dan ook niet precies vast te stellen welke boeken op dat moment niet tot de conventsbibliotheek behoorden. Evenmin is duidelijk op welk moment de prioraatbibliotheek is ontstaan. Wel zijn de boeken buiten de conventsbibliotheek gemiddeld genomen jonger. Van de boeken die volgens de suppressielijsten tot het prioraat worden gerekend, niet in de catalogus van 1742 voorkomen en gedrukt zijn vóór 1712, is het gemiddelde jaar van uitgave 1662, dat van de boeken waarvoor hetzelfde geldt, maar in 1785 genoteerd zijn onder de conventsbibliotheek, is dat 1625. Dit zou erop kunnen wijzen dat de prioraatbibliotheek veel later dan de conventsbibliotheek als een aparte collectie beschouwd is gaan worden.

Het meest veilig is nog de aanname dat er altijd wel, vóór en na Peeters' werk, in de cel van de prior boeken opgesteld hebben gestaan, net als op andere plekken zoals in refter, kerk en kapittelzaal, in het broedersverblijf en in de cellen. Deze boeken behoorden niet tot de binnenste collectie van de monnikenbibliotheek. Een beschrijving van die kleinere deelverzamelingen moet zich bij gebrek aan ander bronnenmateriaal beperken tot de situatie ten tijde van de opheffing, aan het einde van het bestaan van het klooster Bethlehem.⁵³⁵

Het onderscheid tussen de monniken- en andere collecties blijkt het duidelijkst uit de aard van de boeken. Om te beginnen is het aandeel van de theologische boeken er kleiner, 78%, tegenover 88% in de conventsbibliotheek. Ten tweede is de verhouding in de talen anders. Bedraagt in de conventsbibliotheek het aandeel van het Latijn 87%, in de andere collecties is dat 78%. Dit zijn eerste indicaties, een nadere analyse per rubriek leert langs welke lijnen de beslissing waar welk boek te plaatsen, verliep.

Om te beginnen heeft het er veel van weg alsof in de overige collecties vooral restanten en dubbelen werden geplaatst. Zo is in de exegese-rubriek van de hele bijbelcommentaar van Dionysius de Kartuizer maar

⁵³⁴ Zie par. VI.3.

⁵³⁵ Zie bijlage 4.4 voor de methodologische verantwoording van deze paragraaf, waaruit ook blijkt waarom hier ook boeken betrokken worden die volgens de suppressielijsten tot de conventsbibliotheek behoorden.

een beperkt deel aanwezig; de grote serie van Cornelius a Lapide is met slechts één band vertegenwoordigd, evenals die van Nicolaas van Lyra.⁵³⁶ Van de commentaar op de Psalmen en het Hooglied van Frans Titelmans stonden twee exemplaren in de conventsbibliotheek, één daarbuiten.⁵³⁷ Van Thomas staat er een losse *Secunda secundae*.⁵³⁸ Onder de kerkvaders staan niet de grote, complete *Opera*-edities, maar wel een los vijfde en zesde deel van Augustinus in de Bazelse uitgave van 1542, bezorgd door Juan Luis Vives.⁵³⁹ Van de *Opera* van Robertus Bellarminus is een exemplaar van het derde deel ergens apart neergezet.⁵⁴⁰ Vervolgens zijn van deze typische theologenrubrieken dubbel buiten de conventsbibliotheek geplaatst, vooral de eenvoudigere, klassieke teksten en de bloemlezingen. Voorbeelden hiervan zijn de *Confessiones* van Augustinus in de Nederlandse vertaling van Adriaan van Loo uit 1706, de Brieven van Hieronymus, de *Flores doctorum* bijeengeplukt door Thomas Hybernicus of de door de jezuiten Théophile Raynaud of Henri Somal verzamelde *patres*-teksten.⁵⁴¹

Niet zo verwonderlijk is vervolgens dat dat wat in de conventsbibliotheek 'theologia positiva, seu concilia, synodi, decreta pontificum' (rubriek D) heet, een groot deel van de kasten in de priorscel in beslag nam. Daaronder vallen bijvoorbeeld de decreten van het Trentse concilie, van de Keulse diocesane synode van 1662, een bullarium of een exemplaar van Bartholomeus Caranza's *Summa conciliorum*. Op de uitgave van de Keulse besluiten na, betrof het hier titels die ook in de conventsbibliotheek raadpleegbaar waren.⁵⁴² Het zijn de naslagwerken, de papieren opslagkamers van de katholieke geloofswaarheden die ook buiten de monnikenbibliotheek nagekeken konden worden, en waarvan de katechismussen wel de meest handzame vorm kenden.⁵⁴³ Hier ook, in

⁵³⁶ *Liste 1785*, Theologi in-1, 24, 41 (Verschueren, *Bibliotheek*, 79, nr. 8), 64, Bibliotheca prioratus in-1, 111-115.

⁵³⁷ *Liste 1785*, Theologi in-1, 45; B 65-66.

⁵³⁸ *Liste 1785*, Theologi in-4, 37.

⁵³⁹ *Liste 1785*, Theologi in-1, 90.

⁵⁴⁰ *Liste 1785*, Theologi in-1, 185; complete series van Bellarminus in de conventsbibliotheek: F 1-14, 61-65.

⁵⁴¹ *Liste 1785*, resp. (tussen haken de dubbel in de conventsbibliotheek) Bibliotheca prioratus in-8, 173, 198 (M 298-299, 1045, 1287-1290), Theologi in-1, 76 (C 47-49, 62, 65, 72-74, 170-171, 177-179), Bibliotheca prioratus in-8, 89 (C 180-185), 125, in-1, 22, in-8 et min., 252 (de laatste drie, twee van Raynaud, één van Somal, betreffen geen dubbel).

⁵⁴² *Liste 1785*, resp. (tussen haken de dubbel in de conventsbibliotheek) Theologi in-8 et min., 11 (D 14-17, 19-25, 27-28), Juristes, 21, Bibliotheca prioratus in-1, 11-15 (D 1-2), in-8, 88 (D 42-43), ook in-1, 44, in-8, 173, 191, 214.

⁵⁴³ *Liste 1785*, Bibliotheca prioratus in-1, 93, in-4, 59-60, in-8, 79, 133, 218, 239; katechismussen in de conventsbibliotheek: D 18, 35-38, 44, 47-53, 55, 57, 60, 67-70, F 23-24, 30, G 236, M 10-12, 681, 1176.

de cellen, het prioraat en mogelijk het broederverblijf, stonden de liturgica die in de conventsbibliotheek niet voorkomen en waarvan de in de kerk gebruikte exemplaren op een aparte lijst gestaan hadden: missaal, ritueel en brevier, waarvan één, in perkamenten handschrift, Nederlandstalig.⁵⁴⁴ Denkkelijk bedoeld voor gebruik door de prior waren de uitgaven van en de commentaren op de regels van Augustinus en Franciscus.⁵⁴⁵ Ook in de priorscel, maar vanzelfsprekend ook in de andere cellen, waren de vele exemplaren van de ordesstatuten en –voorschriften: de *Statuta et privilegia* van 1510, het *Directorium novitiorum* in de uitgave van 1676, de *Nova collectio statutorum* van 1681 en de Duitse vertaling van het derde deel daarvan uit 1698.⁵⁴⁶ In dit type documenten lag een ander belangrijk onderscheid met de conventsbibliotheek: ze waren daar niet aanwezig.

Het laatste geldt eveneens voor een hier nauw mee verwante rubriek, die van de canonistische literatuur. Er is in te vinden wat een prior van een kartuis (of een ander klooster) bij de hand zou moeten kunnen hebben voor zijn bestuurlijke taken, en wat althans in Bethlehem niet voor de monnikenbibliotheek bedoeld was. Boeken die de prior van dienst konden zijn bij de taken die hem opgelegd werden door de zorg voor de materiële voorwaarden voor het contemplatieve bestaan. Dit zijn bijvoorbeeld de commentaren op de Decretalen van Prosper Fagnan en Paul Laymann of de praktijk van het civielrechtelijk procederen.⁵⁴⁷ Onmisbaar zijn hier natuurlijk de teksten over het recht van kerkelijke lichamen *circa temporalia* en die over de exemptie-materie.⁵⁴⁸ Vanzelfsprekend had de prior niet alleen een *De jure et privilegiis abbatum*, maar ook de handleiding tot de praktijk van het eigen ordesinterne recht bij de hand.⁵⁴⁹

De speculatieve theologie had vooral de belangstelling van de monniken, buiten hun bibliotheek was ze niet beschikbaar, op een paar losse stukken na, zoals een incomplete editie van de *Opera* van Franciscus Sylvius, of het *Manuale thomistarum* van Jean-Baptiste Gonet – een toegang op diens *Clypeus theologiae thomisticae*, een op zich al compleet

⁵⁴⁴ *Liste 1785, Historici*, 299-302, *Bibliotheca prioratus in-4*, 2, in-8, 55, 193, 230; *supra*, par. II.2 en *infra*, par. VI.3.

⁵⁴⁵ *Liste 1785, Historici*, 42, 173, *Bibliotheca prioratus in-1*, 101, in-4, 97.

⁵⁴⁶ *Liste 1785, Historici*, 36-41, 158-170, 269-288, *Bibliotheca prioratus in-4*, 124; Verschuieren, *Bibliotheek*, 60, nr. 89 [163].

⁵⁴⁷ *Liste 1785, Juristes*, 14, 48, 61, *Bibliotheca prioratus in-1*, 51-53, in-4, 37.

⁵⁴⁸ *Liste 1785, Juristes*, 45, 49, *Bibliotheca prioratus in-4*, 30, 90.

⁵⁴⁹ *Liste 1785, Juristes*, 15, 67, *Bibliotheca prioratus in-1*, 54-55, in-4, 39, in-8, 11-12.

overzicht van de dogmatische theologie.⁵⁵⁰ Onvolledig is ook de al genoemde set van Robertus Bellarminus' *Opera* in de controverserubriek. Het veel minder geleerde karakter van de subcollecties blijkt in deze rubriek uit de vele volkstalige titels, ruim de helft is niet in het Latijn gesteld, waar dat in de conventsbibliotheek voor deze rubriek een tiende deel bedraagt. Voorbeelden van zulke controversegeschriften, zoals die in de achttiende eeuw overigens ook voor de conventsbibliotheek verworven werden, zijn de teksten van de bekende broers Adriaan en Pieter van Walenburg of een *Broederlijk dispuijt* tussen Samuel Renard en zijn tot het katholicisme bekeerde broer Joannes Gregorius die Samuel in het werkje zijn beweegredenen uitlegt.⁵⁵¹ Voor het overige waren een aantal titels aanwezig die de geloofsgeschillen in hoofdpunten samenvatten, zoals het *Compendium controversiarum* van Bernard Vetweiss.⁵⁵²

Onder de moraaltheologie vallen in de eerste plaats de handleidingen voor de zielzorg aan religieuzen in het oog, ook hier betreft het natuurlijk literatuur die voor een kloosterbestuurder van belang kon zijn. Voorbeelden hiervan zijn het *Directorium regularium* en *De re clerium regularium* van de Portugese karmeliet Antonius a Spiritu Sancto, het *Directorium superiorum* van de franciscaan Joannes-Evangelist de Momigno, de *Methodus corrigendi regulares* van diens ordebroeder Gaudentius van den Kerckhove of het *Liber de triplici regione claustralium* van de befaamde benedictijnenabt Joannes Trithemius.⁵⁵³ Het overige bestaat veelal uit handleidingen voor de zielzorg aan leken met titels als *Methodus bene administrandi poenitentiae sacramentum*, *Regula prudentis confessarii*, *Manuale exorcismorum*, *Manuale parochi*, of *Manuale confessarii*.⁵⁵⁴

Ook het strijdmateriaal in het jansenismedebat ontbreekt niet. Hier gaat het vooral om polemische geschriften, zoals de aanval van de Hollandse priester Carolus de Bont op de stellingen van de jezuïet Cornelius Hazart over Christus' dood en genade, predestinatie en vrije wil.⁵⁵⁵ Of om de *Nodus praedestinationis* van kardinaal Celestinus Sfondrati, die rond 1700 werd aangevallen door Bossuet, Quesnel en Jean-

⁵⁵⁰ Coulon, 'Gonet', k. 1489; *Liste 1785*, Bibliotheca prioratus in-1, 71-74, Theologi in-8 et min., 342.

⁵⁵¹ Fruytier, 'Renard'; *Liste 1785*, Theologi in-8 et min., 212-213, Bibliotheca prioratus in-8, 207, ook Theologi in-4, 42, in-8 et min., 218, Bibliotheca prioratus in-1, 80, 92, in-4, 48-49, in-8, 15, 19, 155, 169, 201, 246-247.

⁵⁵² *Liste 1785*, Theologi in-8 et min., 211, ook 201.

⁵⁵³ Poulenc, 'Momigno'; *Liste 1785*, Theologi in-4, 167, Juristes, 13, Bibliotheca prioratus in-1, 43, in-4, 82, in-8, 125.

⁵⁵⁴ *Liste 1785*, Theologi in-1, 234, Historici, 298, Bibliotheca prioratus in-8, 18, 63, 71, 160.

⁵⁵⁵ Van Schaik, *Bataafs en rooms*, 112; *Liste 1785*, Theologi in-8 et min., 206, Bibliotheca prioratus in-4, 94.

Libert Hennebel, maar weer verdedigd werd door een anonieme dupliek die ook in het Roermondse kartuizerklooster aanwezig was.⁵⁵⁶ Van hetzelfde genre is het historiografische subdebat over het verloop van de congregatie *De auxiliis* aan het einde van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw. Zowel de opening van de strijd door de dominicaan Hyacinth Serry als de felle aanval daarop door de jezuïet Laevinus de Meyere waren beschikbaar voor de bewoners van Bethlehem die wilden nalezen hoe de grote ordes hun eigen visie gaven op het debat tussen hun respectievelijke ordegenoten rondom de *gratia efficax* van een eeuw eerder.⁵⁵⁷

Waarom en hoe juist deze titels buiten de conventsbibliotheek werden gehouden, waar een aantal ervan onder de verboden boeken gerangschikt zouden zijn geweest, is niet duidelijk. Wel herkenbaar is de plaatsing van een flink aantal van de prekenbundels.⁵⁵⁸ Net zoals in de priorscel pastoraal voor religieuzen stond, zo was er ook homiletiek speciaal voor gebruik voor een publiek van clerici beschikbaar. De titels laten hun toepassing al blijken: *Disciplina monastica praedicabilis* van de karmeliet Ludovicus a Sancto Petro, *Exhortationes domesticae* ofwel de *allocutiones ad suos* van de jezuïet Joannes Paulus Oliva, de *Adhortationes domesticae* van zijn ordegenoot Georg Schedelich, of de 126 preken op de regel van Augustinus door de karmeliet Maximiliaan-Antonius a Jesu.⁵⁵⁹ Ook hier blijkt het onderscheid: preken voor religieuzen komen in de conventsbibliotheek niet of nauwelijks voor.⁵⁶⁰

De historische rubriek bestaat nagenoeg uitsluitend uit wereldlijke geschiedenis. De klassieken zijn volop vertegenwoordigd: Tacitus, Justinus, Sallustius en Suetonius.⁵⁶¹ Zo ook de ‘contemporaine’ auteurs als Lieuwe van Aitzema, Robertus Bellarminus (*De translatione imperii romani a graecis ad francos*) of Denis Petau. Alleen Justinus en Suetonius stonden ook in de conventsbibliotheek.⁵⁶² Werk dat typisch in de broedersbibliotheek zal hebben gestaan zijn de Nederlandse vertalingen van ‘grote geschiedenissen’ en hagiografische compilaties, zoals de *Cronycke* van de Nederlanden tussen 1500 en 1620, de joodse

⁵⁵⁶ Séjourné, ‘Sfondrati’, k. 2014-2015; *Liste 1785*, Bibliotheca prioratus in-8, 13-14;

⁵⁵⁷ Gorce, ‘Serry’, k. 1958-1961; Carreyre, ‘Meyer’, k. 1632-1633; *Liste 1785*, Historici, 30-31.

⁵⁵⁸ *Infra*, par. VI.3.

⁵⁵⁹ *Liste 1785*, Theologi in-1, 230, in-8 et min., 395, Bibliotheca prioratus in-4, 58, 83, in-8, 66, 101-104.

⁵⁶⁰ Een aanwijsbare uitzondering is I 101: Willem Bibaut, *Sermones capitulares ad religiosos* (is dit wellicht een uitzondering omdat de auteur een kartuizer is, zoals ook kan gelden voor I 169 (Id., *Sacrae conciones ad fratres*))?

⁵⁶¹ *Liste 1785*, Historici, 83, 89, 337, 345, 354, 362.

⁵⁶² *Liste 1785*, Historici, 207, 351, Bibliotheca prioratus in-4, 95, in-8, 196; Justinus en Suetonius in de conventsbibliotheek: K 357-358, 495, 537-538, 627, 634-635.

geschiedenis van Flavius Josephus, de *Generaele legende der heyligen* van Pedro Ribadeneira, de *Kerckelijcke historie* van Cornelius Hazart of de *Generaele kerckelijke historie* van Caesar Baronius.⁵⁶³ Van deze zelfde boeken stonden de Latijnse, en Franse (Ribadeneira), versies in de conventsbibliotheek.⁵⁶⁴

Zoals het ernaar uitziet, heeft de mystiek vooral bestaan uit de titels die in de conventsbibliotheek ook te vinden waren, zij het daar in veel grotere aantallen. Vermoedelijk waren ze vooral aanwezig in de cellen om daar de monniken tot geestelijk voedsel te dienen. Zo stonden op de cel van coadjutor Athanasius Kolb een *De vita Christi* van Ludolf van Saksen, twee delen van Hiëremias Drexel en *Meditationes* van Nicolas Avancini en Jean Crasset, alle van de bibliotheek, en op die van vicaris François-Joseph Welcken diverse “devotieboekjes”.⁵⁶⁵ Vooral de klassieke auteurs zijn er te vinden, wier boeken vele drukken beleefden. Thomas a Kempis, Luis de Puente, Ludovicus Blosius, Luis de Grenade, Franciscus van Sales, Joannes Bona, Joannes van het Kruis, Robertus Bellarminus.⁵⁶⁶ Nogal wat teksten zijn gericht op de voor de kartuizers zo belangrijke monastieke spiritualiteit: een *Speculum cleri regularis et saecularis* van de benedictijn Aemilius Naisl, de *Speculum religiosorum* van de norbertijn Franciscus Wennius, de *Speculum carmelitanum* van de karmeliet Daniël a Virgine Maria, of de *Speculum monasticum* van de augustijn Philippus a Domina Septem Dolorum.⁵⁶⁷ Al deze auteurs stelden hun ervaringen als novicenmeester op schrift.⁵⁶⁸ Uit deze ervaringen konden de priors van het Roermondse kartuizerklooster putten voor hun eigen bestuur in spirituele zaken.

En binnen die monastieke spiritualiteit zijn overwegingen op het sterven natuurlijk niet de minst belangrijke. In de cellen stonden er een aantal, zoals het *Theatrum bene feliciterque morientium et mortuorum* van Joannes Eberhard Brandis, *L’art de bien mourir* van Philippus Servius, een *Homo mortalis instructus ad beatam mortem* zonder auteursnaam, de *Ars*

⁵⁶³ *Liste 1785*, Historici, 5, 34, 75, Bibliotheca prioratus in-1, 21, 75-76, 97-100.

⁵⁶⁴ K 13-14, 57-60, L 1-2, 12-36.

⁵⁶⁵ ACCR, inv. nr. 483; elders lag ook een handschrift van *De vita Christi*: Verschueren, *Bibliotheek*, 60, nr. 88 [162].

⁵⁶⁶ *Liste 1785*, resp. (tussen haken de dubbeln in de conventsbibliotheek) Theologi in-8 et min., 491, Bibliotheca prioratus in-8, 182, 256 (M 190-193, 571, 640, 1038, 1151-1153, 1156-1165, 1167-1171, 1337), Theologi in-1, 585 (K 320-321, M 96-100, 314-327, 660), 646 (M 7-8, 80-81, 288, 378, 380-381, 1000-1009, 1154-1155), Bibliotheca prioratus in-1, 34-35 (M 667-687, 1201), 57, in-8, 234 (M 6, 228-233, 473, 1028-1033), 65 (M 226-227, 768-785, 1349), in-4, 40 (M 65-66), in-8, 253 (M 207, 236-240, 608-613, 733, 956-959).

⁵⁶⁷ *Liste 1785*, Theologi in-1, 318, in-8 et min., 955, Bibliotheca prioratus in-4, 33-34, 72, in-8, 153.

⁵⁶⁸ Küppers, ‘Naisl’; Ardura, ‘Wennius’; Servais, ‘Daniel’; Hoppenbrouwers, ‘Daniel’.

bonae mortis van Gabriël Hevenesi – hoewel deze Hongaarse jezuïet door Bernardus Pez werd aangevallen om zijn afkeuring van het monastieke bestaan – en de klassieker *De arte bene moriendi* van Robertus Bellarminus.⁵⁶⁹

Opvallend in deze rubriek is het nagenoeg ontbreken van teksten uit de eigen kartuizerorde. Waar in de conventsbibliotheek boeken stonden van anoniemi van Bruno, van Joannes de Lapide, Jacob van Gruijtrode, Jacob Jünterbog, Petrus Sutor, Innocentius Le Masson, Pieter Blomevenna, natuurlijk Dionysius, Joannes Justus Lanspergius, Pieter Dorland, daar beperkt het zich daarbuiten tot de brieven van Landuinus, de eerste opvolger van Bruno.⁵⁷⁰ Blijkbaar beschouwde men dit erfgoed als niet geschikt of niet toegankelijk voor anderen dan de monniken zelf, dan wel moest het om zijn intrinsieke waarde in de binnenste collectie opgesteld worden.

De getalsmatige verhoudingen tussen de convents- en de andere collecties laten het afzonderlijke karakter het beste zien. In 1785 bedroeg het aantal boeken dat er stond maximaal 479.⁵⁷¹ Dit komt neer op een 10% van het totaal van Peeters' catalogus en de suppressielijsten. Voor sommige rubrieken komt de verhouding ongeveer overeen: de exegese, controverse, moraal, preken en geschiedenis hebben een percentage van tussen acht en veertien. Deze rubrieken hadden buiten de conventsbibliotheek een ongeveer even groot aandeel als daarbinnen. 'Ondervertegenwoordigd' zijn de rubrieken die voor meer studieuze doeleinden geëigend zijn: patristiek en scholastiek. De mystiek staat ook vooral in de conventsbibliotheek. Ze is daarbuiten weliswaar ook de grootste rubriek (17%), maar het overwicht is veel minder groot dan het derde deel daarbinnen. Juist 'oververtegenwoordigd' zijn in de eerste plaats de bijbels (22% van het totaal staat buiten het convent). Ook dit is te verklaren uit de noodzakelijke beschikbaarheid van deze tekst op elke plaats in het klooster waar maar gelezen kon worden. Vooral in de lekenbibliotheek zullen ze gestaan hebben: bijna de helft van de edities is in de volkstaal.⁵⁷² Maar verhoudingsgewijs substantieel veel beter vertegenwoordigd buiten

⁵⁶⁹ Iparraguire, 'Hevenesi', k. 433; *Liste 1785*, Theologi in-4, 228, in-8 et min., 891, 962, ook 963, Bibliotheca prioratus in-4, 67, in-8, 220, 233, 253.

⁵⁷⁰ M 155, 158-159, 162, 252, 254, 273-275, 294, 442, 455-459, 461-464, 467-468, 486, 495-497, 508, 604-605, 718, 798-799, 874, 876, 1041, 1068, 1092-1098, 1100-1102, 1147; *Liste 1785*, Theologi in-8 et min., 940.

⁵⁷¹ Maar vermoedelijk veel minder, er zijn immers nogal wat dubbelingen, zie bijlage 4.4.

⁵⁷² *Liste 1785*, Nederlands: Theologi in-1, 14, 18, Bibliotheca prioratus in-1, 32; Frans: Theologi in-1, 19, in-8 et min., 16, Bibliotheca prioratus in-8, 81; Duits: Bibliotheca prioratus in-1, 33, in-8, 177.

de conventsbibliotheek dan daarbinnen zijn de conciliedecreten, orderegels, kortom dat wat Peeters de positieve theologie noemde, samen met het kerkelijk recht (rubrieken D en H): ze nemen 10% van het totaal in, waar dat in de conventsbibliotheek slechts 3% is.

Buiten de conventsbibliotheek stond ook aanzienlijk meer profane literatuur. Daar was 22% niet-theologisch van aard, in de monnikenbibliotheek 12%; bijna alle rubrieken zijn dan ook ruimschoots 'oververtegenwoordigd'. Onder de filosofie overheerst het aristotelisme, onder de poëten overwegen de ouden: Vergilius, Terentius, Plautus, Cicero, Claudianus.⁵⁷³ In de andere rubrieken is goed te zien hoe vooral de prior beschikte over een redelijke handbibliotheek aan literaire hulpmiddelen: vele woordenboeken, grammatica's en epistolaire raadgevers, waaronder Erasmus' *De conscribendis epistolis*.⁵⁷⁴ Bijzondere interesse voor de 'nieuwere' natuurwetenschappen blijkt nauwelijks, of het zou moeten zijn uit titels als het *Theatrum chemicum* van Kenelm Digby, of de *Wercken der geneeskonste* van Johan van Beverwijck.⁵⁷⁵ Maar deze kunnen evengoed als praktische hulpmiddelen ter beschikking gestaan hebben. De boeken op het gebied van de kruid- en hovenierskunst tenslotte – een *Neuer gartenlust* of een *Verstandige hovenier* – zijn duidelijk bedoeld geweest als hulp voor de monniken bij het onderhouden van de tuin bij hun cel en hebben ook een verband met de geneeskundige werken.⁵⁷⁶ Behalve Plautus en Claudianus zijn al deze teksten uit de profane literatuur ook aanwezig in de conventsbibliotheek, al nemen ze daar verhoudingsgewijs een veel minder prominente plaats in.⁵⁷⁷

⁵⁷³ *Liste 1785*, Arts et sciences, 22, 44, 85, 93, Belles lettres, 132, 165, 206, 222, 224.

⁵⁷⁴ *Liste 1785*, Belles lettres, 8, 20-21, 40, 71-72, 76, 78, 87, 89, 94-95, 102, 152, 154, 195, Bibliotheca prioratus in-4, 3-4, 9-10, 46, in-8, 3, 6, 37, 40, 87, 170, 181.

⁵⁷⁵ Thijssen-Schoute, *Nederlands cartesianisme*, register, i.v.; vgl. Thissen, 'Export of books', 17, n. 48; *Liste 1785*, Arts et sciences, 29, 57, Bibliotheca prioratus in-4, 17, in-8, 194.

⁵⁷⁶ *Liste 1785*, Bibliotheca prioratus in-1, 37-39, in-4, 22, 85, ook 24, Arts et sciences, 8, 32, in-8, 199.

⁵⁷⁷ Aristoteles: feitelijk het grootste deel van rubriek N, Vergilius: Q 3, 26, 28-29, 54-56, 60, Terentius: X 1, 6, 8, 10, 18, 20-21, Cicero: K 338, Y 3, 5-6, 37-38, 50-51, 53, 71, Erasmus: Z 42, geneeskunde, herbaria: rubriek V.

VI. Het beheer van de bibliotheek

VI.1. Inleiding

Op een onbewaakt moment heeft een medewerker van het Roermondse gemeente-archief twee gaten voor een opbergsysteem gestanst in een merkwaardig achttiende-eeuws document dat vervolgens in dossiernummer 542 van de Documentatieverzameling, titel: 'Kartuizers', werd opgenomen. Het is niet meer naspeurbaar wat de reden was voor deze classificatie (noch voor de perforatie) – het manuscript bevat geen enkele indicatie voor de naam van een vervaardiger. Wel is het verleidelijk de toeschrijving te volgen. Indien die namelijk juist is, hebben we hier de enige bron buiten de catalogus en ex-librissen en andere aantekeningen in de boeken zelf die iets zegt over het gebruik van de bibliotheek. Het document is in ieder geval niet van de hand van Peeters – daarvoor wijken de handschriften te veel van elkaar af. Het katern, vermoedelijk een *membrum disiectum*, bevat twee indexen: genummerde reeksen van ingangen op een niet genoemde canonistische verhandeling. Het werk zal zeker een deel van de enorme hoeveelheid literatuur rondom de verhouding tussen vorst, paus en bisschoppen hebben gevormd. De ingangen zijn geformuleerd in vraagvorm en al dan niet voorzien van een paginanummer in het vooralsnog onbekende werk waarnaar verwezen wordt.¹

Dit stuk is enig in zijn soort, maar een *dubium*. Om de omgang met het boek door de monniken van Bethlehem te benaderen, zijn we op andere bronnen aangewezen.

We benaderen die omgang hier door een analyse van de gebruikte bibliotheektechniek. Bibliotheektechniek valt uiteen in bewaren en ontsluiten. Het eerste is waar de bibliotheekpraktijk in Peeters' tijd steeds de nadruk op had gelegd. De Moderne Devoten bemoeiden zich in hun constituties van de eerste helft van de vijftiende eeuw in de eerste plaats met de zorgvuldige omgang met het fysieke object 'boek': het meest gedetailleerd zijn de bepalingen omtrent de registratie van het bezit. Uitleen wordt niet dan met voorzorgsmaatregelen toegestaan, regelmatig dienen inspecties plaats te vinden om te controleren of alle boeken er nog zijn. De fysieke staat is van gewicht: de bibliothecaris moet

¹ DV, inv. nr. 542; ingangen zijn bijv.: "an semper necessaria convocatio pontifici"; "casus ubi haec convocatio negligi potest"; "quis olim exercuit jus erigendi et dividendi episcopatus" of "an persona papae est infallibilis".

erop toezien dat de boeken vrij blijven van stof, vocht en ongedierte. Het andere accent ligt op het weren van verboden boeken: in latere redacties van de Windesheimse constituties wordt uitgebreid geformuleerd hoe het lezen van publicaties van Luther, toneelwerken en onnozele wuftheden (“libri quoque schenici seu alia quicumque amores lascivos redolentes”) verboden is en bestraft zal worden.²

Aan het einde van de zestiende eeuw begint het hoofdstuk met de ‘Regulae prefecti bibliothecae’ van de *Regulae Societatis Iesu* in het eerste artikel met het verbod boeken te lezen die op de *Index librorum prohibitorum* staan. Het vervolgt met de bepaling dat de “bibliotheca clausa sit” en de sleutel slechts in bezit mag zijn van hen die dat naar het oordeel van de superiors toekomt, en met de regels omtrent het uitlenen. Alleen het vijfde artikel spreekt van ontsluiting: er worde een systematische en een alfabetische catalogus opgesteld.³

De benedictijnen van de Schwabense congregatie verordonneerden in 1671 – naast het gewoonlijke omtrent bewaring en verboden boeken – eveneens een dergelijke dubbele catalogisering.⁴ Maar voor de Leuvense universiteitsbibliotheek lagen de prioriteiten nog geheel anders. Die instelling werd door de bestuurders beschouwd als een minder prominent alternatief voor de faculteits- en collegecollecties, en was vooral geïnstigeerd door een ongevraagd en in eerste instantie slordig behandeld legaat van kanunnik Laurentius Beyerlinck in 1627.⁵ De regels van deze instelling van 1636, en de herziening daarvan uit 1655, beperken zich tot bepalingen over het uitlenen en de fysieke bewaring (de boeken dienen staande te worden opgesteld, niet liggende, om ruimte te besparen). Ook hier gaat speciale aandacht uit naar de ‘ketterse’ boeken, anders gezegd van auteurs “qui errorum fundamenta iecerunt”: ze worden in een aparte ruimte opgesteld, “diligenter clausum”. En over de catalogus: “sit cathalogus omnium librorum”; gezien de strekking van de rest van de tekst zal de bibliothecaris zich niet tot meer dan een eenvoudige registratie van de titels geroepen te hoeven hebben gevoeld.⁶

Naast de bibliotheekpraktijk staat de bibliotheektheorie. De positie van Gabriël Naudé als grondlegger daarvan is schier onomstotelijk.⁷ Hij hecht wel een duidelijk belang aan ordening van de boeken, al komt hij aan dat

² Lourdaux, ‘Moderne Devoten’, 267 e.v., 283 e.v., cit. in 284, n. 19.

³ Bij Mech, ‘Bibliothèques’, 58 (in de editie van Lyon 1694), samengevat bij Dijkgraaf, *Holbeck*, 233-234.

⁴ Fischer, ‘Weingarten’, 72.

⁵ Roegiers, ‘Library rules’, 545-546.

⁶ Ibid., 551-554.

⁷ Calenge, ‘Bibliothéconomie’, 288; Israel, *Radical Enlightenment*, 119-121; Buzas, *Bibliotheksgesichte*, 113-117.

thema pas toe in hoofdstuk VII, ‘L’ordre qu’il convient leur donner’ van zijn beroemde *Advis pour dresser une bibliothèque*. Naudé betoogt omstandig en met het gebruikelijke aanhalen van klassieke autoriteiten dat ordening een zingevend principe is in verzamelingen, zoals soldaten geen leger of stenen geen huis of paleis maken zonder een coherente geleiding. Boeken dienen logisch gerangschikt te worden, want “pour entretenir nostre esprit” – ambiguë formulering –

“il est besoin que ses objets & les choses desquelles il se sert soient disposées de telle sorte, qu’il puisse toutes fois & quand il luy plaira les discerner les uns d’avec les autres, & les trier & separer à sa fantaisie, sans labeur, sans peine & sans confusion.”⁸

Het is deze conceptie die werd nagevolgd en uitgewerkt in uitgebreidere adviezen over classificatieschema’s, kennistaxonomieën, in andere theoretische uiteenzettingen als de *Musei sive bibliothecae extructio, instructio, cura usus* van de jezuïet Claude Clément uit 1628, een jaar na de eerste druk van Naudé’s *Advis*, of een 60 jaar later door zijn ordegenoot Jean Garnier in diens *Systema bibliothecae* van het Parijse jezuïetencollege waar hij professor in de theologie en bibliothecaris was.⁹

De praktijk van de kartuizerbibliotheken heeft zich vooral toegelegd op de fysieke zorg voor het boek. De dag na zijn aanvaarding van het ambt van bibliothecaris betreft de Keulse monnik Hugo Loër de cel naast de bibliotheek. Hij schrijft zijn voornemens op: hij wil voor de terugkomst van uitgeleende maar nooit terugbezorgde boeken zorgen, orde scheppen in de collectie, waar nodig boeken repareren, de bibliotheekzaal poetsen, het stof van de planken halen.¹⁰ Dan stelt hij een reglement op. Het zij de opdracht van de bibliothecaris dat “vigilet ne quis librorum sua vel torpore vel ignavia depereat aut omittat ac corrumpat”, zo stelt de preambule.¹¹ Bijna angstvallig beschrijft de kartuizer de plichten en verboden. Tenminste twee maal per jaar moet de ruimte geveegd worden; beschadigde banden mogen alleen door vakbekwame binders worden hersteld; personen buiten het klooster mogen boeken alleen lenen met verlof van de prior, en dan nog enkel onder kwitantie of onderpand; het terugbezorgen mag de lener niet aan een derde overlaten; geleende

⁸ Naudé, *Advis*, 129; een bredere samenvatting van Naudé’s verhandeling bij onder anderen Desgraves, ‘Naissance’, 9-16 en Dijkgraaf, *Holbeck*, 231-232.

⁹ Dijkgraaf, *Holbeck*, 234-235.

¹⁰ Vennebusch, ‘Bibliothek’, 93.

¹¹ HASTK, *Kartäuser*, Rep. u. Hs., nr. 12, f. 3v.

boeken ondergaan bij het terugbezorgen een grondige inspectie; wie de bibliotheekruimte als laatste verlaat, moet de deur afsluiten, ook als hij direct weer terug wil komen of de armen vol boeken heeft; wie een ladder benut om van een hoge plank een boek te nemen, lette erop dat het boek hem niet uit de handen valt; als het boek in de cel opengeslagen op tafel ligt en er niet gelezen wordt, dekke men het af met een linnen doek of vloeipapier. Twee maal per jaar, met Pasen en na Sint-Michiël, vindt de grote bibliotheekinspectie plaats: alle monniken moeten de door hen geleende boeken inleveren en laten nakijken. Dat dan in het boek gevonden aantekeningen tot vergrijp zullen worden gerekend, spreekt voor zich. Prior Gerard Kalkbrenner die later in Loërs “registrum” een aantal aanvullende bepalingen neerpende, scherpte de regels op punten nog aan.¹²

Alles bij elkaar kunnen we ons met de expert A. Derolez, waar hij spreekt van de middeleeuwse catalografie, afvragen of Willem-Joseph Peeters – net als wellicht zijn voorgangers – zich niet vooral heeft laten leiden door eigen reflectie bij het opstellen van de catalogus.¹³ Noch de bestaande richtlijnen immers, noch de theoretische teksttraditie, schijnbaar onderling nogal beïnvloed, zijn expliciet in de details van de concrete oplossingen waarom in het beheer en de ontsluiting van een bibliotheek als die van Bethlehem gevraagd werd. Impliciet is in zijn werkwijze wel de bredere ontwikkeling te herkennen van de fysieke zorg voor het boek naar een taakstelling die van de bibliothecaris meer eruditie, bibliografische kennis en ervaring in de professionele toepassing van bibliotheektechnische vaardigheden vereist.¹⁴ Maar het vak van bibliothecaris was in Peeters’ tijd nog bij lange na niet voldoende ontwikkeld om hem empirisch bewezen ‘schoolvoorbeelden’ voor te kunnen houden, mocht hij in zijn Roermondse monnikenbestaan al de gelegenheid hebben gehad om daar uitgebreid kennis van te nemen. Hij moest het meeste kortom zelf concipiëren. Dat Peeters als het ware opnieuw moest beginnen, vergroot de waarde van de studie van zijn werk voor de concretisering van de master narrative over de kartuizer en het boek.

¹² Ibid., f. 3r-7r, 37r-40r; Vennebusch, ‘Bibliothek’, 93-95; ook bij Wagner, ‘St. Barbara’, 38-39 en Marks, *St. Barbara*, 29 e.v.

¹³ Derolez, ‘Bibliotheekscatalogi’, 136-137.

¹⁴ Vgl. Chapron, ‘Bandini’, 59, 66-68, 86-87.

VI.2. Verkrijgen en vervreemden

VI.2.1. Aankopen en schenkingen

Aankopen

Het vorige hoofdstuk bevatte vele cijfers waarin vele boeken worden toegerekend aan een categorie om vervolgens aldus in de anonimiteit te verdwijnen. In deze paragraaf komt ook het enkele, individuele boek aan bod. Dat gebeurt omdat we de twee bronnen van verwerving door de bibliotheek laten zien. Die twee bronnen zijn aankoop en schenking. Van de tweede weten we veel meer dan van de eerste, terwijl de aankoop toch verreweg het belangrijkste middel was om boeken aan de collectie toe te voegen. Het mag duidelijk zijn dat weliswaar ongetwijfeld velen de monniken al dan niet uit spiritueel eigenbelang gunstig gezind waren en hen om die reden graag met boeken bedachten, maar dat dat toch nooit van die omvang kon zijn dat voornamelijk door deze vrijgevigheid een bibliotheek van een dergelijke omvang en naar universaliteit strevende samenstelling kon ontstaan.

De boeken in de kartuizerbibliotheek zijn als regel dan ook gekocht, de uitzonderingen – de schenkingen – worden afzonderlijk als zodanig aangeduid. Informatie over aankoop (waar, wanneer, tegen welke prijs en andere gegevens die de boekhistoricus zich zou wensen) wordt in de catalogus dan ook niet vermeld. Evenmin beschikken we over een bron als die van de Roermondse vroedschapsnotulen, waarin tenminste een aantal boekenaankopen vermeld staan, of over een bron als het toevallig bewaard gebleven kasboek over de jaren 1538-1547 van het Bossche wilhelmietenklooster, waarin – weliswaar zonder titels – een aantal boekenaankopen zijn terug te vinden.¹⁵ Ook de spaarzame documentatie van de zijde van boekverkopers, zoals van boekenaankopen en krantenabonnements door de kartuizen van Durbon en Mélan in de administratie van de libraires Jean I en II Nicolas in Grenoble uit 1648 en 1649, staat niet ter beschikking.¹⁶ De gegevens over boekenaankopen door

¹⁵ Smeets, 'Stadsbibliotheek'; Heijting, 'Wilhelmieten', 292-293. Overigens was het in een vergelijkbaar grote bibliotheek als die van Sint-Hubert niet anders: Knapen, 'Organisation et gestion', 353.

¹⁶ Martin en Lecocq, *Nicolas*, 179, 217, 498, nr. G 19, 642, nr. M 80, 645, nr. M 88, 659, nr. M 117, 661, nr. M 120, 751-752, nrs. R 14 en 17. Zie voor een poging aankoop en schenking te determineren van tien handschriften en acht incunabels met mystieke literatuur in de kartuis van Regensburg: Micus, 'Prüll', 104-105; soortgelijk voor die van Lechnitz: Gajdoš, 'Book production', 197-199.

Bethlehem zijn bijzonder schaars en moeten dan ook maximaal geëxploreerd worden.

Om te beginnen is het vaststelbaar dat een heel beperkt deel van het boekenbezit, te weten de kartuizer-eigen liturgica (de boeken voor gebruik in de eredienst maakten geen deel uit van de eigenlijke bibliotheek), door de orde zelf gekocht werd om er de huizen mee te voorzien. Hogg immers vond in de *chartae* van 1642 een vermelding van een bestelling door de Rijnprovincie van 220 exemplaren van de nieuwe editie van het brevier en van 212 exemplaren van de statuten.¹⁷

Ten tweede verdient het zojuist vermelde over kasboeken een nuance: er zijn wel dergelijke bronnen bewaard van Bethlehem. Maar zeker niet de volledige reeks, alleen uit de late jaren 1770 zijn ze overgeleverd. Weliswaar in maar liefst vier exemplaren, maar de tijdsspanne waarover ze strekken is veel te kort om er representatieve informatie uit te kunnen halen.¹⁸ De kasboeken lopen steeds van 1 mei tot 1 mei. In het jaar 1777-1778 worden “2 diurnalen van het groot carthuijs” gekocht, “almanachen te distribueeren aen ’t conv. voor nieuwjaar”, “een frans en nederduytsch dictionarium”, “6 pleckalmanacken” en, een afgeleide, “2 vellekens voor boecken in te binden”. Dit is al niet veel, maar het wordt nog minder. Voor 1778-1779 staan nog slechts “18 almanachen (...) ende 4 pleckalmanachen” genoteerd, en voor 1779-1780 “2 kleyne almanacken (...) ende 4 pleckalmanacken”. In 1780-1781 tenslotte wordt gesproken van “16 almanacken (...) en (...) 4 pleckalmanacken” en nog van in totaal zeven “boecken”, niet nader gespecificeerd.¹⁹ Al deze posten staan opgesteld in de rubriek ‘Schryfpampier, pappendeckel, pennen’. Met andere woorden: met de laatstgenoemde “boecken” kan ook schrijfpapier bedoeld zijn. Dit is zelfs waarschijnlijker, aangezien er geen titels genoemd worden. Hoe dan ook belopen al deze posten samen in deze periode hooguit enkele guldens, op een totaal aan uitgaven van ruim 6.000 gulden. Alleen al voor medicijnen wordt het vijf- of zesvoudige uitgetrokken.²⁰ Deze enkele promillen van het totaal steken bleek af tegen de op het eerste oog ook nogal luttele 1% van de begroting van bijvoorbeeld de Maastrichtse jezuïetenbibliotheek.²¹

Het mag dan ook benadrukt worden dat financiën nauwelijks een drempel gevormd kunnen hebben bij de aanschaf van boeken. De prijzen

¹⁷ Hogg, ‘Kartuis van Roermond’, 85.

¹⁸ *Supra*, par. II.3.

¹⁹ AKR, inv. nr. 420; in iets andere opstelling in OABR, port. 67 en *Handschriften*, inv. nr. 6-2.

²⁰ *Ibid.*

²¹ Wouters, ‘Jezuïetenbibliotheken’, 434.

die in handschrift genoteerd staan bij het exemplaar in de Amsterdamse universiteitsbibliotheek van de opheffingscatalogus van de Maastrichtse jezuïeten, komen uit op een gemiddelde van ruim anderhalve gulden – folio's wat meer, octavo's wat minder. De totale opbrengst van dezelfde collectie bedroeg 5.850 gulden, over de 3.500 delen is dit gemiddeld één gulden en bijna veertien stuivers, vergelijkbaar dus.²² Soms lagen de prijzen wel hoger: de boeken van de Antwerpse kanunnik Franciscus Bruynincx brachten in 1791 per stuk gemiddeld twee gulden en drieëneenhalve stuiver op.²³ Hoewel boekenprijzen nog weinig zijn onderzocht, wordt voor de zeventiende- en achttiende-eeuwse Republiek uitgegaan van een prijs van één à anderhalve stuiver per vel; voor een octavo van 300 bladzijden komt dat neer op achttien stuivers.²⁴ Zelfs bij een aanschafvolume zoals in de bloeitijd van 50 boeken per jaar, zou dat erop neerkomen dat Bethlehem 'niet meer' dan 100 of 150 gulden hoefde vrij te maken voor de bibliotheek. Deze post staat ook in geringe verhouding tot de kosten voor het levensonderhoud van een monnik. Deze mogen in de periode vlak voor de suppressies op tussen de 250 en 350 gulden per jaar geschat worden.²⁵ Bij een bevolking van ruim twintig mannen in Bethlehem gingen de inkomsten dus op aan kleding, voeding, medicijnen, niet aan boeken.

Hoe weinig het Roermondse kartuizerklooster ook besteedde aan boekenaankopen, evengoed blijft het mogelijk en waarschijnlijk dat men ook boeken leende. De aanwijzingen daarvoor zijn uiterst schaars – in de catalogus ontbreken ze uiteraard omdat daar enkel het bezit geregistreerd werd. Toch weten we van tenminste twee boeken dat Peeters ze gebruikte terwijl ze niet in de catalogus voorkomen. Het gaat om *De scriptoribus ecclesiasticis* van de benedictijnenabt Joannes Trithemius en het *Apparatus sacer* van de geleerde jezuïet Antonio Possevino die de catalogograaf hier en daar nasloeg voor extra inlichtingen.²⁶ Het zou kunnen dat hij het eerste tijdelijk in bezit had van het convent van de minderbroeders of van de kruisheren, en het tweede van dat van de Sociëteit in de stad, waar deze titels zich in de bibliotheek bevonden.²⁷

²² Cat. SJ Traj.; Houben, 'Jezuïetenbibliotheek', 431; De Wilt, 'Jezuïetenbibliotheken', k. 168.

²³ Delsaerdt en Vansacker, 'Bruynincx', 784, vgl. n. 51 ald.; deze cijfers wijken niet substantieel af van die in de magazijncatalogi van Hendrick Laurensz uit de periode 1628-1647: Van Selm, *Boekhandelscatalogi*, 344-349.

²⁴ Bögels, *Basson*, 74-75 en de literatuur ald.; Van Selm, 'Boekprijs', 104, 106-107, 112, n. 32.

²⁵ Bruneel, 'Entretien', 291, 299.

²⁶ Possevino: *infra*, par. VI.4.1; Trithemius: B 1 ("inquit Trithemius *De scriptoribus ecclesiasticis* pag. mihi 119").

²⁷ Cat. OFM, P 1 15; Cat. OSC, Historici, 50; Cat. SJ Rur., Historici, 96.

Ook de informatie over aankopen in de catalogus is heel sober, Peeters verwijst er op drie plaatsen naar. Daarvan is de eerste raadselachtig in zijn uniciteit. In rubriek H (recht) staat onder catalogusnummer 44 de verhandeling *De sacramentis omnibus in genere et in specie* van Joannes de Arce Solorzano opgesteld.²⁸ Het is één van die boeken waarvan de catalogograaf alsnog de eigenlijke schrijver achterhaald heeft nadat die in het boek zelf niet expliciet vermeld stond, zo blijkt althans uit het “non auctorum anonymorum sed [...]” dat aan de auteursnaam vooraf gaat. Het boek over de sacramenten is uitgegeven in Rome, bij Giovanni Moscardi, in 1610. Onder hetzelfde catalogusnummer bevindt zich, naast vier andere titels, nog van dezelfde auteur een *De juris ac eminentia juris canonici viri donum*, uitgegeven ook in Rome, bij Bartholomeo Zannetti in 1612.²⁹ Op de eerste of de tweede verhandeling – dat is gezien de positie in het handschrift niet helemaal duidelijk – is de aantekening van toepassing die in de rechter marge staat: “emptus Romae 17 novembris 1626”. Blijkbaar is één van beide titels of zijn ze allebei – niettegenstaande het gebruikte enkelvoud –, op die datum daar gekocht. Bij Moscardi dan wel Zannetti of bij geen van beiden, maar bij een derde boekwinkel? Het ging om een titel die veertien of zestien jaar daarvoor verschenen en nog ‘gewoon’ verkrijgbaar was, als het tenminste niet een tweedehands aankoop betrof. Wie heeft het gekocht? Een kartuizer van Bethlehem, verblijvend in de Heilige Stad, of een agent, of een andere relatie die het boek al dan niet in opdracht van Bethlehem aanschafte? Mogelijk was Bethlehem niet eens de eerste eigenaar, was het toentertijd gekocht door een ander, van wie het langs welke weg dan ook in het Roermondse kartuizerklooster terecht kwam. Dat allemaal is niet bekend en zal ons ook niet onthuld worden.

Ook kunnen we ons afvragen waarom Peeters dit gegeven noteerde. Te meer daar het zoals gezegd de enige keer is dat hij aangaf dát dit boek daar en toen gekocht was. Een spoor levert de vraag waar hij het vandaan haalde – uit zijn eigen herinnering kan hij het onmogelijk gehad hebben. De twee mogelijke bronnen voor zijn informatie zijn een aanduiding in het boek zelf – op schut- of titelblad – en de oude catalogus. De laatste is verloren gegaan, het eerste – als het er nog is – praktisch niet meer terugvindbaar. Wel mogen we aannemen dat dit ook werkelijk het enige geval is waarin Peeters over aankoopinformatie beschikte en hij niet toevallig slechts deze ene keer noteerde. Dat laat de goede indruk van zijn acribie niet toe. Toen Peeters deze aantekening neerschreef, werkte hij al

²⁸ H 58.

²⁹ H 59.

een jaar aan de catalogus.³⁰ Daarom mogen we evenmin aannemen dat dit een gegeven was dat hij slechts de eerste keer dat hij het tegenkwam noteerde, om er vervolgens van af te zien het consequent te registreren. Mogelijk is er een verband met het feit dat het boek “mutilus” was, en enige bladen aan het begin ontbraken.

Het meest waarschijnlijk is nog dat Peeters eenvoudigweg niet méér notities van dit type aantrof en de kartuizers dus slechts in een heel enkel geval gegevens over de aanschaf in het boek noteerden. Ook andere bibliotheekbezitters legden dergelijke informatie over hun boeken maar spaarzaam vast. Eén van hen is Isaac Casaubon in wiens bibliotheek van 2.000 boeken slechts drie maal is terug te vinden van wie de Geneefse geleerde het boek kocht.³¹ Uit de kartuizerfamilie is onder andere het voorbeeld bekend van een broeder Albert van Versoy van het klooster van Keulen die in 1497, met toestemming van zijn prior, het twee jaar eerder verschenen *Dat boeck vanden leven Jhesu Christi* koopt. Deze korte mededeling staat op het eerste blad. Dit soort aantekeningen komt in boeken uit kartuizerbezit niet vaak voor.³²

Ook kunnen we besluiten dat het niet zinvol is om via autopsie te proberen meer informatie over boekenaankoop door Bethlehem te achterhalen. Een uitgebreid onderzoek naar bewaard gebleven (post-)incunabels uit Zwolle bracht 1.300 exemplaren aan het licht, ofwel tussen 1 en 1,5% van de oorspronkelijke totale oplages.³³ Omgerekend zou dit betekenen dat van het Roermondse bezit nog zo'n 75 exemplaren zijn overgeleverd. Zelfs al mocht dit als een substantieel corpus beschouwd worden, dan nog blijft het praktische obstakel dat deze boeken door gebrekkige ontsluiting van moderne bibliotheekcatalogi op provenance, nauwelijks terugvindbaar zijn. En als dat al wel mogelijk is, dan zal vermoedelijk blijken dat over aankoop weinig genoteerd werd, althans veel minder dan over schenking. Dit is althans het geval in de boeken uit het bezit van de Poolse kartuis Paradisus Mariae, waarvan het overgrote deel in de negentiende eeuw ongeschonden terecht kwam in het seminarie van Pelplin.³⁴

De twee andere vermeldingen die met aankoop te maken hebben, lijken veel meer terloops te zijn opgeschreven. Het gaat om wat we koopsuggesties zouden kunnen noemen. Boekenbezitters tekenen als geheugensteun soms aan welke boeken ze willen of zouden willen kopen

³⁰ Bijlage 2.1.

³¹ Birrell, 'Casaubon', 62.

³² Hermans, *Zwolse drukken*, 181, nr. ZD 108.

³³ *Ibid.* 103.

³⁴ Nierzwicki, "Paradisus Mariae", 54-61; Id., 'Handschriften', 201-205.

en waar ze die zouden kunnen verkrijgen. Ze maken de aantekening, als ze die niet in een apart notitieschriftje of iets dergelijks zetten, op die plaats waar ze de kans het geringst achten dat de notitie over het hoofd gezien wordt. In een Zwolse druk uit 1479 of 1480 van een onterecht aan Bonaventura toegeschreven *Centiloquium*, noteert de bezitter na het colofon dat in dezelfde werkplaats (van Joannes Vollenhove) ook de *Sermones* van de *doctor seraphicus* te koop zijn en dat deze ook een *Sententiae*-commentaar “*aliosque libros et tractatos devotissimos*” schreef.³⁵ Misschien heeft Peeters dit ook gedaan, maar daar weten we niet van. In ieder geval kan uitgesloten worden dat hij met de door hem in de catalogus vaak gebruikte term “*desideratur*” een wel gewenst, maar nog niet aanwezig boek bedoelde. Het werd wel gewenst, maar omdat het aanwezig was geweest en zoek was geraakt.³⁶ Twee maal noteerde hij in de catalogus een koopsuggestie.

Van Claude Fleury's *Histoire ecclésiastique* bezat de kartuizerbibliotheek de eerste 32 delen (het 32e deel was verschenen in 1733). Peeters wist dat de serie daarmee nog niet compleet was en noteerde dan ook dat “*caeteri libri adhuc sunt supplendi et emendi*”.³⁷ Aan het einde van de index van dezelfde rubriek L (kerkgeschiedenis) noteert Peeters vervolgens drie titels die duidelijk geen deel uitmaken van die index omdat de boeken niet in de rubriek voorkomen. Het gaat om de *Annales Britanniae* van Michael Alford, de *Annales Trevirenses* van Cornelis Brouwer en Joannes Masen en de *Notitia ecclesiastica* van Joannes Cabassutius.³⁸ Naast deze aantekening meldt Peeters: “*ex officina Lamberti Berty bibliopolae Mosae-Trajectensis*”.³⁹ Bibliografische verificatie leert dat geen van de titels ooit is uitgegeven door Lambertus Bertus. Peeters bedoelde met het “*ex officina*” dan ook niet dat deze boeken door de Maastrichtenaar waren uitgegeven, maar vermoedelijk dat ze daar te koop waren.

³⁵ Hermans, *Zwolse drukken*, 67, 120-121, nr. ZD 4.

³⁶ Vgl. Obbema, ‘Rooklooster’, 108 en n. 22 ald.; *infra*, par. VI.2.2.

³⁷ L 60-91, de aantekening bij nr. 91. Een dergelijke koopopdracht ook in een catalogus van de bibliotheek van het kruisherenklooster van Hoei (rond 1425): Van den Bosch, ‘Kruisherenkloosters’, 583 en n. 49 ald.

³⁸ M. Alford, *Fides regia Britannica, sive annales ecclesiae Britannicae* (Luik, Joannes Matthias Hovius, 1663); C. Brouwer en J. Masen, *Antiquitatum et annalium Trevirensium libri xxv* (Luik, Joannes Matthaeus Hovius, 1670), een editie van 1671 is ook bekend, onder K 394 bevindt zich een *Epitome annalium Trevirensium* (Augsburg, Christoph Wilhelm Reulandt, 1676) van Brouwer en Masen waarnaar Peeters niet verwijst; J. Cabassutius, *Notitia ecclesiastica historiarum, conciliorum et canonum invicem collatorum, veterumque juxta ac recentiorum ecclesiae rituum* (2e druk; Lyon, ex officina Anissoniana, J. Posnel en C. Rigaud, 1670), er zijn ook nog drukken uit 1680, 1685, 1690, 1702 en 1725 (alle met hetzelfde impressum, en nog één uit Keulen, sumptibus viduae Schlebusch, 1725).

³⁹ L, nawerk (einde index).

Hoe wist hij dat? Misschien omdat hij zelf die winkel bezocht had en ze daar had zien liggen, maar waarschijnlijker nog omdat hij er via een assortimentslijst of -catalogus dan wel via correspondentie met Bertus achter was gekomen. Zoals elders al eens aangegeven, wijst juist de rol van de lokale boekverkoper erop dat de boekdistributie in de zeventiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden nog helemaal niet zo slecht functioneerde, al werd deze schakel ook nogal eens overgeslagen door rechtstreeks bij de uitgever te kopen.⁴⁰ De notitie over Bertus laat zien dat de kartuizers van in ieder geval één boekhandelaar gebruik maakten om hun boeken te betrekken. Dit is op zich minder een verrassing dan een aanleiding tot meer vragen. Zoals die naar de rol van Bertus. In ieder geval was hij in zijn tijd één van de belangrijkste Maastrichtse libraires.⁴¹ In het tweede, derde en vierde decennium van de achttiende eeuw betrok hij jaarlijks voor honderden guldens aan vooral liturgica bij de Antwerpse Moretussen.⁴²

Maar de kartuizers zullen (in de tijd dat Bertus actief was) niet van alleen zijn aanbod afhankelijk hebben kunnen en willen zijn. Ze behoorden tot het slag boekenkopers dat zich voor het aanbod zeker niet alleen verliet op het assortiment van de 'vaste' boekwinkel.⁴³ Bovendien, als Bertus de monopolist voor Bethlehem zou zijn geweest, had Peeters de vermelding ook wel achterwege gelaten. Heeft hij de gebruiker van de catalogus van dienst willen zijn: 'die titels moeten nog gekocht worden en wie dat op zich neemt, kan ze bij Bertus in Maastricht verkrijgen, uit voorraad'? Dit zou verklaren waarom hij iets soortgelijks niet noteerde bij de vijf nog niet gekochte delen van Fleury in dezelfde rubriek. Peeters verwachtte wel dat ze langere tijd (nog jaren) beschikbaar zouden blijven – anders had hij de aantekening niet gedaan in een duurzaam document als de catalogus – en dus had Bertus er vermoedelijk ook grotere aantallen van in huis.⁴⁴ Of was het juist andersom en heeft Peeters pas via Bertus vernomen van het bestaan van de boeken en heeft hij in zijn streven naar

⁴⁰ Delsaerdt, 'Libri Liberti', 40; Verhoeven, 'Structuur en evolutie', 380, n. 21.

⁴¹ Polman, *Katholiek Nederland*, III, 245, 246, 248, 249; Gruys en De Wolf, *Thesaurus*, 13, 263; Evers, 'Drukkers van Maastricht', 481-482. Van de 168 tussen 1708 en 1739 (Bertus' jaren van werkzaamheid) volgens Heynen, 'Maastrichtse drukken' [1947], 50-88, nrs. 132-192 en [1948], 109-112, nrs. 1330-1337 in Maastricht verschenen titels dragen er 110 (65%) het impressum van Bertus; de *dubia* zijn in het totaal meegenomen.

⁴² MPM, inv. nr. 804, k. 49, inv. nr. 830, k. 121, inv. nr. 837, 1719, f. 7v, 13r, 14v, 1720, f. 12v, 20r, 1721, f. 1r, 8v, 19v, 1722, f. 10v, 11v, 17r, 1723, f. 1r, 13r, 15v, 1724, f. 3r, 14r, 1725, f. 1r, 15v, 16v. Dezelfde bestellingen van Bertus' stadgenoot Jacob Leekens (Gruys en De Wolf, *Thesaurus*, 110, 263): *Ibid.*, inv. nr. 1096, bijv. f. 10r (1764), f. 15r (1768), f. 23r (1775), f. 27v (1780) enz.

⁴³ Vgl. Van Selm, 'Magazijnvoorraden', 35.

⁴⁴ Of althans diens weduwe die de zaak van 1740 tot 1746 voortzette: Gruys en De Wolf, *Thesaurus*, 13, 263; vgl. Heynen, 'Maastrichtse drukken', 90.

volledigheid de gebruiker te bestemder plaatse de aankoop gesuggereerd? Het is tenslotte niet uitgesloten dat Peeters de aantekening simpelweg overschreef uit de oude catalogus die gedateerd kan worden in de tijd dat de drie titels verschenen.⁴⁵ Deze notitie van de catalograaf laat daarmee de vraag open naar niet alleen de commerciële, maar ook de 'bibliografische' rol van de libraire voor de verzamelaar en-gros die de bibliotheek van Bethlehem was.

De relatie tussen catalogus en bibliografie wordt gelegd door een extra toegang die Peeters op rubriek L aanlegde, net boven de aantekening over de boeken bij Bertus. Deze toegang is een lijst van kroniekschrijvers, opgesteld in chronologische volgorde (van de *termina usque ad quem*) van hun kronieken. Deze lijst had Peeters overgenomen uit Bellarminus' *De scriptoribus ecclesiasticis* en genoteerd onder de aankondiging 'Index aliorum chronologorum qui quo tempore supplendi sunt.'⁴⁶ De vrijblijvendheid van deze aansporing tot koop zal niet vreemd zijn aan de lastige verkrijgbaarheid van de schrijvers uit Bellarminus' opgave en daarmee aan de moeilijke antiquarisch-bibliografische opdracht die een libraire hiermee zou kunnen krijgen.

De 'bibliografische' rol van de uitgever van het in 1626 in Rome gekochte sacramententraktaat zal er niet zijn geweest. De aantekening wekt sterk de suggestie dat het boek er is gekocht zonder dat de koper er specifiek naar op zoek was. Maar dit is het enige concrete geval waar we dit van weten. Deze inventarisatie van informatie uit de catalogus over koop leert dat de signalerende rol van libraires (breder: de vraag via welk kanaal men boeken kende) voor Bethlehem op aannames uit van elders bekende gegevens gebaseerd moet blijven, evenals de vraag via welk kanaal men boeken kocht. Alleen de 'eerste verkoper' (de uitgever) aan de Roermondse kartuis kan benoemd worden.

Wat betreft de signalerende functie stonden een aantal wegen open om van zowel het antiquarische als het nieuwe aanbod op de hoogte te blijven. Duitse jezuiten maakten frequent gebruik van de Frankfurts miscatalogi.⁴⁷ En in kranten zoals het *Wekelyks Nieuws uyt Loven* of de *Esprit des Gazettes* uit de jaren 1770 en 1780, konden aankondigingen gelezen worden.⁴⁸ Ook geleerdentijdschriften dienden als signalerende bron, zo nu en dan bevatten ze ook fonds- en magazijncatalogi.⁴⁹ En een

⁴⁵ Supra, n. 38; *infra*, par. VI.5.1.

⁴⁶ L, nawerk; L 90-91.

⁴⁷ Enderle, 'Jesuitenbibliothek', 156; ook Buzas, *Bibliotheksgeschichte*, 131.

⁴⁸ Bruneel, 'Annonces littéraires'.

⁴⁹ Van Selm, 'Distribueeren', 91-92.

fondslijst werd ook nogal eens bijgebonden in boeken om de aandacht van de lezer te vragen voor andere door de libraire uitgegeven titels. Een voorbeeld hiervan zijn de lijsten bij de editie uit 1598 van de klassieker *De contemptu mundi* door Innocentius III van Balthazar Beller uit Douai. Bethlehem bezat deze titel overigens ook, in een aantal exemplaren, maar niet in deze editie.⁵⁰ In de eerste tijd na Gutenberg zullen ook boeken gekocht zijn bij de handelsreizigers die in opdracht van uitgevers de grotere plaatsen afliepen om daar hun titels te slijten. Van de huizen Quentel en Koelhoff, wier producten Bethlehem in huis had, zijn voorbeelden van dergelijke praktijken bekend.⁵¹

Voor een nog veel ruimer overzicht van het aanbod stonden magazijn- of assortimentscatalogi ter beschikking, waarin niet alleen eigen uitgaven maar ook de beschikbare titels van collega-libraires te vinden waren. In dit verband mogen niet onvermeld blijven de catalogi van dezelfde Balthazar Beller – uit wiens fonds Bethlehem tientallen titels bezat –, voor de eerste maal verschenen in 1603 en tot 1636 met twintig supplementen aangevuld.⁵² Van op stapel staande boekenveilingen zou de bibliothecaris van de Roermondse kartuis ook de catalogi ontvangen kunnen hebben. Al lijkt het aanbod uit deze bron relatief gering: voor de tweede helft van de achttiende eeuw worden voor de hele Oostenrijkse Nederlanden 311 veilingen geteld, goed zes per jaar – en vóór 1750 zullen het er zeker niet meer zijn geweest.⁵³ Echter, door bijvoorbeeld het gegeven dat al uit de zestiende eeuw boekenveilingen in Mechelen bekend zijn, mag zeker niet uitgesloten worden dat in de hele periode van haar bestaan de Roermondse kartuis via dat kanaal haar bibliotheek heeft verrijkt.⁵⁴

Een commerciële bron die haar doel ongetwijfeld bereikt zal hebben, is die van de stoklijsten. De Keulse libraire Wilhelm Friessem, een nog belangrijkere leverancier dan Beller, maakte van dit middel een doordacht gebruik. Hij anticipeerde op de verwachting en de smaak van de koper of lezer door zijn stoklijsten aan te passen aan de inhoud van het werk waar ze bijgebonden werden. De lijsten lopen uiteen in omvang, maar zijn per titel nogal uitgebreid. Onder de inlichtingen die de koper moeten verleiden, zijn inhoudsopgaven, toelichtingen over de auteurs en ook

⁵⁰ Labarre, 'Catalogues de Bellère', 150-151; M 109, 586, 1039-1040.

⁵¹ Reuter, 'Buchdruckgewerbe', 667.

⁵² Labarre, 'Catalogues de Bellère', 151 e.v.; ook Van Selm, 'Distribueeren', 92-93.

⁵³ Bruneel, 'Diffusion du livre', 30 e.v.; vgl. Gasnault, 'Collections', 337, 345; Begheyn en Peeters, *Gheprint te Nymeghen*, 16-17; Van Selm, 'Distribueeren', 95-96. Voor een overzicht van de stand van zaken in het onderzoek naar boekveilingen in de Republiek in de achttiende eeuw: Van Goinga, 'Books on the move'.

⁵⁴ Van Selm, *Boekhandelscatalogi*, 17-18.

prijzen.⁵⁵ Een voorbeeld van een dergelijke stoklijst is die waarop Friessem mystieke literatuur verzamelde uit zijn fonds en dat van Conrad Bütgen dat Friessem eerder had overgenomen, een stoklijst die hij afdruckte op een paar lege bladzijden van Jacob Munfords *Tractatus de misericordia* uit 1649 – dat ook in de Bethlehem-bibliotheek stond. Onder de 35 titels noemt de uitgever bijvoorbeeld Dionysius' *Inflammatorium divini amoris*, Augustinus' *Meditationes*, de *Stella mystica* van François Bonald of de *Scintillae divini amoris* van Petrus Auratus. Al deze titels bezaten de Roermondse kartuizers. De teksten van Bonald en Auratus vormden een convoluut, of ze bij elkaar gebonden waren na de aankoop van Friessem of al veel eerder, nadat ze door Bütgen waren geleverd, moet in het midden blijven.⁵⁶

De Haagse schoolmeester David Beck liet zich in de jaren 1620 veilingcatalogi bezorgen door zijn broer Steven.⁵⁷ De laatste zou ook als een soort agent gezien kunnen worden. Ook Bethlehem zal niet zelden een beroep hebben kunnen of willen doen op deze intermediairs. Gabriël Naudé beveelt in zijn *Advis pour dresser une bibliothèque* uit 1644 de boekenbezitter aan agenten aan te stellen, al dan niet in de persoon van boekhandelaren, en hen te belasten met de opdracht om geregeld te rapporteren over nieuw verschenen boeken, waarna hun patroon een selectie uit de lijsten kan maken. Voor 'oude' boeken is dit volgens Naudé niet nodig. Het is verstandiger deze direct zelf bij de handelaren te kopen, "où la longueur du temps & les diverses occasions ont coustume de les disperser & respendre."⁵⁸

In de praktijk werd dit onderscheid niet gemaakt. Ook niet door het bekendste voorbeeld van een boekenpatroon, de legendarische hertog August van Brunswijk-Lüneburg die een wijd verbreid en intensief netwerk van (sub)agenten door heel Europa aan de slag hield.⁵⁹ Een iets minder bekend voorbeeld van een clericus als bibliofoon en zijn agent zijn de Romeinse prelaat Giuseppe Garampi die in de jaren 1760 zich door de katholieke Utrechtse libraire Cornelis Kribber van boekennieuws liet voorzien. Hetzelfde deed deze laatste voor de (inter)nuntii in Keulen en Brussel, een Leuvense hoogleraar en de Vlaamse jezuïetenprovinciaal.⁶⁰ Een ander voorbeeld is de augustijner koorheer Simon Pieter Ernst die in

⁵⁵ Boge, *Literatur*, 86-89.

⁵⁶ *Ibid.*, 93-96, ook 126-133; M 565, 718, 1026-1027, 1103-1110.

⁵⁷ Blaak, *Geletterde levens*, 85.

⁵⁸ Naudé, *Advis*, 111.

⁵⁹ Keblusek, 'Book agents'; Id., *Boeken in de hofstad*, 246-269; Id., 'Gekocht in Den Haag', 211 e.v.

⁶⁰ Vanysacker, 'Garampi', 15; Id., 'Italiaans prelaat', 60; Cornelissen, 'Kribber met Garampi'.

de jaren 1770 en 1780 zowel voor zijn eigen abdij Kloosterrade als voor het zusterhuis Polling – waarin één van de grootste kloosterbibliotheken van Europa huisde – boeken opspoorde en aanschafte.⁶¹

Hier gaat het om min of meer formele of althans economische relaties tussen patroon en agenten. Meer informeel ging de apostolisch vicaris Joannes van Neercassel om met geleerde priesters die hij aanspoorde om voor hem nuttige boeken te signaleren, met de presidenten van de Leuvense colleges die hij vroeg om bij boekenveilingen in zijn naam op te treden, of met in Parijs verblijvende studenten uit de Zending die hem op de hoogte hielden van nieuw verschenen titels in Frankrijk.⁶² Op het zuiver transactionele stuk traden reizende geestelijken nogal eens op als brengers en halers van geld en waardepapieren van boekenkopers naar libraires.⁶³

Een spoor van een dergelijke relatie van Bethlehem zien we rond 1529. In zijn brief aan de Roermondse kartuis schrijft de Mechelse franciscaan en cartograaf Franciscus Monachus dat het door hem in zijn *De orbis situ ac descriptione* geciteerde werk van Petrus Martyrus, *De rebus oceanicis et novo orbo decades tres* in Spanje gedrukt is (inderdaad voor het eerst in Sevilla, in 1511) en hem door een Antwerpse koopman werd aangeboden. De minderbroeder had het echter al gelezen en niet gekocht. Een andere titel, *De insulis prope Americam repertis* van Hernan Cortes, gedrukt in Duitsland (Neurenberg 1524) was inmiddels niet meer verkrijgbaar, tenzij het herdrukt zou worden. Van de eerste bezat Bethlehem trouwens de Keulse herdruk uit 1574, het tweede was in Peeters' tijd aanwezig. Dat een afschrift van de brief van Monachus juist bij Cortes' reisverslag is gebonden, zou erop kunnen wijzen dat dat boek van de Spaanse veroveraar langs de bemiddeling van Monachus in de bibliotheek terecht is gekomen.⁶⁴

Voor een andere relatie waarlangs de kartuizers op de hoogte bleven van het boekenaanbod valt te denken aan lokale bestuurders die uit hoofde van hun functie nogal eens in steden met een redelijke boekvoorziening kwamen en van daar catalogi of ander boekennieuws voor de kartuizers kunnen hebben meegenomen. Zoals al beschreven, waren er onder hen een aantal die via hun kinderen een min of meer intieme relatie met Bethlehem onderhielden. En tenslotte mag

⁶¹ Janssen, 'Ernst', 167-169.

⁶² Ackermans, *Herders en huurlingen*, 163-164.

⁶³ Bijv. MPM, inv. nr. 837, 1719, f. 14v en 1725, f. 15v (voldoen van rekeningen door Lambertus Bertus aan Moretus).

⁶⁴ ÖNB, Cod. 10927, f. 9v-10r. Een latere hand schrijft bij de titels in de marge "2a Coloniae a° 1574" en "A° 1524 Nurenberge"; het betreft resp. K 284 en 39. Zie over deze bron par. III.2.

verondersteld worden dat de kartuis zich ook door een figuur als de met een brede, en voor Roermondse begrippen zelfs kosmopolitische, belangstelling gezegende kanunnik De Bors, zal hebben laten voorzien van boekennieuws.⁶⁵

Dit soort informele relaties zullen ook een belangrijke rol gespeeld hebben in de verkrijging van boeken. Daarnaast hebben diensten van libraires gefunctioneerd, ongeveer zoals Kribber Garampi hielp. Ook aan de kartuizers van Bethlehem zal daarvoor zonder twijfel – al dan niet door opslag op in opdracht gekochte boeken – een marge berekend zijn.⁶⁶ De Plantijnse archieven – zoals bekend nagenoeg de enige die de boekhistoricus voor dergelijk onderzoek ter beschikking staan – maken diverse vermeldingen van handelscontacten met Roermondse libraires. Balthasar Moretus deed op de reis naar de Frankfurtse mis regelmatig Roermond aan om er openstaande rekeningen bij lokale boekhandelaren te innen.⁶⁷ Van de mannenkloosters in de stad schijnen de jezuïeten de enigen te zijn geweest die rechtstreeks bij de Gulden Passer kochten. De anderen gebruikten kennelijk de stedelijke boekhandelaar als kanaal.⁶⁸ In de regel gaat het in de Plantijnse boekhouding om nietszeggende aanduidingen in de debiteurenjournalen als “divers livres”, maar het staat buiten kijf dat vele door het Antwerpse huis en andere libraires uitgegeven titels bij de kartuizers en de andere boekenkopers in de stad kwamen via Hendrik Hompes en zijn opvolgers.⁶⁹

⁶⁵ *Supra*, par. III.1, III.3.

⁶⁶ Zie ook Van Selm, ‘Distribueeren’, 93 e.v.

⁶⁷ *MPM*, inv. nr. 133, k. 61: “[Hompes] doit par restes des comptes à luy monsté par D. Balthazar Moretus allant à Francfort” (1631) en “recu allant vers Francfort” (1629); een verslag door Balthazar II Moretus van een bezoek aan Roermond in 1644 bij Smeets, ‘Roermond’, 50-51.

⁶⁸ *Ibid.*, inv. nr. 319, k. 16, inv. nr. 352, k. 71. Ook van aankopen van andere kartuizen zijn in de Plantijnse archieven geen vermeldingen te vinden; de brief van de Brusselse kartuizer Joseph Engelgraeve van 18 december 1721 (*Ibid.*, inv. nr. 551) gaat over een delicate, en daarom niet schriftelijk genoemde, kwestie.

⁶⁹ De (waarschijnlijke) aanwezigheid van een willekeurige groep van in de ‘Roermondse’ debiteurenposten wel genoemde titels in de bibliotheken (behalve de kartuizers: *Cat. OSC*, *Cat. SJ Rur.*, *Cat. OFM*, *Cat. sem.*) van de Roermondse mannenkloosters en het seminarie (de titels zoals ze in de bron (*MPM*, inv. nr. 129, k. 39, 73, 122, 191, inv. nr. 321, k. 72) voorkomen): Ursinus, *Imagines*: nergens; Lessius, *De fide*: kartuizers (F 90), jezuïeten (Theologi, 1551-1552, 1554-1557), minderbroeders (G 4 3, K 3 4-5), seminarie (Theologi in-8); Lessius, *De justitia*: kartuizers (E 6-8), kruisheren (Theologi in-1, 61-62), jezuïeten (Theologi, 314-31), minderbroeders (Cella 19a L, Cella 20 L, Cella 23a L); *Bibliotheca script.*: jezuïeten (Historici, 50); Ovidius, *De tristibus*: jezuïeten (Belles lettres, 216-267 (een lot met “différentes éditions latines de Virgile et d’Ovide”)); *Guerre de Flandres*: nergens; Bellarminus, *Epitome*: nergens (onduidelijk is welke titel bedoeld wordt (een verschrijving voor Baronius?)); Canisius, *Manuale*: mindebreders (R 6 8, Z 1 53, S 6 1 (de Nederlandse vertaling)); Claudianus: jezuïeten (Belles lettres, 326-328), minderbroeders (V 3 27, 4 29, Cella 16a C); Lipsy: onduidelijk is welke titel bedoeld wordt; Salustius: kartuizers (K 99, 355), jezuïeten (Historici, 529-532), minderbroeders (V 5 3); Lessius, *De summo bono*: kruisheren (Theologi in-8, 138), seminarie (Theologi in-4); Bellarminus, *Eterna felicitas*:

Relaties hoefden zich niet tot de katholieke landen te beperken. Veel boeken gedrukt in de Republiek zijn in de kartuis niet te vinden. Maar hindernissen voor libraires uit Amsterdam of Leiden of andere Hollandse steden om zaken te doen met Roermond, zijn daar niet de hoofdrede voor geweest. De culturele en commerciële communicatie tussen Noord en Zuid had onder weinig te lijden. Dit wordt op zijn minst gesuggereerd door bijvoorbeeld de relatie tussen Bethlehem en Erycius Puteanus, die op zijn beurt niet alleen bevriend was met Willem van Blitterswijk, maar ook met de Leuvense kapucijn Gabriël en met Hooft, welke laatste twee ook weer met elkaar correspondeerden. En wellicht nog meer door de betrekkingen tussen bisschop Cools en de Amsterdamse dichter Laurens Bake van Wulvenhorst – neef van dezelfde Hooft – of diens stadsgenoot Gugbertus Oortmans, bij wie Cools cacao, vanille, muskus, kranten, nieuws en biljetten uit de Enkhuizer loterij bestelde.⁷⁰

Vanzelfsprekend waren het bibliografische en het commerciële kanaal niet gescheiden. De agent die de patroon op de hoogte hield van aangeboden nieuwe en antiquarische titels, had in de regel ook de opdracht of de bevoegdheid om te kopen. De Romeinse bibliotheekprelaat Domenico Passionei liet zich door zijn geleerde relatie Jacques Basnage niet alleen informeren over, maar ook voorzien van boeken.⁷¹ De erudiet Theodorus Janssonius van Almeloveen voorzag Christiaan Henning, arts in Tiel, van veiling- en miscatalogi, van nieuws uit de geleerde tijdschriften en van de boeken en tijdschriften zelf.⁷²

De uitlatingen van boekkopers over nagejaagde boeken waar de hand nog niet op was gelegd, klinken als verzuchtingen.⁷³ Toch kon een bibliotheek als die van Bethlehem zich zonder buitensporige inspanning een ruime entree tot de Europese boekenmarkt verwerven.⁷⁴ Uit onderzoek naar boekhandelstechnische informatie in (post-)incunabels,

kartuizers (M 239, 609, 1185), minderbroeders (Cella 28a R); Quintus Curtius: kruisheren (Historici in-4, 71), minderbroeders (V 3 28, Cella 17a Q); Lessius, *Beraedt*: jezuiten (Theologi, 1551-1552); Calamato, *Auctuarium*: kartuizers (I 173-175); Blosy, *Opera*: kartuizers (M 7-8).

⁷⁰ Over Puteanus: *infra*; Thissen, *Cools*, 122, n. 10; Id., 'Hond en duiveltje'; Brandt, *Hooft*, 28-30 en *Briefwisseling Hooft*, III, register, i.v.

⁷¹ Silvera, 'Passionei à Basnage'. Ook Fischer, 'Weingarten', 73 (een bibliothecaris van een benedictijnenabdij die correspondeert met geleerde monniken, andere bibliothecarissen en boekhandelaren).

⁷² Stegeman, *Van Almeloveen*, 388-389.

⁷³ Passionei: "Je vous assure que je suis dans une nécessité absolüe de cet ouvrage..." (Silvera, 'Passionei à Basnage', 190); Henning: "maximo me devincis opere, si (...) inspicias Ephemerides Lipsienses." (Stegeman, *Van Almeloveen*, 388, n. 9).

⁷⁴ Schetsmatig bij Barbier en Ollendorf, 'Commerce du livre', 586-587; voorbeelden bij o.a. Lefèvre, 'Averbode', 99-107, Geurts, 'Catalogus', 208 e.v., of Fischer, 'Weingarten', 83-85.

blijkt dat al aan het einde van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw de netwerken rondom het boek zodanig functioneerden dat ze de geïnteresseerde een redelijke toegang tot het aanbod op de internationale markt verschaften.⁷⁵

Toen en later vormde de stad Leuven bijvoorbeeld met haar universiteit en daarvan min of meer afgeleide functie als bibliopolis een productie- en opslagplaats van (geleerde) *catholica*. Op de boekenveilingen in deze stad werden niet alleen kloostercollecties 'ingestoken', ook waren het gebeurtenissen waar conventen uit het Brabantse en Vlaamse inkopen kwamen doen.⁷⁶ Uit een studie van de Bossche boekhandel blijkt in detail de niet geringe kracht van het huis Plantijn als groothandelsmagazijn voor de Zuid-Nederlandse boekhandel en –kopers. Een libraire als Scheffer – van wie Bethlehem vijf titels bezat – bestelde er tussen 1566 en 1589 14.600 exemplaren.⁷⁷ Op deze manier werden bescheiden eigen assortimenten van lokale boekhandels – ook die in Roermond – ruim aangevuld. Sommige boekhandels, zoals die van de Antwerpse Verdussens, legden zich rond het midden van de zeventiende eeuw juist steeds meer toe op de distributiefunctie, waarmee men niet alleen de Officina van een broodnodig kanaal voorzag, maar ook het structurele investeringsrisico van de producent vermeerde. Het mechanisme van de (proto-)commissiehandel leverde ook een belangrijke bijdrage: bij gebleken geringe aftrek konden boeken door Plantijn teruggekocht worden.⁷⁸

Het is deze commerciële communicatie tussen libraires onderling waardoorheen de afname door individuele boekenkopers waarneembaar is. Deze handel van pakken en balen met schepen en karren stelde Bethlehem in staat de titels aan te schaffen die de monniken in hun cel tot zich konden nemen. Het intensieve verkeer zorgde ervoor dat de talloze preken, pastorale handleidingen, controversecompendia, mystieke betogen en Vaderteksten die op de ene plaats geproduceerd werden, op een andere plaats gekocht konden worden, al dan niet met tussenkomst van een derde. De teruggevonden fragmenten uit de briefwisseling van de gebroeders Verdussen uit de jaren 1669-1672 – voor dit onderwerp een kleine aanvulling op het Plantijnse archief – noemen op vele plaatsen boeken die ook in de bibliotheek van de Roermondse kartuis stonden.

⁷⁵ Hermans, *Zwolse drukken*, 67-71.

⁷⁶ Delsaerdt, 'Libri Liberti', 32-34; Id., *Suam quisque bibliothecam*, 195, 198, 202, 275, 293, 597-602, 769-770, 819-821.

⁷⁷ K 389, M 582, T 68, Z 34-35.

⁷⁸ Van den Oord, *Bosch' boekbedrijf*, 219-225; Van Rossem, 'Verdussen', 309 e.v.; Verhoeven, 'Structuur en evolutie', m.n. 396-397. Zie ook Saunders, 'Franco-Dutch publishing relations' en Van der Laan, *Groninger boekbedrijf*, 29-33, 55 e.v.

Op 12 december 1669 schrijft men bijvoorbeeld aan collega Antoine Barbier in Parijs over diens pas verschenen uitgave van de *Clypeus theologiae thomisticae* van de dominicaan Jean-Baptiste Gonet, waarvoor Barbier in ruil edities van Cornelius a Lapide of Caesar Baronius “et autres sortes de Moretus” had gevraagd. Dit is niet mogelijk. Verdussen kan alleen aanbieden wat hij in zijn meest recent verstuurde catalogus genoemd heeft. De aangeboden boeken staan wel in de Roermondse kartuizerbibliotheek, net als vele uitgaven van Verdussen zelf.⁷⁹ Een brief van 11 februari 1672 aan de Lyonnese libraires Jean Antoine Huguetaan en Guillaume Barbier noemt opnieuw A Lapide, en daarnaast Joannes de Cartagena, Thomas Tamburini, Antonin Diana, de *Saul exrex* van Joannes Sinnich, de *Opera* van Thomas a Kempis, de Digestencommentaar van Henricus Jacobus Zoesius en de *Schola cordis* van Benedictus van Haeften. Het zijn allemaal boeken waarmee Verdussen de laatst ontvangen zending wil betalen. A Lapide heeft hij in nog slechts één exemplaar, want de uitgever Meursius heeft nog twee van de drie delen te drukken “figulus figulum odit”, voegt Verdussen toe. Alle auteurs had Bethlehem in huis, naast een aantal uitgaven van Barbier en Huguetaan zelf.⁸⁰

Naast nieuwaankopen bestonden tweedehands-aankopen, niet zelden in grotere partijen. De benedictijnenabdij van Weingarten (Württemberg), met een vele malen groter bestand dan dat van Bethlehem (10- à 12.000 banden al in 1638), kocht in 1630 bijvoorbeeld de complete dombibliotheek van Konstanz (331 codices, 577 drukken), en ook andere bibliotheken werden overgenomen, waardoor de bibliotheek met honderden banden tegelijk kon groeien.⁸¹ Althans voor zover de boeken ook daadwerkelijk in de bestaande collectie werden opgenomen. Men stelde namelijk die boeken die niet in het Weingartense ‘collectieprofiel’ pasten, apart op en catalogiseerde ze ook niet.⁸²

Wellicht is de mate waarin kloosterbibliotheeken volledige collecties kochten (om de boeken daarna op inpasbaarheid te selecteren), afhankelijk van de omvang (of het ambitieniveau) van de kopende

⁷⁹ Jan-Baptist Verdussen aan Antoine Barbier, 12 december 1669: Sabbe, *Briefwisseling*, I, 62-64, nr. xli. A Lapide: B 29-48, Baronius: K 24-25, L 12-36; Verdussen: bijv. D 21, G 48, of K 147.

⁸⁰ Verdussen aan Jean Antoine Huguetaan en Guillaume Barbier, 11 februari 1672: *Ibid.*, II, 66-69, nr. cxxiv. Cartagena: I 92-94, 170; Tamburini: G 306-312; Diana: G 48-69, 93, 327-337; Sinnich: F 25-26; Thomas a Kempis (*Opera*): M 190-193, 1151-1152; Zoesius: D 43; Van Haeften: M 349. Huguetaan: E 55-75, Barbier: I 4-7. Zie voor soortgelijke documentatie van handelscontacten tussen libraires: Zaretsky, ‘Quentelsches Rechnungsbuch’, m.n. 79-82.

⁸¹ Fischer, ‘Weingarten’, 67, 71, 85-99.

⁸² *Ibid.*, 99.

verzameling. De allures van een benedictijnenabdij pasten wellicht eerder bij uitzonderlijke collecties, met de bijbehorende universalistische pretenties, dan de meer praktische gerichtheid van bijvoorbeeld jezuïetenconventen. F. Seichepine althans noemt de aankoop van een collectie van 500 volumes van een kanunnik uit Sens door de bibliotheek van de Sociëteit in Maçon (Bourgogne) – een verzameling van een vergelijkbare omvang als die van de kartuis in Roermond – een uitzondering.⁸³

Op de aankopen van de kartuis zelf, nieuw of tweedehands, in losse stuks of partijgewijs, krijgen we nauwelijks zicht, wel – of althans meer – op de handel tussen boekondernemers die er de voorwaarde voor vormde. De relatie tussen libraires en boekenkopers zelf is voor een aantal gevallen gedocumenteerd, casussen die laten zien hoe boekenkopers en –verkopers met elkaar omgingen. De briefwisseling tussen Giuseppe Garampi en Cornelis Kribber biedt heel concreet zicht op de praktische omstandigheden waarmee een libraire-agent te doen had, en ook op de wensen en eisen die het een opdrachtgever – hier een Romeinse kardinaal, maar het had ook een andere bibliotheekbezitter, bijvoorbeeld de kartuis van Roermond, kunnen zijn – geliefde te hanteren. Net als in de Verdussen-correspondentie, wordt op deze manier het dagelijks functioneren zichtbaar van de boekdistributie waaruit Bethlehem voorzien werd.

Een brief van 31 mei 1761 begeleidt Kribbers zending van negen kisten met boeken. De Utrechtse libraire wijst erop dat er zich onder de zending boeken bevinden die de kardinaal al langere tijd zocht, waaronder, hij is verheugd het te kunnen vermelden, een exemplaar van de *Scriptores rerum Brunsvicensium* (Hannover 1707-1711) van Gottfried Wilhelm Leibniz in drie foliobanden.⁸⁴ Kribber rapporteert dat hij de *Bibliothèque curieuse ou catalogue raisonné de livres difficiles à trouver* (Göttingen 1750-1760) van David Clément niet zal leveren omdat het door hem bijna een jaar eerder op een veiling gekochte exemplaar maar vier van de zeven tot dan verschenen delen omvat. Overigens zal het werk gedoemd zijn om incompleet te blijven aangezien de auteur is overleden.⁸⁵

De bibliofiel regisseert zijn eigen boekennetwerk: door Garampi's bemiddeling komen Kribber en enige van zijn confrères in contact met Romeinse boekhandelaren. Uiteraard doet hij dit niet zonder eigenbelang.⁸⁶ Garampi is zo gedreven, of zijn agent is zo dienstwillig, dat

⁸³ Seichepine, 'Bibliothèques', 206; uitvoerig hierover bijlage 4.2.

⁸⁴ Cornelissen, 'Kribber met Garampi', 199 e.v., brief i.

⁸⁵ Ibid., 202.

⁸⁶ Ibid., 202-203.

Kribber hem van de veilingcatalogus van de boekerij van (de filosoof en universiteitsbibliothecaris van Leiden) wijlen professor Petrus Wesseling alvast de tot dan gedrukte vellen stuurt.⁸⁷ Compleetheid is belangrijk: Kribber stuurt geen boeken als hij niet zeker weet dat er niets aan mankeert.⁸⁸ Boeken die de kardinaal al bezit, maar in incomplete staat, moeten door Kribbers speurdersinspanningen gecompleteerd worden.⁸⁹ En de patroon houdt aan: Kribber antwoordt over boeken die hij geruime tijd zoekt en waarover hij ook collega's heeft geïnformeerd.⁹⁰

Het laten vinden en bezorgen, in complete staat, van boeken was zowel voor de boekenkoper als voor de libraire(-agent) buitengewoon arbeidsintensief. De brieven van Kribber aan Garampi laten zien hoe bezitters van een behoorlijke bibliotheek een taak hadden – vaak niet vrij van gedetailleerde besommeringen en ritsen *aides-mémoire* –, in het in stand houden van hun collectie als ze die wilden blijven aanvullen. Net als voor Garampi moet dit ook van de verantwoordelijken voor de Bethlehem-bibliotheek, in het midden van de achttiende eeuw Willem-Joseph Peeters, vele uren gevraagd hebben.

In een brief van 1 mei 1767 zet Kribber uiteen dat hij Garampi nog niet eerder geschreven had omdat hij nog steeds niet zeker was of de op een week eerder gehouden veiling in opdracht aangeschafte boeken hem (Kribber) in complete staat zouden bereiken. Bovendien, als hij ze al zou ontvangen, maar incompleet, dan zou hij het antwoord op zijn reclamatie over de lacunes weer moeten afwachten alvorens weer aan Garampi te kunnen rapporteren en de rekening te kunnen opstellen. De veilinghouders verzuimden niet alleen gekochte boeken te versturen, zelfs stuurden ze niet gekochte boeken die dan door Kribber weer geretourneerd moesten worden met het herhaalde verzoek om de juiste te mogen ontvangen.⁹¹ In een ander schrijven doet Kribber dan weer uitgebreid verslag van zijn pogingen om van een boek dat Garampi al incompleet bezit een tweede exemplaar te bemachtigen waarmee het eerste gecompleteerd kan worden.⁹² Kribber kijkt alle te verzenden boeken zorgvuldig na: de *Bibliotheca pontificia maxima* van Joannes-Thomas de Rocaberti (Rome 1695-1699, 21 delen) heeft op pagina 101-102 van volume xv een scheurtje waarmee een deel van de tekst is weggefallen. De libraire is zoekende naar een ander exemplaar om

⁸⁷ Ibid., 209, brief ii; ook 236-237, brief viii; Van der Aa, *Biographisch woordenboek*, XII, 38-39.

⁸⁸ Cornelissen, 'Kribber met Garampi', 213-214, brief iii.

⁸⁹ Ibid., 220-221, brief iv.

⁹⁰ Ibid., 233, brief vii.

⁹¹ Ibid., 223-224, brief vi.

⁹² Ibid., 230-234, brief vii.

daarmee op een ingeplakt stuk papier de ontbrekende regel te kunnen toevoegen. Ook heeft hij aan de verkoper anderhalve gulden korting gevraagd, maar of hij die krijgt is niet zeker.⁹³

De vraag moet kort gesteld worden naar de beslisser(s) omtrent boeken aankopen in Bethlehem. In een kartuis is een belangrijke rol weggelegd voor de prior. Hij is de monnik die gevraagd wordt om zich voor de wereldlijke borging van het contemplatieve leven van zijn broeders (en hemzelf) op te offeren en die vraagt om erbarmen aan het kapittel: het erbarmen om van zijn last verlost te worden. Bij die last hoorde ook de zorg voor de bibliotheek. Niet zozeer voor de staat van de boeken of de verzorging van de catalogus, wel voor de bibliotheekfinanciën en de inhoudelijke accordering van de aanwinsten.⁹⁴ Maar in de eerste plaats natuurlijk voor de groei van de collectie. Dit blijkt althans uit de lange lijst van kartuizerpriors die zich aanwijsbaar hebben ingezet voor de groei van de boekenverzameling van hun convent.

Dirk van Sittard verwierf tijdens zijn Luikse priorschap (1519-1521) uitzonderlijk veel boeken, zijn aandacht ging speciaal uit naar de Griekse kerkvaders.⁹⁵ Jacob Denijs, prior in Gent (1610-1625), wordt, behalve om zijn dichtelijke productie, geroemd om zijn inspanningen voor de bibliotheek.⁹⁶ Het convent van Sint-Maartens-Bos in Lier kent in zijn galerij van priors velen die uitdrukkelijk om hun verdiensten voor de bibliotheek geroemd worden: Laevinus de Jaghere (1609-1625) was van hen wel de belangrijkste. Tot zijn aankopen behoren onder andere Boëthius, de preken van Costerus, heiligenlevens en theologische traktaten.⁹⁷ Er is een bron die de directe transactionele bemoeienis van een kartuizerprior met de internationale boekenmarkt met zoveel woorden benoemt: van de prior van Prüll, Sigismund Dietz (1677-1719) wordt gerapporteerd dat hij in de 42 jaar van zijn bestuur “niet ermangelt [hat] für beyschaff und erkauffnus mehrer und Neuer bücher sorg zu tragen.” De bibliotheek werd in deze periode met meer dan 3.500 banden verrijkt, “wie er dan mits er villen buchhandlern inn und ausser des landts correspondiert hat.”⁹⁸

⁹³ Ibid., 234.

⁹⁴ In de Keulse kartuis: “*librarius non emat librum aliquem (...) nisi priori utilis et catholicum videatur*”: HASTK, *Kartäuser*, Rep. u. Hs., nr. 12, f. 5r; De Grauwe, ‘Relations’, 92; ook bij de jezuïeten: Enderle, ‘Jesuitenbibliothek’, 155.

⁹⁵ Stiennon, ‘Bibliothèque’, 62-64; Gruys, ‘Monasticon’, 197, 199.

⁹⁶ De Grauwe, *Histoire*, 60.

⁹⁷ Ibid., 98, 106, 113-119, 121, 124, 126; Id., *Historia*, 86.

⁹⁸ Micus, *Prüll*, 35.

De rol van de prior zal in Roermond niet anders zijn geweest, maar documentatie is daar niet van overgeleverd. Waarbij niet vergeten mag worden dat de genoemde voorbeelden allen ‘bibliofielen’ betreffen. Waar de prior zich daar niet toe rekende was die rol wellicht ook veel minder belangrijk. Hugo van der Straten, opvolger van de genoemde Denijs in Gent (1673-1677), deed zo goed als niets aan de bibliotheek.⁹⁹ Van Roermond is geen boekenminnende prior bekend, behalve misschien Willem Wellen die door Dirk Loër in 1532 “carthusianorum Ruremundensis bibliothecae praefecti” genoemd wordt.¹⁰⁰ Hij stond in contact met de cartograaf Franciscus Monachus en was behulpzaam bij de Dionysius-editie van de jaren 1530, ofschoon hij ook manuscripten naar Keulen zond waarvan later is gebleken dat ze niet van de Kartuiser waren.¹⁰¹ De taak van *primus* en daarmee *revisor* van de bibliotheek die Adriaan Poijen (prior van 1661 tot 1694) in zijn tijd in de Keulse kartuis, in 1645 en 1649, had gehad is een roulerend corvee geweest, geen reden om in hem een boekenliefhebber te zien.¹⁰²

Schenkeningen

De eerste bibliothecaris van de Leuvens universiteitsbibliotheek, Valerius Andreas, noemde in de in 1639 gedrukte catalogus de namen van alle schenkers.¹⁰³ De prior van de kartuis Paradisus Mariae in Kartuzy (Polen), de biograaf en historicus dom Georg Schwengel nam in de achttiende eeuw in zijn *Apparatus ad annales cartusiae Paradisi B.M.V.* een hoofdstuk ‘Inscriptiones bibliothecae’ op. Hierin somde de auteur de door hem in de boeken aangetroffen vermeldingen van schenkingen op.¹⁰⁴ Bibliotheken hechtten belang aan het registreren van schenkingen en van de namen van de schenkers: de regels van de Leuvense universiteitsbibliotheek uit 1636 verordonden het aanleggen van een schenkersregister.¹⁰⁵ Dergelijke gulheid van de bronnen kent Bethlehem helaas niet. Het necrologium bevat weliswaar namen van weldoeners (“benefactores”), naast die van andere kartuizermunniken en belangrijke

⁹⁹ De Grauwe, *Histoire*, 65.

¹⁰⁰ Emery, *Bibliotheca manuscripta*, 399.

¹⁰¹ *Ibid.*, 159-160; *supra*, par. III.2.

¹⁰² HASTK, *Kartäuser*, Rep. u. Hs., nr. 12, f. 13r.

¹⁰³ Coppens, ‘Auspicia bibliothecae’, 171-172.

¹⁰⁴ Nierzwicki, “Paradisus Mariae”, 39, 54; overigens ontbreken ook bij Schwengel schenkers; een soortgelijke bron bij Deigendesch, ‘Güterstein’, 94-97

¹⁰⁵ Roegiers, ‘Library rules’, 553.

historische personen uit kerk en wereld, maar niet specifiek als boekenschenkers.¹⁰⁶

Peeters noteerde weliswaar schenkers – door de aantekening “ex dono” dan wel “ex donatione” –, maar hij was daarin aanwijsbaar niet compleet.¹⁰⁷ Een aantal testamenten immers vermeldt boekenschenken aan de kartuizers die niet in Peeters’ catalogus als zodanig genoemd worden. Omdat Peeters zich bepaald niet laat kennen als een slordig catalograaf, en het ook niet zo is dat hij enkel de recentere (van na de vorige catalogisering) giften noteerde – er zijn titels die met zekerheid ver vóór het aanleggen van de oude catalogus geschonken werden –, is de meest waarschijnlijke verklaring voor deze incompleetheid dat Peeters alleen schenkingen in de catalogus opnam voor zover hij ze in de boeken zelf gedocumenteerd vond.

In het hierna te behandelen testament van Arnold Beeck wordt uitdrukkelijk gestipuleerd dat diens naam in de boeken vermeld zou worden. Dit is ook het enige geval waarin we een testamentaire bron kunnen verbinden met een aantekening in de catalogus. Van de andere legatarissen die uit de catalogus bekend zijn, beschikken we niet over hun testament en van alle testamenten die we kennen, is dat van Beeck het enige waarin een memorerende verklaring gevraagd wordt.

Toch is dat niet de reden dat niet alle legaten vermeld worden. Peeters zag ook nogal eens het een en ander over het hoofd, zoals ook uit de rest van zijn catalogiseringspraktijk blijkt. De ex-librissen van een aantal bewaard gebleven incunabels met een Bethlehem-provenance wijzen op een mogelijk legaat dat in ieder geval niet in de catalogus als zodanig terugkomt. Een Boethius’ *De consolatione philosophiae* uit 1490 werd op 12 oktober 1568 “matus et commissus”, de naam van de gever – als die er was, de formulering is daar niet helemaal helder in – blijft onvermeld. De *De disciplina scholarium* van dezelfde wijsgeer is eerder van een Simon Inckenfort geweest, maar of hij het werk ook schonk is niet zeker. Buiten kijf staat het legaat door een Luikenaar Petrus Scoemcecker van de *Vocabularius praedicatorum* van rond 1480 die, zoals de bibliothecaris

¹⁰⁶ AKR, inv. nr. 432 (niet bij D’Hoop). Ik heb niet onderzocht of onder de ongeveer 2.000 namen de namen van de in de catalogus genoemde boekenschenkers opgenomen zijn. Vgl. Heere, ‘Obituarium’, 55, 81, n. 130, 103, n. 267, 109, n. 311. Stiennon, ‘Bibliothèque’, 58) vond wel enige namen van boekenschenkers in het obituarium van de Luikse kartuis (zie daarvoor Derolez, *Corpus catalogorum*, II, 41-44), net als Potkowski, ‘Rügenwalde’, 238-241 in het *liber beneficiorum* van de kartuis van Rügenwalde; Micus, *Prüll*, 39-47 noemt onder andere een Johannes Scharb, apostolisch protonotarius en kanunnik van het Regensburgse domstift die behalve boeken ook landgoederen schonk; verder nog De Weijert, ‘Gift-giving practices’, 160-162 en Defoer, ‘Tryptich’, 323-326.

¹⁰⁷ Ook Sexauer, *Schriften*, 71-72, vond in het *liber benefactorum* van de kartuis Buxheim schenkingen die in de catalogus niet opgenomen zijn.

schreef “hunc lib[rum] mult[um] sane p[er]utile[m] eis qui V[er]bum Dei disseminare cogunt[ur] nobis cartusiensib[us] dom[us] Div[ae] B[eat]e Marie Bethlem in Ruremu[n]da contulit.”¹⁰⁸ Peeters vermeldt deze schenking niet.

Tenslotte moeten we er rekening mee houden dat boekenlegaten niet (meer) in de catalogus voorkomen omdat de betreffende boeken tussen het moment van schenken en de jaren van Peeters’ activiteit vervreemd werden. Dat vervreemden voorkwam in Bethlehem zal hieronder nog blijken.¹⁰⁹ Ook in de andere kloosters in de stad gebeurde het, zoals een ex-libris uit de collectie van de minderbroeders bewijst, waarin eraan herinnerd wordt dat de schenker – van Louis Moreri’s *Grand dictionnaire historique* – de conditie had gesteld dat de delen onder geen beding “ex (...) conventu extrahantur”.¹¹⁰

Behalve door schenkingen bij testament, werd de kartuizerbibliotheek ook nog aangevuld door schenkingen van auteursexemplaren. Hieronder zullen we de beide groepen van schenkers langs prosopografische weg proberen te schetsen.

Kloosterbibliotheeken groeiden dankzij giften. De kanunnik Godfried Typots schonk in 1658 – onder voorwaarde dat men bij het gebruik van één van zijn boeken telkens voor zijn zielerust zou bidden – meer dan zeshonderd boeken aan de minderbroeders van Ieper, op dat moment ongeveer een kwart van het bestand.¹¹¹ Giften gebeurden ook wel niet vrijwillig. De Spaanse autoriteiten lieten in 1590 de boeken van de karmelieten van Meurs – die eerder door de protestanten naar het kasteel in de stad waren weggevoerd – niet naar de eigenaar terugbrengen, maar schonken ze aan de minderbroeders van Roermond.¹¹²

Schenkingen blijven een moeilijk berekenbare grootheid. De donaties, al dan niet vrijwillig, van grote collecties in één keer, kunnen gemakkelijk niet gedocumenteerd zijn. Een belangrijke manier om de kans op het bestaan van ongedocumenteerde giften in te schatten, is een exploratie van dat wat wel aanwijsbaar is.

¹⁰⁸ Resp. N 31, 25, T 24; KBB, Inc. A 1.706, Inc. A 124, Inc. A 315.

¹⁰⁹ *Infra*, par. VI.2.2.

¹¹⁰ *Cat. OFM* K 2 1-2; Van Adrichem, ‘Weldoeners’; Van Heel, ‘Minderbroedersklooster Roermond’, 37; de ald. 220 in een ex-libris geciteerde schenking door Herman, graaf van Berg van de drie delen *Disputationes* van Bellarminus ((Ingolstadt 1596), niet aanwijsbaar in *Cat. OFM*) is vermoedelijk van dezelfde aard. Voor voorbeelden van elders, uit de handschriftenperiode: Stooker en Verbeij, *Collecties op orde*, I, 69, n. 65.

¹¹¹ Ooms, ‘Ieper en Hondskoote’, 183; zie bijv. ook Id., ‘Bibliotheeken’, 36-37, 42-43. De Wilt, ‘Jezuïetenbibliotheeken’, k. 173-174.

¹¹² Brom en Hensen, *Bronnen*, 389-391, doc. nrs. 423-425.

Bethlehem heeft niet, zoals de Keulse kartuis in de familie Rinck van wie een lid bevriend was met Erasmus, en een ander werd aangezocht als financier van de Dionysius-uitgave, een maecenas gekend die als stichter en financier van de bibliotheek te boek mag staan.¹¹³ Evenmin kende Bethlehem een boekenschenker als Hilprand Brandenburg die, voordat hij in 1505 in de kartuis Buxheim intrad, dat klooster over een periode van een kwart eeuw 450 handschriften en drukken schonk – nog steeds herkenbaar omdat Brandenburg een ex-libris gebruikte, één van de oudst bekende overigens.¹¹⁴ Hetzelfde huis had alle in 1427 aanwezige boeken (de stichting was van 1402) te danken aan de generositeit van één van de eerste *professi*, de priester Joannes Wigg.¹¹⁵ Noch was er een nabije universiteit, zoals de kartuis van Freiburg die kende, waarvan de geleerden hun boeken bij voorkeur aan de kartuis ter stede schonken.¹¹⁶ En ook zijn van Roermond geen schenkingen van drukken door andere kartuizen bekend, zoals elders wel voorkwam, zoals bij de kartuis van Wesel die van het zusterhuis in Gulik een druk geschonken kreeg of bij dezelfde Gulikse kartuis die van de Keulse prior Gerard Kalkbrenner 30 “gute” boeken ontving.¹¹⁷ Hoe dan ook ontving ook Bethlehem nooit schenkingen van onbekenden. Zoals steeds bij boekengiften aan kloosterbibliotheken, onderhield de gever in alle gevallen op de één of andere manier een relatie met het huis.¹¹⁸

In Roermond ging het veelal om bescheiden bijdragen, al dan niet in natura. In 1661 vermaakte de novice François van Lom bij testament honderd gulden “pro libris”; in het testament dat de novice Theodoor Pollart in 1660 in zijn cel ten overstaan van schepenen kenbaar maakte, worden vijftig gulden bestemd tot “verbeteringhe van de

¹¹³ Greven, *Kölner Kartause*, 74-75; Kamann, *St. Barbara*, 246-253; het aantal van vier schenkers van sommen gelds voor de bibliotheek die, zonder datering, genoemd worden in het aantekenboek van de Keulse bibliothecaris (HASTK, *Kartäuser*, Rep. u. Hs., nr. 12, f. 43r-v) is vermoedelijk niet compleet. Een dergelijke fundatie ten behoeve van de kartuis Luik in de vijftiende eeuw: Stiennon, ‘Bibliothèque’, 59.

¹¹⁴ Janssen, ‘Buxheim’, 54; vooral Auge, ‘Brandenburg’, 415-417; andere schenkingen aan kartuizen onder andere bij Nierzwicki, ‘“Paradisus Mariae”’, 84-85; Micus, *Prüll*, 16, 18, 25, 39-42 en Id., ‘Bild und Buchschmuck’, 123 (door Hartmann Schedel, de patriciër Hanns Pirkheim en anderen), Goder, *Vogelsang*, 235-236, 246-248 (onder anderen door de Akense kanunnik en hoogleraar in de theologie Wilhelmus Textor).

¹¹⁵ *Mittelalterliche Bibliothekskataloge*, III.1, 81-82; Sexauer, *Schriften*, 127-128; Whobrey, ‘Kartausenbibliothek’, 37.

¹¹⁶ Mertens, ‘Buchbesitz’, 74-77.

¹¹⁷ Goder, *Vogelsang*, 234, n. 145, 237; zie bijv. ook Hermans, *Zwolve drukken*, 168-169, ZD 91.

¹¹⁸ Bijv. Knapen, ‘Livres de Lalleman, Le Charron, Wyschart’, 422, 427, 443, 445-447; ook Id., ‘Organisation et gestion’, 355-363.

bibliothecque”.¹¹⁹ Al bezaten deze nieuwe zonen van Bruno zelf (nog) geen boeken, kennelijk vonden ze het wel zo belangrijk dat hun convent hen daarin zou kunnen gaan voorzien, dat ze er een specifiek deel van hun legaat voor oormerkten.

Op 20 december 1614 vermaakt een zekere Jacobus Moreau – hij wordt “frater” genoemd, maar onbekend blijft tot welk klooster of welke orde hij behoorde, al mogen we aannemen dat hij lid van de Roermondse clerus was – al zijn boeken aan het convent van de kartuizers van Bethlehem.¹²⁰ Slechts die boeken echter worden hier met name genoemd die van het legaat uitgezonderd zijn.¹²¹ Het gaat hier om de werken van acht schrijvers, allen klassieke kerkelijke auteurs van wie de jongste de twaalfde-eeuwer Bernardus van Clairvaux is, drie brevieren, een diurnale en een Latijns-Frans psalterium. Onduidelijk is waarom juist deze werken uitgezonderd zijn. Van alle genoemde werken bezat de kartuis edities van vóór 1614.¹²² Dus mogelijk heeft Moreau zijn boeken niet tot dubletten willen laten worden.¹²³ De gelijksoortigheid van de boeken doet anderzijds ook denken aan een reden die met de inhoud ervan te maken heeft. Wie ook deze Moreau geweest is, vast staat dat hij een qua niveau behoorlijke bibliotheek gehad moet hebben. In zijn bibliotheek bevonden zich ook nog boeken die hij ook niet schonk omdat ze niet zijn bezit en dus vermoedelijk geleend waren en in ieder geval van de boedel

¹¹⁹ AKR, inv. nrs. 268-269 (D’Hoop 18531-18532); andere voorbeelden van dergelijke schenkingen aan de kartuizen van: Wesel (Hermans, *Zwolse drukken*, 164, nr. ZD 80), Herne (Beeltsens en Ammonius, *Chronica*, 109-110, vgl. xvii-xxii), Kartuzy (Nierzwicki, “Paradisus Mariae”, 53-61 (schenkingen door novicen en prior Johannes Spier (1561-1570)), Gulik (schenking door profes Joannes Wagener van diverse boeken, mogelijk zijn privé-bibliotheek (Goder, *Vogelsang*, 238)) en Prüll (Micus, *Prüll*, 16 (schenkingen door prior Matthias Scharb)). De broeders in het Parijse cordeliersconvent die aan de universiteit zouden gaan studeren, waren verplicht vooraf twintig livres voor aanschaf van boeken te doneren aan de bibliotheek: Gasnault, ‘Collections’, 337; ald. ook 345-346 voor een reeks voorbeelden van schenkingen in het Franse ancien régime.

¹²⁰ AKR, inv. nr. 262 (D’Hoop 18525); het is theoretisch mogelijk dat dit testament werd opgesteld bij gelegenheid van zijn professie in de kartuis zelf, maar dan zou dit toch vermeld zijn geweest. Een soortgelijke schenking door een frater Christophorus Gompels aan de Roermondse minderbroeders bij Van Heel, ‘Minderbroedersklooster Roermond’, 220.

¹²¹ “Quod ad suos libros attinet omnes relinquit et donat huic conventui exceptis ...”.

¹²² Beda: C 75, 173, I 309, K 93; Bernardus: C 85-87, M 445, 563, 565, 1345, 1347, 1385, 1388, 1390, T 28; Ambrosius: C 42-46; Athanasius: C 115, 127, 159; Cyprianus: C 130-132, M 696; Nicephorus: L 6; Usuardus: K 247, 438, 444, 449, 453-454, M 438, 466, 509; Benedictus: M 82, 1317.

¹²³ Een soortgelijke redenering bij Knapen, ‘Le Charron’, 457-458. De catalogus van de Leidse universiteitsbibliotheek uit 1595 door Petrus Bertius werd in een hoge oplage gedrukt om onder potentiële weldoeners verspreid te worden. Aldus liet men via de catalogus “weten wat er al aanwezig was en daarmee impliciet wat er nog ontbrak. Door de namen van schenkers te vermelden hoopte men ook anderen over te halen de bibliotheek met een gift of legaat te bedenken.” (Huisman, ‘Bibliotheekcatalogi’, 98-99).

uitgesloten moesten worden. De titels getuigen van een humanistisch-theologische belangstelling voor ook veel recentere, soms contemporaine, auteurs. Het gaat hier om de brieven van Marc-Antoine Muret, van Pietro Bembo, Erasmus' *Adagia*, werk van de latinist Joannes Despauterius, van de Leuvense hoogleraar theologie Michael Baius, heiligenlevens van Hieronymus Natalis en panegyrische brieven van bisschop Henricus Cuyckius. Als voor Moreau de acht oude auteurs de uitzonderingen zijn op "alle boeken" die hij de kartuis schonk, zou dit aantal boeken dat uiteindelijk naar Bethlehem verhuisde – gesteld dat de man voor zijn tijd ook weer geen exceptioneel grote verzameling bezat – op enige tientallen geschat moeten worden.

Een ander lid van de lokale clerus dat wel schonk, maar niet als schenker door Peeters vermeld wordt, is de deken van het kathedraal kapittel Petrus Pollius. Geboortig van Nijmegen (rond 1575), deed hij studies in Keulen, Leuven en Rome, waarna hij in 1599 een Roermondse kanunniksdij innam en in 1602 tot deken werd verheven. Pollius schijnt zich als krachtadig bestuurder bewezen te hebben. Na de dood van bisschop Cuyckius in 1609 tot aan de komst van Jacobus a Castro vervulde hij het vicariaat *sede vacante*, in welke periode hij ook met krachtige ondersteuning van de aartshertogen de stichting van een jezuïetencollege in de stad bewerkstelligde.¹²⁴ De jezuïeten waren het ook die in zijn testament van 20 december 1626 het best bedacht werden. Hij schonk hen een bedrag van in totaal 2.000 gulden.

Interessanter nog voor ons onderwerp is zijn boekenlegaat. Zowel de jezuïeten, de franciscanen als de kartuizers werden bedacht – van de vier mannenkloosters bleven de kruisheren dus met lege handen achter.¹²⁵ De recollecten ontvingen uit Pollius' boekenbezit het werk van Gregorius van Nazianze, Joannes Chrysostomus en Joannes Damascenus.¹²⁶ De jezuïeten kregen de uitgaven van Gregorius de Grote, Ambrosius, Augustinus, Hieronymus, de evangeliacommentaren van Joannes Maldonatus en voorts "alle tgeende dat sij van boecken ende anders" zouden willen

¹²⁴ Habets, *Geschiedenis*, II, 469-472; Prick, 'Levensbeschrijving', 647; Rogier, *Geschiedenis*, II, 634-635, 637; Hamans, *Seminarie*, 143, n. 16.

¹²⁵ Uiteraard ontvingen de kruisheren wel boeken, van anderen: al in de vijftiende eeuw werd de bibliotheek verrijkt met een *artes*-handschrift door pastoor Lambert Eggels uit Buggenum: Stooker en Verbeij, *Collecties op orde*, II, 354, nr. 1055.

¹²⁶ Van Heel, 'Minderbroedersklooster Roermond', 36; de genoemde titels in *Cat. OFM*: C 1 2, 1 8-9 of 10, 4 7(?), D 3 10.

hebben. De kartuizers tenslotte kregen de “duodecim tomos Barony”, de twaalf folio-delen *Annales ecclesiastici* van de kardinaal-kerkhistoricus.¹²⁷

Pollius was een ontwikkeld priester met een sympathie voor studie en ontwikkeling. A Castro noemt hem in diens visitatieverslag van 1615 “pietate et eruditione probatum”.¹²⁸ De grote Petrus Canisius had in zijn jeugd in Nijmegen de aanbeveling gedaan die nodig was om hem in Rome te laten studeren. De testateur schonk het (door Ignatius opgerichte) Collegium Germanicum aldaar 27 Italiaanse pistoletten, aan verwanten 300 gulden ter bekostiging van hun studie in Leuven en zijn neef Otto Daem in Brussel een jaarlijkse rente van 50 gulden, ook ter financiering van zijn opleiding.

Duidelijk blijkt uit dit testament Pollius’ band met de Sociëteit van Jezus. Minder duidelijk is de verklaring voor de wijze waarop hij zijn boeken verdeelde. Dat de jezuïeten het grootste deel kregen, is logisch. En er is enig systeem te ontdekken: de jezuïeten kregen de werken van de vier grote kerkvaders van het westen, de recollecten van twee van het oosten, en nog van een kerkleraar van het oosten, de kartuizers een grote contemporaine schrijver. Alle specifiek genoemde werken zijn bovendien kostbare folio-uitgaven, hetgeen wel hun speciale aandacht van de erflater verklaart. Men zou echter met evenveel recht een andere verdeling hebben kunnen verwachten: de jezuïeten hadden in hun college zeker hun voordeel kunnen doen met Baronius’ controversistische weerlegging van de Maagdenburgse Centuriën. Bij gebrek aan betere informatie, volsta voorlopig de verklaring uit het al aanwezig zijn van doubletten. Van alle auteurs die de recollecten en jezuïeten geschonken kregen, bezaten de kartuizers al edities uit de zestiende en vroege zeventiende eeuw. Het andere exemplaar van Baronius’ werk zullen de monniken van Bethlehem dan vermoedelijk ook pas na 1626 verkregen hebben. De jezuïeten op hun beurt bezaten géén andere edities van de hen door Pollius geschonken werken en wél een ander exemplaar van Baronius.¹²⁹

Een erg weinig informatief legaat is dat van de kanunnik en cantor van de kathedraal Jan de Weerdt van 15 september 1634. Hij laat “libros suos” na aan de kartuis, met dien verstande dat zijn broer het recht heeft naar believen boeken eruit te kiezen die hij graag voor zichzelf wil behouden.

¹²⁷ OABR, port. 56, II, nr. 3; Habets, *Geschiedenis*, III, 88-90; Van Hoeck, *Schets*, 225. De genoemde titels in *Cat. SJ Rur.*: Theologi in-1 183, 247, 251, 262, 263; in de kartuizerbibliotheek: L 12-36.

¹²⁸ Cornelissen, “Relationes status”, 42.

¹²⁹ Gregorius van Nazianze: C 109-110, Joannes Chrysostomus: C 116-121, 123-124, Joannes Damascenus: C 100, Gregorius de Grote: C 28-34, 109, Ambrosius: C 37-46, Augustinus: C 1-10, 12-27, 162, Hieronymus: C 47-62, 65-74, Maldonatus: B 9; *Cat. SJ Rur.*, Historici, 29 (“manquent 3 premiers tom.” in 1774).

Eveneens uitgesloten en bestemd voor zijn broer zijn het brevier en het diurnale.¹³⁰

Zowel Moreau, De Weerdt als Pollius behoorden tot de lokale clerus. Een lid hiervan was ook de legataris wiens boeken in de catalogus wél genoemd worden. Bij akte van 20 december 1682 vermaakte de kanunnik Arnold Beeck, vermoedelijk geboortig van Roermond, maar beneficiant in Keulen, “libros seu bibliothecam” aan de kartuizen van Roermond en Keulen “ut eandem inter se dividunt”.¹³¹ We weten niet welke boeken de Keulenaren hebben gekregen, maar als Beeck een grote bibliotheek bezat, dan is Bethlehem slecht bedeed geweest. Slechts zes titels zijn van Beeck afkomstig: een verzamelwerk van de vorstelijke historiograaf Nicolaus Vernulaeus (uit 1623), preken van de franciscaan Joannes de Cartagena (uit 1625 en 1626), een mariologisch werk van de jezuïet Joannes Bonifacius (uit 1628), een studie over de tijdrekening van Joannes Garcaeus (uit 1563) en tenslotte een Deventer uitgave (uit 1550) van Aesopus’ fabelen.¹³² Heeft de bibliothecaris van Bethlehem de dubletten aan zich voorbij laten gaan – van vier van de zes titels wordt niet een ander exemplaar van dezelfde editie dan wel een andere editie in de catalogus genoemd.¹³³ Of is de verdeling onderdeel gemaakt van een grotere boekenruil? Dit blijft onbekend

Hierboven is gesproken over de lokale bestuurlijke elite van Roermond als bezitter van grotere bibliotheken. Deze groep heeft evenwel niet tot de schenkers van de kartuizerbibliotheek behoord. De enige aanwijzing die we voor zo’n schenking hebben is een dubieuze. In 1785 schrijft François-Bernard van der Renne naar Brussel dat hij een aantal boeken van de “livres réservés” nog niet heeft opgestuurd. Daaronder zijn er die pas na de zending gevonden zijn én een *Kerckelijcke historie* van Caesar Baronius met een *Kerckelijcke historie van ’t Nederlandt*. Dit boek zou eigendom zijn van Pierre Luijtgens, vader van de kanselier van Gelre. Diens naam was er nog in te vinden maar, helaas, “colé de papier”. Het Comité de la Caisse de Religion was overigens van mening dat deze reclamatie wel erg slecht gefundeerd was en dat een naam in een boek – zoals men al zo vaak had gezien in de geconfiscieerde conventsbibliotheken – in de regel de naam van de schenker was en niet die van de eigenaar.¹³⁴

¹³⁰ AKR, inv. nr. 265 (D’Hoop 18528); Habets, *Geschiedenis*, III, 92.

¹³¹ AKR, inv. nr. 272 (D’Hoop 18535); vgl. Habets, ‘Bijzonderheden’, 71 voor een misfundatie van Beeck ten gunste van de kartuizers en Id., *Geschiedenis*, III, 286 voor de fundatie van een altaar in de Roermondse parochiekerk.

¹³² Resp. H 72, I 92-93, K 323, N 75, Z 17.

¹³³ Wel van Bonifacius (K 322-323) en Aesopus (M 185 en 583).

¹³⁴ *Liste 1785*, Historici, 5; ACCR, inv. nr. 71-23, minuutbrief aan Van der Renne, 18 april 1785.

Soms schonken geleerden een pas verschenen boek van eigen hand aan kloosters, niet zelden aan kartuizers. In een enkel geval werden die schenkingen bekrachtigd door de gedrukte opdracht van het boek aan een monnik, maar dan maakte de dedicator wel inbreuk op de bescheidenheid van de gedediceerde. Het gebeurde dan ook niet vaak.¹³⁵ Veel discreter was de schenking van een presentexemplaar van eigen werk, zoals een aantal auteurs uit het gewest dat aan Bethlehem deed.¹³⁶ Het gaat om de pastoor van Helden, landdeken van Kessel en geschiedschrijver Joannes Knippenbergh die zijn in 1719 verschenen belangrijkste werk *Historia ecclesiastica ducatus Geldriae* schonk, de priester van het Keulse aartsbisdom, publicist en vriend van nuntius Fabio Chigi (de latere paus Alexander VII) Jacob Merlo-Horstius die Bethlehem zijn *Monita sapientiae christianae ad mores et vitae spiritualis officia* uit 1630 gaf en de fameuze Leuvense humanist, vriend van Justus Lipsius en van paus Urbanus VIII, geschiedschrijver van Philips IV en bibliofiel Erycius Puteanus die de kartuizers bedacht met een exemplaar van zijn *De bissexto liber* (1640).¹³⁷

Knippenbergh is de eerste geschiedschrijver van het bisdom Roermond en mag zich, met zijn nadruk op de verantwoording van zijn zorgvuldig bronnengebruik, navolger noemen van de erudiete traditie in de kerkelijke geschiedschrijving die in het midden van de zeventiende eeuw bij de bollandisten en mauristen was gegroeid. Knippenbergh baseerde zich naar eigen zeggen in het voorwoord voor zijn *magnum opus* op onderzoek in de archieven van het bisdom en in die van steden als Roermond, Venlo, Erkelenz en Echt. Bovendien had hij naspeuringen gedaan in de bibliotheken van een aantal kloosters, waar hij de Gelderse geschiedenis van Joannes Isaac Pontanus en het relaas over de oprichting van de nieuwe bisdommen in 1559 van Arnold Havens had gevonden.¹³⁸

Net als vele andere geschiedvorsers van zijn tijd waren voor Knippenbergh de kloosterarchieven en –bibliotheken een bron bij uitstek.

¹³⁵ Zie het geval van Hertochs en Werimont (*supra*, par. III.2). In 1568 droeg de Gelderse filoloog Petrus Apherdianus zijn *Encomion ecclesiae Dei* op aan de Amsterdamse prior Dirk Simonsz (Scholtens, 'Necrologie Amsterdamse kartuizerconvent', 202, n. 1).

¹³⁶ Al schonken geleerden natuurlijk ook 'gewoon' boeken aan conventsbibliotheken: zie het vroeg zestiende-eeuwse testament van de humanist en hoofd van de Maastrichtse kapittelschool van Sint Servaas Mattheus Herbenus waarin deze boeken die niet van eigen hand zijn aan diverse kloosters vermaakt: Wouters, 'Herbenus', 316-319. Schenkingen door auteurs van eigen werk aan de Leuvense universiteitsbibliotheek: Coppens, 'Auspicia bibliothecae', 200-202.

¹³⁷ Resp. K 101, M 1224 en N 44. Over de schenkers: Knippenberg, 'Knippenbergh' en Nissen, 'Religie aan de grens', 23-36; Flament, 'Merlo Horstius'; Amann, 'Merler'; Ampe, 'Merlo'; Kleijntjens, 'Puteanus'; Simar, *Puteanus*; Jans, 'Letterkunde', 393-394; Habets, *Geschiedenis*, III, 200-201, 612.

¹³⁸ Nissen, 'Religie aan de grens', 25; Knippenbergh, *Historia ecclesiastica*, *4v.

Het is niet uitgesloten dat hij ook dankbaar gebruik maakte van persoonlijke inlichtingen van monniken van Bethlehem, zoals bijvoorbeeld ook Joannes Hartzheim de Keulse prior Adam Erven en diens broeder, de bibliothecaris Michael Mörckens, raadpleegde voor zijn *Bibliotheca Coloniensis*.¹³⁹ In het voorwoord noemt Knippenbergh de door hem bezochte kloosterbibliotheken niet bij naam, maar elders blijkt dat hij in zijn onderzoek Bethlehem niet heeft overgeslagen. Hij heeft er het *liber benefactorum* en oorkonden uit de stichtingstijd alsmede een handschriftelijke kroniek van Gelderland geraadpleegd.¹⁴⁰ De werken van Pontanus en Havens heeft hij er in ieder geval ook kunnen vinden, ze waren er aanwezig.¹⁴¹

Puteanus is van het gezelschap de bekendste en ook degene die het meest het stempel van boekenliefhebber draagt. In zijn essay *Auspicia bibliothecae publicae Lovaniensis* uit 1639 dat vóór de eerste catalogus van de Leuvense universiteitsbibliotheek werd afgedrukt, schreef hij dat hij aan zijn eigen collectie bijna meer geld had besteed dan zijn financiële middelen hem permitteerden. Puteanus had zich ingespannen voor de uitbouw van Franciscus Borromaeus' Bibliotheca Ambrosiana en er onder andere het reglement voor geschreven. Zijn ijver voor de Leuvense universiteit strekte zich uit tot pogingen hertog Karel van Croÿ diens rijke bibliotheek aan dat instituut te doen vermaken.¹⁴² Puteanus verkreeg van kanselier Hendrik Uwens, zelf ook boekendonateur aan Bethlehem, in 1618 de opdracht de geschiedenis van Opper-Gelre te schrijven.¹⁴³ Al heeft hij die opdracht nooit voltooid, het ligt voor de hand dat hij voor het onderzoek hiervoor ook de kartuizers van Bethlehem heeft bezocht, precies zoals dat een eeuw later Knippenbergh zou doen.

Toch is het niet de geschiedkunde of de bibliofilie geweest die deze begunstigers juist de Roermondse kartuis in gedachten gaf. Zij hebben gedrieën bovenal gemeenschappelijk dat zij landgenoten waren. Landgenoten in engere zin: Puteanus was geboortig van Venlo, Merlo-Horstius van Horst en Knippenbergh van Helden, alle parochies van het

¹³⁹ Hartzheim, *Bibliotheca Coloniensis*, †4; Kamann, *St. Barbara*, i.v. over Mörckens en 463 over Erven.

¹⁴⁰ Knippenbergh, *Historia ecclesiastica*, 106, in de marge: "ex tabula benefactorum carthusiae Ruraem." en "ex archivo loci"; in de tekst: "ita vetera scripta dictae carthusiae, quae inspexi, testantur."; *ibid.*, *4v noemt Knippenbergh ook een kruisheer pater Godefridus die hem behulpzaam was geweest bij het bemachtigen van kloosterarchivalia; *infra*, n. 164.

¹⁴¹ K 22, 144.

¹⁴² Delsaerdt, *Suum quisque bibliothecam*, 12-13, 62, 67, vgl. 189, n. 99, 290-291, in bijlage II bij hoofdstuk 4 (592, nr. 7) een eerdere editie van *De bissexto liber*. Het citaat in de titel van Delsaerdt's boek is van Puteanus. Verder: Coppens, 'Auspicia bibliothecae', 170, 192; Roegiers, 'Library rules', 549 en n. 17 ald.

¹⁴³ Evers en Geurts, 'Puteanus', k. 42-43.

bisdom Roermond en alle gelegen in het Gelderse Overkwartier. Bovendien had Merlo-Horstius een broer in de kartuizerorde, terwijl Puteanus bevriend was met Willem van Blitterswijck die op zijn beurt een min of meer vriendschappelijke relatie met de kartuis onderhield.¹⁴⁴ Vermoedelijk hebben zij bij het gebruikelijke schenken van exemplaren door de auteur bij het verschijnen van een nieuw boek het klooster uit hun geboortestreek willen bedenken dat zo sterk door een boekcultuur gekenmerkt werd.¹⁴⁵

Het is vervolgens interessant om deze relatie tussen Gelderse clerici, respectievelijk geleerden en de Roermondse kartuizers in perspectief te plaatsen. We kunnen dat doen langs twee wegen: door te onderzoeken of van deze schenkers andere boeken aanwezig zijn die dan klaarblijkelijk niet geschonken werden en door te onderzoeken of Bethlehem van andere landgenoten-auteurs dan de schenkers boeken bezat die dan ook langs andere kanalen – waarschijnlijk koop – verkregen zijn.

Er blijken van Puteanus zowel als van Merlo-Horstius nog andere boeken aanwezig te zijn. Behalve de genoemde, geschonken werken bezaten de kartuizers er van de eerste nog acht en van de tweede nog elf (Knippenbergh heeft behalve zijn *magnum opus* zo goed als niets gepubliceerd).¹⁴⁶ Omdat hiervan niet genoteerd werd dat het schenkingen waren, mogen we ervan uitgaan dat deze gekocht zijn. En helaas laten verschillen tussen het genre geschonken, respectievelijk niet geschonken boeken niet toe de beweegredenen voor de gift aan de inhoud toe te kennen.

Er is anderzijds wel gegronde reden om te veronderstellen dat Merlo-Horstius een speciale betrekking had met de kartuis van Bethlehem. Men bewaarde daar immers ook nog twee handschriften van hem, een *Promenatio de gratiarum actione post celebrationem missae* en een *Formula gratiarum actionis*. Het is voor zover na te gaan geen afschrift van een gedrukt boek, de beide stukken zouden dan ook heel goed door toedoen van Merlo-Horstius in de bibliotheek terecht gekomen kunnen zijn. Net als in de rest van het handschriftengedeelte van de catalogus is ook hier geen schenkingsprovenance vermeld.¹⁴⁷

¹⁴⁴ Ampe, 'Merlo', k. 1051; Simar, *Puteanus*, 32, 158; Puteanus had ook wel banden met kartuizers: *supra*, par. III.2.

¹⁴⁵ Een lijn langs de Roermondse herkomst van Puteanus' schoolkameraad en correspondent Gerardus Joannes Vossius (Rademaker, *Vossius*, register, i.v; ook *supra*, par. III.3, n. 318) is wel ver gezocht.

¹⁴⁶ Puteanus: I 90, K 61, 72, 73, 190, 510, Q 12, Z 64; Merlo-Horstius: C 78, M 1163, 1215-1222, 1350.

¹⁴⁷ Hs. M 50.

En dan is er nog een geleerde auteur van wie wel werk in de bibliotheek aanwezig was – sterker nog: het had er bezwaarlijk niet verwacht kunnen worden –, en die ook boeken schonk, maar dan weer niet zijn eigen geschriften. Het gaat om de kartuizer Theodorus Petreius die drie titels gaf van de zestiende-eeuwse medicus Nicolaas Biesius. In 1632, Petreius verbleef toen in Bethlehem, schonk hij Biesius' *De methodo medicinae*, en vermoedelijk toen ook de andere twee, *De universitate* en *In artem medicinae commentarii*.¹⁴⁸ De achtergrond van deze giften blijft onhelder. Het schijnt dat de auteur verwant was aan Petreius. Hij zal ze niet van Biesius zelf hebben gekregen, daarvoor ontlepen ze elkaar te veel in leeftijd, maar mogelijk via een nazaat van wie dan ook een *Chronicon ducatus Gelriae* zich in de bibliotheek bevond.¹⁴⁹

Met Petreius is een representant genoemd van de categorie schenkers uit de eigen orde, of meer specifiek het eigen convent. De eigen gemeenschap was natuurlijk één van de eerste gegadigden voor het ontvangen van boeken uit het bezit van reguliere clerici. Zo bevond zich in de Roermondse jezuïetencollectie het *Breviarium*-exemplaar dat Leonardus Lessius voor persoonlijk gebruik had gehanteerd en dat hij aan zijn neef Jacob Wijns, ook van de Sociëteit, had geschonken die het op zijn beurt in de bibliotheek van het college achterliet.¹⁵⁰ Een nogal fameuze casus uit de orde waar Bethlehem toe behoorde, is die van François du Puy die, voordat hij in 1500 als vijftigjarige intrad in de Grande Chartreuse (hij zou in 1503 prior worden), een imposante collectie had opgebouwd van 210 drukken. Toen hij het kleed van Bruno aannam en zijn in zijn tijd van seculier priester, jurist en kerkbestuurder gecomponeerde collectie inbracht, maakte hij daarmee een opening naar het moderne, humanistische gedachtengoed in een huis dat nog geheel georiënteerd was op de patristische en scholastieke erfenis, teksten die voor het grootste deel nog alleen in handschriften geraadpleegd konden worden.¹⁵¹

Schenken van novicen van zo'n grote invloed heeft de Roermondse kartuis niet gekend. Peeters noemt twee legatarissen die zeker tot de monniken van Bethlehem behoorden, en één van wie dat waarschijnlijk is. Eén van de drie broers Poijen liet een Parijse editie uit 1608 van de brieven van Plinius en een prekenbundel van Joannes Tauler aan zijn

¹⁴⁸ N 45, V 25, 28; over Petreius: *supra*, par. III.2.

¹⁴⁹ Bij N 45: "dono auctoris parenti sui fratri Theodoro Petreio Campensi"; *infra*, n. 164.

¹⁵⁰ Van Houdt, 'Wijns', 107; dit exemplaar is in *Cat. SJ Rur.* niet aan te wijzen: dit type boeken werd in grote lotten opgenomen.

¹⁵¹ Paravy, 'Du Puy', 252-263; zie ook bijv. Mertens, 'Buchbesitz', 71 e.v. en Gilomen-Schenkel, 'Loubert und Amerbach', 16 e.v.

convent, prior Godfried Bodinckhuijsen twee prekenbundels van de jezuïet Matthias Faber.¹⁵² En een zekere frater Wernerus schonk de *Aphorismi confessariorum* van Emmanuel Sà.¹⁵³ Het is niet waarschijnlijk dat in de loop van de tijd niet méér boeken door ‘eigen’ monniken geschonken zijn – hun bescheidenheid kan vele namen aan de vergetelheid gelaten hebben –, maar op basis van deze gegevens kan evenmin besloten worden dat de bibliotheek van Bethlehem voor een substantieel stuk bestond uit schenkingen van de conventsleden.

De schenker onder de naam “p. Chanoine” van de *Syntagma de annulis historico-symbolicum* door de Brugse augustijn Frans de Corte zou (“p.” voor *pater*) ook een monnik van het convent kunnen zijn.¹⁵⁴ Maar ook legt de naam een verbinding met een laatste groep van schenkers: het lokale bestuurderspatriciaat. De relatie met die schenkers kwam in de regel voort uit bloedverwantschap tussen de schenkers en monniken. Zoals eerder besproken, waren de familierelaties tussen Roermondse kartuizers en Roermondse of Gelderse machthebbers intensief genoeg om sommigen een doorn in het oog te zijn.¹⁵⁵

Bernard Chanoine, mogelijk dezelfde als of anders een verwant van de donor, was wijnhandelaar van beroep en zag zich aangesteld dan wel verkozen tot ambten als kerkmeester, raadsverwant of peyburgemeester.¹⁵⁶ Tot dezelfde groep behoort ook de momboir van het Hof van Gelre Martinus de Werimont wiens naamgenoot prior van Bethlehem zou worden. Hij schonk twee aan elkaar zeker niet verwante werken: een psalterium en de commentaar op Aristoteles’ *De plantis* van Justus Scaliger.¹⁵⁷

De kring van schenkers van boeken aan de Roermondse kartuizerbibliotheek bestaat uit een aantal elkaar overlappende netwerken. De families die leden hadden onder zowel de monniken als

¹⁵² Z 63, I 25, 27, 40; Scholtens, ‘Poijen’; Id., ‘Bodinckhuijsen’; Goder, ‘Roermondse kartuis’, 97; bij I 38 (Joannes Tauler, *Conciones de tempore et sanctis* (Keulen 1548)) noteert Peeters: “B. Poeyn”. Hendrik Poijen legateerde een Parijse bijbeluitgave uit 1552 aan de kartuis Vogelsang waar hij in 1651 intrad; het boek had eerder toebehoord aan zijn vader Bartholomeus (Goder, *Vogelsang*, 249). Bodinckhuijsen heeft op zeker moment boeken (namelijk Cornelius Hazart, *Triumphus ecclesiae* (Antwerpen 1663) en Franciscus Sylvius, *Opera*, het vierde deel, de Thomascommentaar (Antwerpen 1697)) onder zich gehad: aantekeningen bij F 16 en in E, nawerk.

¹⁵³ G 289: “benefici fr. Weneri”.

¹⁵⁴ Z 40.

¹⁵⁵ *Supra*, par. III.1.

¹⁵⁶ Verzijl, ‘Chanoine’; Van Beurden, *Handelingen 1596-1696*, register, *in voce*. In de achttiende eeuw noemen de *chartae* het overlijden van een dom Schanoine van Bethlehem: Hogg, ‘Kartuis van Roermond’, 88 en 275, n. 288.

¹⁵⁷ A 34, N 58; Venner, ‘Schepenen, raadsverwanten en burgemeesters’, 154; Id., ‘Hof van Gelder’, 162-163; Scholtens, ‘Werimont’.

onder de magistraten (van wie sommigen boeken schonken), hadden ook onderling relaties. Niet alleen langs de genealogische kant, maar ook door gedeelde theologische interesse of voorkeuren. De theatijn Antonin Diana verzamelde zijn antwoorden op gewetensvragen in de vele malen heruitgegeven *Resolutiones practicae* – een laxistisch handboek dat in vele exemplaren in de bibliotheek stond en ook edities beleefde in de bezorging van de kartuizer Martin de Alcolea.¹⁵⁸ Opvallend is nu dat drie exemplaren – een editie uit 1637, één uit 1641 en één uit 1650 – geschonken zijn door drie verschillende relaties, allen uit magistratenkringen.¹⁵⁹

De eerste is Johan Hompes, die behalve door het bekleden van een aantal openbare ambten ook als libraire zijn brood verdiende.¹⁶⁰ De tweede is een Simon van Hove – van wie we verder niets weten, maar het patriciërschap aannemen – en de derde is Isabella Uwens.¹⁶¹ De laatste zal verwant zijn geweest met niet alleen Michael Uwens – die in 1649 de vertaling van Havens' verslag van de de moorden van 1572 het licht deed zien –, maar ook met de raadsheer van de Grote Raad van Mechelen en kanselier van Gelre Hendrik Uwens. Deze Uwens, zelf debiteur bij Moretus in Antwerpen, is de bezorger geweest van het Gelderse *Landrecht* bij de genoemde Hompes, en schenker van vijf titels aan de Bethlehem-bibliotheek.¹⁶²

De titels van de door de Uwensen geschonken boeken lijken niet te verbazen. Voor zover het theologie betreft, is het louter moraal; het overige is vooral humanistenwerk. Dat bestuurders als Hendrik Uwens en Jacob Uwens, lid van de Raad van Brabant, boeken bezaten – en schonken – als een op het Nieuwe Testament gebaseerde verhandeling over de boete of een serie titels van de (antijansenistische) feillant Pierre de Saint-Joseph, kan goed te maken hebben met de juridische aard van hun werk waarin dit type literatuur een ethisch referentiekader kon bieden.¹⁶³ Jacob Uwens schonk het meeste, inclusief een kleine humanistenbibliotheek waarin zowel de ouden (Ovidius, Lucanus, Terentius) als de nieuwen (Matthias Casimir, Justus Lipsius) vertegenwoordigd waren.¹⁶⁴

¹⁵⁸ G 49-69, 327-337; Ingold, 'Diana'; Beugnet, 'Alcolea'.

¹⁵⁹ G 327, 329, 337.

¹⁶⁰ Over hem: *supra*, par. III.3.

¹⁶¹ Zij schonk ook nog G 286.

¹⁶² NL. G 285, K 15, Q 82, X 14, Y 9; *MPM*, inv. nr. 332, k. 71; Flament, 'Van Bree'; Wouters, 'Limburgse Maasdal', 209; Van Hofstraeten, 'Costumiëre acculturatie', 11.

¹⁶³ G 296-300; Amann, 'Pierre de Saint-Joseph'.

¹⁶⁴ N 48, 109, 117, Q 92-94, X 3, 21, Y 16; Georg Uwens schonk nog Q 96. Een andere boekrelatie tussen de kartuis en lokale bestuurders was vermoedelijk die met Nicolaas Biese, raadsheer van het Hof van Gelre tot in 1634 (Venner, *Archief Staten Overkwartier*, 192, n. 3 bij inv. nr. 1346; Nissen, 'Geschiedenis', 255, n. 16) en wellicht een verwant van de Gentse geneesheer met

De aandacht van schenkers was natuurlijk ook niet exclusief. Zo geldt Puteanus als “een der grootste weldoeners” van het kruisherenklooster in Venlo.¹⁶⁵ Er zijn auteurs wier werk in de bibliotheek voorkomt en van wie men een schenking wel had mogen verwachten, maar die niet als donor bekend zijn. De humanist en Roermondenaar van geboorte Joannes Murmellius die, nadat hij zijn geboortestad in 1493 had verlaten, nog één keer terugkwam, en wel om een monnik van Bruno te bezoeken en aan de kartuizer Arnold van Herck, prior van Vogelsang, in 1507 een elegie opdroeg, schonk niet. Verder is noch van de hagiograaf Godfried Henschenius, van Venray, noch van de Roermondse minderbroeder en auteur van kleine, vrome werkjes Matthias Croonenburg, bekend dat één of meer van hun in de bibliotheek opgenomen boeken ook door hen geschonken zijn.¹⁶⁶ Hetzelfde geldt voor het werk van de twee eerste Roermondse bisschoppen, Wilhelmus Lindanus en Henricus Cuyckius, allebei redelijk actieve publicisten. Van de eerste zijn zelfs maar liefst elf werken in het bezit van Bethlehem. Een schenking zou men zeker verwacht hebben van Cuyckius die rond 1600 de kartuis steunde in de nog steeds voortdurende wederopbouw na de ramp van 1572 en die bovendien zeer goed bevriend was met de kartuizergeleerde Arnold Havens en deze in diens cel in Roermond wekelijks bezocht.¹⁶⁷

dezelfde naam en een relatie van Petreius (*supra*, n. 140), wiens *Chronicon ducatus Gelriae* zich in de bibliotheek bevond (Hs., K 6? (“Chronicon etc.”); *Liste 1785*, Bibliotheca prioratus in-1, 105; Verschueren, *Bibliotheek*, 61-62, nr. 96 [177]). Voor Knippenbergh (*Historia*, *4v) was dit handschrift een belangrijke bron.

¹⁶⁵ Heere, ‘Kruisherenklooster Venlo’, 308, 318, 349 (cit.).

¹⁶⁶ Murmellius: C 172, Libri prohibiti, 28, R 44, 45, Z 28, 34; Henschenius: K 18, 19; Croonenburg: G 211, K 276, 378-380, M 350-357; zie de literatuur bij Bloemendal, ‘Murmellius en Crocus’, 137, n. 12; Id., *Latijnse school en toneel*, 16, 22, 27, 32; Van der Velden, ‘Murmellius’; Nauwelaerts, ‘Murmellius’, 203, vgl. 224 (Scholtens, ‘Kartuizerconvent vóór de 16de eeuw’, 220; Goder, *Vogelsang*, 318 e.v.); *supra*, par. III.3; Scholtens, ‘Van Nijmegen’; Jans, ‘Letterkunde’, 390-391; Derks, ‘Henschenius’; Kroft, *Henschenius*, 7-11; Verzijl, ‘Croonenborgh’; het is onduidelijk in hoeverre Murmellius’ *Elegia in laudem S. Brunonis*, door Theodorus Petreius in 1608 vóór diens *Bibliotheca cartusiana* geplaatst (Van der Aa, *Biographisch woordenboek*, VIII, 562) duidt op een bijzondere band tussen Murmellius en de kartuizerorde.

¹⁶⁷ Lindanus: B 153-156, F 141, 152, 154, M 205, 800, 801, 1355; Cuyckius: B 241, F 150, I 343, M 425, Z 61; zie: Van Beuningen, *Lindanus*, 260-406. Verder ‘Roermonds’ werk is nog: I 58 (de preken van Jacobus a Castro), 97 (anti-joodse controverspreken van een minderbroeder van het Roermondse convent) en Q53 (een stedenlof *Ruraumunda illustrata* door de leerlingen van het jezuïetencollege in de stad).

VI.2.2. Vervreemdingen

Uitleningen

Boeken waren kostbaar. En het kloosterlijke bestaan kende ook een charitatief doel. Daarmee lag het uitlenen aan niet-leden van het convent voor de hand. In de zestiende eeuw stond de abdij van Averbode aan diverse personen boeken tijdelijk af. Natuurlijk aan geestelijken binnen het klooster, voor gebruik in hun cel, of voor de tijd dat ze voor studie in Leuven verbleven. Maar evengoed aan personen buiten de gemeenschap.¹⁶⁸ In Averbode was men kennelijk minder beducht voor slordigheden dan de jezuïeten-generaal die in 1692 de huizen van de Vlaamse provincie verbood nog boeken uit de bibliotheek aan externen ter beschikking te stellen.¹⁶⁹ Want zonder slordigheden ging uitlenen niet. Op een briefje in het uitleenregister van Saint-Hubert noteerde iemand op 3 februari 1731: “”J’ay preté à M. de Laye les aventures de Telemaque, vol., in-8°””, waarachter een ander noteerde: “”il l’a laissé à Mme Dauvnois.””¹⁷⁰ Toch waren de voorschriften bij deze benedictijnen eenduidig. Het reglement van 1703 schreef voor dat niemand een vreemde in de bibliotheek mocht toelaten, tenzij met toestemming van de abt of de prior en met in kennisstelling van de bibliothecaris, of iemand in diens naam, die tijdens het bezoek aanwezig diende te blijven. En hetzelfde gold voor het uitlenen: niemand mocht zonder schriftelijke toestemming van de abt en medeweten van de bibliothecaris een boek lenen. De bibliothecaris diende de uitlening te registreren, met een handtekening van de lener en diens verplichting het boek “dans un temps limite” terug te brengen.¹⁷¹

Ook de kartuizerkloosters leenden boeken uit. In de eerste plaats aan de eigen monniken. In de handschriften die de verdreven Praagse kartuizers meenamen naar het zusterhuis in Aggsbach, namen de bezitters in het ex-libris op dat het alleen om bruikleen ging, onder het beding dat de stukken terug moesten als de situatie weer veilig werd.¹⁷² Hoewel Guigo bepaald had dat monniken per week slechts twee boeken mee mochten nemen naar hun cel, ging men daar later ruimer mee om.¹⁷³ Prior Gerard Kalkbrenner bepaalde rond 1540 voor zijn Keulse convent

¹⁶⁸ Lefèvre, ‘Averbode’, 317-325.

¹⁶⁹ Callewier, *Inventaris*, 80, inv. nr. 235.

¹⁷⁰ Knapen, ‘Organisation et gestion’, 382.

¹⁷¹ Ibid., 341-343, 379-382; over dit reglement ook Smeyers, ‘Reglement’.

¹⁷² Rossmann, *Aggsbach*, 338 en n. 16 ald., ook 343.

¹⁷³ Schmitz, ‘Kartäuser und das Buch’, 162-163; Micus, *Prüll*, 4.

dat monniken ten hoogste zestien, later 20 boeken tegelijk in hun cel mochten hebben. Deze verruiming had denkkelijk alles te maken met het verschil tussen het geschreven en het gedrukte boek: van Kalkbrenner mochten auteurs of tekstbezorgers ook boven het maximale aantal uitkomen.¹⁷⁴

Een groter risico bestond natuurlijk in het uitlenen aan extraneï. Het huis in Bazel deed dat rond 1500 wel een keer of tien per jaar.¹⁷⁵ Dat uitlenen was niet overal even vanzelfsprekend: de Leuvense hoogleraar Petrus de Rive schonk in 1497 zijn boeken op het terrein van de godgeleerdheid en kerkelijk recht aan het kartuizerklooster in zijn stad onder de voorwaarde dat ze aan de studenten van De Burcht ter lening beschikbaar gesteld zouden worden.¹⁷⁶ De kartuizers van Keulen hadden een dergelijke aansporing in het algemeen niet nodig. Precies die nadrukkelijke bereidheid tot uitlenen – vanuit de opdracht tot verbreiding van het Woord – was de reden waarom men een bibliotheekreglement aanlegde en overging tot het gebruik van ex-librissen.¹⁷⁷ Desalniettemin zijn de voorschriften bijzonder streng op dit stuk, hetgeen door de ervaring wordt ingegeven: vele ‘arme monniken en studenten’ hebben al boeken gestolen door ze in hun mouwen te steken.¹⁷⁸ Aan de opdracht om boeken ter beschikking te stellen was ook moeilijk te ontkomen: ze was reeds door Guigo in diens *Consuetudines* verstrekt – al had hij vooral het oog op het afschrijven van boeken, iets wat zonder lenen van en aan anderen nu eenmaal onmogelijk was.¹⁷⁹

Dat de Roermondse kartuizers ook boeken uitleenden, mag uit deze context wel aangenomen worden. Toch zijn de aanwijzingen hiervoor bijzonder schaars. Bij de titelbeschrijving van Cornelius Hazart, *Triumphus christianae doctrinae sive magnus catechismus* pars I (Antwerpen 1683) noteert Peeters dat de *Triumphus ecclesiae* “vol. 2 Antwerpiae 1663” van dezelfde auteur “habet p. Bodinckhuysen”.¹⁸⁰ Deze aantekening is weer doorgehaald. De vermelding heeft vermoedelijk niet betrekking op de situatie van voor 1740. Op dat moment was Godfried Bodinckhuysen – profes van Bethlehem en prior van 1728 tot 1731 – al bijna tien jaar prior van Trier.¹⁸¹ Het vermoeden is dus gewettigd dat hier

¹⁷⁴ HASTK, *Kartäuser*, Rep. u. Hs., nr. 12, f. 37r; Vennebusch, ‘Bibliothek’, 95; de oudst geproteste monnik, de *primus*, had de eerste keus.

¹⁷⁵ Witkowski, ‘Print revolution’, 34; Wilhelmi, ‘Basler Kartause’, 25-27.

¹⁷⁶ Delsaerdt, *Suam quisque bibliothecam*, 64, n. 67.

¹⁷⁷ Wagner, ‘St. Barbara’, 38; ook Gering, ‘Buchbinderwerkstatt’, 179, n. 10.

¹⁷⁸ HASTK, *Kartäuser*, Rep. u. Hs., nr. 12, f. 5v.

¹⁷⁹ Meyer en De Smet, *Guigo’s “Consuetudines”*, 62-63.

¹⁸⁰ F 23.

¹⁸¹ Scholtens, ‘Bodinckhuysen’.

sprake is van uitlening aan een niet in het huis verblijvende persoon, die het boek weer restitueerde, waarna de uitleenregistratie weer doorgehaald werd. Dit wordt bevestigd door een andere verwijzing naar dezelfde Bodinckhuijsen. In het auteursnamenregister op de scholastici (rubriek E) worden onder de letter F de “*Opera vol. 4 in D. Thom. Antwerpiae 1697*” van Franciscus Sylvius genoemd, met daarachter “*quae habebat p. Bodinckhuijsen*”. Ze zijn daarna verkocht – waarover hieronder meer –, en daarvoor zijn ze kennelijk door de voormalige prior in een soort permanente leen geweest.¹⁸²

De andere aanwijzing voor uitleningen in Bethlehem is van de hand van de schrijfster van de geschiedenis van de Roermondse karmel. Zij onderbouwt helaas niet – hoewel zij haar boek in de ondertitel een “*Documentenstudie*” noemt – haar bewering dat Bethlehem “uit eigen bibliotheek, die rijk voorzien was van de mystieke werken van de H. Theresia en de H. Johannes van het Kruis, [graag wat afstond] aan de karmelietessen waaraan zij zich verwant voelden in hun eenzaamheid.”¹⁸³

Verkopen

Gezien de formulering kan de schrijfster hier natuurlijk ook mee bedoeld hebben dat Bethlehem de boeken niet leende, maar weggaf. Een merkwaardig hybride vorm van uitlenen en vervreemden is te vinden in het geval van een Keulse patriciër die in 1786 boeken leende van de kartuis van Xanten en ze niet terugbracht, maar inruilde voor andere werken.¹⁸⁴

Kloosterbibliotheken raakten boeken inderdaad ook kwijt. Ze verkochten ze, schonken ze weg of ruilden ze met andere. Daarvoor konden verschillende redenen bestaan: ruimtegebrek, of geldnood. Vervreemding van doubletten lag nogal eens voor de hand. De Leuvense bibliothecaris Cornelis Frans de Nelis kampte rond 1765 met een bibliotheek met veel te veel oude, en veel te weinig moderne uitgaven. De man stelde dan ook een lijst samen met alle doubletten om met de opbrengst van de verkoop ervan het tekort aan nieuwe titels te kunnen aanvullen.¹⁸⁵ Zulke dreigende incoherentie noopte ook Duitse jezuïetenbibliotheken tot ruil en verkoop. Die incoherentie werd dan op

¹⁸² E, nawerk.

¹⁸³ An., *A Deo et rege*, 37; werken van deze auteurs: M 65-66, 116-117, 1265, 1338, zie ook K 155, 405, 468.

¹⁸⁴ Goder, *Vogelsang*, 244.

¹⁸⁵ Vanyssacker, ‘Garampi’, 26-27.

zich weer veroorzaakt door aanwinsten in grote partijen, zoals in het huis in Mainz dat 1.100 banden van de minderbroeders in de stad overnam.¹⁸⁶

Boekenbezit was niet heilig, gewoontes en constituties in bijvoorbeeld Parijse kloosters uit de zeventiende eeuw beschouwden verkoop en ruil impliciet als vanzelfsprekend.¹⁸⁷ De minderbroeders van Diksmuide kenden van oudsher een voorschrift dat stipuleerde dat overvloedige boeken aan een ander klooster moesten worden overgedragen. Hun confraters in Hondshoote raakten tussen 1668 en 1680 233 boekdelen kwijt door een schenking voor de studie van het klooster in Gent.¹⁸⁸

Ook, zelfs, onder de kartuizers was boekenbezit niet heilig, ook niet na de handschriftentijd. Het convent in Trier schonk boeken aan de jezuïeten in de stad, dat van Keulen verkocht *Dat boeck vanden leven Jhesu Christi* van Ludolf van Saksen (Zwolle 1495) aan Leander van Ess, dat van Mont-Dieu deed in 1606 150 handschriften over aan een Parijse libraire.¹⁸⁹ De nood bij de kartuizers van Gulik moet zeer hoog zijn geweest toen men in 1696 talrijke oude handschriften en oude drukken als maculatuur verkocht.¹⁹⁰ De prior van Trier bedacht liever zijn confraters: hij schonk de *Composita verborum* van Joannes de Garlandia aan de kartuis van Reutlingen.¹⁹¹

Van de Roermondse kartuizers zijn eveneens vervreemdingen bekend. Wellicht heeft men de karmelietessen in de stad het één en ander afgestaan, zoals hierboven vermeld. Het schijnt ook dat de monniken die uit huizen in de Duitse provincie kwamen, onder andere uit Roermond, boeken meebrachten naar de kartuis van Kartuzy.¹⁹² Een ook niet al te sterke aanwijzing is het gegeven dat in de lijsten uit 1783 boeken ontbreken ten opzichte van Peeters' catalogus van vier decennia eerder. Niet omdat ze schuilgaan achter algemene omschrijvingen, maar omdat ze door Van der Renne als zodanig aangewezen worden: van de 31 delen

¹⁸⁶ Enderle, 'Jesuitenbibliothek', 156.

¹⁸⁷ Gasnault, 'Collections', 337; Id., 'Livres doubles'; Froeschlé-Choppard, 'Inventaires', 494 en n. 3 ald.

¹⁸⁸ Ooms, 'Diksmuide', 12; Id., 'Teper en Hondshoote', 201.

¹⁸⁹ Enderle, 'Jesuitenbibliothek', 156; Hermans, *Zwolse drukken*, 181, nr. ZD 108; Bondéelle, 'Trésor', 79, n. 42.

¹⁹⁰ Goder, *Vogelsang*, 238, vgl. 250.

¹⁹¹ Hermans, *Zwolse drukken*, 169, nr. ZD 91.

¹⁹² Nierzwicki, "Paradisus Mariae", 43, de in n. 39 ald. genoemde Poolse publicatie uit 1952 heb ik niet kunnen raadplegen. De auteur verwijst in deze noot ook naar de bijlage over de provenance van incunabels in Kartuzy, daar echter (84-85) wordt Roermond niet genoemd.

Schrijfcommentaar door Isaac-Louis le Maistre de Sacy, missen er zeven bij de opheffing.¹⁹³

Van een andere Schrijfcommentaar in vele banden hebben de kartuizers van Bethlehem wel delen verkocht, namelijk van het grote standaardwerk van Cornelius a Lapide. Het gaat hier om een zestal afzonderlijke delen die men van de hand deed omdat men ze dubbel had en, zoals Peeters noteert, “quia erant fragmenta.”¹⁹⁴ Gezien het gebruik van de verleden tijd ging het om banden die hier door de gebruiker voor wie de bibliotheek niet vreemd was, verwacht mochten worden, maar al vóór de catalogisering verkocht waren.

In nog een ander geval gaat het om ook een meerdelig werk, de *Opera omnia* van Augustinus. Deze waren verkocht omdat men deze kostbare tien folio's in de Keulse editie van Anton Hierat uit 1616 twee maal had bezeten.¹⁹⁵ Overigens was er van enkel het vijfde deel ooit nóg een exemplaar geweest – dat mogelijk is meeverkocht met de complete set.¹⁹⁶

Het derde aperte geval van vervreemding is dat van de vier delen Thomas-commentaar van Franciscus Sylvius (Antwerpen 1697). Zoals hierboven al vermeld werd, waren deze oorspronkelijk te leen gegeven aan de voormalig prior Godfried Bodinckhuijsen, waarna ze verkocht zijn.¹⁹⁷ Het is waarschijnlijk dat ze verkocht zijn zonder eerst naar Roermond terug te keren – anders is de vermelding dat Bodinckhuijsen ze eerst had, overbodig. Het blijft helaas een raadsel door wie – wellicht door de kartuis van Trier waar hij prior was – ze waarom verkocht zijn. Bethlehem bezat niet een ander exemplaar. Overigens werden in de achttiende eeuw alsnog de *Opera* van Sylvius in de editie van 1714 aangeschaft, waarvan de eerste vier delen de *Summa*-commentaar vormen.¹⁹⁸

Verliezen

Een onopzettelijke vorm van vervreemding was het eenvoudige verliezen. De catalogiseringsarbeid van Peeters had ook als resultaat dat al deze

¹⁹³ ACCR, inv. nr. 74-136, f. 25v: “*Commentaire sur l'Ecriture Sainte* Paris 1698 31 vol. de sorte qu'il y manquent 7 vol., savoir in Job, Ecclesiasten, Cant. cantic., Ecclesiasticum, in Acta apostolorum, in Epistolas 7 catholicas et in Apocalypsim.”

¹⁹⁴ B 40; het gaat om de commentaren op Jesaia (Antwerpen 1625), Jeremia, Threnos, Baruch en Daniël (Antwerpen 1625), de kleine profeten (Antwerpen 1628), evangelieën (Antwerpen 1639 en 1660), Handelingen, Brieven en Apocalyps (Antwerpen 1627) en Brieven (Antwerpen 1627).

¹⁹⁵ C 12: “ut supra semel divendita sunt.”

¹⁹⁶ C 1: “vol. 5 olim in duplo nunc semel.”

¹⁹⁷ E, nawerk: “quae habebat p. Bodinckhuysen divendita sunt.”

¹⁹⁸ *Liste 1785*, Theologi in-1, 222; *supra*, par. V.8.

verliezen netjes geadministreerd werden. In totaal gaat het om 101 titels, waarvan drie handschriften. Een goede 2% van het totaal dus. Tot nu toe is van nagenoeg geen enkele druk of handschrift gebleken dat deze wel deel uitmaakte van het bezit van Bethlehems bibliotheek, en toch niet in de catalogus voorkomt. De uitzonderingen betreffen niet de conventsbibliotheek.¹⁹⁹

De catalograaf gebruikt drie termen om een verloren boek aan te duiden, waarmee hij een onderscheid lijkt te hebben willen aangeven in de mate waarin het als definitief verloren mocht worden beschouwd. De sterkste categorie was die van de *perdita* of *deperdita*: het betreffende verlies mocht als onherstelbaar beschouwd worden.²⁰⁰ In één geval lijkt het erop alsof Peeters zelf al werkend een verlies veranderde naar een definitief verlies: in het auteursnamenregister op de exegeten (rubriek B) noteert hij bij de ingang op Andreas Althamerus: “eiusdem, Sylva desideratur à multis annis et perdita.” Mogelijk werd Peeters hier in verwarring gebracht omdat hij het boek zelf wel een signatuur had toegekend in de standplaatscatalogus – iets wat hij nergens anders deed bij verloren boeken.²⁰¹

De tweede categorie van verloren boeken is die van de *desiderata*.²⁰² In de regel noteerde Peeters hierachter “a multis annis”, één keer dat het zeer recent, in 1741, verloren was geraakt.²⁰³ Dat een boek zoek was, kon Peeters vermoedelijk achterhalen uit notities in de oude catalogus. Uiteraard kunnen deze notities ook later toegevoegd zijn, waarmee niet vaststaat dat ze ook ten tijde daarvan al kwijt waren. Eén keer noteert

¹⁹⁹ Naast de al genoemde voorbeelden (vooral handschriften, *supra*, par. V.1) nog een vergissing van Mougél, *Dionysius der Karthäuser*, 5, n. 1: “Im Jahre 1782 befand sich in der Kartause in Roermond eine heute verlorene Biographie in flämischer Sprache, *Het leven van den herwader Dionysii Ryckel*”; ook bij Id., *Denys le Chartreux*, 5, n. 1, dit moet evenwel zijn *Liste 1785*, *Bibliotheca prioratus in-4*, 101: *Het leven van den eerw. vader Dionisi Rickel*. Alle incunabels (Inc. A 118 (R 4), Inc. B 910 (K 42), Inc. B 1.118 (V3), Inc. A 1.706 (N 31), Inc. A 124 (N 25), Inc. A 119(3) (R 3), Inc. A 119/1 (R3), Inc. A 119/3 (R 5), Inc. B 68 (R 1), Inc. A 1674 (Z 27), Inc. B 1.440 (K 81), Inc. C 304 (H 5), Inc. B 1 (E 132), Inc. A 186 (K 444), Inc. B 32 (I 82), Inc. B 33 (I 81), Inc. B 924 (K 55), Inc. A 315 (T 24)) met een provenance van Bethlehem in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel zijn in de catalogus terugvindbaar.

²⁰⁰ A 56, 70-71, a 23, B, nawerk, G 326, G, nawerk, K 388, M 568.

²⁰¹ B 227.

²⁰² A 46-47 (deze titels staan genoteerd op de tegenoverliggende bladzijde, het gaat hier om dubletten: “in duplo desiderantur a multis annis”), B, nawerk, D 31, F 33, 198, G 117, 126, 162, 338-339, H 3, I 60, 94, 168, 177, 182, 185, 347, K 40, 65, 92, 100, 178, 370, 377, 423, 481, 489, 543, 555, 618, 636, M 65, 118, 131, 190, 248-249, 270, 638, 748, 806, 877, 1132, 1206, 1338, 1382, M, nawerk (acht maal), Q 52, 96. Een ander boek (Laurentius Valla, *De libero arbitrio*) wordt wel in het auteursnamenregister (van G) genoemd (met de aantekening “prohibitus”), maar komt in de catalogus niet voor. Is het tijdens het catalogiseren verloren geraakt?

²⁰³ G 162.

Peeters dat dat wel zo was.²⁰⁴ Dat een *perditum* iets anders was dan een *desideratum*, blijkt ook wel uit het feit dat Peeters in de zes gevallen dat hij een boek alsnog terugvond (“inveni”) het steeds om de laatste categorie gaat. Deze boeken kregen dan ook alsnog weer een signatuur.²⁰⁵ Een ander boek uit deze categorie bleek uiteindelijk toch niet zoek te zijn geraakt. Peeters had in de oude catalogus gezien dat het er moest zijn, maar het niet kunnen vinden. Een confrater, een zekere Benedictus, constateerde later dat het er wel degelijk was, maar in een andere rubriek.²⁰⁶ In de catalogus van de prioraatbibliotheek overigens werd een zoekgeraakte titel niet beschreven, en genoteerd dat het nummer ‘vaceerde’ totdat het boek teruggevonden zou worden.²⁰⁷

De derde categorie van verliezen tenslotte is die waar Peeters “deest” noteerde.²⁰⁸ Uit de formulering valt op te maken dat het boek er zou moeten zijn, maar er niet was. Vermoedelijk had de oude catalogus, of de aanvullingen daarop, het geregistreerd, stond het niet als *perditum* of *desideratum* te boek, maar bleek gedurende het catalogiseringswerk wel dat het ontbrak. Dat er een verschil was met de *desiderata* blijkt dus uit het woordgebruik zelf en uit het gebruik van beide termen vlak na elkaar. Ook de tijds aanduiding – “a multis annis” of ook, één keer, “adhuc” bij de *desiderata* – ontbreekt bij de “deest”-vermelding. Bij een signatuur met titels van Petrus Canisius tekent Peeters zowel een “deest” aan als een “desideratur”.²⁰⁹ Het is moeilijk aan te nemen dat Peeters hetzelfde wilde uitdrukken met twee in betekenis toch verschillende termen. Bij een tweetal nummers in de handschriften is het “deest” impliciet. Van de bijbelcommentaren van Dionysius de Kartuizer vond Peeters de delen over Leviticus, Numeri en Deuteronomium, respectievelijk Spreuken, Prediker, Hooglied, Wijsheid en Jezus Sirach niet.²¹⁰ Peeters kan zich hier niet vergist hebben in het auteurschap: alle gezaghebbende bronnen waarop de reconstructie van Dionsyus’ primaire bibliografie steunt, noemen expliciet deze bijbelboeken.²¹¹

²⁰⁴ M 118: “in antiquo catalogo (...) desiderantur.”

²⁰⁵ G 162, I 168, 177, 185, K 65, 481.

²⁰⁶ B, nawerk: “ex antiquo catalogo invenire non potui 1740” en “* Benedictus. Postea inveni litera F numere 67.”

²⁰⁷ *Liste 1785, Bibliotheca prioratus* in-8, 30, 126, 202-205.

²⁰⁸ B 20, C 116, 118, E 99, M 125, 244-245, 409, 419, 428, 432, 472, 531, 555, 678, 687, 991, 1143, 1181, 1188, 1206, 1224, 1238, 1314, 1347, 1375, 1405, M, nawerk (drie maal), N 20, Hs. I 11.

²⁰⁹ M 1206: “item [Canisius, *Institutiones et exercitamenta christianae pietatis*] Anwerpiae 1592 desunt” en “eiusdem, *Realis via perfectionis* gall. Duaci 1642 desideratur.” Overigens vergist Peeters zich hier: de laatste titel is niet van Petrus Canisius, maar van Joannes a Jesu Maria (zie M 1202-1205).

²¹⁰ Hs. Dion. 1, 6: “invenire non potui”.

²¹¹ Emery, *Bibliotheca manuscripta*, I, 58, 63-64, 74-75, 83-84, 89-90, 101-103.

Overigens dwaalde Peeters ook op dit stuk een aantal malen. Bij het doorwerken van de bijna 5.000 titels overkwam het hem natuurlijk ook dat hij boeken als ‘verloren’ administreerde, terwijl ze er wel degelijk nog waren. Bij de *Demonstrationum religionis christianae ex Verbo Dei lib. 3* van Franciscus Sonnius (Antwerpen 1562) tekent de catalograaf aan: “semel desideratur Lovany 1567”. De Leuvense editie van 1567 was echter wel degelijk aanwezig, en stond zelfs niet ver van de Antwerpse van 1562 vandaan: slechts een kleine 100 posities verderop. Dat Peeters’ acribie hier te kort schoot, wordt ook wel getoond door het nog niet ingevulde signatuurnummer in de aantekening bij dit Leuvense exemplaar: “vide etiam alia Sonny opera num.”²¹² Hetzelfde doet zich ook voor bij de *Selectae christiani orbis deliciae* van Franciscus Sweertius (Keulen 1625). Er staat bij: “item ibid. 1608 desideratur a multis annis”, maar ook: “vide etiam litera q n.” En inderdaad, in rubriek Q (poetae) staat hetzelfde werk in de Keulse editie uit 1608 opgesteld.²¹³ Hier lijkt geen sprake te zijn van een vergissing, maar van onafgemaakt werk: door zijn eigen verwijzing naar rubriek Q na te gaan, had Peeters immers de “desideratur”-vermelding kunnen doorhalen. Bij een titel van Antoine Sucquet noteert Peeters dat diens *Praxis perfectionis* (Antwerpen 1627) ontbreekt. Ook deze blijkt er wel te zijn, maar het is samengevoegd met de *Instructio brevis de perfectione religiosa* – inderdaad in Antwerpen in 1627 uitgegeven – van Ignatius Balsamon. Het werk van de jezuïetenauteurs Sucquet en Balsamon werd wel vaker in één druk uitgegeven.²¹⁴

Peeters streefde ernaar een zo volledig mogelijke ‘afbeelding’ te maken van het bibliotheekbezit, inclusief de verliezen. Daarom noteerde hij ze ook, en vermoedelijk ook daarom stelde hij er niet een aparte lijst van op, maar nam hij de zoekgeraakte titel, van alle drie de categorieën, op op een geëigende plaats in de systematische catalogus. Zo pretendeerde hij als het ware hun gebleven aanwezigheid. Niet onwaarschijnlijk ging hij daarbij af op de plaats die het verloren boek in de oude catalogus had gekend. Dit lijkt althans in ieder geval zo te zijn in die gevallen waar geen verband bestaat met ‘naburige’ boeken.²¹⁵ In de meeste gevallen noteerde Peeters

²¹² F 33, 126.

²¹³ K 377, Q 45.

²¹⁴ M1237, 1405; De Smet, ‘Sucquet’, k. 1288; Olphe-Galliard, ‘Balsamo’, k. 1210. Nog een voorbeeld: in het auteursnamenregister van rubriek M noteert Peeters dat *De l’usage des passions* van Jean-François Senault (Parijs 1643) zou ontbreken. Deze is er echter wel (M 744). De aantekening op die plaats – “vide etiam litera N numero” – heeft met deze vergissing mogelijk te maken, maar blijft onduidelijk.

²¹⁵ Bijv. a 23, K 65, het laatste geval is duidelijk: “quae hic erat e multis annis desideratur”.

het ontbreken bij een boek van dezelfde auteur als die van het verloren boek of, nog eenvoudiger, bij een andere of zelfs dezelfde editie.²¹⁶

²¹⁶ Bijv. F 198: “Eiusdem [Joannes Eck], *Enchiridion contra Lutherum*, Ingolstady desideratur a multis annis”; K 489: “item [Horatius Turselinus, *Lauretanae historiae*] Moguntiae 1600 desideratur a multis annis”, resp. M 748: [Franciscus Arias, *Exercitium praesentiae Dei* (Luik 1607)] “semel desideratur”.

VI.3. Fysieke plaatsing

Naar alle waarschijnlijkheid stonden de boeken in de Roermondse kartuis verspreid over meer dan één ruimte. De gebruiksfunctionaliteit bepaalde de plaats van de deelcollectie.²¹⁷ In de Bourgogne stonden in de jezuïetenhuizen op de kamers van de paters zelfs grote aantallen banden.²¹⁸ De bibliotheek van de benedictijnen van Saint-Hubert kende onderscheiden uitleenregisters voor monniken, conversen en externen.²¹⁹ In de kartuis van Gulik zijn zes verschillende ruimtes aan te wijzen waar de boeken zich konden bevinden.²²⁰

In Bethlehem werden om te beginnen de liturgica in de kloosterkerk en de bij het terrein behorende Bethlehem-kerk onder de hoede van de sacrista bewaard, buiten de enkele brevieren, missalen en ritualen die buiten kerk of kapel raadpleegbaar waren.²²¹ Van een afzonderlijke opstelling van deze boeken in een zogeheten koorbibliotheek was ook sprake in de kartuis Sint-Sophia in Vught, in Buxheim – waar men er zelfs een aparte catalogus van onderhield –, in Basel, waar de bibliothecaris het opmerkenswaard achtte dat sommige *libri chori* wél in de hoofdcatalogus terecht gekomen waren, en in Prüll – waar ook de banden een andere kleur hadden.²²² De Oostenrijkse autoriteiten gingen in 1783 ook van een afzonderlijke categorie “livres d’Eglise” in Bethlehem uit, Van der Renne maakte er een afzonderlijke lijst van op die niet bewaard is gebleven.²²³ In de handschriftenlijst noemt hij evenwel een redelijk aantal liturgische handschriften die in kerk of kapel voorhanden geweest zullen zijn, zeker omdat ze door Peeters niet vermeld worden: twee missalen, een brevier, een diurnaal, twee evangeliaria, een epistolarium, een homiliarium – de

²¹⁷ Zie ook Knapen, ‘Emplacement’, 336-337.

²¹⁸ Seichepine, ‘Bibliothèques’, 212 e.v.

²¹⁹ Knapen, ‘Organisation et gestion’, 379-382.

²²⁰ Goder, *Vogelsang*, 232-233; de gedachte achter de verdeling over twee ruimtes in de kartuis van Buxheim rond 1450 is niet geheel duidelijk: Whobrey, ‘Kartausenbibliothek’, 38.

²²¹ In de inventarisatie van huisraad in de cellen van april 1783 (ACCR, inv. nr. 483) staat onder de in de priorscel aangetroffen zaken vermeld een missaal, met rood fluweel overtrokken en voorzien van twee zilveren sloten en zes zilveren platen, en “duo missalia waaronder een manuscriptum (...) en het ander gedrukt missale daer aan conformis, sonder dat men den datum van den druck kan vinden” in de cel van coadjutor Athanasius Kolb; ook *supra*, par. V.9.

²²² Verschueren, ‘S. Sophia’, 400-401; Sexauer, *Schriften*, 69, 119; Micus, *Prüll*, 18.

²²³ Verschueren, *Bibliotheek*, 29; de ald. genoemde uitzonderingen zijn niet opgenomen in Peeters’ catalogus; *supra*, par. II.3. Zie ook Goder, *Vogelsang*, 109, 232. De veilingcatalogus van de Roermondse jezuïeten noemt vele missalen, brevieren en dergelijke: Theologi, 547-563. De perceptie van liturgica als aparte categorie – als feitelijk geen bibliotheekmateriaal – moge ook blijken uit het merkwaardige feit dat de Brusselse kartuizer Jean Tournau in 1551 een lijst van misboeken invoegde in het *liber foundationis* van zijn convent: Soenen, ‘Scheut’, 492-493.

laatste die uit de pen van Bollinck de Goch uit 1456 en 1463 – en een getijdenboek, “dont les grandes lettres sont d’or fin.”²²⁴ En in zijn correspondentie noemt Van der Renne nog een *Officium sacerdotis hebdomadarii*, voorzien van twee zilveren sloten.²²⁵

Behalve in de kerk bevonden zich ook in de kapittelzaal en in de refter boeken die aldaar een functie hadden. In tegenstelling evenwel tot de liturgische boeken in strikte zin, nam Peeters een aantal hiervan wel op in de catalogus. Het gaat om een aantal voor de hand liggende titels. Uit de Keulse *Opera omnia*-editie van Dionysius lagen diens preken op de Brieven en evangelieën (het eigen der heiligen-gedeelte), net als die van Joannes Justus Lanspergius (het hele kerkelijk jaar) in de Keulse uit 1541 in de refter. Daar ook waren de zes delen van Laurentius Surius’ *Vitae sanctorum* te vinden “pro lectione”. Het *Martyrologium Romanum* en de preken van Willem Bibaut lagen met hetzelfde doel in de kapittelzaal.²²⁶ Omdat Peeters hier de termen “semper”, respectievelijk “semel” en “semel adhuc” niet consequent gebruikt, is het – als hij dit niet willekeurig deed – te veronderstellen dat de refter- en kapittelboeken nu en dan wisselden.²²⁷ Het valt op dat geen van de bijbels aangemerkt wordt als kapittelzaal- of refterboek. Het was ook in kartuizen zeker wel gebruikelijk de Schrift daar ter lezing te hebben, maar mogelijk gebruikte Bethlehem daarvoor een bij de liturgica ingedeeld en daarom niet gecatalogiseerd exemplaar.²²⁸

Ook niet gecatalogiseerd zijn een aantal handschriften die wel door Verschuieren werden teruggevonden en die ook gezien hun aard vermoedelijk ten gebruike van het kloosterbestuur stonden ofwel ook om uit voor te lezen in de kapittelzaal of refter neergelegd waren. Handschriften van dit type en uit deze periode kwamen in kartuizen vaker voor.²²⁹ Het gaat om een *Directorium novitiorum ordinis carthusiensis*, vervaardigd in 1625, nog een *Directorium carthusiense* – beide excerpten uit de ordesstatuten, bij welke laatste een afschrift van Havens’ *Historica relatio* gevoegd was –, een afschrift van Aubertus Miraeus’ *Origines cartusianorum monasteriorum* – waarvan Bethlehem ook de gedrukte versie bezat – en een *Manuale prioris ad installandos*

²²⁴ Verschuieren, *Bibliotheek*, 46-47, nrs. 26-33 [81-88].

²²⁵ Mosmans, ‘Kartuizers’, 66; Nissen, ‘Bibliothek’, 204.

²²⁶ I 36-37, 47, 103, K 7-12, 268. Voor het laatste nummer wordt de aantekening “semel in capitulo” in het auteursnamenregister herhaald. Vgl. Gering, ‘Buchbinderwerkstatt’, 179, n. 10 en Lehmann, ‘Bücherliebe und Bücherpflege’, 126.

²²⁷ I 36 en 37: “in refectorio”, I 47: “in refectorio”, I 103: “in capitulo, ubi semper remanent”, K 7-12: “hi sex posteriores tomi semper manent in refectorio pro lectione ex vitis sanctorum”, K 268: “semel adhuc in capitulo pro lectione martyrology” en in het auteursnamenregister: “semel in capitulo”.

²²⁸ Bijv. Micus, *Prüll*, 28.

²²⁹ Rossmann, *Aggsbach*, 338, n. 15 en 374-376; Goder, ‘Ausgabe-Journal’, 48.

novitios et alia munera, maar dat laatste werd pas zes jaar voor de opheffing opgesteld.²³⁰

Een afzonderlijke plaats was gereserveerd voor de verboden boeken. Iets wat niet specifiek was voor de kartuizers. Ook andere ordes, zoals de jezuïeten, kenden een dergelijke afgezonderde opstelling.²³¹ Peeters legde er in de catalogus een afzonderlijke rubriek voor aan: die van de ‘*Libri prohibiti in carcere detenti*’, geplaatst precies tussen de theologische en de profane klasse (rubrieken A-M, respectievelijk N-Z).²³² Het gaat om in totaal 36 nummers (31 in Peeters’ telling) die weer onderverdeeld zijn naar de rubrieken in de systematische catalogus, en per rubriek weer genummerd zijn. Alleen de rubrieken B (vijf nummers in Peeters’ telling), D (één), F (achttien), G (één), H (één), I (één), K (drie), M (tien) en Z (één) komen voor. Het spreekt voor zich dat Peeters hier werk maakt van het nader definiëren van de verboden. Zo geeft hij in drie gevallen het decreet van het Heilig Officie aan, of vermeldt hij elders het “*donec corrigatur*”.²³³

In deze kerker van verboden boeken overheersen de jansenistica, zowel van de ene als van de andere partij. De grote namen staan er: Pasquier Quesnel (voorwerk voor zijn *Abrégé de la morale*) en Blaise Pascal (de *Lettres provinciales*), maar ook polemieken van minderen.²³⁴ Dat juist de jansenistica het hoofdbestanddeel van de verboden boeken-rubriek vormde, wordt benadrukt door het vóór die rubriek ingeplakte exemplaar van een decreet van Innocentius XII van 28 januari 1694. Het is het voorlopige sluitstuk van een door de Mechelse aartsbisschop Humbertus-Guilielmus a Precipiano geconcerteerde actie om een verbod te krijgen op het bekende verschil maken tussen de *quaestio juris* en de *quaestio facti* bij de ondertekening van het *Formularium* van Alexander VII. Het decreet heeft als belangrijkste uitspraak het verbod op publicaties over de interpretatie van hetzelfde *Formularium* en de vijf erin veroordeelde proposities.²³⁵

Overigens zijn niet alle boeken in de kerker ook verboden. Bij de *Moriae encomium* van Erasmus, *auctor damnatus*, was een aantal

²³⁰ Verschueren, *Bibliotheek*, 60, 63-64, nrs. 90 [164-166] en [185]-[186]; *Liste 1785*, Bibliotheca prioratus in-4, 6, 96, 98; de druk van Miraeus’ *Origines* stond naast Havens’ *Historica relatio* (K 348-349).

²³¹ Enderle, ‘Jesuitenbibliothek’, 154, n. 42.

²³² Zie ook: Thissen, ‘Boek, cel en wereld’, 124.

²³³ *Libri prohibiti*, 13, 23, 32, *infra*, par. VI.5.7.

²³⁴ *Libri prohibiti*, 2-6, zie ook 25 (vgl. Willaert, *Bibliotheca*, nr. 7725), 36.

²³⁵ Jacques, *Arnauld*, 599-640.

toegestane werkjes bijgebonden.²³⁶ Andersom waren sommige boeken wel verboden, maar niet in de kerker geplaatst. Een voorbeeld zijn de *Controversiae* van Conradus Clingius, een boek waar zelfs een slot op zat en op het lezen waarvan forse sancties stonden.²³⁷ Twee boeken waren weliswaar verboden en in de kerker geplaatst, maar werden door Peeters niet onder de *libri prohibiti* genoteerd: het gaat om twee edities van het *Coeleste pantheon* door de jezuïet-prediker Hendrik Engelgrave.²³⁸

Het laatste gegeven, samen met de invoeging van het decreet van Innocentius XII, ondersteunt de stelling dat de kerker in de eerste plaats bedoeld was voor de jansenistica. Behalve de twee nummers van Engelgrave, horen de *libri prohibiti* buiten de kerker daar allemaal bij, terwijl slechts een goede hand vol van de *libri prohibiti* niet aan dit thema toegewezen kan worden.

Vervolgens is er vanaf een zeker moment sprake geweest van een prioraatbibliotheek.²³⁹ Zeer waarschijnlijk is ze pas veel later als zodanig beschouwd, als van de conventsbibliotheek aparte collectie. Althans zo apart dat men er een afzonderlijke catalogus van opstelde. De vraag is wel hoe groot die collectie was. Volgens de inventarisatie van Van der Renne moet het hier om een redelijk fors bestand van tegen de 500 nummers hebben gegaan – een 10% van het totaal. Maar hij noemt alle boeken die niet in de conventsbibliotheek stonden onder de prioraatbibliotheek, terwijl zeker ook boeken op nog andere plekken aanwezig waren, waarvan de collectie van de broeders niet de minst belangrijke was. De administratieve integriteit van Van der Renne in deze en andere zaken, laat te wensen over.²⁴⁰

De bibliothecarissenacribie van Peeters is betrouwbaarder. Hij tekent consequent aan wanneer een boek (permanent) niet in de monnikenbibliotheek staat. In één, merkwaardig, geval schrijft hij ook op dat een codex zich in de priorscel bevindt, in het kistje namelijk waarin ook het hoofd van Dionysius ligt: het gaat om een verzamelhandschrift van de Kartuizer. Helaas blijft onhelder waarom het precies deze band

²³⁶ *Libri prohibiti*, 26.

²³⁷ C 113; hetzelfde (het slot) gold voor H 29 en 83 en Hs. E 3.

²³⁸ I 158 (“donec correctio prodeat est ergo in carcere”), 336-337 (“tamdiu in carcere donec corrigatur”); Bailly, ‘Engelgraeve’.

²³⁹ Enne, *Aggsbach*, 60, citeert een verslag van een ambtenaar uit de opheffingstijd die voor de kartuis Aggsbach spreekt van “die Haupt-Konvents-Bibliothek, die andere die Handbibliothek des jeweiligen Patris Rectoris, und die dritte die Bibliothek, welche an der Wohnung des jeweiligen Vicarii gelegen.”; ook bij Rossmann, *Aggsbach*, 335.

²⁴⁰ *Supra*, par. II.2.

moest zijn, en niet één van de bijna 30 andere.²⁴¹ Evenmin is duidelijk waarom de kist met het hoofd van Dionysius vanuit de sacristie, waar het volgens een in 1673 gepubliceerd reisverslag stond, naar de priorscel is verhuisd en of daar toen ook al het bewuste handschrift in opgeborgen lag.²⁴²

Hoe dan ook mag wel verwacht worden dat de prior in zijn cel een meer dan gemiddeld aantal boeken had staan, ook voordat een afzonderlijke prioraatbibliotheek als zodanig werd aangewezen. Wellicht om hem in zijn specifieke taken te ondersteunen, was de priorscel ook wat minder bescheiden ingericht. Er was “uitgebreid serviesgoed aanwezig, luxer meubilair en kunstvoorwerpen zoals schilderijen, crucifixen, en wassen beelden.”²⁴³ Naar alle waarschijnlijkheid is de prioraatbibliotheek pas later ontstaan, of is ze althans veel later dan de conventsbibliotheek als een afzonderlijke collectie beschouwd gaan worden. Te denken valt aan een aparte inrichting tegelijkertijd met de herinrichting van het klooster na de brand van 1665, toen vermoedelijk ook de ‘oude catalogus’ is aangelegd.²⁴⁴

Er mag vervolgens aangenomen worden dat de broeders een eigen subbibliotheek in de nabijheid van hun cellen hadden. Zeer waarschijnlijk ging het daarbij om boeken in de volkstaal, veelal van devotionele aard – dat wat in de monnikenbibliotheek geclassificeerd staat onder rubriek M, mogelijk aangevuld met heiligenlevens (rubriek K) en teksten van de Vaders (rubriek C). Over het bestaan van deze broedersbibliotheeken in de kartuizen is niet altijd even veel duidelijkheid. Op basis van de uiterlijke kenmerken van enkele overgeleverde handschriften, komt Verschueren in een studie over de Amsterdamse kartuis tot het bestaan van een dergelijke collectie.²⁴⁵ W. Sexauer gaat in een studie naar volkstalig literair erfgoed uit Duitse kartuizen uit van een tweedeling in bibliotheken, op grond van de tweedeling tussen *professi* enerzijds en conversen, *redditi* en *donati* anderzijds. Uit een vergelijking van signatuursystemen – waarbij de rubriekletter in de broedersbibliotheek niet, zoals in de

²⁴¹ Hs. Dion. 2: “hi tractatus asservantur in cella prioris inclusa in capsula in qua s. eius caput conquiescit”; de codex bevat *Opus de vita canonicorum*, *Directorium vitae nobilium*, *De vita laudabili virginali*, *De doctrina scholarum*, *Dialogus inter religiosum et mercatorem*, *Dialogus inter Jesum et puerum* en *Dialogus disputationis de fide inter christianum et sarracenum*; ook bij Emery, *Bibliotheca manuscripta*, 353.

²⁴² Gonsales, *Hierusalemsche reyse*, 50.

²⁴³ Dukers, ‘Bouwgeschiedenis’, 119.

²⁴⁴ *Supra*, par. V.9.

²⁴⁵ Verschueren, ‘Bibliotheek Amsterdam’, 452-453; Obbema, ‘Dwarsligger’, gaat op 217 e.v. uit van het bestaan van een lekenbroedersbibliotheek; zie ook Stoker en Verbeij, *Collecties op orde*, I, 127, n. 4.

monnikenbibliotheek, een thema maar het formaat aanduidt –, en uit een vergelijking tussen overgeleverde banden en catalogi – codices komen niet voor in de lijsten, en komen gezien hun aard in aanmerking voor een andere dan de feitelijke conventscollectie, waar de uitleenfunctie en de omvang een catalogus wel rechtvaardigden – komt hij tot de conclusie dat in de laat-middeleeuwse bibliotheekcatalogi van Bruno's orde de aparte opstellingen in sacristie, kapittelhuis en refter niet vermeld worden.²⁴⁶ De afzonderlijke instructies voor het bewaren van volkstalige handschriften in de broedersbibliotheek bevestigen deze aanwijzingen.²⁴⁷ Inderdaad zijn ook in de bibliotheken van de kartuizen van Schnals en Gulik indicaties voor deelcollecties te vinden, evenals in de ingelaste opmerking over het terugbrengen en laten inspecteren van geleende boeken door lekenbroeders in het Keulse bibliotheekreglement.²⁴⁸

Een klein aantal overgeleverde handschriften uit het bezit van Bethlehem geeft argumenten die Sexauers stelling ondersteunen dat de titels die niet in de *professi*-bibliotheek opgesteld stonden, buiten de catalogus bleven. Het volkstalig handschrift met het Jezus- en Maria-spel van rond 1545 was blijkens het eigendomskenmerk wel van de Roermondse kartuis, maar komt in Peeters' beschrijvingen nergens voor, evenmin als een middelnederlandse vertaling van Suso's *Horologium aeternae sapientiae*.²⁴⁹ Een Nederlandstalig handschrift van het leven van Dionysius zal de broeders als niet-Latijnse hagiografische lectuur ter beschikking hebben gestaan.²⁵⁰

En zeker ook stond een aantal delen in de cellen. Dit kwam in religieuze huizen overal voor. In de cisterciënzerabdij van Hemiksem hadden sommige paters wel 300, 400 of 500 boeken op hun kamer staan. De bibliothecaris zelf stelde een uitgebreide catalogus op van de boeken die hij voor zijn persoonlijk gebruik onder zich had, een catalogus die hij ook nog eens voorzag van reeksen opmerkingen van kritische en beoordelende aard.²⁵¹ De Roermondse seminarieprofessoren herbergden in hun kamers persoonlijke collecties.²⁵² De Roermondse

²⁴⁶ Sexauer, *Schriften*, 54-56, 120-121, o.a. aangehaald door Neuhauser, 'Schnals', 87-88.

²⁴⁷ Sexauer, *Schriften*, 154-159.

²⁴⁸ Neuhauser, 'Schnals', 83-84; Goder, *Vogelsang*, 131, 232-233, 250; HASTK, *Kartäuser*, Rep. u. Hs., nr. 12, f. 3v; vgl. Stooker en Verbeij, *Collecties op orde*, I, 124 e.v.

²⁴⁹ *Supra*, par. III.2; Dückers, 'Mystieke literatuur'; het ex-libris luidt: "ex bibliotheca carth. Ruremund. 1750" (vriendelijke mededeling van R. Dückers, 12 december 2011), deze datering zou op zich ook een reden kunnen zijn waarom het bij Peeters niet voorkomt.

²⁵⁰ Verschueren, *Bibliotheek*, 61, nr. 94 [175].

²⁵¹ De Smedt, 'Bouvaert', 79, 83-85.

²⁵² *Cat. sem.* Vgl. Coppens, 'Boekenbezit celestijnen', 107-108; Obbema, 'Bibliotheek', 128.

minderbroederscatalogus geeft aan dat in bijna alle cellen boeken aanwezig waren.²⁵³ In totaal gaat het daar om 566 nummers op een totaal van 3.124, ofwel ruim 18%. Wel is de verdeling over de cellen er bijzonder ongelijkmatig: van één, twee of drie nummers tot wel 72.²⁵⁴ Met de inhoud van de titels lijkt geen relatie te bestaan. Hoe dan ook gaat het hier om een permanente plaatsing van boeken in de cellen – dit wijst de opname als zodanig in de catalogus, tegelijkertijd een standplaats- en een systematische catalogus, uit.

Bij de Roermondse kartuizers verbleven boeken uit de monnikenbibliotheek soms permanent in een cel. Dit blijkt althans ten tijde van de confiscatie in 1783 zo te zijn. In de cel van dom Hugo, né Jean Niver, is sprake van zes “gemeene boeken tot sijne celle altijd behoort hebbende.” Bovendien worden ook boeken bij de titel genoemd die niet tot de conventsbibliotheek behoren, en die deel uitmaken van ofwel de vaste inboedel van de cel, ofwel het persoonlijke eigendom van de monnik, zoals de zogeheten *Catechismus* van Montpellier, de veeldelige *Historie ende overeen-kominge der vier evangelien* van Joannes Verslype en nog vijf schoolboeken, alle “door hem bijgebracht” in de cel van dom Anthelmus, né Jean de Greef, of de vier folianten van de *Bibliotheca critica Sacrae Scripturae* in de cel van dom Bruno, né Jean-Pierre Smeets.²⁵⁵ De formuleringen laten strikt genomen zelfs twijfel over of niet alle bij een cel genoemde boeken niet tot de conventsbibliotheek behoorden.²⁵⁶ Hoe dan ook was het aantal boeken dat aan het einde van

²⁵³ De nummering van de cellen in de catalogus loopt tot en met 36; de tweede, dertiende en 32^e tot en met 35^e cel komen in de catalogus niet voor. Vgl. Ooms, ‘Bibliotheken’, 47.

²⁵⁴ Resp. de zesde, tiende, 22^e en eerste cel.

²⁵⁵ ACCR, inv. nr. 483, hoewel het werk van Verslype in 1785 weer wel onder de prioraatbibliotheek wordt genoemd (*Liste 1785*, Bibliotheca prioratus in-8, 135-151); veelal wordt de titel niet genoemd en volstaat men met de mededeling dat boeken wel of niet tot de bibliotheek behoorden: “boecken van de bibliotheque van 't clooster”, “alle van de bibliotheque uijtgenomen (...)”. Vgl. Witkowski, ‘Carthusian library catalogues’, 86.

²⁵⁶ ACCR, inv. nr. 483, bijv. bij de cel van dom Hugo (Jean Niver): “item (...) voorts alsnog ses gemeen boeken tot sijne celle altijd behoort hebbende”, of bij de cel van Celestinus, né Herman Joseph Raffel: “voorts de werken van (...). Een enige kleendere niet van de bibliotheque.” Bij drie cellen worden titels genoemd van afzonderlijke boeken die tot de bibliotheek behoren: bij de cel van coadjutor Athanasius Kolb (“*Concordantia biblicorum*” (a 1-10, *Liste 1785*, Theologi in-4, 6), “Ludolphus, *De vita Christi*” (B 96-97), “Drexelius tom. 2” (M 1-4), “*Martyrologium Romanum*” (K 24-25, 247, 268, 435, 438, 444, 449, 452-454, M 438, 466, 509), “*Dictionarium latino-flandricum et vice versa*” (T 38, *Liste 1785*, Belles lettres, 65), “Hopperi Frisy et Reyneri, *Paraphrasis in Psalmos*” (B 236, 238-239, resp. 250-254), “*Flores biblicorum et ss. patrum*” (a 11-13, 16, *Liste 1785*, Theologi in-1, 243, resp. C 180-185, *Liste 1785*, Bibliotheca prioratus in-8, 89), “*Biblia vulgata* Col. 1679 tom. 5” (*Liste 1785*, Theologi in-8 et min., 3 (daar: “6 vol.”)), “Avancini et Crasset, *Meditationes*” (M 753-757, resp. 1046-1047), de cel van Herman Joseph Raffel (“de werken van La Croix in 9 tomen in 8vo” (*Liste 1785*, Bibliotheca prioratus in-1, 45-46?)), en de

de achttiende eeuw in de cellen stond niet gering. Coadjutor Athanasius Kolb had een tien volumes staan, maar Jean Wolf wel 90, Raffel een 40, sacrista Nicolaas Dehnen bijna 60, net als Jean Pierre Smeets. Jacob Pauli en Paul Klein hadden zelfs ruim 200 boeken in hun cel, Jean de Greef en Michael Junck ongeveer 100, en drie broeders (van de vijf) – Martinus Rutten, Hendrik Stroecken en Wilhelmus Hillen – konden ieder tussen twintig en 40 banden ter hand nemen zonder de eenzaamheid van hun cel te hoeven verlaten.²⁵⁷ Van deze boeken maakte in ieder geval ook een klein permanent bestand aan gebruiksliteratuur deel uit. Daartoe behoorden vermoedelijk brevieren, diurnalen en – sinds een daartoe strekkend kapittelbesluit uit 1676 – een exemplaar van de ordesstatuten.²⁵⁸ Exclusief de prioraatbibliotheek, ging het alles bij elkaar om een 1.200 titels, ofwel een kwart van het bezit van de conventsbibliotheek in 1742. Om al deze banden te herbergen, staan in diverse cellen dan ook boekenkasten.²⁵⁹

Het is daarmee duidelijk dat de constituties van Guigo, die voorschreven dat de koster elke zondag tussen noon en vesper inkt, perkament, pennen en krijt en boeken om te lezen of te schrijven uit zou delen aan ieder van de monniken, bijna zeven eeuwen later op dit stuk niet meer courant waren.²⁶⁰ Een auteur schreef in 1615 dat de kartuis van Prüll wel één van de belangrijkste was “an meng & Buecher: sonderlich wo man, was die Patres in ihren Cellen und Solitudinibus zu ihrem steten gebrauch abgesondert hatten, hinzusetzt.”²⁶¹ In de kartuis van Antwerpen werden in 1783 niet alleen op de waskamer, maar ook in de cel van de prior handschriften van Dionysius aangetroffen.²⁶² En in hetzelfde jaar vermeldt de suppressie-administratie van de kartuis van Gaming 77 kisten met naar thema geordende boeken, één kist met diverse boeken uit de cellen en één met boeken uit de cel van Hieronymus Hebenstreit.²⁶³

Sommige auteurs leggen een relatie tussen het voorkomen van vele exemplaren van één titel in kartuizerkloosters en het gebruik van boeken

cel van Jean Niver (“*Historia Caroli et Ferdinandi*” (K 479), “*Compendium theologiae moralis*” (G 216?), “*Lexicon germanico-latinum*” (T 32, 35-36, 39, 43, 47, 60, *Liste 1785*, Belles lettres, 64)).

²⁵⁷ ACCR, inv. nr. 483.

²⁵⁸ Goder, *Vogelsang*, 131 en n. 452 ald. Deze boeken worden in de inboedelinventarisatie van 1783 (ACCR, inv. nr. 483) – evenmin als verreweg de meeste andere – nergens bij titel genoemd en vallen ongetwijfeld onder aanduidingen als “eenige kleendere”, “eenige kleendere devote boeckjens”, “nogh 34 van kleender formaat” en dergelijke.

²⁵⁹ ACCR, inv. nr. 483: “kastjen om boeken in te stellen”, “kastje met boeke schaepen”, “kleijn bibliotheek kastje”, “3 boeke kasten en schapen”.

²⁶⁰ Stoelen, ‘Dagorde’, 206-207.

²⁶¹ Micus, *Prüll*, 111.

²⁶² Emery, *Bibliotheca manuscripta*, 337; zie ook Sexauer, *Schriften*, 158, 169, 175, n. 1.

²⁶³ Hoffmann, *Gaming*, 47.

op de cel: de geweldheid van de tekst zou gelijktijdig gebruik door meer dan één monnik in de weg staan als er niet diverse exemplaren beschikbaar zouden zijn.²⁶⁴ H. Finger meent in een lemma-artikel zelfs dat de bibliotheekruimte in kartuizen relatief bescheiden van aankleding was juist omdat boeken veelal op de cel werden gebruikt.²⁶⁵

Dat in de Roermondse kartuis boeken geleend werden door een monnik en naar zijn cel meegenomen, staat inmiddels buiten kijf. Daarop wijst alleen al het voorkomen van grote aantallen doublette van een aantal titels in rubriek M.²⁶⁶ Dat daar in Peeters' catalogus geen melding van wordt gemaakt, is uiteraard niet verwonderlijk. Toch is er een tweetal kennelijke uitzonderingen. Bij het derde en vierde deel van Antonio Vieira's *Sermones*, uitgegeven in 1692, schrijft de catalograaf "in cella necdum compacta", respectievelijk "necdum compacta in cella".²⁶⁷ De boeken waren dus nog in vellen en bevonden zich in een cel. Onduidelijk blijft helaas of de boeken daar verbleven omdat ze nog ongebonden waren en de bewuste cel dus als boekbinderswerkplaats fungeerde. Als het laatste zo is, dan gaat het waarschijnlijk om de cel die in 1783 door Paul Klein werd bewoond en waar toen drie "boek binders perssen" stonden.²⁶⁸

Vanzelfsprekend was de 'grote' monnikenbibliotheek de belangrijkste ruimte waar de boeken bewaard en geraadpleegd werden. Die ruimte was niet willekeurig of alleen om zijn kwaliteiten als opbergplaats gekozen. De keuze en plaats van de boekenruimte waren immers ook verbonden met de spiritualiteit van de orde. Om de bibliotheek te betreden diende de monnik nu eenmaal zijn cel te verlaten. En dat kon slechts om dringende redenen. De monnik diende te waken voor gelegenheden – "exceptis his quae generaliter institutae sunt" – om de eenzaamheid achter zich te laten. De cel is voor hem, in Guigo's woorden, 'het water voor de vissen, de kooi voor de schapen'.²⁶⁹

In de kartuis van Bethlehem was de bibliotheek in ieder geval vanaf de restauratie na de stadsbrand van 1665 gelegen boven de vlak bij de kerk gesitueerde kapittelzaal. Deze kon de monnik bereiken via de traptoren en de grote kruisgang (*claustrum maior*), het strikt private gedeelte, enkel voor de monniken zelf toegankelijk.²⁷⁰

²⁶⁴ Schreiber, 'Buch', 102-103; Gumbert, 'Kartuizerbibliotheken', 160-161.

²⁶⁵ Finger, 'Kartäuserbibliotheken'.

²⁶⁶ Par. V.6.

²⁶⁷ I 155-156; elders (I 102) is sprake van "necdum compacti sed brevi".

²⁶⁸ ACCR, inv. nr. 483.

²⁶⁹ Stoelen, 'Dagorde', 202.

²⁷⁰ Dukers, 'Bouwgeschiedenis', 107-109 en 283, n. 32 en 117 en 283, n. 50. De bibliotheek wordt niet genoemd op de plattegrond van het klooster door Jan Joseph Smabers uit 1784 (Dukers en

De bibliotheekruimte van Bethlehem zag er in de tijd van Peeters niet meer hetzelfde uit als in de stichtingstijd – en dat lag zeker niet alleen aan de bouwkundige veranderingen. Als de Roermondse kartuizerbibliotheek de algemene ontwikkelingen volgde, is ze begonnen als een kast in de sacristie, waar op de schappen manuscripten voor gebruik in de mis lagen. Met de evolutie naar een bibliotheek voor contemplatie en studie, werden de boeken als een eigenstandig deel van het bezit beschouwd en verloor de collectie de exclusief-liturgische functie. De groei van het bezit en de toename van het aantal uitleningen zorgde ergens in de vijftiende eeuw voor de noodzaak van een eigen bibliotheek- annex leesruimte. Met de komst van het gedrukte boek tenslotte en de analoge ontwikkeling naar veel grotere aantallen banden, het kleinere formaat, en de dalende relatieve prijs van boeken, maakte de liggende plaatsing op het rugvlak – al dan niet aan kettingen – plaats voor verticale plaatsing in kasten. Daarmee had geleidelijk aan de collectie als geheel de “kostbaarheid” overgenomen van het individuele boek.²⁷¹

Deze collectie stond dan in Bethlehem in de ruimte boven de kapittelzaal. De exclusieve toegankelijkheid ervan in het *claustrum maior* kan langs de kartuizergedachte beantwoord hebben aan de adviezen van Gabriël Naudé. Waar hij spreekt over materiële vijanden van het boek als fysiek object, konden de mannen van Bruno zich herkennen in hun vrome mijden van al het wereldse. Naudé meende dat het verstandig is de bibliotheek te plaatsen in:

“une partie de la maison plus reculée du bruit & du tracas, non seulement de ceux de dehors, mais aussi de la famille & des domestiques, en l'éloignant des ruës, de la cuisine, sale du commun, & lieux semblables, pour la mettre s'il est possible entre quelque grande court & un beau jardin où elle ait son iour libre, ses vuës bien estenduës & agreables, son air pur, sans infection de marets, cloaques, fumiets & toute la disposition de son bastiment si bien conduite & ordonnée, qu'elle ne participe aucune disgrace ou incommodité manifeste.

Or pour en venir à bout avec plus de plaisir & moins de peine, il sera tousiours à propos de la placer dans les estages du

Dückers, 'Plattegrond'); vgl. Scholtens, 'Kartuizerconvent vóór de 16e eeuw', 199. Sanders, *Waterland*, 48, acht “een centrale ligging van de bibliotheek, niet ver van kerk en cellen (...) waarschijnlijk” in de kartuis van Geertruidenberg. Zie Knapen, 'Emplacement', 326-334 voor de situering van de bibliotheek in benedictijnenkloosters en Ooms, 'Bibliotheken', 44 en Id., 'Oudenaarde', 28 voor de situatie in franciscanenkloosters.

²⁷¹ Zie: Lehmann, *Bibliotheksräume*, 14-17.

milieu, afin que la fraîcheur de la terre n'engendre point le remugle, qui vne certaine pourriture qui s'attache insensiblement aux livres; & que les greniers & chambres d'enhaut servent pour l'empescher d'estre aussi susceptible des intemperies de l'air, comme sont tous celles qui pour auoir leurs couvertures basses ressentent facilement l'incommodité des pluyes, neiges & grandes chaleurs."²⁷²

De situering op een verdieping in Bethlehem was natuurlijk ook precies gekozen om ongedierte, vocht en andere bedreigingen zoveel mogelijk af te weren.²⁷³ Maar de fysieke omgeving kon ook positief ingezet worden. Volgens Naudé moeten de ramen niet diametraal tegenover elkaar geplaatst zijn, zodat de ruimte langer verlicht blijft als het donker wordt. Bovendien moeten de belangrijkste ramen en deuren steeds aan de oostzijde liggen, vooral omdat de warme en droge oostenwind de 'zinnen versterkt, de humeuren verzacht, de geesten zuivert, kortom de goede gezondheid bewaart'.²⁷⁴

Volgens de reconstructie van B. Dukers mat de bibliotheekruimte ongeveer tien meter in de lengte, tien meter in de breedte en vijf meter in de hoogte.²⁷⁵ Minus deur en venster(s), staat dit voor een strekkende 30 meter wand. Als we uitgaan van een acht à negen schragen hoogte – een trap is dan wel noodzakelijk geworden –, komt dit neer op een 250 à 300 strekkende meter schapruimte. Bij een naar boven afgerond aantal banden van 4.000, betekent dit een beschikbare plaats per band van een kleine acht centimeter. Hoewel het grootste deel van de banden die breedte niet had, mag alles bij elkaar toch niet gesproken worden van een overdaad aan ruimte voor de collectie. We mogen ons de bibliotheekzaal dan ook als behoorlijk gevuld voorstellen.²⁷⁶

De systematische catalogus is duidelijk ook een standplaatscatalogus. In Bethlehem duidde de letter in het signatuursysteem niet een kast aan, zoals elders – bijvoorbeeld in de laat achttiende-eeuwse Brusselse kartuis – wel gebruikelijk.²⁷⁷ Hiermee valt de fysieke plaatsing te herleiden uit

²⁷² Naudé, *Advis*, 121-122; gedeeltelijk ook bij Desgraves, 'Naissance', 15. Vgl. Knapen, 'Emplacement', 334. De Engelse benedictijn Augustine Baker spreekt rond 1625 in zijn instructies voor de bouw van de boekenbewaarpplaats uitsluitend over bescherming tegen brand: Cramer, "Librarie of this howse", 108-110.

²⁷³ Zie ook Goder, *Vogelsang*, 231-232; vgl. Micus, *Prüll*, 11-13, 113-114.

²⁷⁴ Naudé, *Advis*, 124-125.

²⁷⁵ Dukers, 'Bouwgeschiedenis', 107, fig. 3 en 108, fig. 4.

²⁷⁶ Uffenbach, *Reisen*, 749 spreekt van twee "mittelmässigen Zimmern, in deren letztern ein ganzes Repositorium, und darauf ungefehr vier hundert Volumina Manuscripta" in de kartuis van Keulen.

²⁷⁷ SAB, OA, reg. nr. 1354; ook bijv. De Smedt, 'Bouvaert', 70-71.

Peeters' opstelling. De boeken stonden dus in de volgorde waarin ze in de catalogus worden weergegeven. De klassieke beperking hierbij wordt gevormd door het verschillende ruimtebeslag van de boeken. Omwille van economisch ruimtegebruik dienden de boeken binnen een rubriek per formaat bij elkaar gezet te worden – zoals in de catalogus ook gebeurt. Vervolgens zal men de algemene raad gevolgd hebben om de grote formaten onder in de kast te zetten en zo naar boven te werken. Dit zal dan betekend hebben dat men hier en daar schapruimte open moest laten.²⁷⁸ Wellicht heeft men de kleine rubrieken – vooral de rubrieken N tot en met Z, de profane klasse – bij elkaar gezet en voor deze hele groep, rubriekoverstijgend, alle boeken per formaat naast elkaar geplaatst. De aantasting van het voordeel van efficiënt ruimtegebruik bij een verfijnde rubriekindeling, heeft men in Keulen in ieder geval voorkomen door alle profane boeken in één rubriek (M) te plaatsen: die van de 'Libri diversarum scientiarum'.²⁷⁹

Een andere oplossing voor dit probleem kan geweest zijn een optimale afstemming tussen kastbreedte en rubriek, dan wel het gebruik van vooral smalle kasten om op die manier kasten voor grotere rubrieken samen te kunnen voegen. Voor bijna alle rubrieken zag de verdeling van de boeken over de formaten – dus de gewichtsoort – er gunstig uit: hoe kleiner het formaat, hoe groter de aantallen. De rubrieken C en E vormden een uitzondering: de imposante, zware folio-uitgaven van de Vaders en de scholastici bedroegen daar ruim 80%, terwijl dat voor de hele grote rubriek M slechts zo'n 3% bedroeg.²⁸⁰ In liggende positie werden in de bibliotheekzaal ook de handschriften bewaard, en ergens stond een "capsula" waar de handschriften van Dionysius in gekoesterd werden.²⁸¹ Vóór 1783 verhuisden deze – of een deel ervan – overigens toch naar de cel van coadjutor Athanasius Kolb; onbekend is of daar ook de ene codex bij hoorde die in 1742 nog bij de prior verbleef.²⁸²

Mogelijk is er ook decoratie te zien geweest in Peeters' tijd, het midden zoekend tussen de oude kartuizersoberheid en de neiging tot luxe, allure, van de achttiende-eeuwse prioren.²⁸³ Te denken valt aan geornamenteerde

²⁷⁸ Vgl. voor vergelijkbare praktische oplossingen Cramer, "Librarie of this howse", 106-107.

²⁷⁹ *Cat. O. Cart. Col.*

²⁸⁰ Bijlage 1, tabel 21.

²⁸¹ Hs. Dion., opschrift: "quae in capsula in bibliotheca separatim asservantur". In het begin van de zestiende eeuw bestond in Buxheim een aparte catalogus voor handschriften, die waarschijnlijk ook in een andere ruimte opgesteld waren (Sexauer, *Schriften*, 73).

²⁸² ACCR, inv. nr. 483: "opera Dionisy manuscripta".

²⁸³ Zie voor een mogelijke indruk de afbeeldingen bij McTighe, 'Gaming'. Ook de bibliotheekruimtes van de Duitse jezuïetenconventen worden in de achttiende eeuw steeds royalier gebouwd en ingericht: Enderle, 'Jesuitenbibliothek', 158.

sokkels voor de kasten, stofsluiers tussen de bovenkanten van de boeken (afhankelijk van het schap erboven), gekalligrafeerde opschriftborden ter indicatie van de rubrieken, bustes, schilderijen van de grote schrijvers van de orde of mooi gekruld en afgewerkt meubilair voor de raadpleging van boeken.²⁸⁴ Naudé acht in ieder geval ‘tafels, tapijten, zetels, stofborstels, ‘boules jaspées’ (om de boeksneden te marmeren), lampenkappen, klokken, schrijfveren, papier, inkt, zakmesjes, schrijfsand, een almanak “& autres petits meubles & instruments semblables” onontbeerlijk.²⁸⁵ Onontbeerlijk in een bibliotheek als die van Bethlehem was in ieder geval de catalogus zelf. Als men volgens de Keulse voorschriften te werk is gegaan, lag deze in ieder geval niet opengeslagen als hij niet werd gebruikt, en lag hij ook nooit bij het venster.²⁸⁶

Overigens spreken we hier uiteraard over de situatie in de achttiende eeuw, of althans in de tijd vanaf de brand van 1665. De periode waarin de collectie bestond uit enkele liturgica die in de sacristie bewaard worden, of de bibliotheekruimte een onaanzienlijk depot is dat nog niet beantwoordt aan de behoefte aan geornamenteerde representatie, waarin het aantal boeken nog zo gering is dat – bij gebrek aan een gemeenschappelijk *scriptorium* zoals andere ordes dat kennen –, het grootste deel in de cellen wordt gebruikt, is dan al uit de herinnering verdwenen.²⁸⁷

²⁸⁴ Vgl. Knapen, ‘Emplacement’, 334-336; Micus, *Prüfl*, 13-14.

²⁸⁵ Naudé, *Advis*, 149.

²⁸⁶ HASTK, *Kartäuser*, Rep. u. Hs., nr. 12, f. 38r.

²⁸⁷ Zie: Sexauer, *Schriften*, 68.

VI.4. Registratie

VI.4.1. Titelbeschrijvingen

Boekcatalogi uit de vroegmoderne periode kenden geen vaste structuur. De hoeveelheid geboden informatie, de nauwkeurigheid waarmee die gepresenteerd werd, hingen af van het doel van de catalogus, de beschikbare middelen, de geboden snelheid waarmee de catalogus gereed moest komen en de deskundigheid en motivatie van de catalogograaf. Omdat die factoren verschilden, verschilden de catalogi in kwaliteit. Zo is in boekhandelscatalogi van rond 1600 te zien hoe consequentie tot inconsequentie leidt: de volgorde van auteur en titel wordt van de titelpagina overgenomen, wat betekent dat in het ene geval de eerste voorop gaat en in het andere de tweede. De veilingcatalogus van Marnix van Sint-Aldegonde uit 1599 is erg nauwkeurig, maar laat dan weer de plaats van uitgave weg als de uitgever wel vermeld wordt. De magazijncatalogi van Cornelis Claesz besteden aanzienlijk meer ruimte aan de titelbeschrijvingen van historische of niet-klassieke teksten dan aan die van theologische of klassieke.²⁸⁸

Bij het maken van keuzes in het opstellen van titelbeschrijvingen, telde het doel van de catalogus wel als zwaarste criterium. Behalve het bieden van een toegang tot de bibliotheek van Bethlehem, had de catalogus ook als functie het nauwkeurig registreren van het feitelijke bezit. Deze registratie kreeg vorm in juist de titelbeschrijvingen. Elke titelbeschrijving werd opgebouwd uit zeven elementen: de signatuur, de auteursnaam, de titel, de plaats van uitgave, het jaar van uitgave, het impresseum (de naam van de drukker of uitgever) en tenslotte het formaat. Voor alle elementen, behalve uiteraard het formaat, diende de titelpagina voor Peeters als uitgangspunt.

Het lijkt nauwelijks twijfel dat hij alle boeken zelf geautopseerd heeft. Hoewel, zoals zal blijken, de beschrijvingen niet steeds onberispelijk waren, is er geen sprake van 'hoorfouten' die konden optreden bij de bij het vervaardigen van veilingcatalogi door boekverkopers en van boedelbeschrijvingen door notarissen wel gebruikte methode om de titels te laten oplezen door één man (die ontwikkeld moest zijn) en te laten noteren door een tweede (die alleen hoefde te kunnen schrijven).²⁸⁹

²⁸⁸ Van Selm, *Boekhandelscatalogi*, 88-92, 100-101, 197-198, 231-233; zie ook Boge, *Literatur*, 63-66, 86 e.v.

²⁸⁹ Van Selm, *Boekhandelscatalogi*, 91 en 308, n. 220 ald.; ook bij Knapen, 'Organisation et gestion', 344; De Smedt, 'Bouvaert', 69.

Bij het beschrijven van de titels heeft Peeters de nummering aangepast ten opzichte van de oude catalogus. Dat blijkt al uit de enkele vermeldingen van signaturen die voorheen bij andere titels hoorden.²⁹⁰ Dat die verwijzingen echter bijzonder spaarzaam zijn, laat zien dat die oude nummering niet meer ter zake deed. Peeters heeft in 1740 vermoedelijk het hele bestand fysiek (opnieuw) gegroepeerd naar rubriek, vervolgens naar formaat en binnen formaatreeksen (niet formeel benoemde) subgroepen samengesteld.²⁹¹ Vervolgens is hij ze gaan nummeren. Zoals blijkt uit de vele 'vide'-verwijzingen waaraan nog geen signatuur is toegevoegd, en om omnummering zo veel mogelijk te voorkomen, is Peeters aan elke band een nieuwe signatuur gaan toekennen.²⁹² En vermoedelijk is dit niet de eerste keer geweest dat het signatuursysteem veranderde. Uit de opschriften van overgeleverde codices van de kartuis van Utrecht blijkt namelijk dat al in de vijftiende eeuw een bestaande nummering niet meer voldoende ruimte bood.²⁹³ Nadat Peeters, voor zover bekend voor de laatste keer in de geschiedenis van de bibliotheek, een nieuwe nummering had toegepast, is hij zich gaan zetten aan de nauwkeurige optekening van elke titel.

Bij het nummeren heeft Peeters zichzelf een aantal malen moeten corrigeren. Dit is te zien op de plaatsen waar hij nummers doorhaalde en er de juiste signatuur voor in de plaats stelde.²⁹⁴ Bij het toekennen van signaturen aan de bijbelcommentaren van Cornelius a Lapide heeft Peeters ofwel de delen achteraf in de juiste volgorde (van de bijbelboeken) willen plaatsen, ofwel is er verwarring opgetreden tussen doubletten: Bethlehem bezat de reeks immers twee maal, de andere set stond ernaast. Hoe dan ook heeft de catalograaf de hele kwestie opgelost door in de linker kantlijn een strook met de juiste nummers te plakken.²⁹⁵ Vier keer gebruikt hij dezelfde signatuur abusievelijk twee maal na elkaar. In twee gevallen heeft hij dat zelf niet opgemerkt, in de andere twee gevallen wel – blijkens een opmerking na het laatste boek in de rubriek, respectievelijk het auteursnamenregister, dat de signatuur dubbel gebruikt is.²⁹⁶

²⁹⁰ *Infra*, n. 498.

²⁹¹ *Infra*, n. 476.

²⁹² *Infra*, par. VI.5.4.

²⁹³ Gumbert, *Kartäuser*, 286-287.

²⁹⁴ C 15-16, I 38-45, Hs. B 2-5.

²⁹⁵ B 29-30, 42-49.

²⁹⁶ M 1355, S 16, Q 5 (9), na Q 96 (68): "n. 9 bis ponitur libri 69" en G 250 (229), na auteursnamenregister: "N. Bene 229 bis ponitur"; het aantal boeken blijft hier hetzelfde omdat "118 vacat" (*ibid.*); bij deze laatste signatuur (G 126) noteert Peeters "e multis annis desideratur";

Het was waarschijnlijk om dergelijke vergissingen te voorkomen dat Peeters op diverse plaatsen waar van toepassing in de kantlijn nog eens expliciteerde dat het om meer dan één exemplaar ging dan wel hoeveel banden er in totaal met de titel gemoeid waren.²⁹⁷ Aan het einde van rubriek M, waar na elkaar zes maal titels in grote(re) aantallen exemplaren – vijftien, vier, zestien, drie, zeven en 64 – voorkomen, heeft de catalograaf zichzelf overbodig werk bespaard door de signaturen als reeks te benoemen dan wel het aantal exemplaren aan te geven.²⁹⁸

Peeters heeft in het nummeren nauwelijks vergissingen gemaakt: er zijn slechts een goede tien gevallen herkenbaar. Ook heeft hij nauwelijks titels overgeslagen door ze niet te registreren. Op ruim twintig plaatsen blijkt een beschrijving achteraf ingevoegd te zijn, op een tegenover liggende lege bladzijde. Een aantal malen staan ze geschreven op het blad zelf, een aantal malen op een op dat blad geplakte strook.²⁹⁹ Overigens is niet te achterhalen waarom hij, of waarom hij hier, deze stroken gebruikte. Het gaat bij deze invoegingen hoogstwaarschijnlijk niet om overgeslagen banden, maar om overgeslagen titels in een convoluut.³⁰⁰ Peeters – of een ander, maar de invoegingen zijn in ieder geval steeds in zijn hand genoteerd –, heeft later de omissie geconstateerd en die in zijn streven naar volledigheid alsnog hersteld.

Auteurs

Voor auteurs was vermelding van hun functies een manier om zich te profileren, aan het publiek bekend te maken. Vlaamse historische romanciers uit de negentiende eeuw vermeldde op de titelpagina hun maatschappelijke activiteiten, om zich daarmee feitelijk te verontschuldigen voor de kwalijke reuk waarin de katholieke kerk het romangenre vond staan of om zich te conformeren aan de kopers of lezers

iets soortgelijks bij B 238 (“vacat”, signatuur (211) wordt wel gebruikt, maar de daaropvolgende (B 239 (212)) niet).

²⁹⁷ Bijv. a 7-8 (“in duplo”), B 86-87 (“in duplo”), of F 46-48 (“in 3plo”), resp. G 36-37 (“vol. 2 universim”), I 47-48 (“universim vol. 2”), of M 97-100 (“universim vol. 4”).

²⁹⁸ M 1446 (1167)-1460 (1181): “1167 ad 1181 inclusive” bij 1446, 1464 (1185)-1467 (1188): “1185 ad 1188 inclusive” bij 1464, 1471-1486: “vigesies octo” bij 1471 (hoewel maar zestien signaturen worden samengenomen), 1487-1489: “ter” bij 1487, 1490-1496: “septies” bij 1490, en 1498-1561: “sunt 64 simul ergo” bij 1498.

²⁹⁹ Bijv. A 34, a 15, B 122, F 52, H 69, Hs. K 4.

³⁰⁰ Bijv. B 128 (“in quo” voor de tweede, op de tegenover liggende lege bladzijde genoteerde, titel), G 319 (een inhoudelijk verband tussen twee verhandelingen over het priesterexamen, waarvan één genoteerd op de tegenover liggende lege bladzijde), of I 138 (twee woordenboeken Frans-Nederlands, waarvan één genoteerd op de tegenover liggende lege bladzijde).

die vooral uit de middenklasse en de kleine burgerij afkomstig waren.³⁰¹ Het tegenovergestelde kwam ook voor: auteurs die zich om welke reden dan ook bescheiden wilden opstellen. In 1675 liet de apostolisch vicaris Joannes van Neercassel de uitgever van de Nederlandse vertaling van zijn traktaat over de Maria- en heiligenverering, Frans van Hoogstraten, verzoeken om de voorgenomen titulatuur ‘doorluchtige en hoogwaardige heer’ te vervangen door het eenvoudigere ‘Joannes, bisschop van Castorië’.³⁰²

Voor Peeters was het verschijnsel waarbij auteurs hun identiteit bekend maakten door biografische informatie te verstrekken, een welkom gegeven. Soms noteert hij van een auteur dat zowel de naam als de ‘titel’ ontbreken.³⁰³ Hij zal dat spijtig gevonden hebben. Die informatie maakte het hem immers mogelijk een titel zo specifiek mogelijk te beschrijven. Vanzelfsprekend waren de bijbels een uitzondering. Peeters maakte in die rubriek ook geen ruimte vrij voor een auteurskolom; waar er in de titel sprake is van tekstbezorgers, worden die ook in de titelkolom vermeld.³⁰⁴ Op slechts één andere plaats vermeldt de catalograaf de auteursnaam in de titel, de beruchtheid van het geval doet gissen naar een niet-toevallige reden voor deze uitzondering. Het gaat hier namelijk om de *Lettres provinciales* van Pascal.³⁰⁵

In beginsel nam Peeters de auteursomschrijving letterlijk over van de titelpagina. Wel zette hij consequent elke verbuiging (nominatief, accusatief (“per”) of ablatief (“a”) om in een genitief. Hiermee kon hij volstaan; in een enkel geval, van een anthologie, was de auteursaanduiding op een andere manier geconstrueerd, een constructie die Peeters dan zo goed als letterlijk overnam.³⁰⁶

Het maakte geen verschil of er veel of weinig informatie werd gegeven. Een heel korte toelichting als die bij Franciscus Polygranus (“franciscani”) of Aubertus Miraeus (“Bruxellensis”), werd even letterlijk overgenomen als wijdlopige *epitheta* zoals bij Manuel Rodriguez (“Lusitani s. th. lectoris provinciae S. Jacobi regularis observantiae d.d. Francisci diffinitoris”) of Joannes de Cartagena (“Hispani ord. minor. de observantia s. th. lect. generalis Romae de mandato smi. in reg. conventu S. Petri in Monte Aureo”).³⁰⁷ Verschaft de titelpagina geen informatie, dan doet de

³⁰¹ Bemong, ‘Afficheren’, m.n. 32-36.

³⁰² Thissen, *Van Hoogstraten*, 212.

³⁰³ M 189.

³⁰⁴ Bijv. A 18, 51, 55.

³⁰⁵ *Libri prohibiti*, 36.

³⁰⁶ M 795: “ex 4 Soc. Jesu patribus (...) excerpti”.

³⁰⁷ Resp. I 326, K 188, G 13 en I 170; andere voorbeelden: “Bamelrodi” bij Erycius Puteanus (K 72) of “Giffhornensis p.l.” bij Henricus Decimator (T 52); resp.: “Formosini quondam collegae

catalogus dat ook niet.³⁰⁸ Acribie kan Peeters dan ook niet ontzegd worden.³⁰⁹ Pseudoniemen werden evengoed overgenomen als de vermelding van een *auctor incertus*.³¹⁰ Al was Peeters ook weer niet zo consequent dat hij niet deze vermelding soms niet letterlijk overnam, maar haar invulde als de titelpagina geen enkele auteursnaam noemde, of elders in soortgelijke gevallen het auteursveld wel leeg liet, of in een marginale aantekening het ontbreken van een auteursnaam vermeldde.³¹¹

Het ging Peeters er dus niet om informatie te verschaffen over de auteur, maar om de juiste identificatie en registratie van het boek. Dit blijkt ook daar waar die informatie strikt genomen niet (meer) juist is, zoals in het geval van Petrus Wadding die “nunc”, voor Peeters letterlijk ergens tussen 1740 en 1742, hoogleraar te Praag zou zijn, de jezuïet was in 1644 echter al overleden.³¹² Een andere aanwijzing hiervoor is het gegeven dat de catalograaf biografische informatie over dezelfde auteur van titelpagina’s van verschillende werken letterlijk overneemt als die titelpagina’s hier onderling in verschillen, zoals bij Martinus Becanus (“Soctis. Jesu theologi” en “s. theologiae d. et profess. ordinary”) of Joannes Bona (“s.r.e. cardin.” en “congregationis reformatae S. Bernardi ordinis cisterciensis abbatis, (postea titulo S. Bernardi ad Thermas s.r.e. cardinali)”).³¹³

Slechts een aantal vrijheden veroorlooft Peeters zich. Zo geeft hij hier en daar een eigen interpretatie door het uitschrijven van afkortingen.³¹⁴

Divi Aemiliani Salmanticae, pro sacerdotibus et graduatis, deinde canonici doctoralis ecclesiae Asturicensis, et post canonici poenitentiary Vallisoletanae ecclesiae, et in eius tribunali Sanctae Inquisitionis (fiscali electi) jam inquisitoris locati, et ibidem a rege Philippo 4 judicis bonarum confiscatarum dictae Inquisitionis etiam intulati, demum fiscalis electi pro Supremo Concilio Sanctae et Generalis Inquisitionis nunc eiusdem conciliary” bij Nicolaus Rodriguez (H 16) en “Hispani, Castrensis ordinis apostoli D. Jacobi equitis, Tordesalensisque dynasta, Hispalensis decursoris, olim in Ursaonensi maj. collegio et academia Immaculatae Conceptionis B. Virginis consecratis collegae et rectoris, ac sacrorum canonum professoris, postea Hispalis et Granatae regy summarum litium et causarum vindicis deinde apud Belgas et Burgundos armatae castrorum justitiae praesidis annonaeque militum praefecti et in supremo admiralitatis senatu consiliary regy” bij Michael de Luna et Arellano (M 45).

³⁰⁸ Bijv. E 11, F 24, 96, G 179, H 67, K 132, M 1041.

³⁰⁹ Bijv. het merkwaardige “Alfonsi alias Alphonsi de Castro” (F 22, de titelpagina geeft “Alfonsi”).

³¹⁰ Pseudoniemen: “T.L. auct.” (G 181, Joannes Opstraet (Tans, *Lexicon*, 209)), “R.R.C.S.I.A.” (Q 79, jezuïetencollege te Antwerpen (zie ald. F10r, Peeters maakt hier geen gebruik van peritekstuele informatie, zoals hij elders wel doet (*infra*))); *auctor incertus*: E 130-131 (“incerti”), I 348 (“auctoris incogniti”) en K 2 (“incerti auctoris”).

³¹¹ Bijv. B 1, T 19; resp. bijv. M 189 (marginale aantekening): “auctoris cuius nomen et titulus deest”.

³¹² E 156; Grausem, ‘Wadding’.

³¹³ Resp. F 67 en 73 en M 768 en 773.

³¹⁴ “M. id est Marci Antony Flaminij” (B 268).

Veel vaker echter, niet verwonderlijk, kort hij zelf af.³¹⁵ De meeste af- en verkortingen past Peeters toe op de aanduiding van een orde, die van de jezuïeten komt het vaakste voor, omdat dat gezelschap onder de auteurs ook het best vertegenwoordigd is.³¹⁶ In een enkel geval laat Peeters een uitgebreide omschrijving weg achter “etc.”³¹⁷ Soms ook wordt alleen de naam van de auteur gegeven, en laat Peeters de overige informatie voor wat die is, zonder zelfs een “etc.”³¹⁸ Hier en daar is deze weglating ook het gevolg van een kennelijke slordigheid, waar althans één woord niet is overgenomen.³¹⁹ Mogelijk heeft Peeters bij de kartuizerauteurs zelf het bescheidenheidscriterium toegepast. Waar zij op de titelpagina voorkomen, wordt in de regel weinig tot niets over hen vermeld; waar dat wel gebeurt, heeft Peeters zelf de informatie ingekort.³²⁰

Slechts bij uitzondering voegt de catalograaf zelf iets toe aan de op de titelpagina geboden informatie. Bij een verzameling van canons van heiligen, apostelen, concilies en vaders geeft hij van de laatsten de namenlijst zoals hij die uit de inhoudsopgave samenstelde.³²¹ Bij de *Opera* van Fulgentius (Bazel 1566) tekent Peeters aan dat deze bisschop was, terwijl de titelpagina dit niet vermeldt.³²² Hij kan het achterhaald hebben uit de opdracht van de drukker aan de geestelijken van de stad Bazel die

³¹⁵ Bijv. “Ioannis Wiggers Diestensis s. th. doct. ac professoris regii in scholis publicis academiae Lovaniensis” wordt “Joannis Wiggers s. th. d. ac profess. regy in scholis publicis academiae Lovaniensis” (E 111).

³¹⁶ “Societas Iesu” wordt “s.j.” (K 227) of “Soctis. Iesu” (K 368), “e Societate” wordt “e Socte.” (M 742, S 3).

³¹⁷ Bijv. “per P.M. Io. Baptistam de Lezana Hispanum, Matritensem, socium generalem carmelitarum, & S. Congreg. Indicis consultorem, ac in Sapientia Romana publicum lectorem” wordt “Jo. Baptistae de Lezana Hispani Matritensis socy generalis carmelitarum etc.” (G 47) of “r.p. Petro Marchant totius ordinis S. Francisci diffinitore, & super provincias Germaniae, Belgij, ac Britannicas commissario generali, s. theologiae lectore emerito” wordt “Petri Marchanty totius ordinis S. Francisci diffinitoris etc.” (G 73).

³¹⁸ Bijv. E 55 (“Ratisbonensis episcopi, ordinis praedicatorum” weggelaten na Albertus Magnus), G 300 (“Siculo Caltanisettensi theologo Societatis Iesu” weggelaten na Thomas Tamburini) of I 108 (“Congregationis Oratorii in alma urbe presbytero” weggelaten na Josephus Mansi). Bij G 191 valt een deel van de informatie weg: “s. theologiae lector[is]”, terwijl “ecclesiae S. Michaelis Antverpiae ord. praemonstr. canonic[i] wel vermeld wordt.

³¹⁹ Bijv. M 34 (“quidam” weggelaten in “D. Joannis Rusbrochy summi atque sanctiss. viri, quem insignis quidam theologus alterum Dionysium Areopagitam appellat”) of M 1416 (“olim” weggelaten in “p.f. Pauli a S. Magdalena angli ordinis seraphici ff. minorum, collegii D. Bonaventurae Anglo-Duacensium olim guardiani, ac Londini an. 1643 17 aprilis martyrio coronati”).

³²⁰ Bijv. M 1082 (“doctoris extatici” weggelaten na Dionysius de Kartuizer) of M 1231 (“prioris carthusiae S. Trinitatis, prope Brunam, in Moravia” weggelaten na Renatus Hensaeus), daarentegen wel M 1232 (“cartusiae Scalae Dei in Hispanys prioris deinde episcopi Urgelensis” na Andreas Capella).

³²¹ D 11.

³²² C 112.

de auteur “concionator, praedicatorque Verbi Dei, episcopus in Africa” noemt.³²³ Bij de *Conciones adventuales* van de karmeliet Leo a Sancto Laurentio wordt vermeld dat de auteur definitior is, hetgeen de titelpagina niet bevestigt; wel doet dat de titelpagina van de *Conciones quadragesimales* van dezelfde auteur, die één signatuur verderop staat. Daar echter noemt de catalogus enkel de naam van de auteur.³²⁴ Hier “verzamelt” Peeters dus de informatie van de titelpagina’s van een reeks boeken van dezelfde auteur onder de eerste vernoeming.³²⁵ Bij een druk van de *Divini amoris pharetra* van de fameuze kartuizer Joannes Justus Lanspergius noteert Peeters ook de tweede voornaam, terwijl de titelpagina die niet vermeldt.³²⁶ Ook elders in het werk is die niet te vinden. Peeters zal zeker de naam van zijn canonieke ordegenoot gekend hebben, en uit zijn geheugen de naam hebben aangevuld.

Toevoegingen hadden een sterkere interpretatieve ingreep tot gevolg dan veranderingen in de exacte woordvolgorde. In de regel gaat het hier om aanpassingen die nodig zijn om de auteursnaam af te zonderen uit de titelpaginatekst en die ook als zelfstandige eenheid leesbaar te maken. Zo wordt van de schrijver Daniël a Virgine Maria gezegd dat hij “ord. carmel.” is, terwijl de titelpagina “eiusdem ordinis” (namelijk van de ord[o] B.mae V. Mariae de Monte Carmelo, waarvan de geschiedenis het onderwerp van het boek vormt) aangeeft.³²⁷ Een variant hierop is de wijziging van “Alberti doctoris Magni” in “Alberti Magni doctoris”: deze wijziging beantwoordt aan Peeters’ systematiek om de auteursnaam vooraf te laten gaan aan de *epitheta* (Albertus is namelijk doctor “ex ordine praedicatorum episcop[us] Ratisponensis”).³²⁸

Omwille van dezelfde uniformiteit vertaalt Peeters van alle niet-Latijnse titels de auteursnaam naar het Latijn. Ook hier ging systematiek vóór het principe van de letterlijke navolging van de titelpaginatekst. Zo wordt “door eenen religieus van d’oorden van Sint Francois gheenaemt minder-broederen capucynen” “auctoris anonymi ord. S. Francisci min.

³²³ Ald. a3r

³²⁴ I 117-118.

³²⁵ Iets soortgelijks bij E 10-14 (Guilielmus Herincx, *Summa theologiae scholasticae et moralis* (4 dln.; Antwerpen 1660-1663) waar Peeters de auteursinformatie van het vierde deel aanhoudt en die bij het eerste deel plaatst: (IV: “ordinis fratrum minorum in academia Lovaniensis s. theologiae lectore iubilato”; I: “totius ordinis S. Francisci definitore generali, provinciae Germaniae Inferioris ex-provinciali, ac. s. theol. lectore iubilato”; catalogus, bij I: “ord. ff. minorum in academia Lovaniensi s. theol. lectoris jubilati”).

³²⁶ M 604.

³²⁷ K 106.

³²⁸ M 450.

capucinatorum”.³²⁹ Eigennamen worden eveneens consequent gelatiniseerd.³³⁰

Peeters neemt alleen daar de auteursomschrijving niet van de titelpagina over waar meerdere titels van dezelfde auteur onder elkaar staan en de teksten niet onderling afwijken. Veelal wordt dan de auteursnaam de eerste keer voluit geschreven en alle volgende keren verkort.³³¹ Soms ook wordt na de eerste keer volstaan met “eiusdem” (ook: “item eiusdem”), gevolgd door de verkorte auteursnaam.³³² Ook als de reeks wordt onderbroken door werken van andere auteurs, volstaat Peeters met de verkorte naam, zonder de *epitheta*.³³³

De delen van de titelbeschrijving die informatie verstrekken over andere bij de totstandkoming van de tekst betrokken personen dan de auteur, voegt Peeters bij de titel, net zoals dat onder de bijbels het geval is. Dit geldt bijvoorbeeld voor de vermelding van Theodorus Petreius als bezorger (“studio”) van de *Opera omnia* van Bruno in de Keulse editie van 1605 of van Heribert Rosweyde als bezorger (“opera et studio”) van Caesar Baronius’ *Martyrologium Romanum* in de Antwerpse uitgave van 1613.³³⁴ Ook hier is Peeters echter niet steeds consequent: in een enkel geval plaatst hij de naam van de bezorger naast die van de auteur.³³⁵ Elders ook voegt hij de naam van de bezorger of een andere betrokkene toe in een marginale aantekening.³³⁶ In een vierde geval liet hij de naam van de bezorger helemaal weg, en in een vijfde plaatste hij de auteursnaam (Theresia van Avila) in de titel en die van de vertaler

³²⁹ M 444; ook wordt “von dem wohl-erw. p. Abraham à Sancta Clara deß Heil. Augustini Barfüßser-Ordens Priester dero kayserl. maj. eyfferigen und weit-berühmten Prediger und selbiger Zeit Provincialen anjetzt aber Provincial-Definitoren in Teutschland und Böhmen” “Abraham a Sancta Clara augustiniani discalceati concionatoris caesarei et p.t. provinciali p. Germaniam et Bohemiam” (I 177).

³³⁰ Pierre de Besse wordt “Petrus de Besse alias Bessaeus” (M 531), de voornaam van Jan Louys d’Arsey wordt “Joannes Ludovicus” (T 37).

³³¹ Bijv. D 31-34, I 145-156, M 641-653.

³³² Bijv. B 51-52, C 75-77, E 114-115, resp. B 119-120, G 79-81, I 61-62.

³³³ Bijv. F 125 en 127, K 51 en 111, M 450 en 452.

³³⁴ C 126, K 24.

³³⁵ Bijv. C 72 (“D. Hieronymi opera et studio Mariani Victory”), C 131 (“S. Cypriani per Desiderium Erasmus”), I 1 (“Jacobi Marchanty (...) studio et opera Michaelis Alix”). Bij M 1280 (anonieme jezuïet, *Praxis bonarum intentionum Christi fidelibus* (Keulen 1620)) heeft Peeters de informatie per abuis weggelaten (“latine nunc”).

³³⁶ Bijv. E 85 (Joannes Duns Scotus, *Quaestiones in 4 lib. Sentent.* (Keulen 1635)): “ex recognitione Hugonis Cavelli”, K 16-17 (Titus Livius, *Historiae* (Frankfurt 1588 en Frankfurt 1628)): opsomming van “varii” van wie “emendationes, observationes”, enz. opgenomen zijn, M 313 (Domitius Plautus, *De Jesu Christi passione commentarius eximius* (Keulen 1610)): “latinitate donatus per fr. Antonium Dulcken cartusianum”.

(Matthias Martinez) in de auteurskolom.³³⁷ Mogelijk is de mededeling (van de vertaler?) over de toeschrijving aan de karmelietes debet aan deze verwarring.³³⁸ Die verwarring laat Peeters onopgelost waar hij de lezer (of zichzelf?) vraagt om na te zien of de tekst van *De bono status religiosi* van Hieronymus Platus in de Antwerpse editie van 1604 niet feitelijk van de bezorgers is.³³⁹

In één geval, wederom merkwaardig om zijn uitzonderlijkheid, vermeldt Peeters de naam van een illustrator: die van de Antwerpenaar Adriaan Collaert die de prenten maakte in de *Triumphus Jesu Christi crucifixi* van Bartholomeus Ricci.³⁴⁰ Afbeeldingen waren voor de boekenbezittende kartuizers niet belangrijk, op slechts één andere plek wordt het voorkomen ervan vermeld in een aparte aantekening (dus niet als titeldeel, waar het als zodanig een functie heeft), maar daar – de emblematabundel *Positiones sacrae* van de jezuïet Ignatius Derkennis – worden weer niet de makers vermeld.³⁴¹

Daar waar de auteur onbekend leek te zijn, stelde Peeters wel pogingen in het werk om de naam alsnog te achterhalen. Deze pogingen zijn herkenbaar aan de woorden “non auctoris anonymi sed [...]” voor de auteursnaam. Eén maal schrijft hij dat ook met zoveel woorden: “auctoris anonymi seu cujus nomen reperire haud potui”.³⁴² Als de titelpagina, zijn uitgangspunt, niet spreekt van een auteur, zoekt Peeters in eerste instantie in de rest van het boek naar een antwoord. De opdracht aan Daniël Heinsius door Joannes de Laet voor in *De imperio Magni Mogolis sive India vera* – een deel uit de bekende Leidse Elzevier-Republieken – maakt duidelijk dat de laatste de auteur is.³⁴³ Een eenvoudige kwestie, zeker voor de kartuizer die Peeters is, is de toeschrijving aan Innocentius Le Masson van de *Introductio ad vitam interiorem et perfectam*; de opdracht, aan de

³³⁷ G 179 (weggelaten: “studio r.p. Adalrici Schwartz, ord. S. Benedicti, exempti monasterij Einsidliensis, congregationis Helvetica, professi”); M 848.

³³⁸ Ald. A2r; vgl. Andriessen, ‘Martinez’; soortgelijk ook in Hs. M 8: een *Tractatus de fructu eremi*, in de catalogus op naam gesteld van Jean Gerson, “editus a Nicolao cantore Bojacensis”, de auteur is evenwel de laatste: Nicolas de Clamanges, die in Parijs onder Gerson studeerde (Vansteenberghe, ‘Clamanges’, k. 597, 599).

³³⁹ M 312; vgl. Ruiz Jurado, ‘Piatti’, k. 1410.

³⁴⁰ K 197: “Adrianus Collaert figuras sculpsit”; Voet, *Golden Compasses*, II, 239. In *Liste 1785*, Bibliotheca prioratus in-4, I ook een gravureserie van Collaert; zie ook in-8, I.

³⁴¹ G 25: “cum fig.”; zie hiervoor Spica, ‘Derkennis’.

³⁴² H 65 (*Processus iudicii* (s.l., s.a., s.n.)).

³⁴³ K 584-585, ook K 614-615; vgl. Gruys, “Republieken”, 90, 91, 97.

broeders in de Spaanse, Duitse, Belgische en Nederlandse provincies, is ondertekend door “f. Innocentius, prior cartusiae”.³⁴⁴

Het “non (...) sed” kan in het “non” verwijzen naar de titelpagina, waar de auteursnaam niet staat, maar mogelijk ook naar de oude catalogus. Duidelijk heeft Peeters dan de gebruiker op het oog die die vorige catalogus nog gewend is. Een evident voorbeeld hiervan is de *Deffence de la verite de la foy catholique contre les erreurs de Calvin* (Parijs 1596) van Gilbert de Coyffier. De catalogaaf tekent aan “non Chrestien Henry”. Denkelijk was hier sprake van een eerdere, merkwaardige, verkeerde lezing: de titelpagina vermeldt immers de opdracht “au roy tres-chrestien Henry III”.³⁴⁵

In drie gevallen kan Peeters zowel bedoelen dat hij de oude catalogus corrigeert als dat hij de titelpagina volgens zijn eigen technisch-bibliografische uitgangspunten wil systematiseren en de verschillen wil aanduiden. Bij het *Repertorium* (Dillingen 1664) op de Decretalen-commentaar van Paul Laymann schrijft Peeters dat dit niet van Laymann is, maar van een anonieme jezuïet, zoals de titelpagina – maar de oude catalogus wellicht niet – ook vermeldt.³⁴⁶ Bij de zogeheten *Sermones Socci de sanctis* (Deventer, tegen 1477) en *de tempore* (Deventer 1480) vermeldt Peeters dat deze van een “Socci ord. cisterziensis” zijn, maar verduidelijkt hij in een aantekening: “non quia ita eius nomen sed ab eventu, vide initio libri *Serm. de tempore*”.³⁴⁷ Op de genoemde plaats – de *Sermones de tempore* stonden naast de *Sermones de sanctis* – staat: “Incipiunt pulcherrimi atque utilissimi sermones Socci de tempore per circulum anni compositi a quodam egregissimo sacre theologie professore ordinis cisterciensium conventus in Marienrayd prope Hildeshem”.³⁴⁸ Peeters heeft hier duidelijk moeite gedaan de voor de hand liggende auteursidentificatie te beproeven. Een waarschijnlijker geval van correctie

³⁴⁴ M 55, 59, 285. Soortgelijk zijn bijv. de toeschrijvingen van M 407 (Gertrud van Helfta, *Insinuationes divinae pietatis* (Keulen 1536)): de auteur wordt genoemd in de *prologus* (A1r), 499 (Hendrik Herp [“Henrici ord. minor. de observantia”], *Directorium aureum contemplativorum* (Keulen 1513)), *prologus*: “Porro auctor hujus libri dicitur fuisse frater Henricus Herp ordinis fratrum minorum de observantia quondam gardiani in Mechlinia” (vgl. Verschuere, ‘Inleiding’, 128), 1079 (Claude Seguenot [“presbyteri Oratory Jesu”], *Conduite d’oraison pour les ames qui n’y ont pas facilité* (Luik 1644)), de auteur blijkt uit de approbatie (a10v) van bisschop Achille de Harlay van Saint-Malo die hem als “pretre de l’Oratoire de Iesus” aanduidt, en 1332 (Gerardus van Zutphen, *Tractatus de spiritualibus ascensionibus* (Keulen s.a.)): “Incipit devotus tractatus dni. Gerardi Zutphaniae de spiritualibus ascensionibus”.

³⁴⁵ F 15.

³⁴⁶ G 90: *Commentariorum r.p. Pauli Laymanni Societatis Iesu repertorium* “facta ab alio ex eadem Societate”.

³⁴⁷ I 74.

³⁴⁸ I 73; Campbell, *Annales*, 436-437, nrs. 1539-1540; Canivez, ‘Conrad de Brundelsheim’, k. 1544-1545; overigens kennen de *Sermones de sanctis* ook deze aanduiding.

van de oude catalogus betreft de uitgave, uit 1629, van het vredesverdrag van Augsburg van 1555 met een commentaar van een aantal katholieke juristen contra de commentaar van een aantal schrijvers van de tegenpartij. Deze titel is, volgens Peeters, niet van een anonieme auteur – hoewel het om een verdragstekst gaat en hoewel de commentatoren niet genoemd worden –, maar “jureconsultorum quorundam catholicorum”.³⁴⁹

Peeters heeft de beschrijvingen in de oude catalogus goed nagekeken. Bij een uitgave van het *Decretum Gratiani* met de glossen van Bartholomeus Brixienensis (Venetië 1497) geeft hij expliciet aan dat hij de oude catalogus verbetert. Daar immers stond kennelijk genoteerd dat het hier ging om een editie van het *Liber sextus* met de verklaringen van Joannes Andreae. De vergissing van Peeters' voorganger is niet helemaal duidelijk: het meest waarschijnlijk is dat de incunabel verward werd met het exemplaar van de laatste titel dat Bethlehem ook in huis had.³⁵⁰

Hier en daar probeert Peeters langs andere weg dan het boek zelf de auteur te identificeren. Onder de handschriften doet hij dat in slechts één geval, hetgeen doet vermoeden dat ook hier van willekeur sprake was. Bij een codex met een *Speculum praelatorum*, *Speculum subditorum* en een *Speculum sacerdotum* wijst de catalogograaf deze titel toe aan Gerard van Schiedam, waarmee hij ingaat tegen het gezag van Petrus Sutor die het in diens *De vita cartusiana* op naam stelt van Jacob van Gruijtrode.³⁵¹ Twee maal vermeldt Peeters van een druk hoe hij de identiteit van een auteur achterhaald heeft anders dan uit het boek zelf. Bij de *Fasciculus temporum* van de op de titelpagina niet genoemde – het colofon zegt “devotus

³⁴⁹ K 115; de volledige titelpagina: *Pacis compositio inter principes et ordines imperii Romani catholicos atque Augustanae confessionis adhaerentes in comitiis Augustae anno MDLV edita quam jureconsulti quidam catholici ex publicis comitiorum actis et decretis, adversus complurium acatholicorum scriptorum commenta quaestionibus illustrarunt anno MDCXXIX*; Peeters laat in de titel “quam (...) catholici” en “adversus (...) MDCXXIX” weg. Een vermoedelijk soortgelijk geval van correctie ten opzichte van de oude catalogus is E 152 (an., *Cordiale quatuor novissimorum* ([Keulen] z.j.)): “Conradi Homborch non auctoris sed impressoris”.

³⁵⁰ H 2 (“non *Liber sextus Decretalium sive Clementinum cum explicatione marginali* Joan. Andreae Bononiensis ut in antique catalogo habebatur”); vgl. H 5; zie: Van de Wiel, *Geschiedenis*, 147, 155, 158.

³⁵¹ Hs. M 7; Sutor, *De vita cartusiana*, 599; deze noemt ald. de “quintuplex speculum”, met behalve de genoemde *Specula* ook een *Speculum secularium hominum* en een *Speculum senectutis sive senum*, het ontbreken waarvan in het Roermondse verzamelhandschrift Peeters niet opmerkt. Mogelijk is Peeters de *passus* over Gruijtrode opgevallen omdat die direct na die over Dionysius de Kartuizer volgt. Overigens is de toeschrijving van deze *specula* aan de juiste auteur uitermate ingewikkeld, ook al in de tijd vlak na het ontstaan ervan (Emery, *Bibliotheca manuscripta*, 445-459). Soortgelijk is de toelichting bij enige excerpten uit de *Stimulus amoris* (van Jacobus van Milaan): “quem compilavit fr. Henricus de Balma ord. fr. minorum quem dicunt aliqui frem. fuisse S. Bonaventurae ord. minorum” (vgl. D’Alençon, ‘Henri de Beaume’).

quidam cartusiensis autor” – Werner Rolevinck (Keulen 1476) verwijst Peeters met paginanummer naar Theodorus Petreius’ *Bibliotheca cartusiana* en naar Arnold Bostius’ *De viris illustribus cartusiensis ordinis*, die op de aangehaalde plaatsen inderdaad beiden de *Fasciculus* onder Rolevincks werken noemen.³⁵² Elders zet Peeters het oude misverstand recht omtrent het auteurschap van *De imitatione Christi*: hij schrijft “Joannis Gersonis sed est Thomae a Kempis”, waarvoor hij verwijst naar Valerius Andreas’ *Bibliotheca belgica*.³⁵³ En het pseudoniem Dacryanus van Ludovicus Blosius zet hij recht bij diens *Speculum monachorum*.³⁵⁴

Lanspergius beval de lectuur van de Windesheimer uitdrukkelijk aan, Surius droeg zijn Suso-editie aan de benedictijn op.³⁵⁵ Opnieuw blijkt hier een bijzondere aandacht voor kartuizerauteurs en hun literaire omgeving. De eerste van die kartuizerauteurs is natuurlijk Bruno zelf. Bethlehem bezat de Parijse uitgave van diens *Opera omnia* uit 1524 en die van Keulen uit 1615, de laatste bezorgd door Theodorus Petreius.³⁵⁶ Twaalf jaar voor de Petreius-editie was het eerste deel van het *Apparatus sacer* van Antonio Possevino verschenen. Daarin beweerde de jezuïet, zo laat de Bethlehem-catalogus weten, dat in de Venetiaanse kartuis, bij de monnik Paulus Rogerius, nog een handschrift van Bruno onder de titel *De laudibus vitae solitariae* berustte. Peeters gebruikt als bron dezelfde Petreius die in zijn *Bibliotheca cartusiana* uit 1609, onder verwijzing naar Possevino, al had gepreludeerd op de uitgave van deze tekst, onder het voorbehoud dat hij die zou kunnen terugvinden. Deze passage bij Petreius citeert Peeters letterlijk, waaraan hij nog toevoegt de – op zich overbodige, want alleen Possevino herhalende – mededeling van Gerardus Surrianus, pseudoniem van de kartuizer Gerardus Eligius, in diens *Vita Brunonis* van 1639 over het bewuste Venetiaanse manuscript.³⁵⁷ Peeters had zowel Petreius als

³⁵² L 3; Petreius, *Bibliotheca cartusiana*, 296; Bostius, *De viris illustribus cartusianis*, 58.

³⁵³ M 2038; Andreas, *Bibliotheca belgica*, 837: (*De imitatione Christi*) “vero nostrum [Thomas a Kempis] esse hujus libelli auctorem, non vero aut Ioan. Gersonem (...) satis evincit Herib. Rosweyde”.

³⁵⁴ M 288.

³⁵⁵ Chaix, *Réforme et contre-réforme*, 69, 274; ook Id., ‘Lansperge’.

³⁵⁶ C 125-126.

³⁵⁷ Bij C 126: “extat m.s. liber inquit Possevinus *De laudibus vitae solitariae* apud Paulum Rogerium cartusiensem cartusiae Venetae ita G. Surrianus belga annot. 26 ad *Vitam S.P.N. Brunonis* q. 31 pagina mihi 250. “Quo utinam poteri licet”, optet Petreius in *Bibl. cart.* verba Bruno, ut “nimirum simul cum caeteris Divi Brunonis operibus, iam iam per nos de superiore voluntate revidendis recudendis praelo committatur.”; Petreius, *Bibliotheca cartusiana*, 33; Surrianus, *Vita Brunonis*, 250 (“extat & m.s. liber eius de *Laudibus vitae solitariae* apud Paulum Rogerium cartusiensem cartusiae Venetae”); Fruytier, ‘Eloy’; zie ook Autore, ‘Chartreux’, k. 2278, 2279 en Hendrickx, ‘Dorlandus’, 311, n. 85.

Surrianus bij de hand, en wilde kennelijk de lezer ervan op de hoogte stellen dat Bruno's *Opera omnia* mogelijk niet compleet waren.³⁵⁸

Anderzijds blijkt echter ook dat de catalograaf niet steeds even goed op de hoogte was van dit kartuizer-eigene. Het *Destructorium vitiorum* kent hij, waarschijnlijk het colofon volgend, toe aan een Faber Lignarius, terwijl het al sinds Joannes Trithemius' *De scriptoribus ecclesiasticis* uit 1494 onder de werken van Bethlehems Bartholomeus van Maastricht werd gerekend.³⁵⁹ Een nog merkwaardiger voorbeeld hiervan is een handschrift met kapittelpreken aan zijn Roermondse kloosterbroeders van Dionysius de Kartuizer. Peeters ordent het niet onder diens werk, maar onder de "alia manuscripta". Dit terwijl er – weliswaar niet op één van de eerste pagina's – staat "scriptus per venerabilem patrem fratrem Dionysium", en even verderop "ab eodem Dynisio carth.", "compilatum per fratrem Dionysium" en "fratrem p. Dyii carth."³⁶⁰ Dat Peeters in de catalogus niet vermeldde dat de Nederlandse vertaling van preken van Judocus Clichtoveus uit de pen van Roermondse kartuizers was voortgekomen, zal eerder aan bescheidenheid dan aan onachtzaamheid gelegen hebben: hun bijdrage stond expliciet op de titelpagina vermeld.³⁶¹

Humanisten-geleerden als Conrad Gesner voegden in hun bibliografieën auteursbiografieën toe, met als doel de omstandigheden en de waarde van het werk te verduidelijken. Hun informatie namen zij ook niet per se uit de boeken zelf over, maar eerder uit teksten uit de 'de scriptoribus illustribus'-traditie'.³⁶² Ook in kartuizercatalogi kwam dit voor, althans in de 'voorbeeldloze' van Erfurt, opgesteld door Jacobus Volradi.³⁶³ Hier en

³⁵⁸ M 456, 469.

³⁵⁹ M 5; Meijknecht, *Bartholomeus van Maastricht*, 63 (bij Trithemius heet het *Summa vitiorum*); Peeters schrijft, naar de titelpagina, *Summa quae destructorium vitiorum appellatur* en dateert het op 1429. Een zestiende-eeuwse hand op een schutblad in het exemplaar Bayerische Staatsbibliothek Inc.c.a. 3287 geeft "auctor huius *Summae* est Bartholomeus ordinis carthusiensis prior domus Bethleem Ruremunda oppida Gelrie, obiit anno 1446", net als een aantekening in een druk (Straatsburg 1483) van de *Vita Christi* van Ludolf van Saksen uit het bezit van de kartuis van Letanovce (nu in Slowakije): "Bartholomeus ordinis carthusien. prior domus Bethleem in Ruremunda nacione teutonicus adidit librum *Exercitium* [onleesbaar], *Summa viciorum*, *De abstinencia carniū* et multa alia opuscula, obiit ano 1446" (Gajdoš, 'Book production', 209, nr. 23); vgl. Autore, 'Chartreux', k. 2312.

³⁶⁰ Hs. M 11; Emery, *Bibliotheca manuscripta*, 150-151, nr. NE 114, 166; eerder bij Id., 'Prologue and queries', 139-140; vgl. *supra*, par. III.2, n. 210 en *infra*, n. 376.

³⁶¹ I 241; *supra*, par. III.2; de monniken van de Grande Chartreuse vermeldten in hun exemplaar expliciet "Liber carthusianorum in c. Ruremundana" (Scholtens, 'Kartuizerconvent vóór de 16de eeuw', 221), de vraag is natuurlijk of dit ook als een vermelding van een schenking dan wel als een ex-libris (van Bethleem) gelezen kan worden.

³⁶² Zedelmaier, *Bibliotheca universalis*, 25-28, 40-41.

³⁶³ Niederkorn-Brück, 'Lektüre und Wissenschaftspflege', 6-7.

in de Roermondse catalogus van tweeëneenhalve eeuw later zijn de inlichtingen sterk ongelijkmatig verdeeld over de auteurs. Peeters was het om de juiste identificatie van het boek te doen. Bij zijn speurwerk vond hij her en der inlichtingen die hij eigenlijk niet gezocht had, maar wel de moeite waard vond om door de titelbeschrijvingen te strooien. Hij verraaft hier en daar dat hij zijn bibliografische speurwerk niet onvermeld wil laten, ook als dat op toeval gebaseerde vondsten betreft. Dat hij van abbé Claude Fleury – de auteur van de grote *Histoire ecclésiastique* – zegt dat dit niet dezelfde is als diens naamgenoot de kardinaal Hercule-André Fleury, kan ingegeven zijn door de actualiteit. De laatste, minister van Lodewijk XV, spande zich juist in 1740-1741 – toen Peeters aan zijn werk bezig was –, bij het pauselijk hof in tegen een verbod op de *Histoire* dat om de vermeende gallicaanse tendenzen ervan op handen was.³⁶⁴ Van de mogelijke, foutieve toeschrijving op basis van in het boek zelf aangetroffen informatie als die van de *Chronologia* achter het derde deel van Jean Chapeauville's *Auctores praecipui qui gesta pontificum Leodiensium scripserunt* aan Aegidius Bouchier, zullen niet veel raadplegers last hebben gehad.³⁶⁵ Zuivere willekeur lijkt de catalogograaf ertoe gebracht te hebben in een aantal gevallen wat summiere biografische informatie toe te voegen die hij her en der aangetroffen had, of in auteursnamenindices voor een klein aantal auteurs te verwijzen naar bio-bibliografische naslagwerken, zonder dat dit te maken had met een toeschrijving.³⁶⁶ Geheel toevallig lijkt zelfs de plaats waar Peeters tussen de

³⁶⁴ L 60; Gorce, 'Orsi', k. 1617-1618.

³⁶⁵ L 51; Chapeauville schrijft in de inleiding op de *Chronologia* (T1r), een tijdstafel, dat de lezer verwacht zou hebben dat deze, net als de eerste twee delen, van Bouchier zou zijn. Omdat deze echter tot andere taken geroepen was, had Chapeauville het van hem overgenomen. Merkwaardig genoeg vermeldt Peeters niet de *Chronologia* bij de eerste twee delen van Chapeauville, terwijl die daar wel, en in het derde deel niet, op de titelpagina genoemd wordt.

³⁶⁶ B 144 (Euthymius Zigabonus, *In omnes psalmos commentaria* (Parijs 1547)): "vixit anno 1118 juxta calculum Bellarmini" (ontleend aan Robertus Bellarminus, *De scriptoribus ecclesiasticis*, i.v. Euthymius), K 455 (Cornelius Nepos, *Opera* (Amsterdam 1683)): "quis qualisque fuerit scribunt [Joannes] Savaro, et Gerardus Vossius initio libri pag. 3 et 7", K, nawerk, i.v. Cornelius Grasius (K 307-310: Zacharias Lippeloo, *Vitae sanctorum recognitae et locupletatae per Cornelium Grasium cartusiae Coloniensis professum*): "Valerius Andreas Desselius pag. 151", Joannes Caesarius (één van de dichters in K 219 (Hermannus Kirchner, *Superioris aevi imperatorum, regum, electorum, ducum, ac principum, heroium curricula orationibus ac elegis clarissimorum virorum comprehensa*): "Valerius pag. 473", Joannes de Laet: "Valerius pag. 522"; M 327 (Luis de Puente, *Dux spiritualis* (Keulen 1613)): "quis qualisque vide n. 256 [M 321] initio" (het betreft Id., *Meditationes de praecipuis fidei mysterijs* (Keulen 1611), ald. 6-7 een biografische notitie over De Puente uit Pedro de Ribadeneira's *Catalogus scriptorum Societatis Iesu*, 579 (Joannes Cassianus, *De institutis coenobiarum origine* (Lyon 1516)): "quis qualisque fuerit in fronte libri", 1072 (Joannes Belet, *Rationale divinorum officiorum* (Antwerpen 1559)): "vide Joem. Tritthemius" (ald. B3v: "vita Ioannis Belet ex Ioanne Tritthemio"); Q, nawerk, i.v. Carolus Malapertus: "Valerius Andreas Desselius pag. 124", en Cornelius Gisbertus Plempius:

bijna 100 onder elkaar beschreven titels van Hiëremias Drexel vermeldt, zonder bron, dat deze jezuïet uit Augsburg kwam en op 19 april 1639 op 57-jarige leeftijd stierf.³⁶⁷

Ook daar waar een auteur wel genoemd wordt op de titelpagina of elders in het boek, stelt Peeters zo nu en dan een min of meer uitgebreid onderzoek in naar de toeschrijving. Zo vond hij bij Bellarminus een discussie over de vraag of Bonaventura nu wel of niet de *Speculum disciplinae novitiorum* had geschreven.³⁶⁸ Bij vijf teksten in Bonaventura's *Opuscula* plaatst hij met, onnauwkeurige, bronvermelding een noot waarin mogelijke andere auteurschappen (Hieronymus, Alanus ab Insulis, Thomas van Aquino, Henricus de Balma, Aegidius van Rome en Albertus Magnus) aan de orde komen, zoals die geopperd worden door Joannes Trithemius en Jean Gerson.³⁶⁹ De grote franciscaan is wel de jongste schrijver voor wiens primaire bibliografie Peeters de bevindingen van geleerden naslaat. De andere keren gaat het steeds om de vaders uit de eerste eeuwen. Bij een aantal teksten van Cyprianus neemt Peeters in de catalogus Erasmus' annotaties met betrekking tot het auteurschap op.³⁷⁰ Vanzelfsprekend gold in deze zaken voor Peeters ook het decreet *De recipiendis et non recipiendis libris* – op naam van paus Gelasius I, maar later een *falsum* gebleken – als autoriteit. Op basis hiervan, maar bij monde van onder anderen Bellarminus, wordt de echtheid van het werk van Lactantius in twijfel getrokken.³⁷¹

Voor de echtheid van de psalmencommentaar van Hieronymus wendt de catalogograaf zich tot de bezoeker van de bibliotheek zelf: hij moge de toeschrijving onderzoeken ("inquirere si velis"), en wende zich daarvoor tot de opmerkingen van wederom Bellarminus, van Erasmus, en van de uitgever, Bruno Amerbach.³⁷² Het werk van Hieronymus interesseerde Peeters blijkbaar in het bijzonder, in ieder geval verdiepte hij zich speciaal

"Valerius Andreas Desselius pag. 149"; ook onder de handschriften: Hs. G 5 (Raymundus de Pennafort, *Summa egregia*): verwijzing naar Bellarminus, *De scriptoribus ecclesiasticis*, 321 en M 3 (Jacobus de Therano, *Consolatio peccatorum*): "vixit auctor 1390".

³⁶⁷ M 914.

³⁶⁸ M 656; Bellarminus, *De scriptoribus ecclesiasticis*, 340; Peeters wijst ook de rubriek aan waar deze bio-bibliografie te vinden is (L [90-91]).

³⁶⁹ C 103; ook bij Thissen, 'Boek, cel en wereld', 125.

³⁷⁰ C 131; bijv. ald. a6v-a7r.

³⁷¹ C 154 ("n.b. Gelasius censuit hos libros Lactanty apocryphos, quod nonnullis erroribus responsi permitentem tamen"), 163 ("haec teste Bellarmino [*De scriptoribus ecclesiasticis*, 89-90: "ita erroribus variis sic deformata sunt, ut non sine causa Gelasius papa in concilio Romano apocrypha censeri voluerit"] et alys a Gelasio papa in concilio Romano inter apocryphos scripta recensita sunt ob varios errores quod Antonius Raudensis [de bezorger van Lactantius' *Opera*] theologus collegit, notavitque"; Godet, 'Gelase Ier', k. 1179.

³⁷² C 69 (marginale aantekening: "quadruplex psalterium hebraeum, graecum et latinum incerti auctoris"); Bellarminus, *De scriptoribus ecclesiasticis*, 137-141.

in de overlevering van diens teksten. Het is bij de Bazelse uitgave van het werk van de belijder en kerkleraar dat de catalograaf opmerkingen plaatst die zeldzaam in hun soort zijn omdat ze verslag doen van zijn onderzoek, waarin hij zelfs in de ik-vorm spreekt. Bij de commentaar op de boeken Koningen en Kronieken merkt hij op dat deze in zijn opvatting niet van Hieronymus zijn, met als argument onder andere dat diens stijl minder alledaags en eenvoudig is.³⁷³ En bij de commentaar op de boeken Spreuken vaart hij ook weer het kompas van uitgever Bruno Amerbach, gaat hij zelfs niet in tegen Erasmus, en argumenteert hij dat in deze tekst Gregorius (van Nyssa) en anderen geciteerd worden, wier opinies toch sterk afwijken van die van Hieronymus. Peeters houdt dit geschrift eerder voor een samenstelsel van Beda en anderen.³⁷⁴

Titels

Voor Peeters was het noteren van het titeldeel van de bibliografische omschrijving uit de aard van de zaak aanzienlijk eenvoudiger dan dat van de auteursnaam. Deze laatste verwijst immers naar een instantie met een eigen identiteit buiten het boek, de titel op zich doet dat niet. Hij hoefde enkel de titelpagina te raadplegen.³⁷⁵ Alleen bij een aantal handschriften was sprake van onduidelijkheid: zo noteert de catalograaf van een verhandeling *Contra vicia* dat het incipit “septem sunt vitia” luidt, en van uittreksels uit Jean Gersons *De consolatione theologiae* moet hij

³⁷³ Bij C 65: “N.B. Traditiones hebraicae in libris Regum et Paralipomenon, quamquam Hieronymus in praefatione, quam praefixit Traditionibus in Genesim, pelliceri videtur, se similia traditurum in omnes S. Scripturae libros, tamen mihi non videtur, hoc opus esse Hieronymi, quamvis eruditum et ad cognitionem S. Scripturae conducibile. Primum nulla praefatio testatur auctorem, deinde stylus dilutior est ac facilius Hieronymiano, ad haec Hieronymus diligentius docet et plus inculcat graecorum et hebraeorum vocem, proinde an hac e graece fortassis Euseby, doctus aliquis verterit, an ex Hieronymianis et aliorum commentariis collecta sint, omissis his que lectorem latini sermonis gnarum torquere poterant, alys conjectandum relinquo.”

³⁷⁴ Bij C 69: “quos ut hinc apparet non esse Hieronymi, quod in his citetur Gregorius quamquam et alia qui omnia longe [onleesbaar]que dissident ab Hieronymianis. Is qui adornavit Venetam editionem [“*Epistolarum*, pars 1, 2, 3” (Venetië, Antonius Bartholomaeus, 1476), C 62] grave putat argumentum, quod hinc quaedam citantur in epistolis decretalibus Hieronymi nomine. Suspiciatur autem a Beda et diversis collectum opus, qui conjecturae non admodum reclamo haec Erasmus. Vide Brunonem Amerbachium ad lectorem.” Guigo al bemoeide zich om de authenticiteit van Hieronymus’ brieven: Lehmann, ‘Bücherliebe und Bücherpflege’, 123-124.

³⁷⁵ Bij een uitgave van het *Liber de contemptu mundi* van Innocentius III (Keulen 1501) (M 586) geeft Peeters als titel *Liber de contemptu mundi sive de miseria humanae conditionis*, en in een marginale aantekening: “*De fundamentis aeternae felicitatis*”. De titelpagina geeft: *Fundamentum aeternae felicitatis cum libro de miseria conditionis humanae* en het colofon: *Liber de contemptu mundi sive de miseria conditionis humanae*.

vaststellen dat het hier enkel het derde van de vier boeken betreft.³⁷⁶ Het is dan ook gemakkelijker Peeters' werkwijze in het noteren van de titels te reconstrueren.

Weliswaar voegde Peeters hier en daar informatie toe aan titels, maar het gaat daarbij niet om identificatie, maar om een grafische leeshulp voor de raadpleger van de catalogus. Veertien maal plaatst hij in de marge een samenvattende weergave van de titel. Elf keer gaat het om exegetica. De bedoeling is in de regel kennelijk om een alternatief te bieden en zo de gebruiker met een herkenbare omschrijving sneller naar de juiste tekst te leiden. Zo noteert hij bij de *Commentaria sive enarrationes in evangeliam secundum Joannem Evang.* "in Joan.", en bij de *Speculum totius hominis christiani sive tribunalis sacramentalis* van Pierre Marchant kort "de sacramentis".³⁷⁷ Dat de catalogograaf deze techniek vooral in rubriek B toepast en daarna nauwelijks meer – onder de handschriften is het uiterst zeldzaam –, doet vermoeden dat hij dit oorspronkelijke idee snel heeft laten varen.³⁷⁸ Een ander idee dat alleen in het begin van de catalogus gehanteerd wordt en daarna niet meer is dat van de 'koepeltitel'. De vele *Opera*-edities in rubriek C (patristiek) worden een aantal malen onder één signatuur eerst met alle delen genoemd, waarna elk deel, onder dezelfde signatuur, nog een eigen regel toegekend krijgt.³⁷⁹

Net als onder de auteursnamen verandert Peeters waar nodig de verbuiging en, maar dan zonder dat daar een reden voor aanwijsbaar is, de woordvolgorde. De naamval verandert waar sprake is van delen of 'boeken'. De Antwerpse Gregorius-editie van 1615 geeft *Opera*, door

³⁷⁶ Hs. M 1, 8. In de laatste codex roept het "Tractatus nobilis valde contra sectam Waldensium" (van Gerson) kennelijk ook onduidelijkheid op: "in (...) principio agitur de invidia et eius origine seu causa, in fine vero de subtilitate potestate ac ingenio spirituum angelicorum bonorum et malorum et eorum varia illusionem circa homines"; zo ook Hs. M 11, hieronder een 'Sermo bonus ad religiosos', waarbij Peeters aantekent: "qui incipit hortor", mogelijk is er een verband met een mogelijke toeschrijving van deze tekst aan Dionysius de Kartuizer (Verschueren, *Bibliotheek*, 55, nr. 69 [134-138], Emery, *Bibliotheca manuscripta*, 151, nr. NE 114); zie ook *supra*, n. 360.

³⁷⁷ B 81 en G 78; de andere gevallen: B 18-19, 56-58, 63, 75, 78, 81, 156, 250, I 60, M 477; het laatste geval betreft Luis de Palma, *Praxis et brevis declaratio viae spiritualis prout etiam nos docet s.p. Ignatius in 4tuor septimanis libellis sui exercitationum spiritualium* (Antwerpen 1634), met daarbij de aantekening: "Exercitia spiritualia S. Ignaty", het werk is een commentaar en reflectie op de *Exercitia* (Rodriguez Molero, 'La Palma', k. 248-250).

³⁷⁸ Onder de handschriften: Hs. Dion. 23 (Verschueren, *Bibliotheek*, 44-45, nr. 21 [57-65]): "[de] conversione peccatorum" en Hs. M 25 (Joannes van Schoonhoven, *Sermones devoti*, niet bij Verschueren): "fiat unum ovile", vermoedelijk het incipit.

³⁷⁹ Bijv. C 29-30 (Gregorius, "Operum tom. 1 et 2" en "tom. 2"), 37-39 (Ambrosius, "Operum tom. 1, 2, 3" en "tomus secundus" en "tomus tertius"), of 51-54 (Hieronymus, "Operum tom. 5, 6, 7 et 8" en "tom. 6", "tom. 7" en "tom. 8"; hier volgt ook een korte aanduiding over de inhoud bij elk deel); niet meer bij bijv. E 77-78 (Rodrigo de Arriaga, *Disputationes theologicae*, tomus 1 en 2), F 17-18 (Stanislaus Hosius, *Opera*, tomus 1 en 2), of M 38-39 (Joannes a Jesu Maria, *Opera*, tomus 2 en 3).

Peeters – om de volumenummers te kunnen aangeven die onder de ene betreffende signatuur vielen – veranderd in *Operum* (“tom. 1 et 2” en “tom 3, 4, 5 et 6”).³⁸⁰ De enkele veranderingen in de woordvolgorde zijn vermoedelijk onbewust gemaakt, Peeters lette bij het overnemen niet steeds precies op en noteerde zelf de syntax zoals die hem door zijn eigen taalregister gesuggereerd werd.³⁸¹

Ook bij de titels is het Latijn de eerste taal, de taal waarin in principe elke titel weergegeven moet zijn. De wijze waarop de catalograaf dit uitgangspunt hanteert, is evenwel niet overal hetzelfde. Hij kent vier varianten. De titel kan in het Latijn vertaald zijn, met daarbij de aantekening over de eigenlijke taal (“gallice”, “flandrice”, “germanice”, “italice”, “hispanice”).³⁸² De titel kan zowel in het Latijn vertaald zijn als in de oorspronkelijke taal genoteerd staan (waarbij één van beide in de marge is geschreven).³⁸³ Een titel kan enkel in de volkstaal genoteerd staan zonder een vertaling in het Latijn erbij.³⁸⁴ Tenslotte zijn van een enkele titel naast elkaar de volkstaaltekst en de Latijnse vertaling opgenomen.³⁸⁵

Een aantal componenten die vaak of heel vaak op de titelpagina's voorkomen en die voor de catalograaf weinig of niets toevoegen aan de juiste identificatie van het boek, laat hij achterwege. Het gaat dan om motto's – toepasselijke Bijbelteksten –, dedicaties en inlichtingen over approbaties en vermeldingen van privileges.³⁸⁶ Informatie over

³⁸⁰ C 29, 31. Op één plaats corrigeert Peeters zelf weer de titelpagina: boven de suffixen van “*moralium*” en “*quaestionum*” van Vincentius Filliucius, *Moralium quaestionum de christianis officiis et casibus conscientiae* “tom. 1, 2 et 3tius vol. 1” (G 38) schrijft hij “-es”

³⁸¹ Bijv. C 112 (Cyrillus, *Catecheses illuminatorum Hierosolymis XVIII & quinque mystagogicae*) wordt “*Illuminatorum Hierosolymis 18 et 5 mystagogicae catecheses*”, of G 179 (Bartholdus Berteau, *Regula prudentis et pii confessarii seu theologiae moralis (...) compendium*) wordt “*Regula prudentis et pii confessarii seu compendium theol. moralis*”.

³⁸² Bijv. K 154 (an., *Le voyage du Don Fernande infant d'Espagne cardinal*) vertaald naar “*Historia itineris principis Ferdinandi infantis Hispaniae cardinalis*”, M 123 (Claude Maillard, *La Magdelaine convertie divisee en trois parties*) vertaald naar “*Magdalena conversa partes 3*”, of 202 (Augustinus van Teylingen, *Het paradys der wellusticheyt*) vertaald naar “*Paradisus voluptatis sive deliciarum*”.

³⁸³ Bijv. A 51 (“per M. Rene Benoist, *Novum testam. gallice cum annotationibus et expositionibus locorum difficilium*”, marginale aantekening: “*Novum testam. gallice avec annotations et expositions des lieux les plus difficiles*”), F 219 (“*Abrege des controverse de nostre temps*”, marginale aantekening: “*De controversys nostri temporis gallice*”), of M 475 (“*L'ange conducteur*”, marginale aantekening: “*Angelus custos gallice*”).

³⁸⁴ Bijv. F 66, I 229, of Q 33; bij K 132 geeft Peeters een Latijnse vertaling, zonder aan te geven dat dit werk in een andere taal is uitgegeven.

³⁸⁵ Bijv. M 361: “Hieronymus Leodiensis”, “*Le relief de la vraye noblesse eminentia verae nobilitatis*”.

³⁸⁶ Motto's: F 96 (Joannes Garetius, *Omnium aetatum, nationum, ac provinciarum in veritatem Corporis Christi in eucharistia, consensus* (Antwerpen 1669)): Gal. 1:8, K 101 (Joannes Knippenbergh, *Historia ecclesiastica*): Deut. 32:7, 144 (Arnold Havens, *Commentarius de*

‘editie nummers’ wordt soms wel, soms niet opgenomen, en waar dat wel gebeurt soms in de titel zelf, soms geplaatst in de kantlijn.³⁸⁷ Peeters is wel precies in zijn titelbeschrijvingen, maar neemt de titelpagina niet integraal over. Hij laat ook informatie achterwege die de lezer voorafgaand aan de raadpleging van het werk wel van dienst kan zijn: de talloze vermeldingen van registers en andere toegangen worden vrijwel niet genoteerd.³⁸⁸

Behalve de duidelijk herkenbare, afzonderlijke componenten van de titelpagina laat Peeters ook stukken uit de eigenlijke titel onbeschreven. Het is redelijk herkenbaar welke criteria de catalograaf daarbij toepast. In de eerste plaats gaat het dan om ‘editietechnische’ informatie: vermeldingen over de totstandkoming van de uitgave dan wel de wijze waarop die, in de betreffende editie, aangevuld of verbeterd is. Een voorbeeld is het *Chronicon cartusiense* van Pieter Dorland waarvan Peeters niet overneemt de passus dat de tekst een honderd jaar eerder (het boek dateert van 1608) is opgesteld, nu uit zijn schuilhoek is gehaald, van verklarende noten is voorzien en voor het ‘gemene goed’ uitgebracht wordt, en wel door Theodorus Petreius, van de Keulse kartuis.³⁸⁹ Een ander is dat van de *Opera omnia* van Stanislaus Hosius. Peeters schrijft niet op dat de titelpagina vermeldt dat van de twee delen het eerste door

erectione novorum in Belgio episcopatum (Keulen 1609)): Hand. 20:28; dedicaties: N 17 (Athanasius Kircher, *Itinerarium exstaticum* (Rome 1656)): aan Christina van Zweden, 27 (Gasparus Schottus, *Physica curiosa* (Würzburg 1667)): aan keurvorst Karel Lodewijk, V 30 (Rodericus a Fonseca, *De tuenda valetudine* (Frankfurt 1603)): aan groothertog Ferdinando de Medici; approbaties en privileges: K 187 (I.B. Gramaye, *Taxandria* (Brussel 1619)): “cum privil.”, 401 (Pieter Dorland, *Chronicon cartusiense* (Keulen 1608)): “cum gratia et privilegio. cas. maiest.”, M 1231 ((Renatus Hensaeus, *Facilis et simplex ad meditandum introductio* (Keulen 1610)): “cum licentia superiorum”.

³⁸⁷ Niet opgenomen, bijv.: G 191 (Florentius de Cocq, *Principia totius theologiae moralis et speculativae* (Keulen 1689)): “editio secunda ab auctore plurimum aucta”, 306 (Thomas Tamburini, *Methodus expeditae confessionis* (Luik 1653)): “editio quarta auctior”, M 1082 (Dionysius de Kartuizer, *De discretionem spirituum, et regimine praelatorum* (Aschaffenburg 1620)): “ante hac nunquam (quod scitur) in lucem prolata”; wel vermeld, in de titel: H 93 (Justinianus, *Institutionum lib. 4* (Amsterdam 1647)): “editio 9”, I 27 (Matthias Faber, *Opus concionum tripartitum pars aestivalis* (Antwerpen 1643)): “editio tertia”, M 979 (Hiëremias Drexel, *Heliotropium* (Keulen 1629)): “editio tertia”, of Q 34 (Henricus Smetius, *Prosodia* (Frankfurt 1660)): “editio 18a”; wel vermeld, in marginale aantekening: F 33 (Franciscus Sonnius, *Demonstrationum religionis christianae ex Verbo Dei lib. 3* (Antwerpen 1562)): “editio 2da”, G 19 (Gasparus Hurtadus, *Tractatus de sacramentis et censuris* (Antwerpen 1633)): “editio secunda apud Plantinum”, of 45 (Jacobus Raggius, *De regimine regularium* (Genua 1653)): “editio 2da”.

³⁸⁸ Bijv. G 265 (Josephus Rosell, *Tractatus sive praxis deponendi conscientiam* (Brussel 1661)): *cum triplice indice praxium, capitum, & verborum*, I 348 (anon., *Dictionarium concionatorum pauperum* (Keulen 1610)): *cum indicibus copiosissimis rerum & materiarum*, V 23 (Ioannes Iacobus Weckerus, *De secretis* (Brussel 1553)): *accessit index locupletissimus*.

³⁸⁹ K 401 (Dorlandus, *Chronicon*): *ante annos quidem centum ab auctore conscriptum, nunc autem primo è latebris erutum, ac selectarum quarundam notarum illustratum, publicoque bono promulgatum studio f. Theodori Petraei, cartusiae Coloniensis alumni*.

de auteur zelf nog volledig is nagezien, zodat het als nieuw kan worden beschouwd, en het tweede voor de eerste keer gedrukt is.³⁹⁰ Veelal neemt Peeters dit soort vermeldingen enkel wél over als die in verband staat met de naam van een bezorger.³⁹¹

Verder laat Peeters hier en daar woorden uit de titel weg die aan de strekking niets toevoegen, of vervangt hij ze door kortere formuleringen.³⁹² Aanduidingen die in feite functioneren als verklarende inhoudsopgaven blijven soms wel en soms niet weg uit de catalogus.³⁹³ Tenslotte slaat de catalogograaf structureel die tekstgedeelten over die door de uitgevers werden ingezet om hun waar bij het geïntendeerde, en op de titelpagina vaak genoemde, publiek aan te prijzen. Dat het *Tribunal sacramentale* (Gent 1642) van Pierre Marchant een *opus utilissimum & necessarium confessariis ac poenitentibus; tentatis autem & afflictis consolatorium* was, of de *Speculum iuventutis* (Münster 1615) van Bernard Dörhoff *ad formandos studiosae iuventutis mores, & amorem*

³⁹⁰ F 17 (Stanislaus Hosius, *Opera omnia* (Keulen 1584)): *in duos divisa tomos, quorum primus ab ipso auctore plurimis subinde in locis, integris & dimidijs paginis sic auctus et recognitus, ut novum opus fere censi posset. Secundus autem totus novus, nuncque primum typis excusus*; vgl. Humbert, 'Hosius', k. 189.

³⁹¹ Bijv. E 85 (Joannes Duns Scotus, *Quaestiones reportatae in 4 lib. Sentent.* (Keulen 1635)): *recognitae, emendatae ac varis lucubrationibus illustratae* per r.p.f. Hugonem Cavellium, K 16 (Lucanus, *Pharsalia* (Amsterdam 1619)): *ex emendatione v.c. Hug. Grotii*, M 1001 (Ludovicus Blosius, *Opera* (Augsburg 16126)): *emendatus in lucem edita a f. Hermannno Hay eiusd. ordinis monacho Ochsenhusano in Suevia*. Zonder bezorger neemt Peeters zulke beschrijvingen weer wel over in M 499 (Herp, *Directorium*): *de novo revisum et emendatum* en 513 (Vincentius Ferrer, *Tractatus omni statui christianae religionis* (Keulen 1510)): *exactissime correctus et emendatus*.

³⁹² Bijv. E 77 (Rodrigo de Arriaga, *Disputationes theologicae I* (Antwerpen 1643)): "tomus primus continet" *Tractatum de Deo uno et trino* wordt "tom. 1 *De Deo uno et trino*", I 108 (Josephus Mansi, *Promptuarium (...) hoc est discursus exegetici* (Keulen 1690)): *hoc est* vervangen door "sive", 326 (Franciscus Polygranus, *Postillae sive enarrationes in evangelia* (Keulen 1558)): *sive enarrationes* weggelaten.

³⁹³ Wel: bijv. M 327 (Luis de Puente, *Dux spiritualis* (Keulen 1613)): de titels van het derde en vierde tractaat waaruit dit *pars posterior* bestaat (*De perfecta contemplatione & unitione cum Deo* en *De mortificatione & excellentioribus operibus, quae vel sunt fructus viae contemplativae, vel ad eam disponunt*, 703 (Flores meditationum ex S. Ignatio, p. Vincentio Bruno, p. Ioannes Busaeo, aliisq. Soc. Iesu pp.bus decerpti (Keulen 1623)): de meditatie (*I. De plerisque mysteriis vitae Christi*, *II. De sacratissima Eius Passione*, *III. De omnibus dominicis totius anni*, *IV. De praecipuis festis sanctorum*), of 789 (Thomas Bartholinus, *De cruce Christi hypomnemata iv* (Amsterdam 1670)): de vier *hypomnemata* (*De sedili medio*, *De vino myrrhato*, *De corona spinea*, *De sudore sanguineo*); niet: bijv. E 24 (Franciscus Suarez, *Commentaria in primam partem Divi Thomae De Deo uno et trino* (Mainz 1620)) waarvan Peeters niet de drie tractatus (*De divina substantia eiusque attributis*, *De divina praedestinatione & reprobatione* en *De sanctissimo Trinitatis mysterio*) noemt; hetzelfde in E 54 (Id, *Opuscula varia* (Mainz 1612)), de *opuscula*: *De concursu, motione, & auxilio Dei lib. iii*, *De scientia Dei futurorum contingentium lib. ii*, *De auxilio efficaci brevis resolutio*, *De libertate divinae voluntatis relectio prior* en *De iustitia Dei disputatio*.

virtutis suscitandum, nam Peeters voor kennisgeving aan.³⁹⁴ Vooral de eerste tekst komt in moraaltheologische traktaten, in verschillende varianten vaak voor, mogelijk ook een reden om deze niet in de titelpagina op te nemen.³⁹⁵

Maar zoals steeds is Peeters niet overal even consequent. Op één plaats neemt hij de kennelijke drukfout op de titelpagina over, te kennen gevend dat hem die is opgevallen.³⁹⁶ Tekstdelen met een op zich overbodige, want ‘literaire’ of retorische strekking schrijft hij af.³⁹⁷ Dat de catalograaf de titelpagina van de *Opera omnia* van Nicolaas van Cusa in extenso overneemt, is nog wel begrijpelijk – gezien diens bijzondere relatie met Dionysius de Kartuizer –, maar minder dat de wijdlopige, explicerende titelteksen in geleerd historisch werk soms wel, soms niet gecoupeerd in de catalogus terechtkomen.³⁹⁸

Merkwaardig is dat hij toegevoegde titels soms wel en soms niet vermeldde. Bij de *Opera omnia* van Martinus Becanus (Mainz 1649) is diens *Analogia Veteris et Novi Testamenti*, met afzonderlijke titelpagina, uitgegeven, Peeters vermeldt dit niet.³⁹⁹ Wel vermeldt hij het anonieme *Antidotum generale contra omnes animi morbos*, uitgegeven bij de

³⁹⁴ G 73, K 333; ook bijv. G 179, I 108, 365; daarentegen neemt Peeters wel over de zinsnede *omnibus quorundam ordinum religiosus utilissimi* van de titelpagina van Servatius de Lairvelz, *Catechismi novitiorum* (Pont-à-Mousson 1623) (M 10).

³⁹⁵ Bijv. *ad praxin fori poenitentialis accommodatae* (Berteau, *Regula*) (G 179), *omnibus non tantum confessariis, & poenitentibus verum etiam quibuslibet personis scrupulosis apprimè perutilis* (Rosell, *Tractatus*) (G 265), of *non tantum sacerdotibus in foro poenitentiae tyronibus apprimè necessaria; verum etiam omnibus poenitentibus exacte confiteri volentibus, summe utilia* (Nicolaus Moscicensis, *Elementa ad s. confessiones* (Keulen 1619)) (G 340).

³⁹⁶ B 273 (“*In oes. epist. Pauli Pauli (sic) comm.*”).

³⁹⁷ Bijv. K 405 (Aubertus Miraeus, *Ordinis carmelitani origo et incrementa* (Antwerpen 1610)) het gedeelte *ab Elia propheta primum inchoati, ab Alberto Patriarcha Hierosolymitano vitae regula temperate, a B. Theresia virgine Hispana ad primaevum disciplinam revocati*, M 1017 (Gerlacus Peters, *Alter Thomas a Kempis* (Keulen 1616)) het gedeelte *sive ignitum cum Deo soliloquium*, of N 17 (Kircher, *Itinerarium exstaticum*) het gedeelte *quo mundi opificium id est coelestis expansi, siderumque tam errantium quam fixorum natura, vires, proprietates, singulorumque compositio & structura, ab infimo telluris globo, usque ad ultima mundi confinia, per ficti raptus integumentum explorata, nova hypothesi exponitur ad veritatem*.

³⁹⁸ E 94; vgl. K 101 (Knippenbergh, *Historia ecclesiastica*), met daarin in de catalogus niet opgenomen *in qua catholicae fidei origo in eadem ducatu, ejusque propagatio, ac conservatio, episcoporum insuper successio, caetuum religiosorum initia &c. recensentur, insertis etiam, quae in regimine politico memoratu digna acciderunt à Christo nato usque ad annum MDCC*, met K 187 (Gramaye, *Taxandria*) waarin wel in de catalogus opgenomen *in qua antiquitates & decora regionum 5. coloniarum 6. ducatum 3. comitatum 7. baronatum 5. episcopatum 4. initia, incrementa, privilegia, ornamenta oppidorum 10. municipiorum 20. castellarum 50. dominiorum, pagarumque 150., fundationes, monumenta, viri, & res notatu dignae abbatiarum 5. collegiatarum 9. coenobiorum 63. hospitalium 50. ex archivis singulorum locorum ipsiusque authorum peregrinatione collectae*.

³⁹⁹ G 44; er zijn wel twee andere edities van aanwezig: B 263-264. Mogelijk bezat Bethlehem de *Opera* (althans in de editie van Mainz 1649) zonder de *Analogia*.

bloemlezing *Trivium coeleste* (Keulen 1626), en op de titelpagina daarvan ook genoemd. Hier is echter sprake van een aparte titel onder dezelfde signatuur.⁴⁰⁰ Eveneens op de titelpagina genoemd, maar niet met afzonderlijke titelpagina uitgegeven, zijn de *Alberti vita Deo adhaerentis exemplar* achter de *De adhaerendo Deo libellus* van Albertus Magnus en de *Vita* van Petrus de Alcantara achter diens *De meditatione et oratione, libellus aureus*. Het eerste noemt Peeters wel in de beschrijving, het tweede niet.⁴⁰¹ Bij de *Juris civilis Romani initia et progressus* (zonder plaats 1606) vermeldt de catalograaf in een marginale aantekening dat daar (fragmenten van) Gaius' *Institutiones* aan zijn toegevoegd.⁴⁰² Een merkwaardig geval is de *Fasciculus poenitentiae* van Wilhelmus Lindanus (Keulen 1610). Peeters vermeldt wel dat hierin ook voorkomt een verhandeling van Arnold Havens en een overweging van Pierre d'Ailly – de laatste vermelding heeft hij later zelfs nog speciaal toegevoegd (ze staat op de tegenoverliggende bladzijde) – maar juist niet de *De fugienda impoenitentia dialogus* van 'Eusebius' (Lindanus), terwijl dat werk wel door de titelpagina wordt aangekondigd, en de andere twee niet.⁴⁰³ Anderzijds is hij weer wel zo precies om op te schrijven dat achterin het vijfde deel van Joannes Chrysostomus' *Opera* een afschrift voorkomt van een tekst van dezelfde auteur, "in quo potentia, opulentia, eminentiaque regis confertur cum monacho etc.", met commentaar van Ludovicus Blossius.⁴⁰⁴

Jaar en plaats van uitgave

Plaats en jaar van uitgave zijn nooit de belangrijkste elementen in catalogi uit deze periode: ze worden dan ook nogal eens achterwege gelaten.⁴⁰⁵ Peeters nam ze wel consequent op, zij het niet zonder vergissingen, uit de aard der zaak was dat risico daarop bij het overnemen van jaartallen groter dan bij het overnemen van plaatsnamen. Overigens hoefde dat niet aan hem zelf te liggen: drukkers begingen wel vaker de slordigheid cijfers van het jaartal in de verkeerde volgorde te zetten.⁴⁰⁶ Een aantal malen is herkenbaar hoe Peeters het tweede cijfer verkeerd noteert: de *Stellarium coronae Beatae Mariae lib. 12* wordt in beide exemplaren op 1598

⁴⁰⁰ M 795, 796.

⁴⁰¹ M 450, 749.

⁴⁰² H 79.

⁴⁰³ B 155; vgl. Van Beuningen, *Lindanus*, xxxi.

⁴⁰⁴ C 120.

⁴⁰⁵ Bijv. in Kaschuby in 1770: Nierzwicki, "Paradisus Mariae", 38-39.

⁴⁰⁶ Hermans, *Zwolse drukken*, 187.

gedateerd, maar dat moet 1498 zijn.⁴⁰⁷ Dit terwijl de al genoemde commentaren op de Augsburgse vrede niet in 1529 zijn uitgegeven, zoals Peeters noteert, maar in 1629. Het eerste jaar zou ook onmogelijk zijn, omdat dit verdrag, zoals de door Peeters overgenomen titelpagina vermeldt, in 1555 werd gesloten.⁴⁰⁸

Drie andere vergissingen zijn opvallender, zeker omdat ze op dezelfde manier gemaakt worden. Het *Destructorium vitiorum* wordt door Peeters op 1429 gedateerd. De vergissing moet gebaseerd zijn op het colofon dat zegt dat het “anno mccccxxix collecta” is; Peeters ziet in datzelfde colofon wel dat het in Keulen is gedrukt, maar niet dat dat in 1496 gebeurde.⁴⁰⁹ De *Sermones aurei de sanctis* van Leonardus de Utino geeft in het colofon “quos [de *Sermones*] compilavit magister Leonhardus de Utino instantiam et complacentiam magnifice comunitatis Utinensis (...) mccccxlvii”. Peeters ziet het onder het colofon afgedrukte jaartal “mccccclxxiiii” over het hoofd en neemt “1446” in de catalogus op.⁴¹⁰ Bij de *Historia destructionis Trojae* van Guido de Columna noteert de catalogograaf zelfs het jaar 1287 als datering. In deze Leuvense druk van Joannes van Westfalen is inderdaad geen jaar van uitgave te vinden. Het colofon vermeldt “factum est presens opus anno dominice incarnationis millesimo ducentesimo octuagesimo septimo”.⁴¹¹ We mogen er wel van uitgaan dat het Peeters bekend was dat in de dertiende eeuw nog geen boeken gedrukt werden, hij nam hier het jaar van het gereedkomen van de tekst als alternatief.

In het overgrote deel van de titels (op een goede tachtig keer na), noteert Peeters het jaar van uitgave in Arabische cijfers, alhoewel zeker tot het einde van de zeventiende eeuw de notatie op de titelpagina's in Romeinse cijfers gebruikelijker was.⁴¹² Waar op de titelpagina het jaar van

⁴⁰⁷ I 78-79, soortgelijke verschrijvingen bij Van Selm, *Boekhandelscatalogi*, 91.

⁴⁰⁸ K 115; ook bij I 210-212 (Thomas Stapleton, *Promptuarium catholicum* (3 dln.; Keulen 1594), Peeters schrijft “1694”); bij V 3 (Guido Cauliacus, *Chirurgia* (Venetië 1498), Peeters schrijft “1598”); bij het tweede deel van Albertus Magnus' *Opera* noteert Peeters 1551 als jaar van uitgave, terwijl alle overige van de twintig delen correct op 1651 gedateerd staan.

⁴⁰⁹ M 5; Hain, *Repertorium*, I, 72, nr. 650.

⁴¹⁰ I 63.

⁴¹¹ K 80; zie: Campbell, *Annales*, 241, nr. 87; hetzelfde gebeurt bij N 6 (Pierre d'Ailly, *Imago mundi*), Peeters vermeldt hier niets bij de plaats van uitgave of het impressum; het jaar van uitgave stelt hij op 1410, hetgeen vermoedelijk gebaseerd is op de vermelde datum van gereedkomen van de tekst (zie: Salembier, 'Ailly', k. 644).

⁴¹² Een paar ruwe steekproeven van titelpagina's van boeken uit de Bethlehem-bibliotheek leveren een verhouding van 15% Arabisch tegen 85% Romeins op. M 795 (*Trivium coeleste sive tractatus iv spirituales de triplici via ad perfectionem* (Keulen 1626) heeft in het impressum een chronogram als datering: “InCarnatI IssV VerI SerVatorIs MVnDI”.

uitgave in Arabische cijfers staat, schrijft Peeters het steeds ook zo op.⁴¹³ Elders gebruikt Peeters nu en dan wel de Romeinse notatie. Het blijft echter onduidelijk waarom hij daar juist dan voor kiest. Vermoedelijk ligt ook hier geen andere verklaring dan toeval of willekeur voor de hand. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het gegeven dat hij in de reeks delen van de bijbelcommentaar van Isaac-Louis de Sacy (1685-1709) 38 keer de Arabische, en één keer de Romeinse notatie gebruikt.⁴¹⁴

Voor het overige echter is Peeters redelijk eenduidig in zijn weergave van plaats en jaar van uitgave. Uiteraard leende de materie zich ook voor eenduidigheid. Wat de handschriften betreft, achtte hij zichzelf in ieder geval al ontslagen van het doen van nader onderzoek daaromtrent. Slechts vond hij het het noteren waard dat een beschrijving van het Heilig Land van zekere priester ‘die door die streken reisde’ – het gaat om Burchardus de Monte Sion – in het jaar 1283 opgesteld was.⁴¹⁵

Onder de drukken hoeft hij wat betreft de plaats van uitgave slechts een paar maal de oude catalogus te corrigeren: zijn voorganger had de plaats Rouen aangeduid als “Rovani[um]” waar “Rothomagi[us]” moest staan en een andere titel was weliswaar te koop in Atrecht, maar toch gedrukt in Douai.⁴¹⁶ En Peeters vergiste zichzelf natuurlijk ook, zoals daar waar hij “Raphelengy” in de plaats van uitgave-kolom zet, terwijl dit duidelijk een deel van het impressum is.⁴¹⁷ Een evident gefingeerde plaats als “au dezert” – bij *Les tragiques donnez au public par le larcin de Promethee*, anoniem verschenen, maar van de hand van de hugenootse combattant Théodore-Agrippa d’Aubigné – neemt hij zonder bedenking of noot over, evenals de zekere plaats Parthenopolis waar een antijansenistisch pamflet gedrukt zou zijn.⁴¹⁸ Hier en daar lijkt de catalograaf niet zeker over zijn Arabische transcriptie van het jaar van uitgave.⁴¹⁹ Soms noemt hij meer dan één jaar, namelijk waar delen van hetzelfde werk in meer dan één jaar zijn uitgegeven.⁴²⁰

⁴¹³ Bijv. G 179, I 326, M 1121. Waar op de titelpagina buiten de datering een Romeins cijfer wordt gebruikt, neemt Peeters het in Arabische cijfers over (C 112: “xviii & quinque” wordt “18 et quinque”, F 96: “per xvi annorum centenarios” wordt “per 16 ...”).

⁴¹⁴ B 181-219, Romeins bij B 187; soms staan beide notaties naast elkaar, bijv. B 114, 241, C 29, 31; ook *infra*, n. 495.

⁴¹⁵ Hs. M 16; Verschueren, *Bibliotheek*, 61, nr. 93 [173-174]; Van Herwaarden, ‘Geloof en geloofsuitingen’, 405.

⁴¹⁶ M 553, F 125; ook K 261 (niet Ravenna maar Rouen).

⁴¹⁷ A 53.

⁴¹⁸ Q 33, F 113 (Willaert, *Bibliotheca*, nr. 7395); bij K 510 neemt Peeters de ook gefingeerde plaatsaanduiding “Cosmopoli” over en bij K 97 het ongebruikelijke “Helenopoli” voor Frankfurt aan de Oder.

⁴¹⁹ B 23: de titelpagina geeft “mdcxix”, Peeters schrijft onder elkaar “1618” en “1622”; vgl. B 97 waar hij dezelfde notatie overneemt als “16xiix”.

⁴²⁰ Bijv. E 27 (1620 en 1621), I 11 (1647 en 1648), of M 882 (1613 en 1614).

Als de titelpagina het jaar of de plaats van uitgave of allebei niet vermeldt, dan stelt Peeters ook hier pogingen in het werk om die elementen alsnog te achterhalen. De bron daarvoor kan zijn een ander deel van hetzelfde werk (dat de druk wel dateert en lokaliseert).⁴²¹ Ook is het mogelijk – bij ontbreken van de plaats van uitgave – dat een ander werk dat dezelfde drukkers- of uitgeversnaam draagt, wel de bibliopolis vermeldt.⁴²² Verreweg het vaakst echter moet Peeters de gegevens achterhalen in vroege drukken, waar deze in het colofon te vinden zijn.⁴²³ Onzeker is of Peeters het hier gebruikte “(non) deest sed” gebruikt ten opzichte van de titelpagina of van de oude catalogus.

Impressum

Als de Roermondse magistraat begin september 1795 op last van het Franse bestuur de seculiere en reguliere instellingen in de stad ordonneert een catalogus van hun collecties te overhandigen, vraagt zij ook specifieke aandacht te geven aan de “merkwaardige boucken, gelijk manuscripten, de editien van de vyfthiende euwe”, en ook “die de geene uytgecoomen sijn van de voornaemste drukkers.”⁴²⁴ Een twintig jaar eerder worden in de veilingcatalogus van de Roermondse jezuïetenbibliotheek bijna geen drukkersnamen genoemd, de uitzonderingen zijn de grote namen: Plantijn, Blaeu, Elzevier (Amsterdam en Leiden), Cramoisy, Gryphius en Giunta.⁴²⁵ Dit verschijnsel was niet nieuw in de late achttiende eeuw: al

⁴²¹ Bijv. E 88-89 (tweede en derde deel van Joannes Duns Scotus, *Super sententias* (Venetië 1506) waar hij met “deest sed ibid.” en “eodem” met daaronder “deest” verwijst naar het eerste deel (E 87)), K 372-374 (*libri* 7-11, 12-22 en 33-37 van Plinius, *Naturalis historiae* (Keulen 1565) waar hij met “deest sed ibid.” en “deest sed eod.” verwijst naar *libri* 1-6 (K 371)), of M 2 (het tweede deel van de *Opera* van Hiëremias Drexel (Antwerpen 1660) waar hij met “deest sed ibid.” en “deest sed eod.” verwijst naar het eerste deel (M 1)).

⁴²² Bijv. I 109 (Keulen, Joannes Gymnicus, herleid uit bijv. I 307 of 322 (het exemplaar Bayerische Staatsbibliothek, P.lat.286 geeft niet de plaats van uitgave, die van het exemplaar P.lat.287 wel, Bethlehem bezat dus het eerste; dergelijke alternatieve plaatsloze titelpagina's verklaren vermoedelijk de enkele gevallen waarin Peeters schrijft dat plaats, jaar of beide ontbreken, terwijl wel exemplaren bestaan met titelpagina's die dat wel vermelden (B 86, 92, M 1026))), of K 159 (Parijs, Joannes Parvus, herleid uit bijv. I 354, 356).

⁴²³ Bijv. I 109 (“deest sed est” bij plaats en jaar van uitgave, het colofon geeft: “Hagenauw (...) anno millesimo quingentesimo primo”), M 368 (“non deest sed” bij plaats en jaar van uitgave, het colofon geeft “Argentinen. (...) anno (...) mccccxci”), of M 1228 (“non deest sed” bij plaats en jaar van uitgave, het colofon geeft “Antwerpie (...) anno (...) mccccxxiii”). Zie ook De Smedt, ‘Bouvaert’, 70.

⁴²⁴ OASR, inv. nr. 60, f. 176.

⁴²⁵ *Cat. SJ Rur.*, bijv. Theologi, 32, 180, 294 (Plantijn), 82, 92, 552 (Blaeu), Sciences & arts, 33-3, 65, Historici, 198 (Elzevier (Amsterdam)), Theologi, 1266, Juristes, 27, Historici, 200 (Elzevier (Leiden)), Historici, 24, 112 (Cramoisy), Historici, 232, 545, 561 (Gryphius), Historici, 550 (Giunta); op een uitzondering na gaat het om titels van vóór 1620.

rond 1630 vermeldde Govert Basson in Leiden speciaal de namen van Estienne, Plantijn, Raphelengius en Elzevier als aanbeveling voor boeken in zijn assortimentscatalogi.⁴²⁶ Voor de boekenbezitters van Bethlehem was de naam van de uitgever niet van belang als indicatie van de commerciële waarde van het boek, om het laatste ging het hen immers niet. Hun bibliotheekcatalogus vermeldde de impressa zo goed als consequent.

Peeters vermeldde ze zo consequent dat hij evidente fictie overnam, zoals het “par L.B.D.D.” in de al genoemde dichtbundel van D’Aubigné, of het “excudebatur, anno LXI” in een verhandeling over de ciceroniaanse epistolografie.⁴²⁷ Van het “apud Batavum” op de titelpagina van Erycius Puteanus’ *Statera belli et pacis* viel in de catalogus het epitheton “patriae libertatis & pacis amantissimum” weg.⁴²⁸ Elders sloeg Peeters ook de gebruikelijke adresaanduidingen van uitgevers over, zoals het “sub signo Semi-lunae” van Bartholomeus Pauli uit Gent, of het “sub signo Boni Pastoris” van Balthazar Vivien uit Brussel.⁴²⁹ Werd er meer dan één betrokken libraire genoemd in het impressum, dan nam Peeters ook alle namen over, althans als de aanduiding van hun inbreng dezelfde was.⁴³⁰ Stond op de titelpagina na de eerste naam een afwijkende aanduiding (“apud”, “impensis”), dan werd(en) de na(a)m(en) daarachter niet overgenomen.⁴³¹ Informatie over verkoopadressen werd soms niet, soms wel, en dan steeds in een marginale aantekening, toegevoegd.⁴³²

En net als voor andere elementen in zijn titelbeschrijvingen, geldt ook voor de impressa dat Peeters – vasthoudend als hij is in het willen registreren van elk element – soms een beroep moet doen op vindplaatsen buiten de titelpagina.⁴³³ Een enkele keer was Peeters daar ook

⁴²⁶ Bögels, *Basson*, 64.

⁴²⁷ Q 33, Z 58.

⁴²⁸ K 510.

⁴²⁹ G 73, 265; ook bijv. het “prope Sanctum Dionysium sub signo Patientiae” van Christiaan Ouwerx uit Luik (L 48).

⁴³⁰ Bijv. “sumptib. Claudy Prost, Petri et Claudy Rignaud frat., Hieronymi de la Garde, Joan. Ant. Huguetan fils” (E 55), “sumptib. haered. Petri Prost, Phil. Borde et Laur. Arnaud” (K 227), of “ex officina Plantin. apud Balth. Moretum et viduam Joes. Moreti et Jo. Meursium” (M 450).

⁴³¹ Bijv. G 72 (“ex officina Bartholomaei Pauli typis Nicolai Heil” wordt “ex officina Bartholomaei Pauli”), M 749 (“ex officina Crithiana (...) apud Petrum Henningium” wordt “ex offic. Crithiana”), of 1082 (“typis Balthasaris Lippii impensis Henrici Dulckenii” wordt “typis Balthasaris Lippy”).

⁴³² Wel: bijv. M 773 (“prestant Bruxellis 1679 apud Lambertum Marchant”), 808 (“et prestant Antverpiae 1679 apud Michaellem Cnobbaert”), Libri prohibiti, 2 (“prostant Lovany apud Aegidium Denique”), of N 27 (“prostant apud (...) Endteros”); niet: bijv. L 48 (“venundantur apud Lambertum Costerum e regione Palaty”).

⁴³³ Bijv. G 210 (*Malleus maleficarum* (Frankfurt 1588): het impressum achterin (Gg9v: “sumptibus Nicolai Bassaei”), of L 93 (Laurentius Surius, *Commentarius rerum in orbe gestarum*

merkwaardig slordig in: de prekenbundel *Weiden des Guten Hirtens Jesu Christi* van Joannes Rosenthal vermeldt op de gegraveerde titelpagina niet, en op de typografische titelpagina wel het impressum, maar Peeters schrijft “deest” in de betreffende kolom.⁴³⁴

Formaat

Peeters vermeldde ook van alle boeken het formaat, althans vanaf rubriek C. Onder de bijbels, de concordansen en de exegeten laat hij dit achterwege – al zijn daar ook wel uitzonderingen te vinden.⁴³⁵ Vanaf de patristiek is het precies andersom: daar is het vermelden van het formaat de regel, het achterwege laten de uitzondering.⁴³⁶ De uitzondering is vermoedelijk te wijten aan onachtzaamheid die onvermijdelijk optrad bij het telkens weer noteren van hetzelfde getal. Het niet aanhouden van dezelfde systematiek is ook hier te wijten aan al werkend ontstane verandering van inzicht.

Opmerkelijk is anderzijds de moeite die de catalograaf zich getroost heeft door telkens opnieuw het formaat te noteren. Hij had immers ook kunnen volstaan met een indeling in subrubrieken volgens het formaatbeginsel, zoals in veel meer andere bibliotheken ook de standplaatscatalogus (deels) naar formaat ingericht was. In Keulen deed men dat door het formaat in de signatuur te verwerken.⁴³⁷ Mogelijk heeft Peeters door van elk afzonderlijk boek het formaat te noteren willen bijdragen aan een heldere identificatie van elk nummer op zich – net zoals hij dat met de andere elementen van de titelbeschrijving deed –, en zo willen voorkomen dat bijvoorbeeld bij een eventuele hercatalogisering verwarring zou kunnen ontstaan omdat niet alle gegevens van het boek op één en dezelfde regel terug te vinden zouden zijn. Met het oog op deze precisie onderscheidde Peeters dan niet alleen de gangbare formaten folio, quarto en octavo, maar ook de varianten daartussen. Zo noemde hij wat

ab anno MDLXIII usque in annum LXXXV (Keulen 1586) herleid uit het impressum “apud Gervinum Calenium et haeredes Joes. Quintely” in het eerste deel (*ab anno MD usque ad annum MDLXIII* (L 92)); bij C 16 (Augustinus, [*Opera*] pars VII (Bazel 1615 [?]) volgt geen impressum na “deest nomen impressoris sed est”; vgl. C 69 (Hieronymus, *Opera VIII In psalmos commentarii* (Bazel 1516)): “deest nomen impressoris initio libri”.

⁴³⁴ I 138; bij A 68 luidt het weergegeven impressum “ex officina etc.”, terwijl dit duidelijk geen herhaling van een voorgaand impressum is.

⁴³⁵ NL. A 36, a 15, 17-18, 21-22, B 109-110, 175, 222, 264.

⁴³⁶ Bijv. G 316, K 313, of M 512.

⁴³⁷ *Cat. O. Cart. Col.*: dit lijkt althans de reden te zijn voor de signatuurtoekenning door telkens viervoudige lettervermeerdering (A, AA, AAA, AAAA, B, BB, enz.) waarbij het letteraantal vermoedelijk stond voor respectievelijk folio, kwarto, octavo, duodecimo.

waarschijnlijk een klein-quarto of groot-octavo was een sexto, en een klein-octavo of groot-duodecimo een decimo.⁴³⁸

Fysieke staat

Voor Peeters waren de fysieke kenmerken van het boek, het verband met de commerciële waarde, nauwelijks van belang. Waar hij bij een *Sententiae*-commentaar van Thomas van Aquino schrijft dat het boek bijzonder oud en kostbaar is, moet dat gelezen worden in de context: het is niet meer te achterhalen wie het uitgaf, want de laatste bladen zijn er door ‘de ketters’ (denkelijk die van de martelmoorden van 1572) uitgescheurd.⁴³⁹ Zij hebben dit kostbare boek beschadigd, hetgeen de onrechtmatigheid van hun daad benadrukt, niet de waarde van het voorwerp. Zo ongeveer moet ook de aantekening gelezen worden bij het oude glossarium op de boeken Genesis tot en met Ruth waar de exegetische rubriek (B) mee opent. Peeters schrijft dat hij niets kan vinden over het jaar of de plaats van uitgave, noch over de uitgever, maar dat het in ieder geval oud en van waarde is.⁴⁴⁰ Dezelfde uitzondering voor uitzonderlijkheid moet denkelijk gemaakt worden voor een *Vita* van de heilige Bruno, waarvan de catalogograaf noteert dat het een “editio antiquissima” betreft.⁴⁴¹

Voor François-Bernard van der Renne lag het vier decennia later zoals bekend geheel anders: het ging hem enkel om de prijs die de boeken na de confiscatie zouden kunnen opbrengen.⁴⁴² Het is dan ook niet om het curiosum-gehalte dat Peeters noteerde wanneer een boek in gotische letter gedrukt was: voor hem behoorde het tot het verstrekken van informatie aan de mogelijke lezer. In totaal deed hij dit bijna 120 keer.⁴⁴³ Bethlehem bezat echter vier keer zoveel boeken gedrukt vóór het midden van de jaren 1530 – toen de *textura* nog volop in gebruik was –, hetgeen wederom wijst op Peeters’ inconsequentie.⁴⁴⁴ Van een editie uit 1627 van de brieven aan de jezuïetengeneraal Vitus Mutelleschi over de

⁴³⁸ Zie bijlage 4.1.

⁴³⁹ E 122; *supra*, par. III.1.

⁴⁴⁰ B 1: “deest annus etc. desunt sed vetustus est liber et multi valoris litera gothica sive petrina, deest locus impressionis, locus, anni et nomen impressoris.”

⁴⁴¹ I 74.

⁴⁴² Dückers, ‘Handschriften’, 153.

⁴⁴³ Bijv. B 105, G 99, I 63; bij H 4 (*Constitutiones Clementinae* (Venetië 1496) tekent Peeters aan dat het eerste tot en met vijfde boek van de *Extravagantes* in gotische letter gedrukt staan.

⁴⁴⁴ Niet bij bijv. F 80, G 130, L 3.

voortgang van het christendom in het Verre Oosten, laat de catalograaf evenwel niet onvermeld dat deze Chinese en Japanse tekens bevat.⁴⁴⁵

Al is de handelswaarde niet van belang, de catalograaf vermeldt het wel als een boek beschadigd is. We mogen er gevoeglijk van uitgaan dat Peeters ook hier niet volledig is geweest; het controleren van elke boek op ontbrekende bladzijden zou een buitenproportionele inspanning betekend hebben. Maar ook als hij bijvoorbeeld maar een tiende registreerde, dan zou slechts een procent van de titels incompleet zijn, want er staan maar vijf gevallen genoteerd. Behalve de Thomas-titel gaat het om de *Opera* van Athanasius waarvan Peeters constateerde dat in de commentaar op de Romeinenbrief enige bladen waren uitgescheurd, een boek van de heilige Bonaventura – welk is niet bekend, want de titelpagina ontbreekt –, een verhandeling over de sacramenten van Joannes de Arce Solorzano, waarvan ook in het begin enige bladen ontbreken, en een ernstig beschadigd *Dictionarium* in handschrift.⁴⁴⁶ Over handschriften gesproken: twee maal vermeldt Peeters dat het “in pergamen” was opgesteld, ook hier is zijn volledigheid niet te bepalen.⁴⁴⁷

⁴⁴⁵ K 201.

⁴⁴⁶ Resp. C 115: “desunt (fol. 31) nonnulla evulsa ex commentariis in epist. ad Romanos”, 145: “prima 4 folia desunt”, H 58: “liber mutilus est, desunt nonnullae initio” (zie ook *supra*, par. VI.2.1), en Hs. T 1: “mutilum et dilaceratum m.s.”; dit *Dictionarium* loopt “a littera A ad S”: besloegen de letters T tot en met Z misschien de ontbrekende bladzijden? Zie ook De Smedt, ‘Bouvaert’, 70.

⁴⁴⁷ Hs. C 1: “m.s. in pergamen”, en G 5: “in pergamen scripta”. Ook De Smedt, ‘Bouvaert’, 76-77.

VI.4.2. *Ex-librissen*

De evangelist Lucas tekent een gelijkenis uit de mond van Jezus op. Het verhaal handelt over een rijke man die een grote oogst van zijn land had gehaald. De oogst was zo rijk dat hij besloot ruimere schuren te gaan bouwen om daar zijn koren in op te slaan. Daarna zou hij zich kunnen uitstrekken, eten, drinken, en genieten. Maar God sprak: “Dwaas! Nog deze nacht komt men je leven van je opeisen; en al die voorzieningen die je getroffen hebt, voor wie zijn die dan?” Jezus sluit af: “Zo gaat het met iemand die schatten vergaart voor zichzelf, maar niet rijk is bij God.”⁴⁴⁸

De vermaning “Quae autem parasti; cuius erunt”, met de plaats “Luc. 12” komt 23 keer voor als *ex-libris* in de boeken van het Engelse jezuïetencollege van Holbeck.⁴⁴⁹ De strekking is niet helemaal duidelijk, althans niet in de context van de eigendomsinscriptie (het gaat om schenkingen aan Holbeck door een vorige bezitter). Misschien was het de uitdrukking van een beleden armoede-ideaal dat zich ook buiten het boek uitstreckte. Als het zuiver betrekking had op het bezit van het boek, dan schuilt daarin een fijne paradox. Aan de ene kant immers drukt de tekst zelf de nutteloosheid van bezit uit, aan de andere kant is deze tekst in dit boek juist een merkteken dat het bezit ervan vastlegt.

De jezuïeten van Holbeck kenden zelf geen *ex-libris*, maar dit inscriptietype werd en wordt natuurlijk alom gebruikt om – al dan niet vergezeld van een devies, de naam van een schenker of van een standplaatsaanduiding, zoals de celestijnen van Heverlee gewoon waren – boeieigendom vast te leggen.⁴⁵⁰ Als uitdrukking van trots, als vorm van zelfrepresentatie, maar vooral om verwarring te voorkomen bij het uitleenen.

Onder de kartuizers waren *ex-librissen* gebruikelijk. De handschriften van het convent Nieuwlicht bij Utrecht bezitten een dergelijke eigendomskenmerk bijna allemaal. De schrijver ervan is soms de vervaardiger ervan, soms ook is het door een latere hand genoteerd. Niet zelden is die latere hand van Zweder van Boecholt die bij het bibliotheekbeheer een belangrijke rol vervulde. De formulering van de *ex-librissen* liep nogal eens uiteen. Soms werd de genitief-, soms de datiefconstructie gebruikt, het vaakst echter het “*iste liber pertinet ad carthusienses prope Traiectum*”. Ook de plaatsaanduiding verschilt nogal eens in uitgebreidheid. Niet zelden wordt het *ex-libris* voortgezet met een

⁴⁴⁸ Luc. 12:16-21.

⁴⁴⁹ Dijkgraaf, *Holbeck*, 324-325, 333-334.

⁴⁵⁰ Coppens, ‘Boekenbezit celestijnen’, 156-165, bijv. “*Celestinorum Heverlensium, signatum theca 64*” (189, nr. 13).

paar mededelingen over de inhoud van de codex.⁴⁵¹ In een paar overgeleverde handschriften van de Amsterdamse kartuis is het ex-libris steeds verbonden met een signatuur.⁴⁵²

De drukken in de kartuis van Prüll kennen een ex-libris op het schutblad of op de laatste bladzijde. Van meerdelige werken heeft meestal de eerste, soms ook de tweede band een eigendomskenmerk. Jaartallen worden zelden toegevoegd. De exacte formulering verschilt hier en daar.⁴⁵³ Dit beeld gaat ook op voor de Zwolse drukken die in de kartuizen zijn aangetroffen. De vaakst gebruikte formulering is die van “liber carthusiensis”, gevolgd door de plaatsnaam of de naam van de kartuis. In een aantal gevallen wordt in het ex-libris ook een schenker genoemd.⁴⁵⁴

De kartuizers in Roermond hebben het niet veel anders gedaan dan hun broeders in Utrecht of Prüll. Helaas is niet uit te maken of ook zij, net als hun confraters in Keulen, slechts, of tenminste, die boeken van een ex-libris voorzagen die, bij wijze van uitzondering, eens een keer uitgeleend

⁴⁵¹ Gumbert, *Kartäuser*, 283-286 en register, i.v. Swederus de Boecholt.

⁴⁵² Obbema, ‘Dwarsligger’, 215-216.

⁴⁵³ Micus, *Prüll*, 18, 22.

⁴⁵⁴ Buxheim: “cartusiae in Buxheim” en “liber carthusiensis in Bugshaym prope Memmingen donatus a valido et nobili domitello Wilhelmo de Zell” (Sexauer, *Schriften*, 85 en 134, n. 5), Danzig: “Iste lib[er] per[tinet] ad cart[husiam] in Prus[sia] p[ro]pe Danczig” (Nierzwicki, ‘Handschriften’, 208), Dülmen: “liber carthusiensium domus castri Marie prope Dulmaniam anno 1539” (Sodmann, ‘Buchbesitz’, 269, nr. 26) en “liber domus Castri Marie prope Dulmaniam ordinis carthusiensis” (Hermans, *Zwolse drukken*, 163, nr. ZD 77; zie ook Emery, ‘Prologue and queries’, 141 en Id., *Bibliotheca manuscripta*, 131, voor een ex-libris in een Dionysius-handschrift uit het bezit van deze kartuis), Gaming: “hic liber est domus throni Beatae Marie in Geminck” (Hermans, *Zwolse drukken*, 176, nr. ZD 105 en 19, afb. 4), Güterstein: “Gueterstein”, maar ook: “Iste liber pertinet ad domus Boni Lapidis ordinis carthusiensium prope Aurach” (Sexauer, *Schriften*, 93, n. 1-2) of “Iste liber pertinet ad domum Beate Marie Boni Lapidis ordinis carthusiensium” (Deigendes, ‘Güterstein’, 100), Lechnitz: “fratrum carthusiensium in Lechnicz” of “Iste liber est domus Vallis Sancti Antonii prope Lechnycz ordinis fratrum carthusiensium” (Gajdoš, ‘Book production’, 193 en 218, nr. 8), Lübeck: “liber carthusiensium in Arnsboken prope Lubecam” (Hermans, *Zwolse drukken*, 135, nr. ZD 25), Mainz: “cartusiae Moguntinae” (*Ibid.*, 225, nr. ZD 207), Reutlingen: “ex donatione v.p. prioris conv. carth. Trevirensis possidet carth. Ruti” (*Ibid.*, 109, nr. ZD 91), Stettin: “liber carthusiensium prope Stetyn”, of “Iste liber est carthusiensium prope Stetyn” (Potkowski, ‘Schriftkultur’, 179, n. 85), Utrecht: “Iste liber est fratrum carthusiensium prope Traiectum quem scribe fecit Otto tempore noviciatus sui completus post eius professionem” (Van de Weijert, ‘Gift-giving practices’, 162, fig. 3), Vught: “Iste liber pertinet carthusiensibus domus Sophie prope Buscumduce” (Emery, *Bibliotheca manuscripta*, 137, 156), Wesel: “liber cartusiae Wesaliensi” (Hermans, *Zwolse drukken*, 127, nr. ZD 13; zie ook Goder, *Vogelsang*, 234, n. 145, 249-250); een – zeldzaam – ex-libris uit een broedersbibliotheek (Güterstein): “Diß Büchlin gehört zum Güterstein by Urach Karthuser Ordenns den Brüder Lay des selben” (Sexauer, *Schriften*, 55, n. 1), een – nog zeldzamer – ex-libris uit een broederscel (Bazel): “diß Büchlin gehört den cartusern zu Basel gelichen Brudern Hansen von Sant Gallen conversen der selben” (*Ibid.*, 169, n. 1).

werden.⁴⁵⁵ De formulering is sober en kort en is in de handschriften niet anders dan in de drukken. Het vaakst komt voor de vermelding dat het boek van de kartuizers van Roermond is, zonder dat het huis Bethlehem genoemd wordt: “liber carthusiensium in Ruremunda”.⁴⁵⁶ Ongeveer even vaak staat er dat het boek toebehoort aan de kartuizers van Roermond: “iste liber pertinet carthusiensis in Ruremunda”.⁴⁵⁷ Eén teruggevonden boek bevat beide formuleringen.⁴⁵⁸ Van de herleidbare exemplaren – maar het zal veel vaker voor zijn gekomen –, is er één bekend waarin het ex-libris door een inhoud wordt gevolgd, en één waar de naam van de schenker wordt genoemd.⁴⁵⁹ De ex-librissen werden niet steeds meteen genoteerd: er is één handschrift bekend met een zeventiende-eeuws ex-libris, en één met een vijftiende- en een zeventiende-eeuws ex-libris.⁴⁶⁰ De bondigheid wordt zelden losgelaten, behoudens een enkel geval waar het vermeldenswaard wordt gevonden dat een handschrift een autograaf van Dionysius de Kartuizer is.⁴⁶¹

⁴⁵⁵ “Et est id diligenter observandum ut antequam liber extraneis detur, in fronte libri, aut aliis loco oportuno, scribantur haec verba: pertinet ad carthusienses in Colonia” (HASTK, *Kartäuser*, Rep. u. Hs., nr. 12, f. 37v); ook bij Gering, ‘Buchbinderwerkstatt’, 179, n. 10.

⁴⁵⁶ Hs. Dion. 7 (“ad domum carthusiens. Ruremund.” (Emery, ‘Prologue and queries’, 128)), 26 of 27 (Verschueren, *Bibliothek*, 45, nr. 23 [73-75] of 24 [76]; Emery, ‘Prologue and queries’, 138), E 6 (Dückers, *Theologisch handschrift*; Verschueren, *Bibliothek*, 49, nr. 46 [103]), K 1 (*Ibid.*, 60, nr. 91 [167-171]; Dückers, ‘Verzamelhandschrift [nr. 55]’, afb.), M 12 (Verschueren, *Bibliothek*, 55, nr. 170 [139]; Mazal, ‘Blindstempelenbände’, 296), 38 (Verschueren, *Bibliothek*, 56, nr. [141]); Reypens, ‘Ruusbroec’, 166; Dückers, ‘Handschriften’, 146, afb. 4), H 5 (KBB, Inc. C 304), I 81 (*Ibid.*, Inc. B 33), 82 (*Ibid.*, Inc. B 321), K 42 (*Ibid.* B 910), 444, 449 of 452 (*Ibid.*, Inc. A 186 en Corsten, ‘Klosterdruckerei’, 258, n. 8), M 239 (Reypens, ‘Ruusbroec’, 162, n. 1), V 3 (KBB, Inc. B 1.118), Z 27 (*Ibid.*, Inc. A 1674).

⁴⁵⁷ Hs. M 4 (?; Dückers, ‘Verzamelhandschrift [nr. 57]’; Verschueren, *Bibliothek*, 52, nr. 64 [128]), M 11 (?; Dückers, ‘Verzamelhandschrift [nr. 62]’; Verschueren, *Bibliothek*, 55, nr. 69 [134-138], onterecht niet onder de Dionysius-handschriften gerekend: Emery, ‘Prologue and queries’, 139, *supra*, n. 360 en 376), E 132 (KBB, Inc. B 1), K 55 (*Ibid.*, Inc. B 924), N 25 (*Ibid.*, Inc. A 124), R 1 (*Ibid.*, Inc. B 68), R 3 (*Ibid.*, Inc. A 119(3) Inc. A 119/1), 5 (*Ibid.*, Inc. A 119/3); ook M 147 (*supra*, par. III.2, n. 221).

⁴⁵⁸ K 80 (KBB, Inc. B 1.440).

⁴⁵⁹ Hs. M 11: “liber carthusiensis in Ruremunda et continentur in eo quod sequuntur” (Verschueren, *Bibliothek*, 55, nr. 69 [134-138]; Emery, *Bibliotheca manuscripta*, 150, nr. NE 114), T 24 (schenking van Petrus Scoemcecker: *supra*, par. VI.2.1); Mazal, ‘Blindstempelenbände’, 296, 298, 300 noemt nog eigendomskenmerken, zonder ze te citeren, van Hs. I 7 (Dückers, ‘Preken’; Verschueren, *Bibliothek*, 50, nr. 57 [118]), M 9 (*Ibid.*, 54-55, nr. 67 [131] en Dion. 19 (*Ibid.*, 44, nr.19 [52]) en 24 (*Ibid.*, 45-46, nr. 25 [77-80])). Zie ook par. VI.3 voor een eigendomskenmerk van een volkstalig handschrift uit de lekenbroedersbibliotheek. Bij Dückers, ‘Afschrift’ en ‘Mystieke literatuur’ kort de mogelijk foutieve toeschrijving via de naam ‘Bethleem’ in de eigendomskenmerken.

⁴⁶⁰ Hs. Dion. 24; Mazal, ‘Blindstempelenbände’, 296, 298.

⁴⁶¹ Hs. Dion. 19: “liber carthusiensis in Ruremunda q[ui] continet in eo Translacio librorum Cassiani ad stilum facillimum devoti p[atris] Dionysii Carthusiensis in Ruremunda manu sua propria” (Emery, ‘Prologue and queries’, 135).

VI.5. Ontsluiting

VI.5.1. De 'oude' catalogus

Hierboven is al even ter sprake gekomen dat er eerder een catalogus van de kartuizerbibliotheek heeft bestaan – al is die voor zover bekend niet overgeleverd.⁴⁶² Waarschijnlijk was ook deze vorige niet de eerste. Er mag immers verondersteld worden dat al in de zestiende eeuw behoefte bestond aan een lijst van de boeken in eigen bezit. Zelfs in de handschriftentijd kan een dergelijke lijst bestaan hebben. Ze zijn van vele andere kloosters ook bekend.⁴⁶³ Die (eerste) catalogus was misschien nog niet direct noodzakelijk een verwijzend instrument, omdat het bezit immers nog niet zo groot was dat de enkele gebruikers zich er niet snel een idee van konden verschaffen.⁴⁶⁴ Bethlehem behoorde niet tot de enkele grote kartuizerbibliotheken die door hun omvang al in de middeleeuwen genoodzaakt waren een ontsluitende catalogus aan te leggen.⁴⁶⁵ Een voorbeeld hiervan is de imposante collectie van Gaming, die waarschijnlijk al in 1432 een catalogus met signaturen bezat. Ook Gulik en Aggsbach zagen zich rond 1500 van zoveel boeken voorzien dat een signatuursysteem noodzakelijk werd.⁴⁶⁶ Mogelijk heeft Bethlehem een wandcatalogus gekend. Dit betrekkelijke eenvoudig te vervaardigen affiche met een overzicht van de beschikbare titels kon in de bibliotheek worden opgehangen om zonder aanwezigheid of hulp van de bibliothecaris de weg te vinden.⁴⁶⁷

⁴⁶² *Supra*, par. VI.4.1.

⁴⁶³ Voor een overzicht van het gebruik van catalogi tot in de veertiende eeuw, zie: Dolbeau, 'Usagers', 396-397.

⁴⁶⁴ A. Derolez, 'Bibliotheekscatalogi', 135 meent dat de "meeste Middeleeuwse boekenlijsten (...) niet met dat doel ["het terugvinden van (...) boeken in een bepaalde geordende verzameling"] opgesteld zijn – "daar was trouwens meestal geen behoefte aan, gezien de kleine omvang van de bibliotheken, wier inhoud door de bibliothecaris gemakkelijk kon overzien worden."; hij definieert: "De Middeleeuwse catalogus is eerst en vooral een standplaats- of recolleringcatalogus, die moet toelaten na te gaan of alle ingeschreven boeken wel aanwezig zijn." Pas later, met de bloei van de scholastieke theologie en de opkomst van het humanisme en de navenant toegenomen wetenschappelijke productie, nam ook de behoefte aan een heuristisch instrument voor de gebruiker toe (Schreiber, 'Katalogisierungspraxis', 1-9).

⁴⁶⁵ Schreiber, 'Bücherfreunde', 19-20; zie bijv. voor Buxheim: *Mittelalterliche Bibliothekskataloge*, III.1, 92-101; bij Sexauer, *Schriften*, 52 een lijst van overgeleverde laat-middeleeuwse catalogi uit het Duitse gebied.

⁴⁶⁶ Hoffmann, *Gaming*, 45; Goder, *Vogelsang*, 235-236, 240 e.v., 246; Rossmann, *Aggsbach*, 339; zie ook Sexauer, *Schriften*, 69-71 voor de catalogus van Buxheim van rond 1450; vgl. Huisman, 'Bibliotheekscatalogi', 96.

⁴⁶⁷ Obbema, 'Kloosterbibliotheek', 121.

Een argument voor het bestaan van een catalogus in de handschriftentijd – naast de kartuizer-eigen, door de *Consuetudines* uitgedamde, specifieke affectie voor het boek die een zorgvuldig samengestelde catalogus feitelijk insloot – is de aanwas in het bezit die plaats had gevonden tijdens Dionysius' werkzame en productieve bestaan.⁴⁶⁸ Ten tweede zijn er aanwijzingen voor het bestaan van een eigen dan wel gericht aan een atelier uitbestede boekbindersactiviteit in de jaren 1460 tot 1480. De overlevering van een reeks 'eigen' banden en de archeologische vondst van koperen boekbeslag lijken daarop te wijzen.⁴⁶⁹ De speciale aandacht voor (de verzorging van) het boek zou samengegaan kunnen zijn met de aanleg van een eerste catalogus die dan zo rond 1470 gedateerd zou kunnen worden. Rond dezelfde tijd is een zelfde hand te onderkennen in de ex-librissen.⁴⁷⁰ Mogelijk is dit de hand van de verantwoordelijke bibliothecaris geweest die zich ook als catalograaf heeft opgeworpen. Er is niet een relatie te ontwaren met een contemporaine beweging in de orde die een extra aandacht voor boek en bibliotheek propageerde, zoals dat later vermoedelijk het geval was met bijvoorbeeld sommige benedictijnenbibliotheken van de regel van de congregatie van Saint-Maur.⁴⁷¹

Er is ook nog een andere aanwijzing dat er al voor het Dionysius-project een catalogus of althans een signaturensysteem heeft bestaan. Pedro de Alva y Astorga noemt in zijn *Militia Immaculatae Conceptionis Virginis Mariae* uit 1663 een aantal signaturen van de Roermondse kartuizerbibliotheek. Mogelijk heeft hij die niet zelf genoteerd, maar ontleend aan een andere bron. Een door de franciscaan veel gebruikte gids was de *Catalogus manuscriptorum Belgii et provinciarum circumvicinarum*, het ten laatste aan het einde van de achttiende eeuw verloren geraakte resultaat van een bibliotheekreis die de Gentse dominicanen Joannes Bunderius en Guilielmus Carnificis in het eerste kwart van de zestiende eeuw maakten.⁴⁷²

⁴⁶⁸ Schreiber, 'Bücherfreunde', 20.

⁴⁶⁹ Mazal, 'Blindstempeleinbände', 294, 302; Nissen, 'Bibliothek', 210-211; Dückers, 'Handschriften', 145; Id., 'Theologisch handschrift'; Id., 'Roermondse boekband'; Dukers, 'Kartuis', 36; vgl. Goder, *Vogelsang*, 230-231, Micus, *Prüll*, 22-25, Rossmann, *Aggsbach*, 340, n. 21 en Deigendesch, 'Güterstein', 97-99. Bij Nierzwicki, "Paradisus Mariae", 51, n. 91 meer technische literatuur over boekbindwerkplaatsen van kartuizen.

⁴⁷⁰ Mazal, 'Blindstempeleinbände', 300.

⁴⁷¹ Coppens, 'Catalogue', 386-388. In 1615 verstrekte het ordebestuur een opdracht aan alle huizen om spoedig te rapporteren omtrent al wat zij bezaten aan historische documentatie (Scholtens, 'Amsterdam', 20-21).

⁴⁷² Emery, *Bibliotheca manuscripta*, 335-336; Lourdeaux en Haverals, *Bibliotheca Vallis Sancti Martini*, II, 87-88 92; Mazal, 'Blindstempeleinbände', 300; *infra*, n. 498-499.

Alleen al met het oog op een administratieve vastlegging van het eigendom, was het aanleggen van een catalogus nuttig dan wel noodzakelijk. Al was het maar om het bezit van boeken die tijdelijk buiten de monnikenbibliotheek verbleven, bijvoorbeeld in de cellen, in ieder geval vastgelegd te hebben. Verbouwing of verhuizing konden dan een gereede incidentele aanleiding tot catalogisering vormen.⁴⁷³ Zuivere registratie was in 1623 waarschijnlijk de reden voor dom Gerardus Eligius om een catalogus aan te leggen van de bibliotheek van de kartuis in Vught. De wat slordig opgestelde lijst maakt deel uit van een handschrift *Domus Sanctae Sophiae descriptio*.⁴⁷⁴

Gezien het relatief beperkte bezit, is een administratief doel vermoedelijk de aanleiding geweest voor het opstellen van de eerste catalogus of catalogi van Bethlehem – indien die er althans geweest is of zijn. De noodzaak is wellicht nog sterker geweest door het typische nadeel van een bandcatalogus, de lastige verwerking van aanwinsten.⁴⁷⁵ Voor het aanleggen van de catalogus van 1740-1742 gold vermoedelijk als belangrijkste reden dat de voorganger niet meer voldeed om de gebruikers de weg te wijzen in de inmiddels tot duizenden titels aangegroeide collectie: ontsluiting was toen het hoofddoel.⁴⁷⁶

Voor de minderbroeders in Mechelen was het legaat van Jan van Praet, plebaan te Lier, in 1673, de belangrijkste reden een nieuwe catalogus aan te leggen, die de oude uit 1620 moest vervangen. Die schenking was kennelijk zo omvangrijk dat ze aanleiding gaf tot een nieuwe ordening, de rubrieklettering werd vervangen en twee nieuwe rubrieken – “libri gallici” en “libri hispanici” – werden toegevoegd.⁴⁷⁷ Hier is de oude catalogus bewaard gebleven. In de regel werd een oude catalogus vernietigd nadat die samen met de aanwinsten in de nieuwe catalogus verwerkt was en zijn

⁴⁷³ In Keulen vond in 1638 een ‘bibliothecae mutatio’ plaats, zonder dat voor zover bekend een nieuwe catalogus werd opgesteld (HASTK, *Kartäuser*, Rep. u. Hs., nr. 12, f. 12v; Kamann, *St. Barbara*, 425 noemt een verhuizing van de bibliotheek naar een ander gebouw onder het prioraat van Chrysanthus Harzheim (1647-1655)). Zie ook Huisman, ‘Bibliotheekcatalogi’, 105.

⁴⁷⁴ Verschueren, ‘S. Sophia’, 380-383, 7-8; Van den Oord, *Bosch’ boekbedrijf*, 43-44; Fruytier, ‘Eligius’.

⁴⁷⁵ Zie: Buzas, *Bibliotheksgeschichte*, 144.

⁴⁷⁶ Een aanwijzing hiervoor is de aantekening bij het opschrift van rubriek D: “In antiquo catalogo erat N.B. mutantur numeri a primo usque ad ultimum quod hic factum”. Zie ook de opdracht aan de Maastrichtse raad van de stadsbibliothecaris Mr. Abraham van den Heuvel bij de catalogus van de stadsbibliotheek uit 1750 waarin deze omstandig uitlegt hoe “crescente librorum numero” de belangstellenden aan de hand van de ‘viciëuze’ en in te weinig rubrieken onderverdeelde oude catalogus uit 1692 hun weg niet meer konden vinden en de bibliotheek haar waarde zonder een deugdelijke nieuwe toegang verloren zou hebben: Flament, ‘Inleiding’, 42 e.v., 123-124, x-xi, bijlage III; Wouters, ‘Bibliothèque’, 15-16.

⁴⁷⁷ Ooms, ‘Mechelen’, 38.

functie verloren had.⁴⁷⁸ De overlevering van de genoemde Vughtse catalogus is dan ook te danken aan het feit dat die deel uitmaakte van een codex met nog andere stukken.

De vorige catalogus van Bethlehem is niet meer aanwezig. Helaas heeft men in Bethlehem niet hetzelfde gedaan als in het Mechelse minderbroedersklooster of in de kartuis van Buxheim. In dat laatste huis werd de “catalogus antiquus” van een rugschild en van een signatuur volgens de nieuwe indeling voorzien, om vervolgens zelf in de collectie te worden opgenomen.⁴⁷⁹ Wel kunnen we proberen de voorganger te dateren. De lengte van de periode tussen de vorige versie en 1740, is één van de perspectieven waarmee zicht is te krijgen op de omgang die de kartuizers van Bethlehem met het boek hadden. De lengte van deze periode kan dan ook een deel van de verklaring vormen voor het opnieuw catalogiseren van de collectie.

Uit de verwijzingen naar die vorige catalogus is ook nauwelijks iets te reconstrueren over de omgang met het boek in Bethlehem ten tijde van dat document, behalve dat de signaturen veranderden, en dat er enkele verkeerde toeschrijvingen aan auteurs in voorkomen.⁴⁸⁰ Het is mogelijk dat de opsteller van deze catalogus dezelfde was als degene wiens zeventiende-eeuwse hand ex-librissen bij handschriften van Dionysius noteerde.⁴⁸¹

Dat de signaturen veranderden wijst op een behoorlijke reorganisatie van de bibliotheek. In Keulen was dit al aan het einde van de zeventiende eeuw gebeurd. Van de herfst van 1697 tot de lente van 1699 vond daar niet de halfjaarlijkse boekeninspectie plaats “ob renovationem totius bibliothecae”.⁴⁸² De catalogus die toen werd aangelegd en de bijbehorende systematiek zouden niet meer veranderen. De catalogus van 1748 is enkel een drievoudig namen- en titelwoordenregister op de bestaande ordening.⁴⁸³ Groei van het bestand is niet de motivatie geweest. De band uit 1697-1699 heeft zichtbaar geleden, denkkelijk onder het vele gebruik. De catalogograaf Michael Mörckens schrijft dat de “vastae bibliothecae nostrae confusio” prior Joannes Siegen de opdracht heeft doen

⁴⁷⁸ Derolez, ‘Bibliotheekscatalogi’, 137-138; Knapen, ‘Organisation et gestion’, 345.

⁴⁷⁹ Sexauer, *Schriften*, 79.

⁴⁸⁰ *Supra*, par. VI.4.1.

⁴⁸¹ Hs. Dion. 24; Mazal, ‘Blindstempeleinbände’, 296.

⁴⁸² HASTK, *Kartäuser*, Rep. u. Hs., nr. 12, f. 16v-17r.

⁴⁸³ HASTK, *Handschriften*, GB fol., nr. 15.

verstrekken en dat deze nieuwe registers uit de “antiquo et valde obscuro bibliothecae nostrae indice” samengesteld en gecompleteerd zijn.⁴⁸⁴

Dát er een eerdere catalogus heeft bestaan, blijkt uit het gegeven dat Peeters in staat was verloren boeken te identificeren.⁴⁸⁵ Maar op vijf plaatsen noemt hij ook expliciet de “antiquus catalogus”. De vraag van Nissen “ob dem Katalogisator nicht eine Vorlage, also ein älterer Katalog zur Verfügung stand”, is daarmee overigens opgelost.⁴⁸⁶ Uit één van de vijf vermeldingen blijkt met nagenoeg sluitende zekerheid dat de oude catalogus in of na 1588 is aangelegd. Bij de *Favus destillatus* van Albericus de Ronghe in catalogusnummer 1004 van rubriek M tekent Peeters aan: “in antiquo *De 4 novissimis* deest Antv. 1588”.⁴⁸⁷ Peeters bedoelt hiermee dat voorheen – in de oude catalogus – dit nummer werd ingenomen door een inmiddels verloren geraakt (“deest”) traktaat *De novissimis*, uitgegeven in Antwerpen in 1588. Dit boek kwam dus in die catalogus voor, reden waarom die er in ieder geval niet vóór 1588 geweest kan zijn.⁴⁸⁸

Deze datering kan verder worden gepreciseerd, zij het met strikt genomen iets minder betrouwbaarheid. Behalve de expliciete vermeldingen van de “antiquus catalogus”, refereert een tweetal typen aantekeningen bij de titelbeschrijvingen klaarblijkelijk aan de vorige catalogus. Ten eerste zijn dit de aanduidingen van het aantal exemplaren dan wel delen van een werk, waarbij niet alleen het huidige, maar ook het vorige (in de trant van “olim in duplo nunc in triplo”) aantal vermeld

⁴⁸⁴ Ibid., Epistola dedicatoria, Praefatio ad lectorem; Kamann, *St. Barbara*, 463; op 446 de bewering op basis van onheldere overwegingen dat tussen 1695 en 1748 de bibliotheek met 1.200 banden groeide; dit zou het verschil moeten zijn tussen de 7.580 banden van 1748 (*Ibid.*, 445) en de “circa 6.000” van 1697-1699 (*Ibid.*, 446); het laatste getal is echter gemakkelijk precies vast te stellen door de hoogste signatuurnummers per rubriek bij elkaar op te tellen (het totaal is dan 7.842), terwijl het exacte aantal van 1748 juist moeilijk benaderbaar is (alleen, en dan nog met reserves om de vergelijking met 1697-1699 te kunnen maken, door alle afzonderlijke titels te tellen), bovendien is het verschil tussen beide meetmomenten dan 1.580.

⁴⁸⁵ *Supra*, par. VI.2.2.

⁴⁸⁶ Nissen, ‘Bibliothek’, 214.

⁴⁸⁷ M 1238; dit boek heb ik bibliografisch niet kunnen identificeren; het voorbehoud wordt ingegeven door de mogelijkheid dat het genoemde nummer een in de oude catalogus genoteerde aanwinst (van na het aanleggen ervan) betreft.

⁴⁸⁸ De andere vier plaatsen waar de “antiquus catalogus” genoemd wordt, zijn: B, nawerk (twee maal, waaruit ook in ieder geval een datering van in ieder geval ná 1575, resp. 1555 blijkt), D, opschrift (geen datering), H 2 (“non *Liber sextus decretalium sive Clementinum cum explicatione marginali* Joan. An. Bononiensis ut in antiquo catalogo habebatur”: hiermee wordt waarschijnlijk H 5 bedoeld (*supra*, par. VI.4.1), waarmee de datering op ná 1497 komt) en M 118 (“n.b. Jodoci Galli, *Tetrasticha* litera gothica in antiquo catalogo n. 101 [hier ook 101] desiderantur deest, deest”: dit werk kent vele edities, maar zeer waarschijnlijk (“litera gothica”) gaat het hier om een vijftiende- of vroeg zestiende-eeuwse druk).

wordt.⁴⁸⁹ Ten tweede beschikken we over verwijzingen naar titels die in de oude catalogus het nummer droegen waar nu de betreffende verwijzing bij geplaatst is en dus in 1740 omgenummerd zijn naar elders.⁴⁹⁰ In twee gevallen werden manuscripten overgeplaatst van de gedrukte naar de geschreven boeken.⁴⁹¹ Het zou nog te overwegen zijn een derde type aantekeningen te gebruiken, namelijk de notities over boeken die schijnbaar volgens de oude catalogus deel uitmaakten van het bezit, maar door Peeters niet meer werden aangetroffen – notities waarin de catalograaf door elkaar de termen “deest”, “deperditus” en “desideratur” gebruikt.⁴⁹² Een vierde type tenslotte bestaat uit opmerkingen van Peeters waarin hij kennelijk de oude catalogus corrigeert in de vermelding van de auteursnaam, of althans de aan die oude catalogus gewende gebruiker impliciet op de daarin opgetreden vergissingen wijst. Omdat in de onderzochte gevallen echter het jaar van uitgave geen latere vermelding oplevert dan het derde type aanwijzingen en de betrouwbaarheid van vergelijkbaar gehalte is, loont het niet de moeite deze hier te analyseren.⁴⁹³

Zoals al aan de orde is geweest, had Peeters bij zijn werk vermoedelijk de gebruikers met hun gewenning aan de oude catalogus in gedachten en heeft hij hen met de eerste twee en het vierde van de genoemde typen van dienst willen zijn door het schrijven van verwijzingen op die plaatsen waar die gebruikers een bepaald boek verwacht hadden. In het derde type zou Peeters een door autopsie controlerende vergelijking met de vorige catalogus gemaakt kunnen hebben, om vervolgens te constateren en aan te tekenen dat boeken er hoorden te zijn maar om de één of andere reden definitief of voorlopig zoek waren geraakt. Echter, deze methode laat voor de datering van de catalogus te veel onzekerheid omdat het tijdstip van zoek raken en vermissing – en dus ook van verkrijging – nog heel goed ná het opstellen van de oude catalogus kan liggen. Dat dit inderdaad mogelijk is, wordt bewezen door een aantekening waar Peeters noteert dat het *De iudice regularum tractatus* van Franciscus Ghiselerius, uitgegeven

⁴⁸⁹ B 64, 250, C 1, G 20, 24, K 589 (cit.), M 12; gelijksoortig is de indicatie van de term “refecta” (van een titel van rubriek F naar rubriek D: marginale aantekening bij F 137 (D 47, Peeters laat het nummer open)).

⁴⁹⁰ *Infra*, par. VI.5.4.

⁴⁹¹ Hs. E 1 (“olim E numero 55” en “manuscriptus liber” (het afschrift van de *Summa de bono* door Ulrich van Straatsburg, bedoeld door Emery, ‘Prologue and queries’, 129 en Id., *Bibliotheca manuscripta*, 26-27, n. 59)) en G 5 (“manuscripta olim littera G numero 19 inter libros impressos”). Een gedrukte titel, echter zonder signatuur, noch jaar van uitgave, werd van een onbekende plaats (vermoedelijk rubriek C, het gaat om een bloemlezing uit kerkvaders) naar rubriek B overgeplaatst (262: “transitus hic tractatus”).

⁴⁹² *Supra*, par. VI.2.2.

⁴⁹³ *Supra*, par. VI.4.1; het gaat om F 15 (1596), G 90 (1664), I 74 (1477) en K 115 (1629).

in Keulen in 1623, is “desiderata 1741 inventa eodem anno”.⁴⁹⁴ In de andere hier gebruikte typen aantekeningen gaat het hoogstwaarschijnlijk wel om boeken die in de oude catalogus al genoemd waren. Omdat we daarvan ook het jaar van uitgave kennen, kunnen we de *terminus post quem* van de “antiquus catalogus” preciezer bepalen dan “na 1588”.

Het jongste boek dat in deze aantekeningen genoemd wordt, is een uitgave van een deel van het Nieuwe Testament, met commentaar en in Franse vertaling door Sorbonne-doctoren, verschenen bij Eugène-Henri Fricx in Brussel in 1674. Dat het hier om een herplaatsing gaat wordt meer dan in de meeste andere gevallen expliciet gemaakt door de aantekening (bij de oorspronkelijke plaats in rubriek B): “quae hic erant posita”. De titel is uiteindelijk onder de bijbels geschaard en is daar op een lege, tegenoverliggende bladzijde alsnog ingevoegd als tweede titel onder een signatuur.⁴⁹⁵ Preciezer dan “na 1674” valt met de bestaande informatie de oude catalogus niet te dateren, en dan nog met een voorbehoud, omdat immers de “antiquus catalogus” bij deze datering niet met zoveel woorden wordt genoemd.

Anderzijds wordt deze datering ondersteund door indirecte indicaties. De stadsbrand van 1665 noopte het klooster tot grondige verbouwingen.⁴⁹⁶ Toen ook is de bibliotheekruimte verplaatst. Vervolgens heeft W. Sexauer voor de bibliotheek van de kartuis Buxheim laten zien hoe daar het signatuursysteem wisselde als gevolg van bouwkundige aanpassingen en interne verhuizingen.⁴⁹⁷ Het signatuursysteem is in de standplaatscatalogus zoals Peeters die opstelde verbonden met de fysieke inrichting: met de letters worden de schragen aangeduid, met de cijfers de volgorde op de schraag. Het is dus te veronderstellen dat bij de herinrichting van het klooster, inclusief de bibliotheekruimte, na de stadsbrand, ook het signatuursysteem aan vervanging toe was, waarmee vanzelf ook de noodzaak van een nieuwe catalogus ontstond.

De eerder genoemde gedrukte bron, waarin aan een Roermondse bibliotheekordening wordt gerefereerd, van Pedro de Alva y Astorga, noemt handschriftensignaturen die niet corresponderen met die van 1740-1742 en dus zeer waarschijnlijk op de oude catalogus gebaseerd

⁴⁹⁴ G 162.

⁴⁹⁵ A 34, bij B 198. Uit deze groep van (kennelijke) herplaatsingen is er één schijnbaar nog recenter: Joannes Molanus, *Theologiae practicae compendium*, dat van E (bij 135) werd verplaatst naar G (210-212); het jaar van uitgave is echter niet 1688-1690 zoals Peeters in Arabische cijfers schrijft, maar 1588-1590 (zoals hij merkwaardig genoeg wel schrijft in Romeinse cijfers).

⁴⁹⁶ Dukers, ‘Bouwgeschiedenis’, 117-118.

⁴⁹⁷ Sexauer, *Schriften*, 66, 84-85.

zijn.⁴⁹⁸ Deze bron is in 1663 uitgegeven, waarmee ook dat jaar een datering zou kunnen zijn. Omdat we echter niet weten uit welk jaar Alva's informatie stamt – mogelijk had hij die ook uit de tweede of derde hand – kunnen we hier niet evenveel waarde aan hechten als aan de datering op basis van het uitgavejaar van het Franse Nieuwe Testament uit 1674.⁴⁹⁹

Er is tot slot nog een aantekening waaruit een nog veel latere datering zou kunnen blijken. Als we die volgen, zou de oude catalogus nog maar zo recent zijn opgesteld, namelijk in of na 1717, dat de vraag rijst waarom Peeters zich de moeite heeft getroost al een nieuwe op te stellen. De betekenis van de uitdrukking is niet helemaal helder, de relatie met de oude catalogus is dan ook veel onzekerder.⁵⁰⁰ Hiermee kunnen we de datering van de vorige catalogus vaststellen op in ieder geval na 1588, naar alle waarschijnlijkheid na 1674 en wellicht na 1717.

Gezien het relatief grote aantal dateringen waarover we beschikken (in totaal bijna 30 boeken waarvan zo goed als zeker is dat die in de oude catalogus voorkwamen), moet dit een vaststelling zijn die betrouwbaar

⁴⁹⁸ *Supra*, n. 472; Alva y Astorga, *Militia Immaculae Conceptionis*, k. 341, 506, 642, i.v. resp. Dionysius de Kartuizer, diens *Opusculum de laudibus Virginis*: “Vide in manusc. existente Ruremundae, apud pp. carthusianos, litt. C num. 9” (dit moet zijn Hs. Dion. 23 (Verschuieren, *Bibliothek*, 44, nr. 20 [53-65]); in Peeters' catalogus loopt rubriek Hs. C slechts tot 7), Gerard van Schiedam, diens preken: “Extat manusc. in monasterio carthusien. Ruremundae, num. 56 in 4.” (dit moet zijn Hs. I 7-8 (Verschuieren, *Bibliothek*, 50-51, nrs. 57-58 [118]-[119])); een signatuur “56” is in de catalogus van 1740-1742 niet traceerbaar, geen rubriek kent een zo hoog signatuurnummer), Jacobus carthusianus, prior van Luik [Jacob van Gruijtrode], diens *Hortus aurearum rosarum Jesu et Mariae*: “Liber extat manuscriptus apud pp. carthusien. Ruremundae. litt. M num. 29 in 4. & fuit scriptus (ut ad finem dicitur) anno 1471” (dit moet zijn Hs. M 15 (Verschuieren, *Bibliothek*, 57, nr. 72 [142])), niet M 4, zoals Deschamps, ‘Jacob van Gruijtrode’, 110 (vgl. 126, n. 6) vermeldt); op deze plaats noemt Peeters de auteur overigens “prior domus cartusiae Leodiensis”, M 29 is in de catalogus van 1740-1742 toegekend aan een verzameling teksten van Bernardus van Clairvaux en Hugo van Sint-Victor; zie ook Nissen, ‘Bibliothek’, 214-215, Emery, *Bibliotheca manuscripta*, 336, en Seynaeve, ‘Gruijtrode’, 416-417.

⁴⁹⁹ De in de vorige noot genoemde datering bij het handschrift van Jacob van Gruijtrode is natuurlijk nog geen bewijs dat Alva y Astorga de informatie wel uit de eerste hand had. Omdat Morotius, *Theatrum chronologicum*, 95 in 1681 (Verschuieren, *Bibliothek*, 57; Nissen, ‘Bibliothek’, 215) zijn verwijzing van Alva overnam (evenals ongetwijfeld de mededeling bij Dionysius' bibliografie (Verschuieren, *Bibliothek*, 89): “addimus ad unumquemque codicem continuas nota; ms. quidem, bibliothecae, in qua, habentur, praeter Ruraemundensem, ubi omnes nati, omnes adservantur”) is een nog latere datering op basis van deze bron uiteraard nog veel minder verantwoord.

⁵⁰⁰ K, nawerk: “Antonius Cloche K. 186 prius, nunc”; ziet op K 206: Bernardus de Jonghe (“sub auspiciis Antonini Cloche”), *Desolata Batavia dominicana* (Gent 1717). Er zijn andere soortgelijke notities in de index van K, bij de ingang op De Belley (Jean-Pierre Camus): “K 173 174 prius nunc L 48 ad 53 inclusive”, en bij Simon Martinus: “K [opengelaten, moet zijn: 27] prius n 40 nunc”, evenals in M, bij Joes. van Haure: “M 61 prius, nunc q numero 5”; de bedoelde uitgaven zijn echter van 1622, 1623, 1627 en 1652 en maken de *terminus post quem* dus niet later; een andere (M, nawerk, bij Carolus Borromaeus: “M 1116 1218, prius 662 nunc”) notitie ziet op een boek zonder jaar van uitgave; vermoedelijk dus is K 206 wel in de oude catalogus opgenomen, maar als aanwinst, en na de verwerving (in 1717 of later) een signatuur toegekend.

genoeg is om hier verder als uitgangspunt te dienen. Een *terminus ante quem* is niet te geven, omdat ook van boeken waarvan aangenomen mag worden dat ze in de vorige catalogus niet voorkwamen en die (ver) na 1674 zijn verschenen, niet vast te stellen is wanneer ze aangekocht werden.

VI.5.2. De systematische catalogus

Een systematische bibliotheekcatalogus is rationele ordening van veelvoud, reduceert complexiteit. Ze substitueert chaos door symmetrische taxonomie.⁵⁰¹ Niet elke bibliotheekcatalogus is een systematische catalogus. Een bibliotheekcatalogus kent een aantal mogelijke ordeningscriteria, namelijk in beginsel net zo veel als er kenmerken aan het boek te onderscheiden zijn.⁵⁰² Daarvan zijn bijvoorbeeld taal of formaat niet de meest gebruikte, zeker niet als primair criterium. De meeste vroegmoderne catalogi zijn geordend volgens hetzij onderwerp (systematisch), hetzij volgens de auteursnaam (alfabetisch). Een veel gebruikte mengvorm is die waarbij een inhoudelijke indeling wordt aangevuld met een alfabetische index.⁵⁰³

Bij de ordening naar inhoud komt de systematische catalogus in de regel feitelijk overeen met een zogeheten standlijst die de fysieke plaatsing weergeeft. Meestal immers werden boeken geplaatst naar onderwerp en werden rubrieken aan kasten toegewezen. De signatuur drukte dan de kast- en de plaatsindicator uit, zoals voor de bibliotheek van de kartuis van Amsterdam nog reconstrueerbaar is.⁵⁰⁴ Men mag er wel van uitgaan dat meestal de primaire volgorde in de catalogus correspondeerde met de fysieke plaatsing. Dit was natuurlijk niet vreemd aan het proces van het opstellen van de catalogus – ook libraires deden het zo met hun assortimentscatalogi – waarbij één persoon elk boek in de hand neemt en de bibliografische gegevens (auteur, titel, andere relevante informatie) opnoemt, die vervolgens door een tweede genoteerd worden.⁵⁰⁵

Omwille van efficiëntie in het ruimtegebruik werden boeken (binnen één rubriek) fysiek in volgorde van formaat geplaatst. Dit voordeel ging uiteraard teniet bij een te verfijnde rubriekindeling. Overigens was het omgekeerde ook niet onmogelijk, maar werd minder vaak toegepast (wel overigens in de Roermondse seminariebibliotheek): een ordening naar formaat met daarbinnen een indeling naar rubriek. Ook in een dergelijke

⁵⁰¹ Parrochia en Portes, 'Classification', 535.

⁵⁰² Het navolgende is, tenzij anders aangegeven, gebaseerd op Buzas, *Bibliotheksgeschiede*, 135-151 en op het handzame overzicht bij Huisman, 'Bibliotheekcatalogi', 96-102 dat als bronnenmateriaal de gedrukte catalogi van openbare institutionele bibliotheken in de Noordelijke Nederlanden in de zeventiende eeuw gebruikt.

⁵⁰³ Zie ook Jolly, 'Science' des bibliothèques', 381.

⁵⁰⁴ Verschueren, 'Bibliotheek Amsterdam', 451-453.

⁵⁰⁵ Zie: Bögels, *Basson*, 61, ook 185-186; Van Selm, *Boekhandelscatalogi*, 196-197; Coppens, 'Boekenbezit celestijnen', 105.

ordering konden fysieke plaatsing en catalogus gemakkelijk parallel lopen.⁵⁰⁶

In sommige gevallen werd binnen de rubriek of de formaatgroep een ordening van de titels op auteursnaam toegepast, waarmee in feite een aparte auteursnamenindex overbodig werd. In andere gevallen stelde men naast de systematische (of stand-) catalogus wel zo'n index op, per rubriek dan wel over de hele collectie. Peeters legde een systematische ordening aan, of zette die voort, en voorzag de gebruiker daarnaast van toegangen in de vorm van alfabetische auteursnamenlijsten.

De detaillering van een systematische catalogus hangt vooral samen met het doel en de omvang. De dertiende-eeuwse lijst van de abdij Kloosterrade telde 350 boeken en slechts twee rubrieken: de 'libri theologici' en de 'libri artium liberalium et philosophorum et auctorum et poetarum'.⁵⁰⁷ De Engelse bibliothecaris Matthew Slade verdeelde de catalogus van de Amsterdamse stadsbibliotheek zoals die in 1612 in druk verscheen in achttien rubrieken. Toch telde deze collectie slechts een 458 titels (727 delen).⁵⁰⁸ Maar in deze humanistenomgeving lag een groeiverwachting veel meer voor de hand dan voor de monniken van eeuwen eerder; zij mochten aannemen een afgesloten tekstencorpus te zullen bezitten.

De bibliotheek van Slade kent een duidelijk symmetrische opbouw in drie maal zes rubrieken: theologie, geschiedenis en artes.⁵⁰⁹ Zo'n symmetrie of systematiek kent de Roermondse kartuizercollectie ook. Willem-Joseph Peeters deelde de catalogus in in 25 rubrieken.⁵¹⁰ En hij deed dat consequent, namelijk in alle vier de catalogi die hij feitelijk opstelde: die van de drukken, van de verboden boeken, van de handschriften van Dionysius en van de overige handschriften. De catalogus is dus in de eerste plaats een systematische catalogus. Dat is een bibliotheektechnische term. Maar in dit geval kan het adjectief ook opgevat worden in de betekenis van 'compleet', 'integraal', 'universeel'. Het is de gedachte van alomvattendheid die ook Conrad Gesner inspireerde toen hij in zijn *Bibliotheca universalis* van 1545 probeerde met een 'ordenend raster' al het 'schriftelijk vastgelegde weten' tot op dat moment te beheersen.⁵¹¹ Peeters beoogde alle vakken een plaats te geven

⁵⁰⁶ *Cat. sem. Rur.*; zie bijv. Dijkgraaf, *Holbeck*, 236-237.

⁵⁰⁷ Offermans, *Kloosterrade – Rolduc*, 154-160.

⁵⁰⁸ Huisman, 'Bibliotheekcatalogi', 99-100.

⁵⁰⁹ *Ibid.*

⁵¹⁰ Bijlage 2.2.; het navolgende als in Thissen, 'Boek, cel en wereld', 124 e.v.

⁵¹¹ Zedelmaier, *Bibliotheca universalis*, 52 e.v., 80-82.

in de bibliotheekordening en impliceerde daarmee ook dat de bibliotheek alle soorten van kennis herbergde. En dat wordt gesymboliseerd in de lettering van de rubrieken: die omvatten het hele alfabet, met uitzondering van de tot de negentiende eeuw in de regel niet meegetelde letters J (eigenlijk I) en U (eigenlijk V).⁵¹²

Opmerkelijk is dat Peeters pas gaandeweg tot dit aantal kwam. Toen hij in juli 1740 de titelpagina ging schrijven, liet hij het aantal te definiëren rubrieken nog open. Precies een jaar later moet de systematiek inmiddels vaste vormen hebben aangenomen in zijn conceptie. Dit blijkt wel uit de verdeling in twee “tomi”, twee precies even grote helften – één van theologische, en één van profane kennis.⁵¹³ Deze onderverdeling blijkt echter pas aan het begin van rubriek N en wordt in het voorwerk van de catalogus niet genoemd. Het tweede deel wordt voorafgegaan door het opschrift “bibliothecae tomus secundus”, en “secundus” moet hier ongetwijfeld ook verstaan worden in de zin van ‘minder’, ‘lager’.⁵¹⁴

Het aantal van 25 rubrieken is niet bijzonder groot. Claude Clément stelde er 24 voor in zijn in 1628 verschenen *Musei, sive bibliothecae tum privatae quam publicae extructio, instructio, cura, usus libri iv*.⁵¹⁵ Maar hij had dit aantal nodig om een toegankelijke, maar niet onnodig verfijnde bibliotheektoegang te adviseren. Clément schreef immers ook voor een breed publiek dat in haar collecties een ongeveer evenredige verdeling van het aantal banden over de rubrieken kon verwachten. Zijn raadgevingen lijken sterk op de praktijk van libraires uit de zeventiende eeuw voor wie een rubriekindeling vooral praktisch moest zijn. In hun veilingcatalogi voegden ze dan ook te kleine rubrieken samen en splitsten ze te grote rubrieken.⁵¹⁶

De Bethlehem-bibliotheek echter kent duidelijke zwaartepunten. Peeters koos zijn indeling dan ook om andere redenen. Om te beginnen is het aantal van 25 oneven en dus niet in twee precies gelijke helften te verdelen. Aan het einde van het eerste deel, in het midden dus, tussen twee maal twaalf rubrieken in, maar behorend bij de theologie, staat de mystieke literatuur opgesteld.

⁵¹² De catalogus van de verboden boeken heeft geen nummers in de rubrieken C, E, L en N-X, die van de Dionysius-handschriften heeft geen nummers in de rubrieken A, D, F-H, L en N-Z en die van de overige handschriften heeft geen nummers in de rubrieken F, H, L, P-S en V.

⁵¹³ Bijlage 2.1-2.

⁵¹⁴ N, voorwerk: *Bibliothecae tomus secundus complectens posteriori alphabeti litteras n, o, p, q, r, s, t, v, w, x, y, z*”.

⁵¹⁵ Zie: Buzas, *Bibliotheksgesichte*, 136-137.

⁵¹⁶ Van Selm, *Boekhandelscatalogi*, 86; vgl. Fischer, ‘Weingarten’, 71-72.

De rubrieken hebben hun plaats in de rij uit systematiek. De volgorde houdt ook een rangorde in.⁵¹⁷ Deze verbinding is ook buiten het veld van de kartuizertheologie gangbaar. In Vlaamse minderbroederskloosters wordt bijvoorbeeld ook een sterk gelijkende, soms bijna identieke systematiek aangetroffen, evenals in een Leidse wandcatalogus van omstreeks 1495 of in de boekenlijst van de cisterciënzerabdij van Ter Duinen.⁵¹⁸ Ook Naudé deelde de theologische genres al in naar hun plaats in de autoriteitshiërarchie.⁵¹⁹

Jean-Henri-Samuel Formey stelde in zijn *Conseils pour former une bibliothèque peu nombreuse mais choisie* uit 1756 het primaat van de bijbel als volstrekt vanzelfsprekend.⁵²⁰ In Bethlehem was het niet anders, daar is de letter A gereserveerd voor de eerste tekst, de bijbel. De minuskel-a behelst de concordansen. Deze rubriek bevat dus geen oorspronkelijke werken, maar toegangen. Dit is dan ook de reden dat Peeters hier een minuskel-constructie toepast. Het is overigens ook de enige plek waar dit gebeurt. Na de concordansen volgen onder B de toegangen tot de bijbel in de vorm van oorspronkelijke teksten: de exegeten. En de hiërarchische volgorde is ook een chronologische volgorde: na de biblica volgen de *patres* (C) en dan tenslotte de kerkelijke uitspraken over geloofsinhoud, voor Peeters de “theologia positiva, seu concilia, synodi, decreta pontificum.”⁵²¹

Met rubriek D is het eerste compartiment van de theologische wetenschappen afgesloten. De chronologie blijft. Na de objectieve waarheden van bijbel, vaders en paus en concilie, volgt het eigen menselijk-rationele begrip van de vaste gegevens door de theologen van de academies: de scholastiek, het *intellectus fidei*. Pas na de scholastiek

⁵¹⁷ Vgl. Milner, ‘Bücherverzeichnisse’, 19-22.

⁵¹⁸ Ooms, ‘Oudenaarde’, 22-30; Id., ‘Ieper en Hondshoote’, 176-177, 190-191; Id., ‘Bibliotheken’, 37-41, 44-7; Obbema, ‘Kloosterbibliotheek’, 121; in Ter Duinen: 1 Sacra Scriptura, eiusque interpretes, 2 Patres, 3 Scholasticas, 4 Casuistas, summistas & controversias, 5 Concilia, canonistas, iuristas & aliquot particularium pontificum statuta, 6 Concionatores, 7 Historicos sacros, & prophanos, 8 Libros spirituales, & divina officia, 9 Medicos, 10 Philosophos, 11 Humanistas, & vulgares libros (Sanderus, *Bibliotheca belgica manuscripta*, I, 150-207). De systematiek in de classificatie van de bibliotheek van de reguliere kanunniken van Augustinus van Sint-Maartensdal combineert de criteria van de persoon van de auteur en de inhoud (Lourdeaux en Haverals, *Bibliotheca Vallis Sancti Martini*, I, lviii-lx).

⁵¹⁹ “comme en Theologie, par exemple, il faut mettre toutes les Bibles les premieres suivant l’ordre des langues, par apres les Conciles, Synodes, Decrets, Canons, & tout ce qui est des Constitutions de l’Eglise, d’autant qu’elles tiennent le second lieu d’auctorité parmy nous: en suite les Peres Grecs & Latins, & après eux les Commentateurs, Scholastiques, Docteurs meslez, Historiens; & finalement les Heretiques” (Naudé, *Advis*, 132).

⁵²⁰ Vollmer, ‘Lektüre, Bildungs, Wissenskanon’, 188.

⁵²¹ In de prolegomena zijn daar de ‘catechismi’ aan toegevoegd; in het rubriekopschrift zijn het ‘concilia generalia’ en ‘synodi provinciales’, en zijn de ‘decretalia’ nog toegevoegd (bijlage 2.2).

wordt de volgorde inwisselbaar voor een andere. Er volgen vier toegepaste vakken, feitelijk pastoraal-theologische disciplines. Die vormen, na de positieve theologie en de scholastiek, het derde compartiment. De theologie wordt achtereenvolgens toegepast op het debat met, of het overtuigen van, de geloofstegenstanders (controverse), op de moraal, het kerkelijk recht en de homiletiek.

Het vierde compartiment in de theologische vakken is de geschiedenis: de goddelijke manifestatie in de historische lotgevallen van het mensdom. Het nabuurschap met de preken is niet willekeurig; niet voor niets noemt Peeters rubriek K de 'theologia exemplaris'.⁵²² Het onderscheid met de andere historische rubriek, L, is vervolgens dan ook nogal helder. De laatste herbergt de kerkgeschiedenis in strikte zin, de *annales ecclesiastici*, die veel minder een paraenetische dan een documenterende functie hebben – Baronius' en Fleury's vele delen zijn dan ook de constituerende werken.⁵²³

Na rubriek M, de boeken die na en voor de objectieve kennis komen, volgen de seculiere wetenschappen. De volgorde hier is uit de aard der zaak minder goed te systematiseren. Te verwachten is wel de eerste plaats van de wijsbegeerte, al was het maar als *ancilla theologiae*. In de rubrieken N tot en met S zijn de artes volgens het klassieke trivium (dialectica (N), retorica (P), grammatica (R)) en quadrivium (astronomia in N, aritmetica en geometria in S, ook mathematica (O), alleen musica ontbreekt) te herkennen.⁵²⁴ De woordenboeken onder T kan men met wat goede wil daar ook toe rekenen. De rubrieken V en W zijn dan zuivere ambachten. In de indeling van de rubrieken X, Y en Z blijkt duidelijk dat Peeters de materie heeft moeten oprekken om het alfabet vol te krijgen. Niet alleen begint de omschrijving van Y met 'varia' en die van Z weinig onderscheidend met 'miscellanea', ook lijken de inhoud van X en Z sterk inwisselbaar.

Deze indeling is volkomen logisch en wekt daarmee dan ook de verwachting dat ze vaker voor zou komen. Naudé zou er gemakkelijk mee hebben kunnen instemmen. Maar ook andere keuzes waren mogelijk. Bethlehem kopieerde in ieder geval niet de opbouw van de bibliotheek van de Keulse kartuis. De systematiek van die catalogus (aangelegd rond 1695) plaatste de ascetiek niet in het midden maar, schijnbaar min of meer willekeurig, tussen recht en scholastiek. Wel begint deze catalogus

⁵²² In het rubriekopschrift: 'Historici sacri et profani sive theologia exemplaris' (bijlage 2.2); zie ook Zedelmaier, *Bibliotheca universalis*, 249 e.v.

⁵²³ L 12-36, 60-91.

⁵²⁴ N, in het rubriekopschrift: 'Dialectica, logica, physica, ethica, metaphysica sive eo pertinentia, cosmographia, orthographia, astronomia vel astrologia'; P: 'rhetorica sive oratoria' (bijlage 2.2).

met de bijbel, waarna exegese volgt en, in één rubriek, concilies, kerkvaders en theologen tot de tijd van Thomas van Aquino. Minder voor de hand liggend, maar verdedigbaar, is evenwel bijvoorbeeld de combinatie van controverse en katechismussen in één rubriek. Strikt genomen volkomen onlogisch, want herleid uit een ander, namelijk formeel in plaats van inhoudelijk criterium, is de aparte rubriek voor Duitstalige boeken, en die voor ‘linguae peregrinae’.⁵²⁵ In de catalogus van de bibliotheek van vermoedelijk Freiburg of Memmingen worden de ‘Teutonici sacri sive theologici’ eveneens apart geplaatst. Daar is ook een duidelijke scheiding herkenbaar tussen kerkelijke en profane disciplines, maar de “devotionales” hebben er weer niet een primerende plaats: ze staan als zesde, na de controverse en voor de homiletiek.⁵²⁶ De bibliotheek van de kartuis in het Boheemse Olmütz maakt ook onderscheid tussen Latijnse en volkstalige boeken, laat merkwaardig genoeg de bijbels achterwege, begint niet onlogisch met de vaders, maar zet de ‘ascetae’ voor de historici. Dat hier praktijk voor logica gaat, wordt wel aangetoond door het gegeven dat men deze rubriek over twee letters verdeelt, net als overigens de patristiek, de homiletiek en de handschriften.⁵²⁷

Ook een andere kartuizerbibliotheek, die van Prüll, koos een indeling die sterk afwijkt van die van Bethlehem. De rubricering beslaat maar de helft van het alfabet, de mystiek heeft er een schijnbaar minder prominente plaats, de bijbels komen achteraan en de verboden boeken vormen een aparte rubriek. Al spreekt ook hier weer een logica: de moraal volgt na, uit, het kerkelijk recht, en de kerkelijke geschiedenis gaat aan de

⁵²⁵ *Cat. O. Cart. Col.*; de indeling (tussen haken de rubriekletter in de Bethlehem-bibliotheek): A, Sacra Scriptura (A, a), B, Interpretes Sacrae Scripturae (B), C, Concilia & SS. Patres (C, D), D, Homiliae & conciones sacrae (I), E, Historia sacra (L), F, Libri germanici (-), G, Interpretes utriusque juris (H), H, Scriptores ascetici et mystici (M), I, Theologi scholastici & morales (E, G), K, Controversiae et catechismi (D, F), L, Historia profana (K), M, Libri diversarum scientiarum (N-Z), N, Linguae peregrinae (-), O, Manuscripta (-); Vennebusch, ‘Bibliothek’, 96-98; vgl. ook Schneider, *Kölner Kartause*, 9-10, 91 en Schmitz, ‘Buch’, 108-109.

⁵²⁶ Ochsenbein, ‘Bibliothekskatalog’; de indeling (tussen haken de rubriekletter in de Bethlehem-bibliotheek): I, Biblici (A, a, B), II, Patres tam graeci quam latini (C), III, Doctores scholastici (D), IV, Iure consulti in utroque iure (H), V, Antagoniste (F), VI, Devotionales (M), VII, Sermonistae (I), VIII, Medici (V), IX, Historici (K, L), X, Philosophi tam physici quam ethici (N), XI, Medici ([sic] V), XII, Mathematici et astronomici (O), XIII, Oratores (P), XIV, Poetae (Q), XV, Logici (N), XVI, Grammatici (R), XVII, Dictionnaria (T), XVIII, Teutonici sacri sive theologici, zonder nummer, Teutonici historici et profani (K), XIX, Manuscripti (-).

⁵²⁷ Witkowski, ‘Carthusian library catalogues’, 116-143; de indeling (tussen haken de rubriekletter in de Bethlehem-bibliotheek): A, Sancti patres (C), B, Sancti patres et alii authores (C), C, Theologi scholastici (E), D, Theologi morales (G), E, Sacrae Scripturae interpretes (B), F, Concionatores diversi (I), G, Concionatores diversi (I), H, Varii ascetae (M), I, Ascetae diversi (M), K, Historici diversi (K, L), L, Iuristae et medici (H, V), N, Authores germanici et boëmici (-), O, Authores manuscripti (-), P, Authores manuscripti (-).

wereldlijke vooraf.⁵²⁸ Van de bibliotheek van de kartuis van Gulik van rond 1500 zijn slechts drie rubriekletters achterhaalbaar, maar deze zouden kunnen wijzen op een ordening als die in Bethlehem.⁵²⁹ De indeling zoals die aan het einde van de achttiende eeuw volgens zeggen van de toenmalige prior werd gehanteerd was vele malen grover dan die van de Roermondse kartuizers en lijkt ook weinig op een systematiserende grondgedachte gebaseerd te zijn geweest.⁵³⁰ De kartuis van Brussel kende in de achttiende eeuw vermoedelijk helemaal geen systematiek in de plaatsing. De boeken stonden daar primair geordend op formaat, daarbinnen werden ze in willekeurige volgorde (denkelijk die van 'binnenkomst') geplaatst. De "catalogus" genoemde toegang bestaat uit enkel een meticulous aangelegd register op auteursnamen en titelwoordwoorden met op elk blad een koptitel met de eerste drie letters van elke ingang – bijvoorbeeld "aug aul aura aut". Dit register moet het gemis aan ontsluiting in de fysieke ordening goedmaken.⁵³¹

De opbouw van de Bethlehem-bibliotheek doet sterk denken aan die van een aantal Duitse jezuïetenbibliotheken. Ook bijvoorbeeld de catalogus van het convent in Trier uit 1586 begint met de bijbel, gevolgd door de vaders, daarna dan overigens de exegeten ('expositores Scripturae'), dan katechismussen en scholastiek. Hierna de praktijk: controversen en preek, en daarna geschiedenis. Ook hier, en dat geldt ook voor de catalogus van de jezuïetenbibliotheek van Mainz uit 1674, is de mystiek het laatste theologische vak voor de in aantal rubrieken even belangrijke humaniora-vakken.⁵³² Deze plaatsing van de 'pii' is ook gangbaar in contemporaine bibliothecarisseninstructies.⁵³³

Dat Peeters zijn indeling misschien niet geheel nieuw zelf ontwierp, blijkt ook uit summier verwijzingen naar de oude catalogus. Peeters kende bij zijn arbeid boeken dezelfde rubriekletter toe en veranderde

⁵²⁸ Micus, *Prüll*, 26, alwaar de volgende uit de overgeleverde banden gereconstrueerde indeling (tussen haken de rubriekletter in de Bethlehem-bibliotheek): A (C), AA (C), B (D, E), C (I), D (M), E (E, N, Y, Z), F (H), G (Libri prohibiti), H (H), I (G), K (L), KK (K), L (onduidelijk), LL (onduidelijk), M (F), N (A,a, B).

⁵²⁹ Goder, *Vogelsang*, 236, 240 (tussen haken de rubriekletter in de Bethlehem-bibliotheek): A (A, a, B), D (C-I?), K (M).

⁵³⁰ *Ibid.*, 240, de indeling (tussen haken de rubriekletter in de Bethlehem-bibliotheek): A, Sacrae Scripturae authores (A, a, B), B, authores theologici (C-E, G-H?), C, concionatores diversi (I), D, authores ascetici (M), E, historici sacri (L), F, controversistae (F), G, historici profani et miscellanei (K, N-Z).

⁵³¹ Reconstructie op basis van SAB, OA, reg. nr. 1354; dit is een catalogus van de boeken van prior Jan-Baptist Luijckx; deze persoonlijke verzameling bevat louter historisch werk (in Bethlehem: rubriek K-L), de vermelde signatures zijn verspreid over de hele letterreeks A-O.

⁵³² Enderle, 'Jesuitenbibliothek', 159, Abb. 1. Een soortgelijke indeling in de catalogus van de bibliotheek van de kruisheren van Kolen uit 1544: Van den Bosch, 'Kruisherenkloosters', 620.

⁵³³ Zie: Knapen, 'Organisation et gestion', 347-348, tableau 1.

alleen het standplaatsnummer. Dat geldt althans voor die boeken waarvan we weten dat hij ze omnummerde. Zo noteert hij bij de vermiste *Tetrasticha* van Jodocus Gallus “in antiquo catalogo n. 101”: Peeters noemt hier alleen het nummer, zeker met zijn acribie zou hij indien van toepassing toch ook een veranderde rubriekletter genoemd hebben.⁵³⁴ De beschouwing van de kennisdisciplines, hun onderlinge verhouding en waardering, had dan in Bethlehem een oorsprong die vermoedelijk al van ver terug in de zeventiende eeuw dateerde.

En ook die opbouwmethode was toen niet nieuw. De aanwinstenlijst van de kartuis Buxheim van rond 1600 was verdeeld in de rubrieken A, biblica en exegese, B, patristiek, C, scholastiek, D, *summae*, E, controversie, en F, homiletiek.⁵³⁵ De nieuwe catalogus van 1619 kent ook veel minder rubrieken dan die van de Roermondse kartuizers, maar in grote lijnen is er dezelfde boven- en onderordening in te herkennen. Ook hier bijvoorbeeld sluit ‘devotio’ de theologische rubrieken af.⁵³⁶ Een in de structuur gelijke, maar minder gelede indeling dus dan in Bethlehem.

De ordening van deze bibliotheek werd in de achttiende eeuw volledig herzien, waarbij bijvoorbeeld de ‘ascetae’ de rij openden en de ‘theologici dogmatici’ de rij sloten.⁵³⁷ Dit doet de – onbeantwoorbare – vraag stellen of in Bethlehem de indeling van 1742 niet toch volkomen anders was dan de voorafgaande. Het is bovendien mogelijk dat die eerdere indeling niet werd ingegeven door een inhoudelijke gedachte, maar door (nu niet meer te achterhalen) eisen die door de bibliotheekruimte en de functionaliteit ervan gesteld werden. Dit blijkt immers ook aan de orde te zijn geweest in de bibliotheek van Bazel, waar de negen rubrieken die omstreeks 1520 aangelegd worden weinig logica in hun volgorde vertonen. De eerste rubriek is die van de *artes*, de bijbels staan in het midden en er bestaan twee rubrieken “devotionalia”. Dat deze twee in vrij uitgebreide omschrijvingen onderscheiden worden, waarbij het verschil vooral ligt in

⁵³⁴ M 118; ook *supra*, n. 488 en 498; zie voor voorbeelden uit het handschriftengedeelte van de catalogus: *supra*, n. 491.

⁵³⁵ Sexauer, *Schriften*, 76.

⁵³⁶ *Ibid.*, 79; de indeling (tussen haken de rubriekletter in de Bethlehem-bibliotheek): I, Biblici (A, a, B), II, Patres (C), III, Theologia (D, E), IV, Theologia practica (G), V, Controversiae (F), VI, Concilio (I), VII, Devotio (M), IIX, Artium (N-T), IX, Ius (H), X, Medicina (V), XI, Miscellanea (Y-Z), XII, Libri germanica lingua conscripti (-).

⁵³⁷ Sexauer, *Schriften*, 81, de indeling (tussen haken de rubriekletter in de Bethlehem-bibliotheek, in deze catalogus van Buxheim worden geen rubriekletters gebruikt): Ascetae idiomate latino (M), Ascetae idiomate germanici (M), Authores idiomate diverso (-), Authores biblici (A, a, B), Authores iuris canonici (H), Concilia, ac synodalia, et quidquid in eis erat actum, ordinatum ac definitum, etc. (D), Controversiae (F), Authores grammatici (R), Authores historici (K, L), Homiliae (I), Juristae (H), Medici (V), Moralistae (G), Oeconomii (Y?), Philosophi (N), Poetae (Q), Rhetores (P), Sermonistae (I), Theologici dogmatici (D, E?).

hoeveelheid en formaat van de boeken, en dat de bibliothecaris bij elke rubriek het aantal *armaria* en *scamni* of *interstitii* noemt, doet vermoeden dat een efficiënt gebruik van de beschikbare ruimte toen en daar belangrijker werd gevonden dan taxonomische eenduidigheid.⁵³⁸

De ordening die Peeters aanbracht is hoe dan ook een vaker voorkomende, en ze is duidelijk beredeneerbaar. Een dergelijke beredenerende, hiërarchische ordening lag ook ten grondslag aan de laat vijftiende-eeuwse bibliotheekcatalogus van de kartuis Salvatorberg bij Erfurt. Hier wordt ook een toelichting verschaft. De bibliothecaris expliciteerde daar zijn opbouw door een rubriek toe te kennen aan elk van de *sensus* van bijbellezing. Zo vormen de rubrieken D (mystiek), E (scholastiek) en F (gebed) samen de anagogische lezing. Ze worden als volgt ingeleid:

“D E F Hee tres littere anagogie subserviunt, ubi sensus anagogicus superiectus ab ymis per contemptum mundanorum suspensis et ad summa per celestium desiderium provectis, vino theorice contemplacionis sobrie inebrietatis, dum sublimiter aut ad supermentales excessus per extaticas elevaciones aut ad affectuales devociones per intimas oraciones aut ad intellectuales illustraciones per deitatis sentenciosas cogniciones superducit ..., quasi tectum in domo anime tribus potenciis, que in ipso spiritu preminent, videlicet sinderisi, affective et intellective supponit.”⁵³⁹

De catalogus vormt een gebouw, waarin elke rubriek haar eigen functie heeft, met de andere delen een sluitend geheel vormt van de geestelijke oefening die in de *lectio* van de kartuizer besloten ligt. De boekenverzameling is een

⁵³⁸ Sexauer, *Schriften*, 117-118, de indeling (tussen haken de rubriekletter in de Bethlehem-bibliotheek): A, artes liberales, philosophicos et medicinales (N, P, R, T, V, X, Z), B, libros juris canonici, civilique vel eiusmodi (H), C, libros sive codices historiales atque poeticos et quicquid id generis ad eosdem referri potest (K, L, Q), D, sermones sive materias predicabiles pro Divini Verbi declamatoribus peritiles (I), E, diversos tractatus ac devotionalia, quibus et affectus inflammatur et intellectus illuminatur (M), F, libros biblicos et sententiarum cum glosis, postillis atque scriptis super eisdem (A, a, B), G, originalia doctorum ecclesiasticorum (C), H, materias disputabiles, summas, tractatus ac quotlibet doctorum ecclesiasticorum (E), I, libr[os] pusill[os] et devot[os] (...) continet opuscula diversa quorundam devotissimorum virorum: in quibus religiosus quisque proficere satagens, congrua sibi poterit exercitia continue devotionis invenire (...) (M); nog weer een andere indeling in de kartuis van Freiburg: Mertens, 'Buchbesitz', 67-71.

⁵³⁹ Gecit. bij De Ghellinck, 'Catalogues', 290; ook Märker, 'Prohemium', 383-397, Mertens, *Iacobus Carthusiensis*, 81-82 (vgl. 85, 123), en Witkowski, 'Carthusian library catalogues', 85.

“fabrice (...) spiritualis, que in reposicione librorum huius bibliothecae sive librerie intenditur, tectum, quod fundamento historie et parietibus allegorie superponitur, quod habetur in anagogia”⁵⁴⁰

Uiteindelijk is Peeters' systeem een amalgaam van classificatieprincipes. Ten eerste is er de wetenschapstechnische ordening in te herkennen zoals Conrad Gesner die initieerde. In diens *Bibliotheca universalis* uit 1548 bestaat nog het middeleeuwse schoolsysteem waarin trivium en quadrivium een duidelijke rol spelen en die hij als 'scientiae praeparantes necessariae' onderscheidt van de 'scientiae praeparantes ornantes' en de 'scientiae substantiales', onder welke laatste rubriek onder andere de rechten, de geneeskunde en de theologie vallen.⁵⁴¹ Bij de doorontwikkeling van deze idee door Gabriel Naudé en Gottfried Leibniz verdwenen de sporen van de scholen om plaats te maken voor die van de academies, maar bleef de idee van de disciplinegewijze indeling.⁵⁴²

De bibliotheek van Bethlehem kon dit type indeling, ook met de subdivisies, niet consequent volgen omdat de samenstelling er zich niet toe eigende. De massieve oververtegenwoordiging van theologie dwong ertoe dat vak ook voorop te stellen en daarbinnen een zinvolle verfijning aan te brengen. De onderlinge gelijkwaardigheid van de vakken binnen het wetenschapstechnische systeem verloor het daarmee van de pragmatiek in de bibliotheektechnische gedachte. Deze gaat niet uit van een vooraf ontworpen grondprincipe, maar van de concrete realiteit van de collectie zelf. Dit praktische systeem leent er zich ook het meest toe om systematische catalogus en standplaatscatalogus te laten samenvallen.⁵⁴³ De genoemde Naudé, die in theorie het wetenschapstechnische systeem voor het meest verkieslijke hield, ontwierp voor de collectie van kanunnik Jean de Cordes in 1643 een praktische indeling in twaalf klassen waarvan die van de 'historiae scriptores' wegens haar omvang op haar beurt weer in twaalf klassen werd verdeeld.⁵⁴⁴

Is de bibliotheektechnische gedachte leidend in de Roermondse bibliotheek, toch kan haar de invloed van een derde principe absoluut niet onzegd worden. Het gaat hier om de logisch-speculatieve indeling. In zijn *Partitio doctrinae* uit 1605 onderscheidt Francis Bacon drie menselijke capaciteiten: herinnering (geschiedenis), verbeelding (poëzie)

⁵⁴⁰ Gecit. bij De Ghellinck, 'Catalogues', 291.

⁵⁴¹ Schunke, 'Übersicht', 378.

⁵⁴² Ibid., 379-380.

⁵⁴³ Ibid., 392.

⁵⁴⁴ Ibid., 393-394.

en begrip (theologie, fysica, metafysica, enzovoort).⁵⁴⁵ Jean Garnier verruimde dit onderscheid in 1678 met een indeling waarbij theologie en filosofie tot de 'rationes' behoorden ('superior' en 'inferior') en zich onderscheidden van de 'vires', te weten rechten ('vis societatem ineundi') en geschiedenis ('vis meminiscendi') alsook van de 'heterodoxia' (letteren). Hier echter is de wijsgerige invloed gemuteerd van bepalend naar illustrerend-onderbouwend. Garnier zette zijn systeem immers op met het praktische oog op de toegang tot de Parijse jezuïetenbibliotheek. Met enige aanpassingen evolueerde Garniers gedachte naar het befaamde systeem van Charles Brunet uit 1810.⁵⁴⁶ Het is in de Oostenrijkse en Franse confiscatielijsten uit de jaren 1780 en 1790 onverkort herkenbaar.

In de Bethlehem-catalogus is ook de gedachtenlijn herkenbaar van Antonio Possevino in diens *Bibliotheca selecta* uit 1593. Waar Gesner de vakken zonder onderscheid naast elkaar zet, daar brengt de Mantuaanse jezuïet een geleerde ordening aan. Zoals Gesner het bekende weten wil ontsluiten voor de *Respublica literaria*, zo wil Possevino dat doen voor de beperktere *Respublica christiana*. Het is het verschil tussen het oogpunt van *curiositas* en dat van *pietas*, het eerste richt zich naar buiten, het tweede naar binnen, het eerste gaat van het boek uit, het tweede van de lezer.⁵⁴⁷ Het gebiedende, sturende principe – bij uitstek herkenbaar in de afzondering van de verboden boeken – heeft ook Peeters geleid.

Samenvattend: Peeters' indeling is in hoofdzaak volgens praktische inzichten opgebouwd, kent nog sporen van de oude wetenschapstechnische classificatie en is, vooral in de hiërarchie van de vakken, ook geïnspireerd door speculatieve gedachten – waarvan die van de gehiërarchiseerde universaliteit niet de laatste is. Het is echter wel de religieuze universaliteit, gebaseerd op autoriteit en traditie. De 'Verlichte' universaliteit, die ernaar streeft ook van wat nieuw verschijnt aan denkbeelden, alles te bezitten, is de Roermondse kartuizers natuurlijk vreemd.⁵⁴⁸ De speculatieve gedachten achter de catalogusopbouw doen in die zin aan het bibliotheektechnische principe afbreuk dat de indeling geen afspiegeling is van de werkelijke getalsmatige verhoudingen tussen de rubrieken. De omvang van de rubriek mystiek is niet in evenwicht met de andere rubrieken, en evenmin beantwoordt die omvang aan wensen van gebruiksgemak.

⁵⁴⁵ Ibid., 384.

⁵⁴⁶ Ibid., 385; een overzicht van classificatieprincipes ook bij Jolly, "Science" des bibliothèques', 382-384.

⁵⁴⁷ Zedelmaier, *Bibliotheca universalis*, 133, 140, 146-147, 214 e.v.

⁵⁴⁸ Vgl. Israel, *Radical Enlightenment*, 119-127.

VI.5.3. Auteursnamenregisters

Na het materie criterium, de inhoud in de zin van de kennisdiscipline waartoe het boek behoorde, was voor Peeters de naam van de auteur de tweede dimensie waarlangs de bibliotheek ontsloten moest worden. Voor de belangstellende die op zoek was naar een werk waarvan hij de auteursnaam kende, zou het immers onevenredig veel werk betekenen om de hele rubriek daarvoor na te lopen. Daarmee waren de indices ook de consequentie van de keuze voor een systematische catalogus, een keuze die op zich weer uitstekend verdedigbaar was met het oog op de gebruiker die zich op een onderwerp wilde oriënteren en juist niet uitging van specifieke, vooraf geweten, titels.⁵⁴⁹

Dit leverde in dit opzicht een beter bruikbaar instrument op dan het voor de gebruiker arbeidsintensieve alternatief van de bibliotheek van de Mechelse minderbroeders waar alleen een index werd aangelegd op zowel de voornaam van de auteur als diens achternaam als de boektitel. Maar hier ging het ook maar om een zeventigtal auteurs.⁵⁵⁰ De alfabetische indices zijn in ieder geval niet bedoeld als een volwaardig alternatief voor de systematische catalogus. Dit was het geval in de Keulse kartuis waar in 1748 een dergelijke lijst werd samengesteld naast en als toegang op de al bestaande standplaatslijst. In de volgorde van standplaats noemt deze alfabetische catalogus per auteur de titel of titels.⁵⁵¹ Al veel eerder, in 1515, was in de kartuis van Bazel een volledig auteursnamenregister opgesteld en ongeveer een half decennium later de complete standplaatscatalogus.⁵⁵² In beide gevallen was de situatie weer categorisch anders dan in die waar de boeken in willekeurige volgorde achter elkaar geplaatst waren en de standplaatscatalogus alleen de bibliothecaris ten dienste stond.⁵⁵³

Voor de kartuizers van Bethlehem waren zowel de systematische catalogus als de auteursnamenindices ontsluitingsinstrumenten, reden ook waarom ze in één band waren opgenomen. Peeters stelde de catalogus en de alfabetische index van auteursnamen, voor elke rubriek afzonderlijk, tegelijkertijd op. Behalve als heuristisch instrument konden deze lijsten natuurlijk ook dienen om de aanschaf van dubletten gemakkelijk te voorkomen.⁵⁵⁴ Wellicht is dit ook de reden waarom Peeters voor de handschriften geen auteursnamenlijst heeft opgesteld.

⁵⁴⁹ Vgl. Huisman, 'Bibliotheekcatalogi', 100-101.

⁵⁵⁰ Ooms, 'Mechelen', 38.

⁵⁵¹ Vennebusch, 'Bibliothek', 98.

⁵⁵² *Cat. O. Cart. Col. en Handschriften*, GB fol., nr. 15; Kamann, *St. Barbara*, 445-447; Sexauer, *Schriften*, 113-117.

⁵⁵³ De Smedt, 'Bouvaert', 75.

⁵⁵⁴ Buzas, *Bibliotheksgesichte*, 146.

Uit praktisch oogpunt kan het niet anders of Peeters heeft voor het aanleggen van de indices gebruik gemaakt van biljetten of briefjes waarop hij van elke band tenminste de auteursnaam noteerde. Mogelijk heeft hij daarvoor, zoals wel meer voorkwam, de achterkanten van speelkaarten gebruikt.⁵⁵⁵ Door deze vervolgens in alfabetische volgorde te zetten, kon met het schrijven van het register begonnen worden. Peeters heeft zelfs twee sets gemaakt: één voor de voor- en één voor de achternaam, want voor beide bestond een ingang. De voornaam is de primaire ingang, de achternaam is minder belangrijk. Door een “vide” wordt bij de ingang op de achternaam verwezen naar die op de voornaam. Daar is dan de signatuur te vinden. Peeters had kunnen volstaan met enkel de voornaam, maar een gebruiker die alleen de achternaam van de auteur kende, zou onterecht geen resultaat vinden. Zo voegde hij dus voor- en achternamen samen in één register per rubriek, zoals zijn Keulse confrater in dezelfde periode voor alle rubrieken één apart register voor de voornamen en één voor de achternamen aanlegde.⁵⁵⁶ Peeters maakte in het geval dat een naam uit meer dan twee delen bestaat, op elk deel een ingang.⁵⁵⁷ Bij een schuilnaam in de vorm van een afkorting, is er een ingang op elk van de letters van de afkorting.⁵⁵⁸

Waar van een auteur vele delen aanwezig zijn, wordt de ingang op de auteursnaam soms over die delen verdeeld. Zo krijgt Cornelius a Lapide zoveel subingenangen als hij commentaren op bijbelboeken heeft gepubliceerd.⁵⁵⁹ Dit geldt niet alleen voor de gevallen waarin de deeltitels betekenisdragend zijn. Ook waar het alleen om volgnummers gaat, maakt de catalograaf in sommige gevallen subingenangen. Zo krijgt de kerkvader Chrysostomus een subingang per deel van zijn *Opera* (Basel 1539).⁵⁶⁰

Het is duidelijk dat Peeters uiterst consciëntieus te werk ging. Op vergissingen is hij nauwelijks te betrappen. Wel heeft hij hier en daar vergissingen moeten herstellen, hetgeen te zien is aan ingangen die in de marge bijgeschreven zijn. Maar in de regel staan alle auteurs in een rubriek in de bijbehorende alfabetische index genoemd en komen andersom ook alle auteurs uit de index ook daadwerkelijk in de rubriek voor. Peeters is zelfs zo consequent om in de indexen ook een ingang op te nemen voor ‘auctores anonymi’, ‘auctores anonymi Societatis Jesu’, ‘auctores incerti’, of een onbekende ‘recollect. Leodiensis’. Een niveau

⁵⁵⁵ Jolly, ‘XVIIe-XVIIIe siècles’, 285; vgl. Id., “Science” des bibliothèques, 385.

⁵⁵⁶ HASTK, *Handschriften*, GB fol., nr. 15.

⁵⁵⁷ Bijv. Gregorius ab Eysschen: een ingang op ‘Gregorius’, op ‘ab Eysschen’ en op ‘Eysschen’ (B, index). Zie ook De Smedt, ‘Bouvaert’, 72 e.v.

⁵⁵⁸ Bijv. R.R.C. (Q, index).

⁵⁵⁹ B, index, i.v.

⁵⁶⁰ C, index, i.v.

lager maakt Peeters wel eens een foutje. Het komt bijvoorbeeld nogal eens voor dat bij een ingang op een auteur geen verwijzing is ingevuld, ook niet na de aanduiding “[B] num. ...”.⁵⁶¹

Peeters is wel consciëntieus, maar niet steeds consequent, of, beter gezegd, wellicht is hij schijnbaar soms inconsequent. Het is niet duidelijk waarom de ene auteur wel subingen bij meer dan één deel of nummer krijgt, en de andere niet. Het is evenmin duidelijk waarom Peeters in de meeste gevallen niet, maar in een aantal gevallen wel een verkorte titel geeft – ook als van de auteur maar één titel aanwezig is –, in de regel inclusief jaar en plaats van uitgave. Hij doet dit meestal bij de ingang op de achternaam en laat daar dan ook vaak de signatuur achterwege, daarvoor vervoegde de lezer zich (“vide”) bij de ingang op de voornaam.

Een denkbare verklaring zou kunnen zijn dat Peeters wilde voorkomen dat de lezer elk nummer bij een auteur in de systematische catalogus moest naslaan om te zien om welk werk het ging dan wel of het om het specifieke gezochte werk ging. Buzas noemt de catalogus van de universiteitsbibliotheek van Göttingen uit 1788 als een vroeg voorbeeld van een dergelijke methode. Daar gebeurde het bij elke auteur.⁵⁶² Maar als dit de bedoeling van Peeters was geweest, dan had hij dat ook wel consequent gedaan. Een andere verklaring is waarschijnlijker. Het plaatsen van meer ingangen onder één auteur komt na rubriek C niet meer voor. Wellicht heeft Peeters een oorspronkelijke opzet niet meer willen vervolgen.

Een zelfde verlaten idee of aanwijzing hoe de catalogiseringsmethode en –principes gaandeweg veranderden, blijkt uit maar liefst drie extra indexen die Peeters bij rubriek A heeft willen aanleggen. De eerste is een lijst van auteurs die “biblia stilo legato in carmina converterunt”. Aan het begin van rubriek B, de feitelijke exegese, verwijst de catalogograaf daar nog een keer naar.⁵⁶³ Deze lijst valt nog te beschouwen als een variant op het auteursnamenregister dat onder de bijbels uit de aard van de zaak overbodig is. De twee andere zijn in de catalogus wel enig in hun soort. De eerste is een register op het jaar van uitgave (waar de signaturen nog niet ingevuld zijn), de tweede op taal.⁵⁶⁴ Beide registers zijn voor bijbels wel typisch bruikbaar, maar niet alleen voor die tekstsoort. Ook voor de kerkvaders was een register op taal of uitgavejaar niet onbruikbaar

⁵⁶¹ B, index, i.v. Haymo.

⁵⁶² Buzas, *Bibliotheksgeschichte*, 147.

⁵⁶³ A, nawerk; B, voorwerk: “Animadvertite primo literà A majuscula contineri multos interpretes quos vide supra in fine litera A majuscula ordine alphabetico digestos. Haec primò lectorem admonere volumus priusquam ad literam B progredi voluerimus. Unde sit.”

⁵⁶⁴ A, nawerk.

geweest, evenmin als bijvoorbeeld een register op bijbelboeken onder de exegeten.

VI.5.4. Verwijzingen

Bibliotheektechniek is materie-immanent, en die materie is in beginsel onveranderlijk. Bibliotheektechnische problemen zijn dan ook vaak ahistorisch, ze deden zich in de zeventiende eeuw niet anders voor dan in Alexandrië of in de tijd van Dewey. Eén zo'n probleem is dat van de tegenstelling tussen de per definitie enkelvoudige fysieke plaats van het boek enerzijds en de altijd mogelijke meervoudige inhoudelijke toekenning. Dit probleem doet zich zowel voor in een bibliotheek waar de fysieke plaats of de signatuur louter door acquisitievorgorde wordt bepaald als in een bibliotheek die volgens een onderwerpsystematiek is ingericht. In het laatste geval is één van de 'onderwerpen', feitelijk kennisdiscipline, al toegekend, en doet het probleem zich niet voor bij die boeken die slechts tot één discipline gerekend kunnen worden.⁵⁶⁵

Een oplossing is de trefwoordencatalogus, al dan niet gesystematiseerd in een thesaurus, maar daar komen de bibliothecarissen pas in de late achttiende eeuw aan toe. De vergelijking van de catalogi van de benedictijnenbibliotheek van Gent uit 1572 en die van Afflighem uit de jaren rond 1780 laat de ontwikkeling zien van een systematische catalogus zonder, naar een systematische catalogus met trefwoordtoegang.⁵⁶⁶ In de Keulse auteursnamenregisters van 1748 is het derde register – na dat van de achter- en dat van de voornamen, een "index anonymorum et partim materiarum".⁵⁶⁷ Deze index neemt niet alleen de titelwoorden op van teksten waarvan de auteur bekend is, maar ook de titelwoorden van teksten waarvan de auteur dat wel is (hoewel van de laatste maar van een beperkte selectie). Strikt genomen is een titelwoord nog geen trefwoord, maar de catalograaf beweegt wel al in die richting door titels met hun bepalende titelwoorden onder trefwoorden te rubriceren.⁵⁶⁸

Voor de kartuizerbibliotheek van Roermond bestond vooralsnog de op één na beste oplossing niet in verwijzingen vanuit één trefwoord naar meerdere boeken, *casu quo* vanuit meerdere trefwoorden naar één boek, de trefwoordencatalogus, maar in verwijzingen naar de theoretische standplaats in de systematische catalogus van het boek dat zich daar had kunnen bevinden, maar dat om welke reden dan ook op een andere plaats

⁵⁶⁵ Een overzicht van de verschillende oplossingen waarmee van de vijftiende tot de achttiende eeuw met deze dilemma's werd omgegaan bij Norris, *History*, 126-198.

⁵⁶⁶ Smets, 'Catalogus' en Van de Vijver, 'Bibliotheekcatalogoog'.

⁵⁶⁷ HASTK, *Handschriften*, GB fol., nr. 15, Praefatio ad lectorem.

⁵⁶⁸ Bijv.: "Sacerdos – / De excellentia sacerdotis libri 6 C 192 / Sacerdotum speculum 2 C [CC] 49 / De munditia, continentia, et castitate sacerdotum 4 C [CCCC] 10 / (...) De vita sacerdotali et virginali 3 H [HHH] 192." (*Ibid.*, Index anonymorum partim materiarum, f. 156)

staat, van waaruit dan naar de theoretische standplaats verwezen wordt. Het mag opmerkelijk heten dat van een soortgelijk verwijzingsstelsel maar één ander voorbeeld bekend is: het wordt ook toegepast in de befaamde catalogus van de kartuizerbibliotheek van Erfurt uit de late vijftiende eeuw, die vijftien rubrieken kende (letters A-P).⁵⁶⁹

Het probleem van de meervoudige mogelijke classificatie doet zich op twee niveaus voor: dat van de tekst en dat van de band. Een tekst kan tot meer dan één kennisdiscipline behoren – de exegetische studie (B in de catalogus van Bethlehem) van een kerkvader (C) –, en in een convoluut kunnen zich meerdere tekstsoorten bevinden, een *Sententiae*-commentaar (E), samen met een prekenbundel (I) en een heiligenleven (K). En Peeters kon deze verwijzingen op twee plaatsen noteren: in de catalogus zelf, bij de relevante signatuur, en in de indices. Het eerste ligt uiteraard het meest voor de hand: dáár vindt de lezer een gesystematiseerde lijst – de standplaatscatalogus kent binnen een rubriek geen ander ordeningscriterium dan het formaat –, waar op een logische plaats de ontbrekende verwijzing ingevoegd kan worden.

De Bethlehem-bibliotheek vroeg om het intensieve gebruik van kruisverwijzingen. In de eerste plaats omdat de indeling in 25 rubrieken redelijk fijnmazig genoemd kan worden: hoe meer rubrieken, hoe meer kans uiteraard op meer dan één mogelijke toekenning. In de tweede plaats omdat de catalogus weliswaar vanuit de theologische ordening gezien een logische opbouw kende, maar daardoor wel concessies moest doen aan de formele systematiek. Indelingscriteria als theologische discipline (F, G), tekstvorm (D, I), tekstintentie (a, M) of statuur (A, C, D) lopen daarmee door elkaar.

Hiermee treden al snel overlappingen op. Voor de hand liggen, behalve die van de kerkvader-exeget, die van de preken (I) gericht tegen de ongelovigen (F), de moraal (G) voor zover vastgelegd in het kerkelijk recht (D, H) of van de homiletiek (I) die als mystiek tekstgenre (M) gebruikt kon worden. Het onderscheid tussen K en L is zelfs zo dun dat Peeters dat vermoedelijk niet in de laatste plaats heeft aangebracht om aan de twaalftalsystematiek te komen.⁵⁷⁰

Toch heeft Peeters zich niet gewaagd of zich niet willen of kunnen wagen aan een uitgebreid systeem van inhoudelijke kruisverwijzingen. Sterker nog, verreweg het grootste deel van de verwijzingen bestaat uit aantekeningen die zeggen dat hetzelfde boek elders, eventueel in een

⁵⁶⁹ Märker, 'Prohemium', 385.

⁵⁷⁰ *Supra*, par. VI.5.2.

andere editie, ook opgesteld staat: zuiver materiële verwijzingen dus. Tientallen keren plaatst de catalograaf een notitie als “vide etiam infra [supra] n. ...”.⁵⁷¹ Het gaat dan natuurlijk steeds om exemplaren van dezelfde titel die op een grote afstand staan. In de regel is dat dan binnen dezelfde rubriek in een andere formaatreeks, een enkele keer wordt verwezen naar een exemplaar in een andere rubriek. Waar dezelfde teksten in de catalogus onder elkaar, en dus in de kast vlak bij elkaar, staan, is een dergelijke verwijzing overbodig.

Peeters heeft de verwijzingen niet systematisch kunnen aanbrengen; hij heeft ze veelal later in de marge toegevoegd als hij bij zijn werk een titel ontmoette waarvan hij kon reproduceren die elders al gezien te hebben. Vermoedelijk noteerde hij dan bij het catalogiseren van het tweede (en volgende) exemplaar in de rubriek eerst een ‘vide *supra*’, om daarna bij het eerste exemplaar een ‘vide *infra*’ te schrijven. Soms was het gemakkelijk het boek terug te vinden waarnaar verwezen werd. Bij het eerste deel van de *Sermons* voor de vastentijd van Etienne de Molinier noteert Peeters dat het tweede deel vier plaatsen verderop (“infra num. 211”) staat. Tussen het eerste en het tweede deel staan de drie delen preken voor het Eigen der Heiligen van dezelfde auteur.⁵⁷² Blijkbaar wilde Peeters de nummering niet meer veranderen. Op vele plaatsen verwijst Peeters wel naar dezelfde titel, maar dan zonder de signatuur te noemen. De aantekening beperkt zich dan tot een ‘vide *infra*’ of ‘vide *supra*’ of een rubriekaanduiding, maar het volgnummerdeel van de signatuur blijft achterwege. Hier verraadt zich de beperking van het menselijk geheugen, net als op de plek waar de catalograaf een koopsuggestie deed voor een titel, zonder te noteren dat de epitome van diezelfde titel wel aanwezig was.⁵⁷³

Omdat Peeters in de verwijzingen niet systematisch kon werken, ontbreekt het ook aan volledigheid en consequentie. In de eerste plaats noteerde hij nergens de overeenkomst tussen een losse titel en het voorkomen van dezelfde tekst in de *Opera* van de betreffende auteur.⁵⁷⁴ Dit zou het ook wel nog bewerkelijker hebben gemaakt, maar ook de overeenkomst tussen twee exemplaren van een titel wordt meer dan eens overgeslagen.⁵⁷⁵ Van de gevallen dat een zelfde tekst zowel onder de handschriften als onder de drukken voorkomt, vooral onder de

⁵⁷¹ Enkele willekeurige voorbeelden: E 98 (naar dezelfde rubriek, zonder nummer, bedoeld is E 145), I 24 (naar dezelfde rubriek, zonder nummer, bedoeld is I 259-262) en I 207 (verwijst naar I 211).

⁵⁷² I 229-233.

⁵⁷³ *Supra*, n. 38.

⁵⁷⁴ Een voorbeeld: Hiëremias Drexel (*Opera*: M 1-4, losse titels onder andere M 699-795).

⁵⁷⁵ Bijv. Ludovicus de Ponte, *Meditationes*: M 85, 251-258, 528.

Dionysiana, noemt Peeters er slechts één, en daar laat hij ook nog de signatuur oningevuld.⁵⁷⁶ De inconsequentie blijkt het sterkst bij het enkelvoudig verwijzen tussen twee teksten: wel op de ene plek, niet op de andere.⁵⁷⁷ De verwijzingen binnen een rubriek zijn dan ook ongelijk verdeeld: van de in totaal 60 heeft Peeters er 22 geplaatst in rubriek I, vijftien in F en tien in E.⁵⁷⁸ Dit terwijl er geen enkele reden is om aan te nemen dat de werkelijke verdeling van ‘dubbele titels’ er ook zo uitziet.

Was consequentie al lastig bij de verwijzing tussen identieke teksten, bij de verwijzing naar verschillende titels van dezelfde auteur is volledigheid nagenoeg uitgesloten. Peeters’ aantekeningen weerspiegelen niet de verhoudingen in de werkelijke aantallen. In 74 gevallen wijst hij een identieke titel aan, in slechts achttien gevallen ander werk van dezelfde auteur. Van deze achttien gevallen horen er zeven bij rubriek C. De keuze komt nogal willekeurig over. Vanuit de *Opera omnia* in folio van Augustinus wordt verwezen naar twee anthologieën, maar niet naar een kwarto-prekeneditie.⁵⁷⁹ Werken van bijvoorbeeld Gregorius of Hieronymus krijgen nauwelijks of geen onderlinge verwijzing naar een andere dan dezelfde titel.⁵⁸⁰ Merkwaardig is ook dat Peeters in de handschriftelijke Dionysiana wel enigszins zorgvuldig verwijzingen tussen commentaren van de Kartuizer op boeken uit het Oude Testament toepast, maar dat dan onder de drukken in rubriek B helemaal achterwege laat. Dit terwijl in het eerste geval de betrokken titels vlak onder elkaar staan en ze in het tweede over formaatseries verspreid zijn.⁵⁸¹

De, incomplete, verwijzing bij een strijdschrift van Joannes Bunderius of Thomas Stapleton naar andere werken (rubriek F) van deze auteurs zijn voorbeelden van de beperkte inspanning van Peeters om de lezer te verwijzen naar ander werk van één auteur.⁵⁸² Althans natuurlijk buiten de index, waar de plaatsen onder één ingang teruggevonden konden worden. Van de achttien in de indexen genoteerde gevallen gaat het zestien keer om een verwijzing binnen één rubriek. Slechts twee maal wordt verwezen naar ander werk van dezelfde auteur in een andere rubriek. Het betreft de

⁵⁷⁶ Hs. K 1, M 229.

⁵⁷⁷ Bijv. Martinus Becanus, *De Antichristo reformato* (F 89 en 133, met wel een verwijzing bij de laatste, niet bij de eerste).

⁵⁷⁸ Hier zijn niet meegerekend de vijftien verwijzingen van het ene naar het andere identieke deel van Franciscus Suarez’ *Opera*, dat Bethlehem twee maal bezat (E 24-54).

⁵⁷⁹ C 1, 10, 19, 20, niet naar C 16 en 17.

⁵⁸⁰ Gregorius: C 28-36, 151, 187; Hieronymus: C 47-62, 65-74, 170-179.

⁵⁸¹ Hs. Dion. 1-14, B 84-95, 223-226.

⁵⁸² F 129, 132; Peeters laat de nummering in de verwijzingen nog achterwege, maar zal bedoeld hebben F 192-194 (Bunderius), resp. F 21 (Stapleton).

theoloog Joannes de Lugo (in rubriek E en G) en de poëet Baptista Mantuani (rubrieken Q en M).⁵⁸³

Een belangrijk deel van de verwijzingen heeft te maken met de meerduidigheid op het formele niveau: de fysieke combinatie van teksten die elk tot een andere rubriek behoren. Bij de betreffende titel tekent Peeters dan aan: “spectat ad”, gevolgd door de rubriekletter. Deze 36 gevallen – en één onder de handschriften – zijn verdeeld over een aantal niveaus van formele binding.⁵⁸⁴ Het meest evident is het voorkomen van ‘vreemde’ titels in *Opera*-uitgaven van auteurs die gezien hun signatuur aan een bepaalde rubriek zijn toebedeeld. Een goed voorbeeld hiervan zijn de werken van Albertus Magnus die onder de scholastici geplaatst zijn. Van de 21 delen in de Lyonese uitgave uit 1651, behoren de delen zeven tot en met elf feitelijk tot de biblica (B) en deel 12 tot de homiletiek (I).⁵⁸⁵ Ook in één deel *Opera* kunnen titels tot onderscheiden rubrieken behoren. De werken van de Leuvense hoogleraar Adam Sasbout behoren voor het grootste deel tot de bijbelcommentaren (B) – hij was niet voor niets hoogleraar in de Heilige Schrift –, voor een kleiner deel tot de preken (I), en voor een heel gering deel – slechts één titel – tot de polemieken (F, een rede ‘demonstrans veram Christi ecclesiam’) of de welsprekendheid (P, de lijkrede op zijn voorganger Frans Titelmans). De band zelf staat onder de kerkhistorici (L), hoewel daarvoor geen enkele duidelijke reden aanwijsbaar is.⁵⁸⁶

Van alle in de catalogus voorkomende bij drukken bijgebonden handschriften tekent Peeters slechts in één geval een afwijkende rubricering aan. Het is een ‘Moralizatio in Pentateuchum Moysis de operibus sex dierum’, in één band met een editie van John van Mandeville’s reisverslag naar het Heilige Land in de historici-rubriek (K). De band bevat nog drie handschriften, alle behorend tot het genre van de *itineraria*.⁵⁸⁷

In twee gevallen hebben de ‘vreemde’ titels een eigen signatuur. De *Paradisus evangelicus* van Friedrich Forner kent twee *tomi*, maar ook een titelvariant *apophoretas* waarin in de preken op de psalm *Miserere* wordt ingegaan.⁵⁸⁸ Een soortgelijk geval zijn de decaden van Joannes Bisselius, een wereldkroniek, waarvan het eerste deel feitelijk de bijbelse

⁵⁸³ E 76 en G 32-35 en M 101 en Q 20-25, 46 (Peeters noemt abusievelijk Q 26, 30-32, 42-43).

⁵⁸⁴ Het geval onder de handschriften: Hs. B 3, “excerpta ex diversis libris et sermonibus”, bij onder andere het Job-commentaar van Gregorius: “Nota pro litera I”.

⁵⁸⁵ E 55-75, 61-65, 66.

⁵⁸⁶ L 42.

⁵⁸⁷ K 150.

⁵⁸⁸ I 159-161.

geschiedenis behelst.⁵⁸⁹ Blijkbaar koos Peeters hier voor de samenhang tussen de banden op auteur- en titelniveau, in plaats van de individualiteit op inhoudniveau.

Dit verband liet Peeters vaker prevaleren. Van de 36 door hem als zodanig aangewezen formele hybride eenheden, behoren er 21 tot de 'Opera-soort'. Nog eens acht behoren tot de 'nummersoort': het zijn titels die samen met andere onder één signatuur zijn genummerd, maar waarbij Peeters aantekent dat ze feitelijk in een andere rubriek thuishoren. Hij koos ervoor die eenheid in stand te houden, ook als dat onlogische rubriceringen inhield. Een voorbeeld van het laatste is het voorkomen van twee exemplaren van dezelfde editie van John Fishers *Assertionis Lutheranae confutatio*, één maal in F, waar het thuishoort, en één maal in E, in één nummer nota bene met Thomas More's *Opera omnia*, op die plek voorzien van de opmerking "spectat ad F".⁵⁹⁰ Een ander voorbeeld zijn de bijbelcorrecties van de Bruggenaar Franciscus Luca die midden tussen de kerkvaders prijkt, in één nummer met de emendaties in Hieronymus' brieven door de dominicaan Henricus Gravius.⁵⁹¹

Ook in het geval van de formele binding is Peeters niet consequent geweest. Van de 36 keren dat hij "spectat ad" aantekent, gaat het 22 keer om een titel die feitelijk onder de exegeten thuishoort. Deze verhouding is echter bedrieglijk: veel meer niet-exegetische teksten staan, zeker als ze deel uitmaken van een werkeneditie, feitelijk in een verkeerde rubriek opgesteld, en ook binnen de biblica zijn er veel meer dan Peeters opnoemt.⁵⁹² In sommige gevallen maakt Peeters een verwijzing niet expliciet: bij de preken van Thomas a Villa nova (de Keulse edities van 1619 en 1687) vermeldt hij, met paginanummer, onder de titel het commentaar op het Hooglied, blijkbaar bedoelend dat die tekst onder de exegeten thuishoort.⁵⁹³ En van de *Controversiae logicae et philosophicae, ad praxin logicandi rectae* van Rodolphus Goclenius, dat onder de scholastiek verwacht had mogen worden, schrijft hij de hele inhoudsopgave, ook met paginering, uit. Het boek staat onder de historici, klaarblijkelijk omdat het in één band zat met een verzameling vorstenbiografieën. Dat hij hier de inhoud van het boek ontsloot, had

⁵⁸⁹ K 280-282.

⁵⁹⁰ E 116-117, F 32.

⁵⁹¹ C 63-64.

⁵⁹² Een voorbeeld van het eerste: de *Opera* van Richard van Sint-Victor (C 154) bevatten een 'De differentia peccati mortalis et venialis' dat veel meer onder E thuishoort; van het tweede: de *Opera* van Fulgentius (C 165) bevatten een 'De vera expositione illius dicti evangelici: 'et Verbum erat apud Deum'', waarbij Peeters niet aantekent dat het onder B thuishoort.

⁵⁹³ I 184, 186.

denkelijk met die onterechte indeling te maken, ook al verzuimde de catalograaf een “spectat ad” te noteren.⁵⁹⁴

En die inconsequentie geldt ook andersom, in het in stand houden van de formele binding. Hij splitste bijvoorbeeld de *Opera* van de ongeschoeide-karmelietengeneraal Joannes a Jesu Maria: het eerste deel, met de bijbelcommentaren, kwam onder de exegese terecht, de andere twee delen, met daarin titels als ‘De arte amandi Deum’, onder de mystiek.⁵⁹⁵

Strikt genomen zou Peeters de auteursnamen van de verkeerd geplaatste (van een “spectat ad” voorziene) titels hebben moeten opnemen in de indexen van de eigenlijk juiste rubrieken. Maar dit deed hij zo goed als nergens. Wel noteerde de catalograaf de auteursnamen in de ‘onjuiste’ indexen. Slechts in vijf gevallen gebeurde dat niet. Daar werden de titels, waarvan twee zonder auteursnaam overigens, in geen van beide indexen genoteerd. Maar dit lijkt geen verband te hebben met het gegeven dat ze niet in de juiste rubriek opgesteld stonden.⁵⁹⁶

In slechts twee gevallen corrigeerde Peeters zichzelf door in de index van de betreffende rubriek een verwijzing te plaatsen naar de, onterechte, plaats waar het boek, voorzien van een “spectat ad”, opgesteld stond. Dus enkel in deze twee gevallen kon de lezer die zich via de indexen oriënteerde en daar een auteursnaam mocht verwachten toch nog, zij het op een andere plaats, het boek vinden. In alle andere gevallen niet. De lezer die bijvoorbeeld onder de moraaltheologen Bartholomeus de Chaimis zocht, vond hem daar niet; wel in rubriek K, de historici. Op deze onwaarschijnlijke plek zou hij dan de *Speculum confessorum* van de franciscaan aantreffen.⁵⁹⁷ In één geval noteert Peeters de titel juist in de ‘correcte’ rubriek zelf, bij een in dit geval niet onlogische standplaats. De delen van Adam Sasbouts al genoemde *Opera* (opgesteld in rubriek L) die tot de exegese behoren, worden genoemd in rubriek B, bij een editie van de apostelbrievencommentaren van dezelfde auteur; Peeters verwijst dáár naar rubriek L, maar laat de exacte signatuur nog open.⁵⁹⁸

De gevallen dat Peeters wel in de naar de inhoud eigenlijk juiste index een verwijzing opnam, ook al stond het boek in die rubriek niet fysiek opgesteld, zijn zoals wel vaker raadselachtig in hun uitzonderlijkheid – tenzij ze louter aan een incidenteel gebrek aan slordigheid toegeschreven kunnen worden. Het eerste geval is de *Christiados libris sex* van Marco

⁵⁹⁴ K 279, 278.

⁵⁹⁵ B 83, M 38.

⁵⁹⁶ E 98, I 327, K 117, M 118, R 16.

⁵⁹⁷ K 435.

⁵⁹⁸ B 164, L 42.

Girolamo Vida dat als christelijke epiek onder de poëten (Q) thuishoorde, en niet onder de mystiek (M), waar het geplaatst was, en op welke plek Peeters een “spectat ad Q” toevoegde. Het werk is opgenomen in de index van zowel M als Q. Peeters is hier zelfs meer dan consequent, hoewel vermoedelijk niet opzettelijk. Immers, ofschoon een exemplaar ook in Q voorkomt, plaatst hij in de index van M slechts een verwijzing naar die rubriek en niet naar Q. In de index van Q is wel een verwijzing naar M te vinden.⁵⁹⁹ De tweede uitzondering betreft twee wereldhistorische kronieken, de *Chronologia brevis ab orbe condito* van Philippus Bebius en de *Chronicon ab orbe condito* van Horatius Turselinus, die onder de miscellanea van Z geplaatst zijn, maar onder de kerkannalisten van L thuishoren. Peeters neemt beide auteurs op in Z, maar alleen Bebius in de index van L, Turselinus komt daar niet voor – denklijk als gevolg van een vergissing.⁶⁰⁰ Wel voegt Peeters aan het einde van L nog een verwijzing naar de Z-signatuur van beide titels toe, bedoeld als addendum, met, voor de volledigheid, een “spectat ad B”, hetgeen beide keren, gezien de bepaling van tijd “ab orbe condito”, strikt genomen natuurlijk juist is.

Dat Peeters van die 36 onterechte rubriceringen die hij op de feitelijke plaats van een “spectat ad” voorzag, er van slechts een paar ook een verwijzing opnam in de index van de eigenlijk juiste rubriek, is des te merkwaardiger omdat er ook 22 gevallen zijn van het omgekeerde: ingangen in de index van de feitelijk juiste rubriek, waarbij op de onterechte plaats niet wordt aangetekend dat het boek elders thuishoort. Een relatief kleine rubriek, P (Oratoria), kent negen van deze gevallen. Dit wordt vooral veroorzaakt door de twee signaturen waar in de index van P naar verwezen wordt: beide bevatten een hele reeks titels, waarvan sommige meer tot de dialectica, andere meer tot de retorica gerekend kunnen worden.⁶⁰¹ Een ander voorbeeld zijn de plantkundige verhandelingen van Macer Flondus en Albertus Magnus die in rubriek V (Medicina) thuishoren, maar in K zijn geplaatst bij signaturen met onder andere de *Noctes Atticae* van Aulus Gellius, respectievelijk reisverslagen van Christoffel Columbus en Amerigo Vespucci.⁶⁰²

In totaal gaat het dus om 58 gevallen waarin een boek onjuist geplaatst is én dit door Peeters wordt geconstateerd. In 34 gevallen noteert hij bij de feitelijke signatuur een “spectat ad”, maar verwijst hij niet in de juiste index; in 22 gevallen gebeurt het omgekeerde, en in slechts twee gevallen gebeurt het formeel correcte.

⁵⁹⁹ M 538, Q 66.

⁶⁰⁰ Z 48.

⁶⁰¹ N 79-83, 86-92.

⁶⁰² K 162, 182.

Uiteraard komen de kruisverwijzingen nog het meest tot hun recht waar een boek gezien de inhoud meer dan één mogelijke rubricering kan hebben. Zoals eerder gezegd was het aantal potentiële meervoudige rubriceringen legio, niet in de laatste plaats door de tamelijk fijnmazige en vooral hybride indeling van de collectie. Peeters geeft in 65 van dergelijke gevallen een meervoudige rubricering aan. Dit doet hij door een titel die in de ene rubriek is geplaatst, en daar van een volledige titelbeschrijving is voorzien, ook in de andere rubriek te noemen. De plaats waar dat gebeurt is hetzij in de index van die ‘tweede’ rubriek (in 47 gevallen), hetzij op een plaats in de standcatalogus zelf (achttien keer).

De spreiding over de rubriekencombinaties is tamelijk groot. Van de 600 (25 maal 24) mogelijke combinaties, komen er 30 werkelijk voor. Slechts drie daarvan kennen meer dan vijf gevallen. Eén combinatie ligt erg voor de hand: de toewijzing aan zowel rubriek K (geschiedenis in brede zin) als L (kerkgeschiedenis). Die komt zes maal voor. De twee andere hebben allebei betrekking op de exegese: de combinaties tussen rubriek B en polemie (F, zeven keer), respectievelijk mystiek (M, zes keer). De eerste behelst uitsluitend controversen met de joodse religie op basis van bijbelse argumenten, zoals Nicolaas van Lyra's *Libellus contra perfidiam judaeorum*.⁶⁰³ De tweede vooral overwegingen op bijbelse motieven zoals die van Dionysius.⁶⁰⁴ Van alle rubrieken telt B de meeste combinaties met een andere rubriek (30, ruim een vijfde).

Dat laatste cijfer zou aanleiding kunnen geven om te denken dat Peeters bij het catalogiseren bijzondere zorgvuldigheid aan de dag legt zodra het om exegetische teksten gaat. Dat is hier ook wel mogelijk, maar niet in de zin dat hij juist hier acht sloeg op meervoudige rubricering, dus onderwerptoekenning. Vermoedelijk heeft hij bij dit type teksten vaker een verwijzing geplaatst omdat hij hier tijdens het catalogiseren het vaakst van mening was dat een titel toch in een andere rubriek geplaatst moest worden dan waarin hij hem in de oude catalogus aantrof. Peeters heeft met alle verwijzingen – dus al die waarin het ging om meer dan één mogelijke rubricering – de gebruiker op het oog gehad die op basis van diens kennis van de situatie van voor 1740 een boek in een bepaalde rubriek verwachtte.

Een eerste aanwijzing om dit te veronderstellen is het gegeven dat Peeters nergens meer dan twee mogelijke rubriceringen geeft, terwijl dit toch wel in de rede lag. Te denken valt alleen al aan bijvoorbeeld preken

⁶⁰³ B 60, F, index, i.v.

⁶⁰⁴ B 224-226, M, index, i.v.

(I) van kerkvaders (C) waarin toehoorders of lezers tot bezinning of versterving (M) of tot bekering van ketterse denkbeelden (F) worden opgeroepen. Een tweede aanwijzing dat Peeters de inhoudelijke verwijzingen niet uit zichzelf toevoegde, als resultaat van eigen overweging, zijn een aantal duidelijke aantekeningen die op een eerdere situatie wijzen, vermoedelijk dus de situatie van de vorige catalogisering. Zo zijn de *Pandectae Scripturae* van Antiochus verplaatst naar de kerkvaders, en in de index van rubriek B, waar het in de oude ordening kennelijk opgesteld stond, voorzien van een aantekening “qui hic ponebatur”.⁶⁰⁵ Hetzelfde geldt voor de *Concordantiae breviores S. Scripturae* van Antonius Broekweg a Konigsteijn: “quae hic erant posita”.⁶⁰⁶ Deze aanwijzingen worden versterkt door het gegeven dat een aantal titels op de ‘nieuwe’ plaats pas laat – feitelijk na het ordenen en nummeren – ingevoegd zijn, hetgeen wordt getoond door de ingeplakte strook waarop die titel genoteerd staat.⁶⁰⁷ Verder telt ook de plaats van een aantal verwijzingen: in achttien gevallen zijn die niet geplaatst in de index, maar op een op het eerste gezicht willekeurige plek in de standcatalogus. Dat het betreffende boek daar, vanuit de vorige catalogisering, verwacht mocht worden, ligt voor de hand. Deze verplaatsing ná het ordenen is dan ook de reden dat Peeters (in rubriek I) naar de *Polyanthea* van Josephus Langus in rubriek C verwijst en slechts één editie – die van Lyon uit 1648 – noemt, terwijl er daar drie – ook nog twee van Straatsburg uit 1645 – bij elkaar staan.⁶⁰⁸

Overigens was Peeters hier dus ook weer niet consequent. Immers, hij zou ook in die gevallen waarin hij de verwijzing in de standplaatscatalogus plaatste, ook in de index de feitelijke signatuur hebben moeten opnemen. En het is opnieuw niet uit te maken waarom hij de ene keer koos voor een verwijzing in de standplaatscatalogus, en de andere keer voor het noemen van de signatuur in de index. En vanzelfsprekend maakt de catalograaf ook hier vergissingen. Zo verwijst hij in de index van rubriek K voor Joannes Damascenus (vermoedelijk doelend op de historie van Barlaâm en Josaphat) naar twee signaturen

⁶⁰⁵ C 104, B, bij 107 en index, i.v.

⁶⁰⁶ a 9, B, bij 220; zelfde gevallen: B, bij 221 (A34, “quae hic erant posita”), B, index, i.v. Alberti Novi (E 167): “qui in antiquo catalogo hic ponebatur, repertus est ad literam E num. [opengelaten] quia scholastica tractat”; F, bij 137 (D 47): “refecta est ad literam D numero [opengelaten]”; F, bij 103 (K 237), hier geeft Peeters het boek nog expliciet de ‘oude’ signatuur [F] 75.

⁶⁰⁷ O.a. C 168 (zie F, bij 147) en C 175 (zie F, bij 192).

⁶⁰⁸ I, bij 11, C 94-96.

onder C waar alleen werk van Hieronymus en Augustinus wordt aangetroffen.⁶⁰⁹

Een bijzondere vorm van verwijzing tenslotte past Peeters toe in rubriek K en een aantal rubrieken in de profane klasse. Het gaat daar om verzamelingen van kruisverwijzingen naar banden of teksten die naar het formele dan wel inhoudelijke criterium een hybride eenheid vormen. Na rubriek K volgt een lijst – ze wordt niet in een opschrift toegelicht – met verwijzingen naar andere rubrieken met historici. In de meeste gevallen gaat het om de varia-rubriek Z, waar teksten als Justus Lipsius' *Diva Sichemiensis*, de *Syntagma de annulis historico-symbolicum* van Franciscus Curtius of *De bello gallico* van Julius Caesar te vinden zijn.⁶¹⁰ Hetzelfde doet de catalograaf voor de *oratores* – zowel hun redevoeringen als hun verhandelingen over de welsprekendheid – na rubriek P, de poëten na rubriek Q, de grammatici na rubriek R en de mechanici na rubriek W.⁶¹¹ De ingang op de ene mathematicus in rubriek O, Christophorus Clavius, wordt in één index aangevuld met verwijzingen naar verwante teksten, zoals die naar die van Euclides, de *Sphaera emendata* van Joannes de Sacrobosco of het *Manuale arithmeticae* van Adrianus Metius; de meeste ingangen verwijzen, niet verwonderlijk, naar de filosofen.⁶¹²

Op deze systematiek brengt Peeters zelfs nog verfijningen aan. In rubriek Q legt hij nog een tweede lijst aan, namelijk van *comoediae* die te vinden zijn in rubriek X – een verzameling van literaire genres –, en wel die welke “non soluta sed vincta oratione” gesteld zijn. Het spreekt voor zich dat dit een korte lijst is: het gaat om zeven signaturen, ofwel een derde deel van de hele rubriek X. Peeters' systematische werkwijze toont zich doordat het hier zeven keer om de *Comoediae* van Terentius gaat.⁶¹³ Het auteursnamenregister op rubriek Z – varia, waaronder *epistolica* – wordt nog weer aangevuld met zelfs twee indexen: één van brieven die in andere rubrieken gevonden kunnen worden, en één van teksten over de briefschrijfkunst zelf. De eerste betreft alle rubrieken, maar verwijst alleen

⁶⁰⁹ Verwijst naar C 1 en C 62, terwijl de enige titel van Joannes Damascenus, de *Opera omnia*, signatuur C 64 (100) heeft.

⁶¹⁰ K, nawerk, resp. Z 40, 12, 35.

⁶¹¹ P, nawerk (“aly authores de rhetorica tractantes vel orationes eorundem in diversis classibus bibliothecae cum alys libris compactae”), Q, nawerk (“n. bene alios poetas in diversis classibus bibliothecae cum alys aliorum auctorum libris esse compactas, quos his in lectoris commodum breviter ordine alphabeti digerimus”), R, nawerk (“aly auctores de grammatica et syntaxi agentes qui in alys classibus ponuntur, alphabetico ordine digesti”), W, nawerk (zonder opschrift).

⁶¹² O, nawerk

⁶¹³ Q, nawerk; X 1, 6, 8, 10, 18, 20-21.

naar kerkvaders (Ambrosius, Augustinus, Bernardus, Gregorius en uiteraard Hieronymus); de tweede verwijst alleen naar de rubrieken vanaf N, naar onder anderen Cicero, Possevino (*Cicero collatus*) en Joannes Despauterius.⁶¹⁴

De speciale relatie van de kartuis met Nicolaas van Cusa is al eerder aangeroerd, evenals het gegeven dat Peeters de wijldlopige titelpagina van diens *Opera omnia* integraal overnam. In dat verband valt op dat twee in hun detaillering unieke verwijzingen naar een andere rubriek op tekstniveau refereren naar die verzamelde werken. Bij rubriek S verwijst de catalogus met deel- en paginanummer naar Cusanus' 'De arithmetis complementis' en 'De geometricis transmutationibus', en bij rubriek Z naar diens 'Epistolarum libri'.⁶¹⁵

⁶¹⁴ Z. nawerk: "nota epistolas variorum auctorum in diversis bibliothecae classibus reperiri, breviter alphabeti ordine hic agemur", en: "n. bene subjicimus hic auctores qui epistolas vel epistolicam rationem docent, qui a litera N ad finem catalogi sparsim in bibliotheca reperiuntur"; R 44 (Cicero), N 100 (Possevino), R 16 (Despauterius).

⁶¹⁵ *Supra*, par. III.2; S, nawerk en Z, nawerk; E 94.

VI.5.5. Plaatsing binnen de formaatreeksen

Er is tenslotte nog een methode waarmee Peeters de monniken in de bibliotheek de weg hielp vinden. Namelijk door binnen een formaatgroep van een rubriek boeken van ongeveer gelijke aard bij elkaar te plaatsen. Het is in ieder geval duidelijk dat hij de oude volgorde niet aanhield. Dat mag althans geconcludeerd worden uit het feit dat de signaturen uit de oude catalogus niet meer bruikbaar waren. Bovendien blijkt uit de 'vide'-verwijzingen en uit het ontbreken van signaturen bij verloren geraakte, maar bij het catalogiseren hervonden boeken die niet gevolgd werden door een nummer, dat Peeters éérst de boeken opstelde en ze daarna pas nummerde.

Hoewel de catalograaf nergens parateksten gebruikte om zijn methode aan te duiden – in de vorm van bijvoorbeeld subrubrieken –, blijkt uit de groepering van titels wel hier en daar een duidelijk bewuste naburige opstelling.⁶¹⁶ Die toont zich daar waar boeken bij elkaar staan die op één of andere wijze een verband met elkaar hebben, zonder dat het impressum – uitgever en jaar van uitgave – een relatie aangeeft. Daarmee kan uitgesloten worden dat boeken steeds eenvoudigweg in volgorde van verkrijging werden geplaatst. Dit blijkt daarnaast uit een statistische analyse van de uitgavejaren binnen formaatreeksen: er schuilt geen enkele lineaire ontwikkeling in het verloop van de boekleeftijd, noch van oudere naar nieuwe, noch andersom. Peeters koos zoals gezegd ook niet voor de elders wel gebruikte, meer eenvoudige methode om de boeken in alfabetische volgorde op auteursnaam te plaatsen.⁶¹⁷

Een aantal voorbeelden van bewust naburige plaatsing van verwante boeken mogen dit verduidelijken. Onder de scholastici in folio staan de veeldelige groten van de zeventiende eeuw bij elkaar, veelal jezuïeten: Leonardus Lessius, Guilielmus Herincx, Vincentius Contenson, Franciscus Suarez, Rodrigo de Arriaga.⁶¹⁸ Dezen worden gevolgd door een reeks *Sententiae*-commentatoren: Dionysius, Petrus Paludanus, Richardus de Media Villa, Bonaventura.⁶¹⁹ De Thomas-commentatoren Guilielmus Mercerus en Joannes Wiggers staan eveneens bij elkaar, gevolgd door een reeks edities van de *doctor angelicus* zelf.⁶²⁰ In de quarto's van de polemieken is een duidelijke groep anti-lutherana te

⁶¹⁶ Vgl. Ooms, 'Oudenaarde', 28.

⁶¹⁷ Bijv. Id., 'Ieper en Hondskoote', 201.

⁶¹⁸ E 5-8, 10-13, 24-54, 77-84.

⁶¹⁹ E 101-102, 103, 104, 108-109.

⁶²⁰ E 110-113, 120-129.

onderkennen, waar verhandelingen *de libero arbitrio* naast staan.⁶²¹ Deze groep wordt gevolgd door de meerdelige controversemagazijnen van Robertus Bellarminus en Martinus Becanus.⁶²² Dan komt een aantal apologetische titels, gevolgd door een groep polemieken tegen de calvinisten.⁶²³ Ook in kleine samenstellingen valt Peeters' groepeeringswerk te herkennen: twee titels van de Roermondse bisschop Henricus Cuyckius en drie van diens voorganger Wilhelmus Lindanus stonden naast elkaar op de schappen.⁶²⁴ De preken in-octavo beginnen met het werk van Hendrik Engelgrave; daarna volgen 'losse' titels van auteurs in aflopende chronologische volgorde van hun werkzaamheid: van de Luikse ongeschoeide karmeliet Hermannus a Sancta Barbara en de Venlose kruisheer Godfried van Lith via Fredericus Nausea en Petrus Canisius naar Nicolaas van Lyra en Bonaventura naar Maximus Confessor.⁶²⁵

En in de quarto's van de grootste rubriek, M, tenslotte, staan na wat divers werk de titels van Alfonso Rodriguez in verschillende edities bij elkaar, verderop een aantal uitgaven van Thomas a Kempis' *Opera omnia* en onder de octavo's van uiteenlopende titels van Franciscus van Sales (onder andere de *Traité de l'amour de Dieu* (drie maal), *Introduction à la vie dévote*, *Les vrais entretiens spirituels*).⁶²⁶ Ook hier blijkt weer de moeite die Peeters deed om gelijke of gelijksoortige titels bij elkaar te plaatsen: een editie van de *Confessiones* van Augustinus uit 1643 staat naast een uitgave uit 1712, net als werk van Petrus Canisius uit 1533, 1558, 1566 en 1610 en van Benedictus van Haeften uit 1629 en 1672.⁶²⁷

Het duidelijkst blijkt dit streven naar inhoudelijke groepering in rubriek D ('theologia positiva'). Peeters tekent bij het opschrift al aan dat in de oude catalogus de aansporing stond om de nummering te wijzigen.⁶²⁸ Hij heeft die taak ook uitgevoerd, maar niet zonder zich te vergissen. En uit die vergissing blijkt zijn bedoeling. Hoe die vergissing precies tot stand kwam, valt niet te reconstrueren, maar de catalogograaf moet na het noteren van de titels tot de ontdekking zijn gekomen dat de concilie-uitgaven van Bartholomeus Caranza en de drie banden conciliegeschiedenis van Edmond Richer tussen de katechismussen stonden en niet bij de edities van de Trentse decreten. Door na het

⁶²¹ F 40-60.

⁶²² F 61-73.

⁶²³ F 78, 80, 89-94, 96-105, 108-109, 111, 114-156.

⁶²⁴ F 150-154.

⁶²⁵ I 332-339, 341-342, 345-347, 350, 353, 363.

⁶²⁶ M 90-95, 190-193, 228-233.

⁶²⁷ M 298-299, 328-331, 348-349.

⁶²⁸ *Supra*, n. 476.

noteren de nummering (en de fysieke plaatsing) aan te passen, ontstond weer een meer coherente samenstelling. Het gevolg was echter wel dat in de catalogus de nummers niet meer op elkaar volgden.⁶²⁹

Het blijft helaas onduidelijk hoe de Roermondse kartuizerbibliotheek omging met nieuwe boeken nadat de catalogus van Peeters in 1742, of de vorige, gereed gekomen was. Er zijn in de catalogus nergens nummers open gelaten – hetgeen ook lastig zou zijn geweest omdat nu eenmaal niet te voorzien was in welke rubriek in welk formaat hoeveel aanwinsten verworven zouden gaan worden. Peeters noteerde weliswaar, op slechts vier plaatsen overigens, een “vacat”.⁶³⁰ Maar het gaat daar niet om werkelijk open plaatsen. In alle vier de gevallen had hij een signatuur ten onrechte dubbel genoteerd. Vermoedelijk om die niet te hoeven doorhalen (hetgeen hij zo goed als nergens deed), gaf hij aan dat de plaats “leeg” was. De in de catalogus op een aantal plaatsen leeggelaten bladzijden zouden bedoeld geweest kunnen zijn voor de registratie van nieuw, na 1742, verworven boeken, maar dan zijn ze daar in ieder geval niet voor gebruikt. Er worden uitsluitend omissies bij de catalogisering op aangetroffen.⁶³¹

Maar het is ook mogelijk dat het probleem van de verwerking van aanwinsten zich nauwelijks voordeed omdat al na de jaren 1680 de aanwas stakte. Het meest waarschijnlijk is dat een apart register werd aangelegd met aanwinsten, met als doel die op te nemen in een ooit aan te leggen nieuwe catalogus ter vervanging van de oude. Iets dergelijks deden de minderbroeders van Ieper. In die catalogus begint na de eerste 76 folio's voor de oorspronkelijke versie een “appendix librorum qui post confectionem huius tabulae, et indicis huic bibliothecae Iprensi ff. minor. recollect. de novo accesserunt.” Bijna vanzelfsprekend was deze appendix na verloop van tijd weer toe aan zuivering door de bijschrijving van titels in verschillende handen, het schrappen van titels en het verplaatsen van boeken.⁶³²

Ook in kartuizerbibliotheeken was een dergelijke oplossing niet ongebruikelijk. Van de kartuis Buxheim is een catalogus overgeleverd uit het laatst van de zestiende eeuw waarin enkel aanwinsten genoteerd

⁶²⁹ D 20-61, de volgorde in de catalogus werd: D 20-29, 41 (gedeeltelijk)-50, 51-61, 30-40, 41 (gedeeltelijk). Dat Peeters hier evengoed het formaat als groeperingsbeginsel hanteerde, blijkt wellicht uit het feit dat hij alleen op deze plek in de catalogus een notitie over dat formaat maakte: bij D 32 en 36 (“in 4 alias in 8”).

⁶³⁰ B 39, K 635, M 717, 889.

⁶³¹ *Supra*, par. VI.4.1.

⁶³² Ooms, ‘Ieper en Hondschoote’, 176; elders werd een bestaande catalogus wel gebruikt om ook aanvullingen in te noteren: zie bijv. Knapen, ‘Organisation et gestion’, 345, 346.

worden. De titels staan er al volledig in beschreven en hebben ook al een signatuur meegekregen, met een nummering die per rubriek kennelijk aansluit op de laatste in de bestaande bandcatalogus gebruikte signatuur. Met het openlaten van bladzijden werd ook hier al geanticipeerd op later tussen de aanwinsten in te voegen aanwinsten. Dit wordt bevestigd door een latere catalogus, van na 1710, waarin ook geen nieuwverwervingen opgenomen zijn.⁶³³ Het “prius, nunc” bij de signatuur van Bernardus de Jonghe, *Desolata Batavia dominicana* uit 1717 zou erop kunnen wijzen dat men ook in het Roermondse kartuizerklooster de methode hanteerde van het ‘doornummeren’, hetzij in de bestaande catalogus, hetzij in een afzonderlijke band of lijst met aanwinsten.⁶³⁴ Voor zover na valt te gaan, heeft dit Peeters’ streven om verwante titels binnen een formaatreeks bij elkaar te plaatsen, niet gehinderd.

⁶³³ Sexauer, *Schriften*, 75-76, 80; een soortgelijke lijst met minder uitgebreide titelbeschrijvingen ook van de kartuis Gütersheim uit het midden van de vijftiende eeuw: *Ibid.*, 88-90. Zie Zedelmaier, *Bibliotheca universalis*, 107-118 en Norris, *History*, 130-132 voor een door Conrad Gesner aangedragen oplossing waarbij een romeinse nummering voor de bestaande collectie wordt gebruikt en een arabische voor de aanwinsten en waarbij de nummering dus niet meer identiek is met de standplaats.

⁶³⁴ *Supra*, n. 500.

VI.5.6. Inhoudsopgaven

Het was in kartuizerbibliotheken niet ongebruikelijk incunabels van handgeschreven inhoudsopgaven te voorzien en bij de druk zelf te binden. Van de kartuis Lechnitz is een band met de *Summa theologica* van Antoninus Florentinus (Bazel 1485) overgeleverd die een dergelijke toevoeging kent in elk van de *partes* II, III en IV (*pars* I was kennelijk niet aanwezig).⁶³⁵ Bij ontstentenis van een catalogus, kon dit een eerste ontsluitingsmethode zijn. Mogelijk heeft een vijftiende- of zestiende-eeuwse verantwoordelijke dit in Bethlehem ook gedaan. Bij het aanleggen van de eerste catalogus is dit evenwel overbodig geworden. Op dat moment kon het boekenbezit beter toegankelijk gemaakt worden door de inhoud van de teksten al in de catalogus zoveel mogelijk kenbaar te maken. Uiteraard stond daarvoor in de eerste plaats de titelpagina ter beschikking.⁶³⁶

De naam van de auteur kon in veel gevallen al opheldering bieden over wat er na de titelpagina zou volgen. Vervolgens gaf de titel zelf informatie: mits deze zakelijk en betekenisdragend gesteld was, kon de gebruiker zich een beeld vormen van het gebodene zonder het boek zelf te raadplegen. In nogal wat gevallen echter droeg de titel weinig tot geen inhoudelijke betekenis, bijvoorbeeld als deze enkel zegt dat het boek preken behelst, of meditaties. Om te achterhalen wat er werkelijk in aan de orde komt, is zeker raadpleging nodig van het boek zelf als de titelpagina zegt dat het '(de) werken' bevat. In dat geval geeft alleen de naam van de auteur enige indicatie, en dan nog enkel voor wie bekend is met die naam. Soms worden dergelijke hoofdwoorden van een nader informerend vervolg voorzien: meditaties over de geloofsgeheimen, preken voor de Advent, 'geestelijke' werken. Maar ook dan moet de lezer zich in de regel op het boek zelf oriënteren om meer van de inhoud te weten te komen.

De catalogus bemiddelt tussen het boek en de lezer, neemt de lezer werk uit handen, maakt dat het boek gevrijwaard blijft van onnodige uitleningen of aanrakingen, met alle risico's daarvan. Om het boek nog dichter bij de lezer te brengen zonder dat het in diens handen komt, kan, als de titelpagina te weinig uitsluitel geeft, in de catalogus een inhoudsopgave worden opgenomen. Een, nog effectiever, alternatief hiervoor boden de namenregisters op de bibliotheekcatalogus van de Keulse kartuis uit 1748. Deze nemen onder de auteursnaam niet alleen de titels op van diens boeken, maar ook die van teksten van de bewuste

⁶³⁵ Fodor, 'Lechnitz', 54, 63; ook bij Goder, Vogelsang, 234.

⁶³⁶ *Supra*, par. VI.4.1.

auteur die opgenomen zijn in boeken die op een andere naam staan. Zo wordt bijvoorbeeld keurig vermeld dat de “*Collatio de tribus generibus monachorum et 4to nuper exorto*” van Piamon Abbas de achttiende *collatio* is in de *Opera* van Joannes Cassianus.⁶³⁷

Dat ook Peeters de lezer tegemoet wilde komen, blijkt wel als hij hem rechtstreeks aanspreekt waar hij verwijst naar het register van bijbelplaatsen vóór in de *Opera omnia* van Nicolaas van Cusa, “ut ex ys evangeliorum dominicalium et epistolarum explicationem reperire facillime possis.”⁶³⁸ In ruim 250 gevallen was Peeters de lezer van dienst door de inhoudsopgave in de catalogus te verstrekken. Ook al liet hij het een aantal malen bij een verwijzing naar de inhoudsopgave in het boek zelf.⁶³⁹ En ook al is hij klaarblijkelijk onnavolgbaar inconsequent in het aangeven van ook de paginanummers – dat deed hij vaker niet dan wel, onder de handschriften komt het slechts één keer voor.⁶⁴⁰ En ook al moest hij ergens achteraf een inhoudsopgave op een ingeplakte strook toevoegen.⁶⁴¹

Het vaakst paste Peeters dit hulpmiddel toe bij de vele *Opera*-edities. Feitelijk gaat het hier dan ook niet zozeer om het verder verduidelijken van de inhoud van deze boeken, maar om het ontsluiten op het niveau van de feitelijk voor het lezen relevante bibliografische eenheid: die van de als afzonderlijk geheel te kenmerken tekst. De nominale aanduiding ‘werken’ deed strikt genomen niet ter zake. Het is niet verwonderlijk dat de inhoudsopgave naar verhouding het vaakst voorkomt in de patristiekrubriek (C). Vanaf de late vijftiende eeuw werden de teksten van de kerkvaders en de kerkleraren – al dan niet geëmendeed of door geleerde commentatoren van verklarende noten voorzien – de één na de ander, en sommige meermalen, op de pers gelegd. Veel van deze uitgaven behoorden tot het bezit van Bethlehem, en in rubriek C is goed te zien hoe Peeters te werk ging.

Ze begint met de Keulse folio-editie van Augustinus, daarna volgt die van Bazel.⁶⁴² Daarna komt de hele stoet, bijna allemaal in het grootste

⁶³⁷ HASTK, *Handschriften*, GB fol., nr. 15, f. 1292; een ander voorbeeld (Ibid., f. 1281): “Palaeologus, Michael imperator graecorum, *Epistola ad Gregorium 1mum papam* latine et graece in parte 2da tomi 3ty *Conciliorum Severini* Biny f. 742”.

⁶³⁸ E 94.

⁶³⁹ Vooral in rubriek C, bijv. C 62 (Hieronymus, *Epistolae*: “quarum catalogus vide pag. 131”), 130 (Cyprianus, *Oeuvres*: “catalogum operum vide pagina lv”), of 170 (Hieronymus, *Epistolae*: “indicem vide initio libri”).

⁶⁴⁰ Wel: bijv. C 37-43 (Ambrosius, *Opera*), E 5 (Leonardus Lessius, *Opuscula varia* (gedeeltelijk)), of 94 (Nicolaas van Cusa, *Opera*); de uitzondering onder de handschriften: Hs. M 8 (Verschueren, *Bibliotheek*, 52, nr. 65 [129]).

⁶⁴¹ I 25 (Matthias Faber, *Auctarium concionum*).

⁶⁴² C 1-10, 12-21.

formaat en meerdelig: Gregorius de Grote, Ambrosius, Hieronymus, Beda, Bernardus, Joannes Damascenus, Bonaventura, Origenes, Gregorius van Nazianze, Hilarius van Poitiers, Athanasius, Joannes Chrysostomus, Bruno, Basilius, Gregorius van Nyssa, Cyprianus, Prosper van Aquitanië, Leo de Grote, Dionysius de Kartuizer, Dionysius de Areopagiet, Lactantius, Richard van Sint-Victor, Antiochus, Fulgentius en Chromatius.⁶⁴³ Niet allen hebben de status van kerkvader of kerkleeraar, wel behoren ze natuurlijk allemaal tot de canon van de theologische literatuur van vóór de reformatie. Al deze werkenuitgaven zijn van inhoudsopgaven voorzien, in de regel overgenomen van het overzicht in het boek zelf. In totaal gaat het hier om 98 (ruim de helft) van de 188 nummers, inclusief de doubletten waarvoor natuurlijk niet nog eens de inhoudsopgave herhaald werd.⁶⁴⁴

In al deze gevallen luidt de titel in de catalogus eenvoudigweg *Opera*. De inhoudsopgave blijft weg waar het *Opera*-deel een nadere aanduiding van de inhoud geeft, zoals bij de Keulse Hieronymus-editie van 1616, waarvan het vierde tot en met achtste deel de bijbelcommentaren bevatten die alle per deel opgesomd worden.⁶⁴⁵ Alle keren waar in de Vadersrubriek geen inhoudsopgave wordt toegevoegd, gaat het niet om *Opera*, maar om ‘enkelvoudige’ boeken die slechts één tekst bevatten dan wel boeken met onder een betekenisdragende soorttitel gebundelde teksten.⁶⁴⁶

Overigens zijn in rubriek O zelfs alle boeken van inhoudsopgaven voorzien: de vijf nummers zijn de vijf delen van de *Opera mathematica* van Christophorus Clavius.⁶⁴⁷ Ook in nog andere rubrieken komen uiteraard inhoudsopgaven van *Opera*-edities voor, zoals in die van Jean Gerson, Franciscus van Sales of Ludovicus Blosius. Van de laatste zelfs

⁶⁴³ Resp. C 28-36, 37-46, 47-49, 55-62 en 65-74, 75-77, 78-87, 100, 102-103, 104-107, 109-110, 114, 115, 116-121 en 123-124, 125-126, 128, 129, 130-132, 137, 138-139, 141-144, 146, 153, 154, 155, 165, 167.

⁶⁴⁴ Al verwijst Peeters niet altijd naar zo’n doublet, wel bij bijv. F 8-14 (verwijzing naar F 1-7), of K 38 (verwijzing naar K 37).

⁶⁴⁵ C 50-54; ook bij E 55-75 (Albertus Magnus, *Opera omnia*: de delen 6 (60, *De animalibus*), 7, 10 (61, 64, commentaar op de psalmen en Lucas), 14-16 (68-70, *Sententiae*-commentaar), 17-18 (71-72, *Summa theologiae*), 19 (73, *Summa de creaturis*) en 20 (74, *Mariale*) zonder inhoudsopgave in de catalogus.

⁶⁴⁶ Bijv. resp. C 27 (Augustinus, *De civitate Dei*), 61 (Hieronymus, *Commentarii in psalmos*), of 173 (Beda, *In septem epistolas canonicas commentaria*) en 22 (Augustinus, *Sermones de tempore et sanctis*), 132 (Cyprianus, *Epistolae*), of 170 (Hieronymus, *Epistolae*); zie voor de ‘meervoudige’ rubricering van naar het formele (patristiek) en inhoudelijke (exegese, preken) criterium *supra*, par. VI.5.4.

⁶⁴⁷ O 1-5.

vaker dan één maal, omdat Bethlehem van deze auteur de diverse *Opera*-uitgaven in de verschillende formaten bezat, van folio tot duodecimo.⁶⁴⁸

Een andere vorm van nadere ontsluiting door informatie te verstrekken over de inhoud voegde Peeters daar toe waar het mogelijk was een op zichzelf redelijk indicatieve titel verder te verduidelijken in aan het object van die titel ontleende onderverdelingen. Van de voorbeelden hiervan zijn er een aantal te vinden in rubriek K. De vele historische en geografische beschrijvingen en verhandelingen daar lenen zich natuurlijk uitstekend voor subdivisies naar streek, tijdvak of gebiografeerde. Een duidelijk voorbeeld zijn de levens van *illustri viri* door Plutarchus, welke mannen in de catalogus met het paginanummer, in de Lyonese editie van 1566, van hun levensbeschrijving opgesomd staan.⁶⁴⁹ In dezelfde rubriek zijn vele deeltjes van de bekende Elzevier-Republieken voorzien van de hoofdstukindeling.⁶⁵⁰

Van sommige werken die blijkens de titel uit *libri, partes* of anders samenstellende delen bestaan, geeft Peeters de subtitels. Van Dionysius de Kartuijers *Dialogion de fide catholica* worden alle acht 'boeken' waaruit deze verhandeling bestaat, opgesomd, evenals de twee *partes* van de *Divinae amoris occultae semitae* van Constantinus de Barbanson en de zeven *dialogi* van Pieter Dorlands *Viola animae*.⁶⁵¹ Sommige titels verschenen als tekstenverzameling onder een nieuwe gezamenlijke, vaak metaforische of anderszins retorische of literaire titel. Peeters weet deze afzonderlijke teksten die daarachter schuilgaan te determineren en neemt ze vaak als afzonderlijke eenheden in de catalogus op. Dit geldt bijvoorbeeld voor bundels als de *Speculum considerationis* van Pierre d'Ailly, het onder de naam van de Leuvense drukker Joannes van Westfalen uitgebrachte *Scala coeli* of de *Scalae religiosorum pentateuchus* van Dionysius.⁶⁵²

⁶⁴⁸ E 2-3, M 6, 7, 80, 381, 1001-1005. En ook van andere verzamelingen dan die onder de titel *Opera* gaf Peeters wel de titels van de afzonderlijke teksten, bijv. E 77-83 (Rodrigo de Arriaga, *Disputationes theologicae*).

⁶⁴⁹ K 528, ook 242 (Plutarchus, *Vitae parallelae*).

⁶⁵⁰ K 562-626; niet bij 562-563 (Hebreeën), 567-568 (Italië), 569-570 (Duitse rijk), 573-574 (Hongarije), 590-592 (Constantinopel), 593-594 (Bosporus), 595 (Athene), 600-601 (Arabië), 611-612 (Afrika), 620 (Namen, Henegouwen en Luxemburg), 623 (Graubünden) en 625-626 (Savoye); zie Gruys, "Republieken".

⁶⁵¹ M 455, 636, 1147, ook 1239 (de drie 'boeken' van Jacob Bidermann, *Deliciae sacrae*), 1264 (de drie delen van Benedictus van Canfield, *Regula perfectionis*) en 1367 (de vier delen van de *Sacrae reliquae seu monumenta Francisci de Sales*).

⁶⁵² M 49, 51, 1084. Bij wijze van voorbeeld de inhoudsopgave bij Dionysius de Kartuijzer, *De perfecto mundi contemptu opusculum* (Lyon 1561), letterlijk overgenomen (A1v): "I. Liber de arcta via salutis, & contemptu mundi / II. Speculum amatorum mundi / III Liber de gravitate et enormitate peccati / IIII. Liber de conversione peccatoris / V. Liber de fonte lucis & semitis vitae / VI. Liber devotum praecordiale praenotatus / VII. Dialogus patroni ad canonum", feitelijk

VI.5.7. Boekexterne opmerkingen

Peeters ging verder dan het beschrijven van de titel. Hij gaf ook herhaaldelijk de inhoud van de boeken weer. En hij gaf daar waar dat te pas kwam informatie die in dat boek niet te vinden was, namelijk bij de identificatie van auteurs.⁶⁵³ Het laatste echter zou nog tot de reguliere bibliografische taak gerekend kunnen worden, ongeveer zoals dat in contemporaine auteurscatalogi ook gedaan werd. Peeters kwam de bezoeker van de bibliotheek ook tegemoet door in zijn werk boekexterne inlichtingen te verstrekken buiten de auteursidentificatie. Het gaat hier om kennis waarover de lezer zou moeten beschikken, of die hem van nut zou kunnen zijn voordat hij het boek ter hand nam.

De belangrijkste categorie van dergelijke inlichtingen betreft de gegevens over de boekverboden. Er was het ordes- en kloosterbestuur natuurlijk veel aan gelegen de verantwoordelijkheid hiervoor te nemen en verboden boeken met maatregelen af te schermen. Een eerste, relatief eenvoudig door te voeren maatregel was het inrichten van een aparte bewaarplaats.

Maar ook buiten die kerker – zoals de bewaarplaats in de catalogus wordt aangeduid –, in de gewone bibliotheekzaal, waren in Bethlehem verboden boeken te vinden.⁶⁵⁴ Het heeft er alles van weg alsof die kerker specifiek voorbehouden was aan de jansenistica, getuige ook het vóór die rubriek in de catalogus ingeplakte decreet van Innocentius XII.⁶⁵⁵ De andere verboden boeken, in de regel geschriften uit de reformatietijd, stonden verspreid en werden in de catalogus door Peeters voorzien van de aantekening dat ze verboden waren.⁶⁵⁶ Overigens hoefde de lezer niet steeds al de catalogus ingezien te hebben om tot de ontdekking te komen dat de boeken niet zomaar geraadpleegd konden worden. In tenminste vijf gevallen namelijk – vier drukken en één handschrift – was het boek fysiek beveiligd door een slot, hetgeen de catalogograaf ook met zoveel woorden vermeldt.⁶⁵⁷

zeven verschillende teksten (Emery, *Bibliotheca manuscripta*, 236, 243-244, 246-247, 257, nrs. NE 90 (VII), 122 (III), 123 (III), 124 (I), 131 (V), 136 (VI) en 205 (II), het laatste is overigens een *dubium*).

⁶⁵³ *Supra*, par. VI.4.1 en VI.5.6.

⁶⁵⁴ “Libri prohibiti in carcere detenti”.

⁶⁵⁵ *Supra*, par. VI.3.

⁶⁵⁶ Zie ook De Smedt, ‘Bouvaert’, 77-78.

⁶⁵⁷ C 113 (Conradus Clingius, *Controversiae* (Keulen 1563)): “n.b. liber hic prohibitus” en “cujus [Clingii] opera omnia sunt prohibita donec correctio prodeat, quare sic, ut sunt, connexa relin [onleesbaar door afscheuring] enim legint, magnem incumbent [onleesbaar door afscheuring]”, H 29 (Jacobus Ziegler, *Conceptionum in genesim mundi et exodum commentarii* (Bazel z.j.)): “hic liber prohibitus, quare sic, ut est, ligatus et clausus maneat”, 83 (Thomas Naogeorgus, *Rubricae*

De Erasmiana komen verreweg het vaakst voor onder de verboden. Dit is niet verwonderlijk, gezien het feit dat het generaal kapittel in 1542 de auteur veroordeelde, en deze een aantal edities van kerkvaders op zijn naam had staan die voor Bethlehem een vanzelfsprekend bezit vormden.⁶⁵⁸ Overigens waren alle boeken van de grote Rotterdammer zelf verboden, voor de edities van anderen, door Erasmus bezorgd, gold dan het “auctor damnatus, sed opus permissum”. Van deze edities zijn er vele: het *Liber de opificio Dei* van Lactantius, het werk van Hilarius van Poitiers, van Joannes Chrysostomus, Athanasius, Cyprianus, maar ook van Lucianus.⁶⁵⁹ Waar het gaat om werk van Erasmus zelf – de *Apophthegmata*, *De conscribendis epistolis*, *Moriae encomium* –, wordt uiteraard volstaan met het “auctor damnatus”.⁶⁶⁰

Zoals gezegd behoren de meeste andere boeken die op de *Index* stonden en waarvan Peeters het verbod op lezen noteerde tot het werk van de zestiende-eeuwers die wel een eenduidige keuze maakten.⁶⁶¹ Voorbeelden hiervan zijn Joannes Reuchlin – althans de auteur, niet zijn editie van Athanasius’ *Opusculum in psalmos* –, Joannes Rivius – niet zijn Sallustius-editie gold het verbod, wel de auteur – en auteurs voor wie ook een “auctor damnatus” volstond zoals Georgius Cassander, Hadrianus Junius of Joannes Oecolampadius.⁶⁶²

Een aantal malen is Peeters wat uitvoeriger in zijn weergave van de exacte omstandigheden van het verbod. Bij de *Opera* van Gregorius heeft hij voor de bezorgers Wolfgang Musculus en Bilibald Pirkheim het *Apparatus sacer* van Antonio Possevino erop nageslagen en daar gevonden dat hun ‘intepretaties’ niet verboden zijn: als er passussen “minus recte” geformuleerd in zijn, kunnen die verbeterd worden volgens

juris canonici sive summa capitulorum (Lyon 1578)): “hic author et opera eius prohibita quare sic clausus maneat connexus”, R 1 (Laurentius Valla, *Libri sex elegantiarum* (z.p. z.j.)): “filo connexa” hoewel “correcti juxta correctorium librorum prohibitorum”, en Hs. E 3 (Guido de Mont Rocher, *Manipulus curatorum*): “hic liber dictus *Manipulus curatorum* est prohibitus, quare sic maneat filo connexus”. Bij N 79 (Philippus Melanchton, *Erotemata dialectices et rhetorices* (Frankfurt 1554)) tekent Peeters aan: “auctoris damnati cujus nomen deletum”.

⁶⁵⁸ *Supra*, par. II.3.

⁶⁵⁹ B 235, 243, C 114, 117, 119-122, 131, P 3, ook M 1276, N 88, P 19.

⁶⁶⁰ *Libri prohibiti*, 26, X 2, Z 42, ook B 245, N 80, P 9.

⁶⁶¹ De enige uitzonderingen zijn K 223 (Jean de Normant, *Historia de tribus energumenis*), 482 (Martinus Martinus, *Het verwoest Sina*), en X 19 (Henricus Stephanus, *Comicorum sententiae*, vgl. 18 (Terentius, *Comoediae sex*): “permissae”)

⁶⁶² Resp. B 253 (Reuchlin), K 356 (hier ook Philippus Melanchthon), N 80 (Rivius, ook genoemd in N, nawerk), N 89 (Cassander), K 207, T 78 (Junius), C, nawerk (Oecolampadius, hoewel deze in rubriek C niet voorkomt, wel in de aantekeningen bij het *Mikropresbutikon* (B 82)), ook H 27 (François Hotman), P 49 (Sebastiaan Castellio), R 19 en 21 (Antonius Schorus, bij 21, Isocrates, *Oratio*: “permittitur”)

de aanwijzingen van de *Index*.⁶⁶³ Ook het “donec corrigatur” dan wel “correctus” en soortgelijke omschrijvingen worden niet achterwege gelaten.⁶⁶⁴ Peeters is zelfs een keer meer dan uitvoerig: in de auteursnamenindex van rubriek G (moraal) noteert hij dat de dialoog *De libero arbitrio* van Laurentius Valla verboden is: het boek is in de catalogus echter onvindbaar.

Peeters beschikte over voldoende bronnen om na te gaan welke boeken verboden waren. Hij kon de hand leggen op Antonius Possevino's *Apparatus sacer* – al komt het in de bibliotheek zelf niet voor.⁶⁶⁵ Valerius Andreas' *Bibliotheca Belgica* stond ook ter beschikking, niet in de conventsbibliotheek, maar elders in het klooster, vermoedelijk in Peeters' eigen cel.⁶⁶⁶ Van de *Index librorum prohibitorum* bezat de bibliotheek twee losse exemplaren (uit 1614 en 1627) en vermoedelijk in Peeters' cel nog twee van die van Innocentius XI, één geactualiseerd tot april 1706 en één uitgegeven in van 1724. Bovendien waren er nog een kleine vijftien aanwezig als deel van de uitgaves van de Trentse conciliedecreten.⁶⁶⁷ Zoals gebleken is, bleef Peeters ook op de hoogte van de nieuwe verboden: hij kan decreten met precieze datering vermelden.⁶⁶⁸ Toch ziet hij ook verboden boeken over het hoofd. Voorbeelden zijn het *Opus morale in praecepta decalogi* van Thomas Sanchez, het *Enchiridion christianae militiae* van nota bene de ‘eigen’ Lanspergius en het *Statera et examen* van Laurentius Dript tegen het jansenistische *Monita salutaria Beatae Mariae Virginis*, anoniem gepubliceerd door Adam Widenfeldt.⁶⁶⁹

Naast de verboden boeken bestond ook de categorie teksten die alleen omzichtig geraadpleegd mocht worden, die van het waarschuwend ‘caute lege’ voorzien waren. Peeters vermeldt dit van de *Psalmi confessionales* van Francesco Petrarca, wiens wereldbeaamende attitude niet werd getemd door zijn sympathie met het leven in de clausuur.⁶⁷⁰ Peeters waarschuwt

⁶⁶³ C 109.

⁶⁶⁴ Bijv. H 38 (“liber hic prohibitus, sed corrigendus”), L 107 (“hactenus prohibitum nunc cum expurgatione permissum”), of V 23 (“opus cum correctione permissum”), en B 140 (“liber hic correctus est juxta indicem expurgatorium librorum prohibitorum”), C 94-95 (“correctus est hic liber”), K 223 (“prohibetur haec historia in *Indice lib. prohibitorum* Innocenty XI jussu editu usque ad an. 1681 folio 180”), of M 332 (“hic liber prohibitus ante sed jam correctus juxta correctorium librorum prohibitorum”).

⁶⁶⁵ *Supra*, par. VI.2.1.

⁶⁶⁶ *Liste 1785*, Historici, 184.

⁶⁶⁷ F 39 en 106 en D 14-25 en 27-28, *Liste 1785*, Juristes, 74, *Bibliotheca prioratus in-8*, 106. Elders in het klooster stond ook Hartzheim, *Bibliotheca Coloniensis* (*Ibid.*, Historici, 51 en *Bibliotheca prioratus in-1*, 106), dat ook als bibliografisch naslagwerk gediend kan hebben.

⁶⁶⁸ *Supra*, n. 664.

⁶⁶⁹ G 26, M 434 en 1113; *Index librorum prohibitorum*, resp. 245, 248, 84.

⁶⁷⁰ B 113; vgl. Martin, *Kempf*, 243-257.

ook bij de Griekse canonist Theodorus Balsamon, maar daar geeft hij wel ook een toelichting: diens commentaar op Photius' *Nomocanon* moet omzichtig gelezen worden “cum sit graecus, graecae fidei schismaticus, ac Romanae ecclesiae hostis.” Zijn bron hiervoor is vermoedelijk Robertus Bellarminus, die ook over Photius zelf misprijzend schrijft.⁶⁷¹ Hiermee blijkt opnieuw hoe willekeurig selectief de catalogus kan zijn. Ook moet Ruffinus van Aquileia het ontgelden. De vriend en later opposant van Hieronymus in de kwestie rondom het origanisme, had een werk van een pythagoreeër, Xystus, aan paus Sixtus II toegeschreven, een vergissing die Hieronymus in zijn strijd ten volle uitbuitte. Precies bij dit werk schrijft Peeters dan ook dat het ‘wemelt van de fouten’.⁶⁷² Al deze verdachte teksten hebben gemeen dat ze stammen uit het Griekse theologische erfgoed, net als de vertaling in het Latijn van de *Testamenta xii patriarcharum* door Robert van Lincoln, eminent graecus, waarvan Peeters noteert dat het ‘caute et cum iudicio’ gelezen worde.⁶⁷³ In dezelfde context moet waarschijnlijk gezien worden de opmerking van Peeters dat de brontekst van de evangeliacommentaar van de Byzantijnse exegeet Euthymius Zigabonus – vooral geput uit Joannes Chrysostomus, en het is waarschijnlijk op die tekst dat de catalogograaf doelt – op sommige plaatsen afwijkt van de Latijnse vertaling door de dominicaan Joannes Hentenius, waarvan Bethlehem twee exemplaren bezat in de Parijse uitgave van 1547.⁶⁷⁴ Hier toont zich wederom het kartuizer-eigene: al sinds de jaren rond 1540 stond de studie van het Grieks binnen de orde op zijn minst in een kwade reuk.⁶⁷⁵

⁶⁷¹ D 11; Bellarminus, *De scriptoribus ecclesiasticis*, 316, over Balsamon: “schismaticus, & Romanae ecclesiae infensus, non minus quam Photius”, 252, over Photius: “fuit homo magnae eruditionis, sed maioris nequitiae”; voor beiden verwijst Bellarminus naar Baronius' *Annales ecclesiastici*.

⁶⁷² F 83: “n.b. hic liber scatet erroribus quare caute legendus cum fuerit ethnicus et multo habeat contra fidem”; Bellarminus, *De scriptoribus ecclesiasticis*, 146-147; Bardy, ‘Rufin’, k. 156.

⁶⁷³ M 289; zie ook de uitgebreide aantekeningen bij B 82, het *Mikroprobutikon* (Bazel 1550); McEvoy, ‘Grosseteste’, k. 723.

⁶⁷⁴ B 164 (het andere exemplaar onder B 166); Van der Aa, *Biographisch woordenboek*, VIII-1, 626.

⁶⁷⁵ *Supra*, par. I.3.

VII. Epiloog: Cel en wereld. Kartuizers en boeken

VII.1 Purgatio

In dit boek is het erom te doen de concrete realiteit te analyseren van de master narrative over de kartuizer en het boek. Als het geen profanatie was, zouden we de mystieke weg die de kartuizer zelf gaat kunnen citeren. Dat citaat is dan een omgekeerde analogie: zoals de kartuizer langs het boek – en het gebed, en de overweging – het Woord ontmoet, zo proberen we hier vertrekkend vanuit het woord – de master narrative – terug te keren – zoals ook de kartuizer in het Woord zijn ware oorsprong vindt – naar de werkelijkheid, de contingentie – zoals Christus voor de kartuizer de enige, want sublieme, werkelijkheid is. Het boek is voor de kartuizer de manier om het Woord te benaderen, deze studie gebruikt de boeken om er vandaan te komen.

De hoofdstukken I en III hebben geprobeerd het beeld van de kartuizer en van de kartuizer en het boek te zuiveren (*purgatio*) van overtolligheden door het beeld als master narrative te schilderen, door een beknopt overzicht te geven van het ontstaan en de hoedanigheid ervan, respectievelijk door de plaats van de kartuizer in de aardse werkelijkheid te belichten (*illuminatio*), het contingente van de reële existentie van de orde, de kartuis Bethlehem, de actieve boekcultuur in het klooster en de betekenis van het boek in de stad waar het klooster haar gebouw had.

En de analogie valt nog verder voort te zetten, al zal deze studie de *unio* – dat zou dan zijn de volledige ontmoeting met de werkelijkheid van de kartuizer en het boek in Bethlehem van de veertiende tot de achttiende eeuw – niet bereiken, als dat al een zinnige pretentie van de historische wetenschap is. De analogie zet zich ook voort in de hoofdstukken V en VI. In hoofdstuk V hebben we immers beschreven welk deel van het beschikbare tekstenaanbod in de bibliotheek van Bethlehem terecht kwam, en hoe dat deel in de loop van de tijd in samenstelling veranderde. Dit hoofdstuk biedt daarmee zicht op de *purgatio* die vooraf ging aan de verkrijging. Hoofdstuk VI gaat aan de binnenkant van de bibliotheek verder, de boeken hebben de wereld dan al verlaten. Dit hoofdstuk gaat over de wijze waarop de kartuizermonniken gewoon waren hun collectie, het Woord, voor de conventbewoners beschikbaar te stellen, te bewaren, en vooral te ontsluiten (*illuminatio*).

Deze studie brengt de boeken van de Roermondse kartuizers terug naar hun bezitters. De minder waardevolle drukken werden in juli 1785 in Roermond in het openbaar verkocht. De betere stukken kwamen in april 1792 in Brussel onder de hamer. Van de handschriften zijn de sporen niet

helemaal uitgewist. De codices werden voor een deel via Dordrecht, Düsseldorf, Würzburg, Regensburg en Linz naar Wenen verscheept in de zomer van 1794, op de vlucht voor de Fransen – en voor het andere deel door de Fransen zelf meegenomen naar Parijs. In de negentiende eeuw kwamen sommige weer terug uit Parijs, terwijl het Weense deel van het keizerlijk privé-bezit aan de nationale bibliotheek werd overgedragen.¹ Alleen al voor deze handschriften zijn de verliezen enorm geweest, de drukken zijn naar vele onbekende bezitters uitgezworven en waarschijnlijk voor een groot deel al geslactofferd door brand, diefstal of simpelweg vernietiging. Als deze studie dus een *unio* teweegbrengt, dan is dat de hersamenvoeging van de Roermondse kartuizers met hun boeken.

¹ Verschueren, *Bibliotheek*, 16-21; Emery, 'Prologue and queries', 133-134; Id., *Bibliotheca manuscripta*, 33-34; Nissen, 'Bibliothek', 204-211.

VII.2 Boek en bibliotheek als cel en wereld

De bibliotheek van Bethlehem is na de tijd van het Rooklooster-register onopgemerkt gebleven, Peeters' verdienstelijke inspanning ten spijt. Zijn werkwijze is van een zelfde voorbeeldigheid als die van Godfried Bouvaert, bibliothecaris van de cisterciënzerabdij van Hemiksem. Peeters evenaart hem in acribie, in de zorg waarmee de alfabetische indexen zijn aangelegd en de uitgebreidheid van de titelbeschrijvingen. Maar waar Bouvaert zijn werk lardeert met in literaire stijl gestelde opmerkingen die de gebruiker moeten instrueren, daar laat Peeters zijn methode impliciet. Bouvaert werd door de bibliothecaris van de Leuvense universiteitsbibliotheek, Gaspar Magermans, benaderd met de vraag om er de catalogus te komen opstellen.² Zo ver had Bouvaerts faam al gereikt; Peeters had dit niet kunnen overkomen. Zijn catalogus heeft zijn bestaan in stilte geleid. Dat bestaan is net zo onbekend gebleven als de Roermondse kartuizers die in 1540 preken van Judocus Clichtoveus uit het Duits van een Weense hofkapelaan vertalen en hun overzetting naar een Antwerpse drukker brengen.

In die stilte wordt verzwegen wat evengoed duidelijk is: de afscheiding van de kartuis, de cel, het boek, de bibliotheek, van de wereld. Cel en wereld staan tegenover elkaar zoals op de overgeleverde muurschildering in de kapel duivels en engelen in een horribele strijd om de ziel verward zijn. De aanschouwelijke taferelen van vurige hellemonsters zijn misschien wel gebaseerd op de beschrijving van het Laatste Oordeel door Dionysius, Bethlehems boekenmens bij uitstek, die zelf eenzaam schrijvend in zijn cel de heerlijkste visioenen kreeg van zaligheid en beloning.³ Dezelfde geest-vlees-dichotomie wordt gesymboliseerd door de plaatsing van de boeken.

Om te beginnen onttrekt de kartuis zelf zich aan de wereld. Het klooster heeft weliswaar vele economische en juridische relaties met de stad en de plattelandsomgeving, maar die dienen enkel om het leven in stilte te kunnen waarborgen.

Binnen de kartuis vormen de boeken het toegestane middel om deugd te verwerven, om te dienen. Dom Richard Beaucousin werd in het begin van de zeventiende eeuw berispt omdat hij door zijn in geschriften uitgedrukte aanwijzingen te veel gelovigen van beide geslachten trok die hem ook in zijn Parijse kartuis opzochten. Joannes Justus Lanspergius, die

² De Smedt, 'Bouvaert', 79-80.

³ Le Blanc, 'Laatste Oordeel', 36 e.v.

een soortgelijke gedrukte uitstraling had gehad, werd juist geprezen: zijn stem had discreet gezwezen.⁴

In het klooster staan de boeken her en der: in de refter, de kapittelzaal, de kerk, de sacristie, in het broedersverblijf en in het prioraat. Hier worden vooral de restanten, de dubbelen en de gebruiksboeken gevonden. De laatste zijn titels over tuinonderhoud, het civielrechtelijk procederen, het boekhouden of het zakelijk corresponderen. Zoals de prior naar buiten moet treden in zijn zakelijk bestuur, zo bieden deze boeken toegang tot het dagelijks leven.

De dubbelen zullen zich vooral in de monnikencellen bevonden hebben, waar ook boeken stonden die de monnik tijdelijk van de bibliotheek in gebruik had. De cel vormde een pendant van het klooster – de kartuizers beleden het anachoretische en het coenobitische ideaal tegelijk –, zo waren de boeken in de monnikencellen een heel kleine uitsnede van de collectie in de monnikenbibliotheek. Die monnikenbibliotheek is de eigenlijke bibliotheek. Het eminente belang hiervan, het overwegen over de ‘buitencollecties’, wordt door de zware, donkere folioband van de catalogus van 1740-1742 belichaamd. Deze bibliotheek is de bibliotheek van de monniken. Ze is ook enkel via het *claustrum* toegankelijk. Op weg met het boek tussen bibliotheek en cel, hoeft de monnik de wereld niet te betreden. De bibliotheek staat ter beschikking van, voedt, studie, gebed en overweging.

Voor de kartuizers is, meer dan voor andere religieuzen, ook meer dan voor andere contemplatieve religieuzen, het zoeken van God het enige doel. In de bibliotheek van Bethlehem wordt dat gesymboliseerd door de middelpuntige plaats van rubriek M – de “theologia ascetica, et mystica, seu libri spirituales, et meditationes et preces”. Tussen de theologische vakken aan de ene en de wereldlijke vakken aan de andere kant staat ze. Ze staat daar midden in het universum, van een alomvattend geheel, zoals dat wordt gesymboliseerd door het complete alfabet.

Het aantal van de theologische vakken in de catalogus is twaalf, dat van de profane disciplines ook. Het getal twaalf heeft natuurlijk symbolische connotaties. De eerste is die van de twaalf apostelen. Volgens die betekenis staat Christus daartussenin, zoals ook de mystiek tussen de andere vakken staat. De mystiek onderscheidt zich wezenlijk van de andere vakken doordat ze alleen naar zichzelf verwijst. Het is een culminatie, ziet op eigen verheffing van het subject. Deze rubriek omvat geen kennis, althans geen kennis in de zin van wetenschap van een

⁴ Gourdel, ‘Chartreux’, k. 735, 747.

objectief kenbare werkelijkheid.⁵ Er is geen andere werkelijkheid waarover de mystiek handelt dan de eigen, on-middellijk, intern ervaren werkelijkheid – zoals Dionysius de Kartuizer schrijft.⁶

De mystieke tekst oefent, wekt op tot zuivering, verlichting en uiteindelijk vereniging. De mystiek kan als het programmatische doel van Dionysius' werken beschouwd worden, als het eindpunt van een kentheoretische reis. Ook in die optiek gaan bijbel en scholastiek aan de mystiek vooraf en had de Kartuizer de eenvoudige inzichten nodig om tot de diepere waarheden te geraken.⁷ Dionysius' tijdgenoot, de bibliothecaris van de kartuis van Erfurt, Jacobus Volradi, nam theologische principes als uitgangspunt bij de aanleg van zijn catalogus. Die beoogde niet alleen praktisch nut, maar ook een inleiding tot het godgeleerde weten te zijn, waarin het geheel van, het verband tussen en de hiërarchische en functionele plaats van de subdisciplines uit de doeken wordt gedaan.⁸ Met hetzelfde gebrek aan willekeur is de plaatsing van de mystieke literatuur in de bibliotheek van Dionysius' klooster gekozen.

Deze ordening van het boek wordt in de catalogus van Willem-Joseph Peeters be-tkend. Net als Volradi werd Peeters geïnspireerd door de traditionele gedachte dat geen weg naar het heil aan het *studium* voorbijgaat. Volradi stelde het expliciet.⁹ Peeters liet het onuitgesproken, in dezelfde stilte waarin zijn knappe werk tot stand kwam dat niet, zoals dat van Bouvaert, aan anderen dan de monniken van zijn eigen huis bekend werd.

⁵ De discussie over de definitie van 'mystiek' laten we hier verder buiten beschouwing; vgl. Dijkgraaf, *Holbeck*, 262, n. 193.

⁶ Zie: Gourdel, 'Chartreux', k. 738.

⁷ Podlech, *Discretio*, 15-16: "so steht sein gesamtes kompilatorisches Unterfangen im Rahmen eines erkenntnistheoretischen Aufstiegsprozesses, der von der in den Heiligen Schriften geoffenbarten *symbolischen Theologie*, welche die göttliche Weisheit in für uns verschleierter und in Geheimnisse verhüllter Form enthält, über die *scholastische Philosophie und Theologie*, welche über die einfache Glaubenserkenntnis hinauszugehen und auf eine tiefere Gotteserkenntnis vorzubereiten versucht, in die *mystische Theologie* als Höhepunkt menschlichen Erkenntnisvermögens hier auf Erden führt."; ook Gourdel, 'Chartreux', k. 738, en Maginot, *Dionysius*, 25.

⁸ Kleineidam, 'Spiritualität', 186-187; vgl. Martin, *Kempf*, 233, n. 179.

⁹ Märker, 'Prohemium', 389-397.

VII.3 Boek en bibliotheek in de wereld

De verhouding tussen boek en wereld, tussen cel en wereld, is zichtbaar in de manier waarop de Roermondse kartuizers met hun boeken omgingen. Die verhouding, beter gezegd: oppositie, werd bewust gecreëerd, het meest pregnant in de symbolische verhouding van de buitencollecties, de monnikenbibliotheek en de 'theologia ascetica, et mystica'. Dezelfde tegenstelling structureert ook de historische correctie en nuancering van de master narrative over kartuizer en boek.

Van handschrift naar druk

De boekenliefde van de kartuizers heeft haar naam en faam gekregen in de handschriften. Guigo kende geen andere tekstdrager toen hij zijn beroemde woorden neerschreef. En toch lijkt het met die handschriftenliefde achteraf wel mee te vallen. Dat moeten zoekers naar Dionysius-teksten kunnen beamen, wier pogingen stranden op het gemak waarmee de kartuizers zelf met hun codices omsprongen. Hen, zeker niet Dionysius, ging het niet om het beschrijven, bewaren, koesteren van het fysieke document zelf. Het voortdurend circuleren van manuscripten heeft merkwaardig genoeg veel weg van het achteloze verslepen van boeken door de opheffers van de late achttiende eeuw, met dit belangrijke verschil natuurlijk dat het de Oostenrijkers en de Fransen juist weer wel om de materiële staat van het document te doen was.

De kartuizers ging het daar niet om. De drang om de tekstdrager te bewaren en er informatie over vast te leggen komt pas later, met het gedrukte boek. Waar Peeters in al zijn precisie zijn inspanning richtte op een beschrijving van het fysieke stuk, het boek, om het verschil te registreren met andere exemplaren van dezelfde en van andere teksten, daar lijken zijn voorgangers uit de vijftiende eeuw vooral in de tekst geïnteresseerd te zijn geweest, los van de vastlegging daarvan op papier. En niet alleen zijn voorgangers uit de vijftiende eeuw. Nog lang na de uitvinding van de boekdrukkunst bekommerden de Roermondse kartuizers zich al niet meer om hun handschriftenbezit. Wat dubbel was, werd vervreemd, met de beschikbaarheid van de gedrukte tekst verdween de waarde van de handschriftelijke versie. Alleen voor codicologen ligt dat anders.

Er is hier wel sprake van een paradox.¹⁰ Als het aantal teksten en het aantal exemplaren per tekst geëxplodeerd is, als de conceptie van de

¹⁰ Zie ook Zedelmaier, *Bibliotheca universalis*, 12 e.v.

bibliotheek verandert van de vervulling van een directe, precieze behoefte – aan liturgische teksten, bijbel, Vaderuitspraken –, naar een *thesaurus* van “*témoignage*”, dan wordt de vastlegging van het bezit van afzonderlijke boeken belangrijk.¹¹ Daarvóór gaat het er niet om welke drager men bezit, het gaat erom voldoende teksten te bezitten. Van die teksten zijn de handschriften alleen de generieke, inwisselbare reïncarnaties.

De beperking wordt opgelegd door de beschikbaarheid van kopieën. Om die beschikbaarheid te verruimen, was het nodig om in het leenverkeer niet al te nauwkeurig te zijn. Dat een handschrift nu eenmaal ook praktisch gezien niet de eigenschappen heeft om er de bibliografische kenmerken en uniciteit van vast te leggen die de achttiende-eeuwse bibliothecaris dankbaar aantreft in drukken, heeft alleen maar bijgedragen aan de in retrospectief nonchalante conservering van handschriften.

In de beschouwing van kartuizer en boek moet dan ook verdisconteerd worden het generieke, longitudinale verschijnsel waarbij de bibliothecaire aandacht verschuift van tekst naar boek, als de technische mogelijkheden van de verveelvoudiging ervoor zorgen dat het enkele boek gemakkelijker te verkrijgen is en tegelijkertijd meer tot beschrijvende conservering uitnodigt, en die ook krijgt.

*Het ritme van verandering*¹²

De kartuizers waren wel in de wereld, “loin d’être situés hors du temps, les écrits des chartreux reflètent avec éclat les mutations du leur, jusque dans le domaine de la spiritualité qui a pourtant ses propres rythmes.”¹³ G. Chaix schrijft dit over de Keulse kartuis in de eerste helft van de zestiende eeuw. Niet alleen hun geschriften weerspiegelen het eigen ritme van de spiritualiteit, dat doen ook hun boeken. En dat ritme doorbreekt de onveranderlijkheid van het beeld.

Het beeld van de kartuizer en het boek is gevestigd door de passage bij Guigo uit de twaalfde eeuw, erin heeft zich vastgezet het beeld van de stille monnik in zijn eenzaamheid, traag bezig aan zijn afschrift van deze of gene heilige tekst, bezig met de hand aan wat anderen met de mond doen.

Maar goed beschouwd komt de wezenlijke opgang, de proliferatie van de godsschouwing pas vijf eeuwen later op. Als er een tijdvak is geweest dat de contemplatieve literatuur door de kartuizers gewaardeerd werd, dan is dat de eerste helft van de zeventiende eeuw geweest, als de zwerm

¹¹ Nebbiai-Dalla Guarda, ‘Classifications et classements’, 380-381, 391 (cit.).

¹² Naar Gaens en Hendrickx, ‘Ritme van verandering’.

¹³ Chaix, *Réforme et contre-réforme*, 209.

van zich als godzoekers uitdrukken religieuzen in hun studiehuis en –cellen hun *meditationes*, *devotus tractatus*, *instructiones de perfectione*, *exercitia virtutum* neerpennen, naar de drukker brengen en in honderd- of duizendtallen per oplage aan hun clericale stand- en staatgenoten in Frankrijk, Spanje, het keizerrijk en de Zuidelijke Nederlanden – onder wie de kartuizers van Roermond – verkocht zien worden. De kwantiteit is van dit tijdvak, dat niet de aandacht van de kartuizervorschers heeft gekregen.

Het vigerende beeld verdient niet alleen bijstelling door er het tijdvak van de ‘mystieke invasie’ naast te plaatsen. Die dynamiek in de spiritualiteitsgeschiedenis verdient op zich een boekhistorische contextualisering.

In de eerste plaats omdat de mystiek een deel is van de theologische literatuur. Het is dan ook niet alleen de gedrukte begeerte naar de individuele verbinding met de transcendentie die de toevloed van mystieke literatuur veroorzaakt. Die toevloed is onderdeel van de kolossale groei van het aanbod aan teksten uit elke kerkelijke wetenschap in de bibliotheek van Bethlehem. Over de hele breedte wordt de collectie substantieel groter dan ze was. De groei van de mystieke kern kan niet los worden gezien van het geheel van godgeleerde en godzoekende literatuur.

Ten tweede bestond dat literatuurcorpus nadrukkelijk ook uit geschiedkundige teksten. De heiligheid die in de boeken in de Roermondse kartuizerbibliotheek betracht kon worden, werd meer en meer ook historische heiligheid. De spiegeling van de ‘*theologia exemplaris*’ inspireerde door de aards-erudiete *Acta sanctorum*, net als door de mariologie van de humanist Justus Lipsius. Heiligheid werd concreet voorstelbaar en tastbaar gemaakt in de levens van heiligen uit Leuven, Keulen of Luik: plaatsen die binnen de ervaringswereld van de inwoners van Bethlehem lagen.

Ten derde was de grote aanwas nog op een andere manier aan de wereld verankerd. Het leeuwendeel immers van die teksten was geproduceerd door leden van de Sociëteit van Jezus. Hun boeken vormden de neerslag van hun militante werk in de wereld. Bethlehem bezat ruim 100 deeltjes met het werk van de jezuïet Hiëremias Drexel die aan het hof van een Beierse vorst zijn opdracht had, en ettelijke titels van diens ordegenoot Nicolas Caussin bij wie de Franse koning biechtte. Dit werk kwam terecht in de categorie van de mystiek, maar dat betekende zeker nog niet dat de monniken van Bethlehem er alleen de ontkenning van de wereld in vonden: het was evenzeer “chrétien” als “humanisme”.

In de vierde plaats was de keuze die Bethlehem kon maken uit het tekstenaanbod niet oneindig. Beperkingen werden misschien niet door de financiën opgelegd, wel door de beschikbare drukproductie. Een

productie die uiteindelijk weer bepaald werd door de producenten in de kloosters, van wie er substantieel meer intraden in de eerste decennia van de zeventiende eeuw dan daarvoor, en door de libraires in Antwerpen en Keulen, van wie Moretus niet de enige was die zijn strategie verlegde naar drukwerk dat voor Bethlehem niet het meest interessant was.

Ten vijfde: een boekenkoper kon alleen boeken kopen dankzij een fatsoenlijk functionerende distributie. Evenmin als aan de financiële middelen hoeft het daaraan gelegen te hebben. De kartuizers waren niet afhankelijk van toevallige kennis van het beschikbare aanbod, evenmin als van toevallige schenkingen. De fanatieke inspanningen van kardinaal Giuseppe Garampi en zijn agent Cornelis Kribber zouden voor Bethlehem hun doel voorbij geschoten zijn. Het gemak waarmee iemand als kanunnik Goswinus Frans de Bors in Parijs bestelde, kan zonder moeite als dat van de Roermondse kartuizerprior of –procurator voorgesteld worden.

Tot slot is er het aandeel van de boekendonateurs. Al hebben schenkingen niet het leeuwendeel van de boekverwervingen uitgemaakt, begiftigers hebben wel degelijk bijgedragen aan de welstand van de kartuis. Welvarende patriciërs uit de omgeving hebben, zoals overal, de stichting van de kartuis bekostigd, financiële middelen waarvan nog eeuwenlang – onder voortdurende aanvulling door weldoeners – het voor de stilte benodigde vruchtgebruik kon worden getrokken. En ook in deze zin voedt de donateur uit de wereld het boekenbezit. Precies de contacten met invloedrijke bestuurders waar de vroeg achttiende-eeuwse advocaat op smaalt, brengen enige tientallen boeken in de bibliotheek. Dat met de boekschenking een “orate pro me” vergezeld zal zijn gegaan, is dan misschien een substituut geweest voor de matige overeenstemming tussen deze geschonken titels en de kern van de kartuizerbibliotheek, de mystiek.

Als Gerardus Hertochs zijn *Chronicum* opdraagt aan prior Martinus de Werimont, handelt dat over de eeuwigheid, maar elke regel vormt het chronogram “1707”. De fundaties waar de kartuis rijk mee werd, werden geruild voor gebed voor het zieleheil van de schenker. Op geen plek in Roermond werd zoveel mystiek bewaard als op de honderd vierkante meter van de bibliotheekruimte van Bethlehem. Geen eeuwigheid zonder tijdelijkheid, ook niet in de relatie tussen kartuizer en boek.

De achttiende eeuw

Het eerste element in de ‘verwerkelijking’ van de master narrative is de temporele. De orde van de zestiende eeuw en later heeft veel minder de belangstelling van onderzoekers en de fascinatie van anderen, buitenstaanders, getrokken dan die van de periode tussen Bruno’s tocht

naar de woestijn en zijn heiligverklaring. In de veronachtzaming daarvan is die latere tijd als het ware bij associatie in het verhaal geïncorporeerd.

Van de monnik Bonaventure d'Argonne, die in 1663 op 28-jarige leeftijd intrad in de kartuis van Parijs, schrijft Jean-Pierre Niceron dat zijn liefde voor literatuur en wetenschap hem “un grand commerce avec les savants, et les personnes les plus distinguées par leur esprit” verleende. Dit zijn niet de woorden waarvan men zou verwachten dat ze eerder met een kartuizer dan met een ander in het Frankrijk van Lodewijk XIV verbonden zouden worden. D'Argonne's moderne biograaf acht op hem de woorden van Pascal van toepassing: “on s'attendait de voir un auteur et on trouve un homme.” Onwillekeurig associeert deze uitdrukking van verrassing met het “*virī sancti, sed homines*” dat over de kartuizers ook wel gebezigd wordt. Wie in D'Argonne een heilige, want een kartuizer, verwacht, ziet een mens. Als hij op 66-jarige leeftijd het einde ziet verschijnen, bereidt hij zich niet voor op de overgang van het sterven voor naar het sterven van de wereld, laat hij de door de spiritualiteit van zijn orde zo indringend geoefende *ars moriendi* voor wat ze is, en spreekt hij zichzelf in vermanende zelfspot toe over de tijd die hij op aarde nog heeft:

“Quand on n'a plus que le poids de sa vieillesse et que des infirmités à supporter, il est ridicule de ne pas tirer le rideau, et de vouloir tenir encore les yeux ouverts sur les vains spectacles du siècle, qui s'enfuient et s'effacent d'eux-mêmes pour épargner notre faiblesse, ou ne pas irriter notre impuissance.”¹⁴

D'Argonne toonde in zijn geschriften een levendige en lucide belangstelling voor wat er om hem heen gebeurde. En het was niet het alledaagse van politiek, oorlog en intrige dat om zijn aandacht vroeg, maar zeker ook niet het materiële en spirituele leven in zijn Normandische klooster. Wel bemoeide D'Argonne zich met de literatuur van zijn tijd, poëzie en proza, en hij nam het werk van de grote schrijvers, Nicolas Boileau, Molière, François Maynard, Nicolas Bourbon, Jean Chapelain, intensief tot zich, sommigen kende hij persoonlijk. Het denken van René Descartes, Richard Simon en Pierre Bayle was hem meer dan voldoende bekend om er de importantie van te kunnen onderkennen. In de tijd dat zijn prior-generaal Innocentius Le Masson het jansenisme bestrijdt, betuigt D'Argonne adhesie aan Jean Racine als die Charles Perrault bijvalt die door de jezuïeten gechanteerd werd om Pascal en Arnauld weg te laten uit diens *Les hommes illustres qui ont paru en France*

¹⁴ Rountree, *D'Argonne*, 166, 175, 179.

pendant ce siècle. D'Argonne was geen vreemde in kerkelijke aangelegenheden, maar conformisme was hem onbekend, zoals waar hij de *dévots* neerzet als 'ofwel hypocriet, ofwel bijgelovig, ofwel misleid'.¹⁵

Het is niet per se daarom, maar wel om zijn liberale kosmopolitisme, zijn kritische rationalisme en exclusieve interesse in de profane intellectuele cultuur dat hij "was often unfaithful to the spirit of the Order which had produced saints." Waar anderen in zijn orde knielen voor de metafysische overmacht, daar toont deze vrije denker "little trace of the apostle's mystical zeal or the hermit's conviction that alle human endeavor is vanity, that man's intelligence is above all the seat of human pride."¹⁶

D'Argonne vertoont trekken van de bibliofiel. Hij kende het plezier van de 'vondst', de fascinatie voor *rariora*, voor bibliotheken, al is de pathologische connotatie die dit begrip in zijn tijd kreeg hem vreemd.¹⁷ Maar het boek betekende voor hem de toegang tot denken, reflectie, ontwikkeling, niet het "zachte vruchtvlees" waarin Gods Woord te smaken viel. D'Argonne zou zich in een erudiete conversatie waarschijnlijk gemakkelijk hebben kunnen verstaan met zijn latere ordegenoot Jan-Baptist Luijckx, de laatste prior van het Brusselse kartuizerklooster, van wie een catalogus van zijn persoonlijke boekenverzameling is overgeleverd.

De catalogus is duidelijk een uittreksel van een andere catalogus – naar alle waarschijnlijkheid die van de Brusselse kartuis zelf –, dat blijkt uit het bij lange na niet complete signatuursysteem en uit de titel op het voorblad die zegt dat de boeken "versaemelt" zijn door Luijckx. Deze prior had een redelijk eenzijdige smaak: het ging hem grotendeels om historisch-erudiet werk.¹⁸ Niet meer dan ongeveer de helft is geschreven in het Latijn. Zelfs de cartusiana – die achterin wel een aparte plaats toebedeeld krijgen – bestaan louter uit geschiedkundige publicaties: Petrus Sutor, Arnold Bostius, Arnold Havens.¹⁹

In de band waarin Luijckx' catalogus is opgeschreven, zijn papieren met gedrukte omrekentabellen voor munteenheden als maculatuur gebruikt. H. Goder maakt uit het huishoudboekje van de Keulse kartuis uit het midden van de achttiende eeuw, waaruit talloze dagelijkse contacten blijken met schilders, loodgieters, kleermakers, bakkers, koetsiers, en ook dienstmaagden en visvrouwen, op dat de "geforderte

¹⁵ *Ibid.*, 74, 119 e.v., 125 e.v., 148 e.v., 156 e.v.

¹⁶ *Ibid.*, 179.

¹⁷ *Ibid.*, 109-112; Sordet, 'Bibliophilie', 280.

¹⁸ SAB, OA, reg. nr. 1354.

¹⁹ *Ibid.*, f. 187-192.

Aufgeschlossenheit” van de monniken weleens serieus bedreigd zou kunnen zijn geweest.²⁰

De degeneratie van de kerk in de achttiende eeuw is een andere master narrative. Dat vastgezette beeld zou dat van de kartuizerorde kunnen ontkrachten, of als uitzondering juist bevestigen. Het ‘nooit gedeformeerd’ zijn van de orde als impliciete, want nauwelijks onderzochte, ontijdelijke stilstand, wordt dan bij implicatie naar de achttiende eeuw geëxtrapoleerd. De ontwikkeling in de Roermondse kartuizerbibliotheek lijkt het degeneratie-beeld niet te ontkrachten. Na de mystieke invasie slinken de aantallen nieuw verworven boeken per jaar gestaag. En ook hun karakter verandert: het aandeel van het Latijn, de exclusieve monnikentaal, neemt af, de vakken die zich met aardse kennis bezighouden worden belangrijker. Hier zou een verwereldlijking in te lezen kunnen zijn, of een verlaten van de oorspronkelijke kern, van het ideaal van Bruno, zoals sommigen dat in de inrichting en schilderijenverzameling van Bethlehem onder de priors Joannes Schnickel en Bernard Janssen hebben willen zien. Het is dezelfde verwereldlijking die blijkt uit een vergelijking tussen het Keulse vertoog over het boek onder prior Gerard Kalkbrenner rond 1540 en dat onder zijn opvolger Joannes Siegen twee eeuwen later.

Op deze manier beschouwd valt de heiliging van het boek zoals die in de catalogus naar voren komt, als verstarring, verstening, uit te leggen, passend bij de *topos* van de degenererende achttiende-eeuwse kerk, waarvan de godshuizen door de keizer uit hun lijden verlost zullen worden. Er komt vanaf ongeveer 1660 niets nieuws meer bij in de bibliotheek. Wat erbij komt is alleen maar herhaling van de traditie, van een letterlijk steeds tijdlozer wordend tekstencorpus. Het bezit van dat corpus in de vorm van boektitels wordt nauwgezet geregistreerd in de meticuleuze beschrijvingen, met auteursnaam inclusief wijdlopige epitheta, volledige, soms even wijdlopige titels, plaats en jaar van uitgave, impressum en formaat. Van die acribie is het zorgvuldig noteren in drie geledingen van verliezen – “perditus”, “desideratur” en “deest” – een pendant. Het bewaren en koesteren van de boeken is een belangrijk werk, opzettelijke vervreemdingen komen maar heel weinig voor. De paar handen vol incunabels met Bethlehem-provenance zijn allemaal in de catalogus aan te wijzen: ze hebben er eeuwenlang verbleven.

Behalve om vastlegging ging het om toegang. Daarom doet Peeters zijn uiterste best om de gebruiker uitvoerige ontsluitingsinstrumenten aan te reiken: auteursnamenregisters, inhoudsopgaven, verwijzingen binnen en

²⁰ Goder, ‘Ausgabe-Journal’, 51.

tussen rubrieken en lijsten bij een rubriek die verwijzen naar teksten uit dezelfde discipline die in een andere rubriek opgesteld staan.

Een andere zienswijze dan die over verval en achteruitgang, vergeet het criterium dat bloei met vernieuwing gepaard gaat. Die zienswijze legt niet de nadruk op het kosmopolitische van D'Argonne, maar op de fascinatie met het verleden van Luijckx. Dat de kartuizers minder boeken verwierven, betekende niet per se dat het boek minder belangrijk werd voor deze monniken. De productie kwam stil te liggen. Het verschijnsel van inerte religieuze bibliotheken – van de actieve en de contemplatieve ordes – was generiek, zoals hierna nog aan de orde komt. In de Keulse kartuis gaf in 1748 de aanwas sinds de tot op de draad verslegen catalogus van een halve eeuw eerder geen aanleiding tot een reorganisatie van de bibliotheek. Wat men wel deed was het aanleggen van een drievoudig namen- en titelwoordenregister om al dat wat er was te ontsluiten. Het monumentale ornament op de titelpagina verbeeldt de toegangen die de catalogisering compleet maken en de bibliotheek afsluiten. In plaats van vermeerdering met nieuw verschenen titels komt een koestering van het literaire erfgoed.

Zo gezien is de “antiquus catalogus” van vermoedelijk rond 1675 de eerste vastlegging geweest van de grote aanwas van de zeventiende eeuw. En in retrospectief gezien was deze catalogus al het eerste voorteken van het tot stilstand komen van de aanwas daarna. Dan, en zeker in Peeters' tijd, is “Bücherliebe” “Bücherpflege” geworden, om in de termen van Lehmanns programmatische artikel uit 1924 te spreken.

VII.4 Kartuizers en anderen en hun boeken

Er zijn in de Bethlehem-collectie en –catalogus elementen aan te wijzen die de master narrative van de kartuizer en het boek aan de werkelijkheid hechten, zowel door dat verhaal gestalte te geven met een benadering vanuit de historische boek- en bibliotheekwetenschap als door dat verhaal in de temporaliteit op te breken, in het historische verloop te nuanceren. De andere toetsing ligt in de vergelijking met contemporaine kloosterbibliotheken. We vergelijken op de elementen omvang, ontwikkeling, samenstelling en bibliotheektechniek. Het eerste element op Europese schaal, het tweede en het derde op de schaal van de andere mannenkloosters in de stad Roermond, het vierde op de schaal van een klein aantal specimina van catalogisering in de zeventiende en achttiende eeuw.

Omvang

De collectie van Bethlehem behoorde niet tot de allergrootste in Europa: die telden al in de zestiende eeuw duizenden, in de zeventiende eeuw tienduizenden en in de achttiende eeuw honderdduizenden banden.²¹ Van dit kaliber waren de hofbibliotheken van Wenen of Dresden met aan het einde van het ancien régime ieder zo'n 170.000 banden. Een universiteitsbibliotheek als die van Göttingen telde er 150.000, de stadsbibliotheken van Hamburg of Straatsburg 100.000. De eerste kloosterbibliotheken in het overzicht uit Buzas' Duitse bibliotheekgeschiedenis zijn onder andere die van benedictijnen (drie: Benediktbeuren, Kremsmünster en Tegernsee) en van jezuïeten (Ingolstadt), met tussen 30.000 en 40.000 banden. Vooral de oude ordes bezitten de grote collecties van tienduizend of meer banden: benedictijnen, augustijner koorheren – die van Polling is met 80.000 banden de grootste stiftsbibliotheek – cisterciënzers en praemonstratenzers; de collecties van de bedelordes – franciscanen, dominicanen, kapucijnen – bevinden zich in de lagere regionen.²² Het zijn de collecties van de conventen die in de Duitse landen in de achttiende eeuw een enorme rijkdom en invloed verwierven, en die in sommige gevallen hun groei ook dankten aan het enthousiast inkopen van nieuwe,

²¹ Jolly, 'XVIIe et XVIIIe siècles', 284.

²² Buzas, *Bibliotheksgeschichte*, 55, 133-134; Micus, *Prüll*, 36-37. Een overzicht gebaseerd op tot 1800 verschenen gedrukte bibliotheekcatalogi bij Raabe, 'Bibliothekskataloge', 291-297; over verhoudingen tussen mauristenbibliotheken aan het einde van de achttiende eeuw: Coppens, 'Catalogue', 389; vgl. Albaric, 'Bibliothèques religieuses en France'.

Verlichte, literatuur vanaf de jaren 1720.²³ Het is zelfs aannemelijk dat het al dan niet openstaan voor deze soort boekproductie bepaalde of een collectie nog groeide.²⁴

In de ordegrootte van enige tienduizenden banden zijn het naast de huizen van de oude monastieke ordes de jezuïetencolleges die de toon zetten: in 1763 telt het huis in Dijon 45.000 banden, dat van Besançon 15.000, dat van Straatsburg 25.000, dat van Lyon 46.000, zeven jaar later die van Trier en Passau ieder 10.000. Meer dan een eeuw eerder bezit Mainz al bijna 14.000 banden.²⁵ Maar dit zijn nog steeds uitzonderingen: de meerderheid van de betere, maar niet uitzonderlijke, jezuïetencollecties is enige duizenden banden groot. Het huis in Maastricht telt in 1774 3.138 nummers, dat in Roermond 3.978.²⁶ Het gemiddelde van de in de Bourgogne opgeheven conventen bezat bij de suppressie in 1763 6.886 banden.²⁷ W. Enderle telt voor het hele Duitse rijk rond 1770 een 80 à 90 colleges met een gezamenlijk bezit van zo'n 500.000 à 600.000 banden, ofwel een gemiddelde van tussen 5.500 en 7.500.²⁸ In de woorden van dezelfde auteur is de collectie van Düsseldorf met 4.430 banden "für ein Kolleg mittlerer Grösse eine durchaus noch übliche Grössenordnung."²⁹ Soortgelijke beweringen kunnen voor de Franse benedictijnenabdijen gedaan worden: van 36 collecties van de congregatie van St. Maur buiten Parijs zijn er in 1768 vijf die meer dan 10.000 banden tellen; 85% bevat minder dan 4.500 banden.³⁰ De collectie van de cisterciënzers van Hemiksem valt daar met 8.796 banden in 1735 tussenin.³¹ En onder de Franse seminariebibliotheken is het al eender: buiten Parijs behoort de collectie van Angers met 9.240 banden "parmi les plus riches". Een deskundige noemt 4.000 als "une bonne moyenne" voor deze categorie.³²

Dat zijn ongeveer de verhoudingen: bibliotheken van tienduizenden banden behoorden tot de uitzonderingen. Ook de 31 collecties die Parijs – vestigingsplaats van nagenoeg alle majeure bibliotheken in het Franse ancien régime – er in die ordegrootte gekend zou hebben. Die van de mauristen van de abdij van Saint-Germain-des-Prés was er één van met

²³ Beales, *Prosperity and plunder*, 39-41; Israel, *Radical Enlightenment*, 121-122.

²⁴ Jolly, 'Unité et diversité', 16, 21, 26; ook Id., 'Bibliothèques bénédictines', 35, 37.

²⁵ Seichepine, 'Bibliothèques de collèges jésuites', 204; Enderle, 'Jesuitenbibliothek', 157; Jolly, 'Collections jésuites', 61 (vgl. Mech, 'Bibliothèques', 59).

²⁶ Maastricht: Houben, 'Jezuïetenbibliotheken', 432; Wouters, 'Bibliotheque', 16. Zie ook Kleijntjens, 'Opheffing', 21 en n. 6 ald.; *Cat. SJ Rur.*; *Cat. SJ Traj.*

²⁷ Seichepine, 'Bibliothèques de collèges jésuites', 202.

²⁸ Enderle, 'Jesuitenbibliothek', 157-158.

²⁹ Ibid., 163.

³⁰ Jolly, 'Bibliothèques bénédictines', 39-40.

³¹ De Smedt, 'Bouvaert', 79.

³² Noye, 'Bibliothèques des séminaires', 72.

49.397 drukken.³³ Gabriël Naudé noemt, al in 1644, het getal 50.000 als retorische superlatief, als kennelijk nagenoeg denkbeeldig.³⁴ Bij enige duizenden werd in die tijd een bibliotheek 'serieus genomen'.³⁵ De Zuidelijke Nederlanden waren op dit vlak niet belangrijk. Het getal 50.000 werd pas rond 1800 gehaald, door de Leuvense universiteitsbibliotheek; rond 1720 waren het er een op Europees niveau nog schamele 4.000.³⁶

Voor een goede contextualisering van het Roermondse kartuizerbezit, is hier ook een plaatsing in het geheel van het Zuid-Nederlandse landschap van dienst. De kloosterbibliotheken overwogen. Hooguit een enkele stadsbibliotheek kon zich met de grotere kloosterbibliotheken wel meten, al bestonden ook daar grote verschillen: Luik bezat in de late achttiende eeuw 750 banden, Aken 1.850, Maastricht een 3.500.³⁷ De persoonlijke bibliotheken kregen in de regel uit de aard der zaak weinig kans om uit te groeien tot waarlijk serieuze collecties. De uitzonderingen zijn de schitterende, in hun eigen tijd al met ontzag genoemde bibliotheken van gerenommeerde liefhebbers.

De leken laten we hier verder buiten beschouwing.³⁸ Onder de clerici waren niet weinig kanunniken. Zij behoren dan ook tot het prototype van geestelijken wier ambt als weinig meer dan waardige sinecure beschouwd mocht worden. Voorbeelden zijn de Doornikse kanunnik Hieronymus van Winge die bij zijn overlijden in 1637 6.000 delen achterliet of de Antwerpenaren Petrus Knyff (2.112 in 1784) en Franciscus Bruyninx (4.065 titels in 1791).³⁹ Enkele prelaten wier taak minder gemakkelijk geleerd verzamelen toeliet, beschikten ook fatsoenlijke bibliotheken: bisschop Jacob Wellens van Antwerpen bezat in 1784 1.323 'kavels'. Maar dat valt nog in het niet bij het bezit van kardinaal Giuseppe Garampi dat een jaar later op tussen 30.000 en 40.000 volumes geraamd werd.⁴⁰ Verwant aan dit type zijn de collecties van Leuvense professoren: het getal van 8.000 titels van de jurist Henricus Loyens uit 1687 wordt door een

³³ Jolly, 'Unité et diversité', 21.

³⁴ Naudé, *Advis*, 128: "Je dis davantage, que sans cet ordre & disposition tel amas de livres que ce peut-estre, fust-il de cinquante mille volumes, ne meriteroit pas le nom de Bibliotheque, non plus qu'une assemblée de trente mille homes le nom d'armée."

³⁵ Coppens, 'Catalogue', 389, n. 14.

³⁶ Verschaffel, *Hoed en hond*, 139; vgl. Coppens, 'Auspicia bibliothecae', 168-169.

³⁷ Flament, 'Inleiding', 22; Houben, 'Jezüitenbibliotheken', 429; Wouters, 'Bibliotheque', 16; Hellemans, 'Belgique, bibliothèques'.

³⁸ De informatie in de literatuur over hen beperkt zich nog sterker tot de illustere excepties; zie echter wel o.a. Bussels, 'Roemers' of Arents, *Bibliotheek Rubens* en de opmerkingen van Bruneel, 'Diffusion du livre', 39, tableau iv: in de tweede helft van de achttiende eeuw is onder de geïnventariseerde collecties in Brussel een omvang van tussen 100 en 500 boeken de meest gangbare, één bibliotheek bevatte tussen 500 en 1.000 boeken en één tussen 1.000 en 2.000.

³⁹ Roegiers, 'Kapittels en kanunniken', 37, 41; Delsaerd en Vanysacker, 'Knyff'; Id., 'Bruyninx'.

⁴⁰ Vanysacker, 'Verlicht ultramontanisme', 37, 41.

hedendaagse kenner “astonishing” genoemd.⁴¹ Een kleine elite binnen het corps bezat in de zeventiende eeuw enige honderden titels.⁴²

De meeste kloosterbibliotheken in de Zuidelijke Nederlanden bezaten tot enige honderden boeken. Het gemiddelde bezit lijkt er wat lager te hebben gelegen dan in Frankrijk. Van de 41 in de Eure onderzochte kloosters, waren er in de confiscatiejaren 21 die meer dan duizend volumes bezaten.⁴³ Rond 1668 werden in de door de Fransen veroverde gebieden minderbroederscollecties aangetroffen met tussen 169 (Hondschoote) en 3.520 (Ieper) banden.⁴⁴ De hoogste aantallen die A.J. Flament, die de opgaven aan het Franse bestuur van het Departement van de Nedermaas uit de late jaren 1790 citeert, noemt, zijn de 600 nummers voor de Maastrichtse franciscanen, de 322 voor de Maastrichtse kapucijnen en een paar honderd banden voor de abdij Rolduc.⁴⁵

Maar nog veel minder kwam vaker voor, vooral onder vrouwenkloosters: de stiftsdames van Thorn zeiden geen boeken te bezitten, net als bijvoorbeeld de kapucinessen van Maaseik of de reguliere kanunnikessen van Weert.⁴⁶ Zeker zijn de opgaves vaak te laag: de kloosteroversten hadden immers geen belang bij overschatting van hun bezit.

Toch bereiken de reguliere collecties in de Zuidelijke Nederlanden ook in werkelijkheid niet meer dan hooguit de paar duizend nummers die ook de Oostenrijkers in de jaren na 1783 aantreffen. De grootste bibliotheken, met meer dan duizend nummers, zijn die van de wilhelmieten van Aalst (1.190 nummers), de augustijnen van Leuven (1.777 nummers theologie), de reguliere kanunniken van Sint-Augustinus van Corsendonck (1.689 nummers), Herent (1.194 nummers) en Houffalize (1.405 nummers), de karmelieten van Gent (1.100 boeken in ascese en hagiografie) en de brigittijnen van Westvleteren (1.383 nummers).⁴⁷

⁴¹ Coppens, ‘Auspicia bibliothecae’, 173 en n. 14 ald.; Delsaert, *Suam quisque bibliothecam*, 175 e.v.

⁴² Delsaert, *Suam quisque bibliothecam*, 277, tabel 24. De grootste Leidse professorenbibliotheken beliepen (1656-1797) tussen 2.800 en 9.500 titels (Hoftijzer, ‘Minerva’s schild’, 236).

⁴³ Jolly, ‘Unité et diversité’, 21.

⁴⁴ Ooms, ‘Ieper en Hondschoote’, 177, 190.

⁴⁵ Flament, ‘Inleiding’, 82, 86, ald. xiv-xvii, bijlage V (een voorbeeld van een dergelijke opgave, te weten van het klooster St. Agnes (Windesheim) in Maaseik); vgl. *Historische encyclopedie Maastricht*, i.v. ‘bibliotheek’, 72. Zie ook Van Wely, ‘Bibliotheken’, k. 177-179, ald. ook k. 182-183: de Weertse minderbroeders hebben ook een grote, hoewel niet precies kwantificeerbare, collectie bezeten.

⁴⁶ Flament, ‘Inleiding’, 83, 87.

⁴⁷ Lavalleye, ‘Situation’, 550-552.

Van de door de Oostenrijkers opgeheven kloosters behoren de collecties van de kartuizers tot de grotere. Hoewel niet allemaal, de monniken van Gent lieten via de administrateur van hun convent weten geen bibliotheek te bezitten. De grootste is die van Nieuwpoort (5.000 titels), dan volgen Sint-Martens-Lier (2.000 titels), Brussel (1.580 titels), Brugge (1.057 nummers), Leuven (775 nummers) en Chercq (677 nummers). De kartuizerinnen van Brugge bezitten met 398 nummers geen onverdienstelijke boekerij. De huizen in Antwerpen, Lierde en Lier kennen geen exacte opgave in de opsomming van Lavalleye, maar de omschrijvingen van ‘bibliothèque très riche, 2 cahiers d’inventaire’, ‘2 gros cahiers d’inventaire’ en ‘6 gros cahiers de catalogue’ wettigen het vermoeden van een meer dan gemiddelde bibliotheek.⁴⁸

In Europa behoorden de kartuizerbibliotheken in de achttiende eeuw niet meer tot de grootste. De Keulse collectie, rond 1600 nog beroemd, kon zich tegen 1700 met een bestand van toen rond 7.500 banden (drukken) niet meer beroepen op een vooraanstaande plaats. Ook hier wordt de oorzaak gelegd bij de afsluiting voor Verlichte literatuur.⁴⁹ De grootste kartuizerbibliotheek in het Europa van de late achttiende eeuw is vermoedelijk die van Gaming, in de Oostenrijkse erflanden, geweest. Deze kartuis bezat bij de opheffing in 1783 een collectie van zo’n 20.000 banden.⁵⁰ Elders in Europa zijn de bestanden overal kleiner, niet alleen in de Zuidelijke Nederlanden. Het convent in Molsheim bezit in 1790 5.139 drukken, dat in het Poolse Kaschuby telt in 1778 3.300 banden, in Aggsbach (Oostenrijk) een decennium later 2.309 banden, in Olmütz (Bohemen) in 1782 974 banden, in Königsfeld (Moravië) in 1786 2.011 banden, in Ittingen (Thurgau) in 1717 4.500 banden, in Gulik in 1798 1.088 banden – maar dat is nadat de Fransen al het één en ander hebben meegenomen –, in Seitz (Stiermarken) 3.800 banden en in Prüll (bij Regensburg) bij de inventarisatie in 1803 een luttele 538 banden.⁵¹

Met deze gegevens is het mogelijk de Roermondse kartuizercollectie een plaats in het landschap van kloosterbibliotheken te geven, althans waar

⁴⁸ Ibid.; Gruijs, ‘Monasticon’, 171, 174, 178, 184, 187, 208, 220, 234, 236, 239; De Grauwe, *Histoire*, 136, 138-139; alle opgaven te vergelijken met De Grauwe, *Historia*, 29, 50, 73, 91, 114, 235, 158, 177, 198, 216, 232, 247, 260. In de zestiende eeuw zou de kartuis van Geertruidenberg “enkele honderden delen” bezeten hebben: Sanders, *Waterland*, 150-152.

⁴⁹ De telling is gebaseerd op de catalogus van de bibliotheek van 1697-1699 (*Cat. O. Cart. Col.*) die bij het aanleggen van de auteursnamenregisters in 1748 (HASTK, *Handschriften*, GB fol., nr. 15) nauwelijks meer gegroeid is (zie ook par. VI.5.1, n. 484); vgl. Buzas, *Bibliotheksgeschichte*, 55; Schmitz, ‘Buch’, 108-109; Goder, *Vogelsang*, 241.

⁵⁰ Hoffmann, *Gaming*, 46-47.

⁵¹ Nierzwicki, ‘Paradisus Maria’, 35; Enne, *Aggsbach*, 64; Witkowski, ‘Carthusian library catalogues’, 141, 144; Micus, *Prüll*, 36, 104; Goder, *Vogelsang*, 240-241; Mairold, ‘Seitz’, 25.

het om te beginnen de grootte van de collectie betreft.⁵² Op Europese schaal waren enkele bibliotheken veel groter, namelijk de unieke bestanden van tienduizenden of zelfs meer dan honderdduizend banden. Onder het aantal van tienduizend is het aantal al snel veel groter, over heel Europa moeten het er duizenden geweest zijn. Zo bezien valt Bethlehem in een heel grote middengroep die zich op de denkbeeldige ranglijst vlak onder de top situeert, maar in waarden op zeer grote afstand van die top staat.

Op de schaal van de Zuid-Nederlandse kloosterbibliotheken behoorde die van Roermond tot de grootste. De top lag op die schaal lager: er waren geen collecties met tienduizenden banden. Aan het einde van de achttiende eeuw bedroeg het totale Zuid-Nederlandse kloosterlijke boekenbezit niet meer dan enige honderdduizenden, het aandeel van het nietige Bethlehem in het efemere, slecht bedeelde Roermond lag daarmee al rond de 1%.⁵³ In de klasse van duizenden boeken bestonden niet meer dan enige tientallen bestanden. Die van de kartuizers en de jezuïeten behoorden daar veelal toe. Andersom gezien behoorden ook huizen van andere ordes tot die klasse. Voorbeelden zijn de augustijner koorheren en in de stad Roermond ook de kruisheren en de minderbroeders. In verhouding tot de bestanden van alle reguliere gemeenschappen behoorden collecties als die van Bethlehem tot een uitgesproken elite: het grootste deel van de andere bezat enige tientallen of honderden banden. En dan laten we de in de regel getalsmatig onbeduidende boekerijtjes van vrouwenconventen nog buiten beschouwing.⁵⁴

Genese

In 1743, een jaar na het gereedkomen van Peeters' catalogus, wordt in de Brusselse priorij Blijdenburg een inventaris van de bibliotheek opgemaakt. De collectie bestaat nagenoeg geheel uit devotionalia, zoals die in een monialenklooster voorkomen: "gebed- en meditatieboeken, liturgische werken, preken- en kloosterregels, heiligenlevens, passie- en mirakelverhalen, mystieke traktaten."⁵⁵ Van de 253 boeken stammen er één uit de vijftiende eeuw en twaalf uit de zestiende; 37 boeken hebben een verschijningsdatum van na de laatste eeuwwisseling. De rest, 203 boeken, ruim 80%, is in de zeventiende eeuw verschenen. De verdeling is

⁵² Zie ook Thissen, 'Export of books', 12-13.

⁵³ Ibid.; Pauwels, 'International distribution', 334-335.

⁵⁴ In Frankrijk, in de provincie, telden vrouwenconventen veelal toch nog wel tien- of honderdtallen; het gemiddelde in Parijs lag net boven de duizend: Jolly, 'Unité et diversité', 19.

⁵⁵ Van de Wiel, 'Blijdenberg', 172.

dus zeker niet gelijkmatig.⁵⁶ De collectie van deze Brusselse vrouwen is niet groot te noemen, een twintig keer kleiner dan die van de Roermondse kartuizers. De ontwikkelingsgrafiek echter vertoont overeenkomsten. En het valt ook op dat van de 1.457 delen in de kartuis van Sint-Maartens-Bos in 1782 er 863 (59%) uit de zeventiende eeuw stammen en dat uit een rekeningboek van de Keulse kartuis uit de jaren 1756-1757 net als in die van Roermond over de periode 1775-1781 van uitgaven voor boeken, andere dan voor boeken met onbedrukt papier, niet gerept wordt.⁵⁷ Bij de bepaling of de bibliotheek van Bethlehem in haar ontwikkelingsstructuur 'uniek' of 'een type' is binnen de soort van kloosterlijke bewaarbibliotheken, moeten meer data in de vergelijking betrokken worden.⁵⁸

De eerste methode om de representativiteit van de curve van de Bethlehem-bibliotheek te benaderen, is door haar te vergelijken met een aantal andere kloosterbibliotheken in de Zuidelijke Nederlanden en het Rijnland. Naarmate zich hier minder verschillen voordoen, neemt de representativiteit toe, ook zonder te streven naar volledigheid of het uitsluiten van de laatst mogelijke uitzondering.

Het ligt voor de hand de vergelijking te beginnen in de stad Roermond zelf. Hier bevonden zich naast Bethlehem nog drie mannenkloosters, het seminarie en een aantal vrouwenconventen. Van de eerste is de catalogus van het minderbroedersklooster minder goed bruikbaar omdat daar de jaren van uitgaven ontbreken; blijven over de bibliotheken van de jezuïeten en de kruisheren.

Beide conventen vertonen in de ontwikkeling van hun collectie een sterke overeenkomst met die van de kartuizerbibliotheek. De structuur is in de hoofdkenmerken hetzelfde: een gestage toename tot het midden van de zestiende eeuw, met een groeiversnelling van tussen 50 en 100% in het derde kwart. Vanaf ongeveer 1580 zet een forse daling in, herstel volgt rond 1600. De eerste helft van de zeventiende eeuw is een tijd van bloei, de piek ligt rond 1620. Na ongeveer 1660 neemt de aanwas gestaag af om al vroeg in de achttiende eeuw dicht bij nul uit te komen en daar te blijven.⁵⁹

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Supra, par. VI.2.1; De Grauwe en Timmermans, 'Héritage', 82 (de gegevens daar zijn te summier om hier als referentiemateriaal te dienen); Goder, 'Ausgabe-Journal', 48.

⁵⁸ Zie de korte typologie van groeicurves van geleerde privé- en bewaarbibliotheken bij Brongers, 'Reuven's', 40, grafieken 1 en 2.

⁵⁹ Deze en volgende cijfers gerangschikt in bijlage 3, tabel 22, visueel in grafiek 1 en 2.

Het structuurverschil in de ontwikkeling tussen kartuizers- en kruisherbibliotheek is de duur van de hausse in de zeventiende eeuw. Die is bij de kruisherencollectie feitelijk rond 1635 al voorbij. De oorzaak hiervan is duidelijk herkenbaar. Binnen de grote toename in deze periode is de mystiek erg belangrijk geweest voor Bethlehem. De sterk gegroeide productie is als het ware 'overgeconsumeerd' in rubriek M, een door de orde-eigen intellectuele voorkeuren bepaalde 'overconsumptie'. De kruisher hebben in deze periode ook meer boeken aangeschaft dan ervoor en erna, maar hun predispositie was veel generieker, waardoor zij verhoudingsgewijs minder afnamen van de productiegroei aan spirituele literatuur.

Het verschil met de curve in de jezuïetenbibliotheek is eveneens helder. Daar lag de stijging aan het begin van de zeventiende eeuw ten opzichte van de periode ervoor veel hoger, hetgeen zijn verklaring vindt in het eenvoudige gegeven dat het huis pas in 1611 werd opgericht en er dus veel minder boeken uit de periode ervoor aanwezig zijn. De collectie kende ook maar één handschrift.⁶⁰ Anderzijds beleeft de jezuïetenbibliotheek tegen 1700 nog wel een nieuwe piek, op hetzelfde niveau als eerder rond 1625 en 1645. De achtergrond hiervan is het verschijnen in de bibliotheek rond die tijd van een aantal (theologische) genres waarvoor, zoals eerder betoogd, de kartuis zich niet openstelde. Het gaat daarbij vooral om polemische literatuur – strijdvoorwerpen zijn het jansenisme, het 'jezuïtisme' en het protestantisme –, om devote literatuur in de volkstaal en om heterodoxe, dissidente titels.

Onder de eerste soort vallen bijvoorbeeld de grote, maar niet objectieve, geschiedenis van de congregatie *De auxiliis* van de ordegenoot Laevinus de Meyere, onder het pseudoniem Theodorus Eleutherius, de traktaten en preken van de probabilist Paul Segneri – hij schreef zelfs contra zijn eigen generaal Thyrsus Gonzalez – en van de attritionist Aegidius Estrix.⁶¹ Men bezat niet alleen het eigen werk, ook dat van het andere kamp was er: de *Theologus christianus* van Joannes Opstraet, bevochten door De Meyere, en vele delen van Quesnels *Réflexions morales*.⁶² De voor dit tijdvak kenmerkende theologische productie was voor de jezuïeten nog wel, voor de kartuizers niet meer interessant. Hetzelfde geldt voor het vrome werk in het Frans en het Nederlands van

⁶⁰ *Cat. SJ Rur.*, Theologi, 634: "Tirini, *Controversiae de Verbo Dei scripto & non scripto*"; wel blijkt de bibliotheek van de Roermondse jezuïeten bij de opheffing nog veertien volumes manuscripten te bevatten, maar dat betreft briefwisselingen en dergelijke die men kennelijk geheim had willen houden: Callewier, *Inventaris*, 24.

⁶¹ *Cat. SJ Rur.*, Theologi, 340-342, 577-580, 688-698, 1843-1847, 2109-2111; Carreyre, 'Meyer'; Brouillard, 'Segneri'; Mellinato, 'Segneri'; Brucker, 'Estrix'.

⁶² *Cat. SJ Rur.*, Theologi, 1025-1027, 1254; Ceyssens, 'Opstraet'.

jezuïetenschrijvers als Jean Croiset of Jean Crasset. De eerste, de initiële bevorderaar van de Heilig Hart-devotie, maakte van zijn *Exercices de piété* een compleet christelijk jaar, bedoeld voor wijdverbreid gebruik; de tweede, biograaf van de lekenmystica Madame Helyot, wierp zich met zijn praktische, op de gewone zielsnoden toegepaste werk geheel op de popularisering van gebed en methodische overweging.⁶³ De jezuïetenbibliotheek was duidelijk de wereld meer toegewend, de leek, de niet-geleerde, de niet-monnik, de niet-latinist vond er meer van zijn gading. Het is niet onverleidelijk de aanwezigheid van meer dissidente literatuur in het verlengde hiervan te zien. Dit type titels zorgde voor een piek in de curve rond 1700.

De bibliotheek van de Roermondse jezuïeten verschilde in deze piek duidelijk met die van hun ordegenoten in Maastricht. Daar is de piek rond 1700 niet aanwezig, waardoor de curve daar een nog veel sterkere gelijkenis vertoont met die van de Roermondse kartuis. Dit te meer omdat het Maastrichtse convent door het vroegere oprichtingsjaar, 1575, al eerder gelijk loopt dan het Roermondse.⁶⁴ Globaal genomen bezaten de Maastrichtse jezuïeten uit de late zeventiende eeuw wel de jansenistica – De Meyere, Segneri, Quesnel, en ook Pierre Nicole –, maar in veel lagere aantallen de devote literatuur in de volkstaal en de seculiere titels.⁶⁵

De bibliotheek van het Roermondse seminarie lijkt enigszins op die van de jezuïeten in de stad. Ook daar bestaat een sterke piek rond 1625, en een opleving aan het einde van de zeventiende eeuw; ook in de achttiende eeuw daalt de aanwas niet naar nul. Een belangrijke reden voor dit laatste is zonder twijfel de heroprichting van de Roermondse priesteropleiding door bisschop Cools in 1695.⁶⁶ De aanwinsten uit die tijd behoren dan ook tot de basisvoorzieningen: bijbels, de exegese van A Lapide, of de grote moraaltheologie van Billuart.⁶⁷

W. Enderle stelt in zijn uitvoerige en uitvoerig gekwantificeerde analyse van de Düsseldorfse jezuïetenbibliotheek geen ander beeld vast dan het hierboven geschetste. Rond 85% van de titels waarvan het aanschafjaar bekend is, arriveerde in de bibliotheek tussen 1619, het jaar van de oprichting, en 1675; waarbij in feite al na 1630 een behoorlijke daling optreedt.⁶⁸ Enderle zoekt de verklaring van deze structuur – die hij ook bij

⁶³ *Cat. SJ Rur.*, Theologi, 1813-1832; Dutouquet, 'Croiset'; Mech, 'Croiset'; Brucker, 'Crasset'; Olphe-Galliard, 'Crasset'.

⁶⁴ *Historische encyclopedie Maastricht*, i.v. 'jesuïetencollege', 255.

⁶⁵ *Cat. SJ Traj.*, in-1, 171-172, in-4, 245, 247, in-8, 24, 74, 80, 129, 136, 158, 161.

⁶⁶ Hamans, *Seminarie*, 177-198.

⁶⁷ *Cat. sem.*, Biblia sacra, Commentarii in Scripturam Sacram in-1, Theologi in-8.

⁶⁸ Enderle, 'Jesuitenbibliothek', 165, 168.

andere Duitse jezuïetencolleges aantreft – in contingente omstandigheden. Ten eerste is dat de “konfessionelle Polarisierung” in het tijdvak waarin de colleges gesticht werden die Ignatius’ intellectuele strijdkrachten bij uitstek bevolkten en waarin zij in hoog tempo boekenbestanden opbouwden. Ten tweede zijn dat de schrikbarende omstandigheden van de Dertigjarige Oorlog, waarin een daling van de groei plaatshad, en het einde waarvan ook weer een verklaring zou zijn voor de hernomen groei na 1650.⁶⁹ In de periode erna werd de in de oorlogstijd veronachtzaamde ascetisch-mystieke literatuur – daarvoor stelden de paters belang in polemieken – in grote aantallen Franse ‘livres de spiritualité’ aangeschaft.⁷⁰

Het ligt voor de hand de verklarende factoren in externe omstandigheden te zoeken, externe omstandigheden die de aanschafcapaciteit en –bereidheid van boekenbezitters beïnvloedden.⁷¹ Toch komt uit de nu aangehaalde voorbeelden een duidelijke generieke structuur naar voren.⁷² Omdat de curve zich in verschillende

⁶⁹ Ibid., 160-161, 174-176, ald. ook n. 199.

⁷⁰ Ibid., 171, 173, n. 175, 185-186, vgl. 179.

⁷¹ Bijv. ook ibid., 165-166: “Warum sich die Düsseldorfer Jesuiten im 18. Jahrhundert gleichsam aus dem geistigen Diskurs ihrer Gegenwart verabschiedeten – zumindest die Entwicklung ihres Bibliotheksbestandes legt diesen Schluß nahe – läßt sich nur schwer erklären.”; mogelijke verklaring is de verhuizing van het hof van Gulik-Berg van Düsseldorf naar Mannheim. Uiteindelijk legt Enderle het initiatief wel bij de boekbezitters zelf: “offensichtlich aktuelle und individuelle Interessen standen bei dem größten Teil der Anschaffungen Pate” (Ibid., 182), de constantheid van de thematische verdeling duidt op “so etwas wie ein fachliches Erwerbsprogramm (...) nach dem die Bibliothek aufgebaut wurde” (Ibid.); daarbinnen spiegelen zwaartepunten “das Weltbild der Jesuiten und den Schwerpunkt ihrer Tätigkeit” (Ibid., 193). De collectie van de benedictijnenabdij van Saint-Hubert in Andage (Ardennen), enige duizenden banden groot, vertoont dezelfde pieken rond 1560 en, veel hoger, 1625. Ook daar zijn Antwerpen, Keulen en Parijs de drukkerssteden bij uitstek – Parijs is er de grootste (Coppens, ‘Catalogue’, 390-400, vooral graphique 1-2 en 4); ook hier wordt de curve, in casu de piek in de zeventiende eeuw, verklaard uit individuele categorieën (Ibid., 390: “L’abbat de dom Nicolas de Fanson n’y [au cour de la première moitié du dix-septième siècle des livres ont été acheté de façon intensive] aura pas été étranger.”).

⁷² In de catalogus van de Roermondse minderbroedersbibliotheek worden zoals gezegd geen jaren van uitgave vermeld. Uit de door Van Heel, ‘Minderbroedersklooster Roermond’, 220-221 gepubliceerde lijst van 33 ‘Roermondse’ boeken aanwezig in de bibliotheek van het klooster van dezelfde orde in Weert is wel een grove indicatie te halen die de generieke curve bevestigt; in periodes: vijf vóór 1500, één tussen 1500 en 1545, zeven tussen 1545 en 1575, vier tussen 1575 en 1610, veertien tussen 1610 en 1660, en twee ná 1660. Ook in persoonsbibliotheken doet zich de geschetste curve voor, althans in periode-compartimenten (de levensduur van dergelijke collecties was immers korter). Zo vertoont ook de collectie van Jacques-Auguste de Thou een zeer sterke daling in de jaren 1590: Coron, ‘De Thou’, 111. En ook in de ontwikkeling naar formaten (van groot naar klein) en taal (minder Latijn) en plaats van uitgave (de opkomst van Brussel) doen zich in particuliere bibliotheken vergelijkbare ontwikkelingen voor, zoals in de collecties van Leuvense professoren (Delsaert, *Suam quisque bibliothecam*, 303-304, 307-308, 309-313). De geldigheid van de curvestructuur kan ook geverifieerd worden door toetsing van casussen die om hun niet-convergentie om een verklaring vragen. Zo’n casus is de collectie van

bibliotheekomgevingen voordoet, mag de oorzaak ervan niet in individuele externe omstandigheden gezocht worden, maar ligt er een nog bredere context aan ten grondslag.⁷³

Die bredere context is te vinden in de boekproductie. Het aanbod bepaalde voor een belangrijk deel de vraag, het aanbod dat voor alle boekenkopers, inclusief de kloosterbibliotheken, hetzelfde was.⁷⁴ Zeker was slechts een klein deel van de totale boekproductie interessant voor de kartuizers, waarmee gerede twijfel aan de correlatie tussen productie en afname door bibliotheken van streng-contemplatieve kloosters voor de hand ligt. Van alle meer dan 500 in 's-Hertogenbosch in de 200 jaar tussen 1450 en 1650 gedrukte boeken, bezat Bethlehem er niet meer dan acht.⁷⁵ Van alle 725 titels die tussen 1552 en 1782 in Maastricht verschenen geen enkele, en van de 267 Zwolse drukken tussen 1477 en 1523 slechts drie.⁷⁶ Veel van het werk uit deze en andere steden was ook alleen van lokale betekenis en dat dan nog maar gedurende een korte periode van actualiteit.⁷⁷

het celestijnenklooster in Heverlee, waarvan in juni 1601 een inventaris werd opgesteld. Deze inventaris van 92 gedrukte titels vertoont een piek juist rond 1530 en een daling naar bijna nul omstreeks 1560. De verklaring hiervoor moet ongetwijfeld gezocht worden in de lacuneuze bron: de voor de inventaris verantwoordelijke Leuvense boekverkopers beschouwden het als hun taak vooral de materiële waarde vast te leggen. De folio's overheersen dan ook (87%) in hun lijst, maar vermoedelijk niet in de hele collectie. Deze drukken, niet weinig ervan Bazelse patristiek-posincunabels, waren het meest de moeite van het noteren waard (Coppens, 'Boekenbezit celestijnen', 101-104). Nog zo'n niet-convergerende casus is de bibliotheek van de Engelse jezuïetenstatie in Hollbeck. Deze bestond slechts tussen 1660 en 1678, toen ze geconfisceerd werd (Dijkgraaf, *Hollbeck*, 70, 84 e.v.). Toch doet zich hier dezelfde curve weer voor. Kennelijk bepaalde de aanbodzijde meer dan de bestaanslotgevallen van het huis de collectie. Vgl. evenwel Froeschlé-Choppard, 'Inventaires', 503-505 voor een aantal afwijkende casussen (Franse benedictijnen, dominicanen, piek later in de zeventiende eeuw) waarvoor geen contingente verklaring gegeven wordt. Een weer heel congruerende casus lijkt te zijn die van de bibliotheek van de minderbroeders van Hondshoote die tussen 1652 en 1668 toenam met bijna 1.000 volumes: Ooms, 'Ieper en Hondshoote', 192. Zie ook het opgemerkte in de vorige noot over de benedictijnenabdij van Saint-Hubert.

⁷³ Opvallend – al is het verband niet aanwijsbaar – is dat zich in de intensiviteit van de Plantijnse boekhandelsrelaties in de zeventiende eeuw een soortgelijke beweging voordoet: Materné, 'Moretussen', 119.

⁷⁴ Zoals ook Enderle de invloed van de eenvoudige beschikbaarheid van de boekproductie niet uitsluit: "Teilweise kann man dies [die Konzentration auf neu erschienene, aktuelle Titel] natürlich auch auf äußere Zwänge des Buchmarktes zurückführen, denn gekauft werden konnte eben nur, was auf der Messe tatsächlich von den Buchführern getauscht werden war." (182 en n. 247 ald.). Een meer gemengde conclusie ("que les bibliothèques monastiques ou conventuelles ne soient pas uniquement le reflet de la production du livre religieux mais qu'elles soient aussi à l'image de la maison qui les abrite") bij Froeschlé-Choppard, 'Inventaires', 505.

⁷⁵ Van den Oord, *Bosch' boekbedrijf*, 144, nr. 112 (M 582), 147, nr. 133a (T68), 306, nr. 358 (K 389), 334, nr. 410 (M 453); Z 35-37 en 39 ald. niet genoemd.

⁷⁶ Heynen, 'Maastrichtse drukken'; Hermans, *Zwolse boeken*, 159, nr. ZD 70 (M 587), 206, nr. ZD 154 (Z 28) en 217-218, nr. ZD 187 (M 103).

⁷⁷ Zie ook Lanoye, 'Mechelse drukpers', m.n. 146, figuur 7.

Veel duidelijker wordt de relatie tussen productie en afname als een uitsnede wordt gemaakt van dat deel van de productie dat voor de kartuizers van belang was. Maar ook daarbuiten zijn opvallende overeenkomsten te onderkennen. De Leidse wetenschappelijke productie neemt sterk af na het midden van de zeventiende eeuw, het aantal boekhandelaars in de Republiek, in het bijzonder in Amsterdam, neemt sterk toe tot 1660, om vervolgens gelijk te blijven, het percentage toetreders op de boekenmarkt ligt in de achttiende eeuw substantieel lager dan in de eeuw daarvoor.⁷⁸

Maar het deel van de boekproductie dat voor Bethlehem van belang was, is wel de “geestelijke literatuur” zoals die – daar verder nauwelijks omschreven – geboekstaafd werd in de *Bibliotheca Catholica Neerlandica Impressa*.⁷⁹ Zoals ik eerder elders aanwees, zijn de overeenkomsten tussen de curves opvallend: een hoogtepunt in het derde kwart van de zestiende eeuw, een daling daarna, een heel sterke toename tot circa 1630 en meer dan een halvering naar de achttiende eeuw.⁸⁰ Wel neemt de productie van geestelijke literatuur na 1660 minder sterk af dan de ‘afzet’ aan Bethlehem, maar dat is te verklaren door een sterke verschuiving in het aanbod van titels in het Latijn naar titels in het Nederlands – een boeksoort waarvan de kartuizers van Bethlehem niet de eerst aangewezen afnemers waren.⁸¹

Samenstelling

De onderlinge verwantschappen tussen de Roermondse manneninstituten op geestelijk terrein zijn slecht tot niet gedocumenteerd. Aan het feit dat de minderbroeders een exemplaar bezaten van het *Missale carthusianorum* hoeft niet al te veel betekenis gehecht te worden.⁸² Een indirecte affiniteit bestond misschien tussen de kruisheren en Bethlehem:

⁷⁸ Hoftijzer, ‘Minerva’s schild’, 192-193; Rasterhoff, ‘Carrière en concurrentie’, 168-170, figuur 1-2; vgl. De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 372-376 en Thissen, ‘Export of books’, 18, n. 50.

⁷⁹ BCNI, v: “Onder geestelijke literatuur is verstaan al hetgeen gedrukt werd ten dienste van het godsdienstig leven; zuiver wetenschappelijke werken en interconfessionele polemieken zijn terzijde gelaten.”

⁸⁰ Thissen, ‘Boek, cel en wereld’, 132 en 137, grafiek; bijlage 3, tabel 24 en grafiek 1 en 2; de weergave bij Clemens, ‘Religieuze leescultuur’, 56, tabel 2, van jaarlijkse aantallen met een interval van een decennium is te ruw om hiermee vergeleken te worden; de kwalitatieve indicaties bij Wittmann, ‘Deutsche Buchproduktion’, 526-530 (gebaseerd op de miscatalogi van Frankfurt en Leipzig) bevestigen het geschetste beeld: absolute afname van de productie vanaf de Dertigjarige Oorlog, groeiend aandeel van de wereldlijke literatuur, groeiend aandeel van de volkstaal.

⁸¹ Thissen, ‘Boek, cel en wereld’, 132.

⁸² *Cat. OFM*, H 5 16.

de Keulse confraters van de eersten schreven veel van Dionysius' werk af.⁸³ Bekend is dat de Roermondse kruisheren bij gebrek aan een eigen priesteropleiding hun fraters naar het seminarie stuurden voor hun opleiding.⁸⁴ In de omvang vertonen de bibliotheken van deze twee huizen in die zin een overeenkomst dat de andere drie substantieel groter zijn, al is de seminariebibliotheek weer veel kleiner dan die van de kruisheren.

De kruisherenbibliotheek lijkt zich weinig te onderscheiden. Deze collectie vormde vergeleken met de andere een soort 'kernbestand': dat wat elk mannenklooster bezat was er, maar ook niet meer dan dat. De minderbroeders, jezuïeten en kartuizers kenden uitgebreidere en daarmee verfijndere bestanden, ieder op een eigen manier gekleurd.

Onder de boeken die zowel de kruisheren als de jezuïeten, de kartuizers en de minderbroeders – en ongetwijfeld vele andere kloosters in de Zuidelijke Nederlanden van het ancien régime bezaten –, was natuurlijk in de eerste plaats de Heilige Schrift in een aantal edities dat opliep naarmate de collectie groter was. De kruisheren bezaten 29 bijbelnummers, de kartuizers 71, de jezuïeten 128 en de minderbroeders 33. Men bezat verschillende vertalingen, edities met en zonder platen en ook losse uitgaven van alleen de Psalmen. Op het gebied van exegese bezaten alle bibliotheken Robertus Bellarminus' *Explanatio in Psalmos*.⁸⁵

Na de bijbel en de bijbelverklaring volgen in alle catalogi steeds de kerkvaders, Augustinus natuurlijk, maar ook waren de *Opera omnia* van Ambrosius aanwezig. Van Cassianus bezat men de *Collationes* waarin de auteur zijn ervaringen en gesprekken met de Egyptische monniken uit zijn jeugd aan de lezer doorgeeft.⁸⁶ Van wat de kartuizers in hun catalogus de 'theologia positiva' noemden, kwam voor de katechismus, ook de Leuvense, de decreten van Trente en Bartholomeus Caranza's *Summa conciliorum*. In de liturgica bezat men een uitgave van de *Thesaurus sacrorum rituum*, ofwel de door de Congregatie voor de Riten

⁸³ Emery, 'Prologue and queries', 132 en n. 83 ald.

⁸⁴ Hamans, *Seminarie*, 224, n. 35, zie ook 245-246, 333, 358, 479, 496; Heere, 'Kruisherenklooster', 248, vgl. evenwel 239-240 en 245-247 waar gesproken wordt over periodes met een eigen filosofie- en theologie-opleiding van de kruisheren; Habets, *Geschiedenis*, III, 570.

⁸⁵ A, B 117-118, *Cat. SJ Rur.*, Theologi, 1-27, 147, 488-497, 516-517, 903-916, 918-945, 948-1000; *Cat. OFM*, A 3 15, 8 12, 22, 5 17, B 3 1-4, 4 3, 5 13, C 4 30, D 5 27, F 4 3, V 1 7-8, Z 2 20, Cella 1a B, 8a R, 11 B, 17a B, P, 18a B, E, 19a B, 21a B, 23a P, V, 25a P, 26a B, P, 27a V, 28a B, 29a V, 30a P, V, 36a B; *Cat. OSC*, Theologi in-1, 1-15, in-4, 1, 6, in-8, 1-7, 9-12, 14, 18-19.

⁸⁶ C 1-27, 37-46, 156, 162, M 579-580; *Cat. SJ Rur.*, Theologi, 251-253, 262, 564, 1034, 1205-1226, 1228, 1231-1232, Historici, 67; *Cat. OFM*, B 5 15, C 3 3-12, 15, 4 20, D 1 21, 23, 2 91-0, 4 7, 25, L 3 6, S 8 23, V 2 4, X 1 39, Cella 1a A, 5a A, 16a A, 19a A, 31a A, 36a A; *Cat. OSC*, Theologi in-1, 35, 40, 42, 85, 120, in-4, 2, 10, 12, in-8, 40-41, 46, 52, 322.

voorgeschreven missaalrubrieken op naam van Bartholomeus Gavantus, alleen de kartuizers bezaten het werk niet in de Roermondse uitgave.⁸⁷

De contemporaine auteurs waren in de vier bibliotheken vooral aanwezig als schrijvers van prekenbundels en van traktaten voor de individuele vroomheidsoefening van het meer toegankelijke of gevorderden-niveau. Van de Antwerpse kanunnik Rombout Backx waren de *Sermoenen* aanwezig en van de Duitse jezuïet Hiëremias Drexel een *Tobias illustratus*. Tussen homiletiek en stichtend werk was het verschil trouwens niet altijd groot. Gedrukte preken werden natuurlijk gelezen om individueel overwogen te worden. De meer verfijnde catalogus van de kartuizers plaatste Backx onder de predikers en Drexel bij de 'theologia ascetica et mystica', maar de werken van de laatste waren de uitgaven van de preken die hij aan het keurvorstelijke hof van Beieren verzorgde. Op historisch gebied waren bijna vanzelfsprekend overal Caesar Baronius' *Annales ecclesiastici* aanwezig, inclusief de voortzetting door Abraham Bzovius. Tot de titels van profane werken die nergens ontbraken behoren onder andere Suetonius' keizersbiografieën.⁸⁸

We kunnen de hierboven geopperde hypothese van generieke exogene factoren verder onderzoeken door ook de vergelijking op de andere assen tussen de bibliotheken te maken. Want behalve overeenkomsten vertonen de Roermondse kloosterbibliotheken ook verschillen. Niet alleen de productie bepaalt de vraag, daarbinnen leggen individuele interesses accenten, zoals in één van de weinige kwantitatief georiënteerde studies van boekenbezit al eens beknopt uiteen is gezet.⁸⁹

In zijn standaardwerk noemt L. Buzas universaliteit als streven bij de uitbouw van een bibliotheek, maar voegt daar direct aan toe dat dat door het toenemende titelaanbod al niet lang meer na de uitvinding van de boekdrukkunst nog een werkelijkheid kon zijn. Hij noemt als keuzecriterium dat wat andere bibliotheken niet bezaten. Dit is een vooral theoretisch uitgangspunt bij de verklaring van de accentverschillen tussen bibliotheken, al kunnen we het hier ook niet laten bij Buzas' opmerking

⁸⁷ D 14-25, 42-43, 47-70; *Cat. SJ Rur.*, Theologi, 623-628, 1041-1042, 1044-1056, 1059-1061, 1069, 1510-1515; *Cat. OFM*, A 4 16, 24, C 5 9, D 4 21, E 5 18, G 3 14, 4 2, 5 6, 19, H 4 24, I 2 10, 15, K 1 9, 3 7, 4 25, O 3 5-6, S 8 10, V 3 19, W 1 18, Cella 17a P, 19a C, 20a C, P; *Cat. OSC*, Theologi in-8, 127, 177, Canones, 24-26, 29, 46-50, 53-58.

⁸⁸ I 243-250, K 46, 413-414, 526, L 12-36, M 65, 462, 699-795; *Cat. SJ Rur.*, Theologi, 396-397, 679-680, 2575-2583, Historici, 29-31, 113, 250, 550-552; *Cat. OFM*, B 5 28-34, 36, D 5 25, L 1 1-6, 5 13, R 7 11-20, 8 1-19, P 2 2-7, 3 1, Q 3 16, X 1 56, Z 2 48, Cella 1a H, 3a H, 5a H, 36a D; *Cat. OSC*, Theologi in-8, 248-249, 392-397, Historici, 4-5, 79.

⁸⁹ Brongers, 'Reuvens', 39, hij noemt naast de 'productie-intensiteit' en de interesses van de verzamelaar ook de beschikbaarheid van het boek (de mogelijkheden van de distributiekkanalen) en de financiële ruimte van de boekenkoper; vgl. Thissen, 'Export of books', 18.

dat van een uitgesproken acquisitiepolitiek in de regel geen sprake is door te weinig zekerheid omtrent de te verwachten budgetten.⁹⁰

De individuele interesses van een bibliothekeigenaar of van hen die haar gebruiken, kiezen uit de beschikbare productie. Hieruit volgt de richting, de kleur van de verworven boeken. De collectie die dan ontstaat, vormt op haar beurt weer een uiterst belangrijke bepalende factor in de volgende acquisities. De bibliotheek zal die boeken kiezen die passen in de bestaande collectie. Hoe minder er van die boeken op de markt worden aangeboden, hoe statischer de collectie worden zal.⁹¹ Dit verschijnsel heeft zich voorgedaan in de theologische schatkamers die de bibliotheken van na de contra-reformatorische bloei waren. De wijze waarop dit gebeurde, het constituerende deel binnen de collectie, verschilde.

De bibliotheek van de kartuis vertoont in de genesecurve geen significante verschillen met die van andere bibliotheken. Die verschillen zijn er wel in de samenstellingen naar de rubrieken. Hier is de Bethlehem-collectie een uitzondering op de regel die de andere bibliotheken laten zien. Het verschil is ook niet diffuus, het is eenduidig, (daarom) begrijpelijk. Het aandeel mystiek is in de kartuis veel groter dan in de andere collecties. In Bethlehem ligt dit aandeel op 33%. Bij de Roermondse jezuïeten bedraagt het 20%, bij de Maastrichtse jezuïeten 23%, bij de kruisheren 10% en in het seminarie zelfs maar een luttele 2%.⁹²

Er is hier een verband te zien tussen de 'mentale kenmerking' van de orde en het karakter van de bibliotheek. Iets soortgelijks is terug te zien in het overwegen van de homiletiek in Zuid-Nederlandse minderbroederskloosters rond 1668: vooral waren daar de preken het meest talrijk. In Oudenaarde bedroeg deze rubriek 26%, in Ieper 15% (daar waren wel de 'libri pij' meer in aantal), in Hondschoote 50%, in Sint-Niklaas 24% en in Duinkerken 21%.⁹³

In 1622 richtten de jezuïeten in Roermond een groot feest aan ter gelegenheid van de heiligverklaring van Ignatius van Loyola en Franciscus Xaverius. Het feest, dat de hele week na Pinksteren duurt, wordt opgesierd met saluutschoten, illuminaties en een voorstelling door de leerlingen van de rhetorica die de overwinning van Ignatius op de klassieke cultuur uitbeeldt. In die week draagt de deken van het

⁹⁰ Buzas, *Bibliotheksgeschichte*, 129-130.

⁹¹ Calenge, 'Acquisition', 20-21.

⁹² Voor een globale omschrijving van de Maastrichtse jezuïetenbibliotheek: Houben, 'Jezuïetenbibliotheken', 429, 432 en Flament, 'Inleiding', 60 en xxxviii-xxxix, bijlage XV.

⁹³ Tellingen op basis van Ooms, 'Oudenaarde', 28-29, Id., 'Ieper en Hondschoote', 176-177, 184, 190-191, Id., 'Mechelen', 38 (in Mechelen werd een aparte rubriek voor de preken aangelegd), Id., 'Diksmuide', 223, en Id., 'Bibliotheken', 37, 44-47.

kathedraal kapittel een mis op, preken en zingen de minderbroedersgardiiaan en de kruisherenprior en celebreert een norbertijn van Keizersbos.⁹⁴ De kartuis doet niet mee.

Bisschop Angelus d'Ongnies schenkt in 1718 40 dagen aflat aan hen die op de zeven vrijdagen van de vasten de zeven staties van Christus overwegen of die overwegingen bijwonen. In de stad Roermond wordt dat lof achtereenvolgens gehouden in de domkerk, de jezuïetenkerk, bij de penitenten-recollectinen, in de Munsterkerk, het begijnhof, bij de kruisheren en bij de minderbroeders.⁹⁵ Niet bij de kartuizers, de zielzorg was hun eerste taak niet. Alexander van Blitterswijck vraagt in februari 1705 de paus om te interveniëren bij de kartuizergeneraal die hem niet tot de orde wil toelaten: na de heiliging streeft deze jezuïet nog slechts naar de eenzaamheid, om dag en nacht te kunnen bidden.⁹⁶

Dit contrast is terug te vinden in de boekencollectie. Waar de drie andere collecties naar verhouding veel minder beschouwelijke literatuur bezitten, daar herbergen zij vanzelfsprekend meer literatuur in de pastorale toepassingen. Daarvan zijn de bijbelcommentaren, polemieken, moraal en homiletiek wel de belangrijkste.⁹⁷ Hier blijkt met andere woorden de weerslag in de collectiesamenstelling van de clericale intentie: actie tegenover contemplatie.

Weliswaar is het verschil in aandeel van de mystiek en ascetiek tussen de kartuizers van Keulen en de jezuïetencollecties kleiner dan die tussen de Roermondse kartuizers en de jezuïetencollecties.⁹⁸ Toch tekent zich een duidelijk onderscheid af tussen de beide families, alleen al omdat die spiritualiteit in de Roermondse en Maastrichtse bibliotheken van de Sociëteit op een heel ander publiek gericht is: ze is voor vier-vijfde deel niet in het Latijn, en denkkelijk veel eerder bedoeld voor de gevorderde leerlingen van het college en voor de vele leken wier zieleheil aan de paters toevertrouwd was.

⁹⁴ Barten, 'Barokfeest'.

⁹⁵ Habets, *Geschiedenis*, III, 423.

⁹⁶ Jadin, "Lettere di Particolari", lxxv, 441-442, nr. 587, 444-445, nrs. 592-593.

⁹⁷ Het is onzeker of de jezuïetenboekerij ook bedoeld was voor het onderwijs; de universiteitsbibliotheek van Amsterdam (OK 80-265) bezit een prijsband, uitgereikt in 1761 aan Joannes Lindtgens: Thomas la Grue, *Grammatica gallica* (...) ed. 3tia (Amsterdam, Pierre le Grand, 1671). Kenden de jezuïeten ook een andere conceptie van hun bibliotheekruimte (in 1746 wordt bij gelegenheid van de wijding van bisschop De Robiano een blijspel opgevoerd "in de groote boekzaal": Habets, *Geschiedenis*, II, 576, vlg. 587)? Verschaffel, *Hoed en hond*, 150-151 voor het aandeel geschiedenis in jezuïetenbibliotheken. Zie voor de jezuïeten als leraren in Roermond: Habets, *Geschiedenis*, III, 288, 519 e.v.

⁹⁸ Bijlage 3, tabel 23; zie ook de opstelling bij Kamann, *St. Barbara*, 447.

De overeenkomsten in de genese raken de verschillen in de samenstelling. Over de hele linie nam de groei na het midden van de zeventiende eeuw af, omdat de theologische productie ernstig vertraagde. Dit betekent dan ook dat die verschillen weer betrekkelijk zijn: op het supradisciplinaire niveau is theologie overal het zwaartepunt: het aandeel ervan tegenover de profane wetenschappen ligt nergens onder 80%.⁹⁹

De verschillen in samenstelling hangen ook samen met de verschillen in taal. De jezuïeten, in tegenstelling tot het seminarie, de minderbroeders of de kruisheren, kopen hun zielzorg vooral in het Frans, zeker na ongeveer 1660. In totaal bestaan hun collecties voor slechts 61% uit Latijn, de overige 39% is voor ongeveer 25% Frans. En dat laatste is voor het grootste deel homiletiek, hagiografie en spiritualiteit. Zeker gezien de praktische toepasbaarheid van de titels in het laatstgenoemde genre, blijkt dat de zielzorgelijke toewending van de Sociëteit ook de taal van de boeken in haar bibliotheken bepaalt. En dat betekent tenslotte nog een verschil in herkomst van de boeken. Het aandeel van Antwerpen en Keulen samen wijkt alleen in de jezuïetenbibliotheken af van de 50%. Het mindere komt uit andere steden, vooral Parijs.¹⁰⁰

In de formaten van de boeken bestaan vervolgens ook grote overeenkomsten: de gelijkenis tussen de kruisheren- en de beide jezuïetencollecties is zelfs opvallend groot te noemen: de folio's en kwarto's beslaan ieder zo'n 15 à 20%, de octavo's en duodecimo's tussen 60 en 70%. Alleen het seminarie wijkt af: doordat het pas laat met opbouwen begon, zijn hier meer folio's aanwezig, een formaat dat nu eenmaal meer aan bijbels, bijbelcommentaren en patristiek was voorbehouden.

Deze omstandigheden zijn niet veel anders in de Düsseldorfs jezuïetenbibliotheek. Dat gegeven mag ervoor behoeden de correlatie met bijvoorbeeld bibliopolissen te zien langs de as van cultureel-geografische

⁹⁹ Vgl. Seichepine, 'Bibliothèques de collèges jésuites', 207 en Fischer, 'Weingarten', 75-81 voor de samenstelling van een grote benedictijnenbibliotheek; Dijkgraaf, *Holbeck*, 231-317 voor de Engelse jezuïeten van Holbeck (zonder veel kwantificeringen); Froeschlé-Choppard, 'Inventaires', 506-511 voor het aandeel "Théologie" in een aantal Franse benedictijnen- en kapucijnenbibliotheken, inclusief tentatieve opmerkingen over het chronologisch verloop van het aandeel van disciplines binnen die rubriek.

¹⁰⁰ Zie Coppens, 'Auspicia bibliothecae', 173-174 voor gissingen omtrent de prominente aanwezigheid van Keulen, Antwerpen en Parijs onder de plaatsen van uitgave onder schenkingen aan de Leuvense universiteitsbibliotheek in de periode 1636-1639. De data van de kartuis Prüll wijzen eveneens op de correlatie tussen curve, taal en verdeling naar plaats van uitgave; deze collectie beleefde in de achttiende eeuw nog oplevingen, de boeken toen werden evenwel betrokken uit de Duitse steden – Parijs en Antwerpen werden geheel irrelevant – en in de Duitse taal.

oriëntatie.¹⁰¹ Kennelijk functioneerde de distributie goed genoeg om ervoor te zorgen dat het aandeel van een stad door het daar toevallig, toevallig daar, geproduceerde aanbod werd bepaald, en niet door de ligging of de daarmee verbonden culturele eigenheden.

Al met al is er niet veel dat de Roermondse kartuizerbibliotheek naar de samenstelling wezenlijk onderscheidt van andere collecties, op het primeren van de mystiek na. Dat wat C. Jolly in een overzichtsartikel opvoert over Franse benedictijnenbibliotheken kan ook voor Bethlehem wel volgehouden worden: een coherent theologisch deel met bijbel, Vaders, scholastiek, controverse en de grote vroomheidsauteurs: Ignatius van Loyola, Carolus Borromeus, Joannes van het Kruis, Theresia van Avila, Franciscus van Sales, Luis de Grenade, ten tweede een gedateerd, verbrokkeld wereldlijk deel, waaronder vele schenkingen, en veel Aristoteles in de filosofie, en ten derde een “modernité” die vooral in de klaarblijkelijk toevallig verworven gebruiksboeken te vinden is.¹⁰²

Bibliotheektechniek

De vergelijking met de latere veilingcatalogi als die van de Maastrichtse en Roermondse jezuïeten kan Peeters' werk natuurlijk gemakkelijk doorstaan. In de eerste plaats bevat Peeters' catalogus alleen boeken, terwijl van de jezuïeten van Maastricht en Roermond ook bladmuziek, globes, kranten, boekenkasten en schrijftafels onder de hamer gingen.¹⁰³ In de tweede plaats is de catalogus een getrouwe weerspiegeling van het bezit, terwijl in de opheffingslijst van de Roermondse jezuïeten *vacat*-nummers voorkomen, mogelijk ontstaan om omnummering te voorkomen nadat vóór de druk van de lijsten al boeken verkocht of anderszins verdwenen waren.¹⁰⁴ In de derde plaats noemt Peeters alle boeken bij titel, waar de opheffingslijst van de Maastrichtse jezuïeten vele “paquetten” noemt, 151 in totaal, onder titels als “musica et cantil.”, “poëtae varii, authores classici & alii in quibus valde antiquae editiones”, “miscellanei”, “libri defecti” en “differens sermonaires latins & espagnols”. In de vierde plaats beschrijft Peeters de titels volledig, terwijl in de

¹⁰¹ Enderle, ‘Jesuitenbibliothek’, 167, Tab. 1 en Tab. 2, 176-177, 180-181. Vgl. voor een ander bibliotheektype, in een andere periode: Coron, ‘De Thou’, 112.

¹⁰² Jolly, ‘Bibliothèques bénédictines’, 41-42.

¹⁰³ *Cat. SJ Rur.*, Belles lettres, 540-543; *Cat. SJ Traj.*, Vitae sanctorum, historici sacri & profani, 381, Appendix II, 12, Paquetten: musica & cantil., 1-6. Over de waarde van veilingcatalogi: Van Selm, *Boekhandelscatalogi*, 93-110 en Id., ‘Particuliere bibliotheken’, 84-85.

¹⁰⁴ *Cat. SJ Rur.*, o.a. Theologi, 210, 249, 273, 308-309.

suppressie-inventaris van de Roermondse jezuïeten bij 32% van de titels het jaar van uitgave ontbreekt en bij 45% de plaats.¹⁰⁵

Ook ten opzichte van contemporaine bibliotheekcatalogi zijn Peeters' titelbeschrijvingen de standaard vooruit. Dit mag wel blijken uit een vergelijking met de bibliografische informatie van tien beschrijvingen van dezelfde titels in de bibliotheekcatalogi van de benedictijnen van Saint-Hubert, de jezuïeten van Holbeck en de minderbroeders van Roermond, respectievelijk uit 1665, 1679 en 1710.¹⁰⁶ De opstelling laat de twee onderscheiden groepen zien binnen deze vier catalogi: aan de ene kant die van Bethlehem, aan de andere kant de andere drie. Die van Bethlehem is in alle opzichten uitvoeriger.

Om te beginnen toont een belangrijk verschil zich in de informatie over de auteur. De andere catalogi beperken zich tot het noemen van enkel de naam, Peeters neemt steeds de volledige vermelding van de titelpagina over (althans waar de auteur voor de eerste keer in een reeks genoemd wordt). Voornamen schrijft Peeters in de regel voluit waar de anderen zich hier en daar tot afkortingen beperken. Afkortingen gebruikt hij ook niet in de titels, terwijl de jezuïetenbibliothecaris het wel wil houden bij *Theol.* of *Theolog. mor.*, of die van de minderbroeders bij *Thliae*.¹⁰⁷ De jezuïeten en de minderbroeders volstaan bij de vermelding van het klassieke Alexander-epos van Quintus Curtius Rufus zelfs met het noemen van de auteursnaam die daarmee als een soort *pars pro toto* dient.¹⁰⁸

Peeters neemt het betekenisdragende deel van de titel volledig over, waar de andere catalografen woorden laten wegvallen. Een goed voorbeeld is de beschrijving van Robertus Bellarminus' vaak uitgegeven *De aeterna felicitate sanctorum*, waar de benedictijnen *De eterna foelicitate* van maken, de jezuïeten *De felicitate sanctorum* en de minderbroeders weer *De aeterna felicitate*, alleen Peeters schrijft *De aeterna felicitate sanctorum*.¹⁰⁹ Ook al was de strekking van de titel zo ook wel duidelijk, Peeters streefde naar volledigheid.

Deze volledigheid leidde ertoe dat de catalogus van Bethlehem uitsluitend gaf over welk boek men bezat, terwijl de andere zich beperkten tot de identificatie van de tekst. Peeters immers nam steeds de plaats en het jaar van uitgave over, de anderen achtten dat kennelijk niet relevant. De jezuïeten vermeldde deze gegevens soms wel onder de folio's,

¹⁰⁵ *Cat. SJ Rur.*; *Cat. SJ Traj.*

¹⁰⁶ Bijlage 2.3.

¹⁰⁷ *Ibid.*, nrs. 1 en 8.

¹⁰⁸ *Ibid.*, nr. 3.

¹⁰⁹ *Ibid.*, nr. 5.

vermoedelijk omdat dit bij deze kostbaardere werken meer de moeite waard werd gevonden. Maar ook daar ontbreekt de naam van de drukker die de raadpleger van de Bethlehem-catalogus wel kon vinden.¹¹⁰

Het opvallende is dat de titelbeschrijvingen van Peeters ook aanzienlijk uitgebreider zijn dan die in de catalogus van de Keulse kartuis van een halve eeuw eerder. Ook daar beperkt de catalograaf zich tot het noemen van de auteur en de verkorte titel.¹¹¹ Plaats en jaar van uitgave ontbreken, evenals de drukkersnaam. De achtergrond hiervan is onduidelijk, en kan ook liggen in eenvoudige, maar niet meer reconstrueerbare overwegingen omtrent tijd en effectiviteit die in Keulen anders werden genomen dan in Roermond. Aan de andere kant valt hier misschien ook het verschil te zien in de periode waarin de beide catalogi werden aangelegd: de catalogus van Sint-Barbara is nog een ontsluiting van teksten, die van Bethlehem van boeken. In Roermond was men zich meer bewust van het door het gegroeide beschikbare boekenaanbod en –bezit toegenomen nut van bibliografische acribie. Dat de ‘boekenliefde’ van de kartuizers zich niet overal op dezelfde manier en in dezelfde mate voordeed, staat hiermee dan ook wel vast.

¹¹⁰ Dijkgraaf, *Holbeck*, 96-122, nrs. 0001-0195.

¹¹¹ Bijlage 2.4.

VII.5 Tot slot

In dit boek zijn bij de bespreking van vele details de overeenkomsten en verschillen aan bod gekomen tussen de Roermondse kartuizerbibliotheek en de ontwikkeling van en praktijk in andere religieuze bibliotheken. Het onderscheid tussen de bibliotheek van de kartuizers en die van andere (religieuze) bibliotheekbezitters is al met al niet categorisch, maar gradueel. Geen wonder, want ze waren net zo aan hun contingente omgeving gebonden. De Roermondse monniken van Bruno bezaten meer boeken dan vele van de andere kloosterlingen, en ze gingen er zorgvuldiger mee om. De master narrative van het door de kartuizer in spirituele liefde gekoesterde boek is dan ook niet per se onjuist, maar verliest op zijn minst haar retorische kracht als ze aan de werkelijkheid gehecht wordt.

Bijlagen

*1. Tabellen en grafieken bij hoofdstuk V**

Tabel 1: Aantal per meetjaar per rubriek

<i>Per:</i>	<i>A</i>	<i>a</i>	<i>B</i>	<i>C</i>	<i>D</i>	<i>E</i>	<i>F</i>	<i>G</i>
1500	2	1	9	5	0	5	1	2
1545	12	1	46	46	0	32	12	12
1575	26	8	97	79	13	46	47	24
1610	43	14	124	99	34	53	97	46
1660	63	21	185	142	53	108	178	188
1742	64	22	260	156	64	154	212	338

<i>Per:</i>	<i>H</i>	<i>I</i>	<i>K</i>	<i>L</i>	<i>M</i>	<i>L.p.</i>	<i>N-Z</i>	<i>Totaal</i>
1500	3	8	3	6	8	0	9	62
1545	26	45	36	9	99	1	73	448
1575	46	86	71	15	206	4	160	928
1610	57	147	141	30	307	7	247	1.444
1660	70	209	455	69	966	8	419	3.135
1742	80	330	569	103	1.413	32	503	4.300

* In alle tellingen zijn de titels waar het gestelde kenmerk – plaats, jaar, taal of formaat – niet is vermeld, niet meegerekend. Deze vallen dus buiten de 100% waarvandaan gerekend wordt.

Tabel 2: Aantal per periode per rubriek

<i>Periode</i>	<i>A</i>	<i>a</i>	<i>B</i>	<i>C</i>	<i>D</i>	<i>E</i>	<i>F</i>	<i>G</i>
<i>1500-1545</i>	10	1	37	41	0	26	12	10
<i>1545-1575</i>	14	7	51	34	13	14	35	12
<i>1575-1610</i>	17	6	27	20	21	7	49	22
<i>1610-1660</i>	20	7	62	44	19	55	81	143
<i>1660-1742</i>	1	1	75	14	11	46	34	150

<i>Periode</i>	<i>H</i>	<i>I</i>	<i>K</i>	<i>L</i>	<i>M</i>	<i>L.p.</i>	<i>N-Z</i>	<i>Totaal</i>
<i>1500-1545</i>	23	37	32	3	90	1	64	387
<i>1545-1575</i>	20	41	35	6	107	3	88	480
<i>1575-1610</i>	12	61	71	15	101	3	86	516
<i>1610-1660</i>	13	62	313	39	660	2	172	1.691
<i>1660-1742</i>	10	121	114	34	447	24	84	1.165

Tabel 3: Jaarlijks aantal per periode per rubriek

<i>Periode</i>	<i>A</i>	<i>a</i>	<i>B</i>	<i>C</i>	<i>D</i>	<i>E</i>	<i>F</i>	<i>G</i>
-1500	0,1	0,0	0,2	0,1	0,0	0,2	0,0	0,1
1500-1545	0,2	0,0	0,8	0,9	0,0	0,6	0,3	0,2
1545-1575	0,5	0,2	1,7	1,1	0,4	0,5	1,2	0,4
1575-1610	0,5	0,2	0,8	0,6	0,6	0,2	1,4	0,6
1610-1660	0,4	0,1	1,2	0,9	0,4	1,1	1,6	2,9
1660-1742	0,0	0,0	0,9	0,2	0,1	0,6	0,4	1,8

<i>Periode</i>	<i>H</i>	<i>I</i>	<i>K</i>	<i>L</i>	<i>M</i>	<i>L.p.</i>	<i>N-Z</i>	<i>Totaal</i>
-1500	0,1	0,2	0,1	0,2	0,2	0,0	0,3	1,8
1500-1545	0,5	0,8	0,7	0,1	2,0	0,0	1,4	8,6
1545-1575	0,7	1,4	1,2	0,2	3,6	0,1	2,9	16,0
1575-1610	0,3	1,8	2,0	0,4	2,9	0,1	2,5	14,8
1610-1660	0,3	1,2	6,3	0,8	13,2	0,0	3,4	33,8
1660-1742	0,1	1,5	1,4	0,4	5,4	0,3	1,0	14,2

Tabel 4: Aandeel per meetjaar per rubriek

<i>Per:</i>	<i>A</i>	<i>a</i>	<i>B</i>	<i>C</i>	<i>D</i>	<i>E</i>	<i>F</i>	<i>G</i>
<i>1500</i>	4%	1%	14%	8%	0%	9%	1%	4%
<i>1545</i>	3%	0%	10%	10%	0%	7%	3%	3%
<i>1575</i>	3%	1%	10%	9%	1%	5%	5%	3%
<i>1610</i>	3%	1%	9%	7%	2%	4%	7%	3%
<i>1660</i>	2%	1%	6%	5%	2%	3%	6%	6%
<i>1742</i>	1%	1%	6%	4%	1%	4%	5%	8%

<i>Per:</i>	<i>H</i>	<i>I</i>	<i>K</i>	<i>L</i>	<i>M</i>	<i>L.p.</i>	<i>N-Z</i>	<i>Totaal</i>
<i>1500</i>	5%	12%	5%	9%	14%	0%	14%	100%
<i>1545</i>	6%	10%	8%	2%	22%	0%	16%	100%
<i>1575</i>	5%	9%	8%	2%	22%	0%	17%	100%
<i>1610</i>	4%	10%	10%	2%	21%	0%	17%	100%
<i>1660</i>	2%	7%	15%	2%	31%	0%	13%	100%
<i>1742</i>	2%	8%	13%	2%	33%	1%	12%	100%

Tabel 5: Aandeel per periode per rubriek

<i>Periode</i>	<i>A</i>	<i>a</i>	<i>B</i>	<i>C</i>	<i>D</i>	<i>E</i>	<i>F</i>	<i>G</i>
<i>1500-1545</i>	3%	0%	10%	11%	0%	7%	3%	3%
<i>1545-1575</i>	3%	1%	11%	7%	3%	3%	7%	3%
<i>1575-1610</i>	3%	1%	5%	4%	4%	1%	10%	4%
<i>1610-1660</i>	1%	0%	4%	3%	1%	3%	5%	8%
<i>1660-1742</i>	0%	0%	6%	1%	1%	4%	3%	13%

<i>Periode</i>	<i>H</i>	<i>I</i>	<i>K</i>	<i>L</i>	<i>M</i>	<i>L.p.</i>	<i>N-Z</i>	<i>Totaal</i>
<i>1500-1545</i>	6%	10%	8%	1%	23%	0%	17%	100%
<i>1545-1575</i>	4%	9%	7%	1%	22%	1%	18%	100%
<i>1575-1610</i>	2%	12%	14%	3%	20%	1%	17%	100%
<i>1610-1660</i>	1%	4%	19%	2%	39%	0%	10%	100%
<i>1660-1742</i>	1%	10%	10%	3%	38%	2%	7%	100%

Tabel 6: Aantal en aandeel per meetjaar Latijn en niet-Latijn

<i>Per:</i>	<i>Latijn</i>	<i>niet-Latijn</i>	<i>totaal</i>	<i>Latijn</i>	<i>niet-Latijn</i>
1500	61	0	62	99%	1%
1545	443	5	448	99%	1%
1575	906	22	928	98%	2%
1610	1.375	69	1.444	95%	5%
1660	2.862	273	3.135	91%	9%
1742	3.751	549	4.300	87%	13%

Tabel 7: Aantal en aandeel per periode Latijn en niet-Latijn

<i>Per.</i>	<i>Latijn</i>	<i>niet-Latijn</i>	<i>totaal</i>	<i>Latijn</i>	<i>niet-Latijn</i>
1500-1545	382	5	387	99%	1%
1545-1575	463	17	480	97%	3%
1575-1610	469	47	516	91%	9%
1610-1660	1.487	204	1.691	88%	12%
1660-1742	890	276	1.165	76%	24%

Tabel 8: Aantal en aandeel per meetjaar per formaat

<i>Per:</i>	<i>1</i>	<i>4</i>	<i>8</i>	<i>12</i>	<i>1</i>	<i>4</i>	<i>8</i>	<i>12</i>
1500	30	15	2	1	63%	31%	4%	3%
1545	146	145	41	43	39%	39%	11%	12%
1575	227	224	181	129	30%	29%	24%	17%
1610	288	315	378	237	24%	26%	31%	19%
1660	544	571	795	897	19%	20%	28%	32%
1742	697	785	1.107	1.293	18%	20%	29%	33%

Tabel 9: Aantal en aandeel per periode per formaat

<i>Periode</i>	<i>1</i>	<i>4</i>	<i>8</i>	<i>12</i>	<i>1</i>	<i>4</i>	<i>8</i>	<i>12</i>
1500-1545	115	130	39	42	35%	40%	12%	13%
1545-1575	82	79	141	86	21%	20%	36%	22%
1575-1610	60	91	197	108	13%	20%	43%	24%
1610-1660	256	256	417	660	16%	16%	26%	42%
1660-1742	153	214	312	396	14%	20%	29%	37%

Tabel 10: Aantal per meetjaar per stad

<i>Per:</i>	<i>Antwerpen</i>	<i>Bazel</i>	<i>Brussel</i>	<i>Keulen</i>	<i>Leuven</i>	<i>Luik</i>
1500	0	10	0	10	3	0
1545	26	54	0	97	7	0
1575	154	88	0	219	44	0
1610	314	97	0	359	88	6
1660	735	99	32	896	126	59
1742	950	101	131	1.135	177	139

<i>Per:</i>	<i>Lyon</i>	<i>Mainz</i>	<i>Parijs</i>	<i>Straatsburg</i>	<i>Venetië</i>	<i>overige</i>	<i>Totaal</i>
1500	0	0	1	4	9	25	62
1545	23	1	71	24	25	122	448
1575	59	6	128	30	31	172	928
1610	86	14	165	31	38	247	1.444
1660	143	113	237	37	46	613	3.135
1742	196	139	364	38	50	880	4.300

Tabel 11: Aandeel per meetjaar per stad

<i>Per:</i>	<i>Antwerpen</i>	<i>Bazel</i>	<i>Brussel</i>	<i>Keulen</i>	<i>Leuven</i>	<i>Luik</i>
1500	1%	16%	0%	17%	5%	0%
1545	6%	12%	0%	22%	2%	0%
1575	17%	9%	0%	24%	5%	0%
1610	22%	7%	0%	25%	6%	0%
1660	23%	3%	1%	29%	4%	2%
1742	22%	2%	3%	26%	4%	3%

<i>Per:</i>	<i>Lyon</i>	<i>Mainz</i>	<i>Parijs</i>	<i>Straatsburg</i>	<i>Venetië</i>	<i>overige</i>	<i>Totaal</i>
1500	0%	0%	1%	6%	14%	41%	100%
1545	5%	0%	16%	5%	6%	27%	100%
1575	6%	1%	14%	3%	3%	19%	100%
1610	6%	1%	11%	2%	3%	17%	100%
1660	5%	4%	8%	1%	1%	20%	100%
1742	5%	3%	8%	1%	1%	20%	100%

Tabel 12: Aantal per periode per stad

<i>Periode</i>	<i>Antwerpen</i>	<i>Bazel</i>	<i>Brussel</i>	<i>Keulen</i>	<i>Leuven</i>	<i>Luik</i>
1500-1545	26	44	0	87	4	0
1545-1575	128	34	0	122	37	0
1575-1610	160	10	0	140	44	6
1610-1660	422	2	32	537	38	53
1660-1742	215	2	99	240	51	80

<i>Periode</i>	<i>Lyon</i>	<i>Mainz</i>	<i>Parijs</i>	<i>Straatsburg</i>	<i>Venetië</i>	<i>overige</i>	<i>Totaal</i>
1500-1545	23	1	70	20	16	97	387
1545-1575	36	5	56	6	6	50	480
1575-1610	27	8	37	1	8	75	516
1610-1660	57	99	72	6	8	366	1.691
1660-1742	53	26	127	1	4	267	1.165

Tabel 13: Aandeel per periode per stad

<i>Periode:</i>	<i>Antwerpen</i>	<i>Bazel</i>	<i>Brussel</i>	<i>Keulen</i>	<i>Leuven</i>	<i>Luik</i>
1500-1545	7%	11%	0%	22%	1%	0%
1545-1575	27%	7%	0%	25%	8%	0%
1575-1610	31%	2%	0%	27%	8%	1%
1610-1660	25%	0%	2%	32%	2%	3%
1660-1742	18%	0%	8%	21%	4%	7%

<i>Periode:</i>	<i>Lyon</i>	<i>Mainz</i>	<i>Parijs</i>	<i>Straatsburg</i>	<i>Venetië</i>	<i>overige</i>	<i>Totaal</i>
1500-1545	6%	0%	18%	5%	4%	25%	100%
1545-1575	7%	1%	12%	1%	1%	10%	100%
1575-1610	5%	2%	7%	0%	1%	14%	100%
1610-1660	3%	6%	4%	0%	0%	22%	100%
1660-1742	5%	2%	11%	0%	0%	23%	100%

Tabel 14: Aantal en aandeel per rubriek per stad, 1500-1545

<i>Aantal</i>	<i>B</i>	<i>C</i>	<i>E</i>	<i>F</i>	<i>G</i>
<i>Antwerpen</i>	2	2	1	1	3
<i>Bazel</i>	4	18	6	1	0
<i>Keulen</i>	14	4	4	6	0
<i>Lyon</i>	0	2	2	0	2
<i>Parijs</i>	8	7	8	0	1
<i>Rubriek/stad</i>	<i>B</i>	<i>C</i>	<i>E</i>	<i>F</i>	<i>G</i>
<i>Antwerpen</i>	6%	6%	3%	6%	11%
<i>Bazel</i>	9%	41%	14%	2%	0%
<i>Keulen</i>	17%	5%	4%	7%	0%
<i>Lyon</i>	1%	9%	7%	0%	8%
<i>Parijs</i>	11%	10%	11%	0%	2%
<i>Stad/rubriek</i>	<i>B</i>	<i>C</i>	<i>E</i>	<i>F</i>	<i>G</i>
<i>Antwerpen</i>	4%	4%	3%	13%	28%
<i>Bazel</i>	11%	44%	24%	9%	0%
<i>Keulen</i>	39%	10%	13%	53%	3%
<i>Lyon</i>	1%	5%	6%	0%	18%
<i>Parijs</i>	22%	18%	30%	0%	15%

<i>Aantal</i>	<i>H</i>	<i>I</i>	<i>K</i>	<i>M</i>	<i>overige A-M</i>	<i>N-Z</i>	<i>Totaal</i>
<i>Antwerpen</i>	0	0	2	8	1	5	26
<i>Bazel</i>	4	2	3	2	1	3	44
<i>Keulen</i>	1	6	4	35	1	12	87
<i>Lyon</i>	5	2	2	1	3	4	23
<i>Parijs</i>	9	6	10	8	0	13	71
<i>Rubriek/stad</i>	<i>H</i>	<i>I</i>	<i>K</i>	<i>M</i>	<i>overige A-M</i>	<i>N-Z</i>	<i>Totaal</i>
<i>Antwerpen</i>	0%	0%	8%	34%	5%	20%	100%
<i>Bazel</i>	9%	5%	6%	4%	2%	7%	100%
<i>Keulen</i>	1%	7%	4%	40%	2%	13%	100%
<i>Lyon</i>	21%	9%	10%	5%	13%	17%	100%
<i>Parijs</i>	13%	8%	15%	11%	0%	18%	100%
<i>Stad/rubriek</i>	<i>H</i>	<i>I</i>	<i>K</i>	<i>M</i>	<i>overige A-M</i>	<i>N-Z</i>	<i>Totaal</i>
<i>Antwerpen</i>	0%	0%	6%	9%	15%	8%	7%
<i>Bazel</i>	18%	5%	9%	2%	9%	5%	11%
<i>Keulen</i>	3%	16%	11%	39%	12%	18%	23%
<i>Lyon</i>	21%	5%	7%	1%	20%	6%	6%
<i>Parijs</i>	41%	15%	32%	9%	0%	20%	18%

Tabel 15: Aantal en aandeel per rubriek per stad, 1545-1575

Aantal	B	C	E	F	G
Antwerpen	8	4	3	9	5
Bazel	2	9	0	0	0
Keulen	20	9	2	10	0
Leuven	3	1	2	5	1
Lyon	3	3	3	0	1
Parijs	13	7	3	3	4
Rubriek/stad	B	C	E	F	G
Antwerpen	7%	3%	2%	7%	4%
Bazel	5%	26%	0%	0%	0%
Keulen	16%	7%	2%	8%	0%
Leuven	7%	4%	6%	14%	4%
Lyon	7%	8%	7%	0%	3%
Parijs	22%	12%	6%	6%	8%
Stad/rubriek	B	C	E	F	G
Antwerpen	16%	11%	22%	26%	44%
Bazel	3%	27%	0%	0%	0%
Keulen	39%	27%	14%	27%	0%
Leuven	5%	4%	15%	15%	11%
Lyon	5%	8%	19%	0%	10%
Parijs	24%	21%	23%	9%	35%

<i>Aantal</i>	<i>H</i>	<i>I</i>	<i>K</i>	<i>M</i>	<i>overige A-M</i>	<i>N-Z</i>	<i>Totaal</i>
<i>Antwerpen</i>	0	9	4	44	16	25	128
<i>Bazel</i>	3	1	5	0	1	13	34
<i>Keulen</i>	2	19	9	36	8	8	122
<i>Leuven</i>	0	2	3	8	4	9	37
<i>Lyon</i>	10	0	4	3	2	8	36
<i>Parijs</i>	5	5	4	2	5	6	56
<i>Rubriek/stad</i>	<i>H</i>	<i>I</i>	<i>K</i>	<i>M</i>	<i>overige A-M</i>	<i>N-Z</i>	<i>Totaal</i>
<i>Antwerpen</i>	0%	7%	3%	34%	13%	20%	100%
<i>Bazel</i>	9%	3%	15%	0%	4%	38%	100%
<i>Keulen</i>	1%	16%	7%	29%	6%	7%	100%
<i>Leuven</i>	0%	4%	7%	22%	9%	23%	100%
<i>Lyon</i>	27%	0%	12%	8%	6%	22%	100%
<i>Parijs</i>	9%	8%	6%	4%	8%	11%	100%
<i>Stad/rubriek</i>	<i>H</i>	<i>I</i>	<i>K</i>	<i>M</i>	<i>overige A-M</i>	<i>N-Z</i>	<i>Totaal</i>
<i>Antwerpen</i>	0%	21%	12%	41%	38%	29%	27%
<i>Bazel</i>	15%	3%	15%	0%	3%	15%	7%
<i>Keulen</i>	9%	47%	24%	33%	18%	10%	25%
<i>Leuven</i>	0%	4%	7%	8%	8%	10%	8%
<i>Lyon</i>	48%	0%	12%	3%	5%	9%	7%
<i>Parijs</i>	26%	11%	10%	2%	11%	7%	12%

Tabel 16: Aantal en aandeel per rubriek per stad, 1575-1610

Aantal	A	B	C	D	E	F	G
<i>Antwerpen</i>	13	10	2	9	2	11	11
<i>Keulen</i>	1	7	6	4	0	14	3
<i>Leuven</i>	0	2	3	3	1	7	2
<i>Lyon</i>	0	3	1	0	2	0	0
<i>Parijs</i>	1	0	4	3	0	6	0
Stad/rubriek	A	B	C	D	E	F	G
<i>Antwerpen</i>	8%	6%	1%	5%	1%	7%	7%
<i>Keulen</i>	1%	5%	4%	3%	0%	10%	2%
<i>Leuven</i>	0%	5%	6%	6%	2%	17%	4%
<i>Lyon</i>	2%	11%	4%	0%	7%	0%	1%
<i>Parijs</i>	2%	1%	11%	9%	0%	17%	1%
Rubriek/stad	A	B	C	D	E	F	G
<i>Antwerpen</i>	77%	38%	11%	40%	30%	21%	51%
<i>Keulen</i>	7%	25%	30%	18%	2%	28%	14%
<i>Leuven</i>	0%	9%	13%	12%	12%	15%	8%
<i>Lyon</i>	3%	11%	6%	0%	27%	0%	1%
<i>Parijs</i>	4%	2%	20%	15%	1%	13%	1%

<i>Aantal</i>	<i>H</i>	<i>I</i>	<i>K</i>	<i>L</i>	<i>M</i>	<i>overige A-M</i>	<i>N-Z</i>	<i>Totaal</i>
<i>Antwerpen</i>	0	21	11	9	30	2	30	160
<i>Keulen</i>	0	21	26	5	37	1	15	140
<i>Leuven</i>	0	3	7	0	10	0	6	44
<i>Lyon</i>	3	1	3	0	4	3	6	27
<i>Parijs</i>	3	7	5	0	2	0	5	37
<i>Stad/rubriek</i>	<i>H</i>	<i>I</i>	<i>K</i>	<i>L</i>	<i>M</i>	<i>overige A-M</i>	<i>N-Z</i>	<i>Totaal</i>
<i>Antwerpen</i>	0%	13%	7%	6%	19%	1%	19%	100%
<i>Keulen</i>	0%	15%	19%	4%	27%	0%	11%	100%
<i>Leuven</i>	0%	8%	16%	0%	22%	0%	14%	100%
<i>Lyon</i>	10%	2%	12%	0%	16%	12%	23%	100%
<i>Parijs</i>	9%	18%	14%	0%	4%	0%	14%	100%
<i>Rubriek/stad</i>	<i>H</i>	<i>I</i>	<i>K</i>	<i>L</i>	<i>M</i>	<i>overige A-M</i>	<i>N-Z</i>	<i>Totaal</i>
<i>Antwerpen</i>	0%	34%	15%	61%	30%	22%	35%	31%
<i>Keulen</i>	1%	35%	37%	36%	37%	8%	17%	27%
<i>Leuven</i>	1%	6%	10%	0%	10%	0%	7%	8%
<i>Lyon</i>	24%	1%	4%	0%	4%	38%	7%	5%
<i>Parijs</i>	30%	11%	7%	1%	2%	0%	6%	7%

Tabel 17: Aantal en aandeel per rubriek per stad, 1610-1660

Aantal	A	B	C	E	F	G
Antwerpen	15	31	9	9	9	36
Keulen	3	11	22	4	37	49
Mainz	0	4	0	27	7	4
rubriek/stad	A	B	C	E	F	G
Antwerpen	4%	7%	2%	2%	2%	8%
Keulen	1%	2%	4%	1%	7%	9%
Mainz	0%	4%	0%	28%	7%	4%
stad/rubriek	A	B	C	E	F	G
Antwerpen	76%	51%	20%	17%	11%	25%
Keulen	15%	18%	50%	6%	45%	34%
Mainz	0%	7%	0%	50%	8%	3%

Aantal	I	K	L	M	overige A-M	N-Z	Totaal
Antwerpen	20	55	18	159	9	52	422
Keulen	23	59	6	292	11	22	537
Mainz	6	8	2	28	0	12	99
rubriek/stad	I	K	L	M	overige A-M	N-Z	Totaal
Antwerpen	5%	13%	4%	38%	2%	12%	100%
Keulen	4%	11%	1%	54%	2%	4%	100%
Mainz	6%	8%	2%	28%	0%	13%	100%
stad/rubriek	I	K	L	M	overige A-M	N-Z	Totaal
Antwerpen	32%	18%	46%	24%	22%	30%	25%
Keulen	37%	19%	16%	44%	26%	13%	32%
Mainz	10%	3%	5%	4%	0%	7%	6%

Tabel 18: Aantal en aandeel per rubriek per stad, 1660-1742

<i>Aantal</i>	<i>B</i>	<i>G</i>	<i>I</i>	<i>K</i>
<i>Antwerpen</i>	7	27	25	26
<i>Brussel</i>	15	6	4	11
<i>Keulen</i>	1	40	47	14
<i>Luik</i>	7	16	3	7
<i>Parijs</i>	26	9	13	8
<i>rubriek/stad</i>	<i>B</i>	<i>G</i>	<i>I</i>	<i>K</i>
<i>Antwerpen</i>	3%	13%	11%	12%
<i>Brussel</i>	16%	6%	4%	11%
<i>Keulen</i>	0%	17%	19%	6%
<i>Luik</i>	8%	20%	3%	9%
<i>Parijs</i>	20%	7%	10%	6%
<i>stad/rubriek</i>	<i>B</i>	<i>G</i>	<i>I</i>	<i>K</i>
<i>Antwerpen</i>	10%	18%	20%	23%
<i>Brussel</i>	21%	4%	3%	10%
<i>Keulen</i>	1%	27%	38%	12%
<i>Luik</i>	9%	11%	2%	6%
<i>Parijs</i>	35%	6%	11%	7%

<i>Aantal</i>	<i>M</i>	<i>overige A-M</i>	<i>N-Z</i>	<i>Totaal</i>
<i>Antwerpen</i>	95	19	16	215
<i>Brussel</i>	46	15	2	99
<i>Keulen</i>	103	21	16	240
<i>Luik</i>	24	10	14	80
<i>Parijs</i>	38	29	4	127
<i>rubriek/stad</i>	<i>M</i>	<i>overige A-M</i>	<i>N-Z</i>	<i>Totaal</i>
<i>Antwerpen</i>	44%	9%	8%	100%
<i>Brussel</i>	47%	15%	2%	100%
<i>Keulen</i>	43%	9%	6%	100%
<i>Luik</i>	29%	13%	17%	100%
<i>Parijs</i>	30%	23%	3%	100%
<i>stad/rubriek</i>	<i>M</i>	<i>overige A-M</i>	<i>N-Z</i>	<i>Totaal</i>
<i>Antwerpen</i>	21%	11%	10%	18%
<i>Brussel</i>	10%	8%	1%	8%
<i>Keulen</i>	23%	12%	9%	21%
<i>Luik</i>	5%	6%	8%	7%
<i>Parijs</i>	9%	17%	2%	11%

Tabel 19: Aandeel in de groei dan wel daling per rubriek en verhouding tot aandeel per einde voorgaande periode

% van de groei/daling in aantal boeken per jaar	A	B	C	D	E	F	G
groei: 1545 t.o.v. 1500	2%	8%	11%	0%	6%	3%	2%
groei: 1575 t.o.v. 1545	3%	12%	3%	6%	-2%	12%	3%
daling: 1610 t.o.v. 1575	-1%	77%	46%	-14%	22%	-19%	-17%
groei: 1660 t.o.v. 1610	0%	2%	2%	-1%	5%	1%	12%
daling: 1742 t.o.v. 1660	2%	2%	4%	1%	3%	6%	5%
in verhouding tot aandeel	A	B	C	D	E	F	G
1500-1545 t.o.v. 1500	-2%	-6%	4%	0%	-3%	2%	-1%
1545-1575 t.o.v. 1545	0%	2%	-7%	6%	-9%	10%	0%
1575-1610 t.o.v. 1575	-4%	66%	37%	-15%	17%	-25%	-20%
1610-1660 t.o.v. 1610	-3%	-6%	-5%	-4%	1%	-6%	9%
1660-1742 t.o.v. 1660	0%	-4%	-1%	0%	-1%	0%	-1%

% van de groei/daling in aantal boeken per jaar	H	I	K	M	overige A-M	N-Z	Totaal
groei: 1545 t.o.v. 1500	6%	9%	9%	26%	-1%	17%	100%
groei: 1575 t.o.v. 1545	2%	7%	6%	21%	6%	20%	100%
daling: 1610 t.o.v. 1575	27%	-32%	-69%	56%	-11%	37%	100%
groei: 1660 t.o.v. 1610	0%	-3%	22%	54%	1%	5%	100%
daling: 1742 t.o.v. 1660	1%	-1%	25%	40%	1%	12%	100%
in verhouding tot aandeel	H	I	K	M	overige A-M	N-Z	
1500-1545 t.o.v. 1500	1%	-3%	4%	12%	-11%	3%	
1545-1575 t.o.v. 1545	-4%	-3%	-2%	-1%	3%	4%	
1575-1610 t.o.v. 1575	22%	-41%	-77%	34%	-14%	20%	
1610-1660 t.o.v. 1610	-4%	-13%	12%	33%	-2%	-12%	
1660-1742 t.o.v. 1660	-2%	-8%	10%	9%	-2%	-1%	

Tabel 20: Aantal en aandeel per rubriek (handschriften: codices en titels)

	Dionysius		andere		totaal	
	<i>nummers</i>	<i>titels</i>	<i>nummers</i>	<i>titels</i>	<i>nummers</i>	<i>titels</i>
A	0	0	1	1	1	1
a	0	0	0	0	0	0
B	14	16	10	19	24	35
C	1	6	7	13	8	19
D	0	0	1	1	1	1
E	1	13	9	19	10	32
F	0	0	0	0	0	0
G	0	0	5	5	5	5
H	0	0	0	0	0	0
I	2	2	15	32	17	34
K	1	1	8	49	9	50
L	0	0	0	0	0	0
M	8	51	51	451	59	502
N	0	0	18	32	18	32
O	0	0	1	1	1	1
P	0	0	0	0	0	0
Q	0	0	0	0	0	0
R	0	0	0	0	0	0
S	0	0	0	0	0	0
T	0	0	2	3	2	3
V	0	0	0	0	0	0
W	0	0	2	2	2	2
X	0	0	0	0	0	0
Y	0	0	0	0	0	0
Z	0	0	21	21	21	21
tot.	27	89	151	649	178	738
A-M	27	89	107	590	134	679
N-Z	0	0	44	59	44	59

	<i>Dionysius</i>		<i>andere</i>		<i>Totaal</i>	
	<i>nummers</i>	<i>titels</i>	<i>nummers</i>	<i>titels</i>	<i>nummers</i>	<i>titels</i>
A	0%	0%	1%	0%	1%	0%
a	0%	0%	0%	0%	0%	0%
B	52%	18%	7%	3%	13%	5%
C	4%	7%	5%	2%	4%	3%
D	0%	0%	1%	0%	1%	0%
E	4%	15%	6%	3%	6%	4%
F	0%	0%	0%	0%	0%	0%
G	0%	0%	3%	1%	3%	1%
H	0%	0%	0%	0%	0%	0%
I	7%	2%	10%	5%	10%	5%
K	4%	1%	5%	8%	5%	7%
L	0%	0%	0%	0%	0%	0%
M	30%	57%	34%	69%	33%	68%
N	0%	0%	12%	5%	10%	4%
O	0%	0%	1%	0%	1%	0%
P	0%	0%	0%	0%	0%	0%
Q	0%	0%	0%	0%	0%	0%
R	0%	0%	0%	0%	0%	0%
S	0%	0%	0%	0%	0%	0%
T	0%	0%	1%	0%	1%	0%
V	0%	0%	0%	0%	0%	0%
W	0%	0%	1%	0%	1%	0%
X	0%	0%	0%	0%	0%	0%
Y	0%	0%	0%	0%	0%	0%
Z	0%	0%	14%	3%	12%	3%
tot.	100%	100%	100%	100%	100%	100%
A-M	100%	100%	71%	91%	75%	92%
N-Z	0%	0%	29%	9%	25%	8%

Tabel 21: Aandeel per formaat per rubriek, per rubriek per formaat

-1500							
Formaat/rubriek	A	B	C	D	E	F	G
1	-	-	100%	-	74%	0%	72%
4-12	-	-	0%	-	26%	100%	28%
Totaal	-	-	100%	-	100%	100%	100%
Rubriek/formaat	A	B	C	D	E	F	G
1	0%	0%	16%	0%	13%	0%	5%
4-12	0%	0%	0%	0%	8%	4%	3%
1500-1545							
Formaat/rubriek	A	B	C	D	E	F	G
1	-	-	86%	-	66%	9%	33%
4-12	-	-	14%	-	34%	91%	67%
Totaal	-	-	100%	-	100%	100%	100%
Rubriek/formaat	A	B	C	D	E	F	G
1	0%	0%	30%	0%	15%	1%	3%
4-12	0%	0%	3%	0%	4%	5%	3%
1545-1575							
Formaat/rubriek	A	B	C	D	E	F	G
1	-	-	68%	13%	42%	13%	1%
4	-	-	10%	21%	39%	71%	21%
8	-	-	21%	20%	19%	16%	39%
12	-	-	0%	47%	0%	0%	38%
Totaal	-	-	100%	100%	100%	100%	100%
Rubriek/formaat	A	B	C	D	E	F	G
1	0%	0%	28%	2%	7%	5%	0%
4	0%	0%	4%	3%	7%	32%	3%
8	0%	0%	5%	2%	2%	4%	3%
12	0%	0%	0%	7%	0%	0%	5%

1575-1610							
<i>Formaat/rubriek</i>	<i>A</i>	<i>B</i>	<i>C</i>	<i>D</i>	<i>E</i>	<i>F</i>	<i>G</i>
1	-	0%	33%	6%	46%	14%	6%
4	-	100%	20%	20%	6%	73%	34%
8	-	0%	47%	20%	48%	12%	34%
12	-	0%	0%	53%	0%	1%	27%
<i>Totaal</i>	-	100%	100%	100%	100%	100%	100%
<i>Rubriek/formaat</i>	<i>A</i>	<i>B</i>	<i>C</i>	<i>D</i>	<i>E</i>	<i>F</i>	<i>G</i>
1	0%	0%	11%	2%	5%	11%	2%
4	0%	1%	4%	5%	0%	39%	8%
8	0%	0%	5%	2%	2%	3%	4%
12	0%	0%	0%	10%	0%	1%	5%
1610-1660							
<i>Formaat/rubriek</i>	<i>A</i>	<i>B</i>	<i>C</i>	<i>D</i>	<i>E</i>	<i>F</i>	<i>G</i>
1	0%	0%	94%	51%	93%	19%	31%
4	0%	54%	0%	9%	4%	69%	17%
8	100%	46%	6%	10%	3%	11%	37%
12	0%	0%	0%	30%	0%	1%	15%
<i>Totaal</i>	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
<i>Rubriek/formaat</i>	<i>A</i>	<i>B</i>	<i>C</i>	<i>D</i>	<i>E</i>	<i>F</i>	<i>G</i>
1	0%	0%	16%	4%	20%	6%	17%
4	0%	0%	0%	1%	1%	22%	9%
8	0%	0%	1%	0%	0%	2%	12%
12	0%	0%	0%	1%	0%	0%	3%
1660-1742							
<i>Formaat/rubriek</i>	<i>A</i>	<i>B</i>	<i>C</i>	<i>D</i>	<i>E</i>	<i>F</i>	<i>G</i>
1	0%	0%	93%	4%	94%	15%	22%
4	0%	0%	1%	13%	6%	62%	18%
8	100%	100%	7%	38%	0%	21%	48%
12	0%	0%	0%	45%	0%	1%	12%
<i>Totaal</i>	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

<i>Rubriek/formaat</i>	<i>A</i>	<i>B</i>	<i>C</i>	<i>D</i>	<i>E</i>	<i>F</i>	<i>G</i>
<i>1</i>	0%	0%	9%	0%	28%	3%	21%
<i>4</i>	0%	0%	0%	1%	1%	10%	12%
<i>8</i>	0%	1%	0%	1%	0%	2%	23%
<i>12</i>	0%	0%	0%	1%	0%	0%	5%

-1500							
<i>Formaat/rubriek</i>	<i>H</i>	<i>I</i>	<i>K</i>	<i>M</i>	<i>overige A-M</i>	<i>N-Z</i>	<i>Totaal</i>
<i>1</i>	71%	78%	99%	11%	68%	53%	63%
<i>4-12</i>	29%	22%	1%	89%	32%	47%	37%
<i>Totaal</i>	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
<i>Rubriek/formaat</i>	<i>H</i>	<i>I</i>	<i>K</i>	<i>M</i>	<i>ov. A-M</i>	<i>N-Z</i>	<i>tot.</i>
<i>1</i>	8%	20%	10%	3%	10%	16%	100%
<i>4-12</i>	5%	9%	0%	39%	8%	23%	100%
1500-1545							
<i>Formaat/rubriek</i>	<i>H</i>	<i>I</i>	<i>K</i>	<i>M</i>	<i>overige A-M</i>	<i>N-Z</i>	<i>Totaal</i>
<i>1</i>	52%	33%	55%	4%	54%	20%	35%
<i>4-12</i>	48%	67%	45%	96%	46%	80%	65%
<i>Totaal</i>	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
<i>Rubriek/formaat</i>	<i>H</i>	<i>I</i>	<i>K</i>	<i>M</i>	<i>ov. A-M</i>	<i>N-Z</i>	<i>tot.</i>
<i>1</i>	10%	11%	15%	2%	1%	11%	100%
<i>4-12</i>	5%	12%	7%	37%	1%	24%	100%
1545-1575							
<i>Formaat/rubriek</i>	<i>H</i>	<i>I</i>	<i>K</i>	<i>M</i>	<i>overige A-M</i>	<i>N-Z</i>	<i>Totaal</i>
<i>1</i>	38%	33%	31%	6%	17%	10%	21%
<i>4</i>	40%	15%	8%	6%	10%	20%	20%
<i>8</i>	22%	52%	43%	25%	36%	66%	36%
<i>12</i>	0%	0%	18%	62%	37%	4%	22%
<i>Totaal</i>	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

<i>Rubriek/formaat</i>	<i>H</i>	<i>I</i>	<i>K</i>	<i>M</i>	<i>ov. A-M</i>	<i>N-Z</i>	<i>Totaal</i>
<i>1</i>	9%	16%	13%	8%	2%	9%	100%
<i>4</i>	10%	8%	4%	8%	1%	19%	100%
<i>8</i>	3%	15%	11%	18%	2%	35%	100%
<i>12</i>	0%	0%	7%	73%	3%	4%	100%
<i>1575-1610</i>							
<i>Formaat/rubriek</i>	<i>H</i>	<i>I</i>	<i>K</i>	<i>M</i>	<i>overige A-M</i>	<i>N-Z</i>	<i>Totaal</i>
<i>1</i>	29%	14%	15%	2%	55%	9%	13%
<i>4</i>	35%	12%	9%	3%	27%	16%	20%
<i>8</i>	35%	74%	58%	21%	12%	68%	43%
<i>12</i>	0%	0%	17%	73%	6%	7%	24%
<i>Totaal</i>	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
<i>Rubriek/formaat</i>	<i>H</i>	<i>I</i>	<i>K</i>	<i>M</i>	<i>ov. A-M</i>	<i>N-Z</i>	<i>Totaal</i>
<i>1</i>	6%	14%	18%	4%	15%	12%	100%
<i>4</i>	5%	8%	7%	4%	5%	14%	100%
<i>8</i>	2%	23%	21%	11%	1%	27%	100%
<i>12</i>	0%	0%	11%	67%	1%	5%	100%
<i>1610-1660</i>							
<i>Formaat/rubriek</i>	<i>H</i>	<i>I</i>	<i>K</i>	<i>M</i>	<i>overige A-M</i>	<i>N-Z</i>	<i>Totaal</i>
<i>1</i>	10%	25%	10%	3%	58%	3%	16%
<i>4</i>	71%	38%	15%	5%	34%	28%	16%
<i>8</i>	19%	38%	34%	19%	7%	57%	26%
<i>12</i>	0%	0%	41%	74%	1%	11%	42%
<i>Totaal</i>	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
<i>Rubriek/formaat</i>	<i>H</i>	<i>I</i>	<i>K</i>	<i>M</i>	<i>ov. A-M</i>	<i>N-Z</i>	<i>tot.</i>
<i>1</i>	0%	6%	13%	7%	9%	2%	100%
<i>4</i>	4%	9%	19%	13%	5%	18%	100%
<i>8</i>	1%	6%	25%	29%	1%	22%	100%
<i>12</i>	0%	0%	19%	74%	0%	3%	100%

1660-1742							
<i>Formaat/rubriek</i>	<i>H</i>	<i>I</i>	<i>K</i>	<i>M</i>	<i>ov. A-M</i>	<i>N-Z</i>	<i>Totaal</i>
1	56%	16%	8%	4%	3%	6%	14%
4	38%	53%	17%	7%	63%	17%	20%
8	6%	30%	46%	17%	9%	69%	29%
12	0%	0%	29%	72%	25%	8%	37%
<i>Totaal</i>	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
<i>Rubriek/formaat</i>	<i>H</i>	<i>I</i>	<i>K</i>	<i>M</i>	<i>ov. A-M</i>	<i>N-Z</i>	<i>tot.</i>
1	4%	13%	6%	11%	1%	3%	100%
4	2%	30%	9%	15%	15%	6%	100%
8	0%	12%	17%	24%	1%	17%	100%
12	0%	0%	9%	81%	3%	2%	100%

Tabel 22: Vergelijking met andere bibliotheken in aantal per jaar per periode, verhouding tussen perioden en jaar per eeuwheft waarin hoogste aantal bereikt wordt

<i>aantal per jaar</i>	<i>kartuizers</i>	<i>jezuïeten Roermond</i>	<i>kruisheren Roermond</i>	<i>seminarie</i>	<i>jezuïeten Maastricht</i>
-1500	2,8	0,1	0,9	0,2	0,4
1500-1545	8,6	1,5	2,9	0,4	2,5
1545-1575	16,0	7,2	6,1	0,6	8,1
1575-1610	14,8	9,0	4,9	0,7	12,2
1610-1660	34,2	24,7	6,4	2,2	24,9
1660-1773	10,1	15,1	2,8	1,3	10,4
<i>verhouding</i>	<i>kartuizers</i>	<i>jezuïeten Roermond</i>	<i>kruisheren Roermond</i>	<i>seminarie</i>	<i>jezuïeten Maastricht</i>
1500-1545 <i>t.o.v. -1500</i>	3,0	23,7	3,2	1,6	7,0
1545-1575 <i>t.o.v. 1500-1545</i>	1,9	4,9	2,1	1,6	3,3
1575-1610 <i>t.o.v. 1545-1575</i>	0,9	1,3	0,8	1,2	1,5
1610-1660 <i>t.o.v. 1575-1610</i>	2,3	2,8	1,3	3,1	2,0
1660-1773 <i>t.o.v. 1610-1660</i>	0,3	0,6	0,4	0,6	0,4
<i>hoogste aantal per jaar bereikt in periode</i>	<i>kartuizers</i>	<i>jezuïeten Roermond</i>	<i>kruisheren Roermond</i>	<i>seminarie</i>	<i>jezuïeten Maastricht</i>
1500-1550	1550	1550	1550	1542-1544	1550
1550-1600	1573	1576-1577	1571	1598-1600	1600
1600-1650	1637	1643	1629	1634	1637
1650-1700	1652	1650	1650	1650	1658
1700-1773	1701-1702	1711	1700	1726	1703

Tabel 23: Vergelijking met andere bibliotheken in verdeling naar rubriek, taal, formaat en bibliopolis

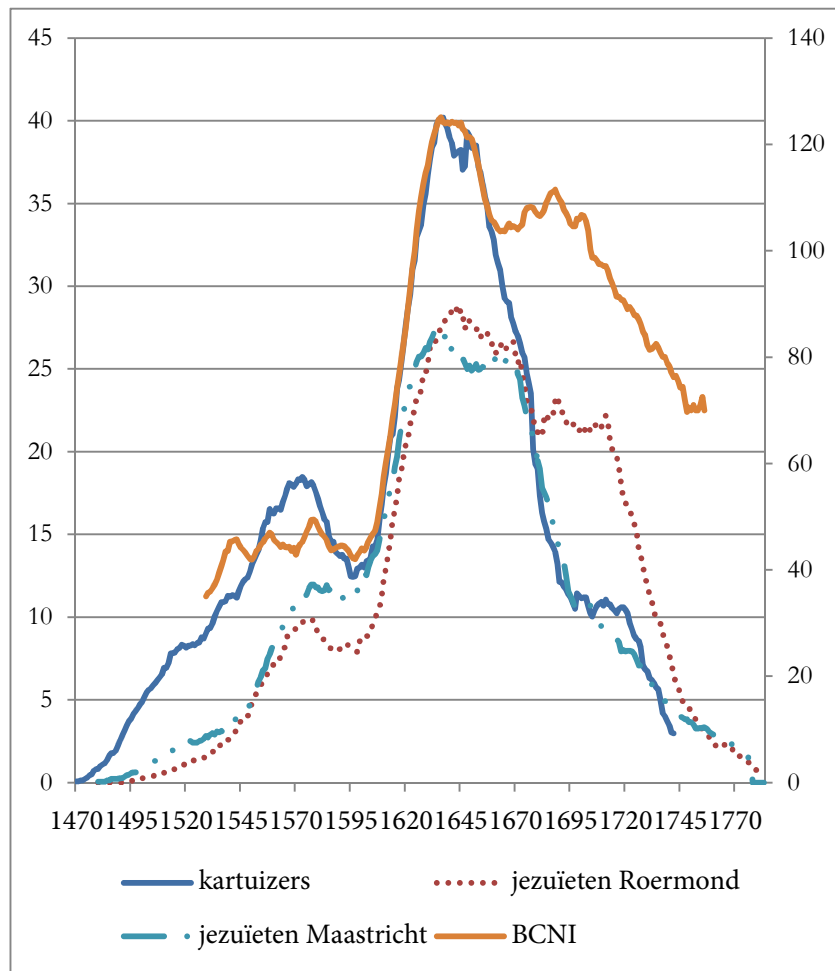
rubriek	kartuizers Roermond	kartuizers Keulen	jezuïeten Roermond	jezuïeten Maas- tricht	minder- broeders Roermond	kruisheren Roermond	seminarie
A, a	2%	2%	4%	4%	1%	3%	3%
B	6%	6%	7%	7%	9%	7%	26%
C	4%	7%	3%	3%	4%	6%	8%
D	1%		1%	1%	3%	3%	2%
E	4%	5%	1%	4%	6%	4%	12%
F	5%	7%	7%	8%	9%	9%	3%
G	7%	5%	7%	7%	6%	11%	15%
H	2%	7%	3%	2%	3%	4%	5%
I	8%	12%	12%	9%	18%	16%	12%
K	14%	5%	15%	19%	10%	13%	6%
L	2%	11%	2%	2%	0%	1%	3%
M	33%	25%	20%	23%	18%	10%	2%
Lpcd	1%						
N-Z	12%	8%	17%	12%	12%	13%	2%
	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
taal							
Latijn	88%	87%	61%	61%	87%	88%	98%
Frans	8%	onbekend	23%	26%	6%	5%	0%
niet-Latijn	12%	13%	39%	39%	13%	12%	2%
formaat							
1	18%	22%	16%	16%	onbekend	21%	53%
4	21%	20%	14%	17%		17%	20%
8 en 12	61%	58%	70%	67%		62%	26%
8	28%	34%					
12	33%	24%					

<i>bibliopolis</i>							
<i>Antwerpen</i>	20%	onbekend	24%	20%	onbekend	23%	29%
<i>Keulen</i>	24%		10%	14%		27%	20%
<i>Parijs</i>	8%		16%	16%		9%	7%
<i>overige</i>	47%		50%	51%		41%	44%

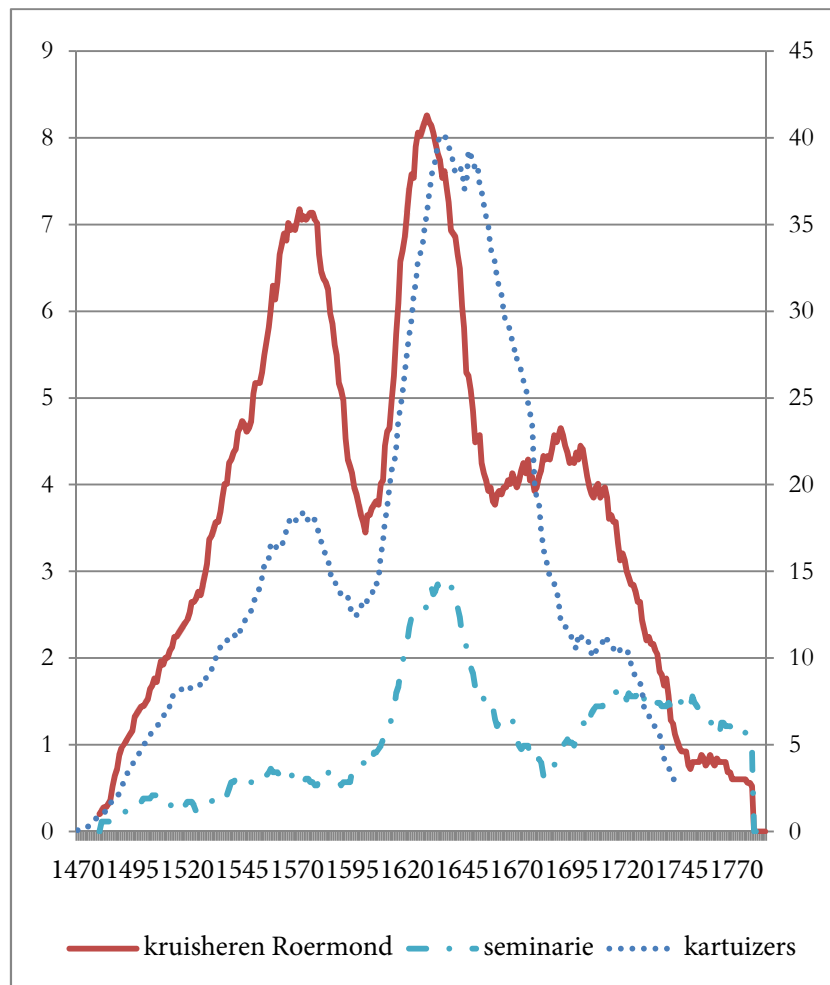
Tabel 24: Vergelijking met productie (BCNI) in aantal per jaar per periode, verhouding tussen perioden en jaar per eeuwheft waarin hoogste aantal bereikt wordt

<i>aantal per jaar</i>	<i>kartuizers</i>	<i>BCNI</i>
-1500	2,8	-
1500-1545	8,6	-
1545-1575	16,0	44,5
1575-1610	14,8	46,1
1610-1660	34,2	108,1
1660-1773	10,1	80
<i>verhouding</i>	<i>kartuizers</i>	<i>BCNI</i>
1500-1545 t.o.v. -1500	3,0	-
1545-1575 t.o.v. 1500-1545	1,9	-
1575-1610 t.o.v. 1545-1575	0,9	1,0
1610-1660 t.o.v. 1575-1610	2,3	2,3
1660-1773 t.o.v. 1610-1660	0,3	0,7
<i>hoogste aantal per jaar bereikt in periode</i>	<i>kartuizers</i>	<i>BCNI</i>
1500-1550	1550	
1550-1600	1573	1578
1600-1650	1637	1636
1650-1700	1652	1650
1700-1773	1701-1702	1700

Grafiek 1: Vergelijking ontwikkelingscurve kartuizers, jezuïeten Roermond, jezuïeten Maastricht en BCNI

Grafiek 2: Vergelijking ontwikkelingscurve kartuizers, kruisheren en seminarie

2. Bijlagen bij hoofdstuk II, VI en VII

2.1. Chronologie van de catalogisering*

<i>Datum</i>	<i>Aantal dagen</i>	<i>Rubrieken</i>	<i>Aantal nummers</i>	<i>Aantal titels per dag</i>
12 juli 1740	-	-	-	-
22 december 1740	160	A,B,C,D,E,F	821	5
1 juni 1741	159	G,H	374	2
20 juli 1741	49	N	76	2
31 juli 1741	11	O,P,Q,R,S	146	13
3 augustus 1741	3	T	73	24
4 augustus 1741	1	V,W,X,Y	72	72
11 september 1741	37	-	0	0
22 september 1741	11	I	332	30
10 maart 1742	168	K	537	3
7 mei 1742	57	L,M (tot en met 1445)	1263	22
10 mei 1742	3	-	0	0
12 mei 1742	2	handschriften van Dionysius	27	13
7 juni 1742	25	handschriften niet van Dionysius, M (1446 tot en met 1567)	269	11

* Nissen, 'Bibliotheek', 223; hij zag de datering van 7 mei 1742 over het hoofd.

2.2. Rubriekenindeling van de catalogus

Catalogus bibliothecae ven. p.p. cartusianorum Ruraemundensium
inchoatus anno dni. 1740 12 july

Nota litera A majuscula continentur bibliae

A littera a minuscula concordantiae biblicorum

a littera B interpretes in bibliam universam, in Vetus Testamentum, in Pentateuchum

B Moysis, in Genesim etc.

C littera C sancti patres

D littera D theologia positiva, seu concilia, synodi, decreta pontificum

E littera E theologi scholastici

F littera F theologia polemica seu controversiae cum hereticis

G littera G theologia moralis seu casus conscientiae

H littera H juristae seu juris utriusque doctores

J littera J theologia paraenetica seu homiliae et conciones

K littera K theologia exemplaris, historiae illustratae, seu vitae Christi, B. Virginis, sanctorum, et clarorum hominum, historiae diversae etc.

L littera L annales sacri

littera M theologia ascetica, et mystica, seu libri spirituales, et meditationes et preces

N littera N philosophia

O littera O mathematica

P littera P oratoria

Q littera Q poetica

R littera R grammatica

S littera S arithmetica

T dictionaria seu linguae peregrinae

V littera V medicina

W mechanica, architectura, pictura

X adagia, parabolae, similitudines, convivalia, comoediae, illustres, sententiae, apophthegmata

Y varia, principum, politica, civilis, militans, res rustica, agricultura

Z miscellanea, epistolae, epistolicae institutiones, conscribendarum epistolarum formulae

Prolegomena in hunc catalogum

Nota 1ma bibliothecam universam in classes divisimus
prima classis littera A majuscula continet bibliae
classis secunda littera à minuscula concordantiae
classis tertia littera B interpretes S. Scripturae
classis quarta littera C ss. patres
classis quinta littera D theologiam positivam, hoc est, concilia, synodes,
decreta pontificum, catechismos
classis sexta littera E theologos scholasticos
classis septima littera F theologiam polemicam seu controversias cum
haereticis
classis octava littera G theologia moralis seu casus conscientiae
classis nona littera H juristas seu juris utriusque doctores etc.
classis decima littera J theologiam paraeneticam seu homilias et conciones
classis undecima littera K theologiam exemplorum, historia illustrata, seu
vitas Christi, B. Virginis, sanctorum, et clarorum hominum, historias
diversas etc.
classis duodecima littera L annales sacras
classis tertiodecima littera M theologiam asceticam et mysticam, seu libros
spirituales, meditationes et preces
classis quarta decima littera N philosophiam, astrologiam
classis 15 littera O mathematicam
classis 16 littera P oratoriam
classis 17 littera Q poeticam
18 littera R grammaticam
19 littera S arithmetica et geometria
20 littera T dictionaria linguas peregrinas
21 littera V medicinam
22 littera W mechanica, architectura
23 X
24 Y agriculturam rei rusticae
25 Z

2.3. *Vergelijking van titelbeschrijvingen tussen de bibliotheek van de benedictijnen van Saint-Hubert (1665), van de jezuïeten van Holbeck (1679), van de minderbroeders van Roermond (1710) en van de kartuizers van Roermond (1742) **

	verkorte titel	benedictijnen Saint-Hubert	jezuïeten Holbeck	minderbroeders Roermond	kartuizers Roermond
1	Paul Laymann, <i>Theologia moralis</i>	Pauli Laymann, <i>Theologia moralis</i>	P. Layman, <i>Theolog. moral.</i> Monaci 163...	Pauli Layman, <i>Thlia. moralis lib. 1,</i> 2 et 3 / <i>Lib. 4 et 5</i>	R.P. Pauli Laymann e Societate Jesu s.s. theologiae doctoris et universitate Dilingana sacrorum canonum professoris ordinary, <i>Theologia moralis lib. v</i> <i>comprehensa</i> (Antwerpen 1634, apud Joannem Meursium)
2	Cornelius a Lapide, <i>Commentaria in Pentateuchum Moysis</i>	Cornelii a Lapide, <i>in Pentateuchum</i>	Corn. a Lapide, <i>In Pentateuch.</i> (Antw. 1618/1622)	Cornelius a Lapide, <i>In Pentateuchum</i>	Cornelii Cornely à Lapide natione belgica patria Eburonis, Bucoldiani Soctis. Jesu, <i>Commentaria in Pentateuchum Moysis</i> (Antwerpen 1623, apud Martinum Nutium et frat.)
3	Quintus Curtius Rufus, <i>De rebus gestis Alexandri Magni</i>	Quinti Curtii, <i>De rebus gestis Alexandri.</i>	Q. Curtius	Quintus Curtius	Quinti Curty Rufi, <i>Historiar. rerum Alexandri Magni lib. viii super lites. Accedunt Titi Popmae et Joan. Locceny notae</i> (Leiden 1625, ex offic. Elzeviriana)
4	Joannes Justus Lanspergius, <i>Pharetra divini amoris</i>	Jo. Lanspergii, <i>Pharetra divini amoris</i>	Lanspergii, <i>Pharetra divini amoris</i>	Joes. Lanspergy, <i>Pharetra divini amoris cum epla. ad fidelem animam etc.</i>	Jo. Justi Lanspergy, <i>Pharetra divini amoris, varys, ignitisque aspirationibus, orationibus atque exercitys referta Eiusd., Ad fidelem animam Jesu Christi epist. sive alloqui (Keulen 1533, excud. Jaspar Gennepaeus)</i>
5	Robertus Bellarminus, <i>De aeterna felicitate sanctorum</i>	Roberti Bellarmini, <i>De aeterna felicitate</i>	Bellarmin., <i>De felicitate sanctorum</i>	[Roberti Bellarmini], <i>De aeterna felicitate</i>	Rob. Bellarmini, <i>De aeterna felicitate sanctorum lib. v</i> (Keulen 1616, sumptib. Bernardi Gualteri)
6	Laurentius Surius, <i>Commentarius brevis rerum in orbe gestarum, ab anno salutis 1500 usque in</i>	[Lauren. Surii], <i>De rebus in orbe gestis</i>	Surij, <i>Comment. rerum in orbe gest.</i>	Laurenty Sury, <i>Commentarius rerum in orbe gestarum</i>	Laurenty Sury carthusiani, <i>Commentarius brevis rerum in orbe gestarum ab anno salutis MD usque in annum MDLXXIII</i> (Keulen)

* Voor de verkorte titel is steeds de beschrijving bij Dijkgraaf, *Holbeck* als uitgangspunt genomen. De verwijzingen, c.q. signaturen: jezuïeten Holbeck (Dijkgraaf, *Holbeck*, 96-227): 0042, 0054, 0426, 0488, 0497, 0618, 0832, 0840, 0866, 0912; benedictijnen Saint-Hubert (Knapen, *Saint-Hubert*, II): 646, 251, 774, 1500, 1354, 942, 1611, 612, 676-677, 1357; minderbroeders Roermond (*Cat. OFM*): G 2 8-9, A 3 1, V 3 28, R 1 16, Cella 28a R, Q 2 14, S 1 15, G 5 23, G 5 12, S 6 17; kartuizers Roermond: G 4, B 29, K 337, M 443, M 239, L 93, M 426, G 146, G 289, M 207. Waar de titel vaker dan één keer voorkomt, is telkens gekozen voor de meest uitgebreide beschrijving.

	verkorte titel	benedictijnen Saint-Hubert	jezuïeten Holbeck	minderbroeders Roermond	kartuizers Roermond
	<i>annum 1574</i>				1586, apud Gervinum Calenium et haeredes Joes. Quintely)
7	Diego de Estella, <i>De contemptu mundi vanitatibus</i>	Didaci Stelle, <i>De contemptu mundi</i>	Stella, <i>De contemptu mundi</i>	Didacus Stella, <i>De contemptu mundi</i> pars 1, 2, 3	Didaci Stellae Hispani ord. min. regul. observantiae, <i>De contemptu mundi seu contemnendis mundi vanitatibus lib. 3 recenter ex hispanica lingua in italicam traducti per Hieremiam Foresti jam vero ex italica in latinam translati a r.p. Petro Burgund. Soctis. Jesu</i> (Keulen 1685, sumptib. Arnoldi Myly ex offic. Birckman.)
8	Hermann Busenbaum, <i>Medulla theologiae moralis facili ac perspicua methodo resolvens casus conscientiae ex variis probatisque authoribus concinnata</i>	Herman. Busenbaum, <i>Medulla casuum</i>	Bucenbayii, <i>Medulla theolog. mor.</i>	Hermann Busenbaum, <i>Medulla thliae. moralis</i>	Hermann Busenbaum e Soct. Jesu s. th. licentiati, <i>Medulla theologiae moralis</i> (Frankfurt 1653, ex officina Schönwetheriana)
9	Emmanuel Sa, <i>Aphorismi confessariorum, ex doctorum sententiis collecti</i>	Emma. Sa, <i>Aphorismi confessariorum</i>	Em. Sa, <i>Aphorismi confessar.</i>	Emanuelis Sa, <i>Aphorismi confessariorum cum indice auctorum et librorum prohibitorum eorumque regulis</i>	Emmanuelis Sa Lusitani d. th. S. Jesu, <i>Aphorismi confessariorum</i> (Keulen 1610, apud Joem. Crithium)
10	Robertus Bellarminus, <i>De arte bene moriendi</i>	[Roberti Bellarmini], <i>Ars bene moriendi</i>	Bellarmin., <i>De arte bene moriendi</i>	Roberti Bellarmini, <i>De arte bene moriendi</i>	Roberti Bellarmini s.r.e. card., <i>De arte bene moriendi lib. 2</i> (Antwerpen 1620, apud [Balthazarem Moretum, viduam Joes. Moreti et Jo. Meursium])

2.4. *Vergelijking van titelbeschrijvingen tussen de bibliotheek van de kartuizers van Keulen (1697-1699) en Roermond (1742)**

	verkorte titel	kartuizers Keulen	kartuizers Roermond
1	Paul Laymann, <i>Theologia moralis</i>	Pauli Laimann S.J., <i>Theologia moralis</i>	R.P. Pauli Laymann e Societate Jesu s.s. theologiae doctoris et universitate Dilingana sacrorum canonum professoris ordinary, <i>Theologia moralis lib. v comprehensa</i> (Antwerpen 1634, apud Joannem Meursium)
2	Cornelius a Lapide, <i>Commentaria in Pentateuchum Moysis</i>	Cornely a Lapide Societatis Jesu, <i>Commentaria in Pentateuchum Moysis</i>	Cornelii Cornely à Lapide natione belgica patria Eburonis, Bucoldiani Soctis. Jesu, <i>Commentaria in Pentateuchum Moysis</i> (Antwerpen 1623, apud Martinum Nutium et frat.)
3	Quintus Curtius Rufus, <i>De rebus gestis Alexandri Magni</i>	Quinty Curty, <i>De gestis Alexandri Magni libri duodecim cum annotationibus Henrici Glareani</i>	Quinti Curty Rufi, <i>Historiar. rerum Alexandri Magni lib. viii super lites. Accedunt Titi Popmae et Joan. Loccenj notae</i> (Leiden 1625, ex offic. Elzeviriana)
4	Joannes Justus Lanspergius, <i>Pharetra divini amoris</i>	Lansbergii, <i>Pharetra divini amoris</i>	Jo. Justi Lanspergy, <i>Pharetra divini amoris, varys, ignitisque aspirationibus, orationibus atque exercitijs referta</i> Eiusd., <i>Ad fidelem animam Jesu Christi epist. sive alloqui</i> (Keulen 1533, excud. Jaspar Gennepaeus)
5	Robertus Bellarminus, <i>De aeterna felicitate sanctorum</i>	Roberti card. Bellarmini, <i>Libri 5 de aeterna felicitate sanctorum</i>	Rob. Bellarmini, <i>De aeterna felicitate sanctorum lib. v</i> (Keulen 1616, sumptib. Bernardi Gualteri)
6	Laurentius Surius, <i>Commentarius brevis rerum in orbe gestarum, ab anno salutis 1500 usque in annum 1574</i>	Laurenty Sury carthusiani, <i>Commentarius brevis rerum in orbe gestarum</i>	Laurenty Sury carthusiani, <i>Commentarius brevis rerum in orbe gestarum ab anno salutis MD usque in annum MDLXXIII</i> (Keulen 1586, apud Gervinum Calenium et haeredes Joes. Quintely)
7	Diego de Estella, <i>De contemptis mundi vanitatibus</i>	Didaci Stellae franciscani, <i>De contemptis mundi vanitatibus libri 3</i>	Didaci Stellae Hispani ord. min. regul. observantiae, <i>De contemptu mundi seu contemptis mundi vanitatibus lib. 3 recenter ex hispanica lingua in italicam traducti per Hieremiam Foresti jam vero ex italica in latinam translati a r.p. Petro Burgund. Soctis. Jesu</i> (Keulen 1685, sumptib. Arnoldi Myly ex offic. Birckman.)
8	Hermann Busenbaum, <i>Medulla theologiae moralis facili ac perspicua methodo resolvens casus conscientiae</i>	Hermann Busenbaum S.J., <i>Medulla theologiae moralis</i>	Hermann Busenbaum e Soct. Jesu s. th. licentiati, <i>Medulla theologiae moralis</i> (Frankfurt 1653, ex officina Schönwetteriana)

* Zie de noot bij bijlage 3.2. De verwijzingen, c.q. signaturen (kartuizers Keulen (*Cat. O. Cart. Col.*)): I 13-17, B 39, LLL 99, HHHH 368-370, HHHH 669, 718, L 62, LLL 43-47, HHH 57, HHHH 196-202, 508, III 77-78, IIII 105-106, 130-135, IIII 38-43, IIII 115-116, 121, HHHH 230.

	verkorte titel ex variis probatisque authoribus concinnata	kartuizers Keulen	kartuizers Roermond
9	Emmanuel Sa, <i>Aphorismi confessarioru m, ex doctorum sententiis collecti</i>	Emmanuelis Sa, <i>Aphorismi confessoriorum</i>	Emmanuelis Sa Lusitani d. th. S. Jesu, <i>Aphorismi confessoriorum</i> (Keulen 1610, apud Joem. Crithium)
10	Robertus Bellarminus, <i>De arte bene moriendi</i>	Robertus Bellarminus, <i>De arte moriendi</i>	Roberti Bellarmini s.r.e. card., <i>De arte bene moriendi lib. 2</i> (Antwerpen 1620, apud [Balthazarem Moretum, viduam Joes. Moreti et Jo. Meursium])

3. Concordansen

3.1. Concordansen op de signaturen

In onderstaande tabel wordt de overeenkomst gegeven tussen de voor deze studie gebruikte nummering en de signatuur volgens de catalogus.

A

Nummer	Signatuur	Nummer	Signatuur
1-33	1-33	47-55	43-51
34-36	33-35	56	51
37-45	35-43	57-69	51-62
46	43	70-71	63

a

Nummer	Signatuur	Nummer	Signatuur
1-13	1-13	20-22	15-17
14	13	23	17
15-19	14		

B

Nummer	Signatuur	Nummer	Signatuur
1-10	1-10	175-178	154-157
11-30	10-29	179-180	157
31-51	29-49	181-221	158-198
52	49	222-233	198-209
53-72	49-68	234-235	209
73-74	68-69	236-237	210
75-76	69	238	211 (212 overgeslagen)
77-102	69-94		
103-112	94-103	239-240	213-214
113-121	103-111	241-246	214-219
122-123	111	247-249	219
124-127	112-115	250-256	220-226
128-129	115	257-259	226
130-132	116-118	260-262	227
133-140	118-125	263-265	228-230
141-142	125-126	265-267	230
143-144	126-127	268-271	231-234
145-146	127-128	272-275	234-237
147-156	128-137	276	237
157-174	137-154		

C

Nummer	Signatuur	Nummer	Signatuur
1-3	1	59-61	37
4-5	2	62-63	38-39
6-7	3	64-65	39-40
8-9	4	66-67	40-41
10-11	5	68-69	41
12-25	6-19	70-71	42
26-29	19-22	72-75	43-46
30-31	22-23	76-83	46 (47 overgeslagen)
32-34	23		
35-37	24-26	84-100	48-64
38-39	26	101-102	64-65
40-41	27	103-110	65-72
42-47	28-33	111-112	72-73
48-50	33	113-116	73-76
51-54	34	117-118	76
55-56	35-36	119-121	77-79
57-58	36-37	122-133	79-89

Nummer	Signatuur	Nummer	Signatuur
134-135	89-90	158-159	106
136-139	90-93	160-167	107-114
140-147	93-100	168-169	114
148-150	100	170-171	115-116
151-152	101	177-187	117-127
153-157	102-106	188	127

D

Nummer	Signatuur	Nummer	Signatuur
1-11	1-11	47-55	42-50
12-17	11-16	56-57	50
18-25	16-23	58-60	51-53
26-44	23-41	61-62	53-54
45-46	41	63-70	54-61

E

Nummer	Signatuur	Nummer	Signatuur
1-14	1-14	88-95	73-80
15-16	14-15	96-97	80-81
17-24	15-22	98-111	81-94
25-26	22	112-116	94-98
27-28	23-24	117-120	98-101
29-30	24-25	121-129	101-109
31-33	25-26	130-131	109
34-35	27	132-134	110-112
26-37	28-29	135-140	112-117
38-77	29-68	141-149	117-125
78-79	68-69	150-151	125
80-81	69-70	152-154	126
82-83	70-71	155-172	127-144
84-85	71-72	173	144
86-87	72-73		

F

Nummer	Signatuur	Nummer	Signatuur
1-2	1	127-130	94-97
3-4	2	131-137	97-103
5	3	138-140	103-105
6-8	3-5	141-142	105
9-10	5-6	143-145	106
11-12	6-7	146-148	107-109
13-17	7-11	149-151	109
18-23	11-16	152-153	110
24-26	16-18	154-160	111-117
27-28	18-19	161-162	117
29-41	19-31	163-165	118
42-49	31-38	166-172	119-125
50-52	38	173-177	125-129
53-54	39	178-181	129
55-59	40-44	182-183	130-131
60-74	44-58	184-185	131-132
75-78	59-61	185-186	132
79-88	61	187-206	133-152
89-96	62-69	207-211	152-156
97-99	69-71	212-213	156-157
100-108	71-79	214-215	157
109-120	79-90	216-218	158
121-122	90-91	219-232	159-172
123-126	91-94		

G

Nummer	Signatuur	Nummer	Signatuur
1-14	1-14	162-163	145-146
15-17	14-16	164-187	146-169
18-32	16-30	188-189	169
33-59	30-56	190-222	170-202
60-67	56-63	223-247	202-226
68-73	63-68	248-274	227-252
74-75	68-69	275-278	252
76-77	69	279-281	253
78-132	70-124	282-284	254
133-139	124-130	285-287	255-257
140-141	130-131	288-289	257-258
142-149	131-138	290-291	258
150-153	138-140	292-315	259-282
154-155	140-141	316-317	282
156-159	141-144	318-319	283
160-161	144-145	320-352	284-316

H

Nummer	Signatuur	Nummer	Signatuur
1-8	1-8	59-63	44
9-11	8	64-65	45-46
12-13	9	66-68	46
14-23	10-19	69-70	47
24-25	19	71-73	48-50
26-28	20-22	74-75	50-51
29-36	22-28	76-81	51
37-40	28-31	82-83	52
41-50	31-40	84-86	53
51-53	40-42	87-89	54
54-56	42	90-93	55-58
57-58	43-44		

I

Nummer	Signatuur	Nummer	Signatuur
1-3	1	181-188	164-171
4-50	2-48	189-194	171-176
51-53	48-50	195-201	176-182
54-65	50-61	202-210	182-190
66-68	61-63	211-212	190
69-84	63-78	213-313	191-291
85-86	78	314-346	291-323
87-90	79-82	347-349	323-325
91-112	82-103	350-351	325-326
113-114	103	352-353	326
115-130	104-128	354-357	327
131-132	118	358-359	328
133-136	119-122	360-361	329-330
137-164	122-149	362-363	330-331
165-180	149-164	364-365	331-332

K

Nummer	Signatuur	Nummer	Signatuur
1-20	1-20	80-83	67
21-33	20-32	84-97	68-81
34-35	32-33	98-103	81-86
36-39	33-36	104-105	86
40-41	36-37	106-118	87-99
42-49	37-44	119-120	99
50-53	44-47	121-125	100-104
54-66	47-59	126-127	104
67-70	59-62	128-130	105
71-74	62-65	131-136	106-111
75-77	65	137-142	111
78-79	66	143-144	112-113

Nummer	Signatuur	Nummer	Signatuur
145-146	113	340-341	269-270
147-159	114-126	342-343	270
160-162	126	344-347	271-274
163-164	127	348-351	274
165-174	128-137	352-354	275
175-182	138-143	355-359	276-280
183-189	144-152	360-365	280-285
190-198	152-153	366-392	285-310
199-220	152-173	393-401	310-318
221-232	174-184	402-403	318
233-234	184	404-405	319
235-237	185-187	406-425	320-339
238-243	187-192	426-427	339-340
244-245	192	428-429	340-341
246-247	193-194	430-434	341-345
248-256	194-202	435-436	345
257-258	202-203	437-438	346-347
259-260	203	439-440	347-348
261-265	204-208	441-442	348-349
266-270	208-212	443-448	349
271-278	212-219	449-450	350
279-282	219-222	451-452	351
283-284	222-223	453-456	352-355
285-290	223-228	457-458	355-356
291-312	228-248	459-461	356
313-318	248-253	462-497	357-392
319-326	253-260	498-499	392-393
327-328	260	500-529	393-422
329-330	261-262	530-635	422-527
331-337	262-268	636-646	527-537
338-339	268		

L

Nummer	Signatuur	Nummer	Signatuur
1-37	1-37	47-52	42-47
38-39	37	53-94	47-88
40-41	38-39	95-101	88-94
42-43	39-40	102-104	94
44-46	41	105-107	95-97

M

Nummer	Signatuur	Nummer	Signatuur
1-15	1-15	185-188	135
16-19	15-18	189-196	136-143
20-22	18	197-200	143-146
23-38	19-34	201-206	146-151
39-83	34-77	207-236	151-180
83-85	77	237-252	180-195
86-89	78	253-254	195-196
90-101	79-90	255-288	196-229
102-105	90	289-290	291-294
106-108	91-93	295-306	231-242
109-110	93	307-328	242-263
111-125	94-108	329-331	263-265
126-127	108-109	332-346	265-279
128-129	109	347-363	279-295
130-131	110-111	364-366	295-297
132-139	111-118	367-377	297-307
140-143	118	378-379	307
144-147	119-122	380-386	308-314
148-149	122	387-388	314
150-160	123	389-392	315-318
161-162	124-125	393-405	318-330
163-168	125	406-418	330-342
169-176	126-133	419-426	342-349
177-178	133	427-428	349-350
179-184	134	429-434	350-355

Nummer	Signatuur	Nummer	Signatuur
437-438	356	848-849	674-675
439-441	357-359	850-851	675-676
442-450	359-367	852-854	676-678
451-456	367-372	855-856	678
457-459	372-374	857-859	679
460-461	374	860-862	680
462-465	375-378	863-865	681
466-468	378-380	866-868	682
469-470	380	869-871	683
471-487	381-397	872-873	684
488-490	397-399	864-875	685
491-492	399-400	876-879	689
493-496	400	880-881	689
497-499	401-403	882-884	690-692
500-501	403-404	885-886	692-693
502-503	404	887-889	693-695
504-509	405	890-899	695-704
510-511	406-407	900-991	704-795
512-514	407	992-994	795-797
515-516	408-409	995-997	797
517-518	409	998-999	798
519-521	410-412	1000-1008	799-807
522-524	412	1009-1021	807-819
525-526	413	1022-1026	819-823
527-537	414-424	1027-1038	823-834
538-556	424-442	1039-1041	834
557-559	442	1042-1043	835
560-561	443	1044-1045	836
562-581	444-463	1046-1054	837-845
582-584	463	1055-1058	845
585-589	469	1059-1060	846
590-608	465-483	1061-1067	847-853
609-610	483-484	1068-1073	853-858
611-612	484-485	1074-1076	858-860
613-629	485-501	1077-1078	860
630-632	501-503	1079-1092	861-874
633-653	503-522	1093-1098	874-879
654-661	522-529	1099-1126	879-906
662-688	529-555	1127-1133	906-912
689-690	555-556	1134-1138	912-916
691-694	556-559	1139-1140	916-917
695-696	559	1141-1153	917-929
697-699	560	1154-1155	929
700-713	561-574	1156-1165	930-939
714-715	574	1166-1170	939-943
716-719	575	1171-1175	943-947
720-725	576-581	1176-1189	947-960
726-727	581-582	1190-1191	960
728-731	582	1192-1203	961-972
732-734	583	1204-1218	972-986
735-737	584	1219-1222	986-989
738-745	585-592	1223-1245	989-1010
746-769	592-615	1246-1250	1010-1014
770-786	615-631	1251-1271	1014-1034
787-788	631-632	1272-1273	1034-1035
789-791	632	1274-1277	1035-1038
792-793	633-634	1278-1279	1038
794-795	633-635	1280-1283	1039
796-798	636-638	1284-1285	1040-1041
799-800	638	1286-1291	1041-1046
801-806	639-643	1292-1294	1046
807-809	643-645	1295-1299	1047-1051
810-823	645-658	1300-1305	1052-1056
824-832	658-666	1306-1315	1056-1065
833-834	666	1316-1331	1065-180
835-837	667-669	1332-1335	1080-1083
838-839	669-670	1336-1341	1083-1088
840-841	670	1342-1345	1088-1091
842-844	671	1346-1349	1091-1094
845-847	672-674	1350-1351	1094

Nummer	Signatuur	Nummer	Signatuur
1352-1375	1095-1117	1400-1401	1128-1129
1376-1377	1117	1402-1406	1129-1133
1378-1380	1118	1407-1425	1133-1151
1381-1383	1119-1121	1426-1427	1151
1386-1388	1122	1428-1429	1152-1153
1389-1391	1123	1430-1433	1153-1156
1392-1395	1124	1434-1441	1156-1163
1396-1399	1125-1128	1442-1567	1163-1288

Libri prohibiti

Nummer	Signatuur	Nummer	Signatuur
1-5	[B] 1-5	19	[I] 1
6	[B] 5	20-22	[K] 1-3
7-8	[D] 1	23-26	[M] 1-4
9-16	[F] 1-8	27-29	[M] 4
17	[H] 1	30-35	[M] 5-10
18	[G] 1	36	[Z] 1

N

Nummer	Signatuur	Nummer	Signatuur
1-2	1	53-54	36-37
3-11	2-10	55-68	37-49
12-14	10	69-70	49-50
15-16	11	71-74	50
17-22	12-17	75-76	51-52
23-25	17-19	77-78	52
26-29	19-22	79-83	53
30-31	22-23	84-85	54
32-35	23	86-92	55
36-37	24	93-94	56-57
38-39	25	95-99	57-61
40-41	26	100-101	61
42-49	27-34	102-103	62
50-52	34-36	104-117	63-76

O

Nummer	Signatuur	Nummer	Signatuur
1-2	1	5	3
3-4	2		

P

Nummer	Signatuur	Nummer	Signatuur
1-5	1	20-21	13
6-9	2-5	22-23	14-15
10-14	6-9	24-26	15-19
15-19	9-13	27-33	17-23

Q

Nummer	Signatuur	Nummer	Signatuur
1-5	1-5	33-42	11-20
6-19	5	43-46	20-23
20-23	6	47-48	23-24
24-25	7	49-61	25-36
26-27	8-9	62-71	36-45
28-29	9	72-85	45-58
30-32	10	86-96	58-68

R

Nummer	Signatuur	Nummer	Signatuur
1-3	1-3	9-11	5-7
4-5	3	12-17	7
6-8	4	18-19	8-9

Nummer 20-23 24-28 29-30 31-37 38-40 41-43 44-46	Signatuur 9-12 12-16 16-17 18 19 20-22 22	Nummer 47-49 50-52 53-54 55-60 61-62 63-68	Signatuur 23 24-26 26-27 27-32 32 33-38
S			
Nummer 1-2 3-7 8-9	Signatuur 1 2-6 6-7	Nummer 10-15 16-18	Signatuur 7-12 12-14
T			
Nummer 1-8 9-10 11-14 15-25	Signatuur 1-8 8-9 9-12 (13 overgeslage n) 14-24	Nummer 26-28 29-33 34-37 56-65 66-70 71-82	Signatuur 24 25-29 29-32 49-58 58-62 62-73
V			
Nummer 1-7 8-12 13-14 15-20	Signatuur 1-7 7-11 11 12-17	Nummer 21-25 26-27 28-40	Signatuur 17-21 21 22-34
W			
Nummer 1-2	Signatuur 1	Nummer 3-6	Signatuur 2-5
X			
Nummer 1-16	Signatuur 1-16	Nummer 17-21	Signatuur 16-20
Y			
Nummer 1-2 3-5	Signatuur 1 2-4	Nummer 6-14 15-16	Signatuur 4-12 12-13
Z			
Nummer 1-12 13-14 15-17 18-26 27-32 33-34 35-37	Signatuur 1 2 3-5 5 6 7-8 8	Nummer 38-44 45-46 47-52 53-54 55-69 70-71	Signatuur 9-15 15 16 17-18 18-32 32-33

3.2. *Concordans op de handschriften tussen de catalogus en de lijsten van 1785*

Verschuieren	catalogus of <i>Liste 1785</i>	catalogus of <i>Liste 1785</i>	Verschuieren
1	Dion. 1	Dion. 1	1
2	Dion. 2	Dion. 2	2
3	Dion. 3	Dion. 3	3
4	Dion. 4	Dion. 4	4
5	Dion. 5	Dion. 5	5
6	Dion. 6	Dion. 6	6
7	Dion. 7	Dion. 7	7
8	Dion. 8	Dion. 8	8
9	Dion. 9	Dion. 9	9
10	Dion. 10	Dion. 10	10
11	Dion. 11	Dion. 11	11
12	Dion. 12	Dion. 12	12
13	Dion. 13	Dion. 13	13
14	Dion. 14	Dion. 14	14
15	Dion. 15	Dion. 15	15
16	Dion. 16	Dion. 16	16
17	Dion. 17	Dion. 17	17
18	Dion. 18	Dion. 18	18
19	Dion. 19	Dion. 19	19
20	Dion. 22	Dion. 22	20
21	Dion. 23	Dion. 23	21
22	Dion. 20	Dion. 20	22
23	Dion. 26	Dion. 26	23
24	Dion. 27	Dion. 27	24
25	Dion. 24	Dion. 24	25
26	elders	B 1	34
27	elders	B 2	35
28	elders	B 3	37
29	elders	B 4	36
30	elders	B 5	38
31	elders	B 6	39
32	elders	B 7	40
33	elders	B 8	41
34	B 1	B 9	92
35	B 2	C 1	42
36	B 4	E 1	43
37	B 3	E 2?	44
38	B 5	E 3	45

Verschuieren	catalogus of <i>Liste 1785</i>	catalogus of <i>Liste 1785</i>	Verschuieren
39	B 6	E 5	100
40	B 7	E 6	46
41	B 8	E 7	47
42	C 1	E 9	48
43	E 1	G 2	49
44	E 2?	G 3	50
45	E 3	I 1	51
46	E 6	I 2	52
47	E 7	I 4	53
48	E 9	I 4	54
49	G 2	I 5	55
50	G 3	I 6	56
51	I 1	I 7	57
52	I 2	I 8	58
53	I 4	I 9	60
54	I 4	I 11	61
55	I 5	I 15	62
56	I 6	K 1	91
57	I 7	K 2	95
58	I 8	M 3	63
59	M 7	M 4	64
60	I 9	M 5 (E 4, M 8?)	65
61	I 11	M 7	59
62	I 15	M 9	67
63	M 3	M 10	68
64	M 4	M 11	69
65	M 5 (E 4, M 8?)	M 12	70
66	M 20	M 14 (M 38?)	71
67	M 9	M 15	72
68	M 10	M 16	93
69	M 11	M 17	73
70	M 12	M 18	74
71	M 14 (M 38?)	M 19?	75
72	M 15	M 20	66
73	M 17	M 20	76
74	M 18	M 20 (M 21?)	77
75	M 19?	M 26	78
76	M 20	M 29	79
77	M 20 (M 21?)	M 31	80
78	M 26	M 33	81
79	M 29	M 37	82

Verschuieren	catalogus of <i>Liste 1785</i>	catalogus of <i>Liste 1785</i>	Verschuieren
80	M 31	M 39	83
81	M 33	M 40	84
82	M 37	M 41	85
83	M 39	M 44	86
84	M 40	M 49	87
85	M 41	T 1	99
86	M 44	Elders	26
87	M 49	Elders	27
88	Elders	Elders	28
89	Bibliotheca prioratus in-4, 98	Elders	29
90	Elders	Elders	30
91	K 1	Elders	31
92	B 9	Elders	32
93	M 16	Elders	33
94	Bibliotheca prioratus in-4, 101	Elders	88
95	K 2	Bibliotheca prioratus in-4, 98	89
96	Bibliotheca prioratus in-1, 105	Elders	90
97	Elders	Bibliotheca prioratus in-4, 101	94
98	Bibliotheca prioratus in-4, 29	Bibliotheca prioratus in-1, 105	96
99	T 1-2	Elders	97
100	E 5	Bibliotheca prioratus in-4, 29	98

4. Methodologische verantwoording

4.1. Tellingen van de titels

Absoluut

De catalogus bevat meer titels dan signaturen (4.772 tegenover 3.880). Voor een deel wordt dit verschil veroorzaakt door convoluten. Echter, sommige 'titels' zijn niet de titel van een afzonderlijke bibliografische eenheid in een convoluut, maar van een tekst die deel is van een bibliografische eenheid (bijvoorbeeld in een inhoudsopgave).¹

Een titel is gerekend als afzonderlijke bibliografische eenheid (dus opgenomen in de tellingen), indien:

- tenminste plaats van uitgave, jaar van uitgave dan wel impressum vermeld zijn, of:
- tenminste één van deze elementen met een "deest" is aangegeven

Het teken "—" , "— o" of "— o —" wordt opgevat als "deest".

Bij meerdelige werken geeft de catalogus in de regel een aparte signatuur aan elk deel. Die delen zijn dan ieder meegeteld.

Formaten

Peeters onderscheidt de tussenformaten in-6 en in-10. Technisch gesproken bestaan deze formaten niet. Hij kan er klein-quarto's of groot-octavo's, respectievelijk klein-octavo's of groot-duodecimo's mee bedoeld hebben.² In de tellingen zijn deze formaten bij de octavo's, respectievelijk duodecimo's gerekend. De andere keuze zou op de weergegeven tendenzen geen substantiële invloed gehad hebben.

Rubriektoekenning

In de vergelijking met andere bibliotheken zijn titels 'toegekend' aan de rubrieken zoals de Bethlehem-catalogus die kent. Dit is gedaan door na te gaan of de titel in die catalogus voorkomt en zo ja, in welke rubriek. Komt

¹ Soortgelijke problemen: Van de Sandt en Onderdenwijnjaard, 'Van de Sandt', 8; Wierda, 'Boektellingen', 111-116; Huisman, 'Bibliotheekcatalogi', 102-104.

² Zie: Wardenaar, *Beschrijving*, 151-152, 200-204, 302-312, 342, 368-370.

de titel daar niet voor, dan is een inschatting gemaakt op basis van de titeltekst en secundaire literatuur.

4.2. Gemiddelde tijd tussen jaar van uitgave en aanschaf

In hoofdstuk V is uitgegaan van een periode van dertig jaar na het uitgavejaar waarin een boek door Bethlehem gekocht is (de omlooptijd). Dit betekent dat een boek in elk van de dertig jaar na het uitgavejaar voor 0,03 (1/30) aanwinst 'telt'.³ Hieronder wordt deze aanname onderbouwd. Die onderbouwing is vooral gebaseerd op in de literatuur gevonden aanwijzingen, met een korte excurs naar gegevens die de Bethlehem-collectie zelf oplevert.

Het is binnen het bestek van deze studie niet doenbaar de nog nauwelijks ontgonnen vraagstelling naar de omlooptijd van het boek in de vroegmoderne tijd aan de hand van bronnenmateriaal te exploreren. Niet alleen is dit bronnenmateriaal weerbarstig en zou het in grote, representatieve hoeveelheden verwerkt moeten worden – denk alleen al aan de 2.478 assortimentslijsten in de STCN of de 3.300 nog aanwijsbare veiling-, fonds- en magazijncatalogi –, ook is de ontsluiting en studie van dit materiaal voor de Zuidelijke Nederlanden, waar Roermond deel van uit maakte, nog veel minder ver gevorderd dan de in boekcultureel opzicht heel andere Republiek.⁴

Na een kort overzicht van de wijze waarop in de literatuur met de omlooptijd wordt omgesprongen, groepeer ik de verzamelde indicaties in kwantitatief en kwalitatief (indirect) materiaal. De eerste soort is onderverdeeld in losse, enkelvoudige getallen en geaggregeerde cijfers. Tot slot wordt het materiaal uit de Roermondse kartuizerbibliotheek zelf nog gebruikt aan de hand van de daarin opgenomen convoluten.

Voorbeholden

Het gebruik van de omlooptijd verdient bij voorbaat een aantal kanttekeningen. Om te beginnen blijken de verzamelde gegevens het nog nauwelijks toe te laten om te differentiëren naar genre, regio of periode. Globaal genomen gaat het om het gedrukte boek in de Nederlanden onder het *ancien régime*. Vervolgens spreekt het voor zich dat generieke

³ Om rekenkundige redenen – om te zorgen dat boeken verschenen na 1712 (1742 +/- 30) volledig worden meegerekend, is de denkbeeldige datum van Peeters' catalogus verlegd naar 1772 (1742 + 30). Het verschil is twaalf nummers. In Thissen, 'Export of books', 16-17 en n. 47-48 ald. is een dergelijke methode ook toegepast, zij het daar (nog) met een periode van tien jaar; het daar vermelde over de mogelijke antiquarische aanschaf van cartesiana is inmiddels weerlegd (zie par. II.1, V.9 en VI.3). Bij het uitgaan van een kortere dan wel langere periode zou de ontwikkelingscurve minder vlak, *casu quo* vlakker verlopen, maar in structuur natuurlijk niet wijzigen.

⁴ STCN: geraadpleegd 7 maart 2012; catalogi: Gruys, 'Van Goens'.

uitspraken over een gemiddelde omlooptijd beter toegepast kunnen worden naarmate een collectie langer bestond en omvangrijker was. De chronologische reconstructie van belangrijke institutionele- of collectiviteitsbibliotheken leent zich door de grotere getallen en de bredere precisiemarges eerder voor toepassing van de gemiddelde omlooptijd dan die van particuliere collecties.

Het belangrijkste voorbehoud echter bij het gebruik van een omlooptijd bij de studie van bestandsgenese behelst die acquisities waarbij de bibliotheekbezitter niet de eerste eigenaar van het boek is. Dat doet zich voor als het boek door koop van een andere (al dan niet eerste) eigenaar of door vererving of schenking in de bibliotheek terecht komt. Wat het eerste betreft: er was voor boekenkopers steeds gelegenheid gebruikte boeken aan te schaffen. Weliswaar gaan pas aan het einde van de achttiende eeuw meer en meer libraires zich op deze handel toeleggen.⁵ Maar al in 1699 verscheen van de Leidse oudboekverkoper Andries du Pon een *post mortem*-veilingcatalogus van 112 pagina's met daarin een "groote quantiteyt theologice, juridice, medice en historice."⁶ Het blijft helaas wel moeilijk de omvang en het karakter van deze tweede handsmarkt te schatten: tussen de 80 en 90% van de boekhandelscatalogi in de Republiek, tienduizenden stuks, is verdwenen.⁷

Bibliotheken zijn soms in één keer aangevuld met aangekochte collecties die het volume zeer fors deden groeien. Voorbeelden daarvan zijn er te over, zoals dat van de jezuïeten in Mainz die 1.100 boeken van een franciscanenklooster overnamen.⁸ Of dat van de benedictijnen van het klooster Weingarten (Oberschwaben) die de hele dombibliotheek van Konstanz (577 drukken) in hun bestand invoegden. Hetzelfde huis ontving complete privé-collecties ter inning van openstaande schulden waar contanten niet voorhanden waren.⁹

Een bibliotheek hoeft dus zeker niet door alleen nieuwaankopen ontstaan te zijn. Historische bestandsreconstructie wordt hierdoor bemoeilijkt. Bovendien groeien bestanden ook door schenking en vererving. Van de boeken van Haagse boekenbezitters in de achttiende eeuw is ruim 40% van de boeken (althans in de 10% van de inventarissen waarin het jaar van uitgave vermeld wordt) uitgegeven voordat de eigenaar geboren was. Uiteraard kan het hier gaan om via het reguliere

⁵ De Kruif, *Liefhebbers en gewoontelezers*, 133-134; Van Goinga, *Alom te bekomen*, 24; een voorbeeld: Id., 'Catalogi'.

⁶ Hoftijzer, 'Minerva's schild', 219.

⁷ Gruys, 'Van Goens'; overigens gaat het hier ook om fonds- en magazijn-catalogi van boekdrukkers en -verkopers, dus ook om 'nieuwe' boeken.

⁸ Enderle, 'Jesuitenbibliotheek', 156.

⁹ Fischer, 'Weingarten', 84 e.v.

kanaal aangekochte ‘nieuwe’ boeken, maar legatering ligt sterk voor de hand.¹⁰

In het Haagse voorbeeld zijn enkele stuks in kleinere, particuliere collecties aan de orde. Grote kloosterbibliotheken kregen nogal eens substantiële partijen geschonken. Zo was van de Düsseldorfer jezuïetenbibliotheek in de zeventiende eeuw rond de 30% niet zelf gekocht.¹¹ Ook overheidsingrijpen kon voor plotseling ingrijpende wijziging van een bibliotheek zorgen: zo is er het eerder aangehaalde geval uit 1590 waarin de boekerij van de karmelieten van Meurs – die weggehaald was door vijandelijke legers – op bevel van de Spaanse autoriteiten in haar geheel naar de franciscanen van Roermond gebracht zou worden.¹²

Bronnen

Het ligt voor de hand de onderzoeksgegevens te betrekken van de productie- en de consumptiezijde. Uit de administraties van libraires omtrent productie, voorraad, debiet kan achterhaald worden hoe lang het duurde voordat een hele oplage verkocht was. Uit lijsten, inventarissen, bibliotheekcatalogi, administraties van boekenbezitters en bibliothecarissen, en niet in de laatste plaats uit ex-librissen, kan nagegaan worden hoe oud het boek was op het moment dat het bij de koper terecht kwam.

De belangrijkste obstakels liggen voor de hand: administraties van libraires uit de vroegmoderne tijd zijn nauwelijks tot niet bewaard, op een uitzondering als de eminent gedocumenteerde boekhouding van het huis Plantijn-Moretus na. Opsommende beschrijvingen van boekenbezit zijn in overvloed aanwezig. Maar daar dienen zich twee andere problemen aan: de titelbeschrijvingen zijn in de regel lacuneus, het cruciale jaar van uitgave ontbreekt nogal eens. Tot op zekere hoogte is het mogelijk het voor de vraagstelling hier cruciale jaar van uitgave via bibliografische identificatie alsnog te achterhalen, of althans een *terminus post* en *ante quem* als het om een titel met meer dan één editie gaat.

Om vervolgens te achterhalen of het boek geschonken dan wel nieuw of tweede-hands gekocht werd, en indien het fysieke exemplaar nog aanwezig is, kunnen ex-librissen uitsluitend bieden. Wel beletten praktische omstandigheden – een gebrekkige ontsluiting op dit gegeven

¹⁰ De Kruif, *Liefhebbers en gewoontelezers*, 255-257.

¹¹ Enderle, ‘Jesuitenbibliothek’, 168-169 en n. 133 ald., 176, Abbildung 11 en 182, Abbildung 14. Zie ook Vael, ‘Ex libris iuris utriusque’, 219-222.

¹² Brom en Hensen, *Romeinsche bronnen*, 389-391, doc. nrs. 423-425.

in moderne bibliotheekcatalogi – dan weer een systematische verzameling van grote hoeveelheden data van dit brontype.¹³ Administraties van boekenkopers waarin men gedateerde gegevens van acquisities terug kan vinden, zijn zo mogelijk nog zeldzamer dan boekhoudingen van boekverkopers.

De matige beschikbaarheid van substantiële hoeveelheden data is wellicht de reden dat naar dit vraagstuk nooit eerder systematisch onderzoek is gedaan. Voor een ander deel ligt de oorzaak bij de belangstelling van de boekhistorische wetenschap die traditioneel nu eenmaal meer op het singuliere geval dan op inductie is gericht. Doorheen de boekhistorische literatuur liggen wel aanwijzingen verspreid die uitspraken over de omlooptijd van het boek in de vroegmoderne tijd kunnen onderbouwen. Het zijn gegevens uit boekhandelsadministraties, registraties van boekaankoop en -bezit, uit autopsie van (delen van) collecties, en indirecte indicaties. Deze informatie wordt hier gegroepeerd.

Het vraagstuk van de omlooptijd in de literatuur

Al is de omlooptijd van het boek nog nooit voorwerp van afzonderlijk onderzoek geweest, wel wordt ze in de studie van individuele bibliotheken regelmatig genoemd als een onbekende variabele. De staat van de onderzochte collectie op een zeker tijdstip – het moment van opstellen van de catalogus, boedelbeschrijving, inventarislijst – is dan wel bekend, de totstandkoming vóór dat tijdstip niet.¹⁴ De reconstructie van een Antwerpse kanunnikenbibliotheek uit de achttiende eeuw vat het goed samen. De auteurs onderstrepen dat boedelinventarissen en boekveilingcatalogi

“slechts een overzicht [geven] van de boeken die iemand *aan het einde van zijn leven* in huis had. Uit die lijsten is niet op te maken hoe de boekenverzameling tot stand kwam. Juist dat aspect van groei en ontwikkeling zou ons toelaten wat

¹³ Overigens hoeft de gemiddelde omlooptijd niet eens toegepast te worden als een ex-libris ook gedateerd is.

¹⁴ Zie bijv. Vansacker en Papy, ‘Livres historiques’, 253-254, 274-276, 279-280 (Annexe 1) en Opsomer en Halleux, ‘Philosophes et politiques’, 310-312.

beweging te brengen in de vaak statische analyses van oude privé-bibliotheken.”¹⁵

Elders wordt er niet meer over gezegd dan dat uitgevers boeken ‘lange tijd’ op voorraad hadden.¹⁶ Of dat boeken “decennia na publicatie” nog in losse vellen te koop waren.¹⁷ De constatering is niet altijd vanzelfsprekend. Een auteur noemt het “opmerkelijk” dat supplementen op catalogi van Haagse leesbibliotheken in de jaren 1760 “niet altijd het nieuwste van het nieuwste bevatten, maar ook wel oudere boeken die tien tot twintig jaar eerder waren verschenen.”¹⁸

Waar een serieuze poging tot genese-reconstructie van bibliotheken wordt ondernomen, gaat men in de regel consciëntieus om met ontbrekende informatie over aankoop. Dit doet onder anderen J.M. Gijsen in zijn biografie van Nicolaas Heyendal (1658-1731), abt van de reguliere kanunniken van Kloosterrade, een biografie die zich toespitst op de positie van de hoofdpersoon tegenover het jansenisme.¹⁹ De kerkhistoricus wil weten of zijn protagonist jansenistische boeken las, of althans tot zijn beschikking had. De enige bron echter die hem hierover kan inlichten is een laat achttiende-eeuwse catalogus van de abdijbibliotheek. Gijsen doet dan ook geen uitspraak over de vraag of de daarin aangetroffen titels van jansenistische snit er in Heyendals tijd al stonden. Een extra twijfel wordt nog geleverd door het gegeven dat Simon Pieter Ernst, lang na Heyendal kanunnik in Kloosterrade, een gekend verzamelaar van *jansenistica* en *jesuitica* was, en dus de bewuste boeken ingebracht kan hebben. Slechts van een aantal titels kan Gijsen de beschikbaarheid voor Heyendal met zekerheid aangeven, en wel omdat ze fysiek overgeleverd zijn en het jaar van aankoop erin vermeld staat.²⁰

¹⁵ Delsaert en Vanysacker, ‘Boeken erven en verwerven’, 79. Zo ook stelt het Raabe, ‘Bibliothekskataloge’, 89: “Ein Katalog ist eine sehr konkrete Quelle zur Bestandsgeschichte einer einzelnen Bibliothek, auf die sich der Katalog bezieht. Zu einem bestimmten Zeitpunkt – nämlich dem Erscheinungsjahr des Werkes – läßt sich der Bestand einer Bibliothek analysieren.” In een korte bespreking van een voordracht over de bibliotheek van de Emdense syndicus Gelderich Crumminga (geboren 1590), bestaande uit maar liefst 11.260 titels, merkt Staub, ‘Privatbibliotheken’, 115 op: “Über die Entwicklungsgeschichte der Bibliothek wissen wir nichts, die (...) enthaltene Bände weisen keinerlei Erwerbsdaten oder ähnliche “verwaltungstechnische” Einträge auf.”

¹⁶ Knapen, ‘Organisation et gestion’, 357, die in n. 15 hiervoor verwijst naar Coppens, ‘Catalogue’, 390, waar echter – ongeannoteerd – niet meer staat dan “Il est vrai que sous l’Ancien Régime des livres restaient souvent disponibles chez les éditeurs ou libraires durant des décennies.”

¹⁷ Verkruysse in *Bibliopolis*, 82.

¹⁸ Van Goinga, *Alom te bekomen*, 243.

¹⁹ Gijsen, *Heyendal*.

²⁰ *Ibid.*, I, 148-149 en II, 139-140, n. 62.

Waar de genese van een collectie aan de orde is, beperken sommige auteurs zich nadrukkelijk tot dat deel waarvan het jaar van aankoop eenduidig vaststaat.²¹ Dit doet bijvoorbeeld ook W. Enderle in zijn analyse van de chronologische ontwikkeling van de Düsseldorfer jezuïetenbibliotheek. Hij beschikt over zowel een (onvolledige) boekenlijst van na de opheffing als over een gereconstrueerd bestand waar in de ex-librissen het jaar van aanschaf vermeld wordt. Hij gebruikt enkel de laatste (en niet de jaren van uitgave uit de lijst), omdat alleen deze “Aussagen zum chronologischen Aufbau der Bibliothek” toestaan.²²

De Franse autoriteit C. Jolly benoemt het (bewust) niet opmerken van het verschil tussen uitgave- en aankoopmoment waar hij spreekt van de “tentation à laquelle certains auteurs n’ont pas toujours pu résister [de] déduire mécaniquement le rythme des accroissements du recensement des dates d’impression des livres possédés”.²³ In een artikel in het grote overzichtswerk over de geschiedenis van de Franse bibliotheken waarschuwt hij voor de “long décalage entre la date d’édition des ouvrages et la date d’entrée dans les collections.”²⁴ Hij geeft er ook het aansprekende voorbeeld bij van de bibliotheek van de abdij Saint-Denis waar in de achttiende eeuw 3.200 boeken werden toegevoegd van vóór 1700 aan de 4.600 die men aan het einde van de zeventiende eeuw al bezat.²⁵

De aangehaalde auteurs merken de ongelijktijdigheid van productie en acquisitie op. Vaak ook ontsnapt men niet aan de door Jolly genoemde verleiding. Een studie over de boekenlijsten van kerkelijke bibliotheken beperkt het probleem brontechnisch tot het niet kunnen maken van het onderscheid tussen aankopen en schenkingen.²⁶ De laatste vergissing wordt vaker gemaakt. F. Seichepine besluit in een studie over jezuïetenbibliotheek in de Bourgogne, waarbij ze zich baseert op de suppressielijsten van 1763, dat de aankoop van complete collecties een uitzondering was, en leidt daar impliciet uit af dat men vooral recent verschenen boeken kocht.²⁷ Hetzelfde doet T.A. Birrell in zijn reconstructie van de bibliotheek van Isaac Casaubon: behalve die welke

²¹ Gysens, ‘Libri patrum’, 127.

²² Enderle, ‘Jesuitenbibliothek’, 168, n. 132.

²³ Jolly, ‘Bibliothèques bénédictines’, 30.

²⁴ Ibid.; ook Id., ‘Collections jésuites’, 61.

²⁵ Id., ‘Les bibliothèques bénédictines’, 30. Elders in dezelfde band wijst Jolly erop dat “une large part des entrées” in Franse kloosterbibliotheek gefourneerd was door erfenissen en schenkingen, niet zelden door religieuzen bij hun intrede of hun verscheiden, dan wel door aankoop van grotere partijen op veilingen: Id., ‘Unité et diversité’, 12; ook Noye, ‘Bibliothèques des séminaires’, 66.

²⁶ Froeschlé-Choppard, ‘Inventaires’, 493-494.

²⁷ Seichepine, ‘Bibliothèques’, 206.

Casaubon kocht van zijn hoogleraren in zijn studietijd, vertoont geen van de boeken van de geleerde een indicatie dat hij het tweede-hands aanschafte. Birrell gaat daarmee uit van een gelijktijdigheid van het jaar van aankoop en het jaar van uitgave.²⁸

In de al eerder aangehaalde bundel over de bibliotheek van de benedictijnenabdij van Saint-Hubert (Ardennen) gaat P. Delville zonder onderbouwing uit van de veronderstelling dat “la date d’édition d’un livre correspond à la date d’achat.”²⁹ Hij stelt een daling van het aantal aankopen na 1630 vast aan de hand van het dalende aantal vanaf dat jaar uitgegeven boeken. De auteur veronderstelt de mogelijkheid dat men boeken bleef aankopen, maar dan van andere eigenaren, en houdt geen rekening met de mogelijkheid dat men nog lange tijd na 1630 ‘nieuwe’, voor die tijd uitgekomen boeken bleef kopen.³⁰ T. van Houdt neemt in opnieuw dezelfde bundel aan dat uit de actualiteitswaarde van de casuïstiek-literatuur volgt dat deze titels “assez rapidement” na hun publicatie aangeschaft werden.³¹

Kort gezegd bestaan in het onderzoek dus drie manieren van omgaan met het omlooptijdvraagstuk. Ten eerste het voorbijgaan aan het verschil tussen het jaar van uitgave en het jaar van aankoop. Ten tweede het terloops ongedefinieerd benoemen van het verschil en ten derde het maken van een streng voorbehoud waar het jaar van aankoop niet eenduidig vastgesteld kan worden. Dit wijst te meer op het nut van het beproeven van een alternatief, namelijk een generiek gemiddelde dat op individuele gevallen toegepast kan worden.

Enkelvoudige indicaties

Om te beginnen valt op dat de omlooptijd in de literatuur steeds als opmerkelijk ‘lang’ wordt aangemerkt. Dit komt vermoedelijk enerzijds voort uit een impliciete vergelijking met de praktijk in de hedendaagse boekeconomie, anderzijds uit in de bronnen aangetroffen en door libraires afgegeven negatieve oordelen over deze omstandigheid. En binnen dit vertoog past het dan ook juist de uitersten te benadrukken. In dat licht moeten de hierna volgende losse uitspraken voor een belangrijk deel gezien worden.

²⁸ Birrell, ‘Casaubon’, 63, 65.

²⁹ Delville, ‘Bibles’, 85.

³⁰ Ibid., 112.

³¹ Van Houdt, ‘Ouvrages scolastiques et casuistiques’, 153, n. 50; zo ook Keblusek, *Boeken in de hofstad*, 177-178.

Zo wordt van de assortimentscatalogus van Abraham Commelin uit 1646 gezegd dat “bij de aangeboden boeken ook oudere werken niet zeldzaam [zijn]. Regelmatig vindt men er uit de tweede helft van de zestiende eeuw, een enkele maal ouder.”³² Elders wordt geschreven over de Zuid-Nederlandse boekhandels in de achttiende eeuw waar “niet alleen nieuwe publicaties maar soms ook (meer dan een halve eeuw) oude werken” werden aangeboden.³³ Boekverkopers in de Republiek gingen in die tijd uit van een doorlooptijd van hun product die “niet zelden tien of meer jaren bedroeg.” Dat was ook de reden dat in de loop van de achttiende eeuw de auctie opkwam als distributiemiddel om van “oude” voorraden af te komen.³⁴ In dezelfde sfeer beklagden de Leidse libraires in 1730 zich erover dat de waarde van hun boeken te niet ging, door het “langdurig debiet van 20, 30, 40 ja meer jaaren”.³⁵

De libraires worden verondersteld moeite te hebben gehad om in korte tijd hun investering terug te verdienen. Sprekend over hierna nog aan de orde te komen voorraden van de Officina Plantiniana uit het midden van de zeventiende eeuw, heeft Voet het over “piles of copies (...) that were sometimes kept in stock for decades in anticipation of a possible, but increasingly unlikely clientele.” De *Vredehandel van Ceulen* (gedrukt in 1580), waarvan nog 303 exemplaren resteerden, was “by no means the only Plantin impression of which copies lay stacked somewhere in an attic of the Golden Compasses.”³⁶

Van de Elzevier-uitgaven wordt gezegd dat “de meeste werken (...) hun actualiteitswaarde [niet verloren]” en “zo’n tien jaar in de handel” bleven, “bestsellers nog langer.”³⁷ Overigens kan de lange omlooptijd zo natuurlijk ook beschouwd worden: als een positief teken van het functioneren van het boekwezen, de klachten van libraires ten spijt. Volgens speculatieve berekeningen van L. Monfils stonden de belangstellende kopers-lezers van Balthazar Bekkers fameuze *Betooverde wereld* uit 1691 rond het midden van de achttiende eeuw nog 5.350 van de

³² Gruys, ‘Leidse veilingcatalogus’, 412.

³³ Verschaffel, *Hoed en hond*, 147.

³⁴ Van Goinga, *Alom te bekomen*, 24.

³⁵ *Ibid.*, 65; ald. 155: “Zelfs boeken die twintig, dertig jaar of nog langer geleden verschenen waren, kon men vaak nog gewoon en voor dezelfde prijs in de boekhandel verkrijgen.” en Id., ‘Halve bottels’, 228: “Een boek was ‘nieuw’, zolang het ongebonden was, ook al was het, wat toen regelmatig voorkwam, tien of meer jaren oud.”

³⁶ Voet, *Golden Compasses*, II, 415-416 en n. 4 ald.; *Ibid.*, 459-460: “Only seldom was an impression sold out and there were quite a few instances of no more than a few copies being disposed of. [In twee van de drie onderzochte gevallen (*infra*)], costs had not been covered by sales after three years, and in the third instance only a small profit had been made. Stocks of books depreciated in value with the passing of time.”

³⁷ De Canck, ‘Officina Plantiniana’, 189.

8.750 exemplaren ter beschikking, verspreid over de magazijnen van de boekhandelaars in het land.³⁸ Deze lange beschikbaarheid maakte het ook mogelijk dat in 1808 B. Beullens, professor aan de Latijnse school van Mechelen, de biografie *De vita, et moribus r.p. Leonardi Lessi liber* aan één van zijn leerlingen kon schenken omwille van diens uitnemende prestaties in de geschiedenis. Het boek was gedrukt in 1640, 168 jaar vóór de uitreiking.³⁹

Toch zijn dit uitzonderingen geweest. Op goede gronden voert H. van Goinga aan dat aan het einde van de achttiende eeuw “een omlooptijd van vier jaar acceptabel werd gevonden.” De bewering is gebaseerd op een besluit van een bijeenkomst van boekverkopers in de Republiek van 1801 waar besloten werd “om geen prijsverlagingen te hanteren binnen vier jaar na verschijnen.”⁴⁰ Het bleef dus mogelijk deze titels na vier jaar nog te kopen; maar dan kon de belangstellende zich verheugen op een lagere prijs, soms bepaald door de beter in ramsj ingevoerde libraire die de partij van de uitgever had gekocht.

De enkele losse mededelingen over boekenkopers weerspreken niet dat boeken in ieder geval niet onbeperkt beschikbaar bleven, dat aankopen in de regel binnen een bepaald tijdraam plaatsvonden. In 1606 koopt de Brabantse pastoor Jan van Kessel een werk van Augustinus uit 1497, ook schaft hij diverse in de jaren 1530 en 1540 uitgegeven werken aan. Maar deze mogen niet meetellen: veelal is hij niet de eerste eigenaar.⁴¹ Hetzelfde geldt voor bijvoorbeeld de enkele boeken met een gedateerd ex-libris uit de boekerij van het Bossche wilhelmietenklooster.⁴² Vermoedelijk wel nieuw waren de aankopen van Theodoricus van Ubach, prior van de kruisheren van Hoei van 1539 tot 1561, die een aantal boeken kocht waarvan er slechts een enkel van voor 1540 dateerde. Een confrater, Gregorius de Fery, in 1522 student in Leuven, en in 1553 in het convent gestorven, gold als koper van een aantal voor 1500 uitgegeven boeken als uitzondering.⁴³ De delen die de Zutphense Librije in 1565 van de *Opera omnia* van Dionysius de Kartuizer aanschafte, zijn alle na 1533 gedrukt.⁴⁴

³⁸ Monfils, ‘Boek door de wereld’.

³⁹ Van Houdt, ‘Wijns’, 105; zie ook par. VII.4, n. 97 en de opmerkingen over het Roermondse *Pastorale* in par. III.3.

⁴⁰ Van Goinga, *Alom te bekomen*, 155, ook 180.

⁴¹ Jacobs, ‘Van Kessel’.

⁴² Heijting, ‘Wilhelmieten’.

⁴³ Van den Bosch, ‘Kruisherenkloosters’, 611-613, zie ook 621-622, n. 297.

⁴⁴ Renting en Renting-Kuijpers, *Catalogus Librije*, 20, n. 21 ald. en van de catalogus nrs. 295-296, 298, 300, 303, 305-307 en 310.

Van de boeken die de Düsseldorfer jezuiteten kochten in de jaren tussen 1619 en 1625 was 75% na 1600 verschenen.⁴⁵

Van de 3.336 banden uit de bibliotheek van de in 1785 overleden Luikse kanunnik Edmon-Sébastien de Stoupy is tenminste 47% na 1735 verschenen en gekocht.⁴⁶ Over de hele groep van Zuid-Nederlandse pastoors in de zeventiende eeuw schrijft P. Delsaerd dat zij “de boekenmarkt niet echt op de voet” volgden, maar toch “hoofdzakelijk recente boeken in huis hadden.” Een Ignace Dohey die vanaf 1688 in Namen boeken kocht, beperkte zijn aanschaffen “zonder uitzondering” tot titels uit de tweede helft van de zeventiende eeuw.⁴⁷ Nogal wat langer is de indicatie uit aankopen van de Maastrichtse stadsbibliotheek. In 1685 gaf het stadsbestuur toestemming een concilie-uitgave in 37 delen en een Vaderseditie in 17 delen uit Parijs te laten komen. Beide verzamelingen waren daar in 1644 uitgegeven.⁴⁸

Geaggregeerde cijfergroepen

De tot nu toe behandelde gegevens beperken zich tot al dan niet terloops genoemde losse indicaties. Er is ook her en der gegroepeerd cijfermateriaal beschikbaar, steeds als element in een betoog over hetzij een libraire, hetzij een boekenbezitter – steeds zonder dat de hier voorliggende vraag in dat betoog centraal staat. Het gaat dan om afgeleid materiaal. Deze indicaties leg ik hier voor. Eerst komen de gegevens van de verkopende, dan die van de kopende zijde aan bod.

In 1543 stelde de Leuvense libraire Hieronymus Cloet een assortimentslijst op van de in zijn winkel aanwezige boeken. In totaal telde deze lijst 513 titels die tot een uniek impressum geïdentificeerd konden worden. Daarvan waren er 411, goed 80%, gedrukt tussen 1531 en 1543. Slechts één vijfde deel was dus ouder dan twaalf jaar.⁴⁹

In 1604 verschijnt de Amsterdamse boekverkoper Cornelis Claesz op de mis van Frankfurt om daar aankopen te doen voor zijn fonds. In zijn in 1608 uitgebrachte magazijncatalogus vermeldt Claesz de vier jaar eerder gekochte boeken. Door een vergelijking van de acquisities uit 1604 met de voorraad van 1608, blijkt op eenvoudige wijze het debiet van de tussenliggende jaren. Van de 119 titels waren er nog 67 – iets meer dan de

⁴⁵ Enderle, ‘Jesuitenbibliotheek’, 169.

⁴⁶ Peremans, ‘Bibliothèque’, 92; vergelijkbaar bij Delsaerd en Vanysacker, ‘Knyff’, 85, 93.

⁴⁷ Delsaerd, ‘Bibliotheken’, 126.

⁴⁸ Flament, ‘Inleiding’, 29, 229, nr. 336 en 134, nr. 367.

⁴⁹ Delsaerd, *Suam quisque bibliothecam*, 141, tabel 7/2.

helft – voor het publiek beschikbaar.⁵⁰ Als we dit zouden mogen extrapoleren en een ‘reserve’ van een geleidelijk afnemend jaarlijks debiet in acht nemen, zouden we kunnen uitgaan van een volledige afzet van de ‘Frankfortse’ boeken vóór ten laatste zeg 1620. Om het analoog te formuleren aan het getal van Cloet uit het midden van de voorgaande eeuw: in 1608 was de ruime helft van Claesz’ assortiment jonger dan vier jaar.

Weer andere informatie biedt de veilingcatalogus van Claesz’ stadgenoot Jan Jansz Orlers uit 1623. De informatie verschilt omdat de tijdsspanne tussen de jaren van uitgave van de erin genoemde titels en het jaar van de catalogus veel groter is en omdat ze alleen absolute aantallen biedt, dus zonder relatie met een oplage of een aangeschaft deel daarvan, zoals in het geval van Claesz. In Orlers’ catalogus zijn zo’n 1.700 titels opgenomen. Het oudste deel daarvan, zo’n 5%, is voor 1592 uitgegeven, en dus minstens een 30 jaar oud. Het grootste deel, ongeveer de helft, is niet ouder dan vijftien jaar.⁵¹

Een nog kortere omlooptijd blijkt uit de magazijncatalogi van de libraire Balthazar Beller uit Douai. In het door A. Labarre geanalyseerde negende supplement, over de jaren 1613-1615, zijn 625 van de 738 titels voorzien van jaar (en plaats) van uitgave. De overgrote meerderheid hiervan, 93%, is uitgegeven in 1608 of later, dus niet ouder dan maximaal zeven jaar.⁵² Cijfers uit de achttiende eeuw zijn tenslotte onder andere te vinden in de assortimentslijst uit 1715 van de Haagse uitgever Henri du Sauzet. Dan is 34% van de titels “nog geen jaar oud”, en stamt 60% “uit de voorgaande vijf jaar”. In een soortgelijke lijst uit 1722 is 48% “nog geen tien jaar oud”, en in nog een lijst uit 1728 is 89% niet ouder dan acht jaar.⁵³

Een aparte plaats verdienen hier de gegevens met betrekking tot het huis Plantijn-Moretus. In zijn grote werk over de praktijk van de Antwerpse uitgevers, *The Golden Compasses*, presenteert L. Voet op twee plaatsen materiaal dat voor onze vraagstelling van belang is. In een passage over de terugverdiëntijd van uitgeefprojecten geeft de auteur een overzicht van voorraden uit 1642. Er liggen in dat jaar nog tientallen exemplaren van titels uit de begintijd van de onderneming: 58 van de *Aeneis*-editie bijvoorbeeld, of 500 van Joannes Brechtanus’ *Syntaxi*, of 287 van Joannes Despauterius’ *Ars versificatoria*, allemaal uit het jaar 1568. De

⁵⁰ Van Selm, *Boekhandelscatalogi*, 210-211.

⁵¹ Id., ‘Orlers’, 213-215.

⁵² Berekening op basis van Labarre, ‘Catalogues’.

⁵³ Van Meerkerk, *Du Sauzet*, 285, 287-288.

gemiddelde leeftijd van deze 3.530 exemplaren van 26 titels is 68 jaar, het theoretische gemiddelde boek werd dan uitgegeven in het jaar 1574.⁵⁴

Deze informatie kan echter misleidend werken. Voet vermeldt niet hoe groot de oorspronkelijke oplage was. Het blijkt niet of het hier ging om nog steeds courante voorraad die nog in dezelfde jaarlijkse aantallen verkocht werd als net na de productie, of om een allerlaatste restant van een oplage die voor het grootste deel al verkocht was en waarvan de investering al lang en breed was terugverdiend. Naar alle waarschijnlijkheid ging het om het laatste: bij een oplage van tussen 1.000 en 1.500 exemplaren ging het op een uitzondering na om niet meer dan een procent of tien à twintig die nog over was. Als we de oplage laag aanhouden, op 1.000 voor alle titels, lag de restvoorraad voor het geheel op 14%.⁵⁵

Op een andere plaats publiceert Voet van drie titels – de populaire *Reynaert de Vos*, een klassieke auteur, Valerius Flaccus, en een medisch traktaat – het oplagecijfer en de binnen de eerste drie jaren, 1566, 1567 en 1568, na verschijnen verkochte aantallen. Gemiddeld heeft na die drie jaren 42% de weg naar de koper gevonden. Hierbij valt op dat alleen van de *Reynaert* de aantallen per jaar constant zijn (208, 213 en 231 verkochte exemplaren), terwijl ze van de andere twee titels sterk teruglopen (231, 67 en 45, respectievelijk 172, 122 en 58 verkochte exemplaren). Het laatste zou, bij extrapolatie, betekenen dat pas na decennia de hele oplage was uitverkocht.⁵⁶

Interessant is vervolgens de vergelijking met een andere kleine uitsnede van het materiaal uit het fonds Plantijn-Moretus, te weten de analyse die J. Materné heeft gemaakt van de uitgaven van Justus Lipsius. Materné's opname is van het jaar 1643. Zijn telling gaat daarmee over een veel langere periode na het jaar van uitgave dan Voets drie gevallen. Op dat moment zijn van de *Virgo Hallensis* van de grote humanist, op de pers gelegd in 1616, nog 61 exemplaren over, ofwel nog 1% van de hele oorspronkelijke oplage. Van de 8.100 exemplaren in zes edities tussen 1592 en 1629 van *De cruce*, zijn nog 247 stuks over, een 3%, “overwegend van de laatste editie.” De vier edities van *De constantia* tussen 1599 en 1628 telden 4.550 exemplaren, 4% is daar nog maar van voorradig.⁵⁷

Dezelfde Materné publiceerde elders gegevens uit hetzelfde archief. Hieruit blijkt dat oplages van 3.000 exemplaren van het *Missale Romanum* binnen enkele jaren de Officina verlieten. Maar ook niet-

⁵⁴ Voet, *The Golden Compasses*, 459, n. 1.

⁵⁵ 3.530 / (26 * 1.000). Zie: *Ibid.*, 172 voor oplagecijfers.

⁵⁶ *Ibid.*, 519-525, appendix 7.

⁵⁷ Materné, ‘Contrareformatiorische boekbusiness’, 157-158.

liturgisch werk verkocht snel. De eerste zes van de twaalf folio-delen van Caesar Baronius' *Annales ecclesiastici*, in een oplage van 1.000, waren binnen zeven jaar aan een herdruk toe, de laatste zes delen binnen zestien jaar. Tot 1610 (de delen verschenen voor de eerste keer tussen 1589 en 1609) werd elk jaar gemiddeld 13% van de oplage verkocht. In 1630 was in totaal nog één vijfde deel over van alle 25.100 exemplaren, waarvan een kwart pas in de vijf jaar daarvóór van de pers was gekomen.⁵⁸

Het Plantijn Moretus-archief is een redelijk coherente, gestructureerde bron. Ander materiaal is niet zelden door het toeval gegenereerd en daarom niet of moeilijk bruikbaar voor seriële synchrone of diachrone vergelijking. Een specimen hiervan dat om de waarde niet buiten beschouwing mag blijven, wordt gevormd door de opgaven over oplages en voorraden in een *Mémoire pour la communauté des libraires et imprimeurs jurés de l'université de Paris* uit 1777. Deze pleitnota was bedoeld om de Parijse libraires te verdedigen tegen hun concurrenten in de provincie in de strijd tegen de veranderde privilegewetgeving. Deze wetgeving hield onder andere in dat de duur van het privilege tot tien jaar beperkt zou worden, een voor de hoofdstedelingen ongunstig besluit. De bron is dus verdacht.⁵⁹

De opsteller van de *Mémoire* neemt de gegevens over het huis De Bure père et fils als voorbeeld. Hiervan worden 44 titels genoemd, uitgegeven tussen 1733 en 1772; de oplages variëren van 500 tot 3.000. Per titel wordt ook de restvoorraad van 1777 vermeld.⁶⁰ Als we de verkoopcijfers delen door het aantal verstreken jaren sinds de uitgave, op die manier tot een gemiddelde afzet per jaar komen en dat getal extrapoleren tot een theoretisch moment van uitputting van de voorraad, dan blijkt dat gemiddeld 35 jaar na productie het laatste exemplaar verkocht is. Hier moet echter wel aangetekend worden dat dat moment varieert met het jaar van uitgave. Oudere boeken hebben een lager jaarlijks verkoopaantal dan nieuwere boeken. Oplages tot tien jaar oud zijn theoretisch na 27 jaar uitverkocht, tussen tien en twintig jaar na 30 jaar, tussen twintig en 30 jaar na 45 jaar, en van oplages ouder dan 30 jaar zou het zelfs bijna een halve eeuw duren voordat het laatste exemplaar het magazijn verlaat.⁶¹ Dit zou de eerdere uitkomst uit het Plantijn Moretus-materiaal kunnen bevestigen dat een boek minder verkocht naarmate het langer geleden van de pers was gekomen. Deze variatie kan dus veroorzaakt worden doordat de oudere boeken al langer geen afzet meer vonden, hoewel ze in de eerste

⁵⁸ Id., 'Officina Plantiana', 486, 488.

⁵⁹ Merland, 'Tirage et vente', 87-91.

⁶⁰ Ibid., 97-98.

⁶¹ Berekening op basis van: Idem.

jaren na uitgave niet minder snel verkocht hadden dan de nieuwere. Om dat vast te stellen, zouden we de beschikking moeten hebben over de werkelijke verkoopcijfers per jaar, maar die laat de opsteller van de *mémoire* achterwege.

Aan de andere kant van de periode tussen het moment van uitgave en het moment van aanschaf, staat de boekenkoper. Waar de uitgever de diverse exemplaren van de diverse titels aan diverse kopers afzet, daar betreft de koper telkens één exemplaar van diverse titels van diverse uitgevers. Er zijn van de boekenkopende zijde een aantal cijfergroepen beschikbaar. Ik presenteer die hier in 'aflopende' volgorde, wat wil zeggen dat de indicaties van de langste omlooptijd voorop gaan.⁶²

Redelijk grote aantallen gegevens zijn bekend uit de Leuvense universiteitsbibliotheek van de jaren 1636-1639. Onder de bijna 100 schenkingen uit die periode is 80% uitgegeven na 1600, 37% na 1625.⁶³ Let wel: het gaat hier om schenkingen. Voordat de boeken aan de bibliotheek geschonken werden, waren ze dus al gekocht door de schenker. Vier-vijfde deel van deze groep boeken was nooit later dan vier decennia na verschijnen gekocht.

Zoals de Leuvense universiteitsbibliotheek niet de eerste eigenaar van de verworven boeken was, zo was dat ook niet de al ter sprake gekomen Giuseppe Garampi, prefect van het Vaticaanse Archief, die in de jaren 1760 zaken deed met de Utrechtse libraire Cornelis Kribber. In de uitgegeven brieven tussen deze beiden doet de laatste regelmatig verslag van de inspanningen voor zijn cliënt. Hoewel Kribber voor de bibliotheek prelaat vele titels antiquarisch moest verkrijgen, bedraagt de gemiddelde leeftijd van de 38 getelde titels bij aankoop slechts 42 jaar.⁶⁴

Een substantiële hoeveelheid data is bekend van de boekenaankopen door de uitgeweken Engelse royalist Michael Honywood. Tijdens zijn verblijf in de Republiek in de jaren 1643-1660 koopt hij maar liefst ruim 1.000 boeken, vele op bibliotheekveilingen, dus tweede-hands. Een kleine

⁶² Een indicatie blijft hier buiten beschouwing. In de lijst van acquisities van de "koninklijke bibliotheek" in de tijd van de aartshertogen Albert en Isabella (1598-1617) komen enkel boeken voor die werden uitgegeven in het door de lijst omspannen tijdvak. Dit zou kunnen wijzen op een gering tijdverloop tussen uitgave en aankoop. Echter, het gaat hier om boeken die (vermoedelijk direct na verschijnen) door de uitgever aan de bibliotheek werden gezonden om juridische redenen (deponeringsverplichting, privilege), of omdat uitgevers en/of auteurs meenden met juist de gezonden titels aan de smaak van de aartshertogen tegemoet te komen. Gezien de geringe bemoeienis van de bibliotheek zelf met de acquisities kan hier dus geen argument aan ontleend worden met betrekking tot de tijd tussen uitgave en aankoop (Thøfner, 'Princely pieties', 138-141).

⁶³ Berekening op basis van Coppens, 'Auspicia bibliothecae', de lijst op 176-198.

⁶⁴ Berekening op basis van Cornelissen, 'Kribber met Garampi'.

berekening van de jaren van uitgave van de in de Nederlanden verschenen boeken, leert dat hun leeftijd bij aankoop gemiddeld 33 jaar bedroeg.⁶⁵

Daarmee in lijn liggen de cijfers die bekend zijn van de al meermalen ter sprake gekomen bibliotheek van de abdij van Saint-Hubert: de 208 titels waarvan het jaar van acquisitie achterhaald kon worden, werden gemiddeld genomen 31 jaar na verschijnen aangeschaft.⁶⁶

De indicatie die volgt uit een berekening op basis van de veilingcatalogus van de vroege spinozist Joannes Koerbagh uit 1673 is van dezelfde ordegrootte. De gedateerde boeken in de bibliotheek waren toen gemiddeld 33 jaar oud. Hierbij moet wel worden aangetekend dat dit gemiddelde sterk verhoogd wordt door de folio's: deze zijn veel ouder dan de quarto's en octavo's (50 tegen 25 à 30 jaar), terwijl de – vermoedelijk jongere, want minder kostbare – kleinere formaten helemaal niet gedateerd zijn.⁶⁷

De andere vermeldingen die ik aantrof, resulteren alle in een kortere omlooptijd. Uit een berekening van het verschil tussen het jaar van uitgave en het aan het handschrift gedateerde ex-libris van de overgeleverde boeken van het kartuizerklooster van Lechnitz – alle incunabels –, blijkt dat deze drukken nooit later dan hooguit twintig jaar na verschijnen in de collectie werden opgenomen.⁶⁸ In dezelfde periode zijn de veertien boeken van de Duitse student in Italië Johannes Protzer rond 1500 bij aankoop zes jaar oud.⁶⁹ In de boekenveilingen van Philips van Marnix van Sint-Aldegonde en Daniël van der Meulen uit 1599, respectievelijk 1601 zijn de boeken gemiddeld 37 en 28 jaar oud.⁷⁰ Philips en Peter-Paul Rubens kopen in de jaren 1605-1609, respectievelijk 1613-1640 in totaal 218 boeken bij de Officina Plantiniana – daar en elders uitgegeven –, de gemiddelde leeftijd bij aankoop is twaalf jaar.⁷¹ Bij de aankopen van exegetisch werk door jezuiteten in Düsseldorf in het tweede kwart van de zeventiende eeuw is die dertien jaar.⁷² Van de 33 boeken die de Franse agent Lus Bouterne in 1641 en 1644 in opdracht van Constantijn Huygens voor de stadhouderlijke bibliotheek koopt, bedraagt

⁶⁵ Berekening op basis van Keblusek, 'Honywood', 172, n. 22.

⁶⁶ Knapen, 'Organisation et gestion', 357-361, tableaux 3-5; van de achttien *patristica* in de bibliotheek is dat dertien jaar, zonder de drie 'lange' uitzonderingen (100, 54 en 39 jaar) drie jaar (berekening op basis van Gysens, 'Libri patrum', 127, n. 50. ald.).

⁶⁷ Berekening op basis van Van Heertum, 'Koerbagh'.

⁶⁸ Berekening op basis van Fodor, 'Lechnitz', 63-70.

⁶⁹ Rhodes, 'Protzer'.

⁷⁰ Berekening op basis van Van Selm, *Boekhandelscatalogi*, 119.

⁷¹ Berekening op basis van Arents, *Rubens*.

⁷² Enderle, 'Jesuitenbibliothek', 169, n. 135.

de gemiddelde leeftijd 28 jaar.⁷³ Van de 73 aankopen uit de jaren 1738-1761 door de bibliotheek van de jezuïeten van Aix is de gemiddelde leeftijd zeventien jaar.⁷⁴ Wellicht niet geheel verwonderlijk stamt de kortste omlooptijd uit de cijfers over aankopen van de ene libraire bij de andere: Bossche boekhandelaars bestelden bij de Officina Plantiniana tussen 1566 en 1589 hun honderden boeken binnen hooguit één à twee jaar na verschijnen.⁷⁵

Indirecte indicaties

Uit de aangetroffen indicaties blijkt een zekere coherentie in de omlooptijd, al is dat ook eerder op het niveau van decennia dan van jaren. Maar dit zijn enkel nog getallen, ze geven geen verklaring voor die coherentie. Uit omstandigheden in de vroegmoderne boekeconomie is de achtergrond van de kwantitatieve data te reconstrueren. Bovendien kunnen betrokkenen bij de boeknegotie in hun uittalingen de indicaties bevestigen of ontkennen.

Het is aannemelijk dat bepaalde factoren eerder leidden tot een kortere dan tot een langere omlooptijd (of andersom). Om te beginnen waren boekverkopers in beginsel gebaat bij een kortere omlooptijd. Ze zagen hun investering graag zo snel mogelijk terug in de vorm van baar geld. Natuurlijk vertegenwoordigden ook voorraden een waarde, maar de hoogte daarvan kon fluctueren, was hoe dan ook lastig te bepalen en kon uiteraard niet dienen als courant betaalmiddel.

Het is inderdaad zo dat “it was months and sometimes years before the money came back.”⁷⁶ Maar er was ook steeds een “large initial demand”, waarvoor zelfs “a little extra” aan de koper werd gevraagd.⁷⁷ En hoe dan ook kon de uitgever de uitputting van de oplage nog gemakkelijk bij zijn levensdagen meemaken. De vraag moet dan ook gesteld worden of de libraire zijn alom geuite klacht over de ‘lange’ omlooptijd niet bewust overdreef. Het kan voor hem simpelweg een gegeven feit geweest zijn, een onontkoombare omstandigheid waar hij in zijn bedrijfsvoering al lang gewend was rekening mee te houden. Boekondernemers konden hun

⁷³ Berekening op basis van Koblusek, *Boeken in de hofstad*, 322-326, bijlage IV; de cijfers daar (151) over de boedelinventaris van Johan van der Lisse uit 1658 zijn moeilijker te gebruiken door het relatief hoge aantal boeken met geen nadere datering dan “voor 1600”; stellen we het jaar van uitgave van die veertien boeken op 1550, dan is de gemiddelde leeftijd van alle 44 boeken 64 jaar, zonder deze veertien 44 jaar.

⁷⁴ Berekening op basis van De Dainville, ‘Livres de compte’, 239-245.

⁷⁵ Berekening op basis van Van den Oord, *Bosch’ boekbedrijf*, 410-476, bijlage III.

⁷⁶ Voet, *The Golden Compasses*, 454.

⁷⁷ *Ibid.*, 440-441.

verwachtingen over het verkooptempo immers verdisconteren door een goede planning van hun investeringen: door sneller en langzamer verkopende boeken gelijktijdig uit te brengen en door een nieuwe titel pas op de persen te leggen als er met voorgaande projecten voldoende liquiditeit gegenereerd was.

Dat het grootste deel van de oplage vaker wel dan niet in de eerste jaren verkocht werd, lijkt bevestigd te worden door auteursrechtelijke praktijken. Zo werden al in de zestiende eeuw overeenkomsten tussen libraires gesloten waarbij men afsprak elkaars werk niet binnen drie jaar na te drukken. “Dat was de tijd die men nodig achtte om de eerste druk van een boek te verkopen”, zo meent een expert op het terrein van historisch kopijrecht.⁷⁸ In het verlengde daarvan ligt de omgang met het privilege. Het was usantie de boekverkoper na expiratie van het privilege nog respijt te geven, zodat hij nog de kans zou hebben zijn voorraad te verkopen. Er lag een relatie met de bijzonderheid van het werk: hoe kostbaarder, hoe langer het privilege duurde, hoe langer men kennelijk verwachtte dat het zou duren voor het uitverkocht zou raken. In de zeventiende eeuw groeide de termijn uit tot een standaardperiode van vijftien jaar.⁷⁹

Er bestond ook voor boekenkopers een verband tussen waarde en actualiteit. Uit de analyse van de Düsseldorfer jezuïetenbibliotheek, waar een helder onderscheid tussen schenkingen en aankopen mogelijk is, blijkt duidelijk dat “Aktualität (...) offenkundig ein entscheidendes Kriterium (...) beim Erwerb von Büchern” was.⁸⁰ Gekochte titels waren van veel recentere jaren, “Grundlagenliteratur” werd eerder geschonken, was van oudere datum.⁸¹ Deze boeken met een naslagkarakter – voor de jezuïeten is de patristiek daarvan een belangrijk voorbeeld – behielden om hun prijs en hun inhoud hun waarde.

Oudere boeken waren in de regel niet alleen de boeken die bij verschijnen al tot de duurdere behoorden. Het was ook aanzienlijk lastiger om er aan te komen. De bibliotheektheoreticus Gabriël Naudé maakte in zijn in *Advis pour dresser une bibliothèque* uit 1640 al attent op het verschil tussen ‘oude’ (niet per se tweede-hands) en ‘nieuwe’ boeken, en beschreef hoe veel meer moeite het kostte om de eerste op te sporen. Voor de recentere uitgaven kon men volstaan met een twee- of drietal “marchands” te kiezen, “riches, sçachans & pratiquez en leur vacation, qui

⁷⁸ Schriks, *Kopijrecht*, 51.

⁷⁹ *Ibid.*, 54, vgl. 91.

⁸⁰ Enderle, ‘Jesuitenbibliothek’, 169.

⁸¹ *Ibid.*, 174 en n. 191 ald.

par leurs diverses intelligences & voyages pourroient fournir toutes sortes de nouveautez, & faire diligente recherche & perquisition de ceux qu'on leur demanderoit par catalogue." Van oude boeken daarentegen kon men er het beste veel en goedkoop opsporen door "les rechercher indifferement chez tous les Libraires, où la longueur du temps & les diverses occasions ont coutume de les disperser & respandre."⁸² Met andere woorden: het aanbod aan oude boeken was wijder verspreid, om van dat aanbod op de hoogte te blijven diende men veel meer distributiekkanalen aan te spreken.

Naudé's boekenkoper werd dan overigens nog niet geholpen door de libraires. Zij schijnen de afzonderlijke waarde van het oude boek pas later te zijn gaan inzien. Zo staan in de auctiecatalogus van Govert Basson uit 1630 drukken uit het begin van de zestiende eeuw nog willekeurig verspreid tussen recent werk.⁸³ Wie om een oud boek verlegen zat, kwam moeilijkheden tegen. Toen de Amsterdamse toneeldichter Ysbrand Vincent in 1703 aan de weduwe van Balthasar III Moretus vroeg om een portret van Thomas a Kempis uit één van de *Imitatio Christi*-uitgaven, noemde zij er verschillende in haar antwoord, van tussen 1599 en 1671, maar deze boeken bezat zij niet meer "'onghebonden (...) als op myne Bibliotheke'"⁸⁴.

Wie een coherente bibliotheek wenste op te bouwen, kon het aanbod van nieuw versijnd werk afwachten en zijn bestellingen plaatsen. Jan-Frans van de Velde, bibliothecaris van de Leuvense universiteit, spoorde ertoe aan dat "'on achète de préférence les livres qui sont imprimés déjà depuis plusieurs années, ou hors du pays, et dont les fonds sont épuisés chez les libraires.'" Het oude aanbod moest actief opgezocht worden. Oude, zeldzame boeken "'ne se trouvent que très rarement dans les bibliothèques particulières, et plus rarement encore chez les libraires.'"⁸⁵ De Brusselse nationale bibliotheek nam zich rond 1760 voor een oud fonds samen te stellen, en daarvoor diende men uit te kijken naar oude verzamelingen die te koop waren.⁸⁶ Van de kartuis Seitz zijn in het handschrift van de bibliothecaris Christoph Andreas Fischer, actief na 1614, ex libris-aantekeningen bekend in boeken uit de jaren tussen 1511 en 1620, waaruit blijkt dat hij de aanvullingen bij nieuw aangeschafte boeken systematisch bij elkaar moest zoeken.⁸⁷ Dit is precies ook wat de

⁸² Naudé, *Advis*, 111.

⁸³ Bögels, *Basson*, 64.

⁸⁴ Sabbe, 'Vincent', 216, n. 2-3.

⁸⁵ Verschaffel, *Hoed en hond*, 144.

⁸⁶ *Ibid.*, 142.

⁸⁷ Mairold, 'Seitz', 26.

bibliothecarissen van de Sorbonne en de Bibliothèque Mazarine deden. “Sans tarder” kochten ze nieuw verschenen boeken. Om de lacunes te vullen werden ze geholpen door schenkingen, maar was vooral de acquisitie van oude boeken, ook incunabels en manuscripten, noodzakelijk.⁸⁸ Er werd geen rekening gehouden met de mogelijkheid ‘oude’ boeken nog in vellen te kopen.

Pogingen om ouder drukwerk nog in handen te krijgen, konden evengoed vergeefs blijken. De benedictijn Augustine Baker beweerde al rond 1625 dat van sommige boeken nooit meer exemplaren te krijgen zouden zijn.⁸⁹ Er bestond een relatie tussen de leeftijd van de bibliotheek en de leeftijd van de erin opgenomen werken. In 1795 gaven de Maastrichtse franciscanen aan het Franse bestuur op dat er geen zeldzame boeken aanwezig konden zijn vanwege het simpele feit dat het klooster nog geen honderd jaar bestond, de bibliotheek was vooral samengesteld uit van zusterhuizen gekregen doubletten.⁹⁰ Overigens schijnen kloosterbibliotheken inderdaad wel als dépôt van juist contemporaine literatuur gefungeerd te hebben. Een stadsbeschrijving uit 1782 vermeldt dat men in het dominicanenklooster en in andere regulierenhuizen in Brussel de volledige jaargangen van de kranten uit de stad sinds het begin van de zeventiende eeuw kon raadplegen.⁹¹

Waren de boeken ouder dan de bibliotheek, dan was dat niet zonder moeite en inspanning gegaan. De eerder aangehaalde Antwerpse kanunnikenbibliotheek bevatte vele zestiende- en zeventiende-eeuwse drukken; de veilingcatalogus uit 1785 meende dan ook, sprekend over deze werken, dat ze “ont été choisis et réunis par le goût et le discernement, et ce n’a été qu’à la longue, après bien des peines, des recherches et des soins, qu’on est parvenu à en faire un si riche et si bel assortiment.”⁹² In een ex-libris uit 1492 van een druk uit 1476 schrijft een zeventiende-eeuwse hand: “1659 – 1492 = 167”.⁹³ De verbazing over de ouderdom drukt de tijdbeleving bij het boek uit.

Uit het voorgaande blijkt dat boekverkopers weliswaar te maken hadden met en zich beklagden over de lange omlooptijd, maar dat zij er toch van uit mochten gaan binnen een jaar of vijf à tien een groot deel van hun investeringen terug te ontvangen. Wellicht niet van elke individuele titel op zich, maar wel samengenomen over binnen een periode op de

⁸⁸ Gasnault, ‘Collections’, 349.

⁸⁹ Cramer, “‘Librarie of this howse’”, 109; Verschaffel, *Hoed en hond*, 149.

⁹⁰ Flament, ‘Inleiding’, 82.

⁹¹ Janssens, ‘De krant’, 111.

⁹² Delsaerdt en Vanysacker, ‘Knyff’, 94.

⁹³ Fodor, ‘Lechnitz’, 67.

markt gebrachte uitgaven. Het is ook duidelijk dat het voor boekenkopers lastiger werd een boek te bemachtigen naarmate het ouder was. De tijd tussen uitgave en aankoop is dus niet volstrekt willekeurig. Als we het jaar van uitgave kennen van een boek in een bibliotheekcatalogus en weten dat het een nieuwaankoop (en geen tweede hands-aankoop of een schenking) betreft, dan is niet elk jaar van aankoop even waarschijnlijk. Het is waarschijnlijker eerder dan later na de uitgave gekocht.

Tot nu toe zijn hoofdzakelijk gegevens uit de literatuur gebruikt. Een methode om de omlooptijd aan de hand van bronnen te benaderen, maakt gebruik van het gegeven dat tot in de negentiende eeuw boeken in losse vellen verkocht werden. De koper liet er een band naar eigen smaak en financiële mogelijkheden omheen zetten. Na de aankoop bleven boeken bij voorkeur niet lang ongebonden liggen, al was het maar om het inefficiënte ruimtebeslag van de vellen of de matige handzaamheid bij het lezen ervan. Om economische of praktisch-gebruikstechnische redenen (het gemak van op één of andere wijze verwante teksten in één band), koos een boekenbezitter er nogal eens voor om meer dan één titel in één band te laten zetten.⁹⁴ Het wilde dan natuurlijk wel voorkomen dat het gemakkelijk kunnen raadplegen van nog ongebonden boeken moest wachten tot er voldoende bij elkaar passende titels waren verkregen om een convoluut uit samen te stellen.⁹⁵

Hoe dan ook staat vast dat in een convoluut samengebonden titels niet al te lang na elkaar gekocht zijn. Op het moment dat het jongste boek op de markt beschikbaar was, was het oudste dat ook nog. Het tijdverschil tussen beide geeft dan een indicatie van de omlooptijd.⁹⁶ Het jaar van uitgave van de jongste titel is daarmee een *terminus post quem* voor het jaar van aankoop van de oudste titel. We laten hierbij overigens daar de mogelijkheid van het opnieuw binden in een andere band, iets wat niet al te vaak zal zijn voorgekomen omdat het in feite overbodige kosten met zich meebracht.

Door het systematisch depouilleren van grote aantallen convoluten kan precisering van de absolute omlooptijd bereikt worden. De Roermondse kartuizerbibliotheek bevat een redelijk groot aantal convoluten, hetgeen zichtbaar is in het hogere aantal titels dan standplaatsnummers (4.772 tegenover 3.880). We kunnen aannemen dat het verschil vooral verklaard

⁹⁴ Naudé, *Advis*, 134: “il faut bien prendre garde que les liures qui sont trop menus pour estre reliez seuls ne soient mis & conjoints qu’avec ceux qui ont traicté de tant pareil & mesme sujet.”

⁹⁵ Zie voor een aansprekend voorbeeld Hirstein, ‘Beatus Rhenanus’, 126-129.

⁹⁶ Hierop wijst zijdelings ook Hermans, *Zwolse boeken*, 63 en n. 110 ald.

wordt door in één band gebonden titels.⁹⁷ Een korte bewerking van deze gegevens toetst de indicatie van de omlooptijd zoals die door de zijdelingse vermeldingen uit de literatuur wordt ingegeven.

De Roermondse kartuizerbibliotheek kent 440 van dergelijke convoluten waarin tenminste twee maal een jaar van uitgave vermeld wordt, samen 1.177 titels (gemiddeld 2,7 titels per band; 25% van het totaal aantal titels). Om de indicatie voor de omlooptijd zuiver te houden, moeten daar die convoluten van worden uitgezonderd die vermoedelijk om het editietechnische verband waren aangelegd. Het gaat hier in de regel om meerdelige werken waarvan meerdere *tomi* onder één signatuur vielen.⁹⁸ Er blijven dan 347 convoluten over. Daaronder zijn er enkele waar de oudste titel zeer veel ouder is dan de jongste. Het grootste verschil is in een band met één titel uit 1531 (Didymus Alexander, *In omnes epistolas canonicas enarratio brevis*) en één uit 1685 (Didacus Stella, *De contemptu mundi*), een verschil dus van 154 jaar.⁹⁹

Dit is echter een uitzondering. Het gaat hier niet onwaarschijnlijk om opnieuw gebonden boeken, net als in de andere achttien gevallen (5,5% van het totaal) met een verschil van meer dan 50 jaar. In vijftien convoluten (4,9%) bedraagt het verschil tussen de oudste en de nieuwste titel tussen 30 en 50 jaar. In verreweg het grootste deel dus, 90%, bedraagt het verschil minder dan 30 jaar. In 65% van de gevallen is – als de aannames kloppen – het oudste boek niet eerder dan vijf jaar na het jongste gekocht. Over alle convoluten samen is het gemiddelde verschil tussen de oudste en de jongste titel tien jaar en vier maanden.

Uiteraard kan het nog steeds zo zijn dat ook de jongste boeken in de convoluten lange tijd na verschijnen aangeschaft werden, waarmee het verschil in uitgavejaar tussen het oudste en het jongste boek aan betekenis zou verliezen. Maar in dat geval zou ook een veel gelijkmatigere verdeling over de verschilgroottes te verwachten zijn geweest.

⁹⁷ Vier maal wordt dit met zoveel woorden door de niet altijd consequente catalograaf bij de titelbeschrijvingen zelf aangeduid: bij de signaturen B 10 (voor de auteursnaam bij de tweede titel: “item in eodem”), B 94 (voor de auteursnaam bij de tweede titel: “in quo”), B 111 (voor de auteursnaam bij de tweede titel: “in quo”) en K 33 (voor de auteursnaam bij de tweede titel: “33 2.do”); vervolgens is in de auteursnamenregisters van de rubrieken P (Oratoria) en Q (Poetica) een lijst opgenomen van verwijzingen naar auteurs in andere rubrieken die ook over de welsprekendheid, respectievelijk verskunst schrijven, maar wier werk daar “cum alyis aliorum auctorum libris compact[a]” zijn; een andere aanwijzing is tenslotte dat in de rubriek van de *libri prohibiti* ook niet-verboden boeken opgenomen zijn, kennelijk omdat ze in één band waren gebonden met verboden boeken (bijv. [M] 4).

⁹⁸ Bijv. C 1-5: de tien delen van Augustinus’ *Opera* (Keulen 1616) onder vijf signatuurnummers.

⁹⁹ M 349.

Conclusie

Het voorgaande heeft een aantal vaststellingen mogelijk gemaakt. Vaststellingen die de benadering van het verschil tussen uitgave- en aankoopmoment ontdoen van onnodige omzichtigheid, en die het negeren van dat verschil voor zover nog nodig logenstraffen. Daarmee wordt het doenbaar van een grotere boekencollectie – waar redelijkerwijs de schenkingen en de tweede hands-aankopen van de nieuwaankopen onderscheiden kunnen worden – niet alleen de samenstelling op het moment van inventarisatie of catalogisering te definiëren, maar ook de genese gedurende de tijd dat de verzameling bestaan heeft.

Ten eerste blijkt namelijk dat een oplage na productie niet steeds in even grote aantallen verkocht werd. Ten tweede dat in de eerste jaren de aantallen groter waren dan daarna. Ten derde dat we vooralsnog uit mogen gaan van een meest waarschijnlijke termijn van een jaar of dertig waarbinnen de oplage uitgeput raakte. Deze empirische indicaties worden bovendien bekrachtigd door verklaringen uit omstandigheden in en bevestigd door ooggetuigen van de vroegmoderne boekhandel.

Zoals de terloopse gegevens uit de boekhistorische literatuur nog maar tentatieve gevolgtrekkingen toelaten, zo verdienen ook de getalsmatige conclusies uit gericht onderzoek in de Bethlehem-catalogus toetsing en verificatie. In eerste instantie wijzen ze er echter op dat de termijn van 30 jaar wellicht nog te ruim genomen is.

Aanwinsten anders dan door nieuwaankoop

De termijn van 30 jaar kan langer zijn in het geval van schenkingen en tweede hands-aankopen. Het totale aantal schenkingen aan de Bethlehem-bibliotheek is niet bekend, en ze zijn ongetwijfeld ook niet allemaal in de bronnen aan te wijzen. Het aantal wel bekende schenkingen is gering: enige tientallen. Wel kunnen we van een vijftiental ervan de maximale periode tussen het jaar van uitgave en het jaar van schenking achterhalen. Het gemiddelde hiervan is 47 jaar, zonder de twee uitzonderlijk oude boeken 35 jaar.¹⁰⁰ Dit laat niet bij voorbaat toe de gehanteerde termijn van 30 jaar substantieel te wijzigen.

¹⁰⁰ NL. (zie par. VI.2.1): Pollius (schenking 1626, boek (meerdere) uitgegeven tussen 1597 en 1611 (voor de berekening van het gemiddelde is het eerste jaartal genomen)), Beeck (schenking 1682, boeken uitgegeven in 1550, 1563, 1623, 1625, 1626), Knippenbergh (gestorven in 1742, boek uitgegeven in 1719), Merlo-Horstius (gestorven in 1644, boek uitgegeven in 1630), Puteanus (gestorven in 1646, boek uitgegeven in 1640), Petreius (schenking in 1632, boek uitgegeven in 1556), Poijen (professie op zijn vroegst in 1644, boek uitgegeven in 1608), Uwens (gestorven in

Daarnaast zijn er de tweede hands-aankopen. Deze zijn in het geval van Bethlehem in het geheel niet gedocumenteerd. Er zijn echter wel aanwijzingen dat die niet zo veel gewicht in de schaal hebben gelegd dat daarom de termijn van 30 jaar voor het geheel van de collectie onhoudbaar wordt. In de eerste plaats mag de vraag gesteld worden of de kartuizers in Roermond – gezien hun geringe interactie met ‘de wereld’ en de povere boekcultuur in hun eigen stad en gewest – over de mogelijkheden beschikten om de inspanningen te plegen die nodig waren om grote partijen tweede hands-boeken te bemachtigen, inspanningen die in de regel veel groter waren dan die voor de aankoop van recente titels. In de tweede plaats blijkt uit de convergentie van de ontwikkelingscurve van de Roermondse kartuizerbibliotheek met die van andere bibliotheken en die van de boekproductie dat de samenhang met het aanbod van nieuwe boeken sterk geweest moet zijn.¹⁰¹ Bij verwerving via de antiquarische markt speelt het toeval logischerwijs een veel grotere rol. Indien Bethlehem – en de andere daarmee vergeleken mannenkloosters – op grote schaal tweede hands-boeken zouden hebben verworven, dan zou die convergentie dus veel minder zichtbaar geweest moeten zijn.

Ook indien het aantal schenkingen en tweede hands-aankopen substantieel geweest is, is daarmee natuurlijk niet gezegd dat daarvan een substantieel deel ouder was dan 30 jaar op het moment van verwerving. Desondanks blijft steeds de mogelijkheid bestaan dat grootschalige verwervingen van ‘oude’ boeken zich hebben voorgedaan, en de bronnen die dat aanwijzen nog boven water komen. Tot zolang blijft de hypothese van verwerving binnen een periode van 30 jaar na de uitgave het enig mogelijke uitgangspunt. Dit uitgangspunt blijft des te hanteerbaarder omdat Bethlehem een grote collectie bezat. De omlooptijd kan dus niet voor ieder individueel boek gehanteerd worden, wel als gemiddelde voor de hele verzameling.

In hoofdstuk V zijn de cijfers gebaseerd op dat gemiddelde. Omdat niet uit te maken is in welk van de 30 jaar een individueel boek verworven werd, worden de bij wijze van illustrerend voorbeeld aangehaalde titels wel behandeld alsof ze verworven zijn in het jaar van uitgave.

1622, boeken uitgegeven in 1573, 1599, 1613 en 1615); de twee uitzonderlijk oude boeken die het gemiddelde omhoog brengen zijn de twee eerste uit de schenking van Beeck.

¹⁰¹ Par. VII.4; bijlage 1, tabel 22-23 en grafiek 1-2.

4.3. 'Valse' impressa

In hoofdstuk V worden analyses gemaakt van de veranderingen in geografische herkomst van de boeken in de kartuis. Uiteraard zijn deze analyses gebaseerd op de op de titelpagina's vermelde plaatsnamen zoals Peeters die in de catalogus overnam. Hoewel hij zijn best deed om ontbrekende gegevens over plaats en jaar van uitgave en uitgever zelf aan te vullen, is er geen reden om te veronderstellen dat hij de juistheid van die gegevens stelselmatig controleerde – zo dat voor hem praktisch al mogelijk was geweest.¹⁰² Wel zou het hem kunnen zijn opgevallen dat onder dezelfde signatuur opgesteld stonden Cornelis Curtius' *De clavis dominicis liber* en Thomas Bartholinus' *De cruce Christi hypomnemata iv*, beide uitgegeven door Andreas Frisius, wiens zaak op de ene titelpagina in 1670 in Amsterdam gevestigd was, en op de andere in hetzelfde jaar in Antwerpen.¹⁰³ Maar Peeters nam dit verder voor kennisgeving aan. De vraag moet dan ook gesteld worden naar de betrouwbaarheid van de impressa.

Al in 1525 berispte Erasmus malafide drukkers die zich bedienden van de naam van collega's met wijder verspreide faam om hun verkoop te bevorderen, onder andere met als gevolg dat opvallend veel gecorrumpeerde teksten zogenaamd uit Venetië kwamen.¹⁰⁴ De opmerking van de humanist staat in een rijke traditie van auteurs die op zijn minst een ongemakkelijke verhouding hebben met de ambachts- en zakenlieden van wie zij voor de verspreiding van hun productie afhankelijk zijn. Maar evengoed bestaan er vanaf de zestiende eeuw voldoende concrete aanwijzingen voor verhulde impressa. Het gebod dat in 1595 in de Spaanse Nederlanden werd uitgevaardigd tegen "alle boecken die in Hollant ende elders gedrukt worden op de naem van Antwerpen oft van andere plaetsen", wijst op reële omstandigheden.¹⁰⁵

Nogal wat drukwerk dat in werkelijkheid in de Republiek werd geproduceerd, kwam met een Engels drukkersadres van de pers om vervolgens naar de overkant van het Kanaal verscheept te worden. Dit was niet alleen om de strenge Engelse wetgeving te ontlopen die politiek gevoelige literatuur wilde weren, ook kwam het voor dat Nederlandse libraires een groot deel van een oplage verkochten aan een Engelse collega en het onderdeel van de transactie was om op de naam van de Engelsman

¹⁰² Thissen, 'Export of books', 50.

¹⁰³ M 788-789; Ibid., 25, nrs. 26-1 en -2, 50, n. 185; zie ook G 223: zowel Amsterdam als Antwerpen als adres, "juxta copiam Tyrnaviae".

¹⁰⁴ Bij Schriks, *Kopijrecht*, 33.

¹⁰⁵ Materné, 'Moretussen', 114.

gestelde titelpagina's mee te leveren.¹⁰⁶ Een ander voorbeeld is dat waarbij, zoals W. Schmitz in een gedegen studie op basis van vignetten en andere typografische ornamenten aantoonde, drukkers uit de Republiek als Blaeu met hun Keulse collega Cornelis van Egmond overeenkwamen om werk te drukken in loonopdracht en daar titelpagina's op naam van hun opdrachtgever bij te leveren.¹⁰⁷ Het fysieke drukken was dan weliswaar niet door de Keulenaren gedaan, bij hen lag wel de commerciële verantwoordelijkheid – waarmee het impressum maar tot op zekere hoogte vals blijkt te zijn geweest.

Weer wel werden valse impressa in de achttiende eeuw gebruikt om overheidsmaatregelen tegen 'verlichte' boeken te omzeilen.¹⁰⁸ Onder de *philosophes* ontstond zelfs een complete mystificatiecultuur, waarbij de kennelijke fictiviteit van een adres zelfs tot aanbeveling strekte voor het nonconformisme van de tekst die erachter volgde. Dit bracht een deskundige tot de bewering dat het verschijnsel "semble défier toute étude quantitative globale."¹⁰⁹

Het meest wijd verspreid, of het vaakst onderzocht, is het gebruik van Zuid-Nederlandse adressen door Noord-Nederlandse libraires. De Amsterdamse uitgever Jacob van Meurs paste in zijn succesvolle uitgave van het relaas van de wederwaardigheden van VOC-gezant Johan Nieuwhof aan het keizerlijk hof van Beijing niet alleen de titelpagina zo aan dat het leek of de tekst ook bewonderend verhaalde van de jezuïetenmissie in China – hetgeen bepaald niet met de inhoud strookte –, maar ook zo dat het boek gedrukt leek bij Michiel Cnobbaert in Antwerpen. Beide ingrepen vormden onderdeel van een strategie om de verkoop onder het katholieke Zuid-Nederlandse publiek te bevorderen.¹¹⁰ De Rotterdamse uitgever Frans van Hoogstraten, die behoorlijk wat katholieke teksten in zijn eigen vertaling uitgaf, gebruikte in vier van de *catholica* in zijn fonds een Zuid-Nederlands en in twee een Zuid- én een Noord-Nederlands adres. Zijn vakgenoot Claes Braau uit Haarlem gebruikte voor vrijwel al zijn *catholica* – veelal devotionele teksten voor dagelijks gebruik in de volkstaal – een Antwerps adres. Overigens ging het hier ook niet zelden om herdrukken van werk dat eerder wel in in het zuiden was verschenen

¹⁰⁶ Smolenaars, 'Detectiewerk', 62; ook Korsten, 'Elzeviers en Engeland', 197 e.v. (ook zo bij Id., 'Elzeviers and England', 132 e.v.) en Schriks, *Kopijrecht*, 35.

¹⁰⁷ Schmitz, 'Buchdruck'.

¹⁰⁸ Droixhe, 'Bibliothèques liégeoises', 157.

¹⁰⁹ Mellot, 'Adresse', 29.

¹¹⁰ Van Meersbergen, 'Van Meurs', 79-82.

en meldde Braau wel zijn eigen naam, terwijl Van Hoogstraten nogal eens die van Jacob of Cornelis Woons 'leende'.¹¹¹

Voor veel van dit drukwerk was een katholiek drukkersadres een bekrachtiging van het katholieke karakter. Vandaar dat ook Keulen nogal eens onterecht als bibliopolis werd opgegeven, hetgeen A. Simoni – tot aan haar pensionering in 1981 beheerder van de Nederlandse collectie in de British Library – ertoe gebracht heeft alles wat Keuls heette, van een vraagteken te voorzien.¹¹²

Dit zijn alles ofwel losstaande gegevens die aantonen dat valse impressa voorkwamen, ofwel brede uitspraken die door dergelijke geïsoleerde constateringingen ingegeven zijn. Gedegen, betrouwbare studie naar de frequentie of spreiding naar periode, regio, taal of genre is niet voorhanden, ofschoon het vraagstuk wel al een aantal malen expliciet geadresseerd is.¹¹³ Het is onnodig te zeggen dat een verificatie – zo al mogelijk – van alle bijna 5.000 impressa in de Bethlehem-bibliotheek volstrekt theoretisch moet blijven. Alleen niet-empirische aannames blijven over, zoals die eerder gedaan zijn in een artikel waarin de boeken uit de Republiek in de kartuizercatalogus werden afgezonderd om het aandeel van Noord-Nederlandse libraires in de markt voor *catholica* in de Zuidelijke Nederlanden te becijferen.

Hier bleek dat van al die boeken met een uitgavejaar van na 1572 0,4% een impressum uit de Republiek had.¹¹⁴ Indien we ervan uitgaan dat – zoals uit het voorgaande overzicht zou mogen blijken – het werkelijke aantal veel hoger lag, en slechts een 5% van de boeken uit de Republiek niet een vals impressum had, en daarmee het werkelijke aandeel Noord-Nederlandse drukken twintig keer hoger lag, dan zou dit nog slechts neerkomen op een aandeel van 8% van alle boeken van na 1572, ofwel een 5% van alle boeken vanaf de oudste druk. Hoewel dit inderdaad een niet gering aandeel is, zou het de grote structuur in de geografische herkomstverdeling niet wezenlijk aantasten.¹¹⁵ Tenzij natuurlijk ook het omgekeerde geldt en van alle Keulse en Antwerpse drukken slechts een klein deel ook daadwerkelijk daar gedrukt is, maar in dat geval zou de

¹¹¹ Thissen, *Van Hoogstraten*, 267-268, nrs. 89-94; Dorren en Verhoeven, 'Braau', 252-253, 255, 258-259, 262-271, bijlage II; zie ook Leuven, *Boekhandel*, 23-24, Davies, 'Geographic extent', 13, 19, Van Eeghen, *Amsterdamse boekhandel*, I, 29, III, 26, 173, De Baar, *Bourignon*, 269, en Helmer, *Nachtegaal*, 81, 83.

¹¹² Heijbroek en Kuyper, 'Simoni', 237.

¹¹³ M.n. Clemens, 'Trade', 90-91 en Dorren en Verhoeven, 'Braau', 235-237.

¹¹⁴ Thissen, 'Export of books', 45, table 3.

¹¹⁵ *Ibid.*, 19.

invloed van die bibliopolissen in het hele boekenlandschap van het ancien régime grondig herzien moeten worden.

4.4. De waarde van de suppressielijsten van 1785

Zoals in paragraaf II.2 uiteengezet zijn de suppressielijsten van 1785 – de lijst van handschriften, die van boeken in de convents- en die van boeken in de prioraatbibliotheek – niet betrouwbaar, vooral in de zin dat ze er blijk van geven dat tussen de ene en de andere collectie vele boeken verwisseld werden. De kans is daarmee en daarnaast niet gering dat ook boeken uit de andere deelbestanden – van kapittelzaal, refter, kerk, broeders en cellen, die in de lijsten nergens als zodanig genoemd worden, maar deels wel in de inboedelinventaris van maart 1783 – nu niet meer aan hun oorspronkelijke lokatie toe te wijzen zijn.

Dit betekent vervolgens ook dat de genese van de conventsbibliotheek in de periode 1742-1785 niet voortgezet kan worden op de manier zoals dat in hoofdstuk V (paragraaf V.2 tot en met V.7) is gebeurd. Niet alleen omdat in de lijsten van 1785 nogal wat boeken niet genoemd worden en de titelbeschrijvingen over het algemeen van mindere kwaliteit zijn dan dan die van Peeters, maar ook omdat in de lijst van de conventsbibliotheek boeken genoemd worden die zeer waarschijnlijk daar nooit toe behoord hebben, maar tot de prioraatbibliotheek of één van de andere, kleinere, deelcollecties.¹¹⁶ Een voorbeeld van het laatste is de middelnederlandse vertaling van Hendrik Suso's *Horologium aeternae sapientiae*, uit de vijftiende eeuw, dat gezien de aard van de tekst deel uitmaakte van de broedersbibliotheek, en door Peeters niet, maar door Van der Renne wel wordt genoemd.¹¹⁷

Dit alles impliceert dat onder de boeken die in 1785 wel, maar in 1742 nog niet vermeld worden, de volgende verdeling ontstaat:

- a. boeken gedrukt na 1712¹¹⁸
 - a. op de lijst van de conventsbibliotheek: verworven tussen 1742 en 1785, waarschijnlijk voor de conventsbibliotheek, deels tussentijds verwisseld met een andere collectie (83 nummers)
 - b. op de lijst van de prioraatbibliotheek: verworven waarschijnlijk voor de prioraatbibliotheek, deels

¹¹⁶ Vgl. Thissen, 'Export of books', 9, n. 18, 17, n. 48 en 39, n. 166, mijn hypothese ten aanzien van de verschillen tussen de catalogus van 1742 en de lijsten van 1785 is sindsdien gewijzigd. Zie ook Dückers, 'Handschriften', 143.

¹¹⁷ Dückers, 'Mystieke literatuur'; Verschueren, *Bibliotheek*, 58, nr. 75 [146]; dit handschrift is hoogstwaarschijnlijk niet hetzelfde als de Latijnse versies in Hs. M 18-19.

¹¹⁸ Rekening houdend met de omlooptijd van 30 jaar (zie bijlage 4.2); de boeken zonder jaar van uitgave (56 in de convents- en 32 in de prioraatbibliotheek, in totaal 88 nummers en de manuscripten (acht nummers)) zijn buiten de berekeningen gelaten.

- tussentijds verwisseld met een andere collectie (92 nummers)
- b. boeken gedrukt voor 1712
 - a. op de lijst van de conventsbibliotheek: tussen 1742 en 1785 vermoedelijk verwisseld met een andere collectie (230 nummers)
 - b. de prioraatbibliotheek: verworven waarschijnlijk voor de prioraatbibliotheek, vermoedelijk nooit verwisseld met een andere collectie (156 nummers)

De betekent dat in paragraaf V.8, zij het met reserves, de boeken onder a.a. aan de orde komen, en in paragraaf V.9 die van a.b., b.a. en b.b., het eerste met veel, het tweede met minder reserves. Althans, die boeken waarvan met zekerheid vastgesteld kan worden dát ze ‘nieuw’ zijn ten opzichte van de catalogus van 1742; door de vaak gebrekkige omschrijvingen van de ambtenaren in 1785 is die ‘nieuwheid’ nu eenmaal niet op het niveau van de individuele band vast te stellen.¹¹⁹

Het laatste betekent dat de dubbeln, de vele boeken van een identieke editie (zelfde plaats en jaar van uitgave) die zowel in de convents- als in de prioraatbibliotheek voorkomen, voorzichtigheidshalve ook als zodanig behandeld worden. Dit ondanks het feit dat de lijst van het prioraat een afschrift van een bestaande catalogus zou zijn en daarmee betrouwbaarder geacht zou mogen worden dan de fysieke inventarisatie in de lijst van het convent, waar immers in de drukte van het inventariseren gemakkelijk vergissingen kunnen hebben plaatsgevonden. We gaan er dus van uit dat het niet ging om vergissingen, maar om werkelijke dubbele exemplaren. Dit geldt dan weer niet voor de boeken onder b.a., waarvoor immers Peeters’ catalogus als uitsluitel mag gelden.

¹¹⁹ Bijv. de *Insinuationes divinae pietatis* (waarvan voor catalogafen nogal eens onduidelijk was of Gertrud van Helfta er als de auteur of het onderwerp van gezien moest worden): de lijst van 1785 noemt zes exemplaren (Theologi in-8 et min., 661-666), Peeters ook (M 407-411 en 811), maar de eerste geeft slechts twee maal plaats en jaar van uitgave (661 (Keulen 1536) en 664 (Salzburg 1662)), waarvan één met Peeters’ catalogus in overeenstemming gebracht kan worden, maar dan wel met drie verschillende nummers (Keulen 1536: M 407-409).

Lijst van afkortingen

AAU: *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*
ACCR: *Archief Comité de la Caisse de Religion*
AGA: *Archief van de Gemeente-Archivaris*
AKR: *Archief Kartuizers Roermond*
An. Cart.: *Analecta Cartusiana*
AGKKN: *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*
BB: *Bossche Bijdragen*
BBH: *Bijdragen tot de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem*
BCNI: *Bibliotheca Catholica Neerlandica Impressa*
BMGN: *Bijdragen en Mededelingen tot de Geschiedenis der Nederlanden*
BSC: *Book Sales catalogues of the Dutch Republic*
Cat. O. Cart. Col.: *HASStK, Kartäuser, Rep. u. Hs., nr. 14*
Cat. OFM: *Utrecht, Utrechts Archief, Bestuursarchief Nederlandse Minderbroedersprovincie, inv. nr. 3744*
Cat. OSC: *ACCR, inv. nr. 74-136*
Cat. sem.: *Maastricht, Regionaal Historisch Centrum Limburg, OABR, port. 58A, nr. 17*
Cat. SJ Rur.: *Catalogue livres jésuites en Ruremonde*
Cat. SJ Traj.: *Catalogus librorum Societatis Jesu Mosae-Trajectini*
cit.: *citaat*
DAE: *De Achttiende Eeuw*
DEL: *Dictionnaire Encyclopédique du Livre*
DHGE: *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques*
DS: *Dictionnaire de Spiritualité*
DTC: *Dictionnaire de Théologie Catholique*
DV: *Documentatieverzameling*
DZE: *De Zeventiende Eeuw*
GAR: *Gemeente-Archief Roermond*
gecit.: *geciteerd*
HASStK: *Historisches Archiv, Keulen*
inv.: *inventaris*
JNB: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis*
k.: *kolom*
KBB: *Koninklijke Bibliotheek Brussel*
Liste 1785: *ACCR, inv. nr. 74-136, f. 1r-70v, 75v-107r*
LJ: *Limburg's Jaarboek*
Msg: *De Maasgouw*
MPM: *Archief Museum Plantijn-Moretus*

n.: noot

[N]AGN: *[Nieuwe] Algemene Geschiedenis der Nederlanden*

NBW: *Nationaal Biografisch Woordenboek*

NNBW: Molhuysen en Blok, *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*

OA: *Oud-Archief*

OABR: *Oud-Archief Bisdom Roermond*

OASR: *Oud-Archief Stad Roermond*

ÖNB: *Österreichische Nationalbibliothek*

OGE: *Ons Geestelijk Erf*

ONA: *Oud Notarieel Archief*

par.: paragraaf

PSHAL: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*

RAL: *Rijksarchief in Limburg*

reg.: regest

RHE: *Revue d'Histoire Ecclésiastique*

SAB: *Stadsarchief Brussel*

STCN: *Short-Title Catalogue Netherlands*

TNK: *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*

TNTL: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*

TvG: *Tijdschrift voor Geschiedenis*

Annotatie

Door de signatuur (letter en cijfer, eventueel voorafgegaan door 'Hs.' om een signatuur uit het handschriftengedeelte aan te duiden) wordt verwezen naar de bibliotheekcatalogus van het Roermondse kartuizerklooster Bethlehem uit 1740-1742. Bij de verwijzing naar boeken uit dit bezit wordt enkel verwezen naar deze catalogus, behalve bij boeken waarvan het bezit alleen volgens andere bronnen bekend is: nagenoeg uitsluitend de lijsten die bij de opheffing in 1783 zijn opgesteld. Bij handschriften wordt – voor zover mogelijk – steeds verwezen naar de monografie van Verschueren, zowel als naar de catalogus. De handschriftenlijst uit 1785 is door Verschueren zo goed als woordelijk uitgegeven, hiernaar wordt dan ook niet nog eens verwezen. Bij verwijzing naar boeken uit de catalogus wordt de voor deze studie gebruikte hernummering toegepast.*

* ACCR, inv. nr. 74-136, f. 1r-6r; Verschueren, *Bibliotheek*, 41-63, nrs. 1-100 [1-186]; bijlage 3.2.

Bronnen en literatuur

Ongedrukte bronnen

Antwerpen, Archief Museum Plantijn-Moretus

inv. nr. 37, Débiteurs, 1565-1569
inv. nr. 111, Libraires étrangers. Grand livre F, 1594-1609
inv. nr. 129, Grand livre des libraires G, 1610-1618
inv. nr. 133, Grand livre de libraires étrangers, 1629-1655
inv. nr. 319, Grand livre D (libraires), 1655-1671
inv. nr. 321, Grand livre K (libraires), 1655-1671
inv. nr. 322, Grand livre L (libraires), 1672-1681
inv. nr. 332, Débiteurs, 1616
inv. nrs. 551, 630, Recueils de lettres
inv. nr. 662, Débiteurs, 1672
inv. nr. 804, Grand livre libraires, 1716-1723
inv. nr. 830, Grand livre libraires, 1707-1720
inv. nr. 837, Journeaux libraires D-K, 1719-1725
inv. nr. 838, Débiteurs, 1736-1790
inv. nr. 1196, Vreemde boekhandel, 1759-1791

Brussel, Algemeen Rijksarchief

Archief van het Comité de la Caisse de Religion

inv. nr. 71-23, correspondentie van François-Bernard van der Renne en het Comité over de boeken van de opgeheven kloosters in Roermond, 1783-1785
inv. nr. 74-134, lijst van geconfiscerde boeken van de clarissen in Roermond, 1783
inv. nr. 74-135, idem van de tertiariissen (klooster Godswaerd)
inv. nr. 74-136, f. 1r-70v, 75v-107r, idem van de kartuizers
inv. nr. 74-136, f. 71r-73v, idem van de ongeschoeide karmelietessen
inv. nr. 74-136, f. 73r-75r, idem van de dominicanessen (klooster Mariawee)
inv. nr. 74-137, idem van de kruisheren
inv. nr. 74-138, idem van de augustinessen (klooster Mariagarde)
inv. nr. 483, inventaris van de inboedels van de kloostercellen

Brussel, Koninklijke Bibliotheek

Handschriften

inv. nr. 3855 (Van den Gheyn, 16619-37), nr. 38, f. 189r-v, Theodorus Petreius aan Petrus de Wal, 4 november 1629
inv. nr. 3856 (Van den Gheyn, 4051-68), nr. 13, f. 149-150, preek van prior-generaal Bruno d'Affringues aan de priors van Luik en Roermond, 10 juli 1623
inv. nr. 3856 (Van den Gheyn, 4051-68), nr. 35, f. 222v-226v, an., De vita et moribus v.p. Arnoldi Haventii cartusienensis

Brussel, Stadsarchief

Oud-Archief

reg. nr. 1354, Cataloge der boecken versaemelt door den (...) heere Luyckx, prior van het clooster der chartreusen binnen Brussel anno 1778

Keulen, Historisches Archiv

Kartäuser

Rep. u. Hs., nr. 12, In usum bibliothecarii catalogus
Rep. u. Hs., nr. 14, bibliothekcatalogus

Handschriften

GB fol., nr. 15, Bibliotheca cartusiae Coloniensis in triformem
indicem recta [1748]

Maastricht, Regionaal Historisch Centrum Limburg

Archief Staten Overkwartier

inv. nr. 772, verzoek van de weduwe Du Pree aan de provinciaal
van de minderbroeders-recollecten, 1690

Archief Hof van Gelder

inv. nr. 575, appointement op het rekest van Bethlehem inzake de
novale tienden in Helden, 27 juli 1619
inv. nr. 1778, appointement op het rekest van Bethlehem inzake de
tiendheffing in Broekhuizen vorst, 19 juli 1712

Oud-Archief Bisdom Roermond

port. 56, II, nr. 3, testament Petrus Pollius, 1626
port. 58A, nr. 17, inventaris van de goederen van het seminarie
1792
port. 67, register van ontvangsten en uitgaven van de kartuizers te
Roermond, 1779-1782

Archief Kartuizers Roermond

inv. nr. 250 (D'Hoop, *Inventaire*, nr. 18513), visitatierapporten
inzake het leven van de lekebroeders, 1713-1769
inv. nr. 255 (D'Hoop, *Inventaire*, nr. 18518), geschiedkundige
aantekeningen betreffende de orde van de kartuizers, 1367-18^e
eeuw
inv. nr. 256 (D'Hoop, *Inventaire*, nr. 18519), stukken betreffende
de studiebeurs aan het gymnasium St.-Hiëronymus in Keulen,
1459, 1492
inv. nr. 260 (D'Hoop, *Inventaire*, nr. 18523), fragmenten en diverse
stukken, 16^e-18^e eeuw
inv. nr. 261 (D'Hoop, *Inventaire*, nr. 18524), staten van goederen,
eigendomstitels, enz., 16^e-18^e eeuw
inv. nr. 262 (D'Hoop, *Inventaire*, nr. 18525), testament van
Jacobus Moreau, 1614
inv. nr. 265 (D'Hoop, *Inventaire*, nr. 18528), testament van Jan de
Weerdt, 1634
inv. nr. 268 (D'Hoop, *Inventaire*, nr. 18531), testament van
François van Lom, 1661
inv. nr. 269 (D'Hoop, *Inventaire*, nr. 18532), testament van
Theodoor Pollart, 1663
inv. nr. 270 (D'Hoop, *Inventaire*, nr. 18533), testament van Gerard
de Rouw, 1668
inv. nr. 272 (D'Hoop, *Inventaire*, nr. 18535), testament van Arnold
Beeck, 1682
inv. nr. 277 (D'Hoop, *Inventaire*, nr. 18540), lijst van giften,
gedaan door de kartuizers, uit kracht van stichtingen, 1753
inv. nr. 279 (D'Hoop, *Inventaire*, nr. 18542), amortisatie van
goederen, 18^e eeuw
inv. nr. 280 (D'Hoop, *Inventaire*, nr. 18543), leningen en schulden,
17^e-18^e eeuw
inv. nr. 420 (niet bij D'Hoop, *Inventaire*), register van uitgaven,
1775-1783
inv. nr. 421 (niet bij D'Hoop, *Inventaire*), protocol van
verklaringen van ontvangen gelden, 1755-1782

inv. nr. 425 (niet bij D'Hoop, *Inventaire*), necrologium, afschrift, ca. 1900
inv. nr. 432 (niet bij D'Hoop, *Inventaire*), necrologium, ca. 1750

Archief Klooster Mariawee, Roermond

inv. nrs. 229 en 233, akten en brief betreffende rechtshandelingen met de kartuizers, 1581, 1706

Archief Munsterabdij, Roermond

inv. nr. 13, verklaring dat abdis en nonnen van de Munsterabdij deelachtig zijn in de geestelijke verdiensten van de kartuizerorde, 1730
inv. nrs. 38-39, stukken betreffende de volmolens, 1652, 1718

Archief Beheerder Gesupprimeerde Kloosters

voorlopig inv. nr. 501 t/m 512, ongeordend

Roermond, Gemeente-archief

Oud-Archief Stad Roermond

inv. nrs. 1-3, 5, 7, 9, 33, 60, vroedschapsresoluties ("Donderdagsche protocollen"), 1574-1695, 1596-1619, 1620-1649, 1649-1660, 1661-1674, 1674-1680, 1743-1747, 1794-1796
inv. nr. 363, akte waarbij vertegenwoordigers van de Roermondse clerus getuigen dat noch onder burgers noch onder magistraat ketterij is geweest, 1584
inv. nr. 444, stukken betreffende accijnzen geheven aan Munsterabdij en kartuizerklooster, 1693-1719
inv. nr. 465, stukken betreffende een proces tegen de kartuizers inzake de betaling van een rente en van schatpenningen, 17^e eeuw
inv. nr. 916, stukken betreffende een geschil tussen de kartuizers en de Munsterabdij over het herstel van molens, 1641, 1721
inv. nr. 918, stukken betreffende de verkoop van watermolens door de kartuizers, 1733
inv. nr. 1027, overeenkomst tussen kartuizers en gewandmakers inzake de herbouw van een molen, 1699
inv. nr. 1206, stukken betreffende een verzoek van de kartuizers om armenhuisjes te mogen afbreken, 1694-1695
inv. nr. 1272, resolutie van de magistraat inzake de verdeling van proceskosten tussen kartuizers en gewandmakers, 1665
inv. nr. 1280, register van meesters van het kremersambt, 1553-1774
inv. nr. 1281A, afschriften van magistraatsrecessen inzake het kremersambt, 1557-1758
inv. nr. 1321, stukken betreffende de rechten van de pastoor, 14^e-16^e eeuw
inv. nr. 1338, stukken betreffende de overdracht van fundaties aan de pastoor, 14^e en 17^e eeuw
inv. nr. 1880, akte waarbij de prior van de Grande Chartreuse deelname verleent aan missen, gebeden en goede werken, 1770
inv. nr. 1927, aantekeningen inzake de martelaren van Roermond, 2^e helft 17^e eeuw
inv. nr. 1929, testament van Catharina Fasolino, 1697

Archief Hoofdgerecht

inv. nr. 83, procesnr. 83, Jacob van Lom, eiser, tegen kartuizers en Simon Hoefsmid, verweerders, 1599, over grondrente
inv. nr. 129, procesnr. 676, geërfden der molens, eisers, tegen kartuizers, verweerders, 1627, over pacht
inv. nr. 136, procesnr. 874, Philips d'Anneux, eiser, tegen kartuizers en Arnold Dederick Schenk van Nydeggen, verweerders, 1646, arrest
inv. nr. 182, procesnr. 1837, kartuizers, eisers, tegen Jan Dodemont, verweerder, 1688, over vergoeding proceskosten

inv. nr. 196, procesnr. 1087, kartuizers, eisers, tegen Adriaan van Heeswijck, verweerder, 1697, over schuldvordering
inv. nr. 208, procesnr. 2342, scholtis, eiser, tegen kartuizers, verweerders, 1707, over accijns
inv. nr. 223, procesnr. 2651, Frans Maximiliaan Ophoven, eiser, tegen Maria Catharina Vallen, verweerder, 1734, onderwerp onbekend

Oud Notarieel Archief

inv. nr. 4.1, akten notaris E. Dionisy, 1763-1793
inv. nr. 5.13, akten notaris J.M. Schreurs, 1786
inv. nr. 5.15, idem 1788
inv. nr. 5.25, idem, 1797

Archief Rooms Catholijk Godshuis

4.2. Archief kanunnik F.G. de Bors

inv. nr. 2024, ingekomen brieven, 1729-1736
inv. nr. 2026, kasboeken van inkomsten en uitgaven, 1729-1733

Archief van de Gemeente-Archivaris

inv. nrs. 28 en 38, correspondentie van M.K.J. Smeets, 20^e eeuw

Roermondse Familie-archieven

inv. nr. 94, akte van scheiding en deling der goederen van F.B. van der Renne, 1813
inv. nr. 95, extract uit de akte van scheiding en deling der goederen van F.B. van der Renne, 1813
inv. nr. 95A, genealogie familie Van der Renne, 20^e eeuw
inv. nr. 176, mededeling dat enige personen zullen deelnemen in de diensten en goede werken van de kartuizerorde, 1705

Archief van de parochie St. Lambertus Swalmen

inv. nr. 128, staat van aanwezige boeken, eigendom van de pastorie van Swalmen, 1828
inv. nr. 191, *Gedurigh gebedt des h. roosenkrans (...)*

Handschriften

inv. nr. 6-1, catalogus van de bibliotheek van het kartuizerklooster Bethlehem, 1740-1742
inv. nr. 6-2, register van ontvangsten van het kartuizerklooster, 1775-1779

Collectie handschriften Jan Baptist Sivr 

inv. nr. 31, aantekeningen inzake de voormalige kloosters te Roermond
inv. nr. 51, chronologische lijsten van pastoors, oversten van kloosters of geestelijke instellingen en enkele wereldlijke functionarissen in Limburg sedert de middeleeuwen
inv. nr. 98, afschrift van Van Blitterswijk, *Ruraemunda vigens, ardens, renascens* en exemplaar van *Super incendio Ruraemondensi poemata*.

Documentatieverzameling

inv. nr. 542, kartuizers Roermond

Utrecht, Het Utrechts Archief

Archieven van de Apostolische Vicarissen van de Hollandse Zending en hun secretarissen

inv. nr. 444, brief nr. 1472, Arnold Havens aan Tilman Vosmeer,
12 maart 1603

Bestuursarchief Nederlandse Minderbroedersprovincie

inv. nr. 3744, Catalogus librorum conventus Ruraemundensis,
1710

Wenen, Österreichische Nationalbibliothek

Cod. 10927, f. 9v-11r, Franciscus Monachus aan kartuizers in
Roermond over zijn 'Cosmographia' [1529], afschrift

Gedrukte bronnen

- Alva y Astorga, P. de, *Militia Immaculatae Conceptionis contra malitiam originalis infectionis peccati* (Leuven 1663)
- Basin, Th., *Histoire des règnes de Charles VII et de Louis XI*. J. Quicherat ed. IV (Parijs 1859)
- Beeltsens, A. en J. Ammonius, *Chronique de la chartreuse de la Chapelle à Hérimmes-les-Enghien*. E. Lamalle ed. (Leuven 1932). Bibliothèque de la RHE VIII
- Bekker-Wolf, E. en A. Deken, *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart*. P.J. Buijsters ed. (2 bndn.; Den Haag 1782; facs-ed. Den Haag 1980). Nijhoffs Nederlandse Klassieken
- Bessem, R. ed., *Oorkondenboek van het karthuizerklooster St.-Andries-ter-Zaliger-Havene bij Amsterdam (1352) 1392-1597 (1583)* (Amsterdam 1997). Publicaties van de Gemeentelijke Archiefdienst van Amsterdam uitgegeven door de Stichting genaamd 'Stichting H.J. Duyvisfonds' XXV
- Beurden, A.F. van, ed., *De handelingen van den magistraat der stad Roermond van het jaar 1596 tot en met het jaar 1696* (Roermond 1903) en in: *LJ* 9 (1903) 7-26
- Id. ed., 'De handelingen van den magistraat der stad Roermond van het jaar 1696 tot en met 1792', *LJ* 10 (1904) 261-306, 11 (1905) 231-268, 12 (1906) 194-261, 13 (1907) 3-55 en 14 (1908) 46-60
- Björnsthål, J.J., *Briefe auf seinen ausländischen Reisen an den königlichen Bibliothekar C.C. Gjörwell in Stockholm V* (Leipzig en Rostock 1782)
- [Blitterswijk, G. van], *Ruraemunda vicens, ardens, renascens* (Brussel, Willem Scheybels, 1666) (bibliotheek GAR)
- [Id., an. en Simon Damerius], *Super incendio Ruraemondensi poemata quarum alter octodecim elegiis (...) alter quinquaginta distichis (...) (z.p. z.j.)* (GAR, Collectie Sivré, inv. nr. 98)
- Boon, L.-P., *De bende van Jan de Lichte* [oorspr. 1957], in: Id., *De bende van Jan de Lichte/De zoon van Jan de Lichte* (Amsterdam en Antwerpen 2007) 7-218. Verzameld Werk XVIII
- Brandt, G., *Het leven van Pieter Corn. Hooft en de Lykreedes* P. Leendertz jr. ed. ('s-Gravenhage 1932)
- Brom, G., ed., *Romeinsche bronnen voor den kerkelijk-staatkundigen toestand der Nederlanden in de 16e eeuw* ('s-Gravenhage 1922). Rijks Geschiedkundige Publicatiën CII
- Catalogue des livres de la bibliothèque des ci-devant jesuites de Ruremonde dont la vente se fera au dit collège le vingt octobre 1777 & jours suivans à neuf heures du matin & à deux heures & demie l'après-midi* (Brussel, François t'Serstevens, z.j. [1777]) (Parijs, Bibliothèque Nationale, Q 8091; BSC, nr. 2111)
- Catalogus librorum theologicorum, historicorum, phisicorum, mathematicorum, missellaneorum, in suas classes distributorum & omnium compactorum in bibliotheca collegii Societatis Jesu Mosae-Trajectini, nuper dissoluti, exstantium. Accedit duplex missellaneorum appendix. Quorum auctio fiet in dicto supra collegio septima mensis novembris die ac sequentibus anni 1774* (Maastricht, Hendrik Landtmeter, z.j. [1774]) (Amsterdam, Bibliotheek van de Koninklijke Vereniging voor het Boekenvak, Nv 410; BSC, nr. 458)
- Catalogus variorum insignium ac raro occurrentium librorum theologicorum, juridicorum, medicorum, historicorum, antiquariorum, & numismaticorum variarum linguarum instructissimae bibliothecae d. Johannis van Bergen dum viveret in Ruremonde quarum publica auctio erit in officina Balduini van der Aa bibliopolae op 't Rapenburg over de academie ad diem 15 aprilis 1698 st. nov.* (Leiden, Boudewijn van der Aa, 1698) (Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Bc Sammelband 11:4; BSC, nr. 2017)
- Chronica, emblemata aliaque inscriptiones civitatem & cathedralem suam solemniter ingrediente excellentissimo, illustrissimo ac reverendissimo domino domino Philippo Damiano marchione de et in Hoensbroeck s.r.i. comite, decimo tertio Ruraemundensium episcopo* (Roermond, Dionysius Mackay, 1775)
- Clichtoveus, J., *Evangelische unnd christenliche Predigten von dem Vatter Unser, Ave Maria, Glauben, zehen Gebot und siben Sacramenten*. H. Schweller vert. (Ingolstadt 1547)
- Id., *Seer schoone christelijcke ende evangelische sermoenen opten Vader Onse, Ave Maria, van den gheloove, thien gheboden ende de seven sacramenten etc. (...) tot nut ende profijt der cristenen geloovigen menschen seer profijtelyc te lesen*. H. Schweller vert. Kartuijers van Roermond vert. (Antwerpen 1554)
- Cornelissen, J.D.M., ed., 'Relationes status' van het bisdom Roermond', *PSHAL* 64 (1928) 37-120
- Id. ed., 'Briefwisseling van den Utrechtschen boekhandelaar Cornelis Kribber met mgr. Giuseppe Garampi', *AAU* 53 (1929) 194-250
- De Coussemaker, E., ed., *Scriptorum de musica medii aevi nova series* II (Parijs 1867) en IV (Parijs 1864)

Cuyckius, H., *Duae paraeneticæ epistolæ: una ad quendam sacerdotem saecularem, catholicæ fidei suique sacerdotii desertorem, altera ad apostatam carthusianum* (Den Bosch 1609)

De L'Escaille, H., ed., 'Les fiefs du Haut Quartier de la Gueldre MCCCXXVI-MDLXXXVIII', *PSHAL* 31 (1894) 142-268

Deeters, J., e.a., ed., 'Quellen zur Geschichte der kölnen Kartause', in: Schäffe, *Kölner Kartause. Aufsatzband*, 10-122

Devaux, A., ed., *Dom Innocent Le Masson, général des chartreux. Correspondance* (3 dln.; Salzburg 2003). An. Cart. CCVI

Dionysius de Kartuiser, 'Sermo utilissimus ad religiosos de nomine monachi, etc.', in: Id., *Opera omnia XLI Opera minora IX* (Doornik 1912) 630-633

Flament, A.J.A., ed., 'Verhaal der wredeheden te Roermond tegen de geestelijken gepleegd den 23 juli 1572, naar een gelijktijdig Italiaansch verhaal', *PSHAL* 39 (1903) 389-397

Fuchs, A.Fr., ed., *Urkunden und Regesten zur Geschichte der Kartause Aggsbach VOWW* (Wenen 1906). Fontes Rerum Austriacarum, 2^e Abt. Diplomata et Acta LIX

Gonsales, A., *Hierusalemsche reyse I* (Antwerpen 1673)

Grauwe, J. de en F. Timmermans eds., 'Visitationes des chartreuses belges', in: Hogg, 'Stand up to Godwards', 173-244.

Guillon, Ch., ed., 'Drie kronijkjes der stad Roermond uit den tijd der Fransche Republiek', *PSHAL* 5 (1868) 275-308

Habets, J., ed., 'Bijzonderheden over de opheffing der jesuïetenorde te Roermond 1773', *PSHAL* 29 (1892) 65-80

Hartzheim, J., *Bibliotheca Coloniensis in qua vita et libri typo vulgati et manuscripti recensentur omnium archi-dioeceseos Coloniensis (...) scriptorum* (Keulen 1747)

Hasselt, L. van, ed., 'Het necrologium van het karthuizer-klooster Nieuwlicht of Bloemendaal buiten Utrecht', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 9 (1886) 126-392

Havens, A., *Geschiedenis van de twaalf kartuizermartelaren die te Roermond in het hertogdom Gelre hun wedloop gelukkig hebben volbracht*. H. Kretzers vert., in: Hartmann, *Martelaren*, 113-154

Henning, L., *Memoires van een jeugdbederver* (Nijmegen 2011). Memoreeks XXXI

Herp, H., *Spiegel der volcomenheit* L. Verschuieren ed. (2 dln.; Antwerpen 1931). Tekstuitgaven van Ons Geestelijk Erf I-II

Hertochs, G., *Chronicum de aeternitate sumptum ex cantico d. Dominici carthusiani, inchoante, homo Dei creatura, dedicatum adm. rdo. & religiosissimo domino, & patri Martino de Werimont, antiquissimæ, & celeberrimæ carthusiæ Ruraemundensis prioris, & admodum r.r. p.p. & f.f. ejusdem eremi professis ab adm. rdo. d. Gerardo Hertochs Stralensi pastore in Wanckum* (Roermond, Peter Vallen, 1707)

Hooft, P.C., *Briefwisseling III 1638-1647*. H.W. van Tricht ed. (Culemborg 1979)

Index librorum prohibitorum smi. d. n. Benedicti XIV pontificis maximi jussu recognitus, atque editus (Rome 1758)

Jadin, L., ed., *Relations des Pays-Bas, de Liège et de Franche-Comté avec le Saint-Siège d'après les "Lettere di Vescovi" conservées aux archives Vaticanes (1566-1779)* (Brussel en Rome 1952). Bibliothèque de l'Institut Historique Belge de Rome IV

Id. ed., *Relations des Pays-Bas, de Liège et de Franche-Comté avec le Saint-Siège d'après les "Lettere di Particolari" conservées aux archives Vaticanes (1525-1796)* (Brussel en Rome 1962). Bibliothèque de l'Institut Historique Belge de Rome XI

Janssen, F.A., ed., *Zetten en drukken in de achttiende eeuw. David Wardenaar's Beschrijving der boekdrukkunst (1801) (2e dr.; Haarlem 1986)*

Janssens, H., [Stadsplattegrond Roermond [1670]] (aquarelkaart; fotogr. repr.; z.p. z.j. [2004])

Kamphuis, H.A., *De invoering van wetgeving in het Franse departement Nedermaas gedurende het eerste Directoire. Inleiding en regestenlijst van afgekondigde rechtsvoorschriften 10 oktober 1795-19 maart 1797* (z.p. 1995). Publikaties Rijksarchief Limburg I

Knippenbergh, J., *Historia ecclesiastica ducatus Geldriae* (Brussel 1719)

Kritzraedt, J., *Annales Gangeltenses* A.M.P.P. Janssen ed. (2 dln.; Maastricht en Heinsberg 2005). Werken uitgegeven door Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap XVIII. Museumschriften des Kreises Heinsberg XVII

Le Masson, I., *Introductio ad vitam interiorem et perfectam (...) Ex Sacrae Scripturae textibus, Introductione ad vitam devotam S. Francisci Salesy, & libro de Imitatione Christi concinnata* (3e ed.; 2 dln.; Correria Cartusiae 1693)

Lommel, A. van, ed., 'Verslag van het ordes-bezoek, door den hoogeerw. pr. provinciaal der Belgische gewesten ten jare 1656 afgelegd in de staties der Noord-Nederlandsche paters jesuïeten', *AAU* 3 (1878) 45-90

[Martène, E. en U. Durand], *Voyage littéraire* (2 dln.; Parijs 1717)

[Id.], [Second] *voyage littéraire* (Parijs 1724)

Martin, H.J. en M. Lecocq eds., *Livres et lecteurs à Grenoble. Les registres du libraire Nicolas (1645-1668)* (2 bndn.; Genève 1977). Histoire et Civilisation du Livre X

Matthaeus, A., *Veteris aevi analecta seu vetera aliquot monumenta quae hactenus nondum visa* II (Leiden 1698)

Molin, N., *Historia cartusiana ab origine ordinis usque ad tempus auctoris anno 1638 defuncti* (herdr.; 3 dln.; Doornik 1903-1906)

[Montero de Espinosa, R.], *La amazona del norte Christina regna de Suezia, Gotia, Vandalia, etc. dedicada y ofrecida a la veneracion afetuosa de d. Guillermo de Blitterswyck, consejero de su mjd. en el supremo de Guéldres, etc.* (Roermond 1654) (bibliotheek GAR)

Morotius, C.J., *Theatrum chronologicum sacri cartusiensis ordinis* (Turijn 1681)

Naudé, G., *Advis pour dresser une bibliothèque*. C. Jolly ed. (2e dr.; oorspr. 1644; herdr. Parijs 1994)

P[allant], G. van, *Deductie van feyt, ende rechten, voor den heere raedt ende momboir van t' Overquartier des vorstendoms Gelre, nomine officij rescribent ende verweerder, teghen den eerw. pater prior, ende conventualen van het cathuyser clooster, deser stadt Ruremonde, supplianten ende clegeren* (z.p. z.j. [ca. 1700]) (bibliotheek GAR)

Polman, P. ed., *Romeinse bronnnen voor de kerkelijke toestand der Nederlanden onder de apostolische vicarissen 1592-1727 IV 1706-1727* ('s-Gravenhage 1955). Rijks Geschiedkundige Publicatiën XCVII

Ram, P.F.X. de, ed., *Nova et absoluta collectio synodorum tam provincialium quam dioecesanarum archiepiscopatus Mechliniensis. Episcopatus Antverpiensis. Episcopatus Gandavensis* (4 dln.; Mechelen 1828-1839)

[Roermondse almanak] (1724)

Roses, M., ed., *Correspondance de Christophe Plantin* (8 dln. en suppl.; Antwerpen 1883-1955)

Ruf, P., ed., *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz III.1 Bistum Augsburg* (München 1932)

Sabbe, M., ed., *Briefwisseling van de gebroeders Verdussen 1669-1672* (2 dln.; Antwerpen 1923-1936). Uitgave van de Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen XXXVII en XLII

Sales, François de, *Introduction à la vie dévote* (oorspr. 1609; herdr. Parijs 1995). Livre de Vie XXII

Sanders, J.G.M., ed., *Revolutionair in Brabant, royalist in Holland. Adriaan van der Willigen als toerist in België tussen 1792 en 1827* (Hilversum 2011)

Schwengel, G., *Apparatus ad annales s.o. cartusiensis II* British Library London Add. Ms. 17092 (facs.-ed.; Salzburg 1983). An. Cart. CX-9

Sivré, J.B., ed., 'Narratio de obsidione et expugnatione Ruremundae 1637', *PSHAL* 8 (1871) 333-378

Slauerhoff, J., *Het verboden rijk* [oorspr. 1932], in: Id., *Alle romans* (Amsterdam 2004) 9-170

[Surrianus, G. (ps. van Gerardus Eligius)], *Vita S. Brunonis cartusiensium institutoris primi commentario illustrata* (Brussel 1639)

Theunissen, L. ed., 'Testaments des évêques d'Anvers', *Analectes pour servir à l'Histoire Ecclésiastique de Belgique* 15 (1878) 83-139, 271-278

Uffenbach, Z.C. von, *Merkwürdige Reisen durch Niedersachsen, Holland und Engelland III* (Ulm 1754)

Uwens, M., *Historie van twelf martelaers der carthuysen ordre, die binnen de stadt Ruremonde int jaer ons Heeren 1572 haeren strijdt gheluckelijck hebben volbracht, door't onnosel vergieten haers bloedts. Int Latijn beschreven door p. Arnoldum Havensium doct. inder Godtheyt, ende prior van het carthuysers klooster binnen Gent* (Roermond 1649) (bibliotheek GAR)

Verhulst, D., *De laatste liefde van mijn moeder* (Amsterdam en Antwerpen 2010)

Vondel, J., *Werken* (11 dln.; Amsterdam 1927-1940 [WB-editie])

Inventarissen, bibliografieën, repertoria, catalogi

- Andreas, V., *Bibliotheca belgica, de Belgis vita scriptisq. claris.* (Leuven 1643)
- Autore, S.M., *Bibliotheca cartusiano-mariana* (Montreuil-sur-Mer 1898)
- Begheyn, P., *Gids voor de geschiedenis van de jezuiten in Nederland 1540-1850* (Nijmegen 2006). *Jesuitica Neerlandica II. Subsidia ad Historiam Societatis Jesu XIV*
- Bellarminus, R., *De scriptoribus ecclesiasticis* (Lyon 1663)
- Berkvens, A.M.J.A., *Procesgids Souvereine Raad te Roermond, Justiz-Collegium te Geldern en Staats Hof van Gelre te Venlo. Hoofdlijnen van het procederen in civiele zaken in Spaans en nadien Oostenrijks, Pruisisch en Staats (Opper-)Gelre in eerste aanleg en in hoger beroep 1580-1795* (Hilversum 2011). *Procesgidsen IX*
- Bibliografie Roermond* (typescript GAR; z.p. z.j.)
- Bibliotheca Catholica Neerlandica Impressa 1500-1727* ('s-Gravenhage 1954)
- Book Sales Catalogues of the Dutch Republic, 1599-1800* [stand per augustus 2004]
- Bostius, A., *De viris illustribus sacri ordinis cartusiensis* (Keulen 1609)
- Bree, G.W.G. van, *Inventaris van de collectie handschriften van Jan Baptist Sivrè, gemeentearchivaris van Roermond en rijksarchivaris van het voormalig Overkwartier van Gelderland* (typescript GAR; Roermond 1977)
- Id., *Inventaris van het archief van het Rooms Catholijk Godshuis, (1510) 1732-1990* (typescript GAR; Roermond 1978, 1982, 2002)
- Id., *Inventaris van het archief van de parochie van St. Lambertus te Swalmen, 1452-1955, waarin opgenomen de archieven van de armen van Asselt en Swalmen, 1588-1787, en de beurzenstichting van Antonius Mennius, 1649-1789* (typescript GAR; Roermond 1983)
- Id., *Inventaris van de oude archieven van de stad Roermond, 1259-1796* (Roermond 1989)
- Bruggeman, J., *Inventaris van de archieven bij het metropolitaan kapittel van Utrecht van de Roomsche katholieke kerk der Oud Bisschoppelijke Clerozie* ('s-Gravenhage 1928)
- Id., *Diarium litterarum OBC* (6 bdn.; Utrecht 1982-1991). Rijksarchief Utrecht. Toegang II-VII
- Id. en Y. Kortlever, *Inventaris van de archieven van de apostolische vicarissen van Hollandse Zending en hun secretarissen 1579-1728* (Utrecht 2001). Toegangen van het Utrechts Archief III
- Callewier, H., *Inventaris van het archief van de Nederduitse provincie der jezuiten (provincia Belgica, vervolgens provincia Flandro-Belgica) en van het archief van het professenhuis te Antwerpen* (1388) 1564-1773 (Brussel 2006). Rijksarchief te Antwerpen. Inventarissen LIX
- Campbell, M.F.A.G., *Annales de la typographie néerlandaise* ('s-Gravenhage 1874)
- Cosemans, A. en J. Lavalleye, 'Inventaire des archives du Comité de la Caisse de Religion', in: *Travaux du cours pratique d'archivéconome donné pendant les années 1920-1925 par Joseph Cuvelier, archiviste général du Royaume* (Brussel 1926) 155-189
- De Backer, A. en C. Sommervogel, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus VII* (2e dr.; Parijs 1897)
- Denucé, J., *Inventaris op het Plantijnsch archief. Inventaire des archives Plantiniennes* (Antwerpen 1926)
- Derolez, A., *Corpus catalogorum Belgii. The medieval booklists of the Southern Low Countries II Province of Liège, Luxemburg and Namur* (Brussel 1994)
- Emery jr., K., *Dionysii Cartusiensis Opera selecta. Prolegomena. Bibliotheca manuscripta. Studia bibliographica* (2 bdn.; Turnhout 1991). *Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis CXXI*
- Flament, A.J., *Catalogus der stadsbibliotheek van Maastricht bewerkt vooral als "Bibliotheca Limburgensis"* (2 bdn.; Maastricht 1888-1889)
- Gelegenheidsgedichten. Los verschenen gedrukte gelegenheidsgedichten op Nederlandse personen, 17e-20e eeuw* (Haarlem 2004). *Catalogus Antiquariaat Van der Steur XXVIII*
- Gheyn, J. van den, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique VI Histoire des ordres religieux et des églises particulières* (Brussel 1906)
- Goossens, R.J.L., *Magazijnlijst [van het archief] van de kartuizers te Roermond, 1224-1793* (typescript RAL; z.p. 1980)
- Graesse, J.G.Th., *Orbis Latinus: Lexikon lateinischer geographischer Namen des Mittelalters und der Neuzeit* (heruitg.; Braunschweig 1972)
- Graswinckel, D.P.M. en H. Hardenberg, *Het archief van het kasteel Rechteren* (z.p. 1941)
- Gruijs, A., *Cartusiana. Un instrument heuristique. A heuristic instrument. Ein heuristisches Apparat* (3 bdn.; Parijs 1976-1978)
- Id. en Th. F. van Koolwijk, 'Bio-bibliografie van de 75-jarige kartuizervorser mr H.J.J. Scholtens, oud-burgemeester van Houten en Beverwijk', *OGE* 44 (1970) 45-56
- Gruys, J.A. en C. de Wolf, *Thesaurus 1473-1800. Nederlandse boekdrukkers en boekverkopers. Met plaatsen en jaren van werkzaamheid* (Nieuwkoop 1989). *Bibliotheca Bibliographica Neerlandica XXVIII*

Hain, L., *Repertorium bibliographicum in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum MD typis expressi alphabetico vel simpliciter vel adcuratius recensentur* (2 dln.; Stuttgart en Parijs 1826-1838)

Hanssen, H., *Inventaris van de archieven van het bisdom Roermond 1559-1801* (typescript RAL; z.p. z.j.)

Hanssen, J.H., 'Inventaris van het archief van het klooster der karmelietessen te Roermond 1649-1783', in: *Inventarissen Roermondse kloosterarchieven*, 241-267

Heel, D. van, *Theologische en philosophische theses gedurende de 17^e en 18^e eeuw verdedigd in de verschillende kloosters van de Nederduitsche minderbroedersprovincie* ('s-Gravenhage 1931)

Heimbucher, M., *Die Orden und Kongregationen der katholischen Kirche* (3^e dr.; 2 dln.; Paderborn 1933-1934)

Heynen, E., 'Maastrichtse drukken (1552-1816). Een bescheiden aanzet tot een Maastrichtse bibliografie', *PSHAL* 83 (1947) 1-174 en 84 (1948) 1-139

Hogg, J., 'Kartäuserhandschriften in öffentlichen Bibliotheken Frankreichs', in: Lorenz, Festgabe Potkowski, 423-479

D'Hoop, A., *Inventaire général des archives ecclésiastiques du Brabant V Étranger. Supplément général* (Brussel 1930)

Inventarissen van Roermondse kloosterarchieven (Maastricht 1983). Rijksarchief in Limburg XXX

Jamar, J.T.J., *Inventaris van het archief van het klooster der kruisheren te Roermond 1331-1784* (Maastricht 1973). Rijksarchief in Limburg VII

'Katalog', in: Wagner en Bock, *Kölner Kartause. Ausstellung*, 80-184

Kooker, H.W. de en B. van Selm, *Boekcultuur in de Lage Landen 1500-1800. Bibliografie van publikaties over particulier boekenbezit in Noord- en Zuid-Nederland, verschenen voor 1991* (Utrecht 1992)

Löfstedt, B., 'Zu den Quellen des Dionysius Carthusianus', *Sacris Erudiri* 40 (2001) 469-485

Loontjens, 'Inventaris van de archieven van de kloosters der cellezusters te Roermond en Weert 1419-1785', in: *Inventarissen Roermondse kloosterarchieven*, 187-240

Madlener, R.D.E.L., 'Inventaris van het archief van het klooster Maria Wee te Roermond 1412-1783', in: *Inventarissen Roermondse kloosterarchieven*, 3-92

Monasticon Batavum (3 dln. en suppl.; Amsterdam 1941-1942). Verhandelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde, nieuwe reeks, XLV

Pergameni, C., *Les archives historiques de la ville de Bruxelles* (Brussel z.j.)

Persoons, E., 'Handschriften uit kloosters in de Nederlanden in Wenen', *Archief- en Bibliotheekwezen in België* 38 (1967) 59-107

Petorius, Th., *Bibliotheca cartusiana, sive, illustrium sacri cartusiensis ordinis scriptorum catalogus* (...) (Keulen 1609)

Ramakers, E.P.M., 'Inventaris van het archief van het klooster Mariagarde te Roermond 1419-1783', in: *Inventarissen Roermondse kloosterarchieven*, 93-185

Sanderus, A., *Bibliotheca belgica manuscripta, sive, elenchus universalis codicum mss. in celebrioribus Belgii coenobys, ecclesys, vrbium, ac privatorum hominum bibliothecis adhuc latentium* (2 dln.; Lille 1641)

Sivré, J.B., *Inventaris van het oud archief der gemeente Roermond II* (z.p. z.j. [Roermond 1871-1873])

Smeets, M.K.J., ['Bibliografie Dionysius de Kartuizer en kartuizerklooster Roermond'] (typescript in DV, inv. nr. 542, z.p. z.j.)

Id. en W.E.S.L. Keyser-Schuurman, *Inventaris van het archief van de Munsterabdij te Roermond 1220-1797* (Maastricht 1974). Rijksarchief in Limburg VIII

Spiertz, M.G. en L.J.J. Willems, *Gids voor de studie van reformatie, contra-reformatie en katholieke herleving in Limburg (1520-1700)* (2 dln.; Maastricht 1991). Rijksarchief in Limburg XLVII. Gidsen voor Kerkhistorisch Onderzoek V

Tans, J.A.G., e.a., *Lexicon pseudonymorum jansenisticorum. Répertoire de noms d'emprunt employés au cours de l'histoire du jansénisme et de l'antijansénisme* (Leuven 1989). Instrumenta Theologica IV

Tulden, M. van, *Inventaris van de archieven van de parochie St.-Christoforus, 1797-1945* (typescript GAR; Roermond z.j.)

Unterkircher, F., *Die datierten Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek II Von 1401 bis 1450 en III Von 1451 bis 1500* (Wenen 1971-1974). Katalog der Datierten Handschriften in Österreich II-III

Venner, G.H.A., *Inventaris van het archief van de Staten van het Overkwartier van Gelder 1404-1794* (Maastricht 1980). Rijksarchief in Limburg XVII

Id., *Inventaris van het archief van het Hoofdgerecht Roermond 1459-1796* (Maastricht 1987). Rijksarchief in Limburg XXXVIII

Id., *Inventaris van het archief van het Hof van Gelder te Venlo 1717-1795* (Maastricht 1997). Publicaties Rijksarchief Limburg V

Id., *Inventaris van het archief van het Hof van Gelder, 1580-1794* (Maastricht 2009). Publicaties van het Regionaal Historisch Centrum Limburg II

Id., *Inventaris van het archief van het kapittel van de H. Petrus te Sint-Odiliënberg, sinds 1361 kapittel van de H. Geest te Roermond, sinds 1569 kathedraal kapittel (858) 1297-1797* (Maastricht 2011). Publicaties van het Regionaal Historisch Centrum Limburg III
Wilmart, A., *Codices reginenses Latini* (2 dln.; Vaticaanstad 1927-1945)

Literatuur

- Aa, A.J. van der, *Biographisch woordenboek der Nederlanden* (oorspr. Haarlem 1852-1878; CD ROM 's-Gravenhage 2004)
- Aaken, W. van, 'Religiöser Aufbruch zum Marienbild auf dem Kevelaerer Feld. Anfangsjahre der Kevelaerwallfahrt im Spiegel des ältesten Mirakelbuchs von 1647', in: Den Boer e.a., *Onder 't kruys*, 101-112
- Absillis, K., e.a., 'Thalassa! Thalassa? De laaglandse boekgeschiedenis en haar zee van mogelijkheden', *De Boekenwereld* 26 (2009-2010) 275-279
- Ackermans, G., *Herders en huurlingen. Bisschoppen en priesters in de Republiek (1663-1705)* (Amsterdam 2003)
- Id., 'De postume appreciatie van de spirituele cultuur van twintigste-eeuwse Nederlandse minderbroeders', in: Id. en M. Monteiro red., *Mannen Gods. Clericale identiteit in verandering* (Hilversum 2007) 85-104. Metamorfosen. Studies in Religieuze Geschiedenis VII
- Adrichem, D. van, 'Twee weldoeners van de bibliotheek der recolleten te Roermond', *Msg* 37 (1915) 25-26
- Aelst, J. van, *Vruchten van de Passie. De laatmiddeleeuwse passieliteratuur verkend aan de hand van Suso's* Honderd artikelen (Hilversum 2011). Middeleeuwse Studies en Bronnen CXXIX
- Albaric, M., 'Les bibliothèques religieuses en France', in: *DEL*, I, 321-322
- Albers, P., 'Dionysius de kartaizer en zijne werken', *Studiën* 29 (1897) 203-225
- Id., 'De martelaars van Roermond', *De Nieuwe Koerier*, 22 juli 1922
- D'Alençon, E., 'Calamato Alexandre', in: *DTC*, II, k. 1330
- Id., 'Henri de Beaume', in: *DTC*, VI, k. 2190-2191
- Id., 'Jonghen Henri', in: *DTC*, VIII, k. 1509-1510
- Id., 'Letins Constantin', in: *DTC*, IX, k. 458
- Id., 'Marchant Pierre', in: *DTC*, IX, k. 2004-2006
- Allard, H.J., 'Het oude bisdom Roermond 1559-1801', *Studiën op Godsdienstig, Wetenschappelijk en Letterkundig Gebied* 23 (1891) XXXVI, 91-155
- Id., 'Het jezuïeten-college te Roermond 1611-1773', *LJ* 1 (1894) 133-147
- Amann, E., 'Janson Jacques', in: *DTC*, VIII, k. 529-531
- Id., 'Lindanus Guillaume-Damase', in: *DTC*, IX, k. 772-776
- Id., 'Merler Jacques', in: *DTC*, X, k. 785-786
- Id., 'Pierre de Saint-Joseph', in: *DTC*, XII, k. 2042-2044
- Id., 'Rodriguez Emmanuel', in: *DTC*, XIII, k. 2762-2763
- Id., 'Sonnius François', in: *DTC*, XIV, k. 2367
- Id., 'Sylvius François', in: *DTC*, XIV, k. 2923-2925
- Id., 'Titelmans François', in: *DTC*, XV, k. 1144-1146
- Ampe, A., 'Jan van Denemarken's processiespel', *Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 32 (1978) 5-19
- Id., 'Philips van Meron en Jan van Denemarken', *OGE* 50 (1976) 10-37, 148-203, 260-308, 353-377, 51 (1977) 169-197, 367-390, 52 (1978) 397-427, 53 (1979) 240-303, 54 (1980) 113-157
- Id., 'Petrus Dorlandus O. Carth. en Dominicus van Gelre O.P.', in: *Hellinga Festschrift*, 29-42
- Id., 'Merlo (Jacques) de Horst', in: *DS*, X, k. 1051-1053
- An., *A Deo et rege. De eerste Roermondse karmel 1698-1797. Documentenstudie* (Roermond 1962)
- Andriessen, J., 'Martinez (De Waucquier, Mathias)', in: *DS*, X, k. 716
- Id., J., 'Sandaes (van der Sandt, Maximilien)', in: *DS*, XIV, k. 311-316
- Id., 'Teylingen (Augustin van)', in: *DS*, XV, k. 316-317
- Id., 'Zachmoorter (Michel)', in: *DS*, XVI, k. 1590-1592
- Aquilon, P., 'Petites et moyennes bibliothèques 1530-1660', in: *Histoire des bibliothèques françaises*, III, 181-205
- Ardura, B., 'Wennius (Wennens, François)', in: *DS*, XVI, k. 1365
- Arenbergh, E. van, 'Havensius (Arnold)', in: *Biographie Nationale* VIII (Brussel 1884-1885) k. 794-798
- Arents, P., *De bibliotheek van Pieter Pauwel Rubens: een reconstructie*. F. Baudouin e.a. ed. (Antwerpen 2001). *De Gulden Passer* 78-79 (2000-2001)
- A[speren], H. v[an], catalogusentrees (nr. 25, 'Lijst met ornamenten, effecten en lijnwaad', nr. 27, 'Lijsten met schilderijen', nr. 37, 'De moord op de Roermondse kartaizers', (en R. D[ückers]), nr. 41, 'Historie van twelf martelaars der carthuyser ordre', nr. 42, 'L'inudite e monstruose crudeltà', nr. 54, 'Oorkonde van de kartaizer monnik Adam Camp', in: Pansters red., *Geheim van de stilte*, 192-193, 206-208, 211-212, 224
- Auge, O., 'Frömmigkeit, Bildung, Bücherliebe – Konstanten im Leben des Buxheimer Kartäusers Hilprand Brandenburg (1442-1514)', in: Lorenz, *Festgabe Potkowski*, 399-421

Autore, S., 'Chartreux', in: *DTC*, II, k. 2274-2318
 Id., 'Denys le Chartreux', in: *DTC*, IV, k. 436-448
 Id., 'Dorland Pierre', in: *DTC*, IV, k. 1782-1785
 Id., 'Hagen ou Haghen Jean (de Indagine)', in: *DTC*, VI, k. 2029-2030
 Id., 'Havens Arnold', in: *DTC*, VI, k. 2063-2064
 Id., 'Heynlin Jean', in: *DTC*, VI, k. 2354-2358
 Id., 'Le Masson Innocent', in: *DTC*, IX, k. 202-208
 Id., 'Molina (Antoine de)', in: *DTC*, X, k. 2088-2090
 Id., 'Petrejus Théodore', in: *DTC*, XII, k. 1352-1353
 Id., *Scriptores ordinis cartusienensis* (20 dln.; facs.-ed.; Salzburg 1993-1995). An. Cart. CXX
 Axters, S., *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden III De moderne devotie en IV Na Trente 1550-1730* (Antwerpen 1956-1960)
 Baar, M. de, 'Ik moet spreken' *Het spiritueel leiderschap van Antoinette Bourignon* (1616-1680) (Zutphen 2004)
 Id., 'Publicatiestrategieën van een zeventiende-eeuwse vrouwelijke auteur. Antoinette Bourignon en de uitgave van haar geschriften', *JNB* 12 (2005) 47-63
 Bachelet, X. Le, 'Canisius (Le B. Pierre)', in: *DTC*, II, k. 1507-1537
 Backer, Chr. de, 'Les associations de prières entre la chartreuse du Val-de-Grâce à Bruges et les provinces du Rhin, de Saxe, d'Allemagne Inférieure et Supérieure, 17e et 18e siècles', in: *Die Kartäuser in Österreich*, III, 70-74
 Id., 'La chartreuse de Monichusen (Arnhem) et sa bibliothèque', in: *Kartäusermystik und -mystiker*, IV, 1-19
 Id., 'De kartuize Monichusen bij Arnhem. Prosopografie samen met de regesten van de zopas ontdekte oorkondenschat', in: De Grauwe, *Historia et spiritualitas cartusienensis*, 69-155 en in: Hendrickx en Gaens, *Amo te*, 133-204
 Id., 'Fondation et développement des chartreuses entre Rhin et Meuse jusqu'en 1500. Un aperçu heuristique', in: *Spiritualität heute und gestern. Internationaler Kongress vom 4. bis 7. August 1982 IV* (Salzburg 1984). An. Cart. XXXV-4
 Id., 'Wat is er gebeurd met de boeken van de kartuize Monnikhuizen bij Arnhem', in: Id., Geurts en Weiler, *Codex in context*, 27-36
 Id., A.J. Geurts en A.G. Weiler red., *Codex in context. Studies over codicologie, kartuizergeschiedenis en laatmiddeleeuws geestesleven aangeboden aan prof. dr. A. Gruijs* (Nijmegen en Grave 1985). Nijmeegse Codicologische Cahiers IV-VI
 Id., 'Het klooster der penitenten-recollectinen te Roermond', in: *Roermond*, 142-152
 Bailly, P., 'Dirckinck Jean', in: *DS*, III, k. 1000-1002
 Id., 'Drexelius (Jérémie)', in: *DS*, III, k. 1714-1717
 Id., 'Engelgrave (Henri)', in: *DS*, IV, k. 748-749
 Id., 'Escobar y Mendoza (Antoine de)', in: *DS*, IV, k. 1080-1082
 Id., 'Isselt (Michel d')', in: *DS*, VII, k. 2140-2141
 Barbier, F., S. Juratic en D. Varry red., *L'Europe et le livre. Réseaux et pratiques du négoce de librairie XVIe - XIXe siècles* (z.p. 1996) Cahiers d'Histoire du Livre I
 Id., 'Avertissement', in: Id., Juratic en Varry, *L'Europe et le livre*, 7-9
 Id. en M. Ollendorff, 'Commerce du livre', in: *DEL*, I, 586-591
 Id. e.a., 'Crise', in: *DEL*, I, 688-693
 Id., '[Géographie de l'édition] - Les déterminants de la géographie éditoriale', in: *DEL*, II, 359-360
 Id., '[Géographie de l'édition] - Éléments pour une géographie de l'édition française (xve-xixe s.)', in: *DEL*, II, 360-361
 Bardy, G., 'Rufin, d'Aquilée', in: *DTC*, XIV, k. 153-160
 Id., 'Vincent de Lérins (Saint)', in: *DTC*, XV, k. 3045-3055
 Barten, J., 'Een barokfeest te Roermond in de pinksterweek van 1622', *Msg* 76 (1957) k. 11-17
 Beales, D., *Prosperity and plunder. European catholic monasteries in the Age of Revolution* (Cambridge 2003)
 Becker, H. 'Bruno von Köln und die Liturgie der Kartause', in: Timmermans en Gaens, *Magister Bruno*, 108.
 Begheyn, P.J., 'Een Antwerps hekeldicht over Nederlandse martelaren (1617)', *AGKKN* 26 (1984) 208-217
 Id. en E.F.M. Peters, *Gheprint te Nymeghen. Nijmeegse drukkers, uitgevers en boekverkopers 1479-1794* (Nijmegen 1990). Catalogi van het Kunstbezit van de Gemeente Nijmegen VI
 Id., 'Onbekende toneelstukken en dichtwerken van het jezuïetencollege te Gent', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 51 (1997) 181-186
 Id., 'Uitgaven van jezuïeten in de Noordelijke Nederlanden 1601-1650' en '1651-1700', *DZE* 13 (1997) 293-308 en 14 (1998) 135-158
 Id., 'Jesuit book production in the Netherlands, 1601-1650', in: Th. M. Lucas red., *Spirit style history. Essays honoring John W. Padberg S.J.* (Chicago 2003) 203-326
 Id., 'De verering van Sint-Franciscus Xaverius in de Republiek', *OGE* 77 (2003) 300-314

Id., 'Evangelische peerle', in: *Encyclopedie van de mystiek*, 954.
 Id., 'The catechism (1555) of Peter Canisius, the most published book by a Dutch author in history', *Quaerendo* 36 (2006) 51-84.
 Id., 'Petrus Canisius S.J., *Catechismus* (1558)', in: *Jesuit books in the Low Countries*, 1-3.
 Id., 'Jodoc Kedde S.J., *Statera veritatis* (1646)', in: *Jesuit books in the Low Countries*, 111-113.
 Bekkum, W. van, 'Hebraica en rabbinica aan de universiteit van Franeker. Op basis van de publicatie der Franeker bibliotheekcatalogi 1626-1656 en 1691-1694', in: *Franeker universiteitsbibliotheek*, 17-28.
 Bellamy, J., 'Aspilcueta Martin', in: *DTC*, I, k. 2119.
 Bemong, N., 'Schryver van' of burgerman? Het afficheren van cultureel en sociaal kapitaal in Vlaamse negentiende-eeuwse romans', *Nederlandse Letterkunde* 15 (2010) 29-52.
Benedictus en zijn monniken in de Nederlanden (tentoonstellingscatalogus; 3 dln.; Gent 1980).
 Berkel, K. van, 'Wiskundige boeken in de academiebibliotheek van Franeker', in: *Franeker universiteitsbibliotheek*, 81-92.
 Berkvens, A.M.J.A., 'Nogmaals couranten', *Msg* 101 (1982) k. 205-206.
 Id. en G.H.A. Venner, 'Inleiding', in: Id. ed., *Het Gelderse Land- en Stadsrecht van het Overkwartier van Roermond 1620* (Arnhem 1996) vii-lxxiv. Werken der Stichting tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht XXV.
 Berkvens, A.M.J.A., W.J.H.M. van de Pas en G.H.A. Venner, 'De overheidsinstellingen van Spaans en Oostenrijks Gelre (1543-1795)', in: W. van de Pas, *Tussen centraal en lokaal gezag. Bestuurlijke organisatie en financieel beheer in Gelre en Holland tijdens de Habsburgse periode. Opstellen. H. de Schepper e.a. ed.* (Hilversum 2004) 151-190. Werken 'Gelre' LVIII.
 Bernard, P., 'Bidermann Jacques', in: *DTC*, II, k. 813-814.
 Id., 'Coster François', in: *DTC*, III, k. 1920-1922.
 Id., 'Hugo Hermann', in: *DTC*, VII, k. 203.
 Id., 'Lancicius Nicolas', in: *DTC*, VIII, k. 2556-2557.
 Id., 'Laymann Paul', in: *DTC*, IX, k. 86-87.
 Id., 'Lugo (Jean de)', in: *DTC*, IX, k. 1071-1072.
 Beugnet, A., 'Alcolea (d') Martin', in: *DTC*, I, k. 687.
 Beuningen, P. Th. van, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop. Bijdrage tot zijn biografie (1525-1576)* (Assen 1966). Maaslandse Monografieën V.
 Beurden, A.F. van, 'Brand in het arme clarissenklooster te Roermond in 1665', *LJ* 1 (1894) 150-154.
 Id., 'De werken van den karthuizer Dionysius', *LJ* 3 (1896) 45-49.
 Id., 'De stadshuishouding van Roermond in den ouden tijd II', *LJ* 10 (1904) 177-212.
 Id., 'Jura ac privilegia civitatis Ruraemundensis 1664-1794', *LJ* 27 (1921) 41-71.
 Id., 'De Roermondsche karthuizers', *De Nieuwe Koerier*, 22 juli 1922.
 Id., 'Dambacher (Vitus Deocharus)', in: *NNBW*, VIII, k. 360.
 Id., 'Lovanio (Johannes de)', in: *NNBW*, VIII, k. 1074.
 Id., 'Roermond en Gelre van 1543 tot aan den Franschen tijd', in: *Gedenkboek Roermond*, 37-61.
 Beutler, W., 'Weltabgeschieden und weltzugewandt zugleich: die kölnen Kartause St. Barbara im 15. und 16. Jahrhundert', in: *Die Kartäuser und ihre Welt – Kontakte und gegenseitige Einflüsse I* (Salzburg 1993) 189-226. An. Cart. LXII-1.
 Id., *Vicente Cárducho: der grosse Kartäuserzyklus in El Paular* (Salzburg 1997). An. Cart. CXXX-12.
 Biemans, J., L. Kuitert en P. Verkruijsse red., *Boek & letter. Boekwetenschappelijke bijdragen ter gelegenheid van het afscheid van prof. dr. Frans A. Janssen als hoogleraar in de Boek- en bibliotheekgeschiedenis van de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam 2004).
 Biemans, J., e.a. red., *Manuscripten en miniaturen. Studies aangeboden aan Anne S. Korteweg bij haar afscheid van de Koninklijke Bibliotheek* (Zutphen 2007) 125-132.
 Bijdragen tot de Geschiedenis van de Nederlandse Boekhandel, nieuwe reeks, VIII *Bibliopolis. Geschiedenis van het gedrukte boek in Nederland* (Zwolle z.j. [2003]).
 Bijsterveld, A.J., 'Roermond – O.L. Vrouw van Bethlehem', in: P.J. Margry en C. Casper red., *Bedevoertplaatsen in Nederland III Provincie Limburg* (Amsterdam en Hilversum 2000) 771-774.
 Birrell, T.A., 'The reconstruction of the library of Isaac Casaubon', in: *Hellinga Festschrift*, 59-68.
 Blaak, J., *Geletterde levens. Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770* (Hilversum 2004).
Bladeren in andermans hoofd. Over lezen en leescultuur (Nijmegen 1996). Memoria.
 Blic, J. de, 'Tirin Jacques', in: *DTC*, XV, k. 1143.
 Bloemendal, J., *Spiegel van het dagelijks leven? Latijnse school en toneel in de noordelijke Nederlanden in de zestiende en zeventiende eeuw* (Hilversum 2003). Zeven Provinciën Reeks XXII.

Id., 'Humanistische onderwijsvernieuwing en Latijns toneel in de noordelijke Nederlanden: Murmellius en Crocus', *Holland* 37 (2005) 134-147

Blok, F.F., *Isaac Vossius en zijn kring. Zijn leven tot zijn afscheid van koningin Christina van Zweden 1618-1655* (Groningen 1999)

Blonden [J.J.], 'Guilhelmi (Joannes Georgius)', in: NNBW, IX, k. 310-311

Blüm, H.W., 'Der Kartäuserorden', in: Wagner en Bock, *Kölner Kartause. Ausstellung*, 16-29

Id., 'Lexikale Übersicht der Kartäuser-Schriftsteller', in: Zadnikar en Wienand, *Die Kartäuser*, 345-373

Id., 'Lexikale Übersicht der Kartausen im deutschen Sprachraum', in: Zadnikar en Wienand, *Die Kartäuser*, 288-334

Id., 'Lexikale Übersicht der Kartausen im belgisch-niederländischen Sprachraum', in: Zadnikar en Wienand, *Die Kartäuser*, 335-344

Bocxe, W., 'Kartuizers', in: *Encyclopaedie van het Katholicisme* II (Antwerpen 1955) k. 354-357

Bodewes, M., 'Museum koopt waardevolle stadplattegrond uit 1671', *Dagblad De Limburger*, 1 september 2004

Bögels, Th.S.J.G., *Govert Basson. Printer, bookseller, publisher. Leiden 1612-1630* (z.p. z.j. [1993])

Boer, W.A. den, e.a. red., *Onder 't kruys. Kerkelijk en religieus leven in het gebied van Maas en Nederrijn* (Gouda 2010). Publicaties van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis IV

Boge, B., *Literatur für das "Catholische Deutschland". Das Sortiment der kölnen Offizin Wilhelm Friessem im Zeitraum 1638-1668* (Tübingen 1993). Frühe Neuzeit. Studien und Dokumente zur Deutschen Literatur und Kultur im Europäischen Kontext XVI

Id., 'Wilhelm Friessem I in Köln und Georg Hänlin in Ingolstadt – zwei Typographen der frühen Neuzeit im Dienst der Gegenreformation', *Wolfenbütteler Barock-Nachrichten* 24 (1997). *Deutscher Buchdruck im Barockzeitalter*, 85-101

Bondéelle, A., 'Trésor des moines. Les chartreux, les cisterciens et leurs livres', in: *Histoire des bibliothèques françaises*, II, 65-82

Bont, B.J.M. de, 'De librijen der voormalige Amsterdamsche kloosters', *BBH* 27 (1903) 31-50

Boogerd, L. van den, *Het jezuïetendrama in de Nederlanden* (Groningen 1961)

Borne, L., 'Les chartreux du Port-Saint-Marie et leur "désert" (début XIIème – au XVIIIème siècles)', in: Timmermans en Gaens, *Magister Bruno*, 9-84

Borsa, G., 'Druckwerke des 16. Jahrhunderts aus den Nederlanden in der Österreichischen Nationalbibliothek', in: *E codicibus impressisque*, II, 19-47

Bosch, P. van den, *Studiën over de observantie der kruisbroeders in de vijftiende eeuw* (Diest 1968)

Id., 'De bibliotheken van de kruisherenkloosters in de Nederlanden vóór 1600', in: *Contributions*, 563-636

Bot, P.N.M., 'Levinus Ammonius en Erasmus', in: *Postillen over kerk en maatschappij in de vijftiende en zestiende eeuw aangeboden aan prof. dr. R.R. Post bij zijn afscheid als hoogleraar aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen* (Utrecht en Nijmegen 1964) 326-343

Bots, H., O.S. Lankhorst en C. Zevenbergen red., *Rotterdam bibliopolis. Een rondgang langs boekverkopers uit de zeventiende en achttiende eeuw* (Rotterdam 1997). Bronnen voor de Geschiedenis van Rotterdam VI

Bouwman, A., e.a. red., *Stad van boeken. Handschrift en druk in Leiden 1260-2000* (Leiden 2008)

Id. en E. van der Vlist, 'Van schrijven naar drukken. Het Leidse boek tussen begin en Beleg', in: Id. e.a. red., *Stad van boeken*, 1-152

Bozzolo, C. en E. Ornato, 'Les bibliothèques entre le manuscrit et l'imprimé', in: *Histoire des bibliothèques françaises*, II, 333-347

'Brand te Roermond in 1665', *Msg* 5 (1883) 872

Braunsberger, O., 'Die kölnen Kartause. Erinnerungen aus alter Zeit', *Stimmen der Zeit* 48 (1917-1918) 134-152

Bree, G. van, 'De beurzen van Johannes de Lovanio. Een studiefonds uit 1443', *Spiegel van Roermond* 11 (2003) 114-121

Bremond, H., *Histoire littéraire du sentiment religieux en France depuis la fin des guerres de religion jusqu'à nos jours* (11 dln. in 12 bndn.; Parijs 1923-1933; herdr. Parijs 1967-1968)

Briels, J.G.C.A., *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden 1570-1630. Een bijdrage tot de kennis van de geschiedenis van het boek* (Nieuwkoop 1974). Bibliotheca Bibliographica Neerlandica VI

Brongers, J.A. 'De bibliotheek van de Leidse archeoloog C.J.C. Reuvs (1793-1835). Een kwantitatief-grafische analyse', in: *Van pen tot laser*, 36-46

Brouillard, R., 'Sanchez Thomas', in: *DTC*, XIV, k. 1075-1085

Id., 'Segneri Paul', in: *DTC*, XIV, k. 1771-1775

Id., 'Tamburini Thomas', in: *DTC*, XV, k. 34-38

Broutin, P., 'Cordier (Balthazar)', in: *DS*, II, k. 2322-2323

Id., 'Godeau (Antoine)', in: *DS*, VI, k. 545-548

Brouwer, H., 'Rondom het boek. Historisch onderzoek naar leescultuur, in het bijzonder in de achttiende eeuw. Een overzicht van bronnen en benaderingen, resultaten en problemen', *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 20 (1988) 51-120

Id., 'Hoofd zonder lichaam: over leescultuur in de achttiende eeuw', *Theoretische Geschiedenis* 15 (1988) 463-470

Id., 'De vele geschiedenissen van het boek. Bij wijze van inleiding', *JNB* 1 (1994) 7-24

Id., 'Een min of meer onweerstaanbare passie voor boeken. Een inleiding', in: *Bladeren in andermans hoofd*, 9-24

Id., *Lezen en schrijven in de provincie: de boeken van Zwolse boekverkopers, 1777-1849* (Leiden 1995)

Id., 'Vermoeide helden', *JNB* 3 (1996) 201-209

Brouwers, L., 'Scribani (Charles)', in: *DS*, XIV, k. 457-469

Id., *Carolus Scribani S.J. 1561-1629. Een groot man van de contra-reformatie in de Nederlanden* (Antwerpen 1961)

Brucker, J., 'Busée, Busaeus Jean', in: *DTC*, I, k. 1205

Id., 'Becanus Martin', in: *DTC*, II, k. 521-523

Id., 'Busenbaum Hermann', in: *DTC*, II, k. 953

Id., 'Crasset Jean', in: *DTC*, III, k. 2032-2033

Id., 'Drechsel Jérémie', in: *DTC*, IV, k. 1824-1825

Id., 'Du Pont Louis', in: *DTC*, IV, k. 1960-1961

Id., 'Escobar (Antoine de) y Mendoza', in: *DTC*, V, k. 520-522

Id., 'Estrix (Esscherix) Gilles', in: *DTC*, V, k. 879

Brummel, L., 'Een stiefkind der geschiedenis: bibliotheekgeschiedenis', in: Id., *Miscellanea libraria. Opstellen over boek- en bibliotheekgeschiedenis ter gelegenheid van zijn 60e verjaardag aan de schrijver aangeboden door vakgenoten en vrienden* ('s-Gravenhage 1957) 64-80

Bruneel, C., 'La diffusion du livre dans la société Bruxelloise (1750-1796)', *Archives et Bibliothèques de Belgique* 54 (1983) 29-46

Id., 'Les annonces littéraires dans le *Wekelyks Nieuws uyt Loven*', in: *Het oude en het nieuwe boek*, 271-289

Id., 'Le coût de l'entretien des religieux et religieuses des Pays-Bas autrichiens en 1787', in: E. Put, M.J. Marinus en H. Storme red., *Geloven in het verleden. Studies over het godsdienstig leven in de vroegmoderne tijd, aangeboden aan Michel Cloet* (Leuven 1996) 285-300. *Symbolae Facultatis Litterarum Lovaniensis Series A XXII*

Buijsters, P.J., *Geschiedenis van het Nederlandse antiquariaat* (Nijmegen 2007)

Buijtenen, M.P. van, 'De kaartuizers. Geschiedenis van hun bibliotheek', *De Tijd*, 12 april 1941

Bussels, C.M., 'Over de bibliotheek en de kunstwerken van Charles Clement Roemers', in: *Miscellanea Traiectensia*, 557-566

Buzas, L., *Deutsche Bibliotheksgeschichte der Neuzeit (1500-1800)* (Wiesbaden 1976).

Elemente des Buch- und Bibliothekswesens II

Caillet, M., 'Les bibliothécaires', in: *Histoire des bibliothèques françaises*, III, 373-379, 382-389

Calenge, B., 'Acquisition', in: *DEL*, I, 19-21

Id., 'Bibliothéconomie', in: *DEL*, I, 288-290

Canck, H. de, 'De Officina Plantiniana en de Elzeviers, 1641-1650', in: Dongelmans, Hoftijzer en Lankhorst, *Elzevier*, 183-194

Cangeni, L., 'La collezione artistica e libraria dei certosini di Roma', in: Timmermans en Gaens, *Magister Bruno*, 85-100

Canivez, 'Conrad de Brundelsheim', in: *DS*, II, k. 1544-1546

Capiau, L., '15e eeuwse muurschildering in de Maria-kapel in het groot-seminarie te Roermond', *LJ* 32 (1926) 113-118

Carlat, M. en F. Timmermans, 'Les prieurs des chartreuses de la province cartusienne de Teutonie, cités dans l'obituaire de la chartreuse de Bonnefoy: contribution à une classification', in: Timmermans en Gaens, *Magister Bruno*, 101-118

Carreyre, J., 'Meyer ou Meyere (Liévin de)', in: *DTC*, X, k. 1631-6134

Id., 'Opstraet Jean', in: *DTC*, XI, k. 1076-1077

Id., 'Pétitpied Nicolas', in: *DTC*, XII, k. 1348-1351

Carro, V.D., 'Soto (Pierre de)', in: *DTC*, XIV, k. 2431-2443

Catellani, A., 'Joost Andries S.J., *La perpetua croce* (1650)', in: *Jesuit books in the Low Countries*, 129-132

Cazabon, M.-R., 'Catalogue', in: *DEL*, I, 467-470

Cereceda, F., 'Tolet (Toledo) François', in: *DTC*, XV, k. 1223-1225

Ceyssens, A., 'De bibliotheek van het kruisherenklooster te Venlo', *PSHAL* 94-95 (1958-1959) 268-288

Ceyssens, L., 'Opstraet (Jean)', in: *DS*, XI, k. 821-824

Id., 'Het theologisch denken en het jansenisme 1640-1730', in: *[N]AGN*, VIII, 418-438

Chaix, G., 'Sainte-Barbe, Cologne et l'Empire au XVIe siècle', in: *Die Kartäuser in Österreich*, III, 96-111

- Id., *Réforme et contre-réforme catholiques. Recherches sur la chartreuse de Cologne au XVIe siècle* (3 bndn; Salzburg 1981) An. Cart. LXXX
- Id., 'Les traductions de la chartreuse de Cologne au XVIe siècle', in: *Kartäusermystik und -mystiker*, V, 67-78
- Id., 'La réception du chartreux Lansperge. Survivance ou métamorphose de la Devotio Moderna', in: Gaens en Hendrickx, *Amo te*, 105-116, eerder in: De Grauwe, *Historia et spiritualitas cartusiensis*, 59-67
- Id., 'Communautés religieuses et production imprimée à Cologne au XVIe siècle', in: P. Aquilon en H.-J. Martin red., *Le livre dans l'Europe de la Renaissance. Actes du XVIIIe Colloque International d'Études Humanistes de Louvain de Tours* (z.p. 1988) 93-105
- Chapron, M., 'Le métier de bibliothécaire au XVIIIe siècle: Angelo Maria Bandini à Florence (1726-1803)', *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine* 51 (2004) 58-87
- Chériot, H., 'Caussin Nicolas', in: *DTC*, II, k. 2043-2044
- Clemens, Th., 'The trade in catholic books from the Northern to the Southern Netherlands, 1650-1795', in: C. Berkvens-Stevelinck e.a. red., *Le magasin de l'univers. The Dutch Republic as the center of the European book trade. Papers presented to the international colloquium, held at Wassenaar, 5-7 July 1990* (Leiden enz. 1992) 85-95. Brill's Studies in Intellectual History XXX
- Id., 'De religieuze leescultuur onder Nederlandse katholieken, 1580-1850: een zoektocht naar wat niet bestaat', *TNK* 9 (2006) 54-61
- E codicibus impressisque. Opstellen over het boek in de Lage Landen voor Elly Cockx-Indestege* (3 dln.; Leuven 2004). Miscellanea Neerlandica XVIII-XX
- Clerval, A., 'Clichtove Josse', in: *DTC*, III, k. 236-243
- Cloet, M., 'Het gelovige volk in de 17de eeuw', in: *[N]AGN*, VIII, 393-417
- Cognet, L., 'Das kirchliche Leben in Frankreich', in: Jedin, *Handbuch der Kirchengeschichte*, V, 3-119
- Contributions à l'histoire des bibliothèques et de la lecture aux Pays-Bas avant 1600. Studies over het boekenbezit en boekengebruik in de Nederlanden vóór 1600* (Brussel 1974) Archives et Bibliothèques de Belgique, numéro special.
- Coppens, C., 'Het boekenbezit van de celestijnen te Heverlee (Leuven) omstreeks 1600', *Archives et Bibliothèques de Belgique* 61 (1991) 99-175
- Id., 'L'ignorance a fait de terribles ravages'. Le catalogue de la bibliothèque de Saint-Hubert (1665) dans son contexte', in: Knapen red., *Saint-Hubert*, I, 384-401
- Id., 'Fondscatalogi als marketingstrategie. Een onderzoek naar lijsten van drukkers en boekhandelaren tot 1600', in: *Het komt altemaal aen op het distribuweeren*. *JNB* 8 (2001) 27-41
- Id., 'Auspicia bibliothecae: donators at the foundation of the Central Library in Louvain (1636-9)', *Quaerendo* 34 (2004) 169-210
- Id., 'Plantijns fondscatalogus uit 1572', in: *E codicibus impressisque*, II, 83-123
- Corbellini, S. en G. Verhoeven, 'Een Delftse boekencatalogus uit 1573', *JNB* 11 (2004) 29-49
- Cornelissen, J.D.M., 'Geschil tusschen abt van de abdij Camp en abdis van O.L. Vrouwe Munster te Roermond', *PSHAL* 76 (1940) 133-137
- Coron, A., '"Ut prosint aliis". Jacques-Auguste de Thou et sa bibliothèque', in: *Histoire des bibliothèques françaises*, III, 101-125
- Corsten, S., *Studien zum Kölner Frühdruck. Gesammelte Beiträge 1955-1985* (Köln z.j.). Kölner Arbeiten zum Bibliotheks- und Dokumentationswesen VII
- Id., 'Eine Klosterdruckerei in der Kölner Kartause', in: Id., *Studien*, 250-261
- Id., 'Unter dem Zeichen der "Fetten Henne". Franz Birckmann und Nachfolger', in: Id., *Studien*, 262-274
- Id., 'Eine Urkunde der Kartause Roermond in Darmstadt. Ein Hinweis', *Msg* 117 (1998) k. 117-120
- Coulon, R., 'Gonet (Jean-Baptiste)', in: *DTC*, VI, k. 1487-1489
- Courtray, A.-M., 'Essai de catalogue des chartreux de La Valsainte et de La Part-Dieu', *Zeitschrift für Schweizerische Kirchengeschichte* 26 (1932) 22-33, 189-206, 288-306
- Cramer, A., '"The librerie of this howse". Augustine Baker's community & their books', in: Hogg, *Stand up to Godwards*, 103-110
- Cuijpers, P.M.H., *Teksten als koopwaar: vroege drukkers verkennen de markt. Een kwantitatieve analyse van de productie van Nederlandstalige boeken (tot circa 1550) en de 'lezershulp' in de seculiere prozateksten* (Nieuwkoop 1998). Bibliotheca Bibliographica Neerlandica XXXV
- Daeschler, R., 'Abelly (Louis)', in: *DS*, I, k. 65-67
- Id., 'Bourgeois (Jean)', in: *DS*, I, k. 1910
- Dainville, F. de, 'Livres de compte et histoire de la culture', *Archivum Historicum Societatis Jesu* 18 (1949) 226-252
- Daniels, J., 'Busée (Busaeus) Jean', in: *DS*, I, k. 1984-1985
- Darricau, R., 'Martin (Simon)', in: *DS*, X, k. 707-708
- Id., 'Richard (Jean)', in: *DS*, XIII, k. 655-656
- Davies, D.W., 'The geographic extent of the Dutch book trade in the seventeenth century', *Het Boek* 31 (1952-1954) 10-21

Dedieu, H., 'Laselve (Zacharie)', in: *DS*, IX, k. 323

Defoer, H.L.M., 'The tryptich of the Pauw-Sas family from the Utrecht charterhouse', in: De Weijert, *Living memoria*, 321-332

Deigendes, R., 'Bücher und ihre Schenker. Die Bücherlisten der Kartause Güterstein in Württemberg', in: Lorenz, *Festgabe Potkowski*, 93-115

Delft, M. van, 'Kwantitatief onderzoek op basis van de STCN: mogelijkheden en aandachtspunten', *JNB* 16 (2009) 63-80

Delsaerdt, P., 'Libri Liberti. De bibliotheek van Libertus Fromondus (1587-1653)', *JNB* 5 (1998) 27-44

Id., *Suam quisque bibliothecam. Boekhandel en particulier boekenbezit aan de oude Leuvense universiteit 16de – 18de eeuw* (Leuven 2001). Symbolae Facultatis Litterarum Lovaniensis. Series A XXVII

Id., 'De leesrevolutie en de empirie in de Republiek in de achttiende eeuw. Twee contrasterende benaderingen', *JNB* 8 (2001) 187-191

Id. en E. Kayaert, *Abdijbibliotheken. Heden – verleden – toekomst* (Antwerpen 2005). Uitgaven van de Vereniging van Antwerpse Bibliotheekliefhebbers, nieuwe reeks, III

Id., 'Bibliotheken', in: Janssens red., *België in de 17de eeuw*, II, 122-131

Id. en D. Vansacker, 'The library of Franciscus Bruyninx, official principal, learned canon and bibliophile from Antwerp', *RHE* 92 (1997) 767-796

Id. en D. Vansacker, 'Boeken erven en verwerven. De privé-bibliotheken van de Antwerpse kanunnik Petrus Knyff (1713-1784) en zijn vader Jacobus (1681-1756)', *DAE* 30 (1998) 79-96

Delville, P., 'Bibles, exégètes et prédicateurs à la bibliothèque de Saint-Hubert', in: Knapen red., *Saint-Hubert*, I, 60-112

Demain, Th., 'Probabilisme', in: *DTC*, XIII, k. 417-619

Demoulin, L., 'Les rumeurs du monde: la polémique antiprotestante dans la bibliothèque de l'abbaye de Saint-Hubert', in: Knapen red., *Saint-Hubert*, I, 175-203

Derks, [K.J.], 'Henschenius (Godfried)', in: *NNBW*, I, k. 1085-1086

Id., 'Makebljide (Lodewijk)', in: *NNBW*, III, k. 811-812

Id., 'Wandelman (Godfried)', in: *NNBW*, III, k. 1389

Dermul, A., 'Bibliographie en statistiek', *De Gulden Passer* 19 (1941) 267-274

Derolez, A., 'De bibliotheekscatalogi', in: *Sources de l'histoire religieuse de la Belgique. Bronnen voor de religieuze geschiedenis van België* (Leuven 1968) 135-141. Bibliothèque de la RHE XLVII

Id., 'Vroeg humanisme en middeleeuwse bibliotheken. De bibliotheek van de Adorne's en van de Jeruzalemkapel te Brugge', *TvG* 85 (1972) 161-170

Derville, A., 'Hugo (Hermann)', in: *DS*, VII, k. 858

Id., 'Rottner (Jean-Evangéliste)', in: *DS*, XIII, k. 1005-1006

Desachy, M., 'Livre de droit – les incunables', in: *DEL*, I, 821

Deschamps, J., 'De lange en de korte redactie van het *Rosarium Jesu et Mariae* van de kartuizer Jacob van Gruitrode en de middelnederlandse vertaling van de korte redactie', in: De Backer e.a., *Codex in context*, 105-128

Desgraves, L., 'Naissance de la "science" des bibliothèques', *Revue Française d'Histoire du Livre* 70-71 (1991) 3-30

Desmaele, B., e.a., 'Belgique, histoire de livre et de l'édition', in: *DEL*, I, 238-243

De Smet, 'Heyden, Gaspard van der', in: *NBW*, I, k. 609-611

De Troeyer, B., 'Monachus, Franciscus', in: *NBW*, I, k. 711-713

Devaux, A., 'Le Masson (Innocent)', in: *DS*, IX, k. 572-583

Id., 'Michel de Vesly (Jean)', in: *DS*, X, k. 1199-1201

Id., 'Molina (Antoine de)', in: *DS*, X, k. 1478-1481

Id., 'Introduction', in: Id., *Le Masson. Correspondance*, I, i-xxiii

Dictionnaire Encyclopédique du Livre (3 dln.; Parijs 2002-2011)

Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques (29 dln.; Parijs 1912-)

Dictionnaire de Spiritualité (17 dln.; Parijs 1937-1995)

Dictionnaire de Théologie Catholique (15 dln.; Parijs 1923-1972)

Dierkens, A., 'Les humanistes et leur bibliothèque: quelques considérations générales', in: De Smet, *Les humanistes et leur bibliothèque*, 259-267

Dievoet, [G.V.], 'Anselmo, Antonius', in: *De Katholieke Encyclopaedie* II (2e dr.; Amsterdam en Antwerpen 1949) k. 484-485

Diez, M.A., 'Thomas de Jésus', in: *DS*, XV, k. 833-844

Dijk, R. van, 'In het voetspoor van Bruno: Guigo I over [het] cartusiaanse eremietenideaal', in: Timmermans en Gaens, *Magister Bruno*, 323-341

Dijkgraaf, H., *The library of a jesuit community of Holbeck, Nottinghamshire* (1679) (Cambridge 2003). Libri Pertinentes VIII

'Dionysius', *De Nieuwe Koerier*, 18 mei 1911

Dirkse, P.P.W.M. en R.P. Zijp, 'Catalogus – De katholieken in de Opstand', in: *Ketters en papen onder Filips II* (2e dr.; Den Haag 1986) 148-157

Diù, I., 'Amerbach, Johann', in: *DEL*, I, 74

Id., 'Bale', in: *DEL*, I, 203

Dlabáčová, A., 'Herp in de herberg. Een zestiende-eeuwse pelgrimsreis met elementen uit de *Spiegel der volcomenheit*', *ÖGE* 82 (2011) 3-58

Dolbeau, F., 'Les usagers des bibliothèques', in: *Histoire des bibliothèques françaises*, II, 395-413

Dongelmans, B.P.M., P.G. Hoftijzer en O.S. Lankhorst red., *Boekverkopers van Europa. Het 17de-eeuwse Nederlandse uitgevershuis Elzevier* (Zutphen 2000) 77-106. Bijdragen tot de Geschiedenis van de Nederlandse Boekhandel, nieuwe reeks, V

Doppler, P., 'Octrooi voor Jacobus du Pree tot boekdrukker van Roermond', *Msg* 53 (1931) 27-28

Dorren, G. en G. Verhoeven, 'De twee gezichten van Claes Braau (circa 1636-1707). Een katholieke drukker en boekverkoper in Haarlem', *Holland* 26 (1994), nr. 4/5. *Gedrukt in Holland*, 235-273

Driessen, R., *Emundt van Oeteren canonick tot Thorn. Leven langs de Maas in de zestiende en zeventiende eeuw, een tijdsbeeld* (Peer z.j. [2009])

Droixhe, D., 'Étude quantitative et analyse interne de quelques bibliothèques liégeoises du XVIIIe siècle', *Études sur le XVIIIe Siècle* 8 (1981) 151-175

Dückers, R., 'Laatmiddeleeuwse handschriften uit Roermond en omgeving: een eerste verkenning', *Spiegel van Roermond* (2007) 79-101

Id., 'De middeleeuwse handschriften van de Roermondse kartuis', in: Pansters red., *Geheim van de stilte*, 141-157

Id., catalogusentrie (nr. 24, 'Kasboek', nr. 26, 'Voorlopige versie van het testament van hertog Arnold van Gelre', nrs. 36a-b, 'De troepen van Willem van Oranje veroveren Roermond', nr. 39, 'De moord op de Roermondse kartuizers', nr. 43, 'Reliekkasten met het gebeente van de Roermondse martelaren en de schedel van Dionysius de Kartuiser', nr. 44, 'Beelden uit het voormalig hoogaltaar van de Roermondse kartuis', nrs. 50a-c, 'Het boekenbezit van de Roermondse kartuis', nrs. 51-53, 'Liturgische en devotionele handschriften', nr. 55, 'Verzamelhandschrift', nr. 56, 'Preken over heiligen voor feestdagen', nr. 57, 'Verzamelhandschrift met theologische teksten', nr. 58, 'Theologisch handschrift uit de Roermondse kartuis', nr. 59, 'Volkstalig handschrift uit de Roermondse kartuis', nr. 60, 'Explanationes divi Iheronimi doctoris in prophetam Isaia', nr. 61, 'Verzamelhandschrift uit de Roermondse kartuis', nr. 62, 'Verzamelhandschrift uit de Roermondse kartuis', nr. 63, 'Uitvoerig gedocumenteerde schrijfactiviteit in de Roermondse kartuis', nr. 64, 'Afschrift van een traktaat van Dionysius de Kartuiser', nr. 65, 'Mystieke literatuur uit de Roermondse kartuis', nr. 66, 'Roermondse boekband', nrs. 67-69, 'Drie autografen van Dionysius', nrs. 70-71, 'Twee werken van Dionysius uit het bezit van Nicolaus van Kues', nr. 72, 'Dionysius van Rijkel schrijvend in zijn cel', nrs. 73-75, 'Dionysius de Kartuiser', nr. 76, 'Dionysius' commentaren op de Wijsheidsliteratuur', nr. 77, 'Dionysius van Rijkel in gebed', nr. 78, 'Het verzameld werk van Dionysius in moderne uitgave', nr. 79, 'Portret van keizer Jozef II', nr. 80, 'Instructies van bisschop van Hoensbroek aan de kartuizers van Roermond'), in: Pansters red., *Geheim van de stilte*, 191-193, 205, 209, 213-214, 221-223, 225-244

Duinkerken, A. van, *Dichters der contra-reformatie* (Utrecht 1932)

Dukers, B., 'Building archeological research of the charterhouse of Roermond', in: M. Homza e.a. red., *Stredoeurópske kartúzy vrodine kartuziánskej rehole. Central European charterhouses in the family of the carthusian order. Die mitteleuropäische Kartäuser in der Familie des Kartäuserordens* (Salzburg 2008) 259-260. An. Cart. CCLIV

Id., 'De bouwgeschiedenis van de Roermondse kartuis', in: Pansters red., *Geheim van de stilte*, 103-121

Dukers, B. en J. Wattenberghe, 'Hemelse stilte in aards rumoer: de Roermondse kartuis', in: *Monumenten. Katern Roermond* (Roermond 2007) 35-37

Dukers, B. en R. Dückers, catalogusentrie (nr. 9, 'Plattegrond van het klooster Bethlehem'), in: Pansters red., *Geheim van de stilte*, 176-177

Dutouquet, H., 'Croiset Jean', in: *DTC*, III, k. 2338-2339

Dykman, M., 'Les bibliothèques des religieux en Italie en l'an 1600', *Archivum Historiae Pontificiae* 24 (1986) 385-404

Edwards, F., 'Mumford (Mumfort, Munford, Jacques)', in: *DS*, X, k. 1840-1841

Eeghen, I.H. van, *De Amsterdamse boekhandel 1680-1725* (5 dln.; Amsterdam 1960-1978). Publicaties van de Gemeentelijke Archiefdienst van Amsterdam, uitgegeven door de stichting genaamd 'Stichting H.J. Duyvisfonds' I, II, IV, VII, XII-1 en XII-2

'De eerbiedwaardige Dionysius de Kartuiser', *De Volks-missionaris. Godsdienstig Maandschrift* 18 (1897) 9-19, 55-63, 103-109, 151-157, 198-206, 295-302, 345-353, 391-399, 447-455, 488-494, 535-541

Eijnatten, J. van, recensie van Beales, *Prosperity and plunder*, *TvG* 117 (2004) 456-458

Id. en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2005)

Emery jr., K., 'Dionysii Cartusiensis bibliotheca et manuscripta: prologue and queries', in: *Kartäusermystik und -mystiker*, IV, 119-155

Id., 'Lovers of the world and lovers of God and neighbor: spiritual commonplaces and the problem of authorship in the fifteenth century', in: De Grauwe, *Historia et spiritualitas cartusiensis*, 177-219 en in: Hendrickx en Gaens, *Amo te*, 237-280

Encyclopedie van de mystiek. Fundamenten, tradities, perspectieven (Kampen en Tiel 2003)

Enderle, W., 'Die Jesuitenbibliothek im 17. Jahrhundert. Das Beispiel der Bibliothek des düsseldorfer Kollegs 1619-1773', *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 41 (1994) 147-213

Id., 'Die Buchdrucker der Reichsstadt Köln und die katholische Publizistik zwischen 1555 und 1648', in: G. Moelich red., *Köln als Kommunikationszentrum. Studien zur frühneuzeitlichen Stadtgeschichte* (Keulen 1999) 167-182

Enne, F., *Die Aufhebung der Kartause Aggsbach* (Salzburg 1977). An. Cart. IL

Esudero, J.M., 'Expansión y organización de la orden de la cartuja', in: Timmermans en Gaens, *Magister Bruno*, 225-291

Evers, H.P.H., 'Aanteekeningen over eenige drukkers van Maastricht', *PSHAL* 12 (1875) 480-490

Evers, M. en P.A.M. Geurts, 'Bijzonderheden aangaande de betrekkingen van Erycius Puteanus (1574-1646) met zijn vaderstad Venlo', *Msg* 111 (1992) k. 31-47

Faesen, R., 'Virgilio Cepari S.J., *Het leven van Ioannes Berchmans* (1629)', in: *Jesuit books in the Low Countries*, 74-76

Id., 'Maximilianus Sandaeus S.J., *Societas Iesu amatrix, cultrix, imitatrix, Christi crucifixi* (1647)', in: *Jesuit books in the Low Countries*, 114-117

Fahy, B.M., 'Otto van Zijl S.J., *Historia miraculorum B. Mariae Silvaducensis* (1632)', in: *Jesuit books in the Low Countries*, 77-80

'Familie Duprée of Du Prée', *LJ* 6 (1898-1899) 15-18

Fasbender, C., 'Die deutsche Philologie und das Erbe der Kartäuser', in: Ganz en Früh, *Erbe der Kartäuser*, 134-146

Feenstra, R., 'De Libri juridici van de Franeker universiteitsbibliotheek in de zeventiende eeuw', in: *Franeker universiteitsbibliotheek*, 29-66

Fens, K., *Dat oude Europa. Nieuwe keuze uit de maandagstukken* (Amsterdam 2004)

Id., 'Een lichte verhoging in het polderlandschap. Over kartuizerkloosters', in: Id., *Dat oude Europa*, 99-104

Id., 'Demonstraties uit de handschriftenkamer. Over middeleeuwse handschriften', in: Id., *Dat oude Europa*, 171-177

Feugen, [J.], 'Scupoli, Lorenzo', in: *De Katholieke Encyclopaedie* XXI (2^e dr.; Amsterdam en Antwerpen 1952) k. 700

Finger, H., 'Kartäuserbibliotheken', in: *Lexikon des Gesamten Buchwesens* IV (2^e dr.; Stuttgart 1995) 167-168

Id., 'Abteibibliotheken gestern und heute', in: Delsaerd en Kayaert, *Abdijbibliotheken*, 19-53

Fischer, M., 'Zur Bibliotheksgeschichte des Klosters Weingarten im 17. Jahrhundert', *Kirchliches Buch- und Bibliothekswesen* 2 (2001) 65-101

Flament, A.J., 'Een zeldzaam boek', *Msg* 20 (1898) 17

Id., 'Geschiedkundige inleiding. Het bibliotheekwezen te Maastricht en in het bijzonder de stadsbibliotheek van haar ontstaan tot heden', in: Id., *Catalogus stadsbibliotheek Maastricht*

Id., 'Bree (Tilman van)', in: *NNBW*, I, k. 459-460

Id., 'Bors (Goswijn Frans de)', in: *NNBW*, II, k. 214-215

Id., 'Cuyck (Hendrik van)', in: *NNBW*, II, k. 358-359

Id., 'Merler (Jacob) of Merlo Horstius', in: *NNBW*, VII, k. 859

Fodor, A., 'Die Bibliothek der Kartause Lechnitz in der Zips vor 1500 (Geschichte und Buchbestandsrekonstruktion)', in: P.D. Szemző en L. Mezey red., *Armarium. Studia ex historia scripturae, librorum et ephemeridum. Studien aus der Geschichte der Schrift, der Bücher und der Periodica* (Boedapest 1976) 49-70

Fonck, A., 'Puente (Luis de la)', in: *DTC*, XIII, k. 1159-1161

Forget, J., 'Huygens Gommaire', in: *DTC*, VII, k. 350-355

Francot, R., [Vraag naar de verblijfplaats van een handschrift uit de Munsterabdij], *Msg* 56 (1934) 48

De Franeker universiteitsbibliotheek in de zeventiende eeuw. Beleid en belang van een academiebibliotheek (Hilversum 2007)

Frank-van Westrienen, A., *De Groote Tour. Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1983)

Frijhoff, W., 'Het Oratoire van Bérulle en de geest van Windesheim', in: *De doorwerking van de Moderne Devotie. Windesheim 1387-1987* (Hilversum 1988) 193-207

Id., *Wegen van Evert Willemsz. Een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf* (Nijmegen 1995). Memoria

Id. en M. Spies, *1650. Bevochten eendracht* (Den Haag [1999]). Nederlandse Cultuur in Europese Context I

Froeschlé-Choppard, M.-H., 'Les inventaires de bibliothèques ecclésiastiques, témoins de l'évolution intellectuelle des religieux', in: *Revue d'Histoire de l'Eglise de France* 86 (2000) 493-512

Fruytier, [J.], 'Vorstius (Aelius Everardus)', in: *NNBW*, IV, k. 1411-1413

Id., 'Basin (Thomas)', in: *NNBW*, VI, k. 71-73

Id., 'Budel (Renier)', in: *NNBW*, VI, k. 231

Id., 'Corvers (Jan)', in: *NNBW*, VI, k. 335-336

Id., 'Eligius (Gerard) of Eloy', in: *NNBW*, VI, k. 475-476
 Id., 'Gilkens (Petrus)', in: *NNBW*, VI, k. 585
 Id., 'Leendt (Walterus van)', in: *NNBW*, VI, k. 918
 Id., 'Jansonius (Jacobus)', in: *NNBW*, VII, k. 673-679
 Id., 'Renard (Joannes Gregorius)', in: *NNBW*, IX, k. 852-853
 Id., 'Loemel (Gaudentius van)', in: *NNBW*, X, k. 522
 Gaens, T. en J. de Grauwe, *De kracht van de stilte. Geest & geschiedenis van de kartuizerorde* (Leuven 2006)
 Gaens, T., 'Van de woestijn naar de stad. Connecties tussen Utrechtse en Amsterdamse kartuizers en stedelijke netwerken van Moderne Devoten ten tijde van het interne schisma', in: H. van Engen en G. Verhoeven red., *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden* (Hilversum 2008) 69-106.
 Middeleeuwse Studies en Bronnen CX
 Id. en F. Hendrickx, 'Het vaste ritme van verandering. Vijf eeuwen kartuizergeschiedenis in de Nederlanden (1314-1796)', in: Pansters red., *Geheim van de stilte*, 31-47
 Gajdoš, P.J., 'Book production and libraries of the carthusians in Slovakia', *Slovak Studies* 16 (1976) 185-220
 Ganz, J. en M. Früh red., *Das Erbe der Kartäuser. Akten des III. Internationalen Kartäuserkongresses in der Kartause Ittingen vom 1.-5. Dezember 1999* (Salzburg 2000). An. Cart. CLX
 Gasnault, P., 'Les collections et leurs enrichissements', in: *Histoire des bibliothèques françaises*, III, 335-337, 345-349
 Id., 'Le problème des livres doubles', in: *Histoire des bibliothèques françaises*, III, 345
 Gavy, A., 'Du Guet, Jacques-Joseph', in: *DS*, III, k. 1759-1769
Gedenkboek ter gelegenheid van het zeventhonderdjarig bestaan van Roermond als stad (Roermond 1932)
 Geer, B.J.L. de, 'Begiftigers en bezittingen van het carthuizer convent bij Utrecht', *Kronijk van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht* 13 (1857) 129-146
 Geirnaert, N., recensie van Meijknecht, *Bartholomeus van Maastricht*, *BMGN* 100 (1985) 100-101
 Gemert, G. van, 'Letterkundig leven in Gelre in de Vroege Nieuwe Tijd', in: J. Stinner en K.-H. Tekath red., *Gelre – Geldern – Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre* (Geldern 2001) 351-356
 Gennip, J. van, 'Godefridus Wandelman (1591-1654): een gesel voor predikanten', *TNK* 12 (2009) 59-70
 Id., 'Polemische vonken aan de Maas. Het roerige verblijf van de jezuïet Godefridus Wandelman in Maastricht, 1633-1636', in: Den Boer e.a. red., *Onder 't kruys*, 63-83
 Gering, H., 'Die kölnner Buchbinderwerkstatt "Hl. Barbara" und das Kartäuserkloster St. Barbara zu Köln. Eine einband- und siegenkundliche Studie', in: *Mélanges offerts à Charles Braibant, Directeur Général des Archives de France, Président d'honneur du Conseil International des Archives* (Brussel 1959) 175-188
 Gerlach, p., 'De capucijnen en Roermond', in: *Historische opstellen*, 289-299
 Id., 'Sasbout Vosmeer te Keulen', *AAU* 74 (1957) 204-297
Die Geschichte des Kartäuserordens. Internationaler Kongress von 30. Mai bis 2. Juni 1991 (2 dln.; Salzburg 1991). An. Cart. CXXV
 Geurts, P.M.M., 'Een catalogus van de bibliotheek van het kapittel van St. Pieter te Utrecht gemaakt bij de opheffing van deze bibliotheek in 1672. Met een inleiding over de Utrechtse kapittelbibliotheken in het algemeen vanaf de Beeldenstorm tot 1572', *AGKKN* 22 (1980) 191-253
 Geuskens, P., 'Een omstreden abdisverkiezing in het Munsterklooster in het midden van de 17e eeuw', *Spiegel van Roermond* 8 (2000) 29-65
 Ghellinck, J. de, 'Les catalogues des bibliothèques médiévales chez les chartreux et un guide de lectures spirituelles', *Revue d'Ascétique et de Mystique* 25 (1949) 284-298
 Gheyn, J. van den, 'Agreda (d') Marie', in: *DTC*, I, k. 627-631
 Gijsen, J.M., *Voorgeschiedenis van het grootseminarie van Roermond* (manuscript in GAR, DV, inv. nr. 542; Roermond 1956)
 Id., *De bouwgeschiedenis van de Roermondse kartuis* (ongepubl. scriptie; Roermond 1957)
 Id., *Nikolaus Heyndal (1658-1731). Abt von Rolduc und seine Stellung zum Jansenismus* (2 dln.; Assen 1964). Maastrandse Monografieën III
 Id., *Joannes Augustinus Paredis (1795-1886) bisschop van Roermond en het Limburg van zijn tijd* (Assen 1967). Maastrandse Monografieën VIII
 Id., 'Devotio moderna' in de achttiende eeuw. Het vroomheidsideaal van Henrik Pisart (1662-1736) prior van Sint Elisabethsdal bij Roermond', *AGKKN* 13 (1971) 1-47
 Id., '12 Maart 1971. De Roermondse kartuizer Dionysius stierf vijf eeuwen geleden', *Msg* 90 (1971) 49-58
 Gilmont, J.-F., 'Les centres de la production imprimée aux XVe et XVIe siècles', in: *Produzione e commercio*, 343-364
 Id., 'Une liste de 2.230 éditions', in: Knapen red., *Saint-Hubert*, I, 451-458

Gilomen-Schenkel, 'Bücher von Jakob Louber und Johannes Amerbach für die Bibliothek der Basler Kartause', *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde* 108 (2008) 13-37

Gils, P. van, 'Havensius en de martelaren van Gorkum en Roermond', *De Nieuwe Koerier*, 25 juli 1922

Goder, H., *Die Kartause zum Vogelsang bei Jülich I Bau und Ausstattung – Archiv und Bibliothek – Historische Übersicht* (Salzburg 2000). An. Cart. CLXII

Id., 'Ein Ausgabe-Journal als Quelle für das Leben in der kölnen Kartause in der Mitte des 18. Jahrhunderts', in: Ganz en Früh, *Erbe der Kartäuser*, 41-51

Id., 'Der Ordensnachwuchs im 18. Jahrhundert. Der Buxheimer Mönchsstand im Vergleich zu ausgewählten Kartausen der Provincia Rheni', in: Hogg, Girard en Le Blévec, *Buxheim*, 1, 65-93

Id., 'De Roermondse kartuis en haar betrekkingen met andere vestigingen in de Provincia Rheni', in: Pansters red., *Geheim van de stilte*, 91-101

Godet, P., 'Gelase Ier', in: DTC, VI, k. 1179-1180

Goffin, B., *Les six premières chartreuses de Belgique au XIVème siècle. Une manifestation de l'orientation nouvelle de la mentalité cartusienne* (Salzburg 1991). An. Cart. LI-2.

Goinga, H. van, 'Meer dan halve bottels: de vergadering van Nederlandse boekverkopers in 1801', *De Boekenwereld* 9 (1992-1993) 222-234

Id., *Alom te bekomen. Veranderingen in de boekdistributie in de Republiek 1720-1800* (Amsterdam 1999)

Id., 'Hoezo stiefkind? Bibliotheekgeschiedenis als cultuurgeschiedenis', in: *Bij de tijd. Boeken in Nederland 1950-2000* (Leiden 2003). JNB 10 (2003) 209-219

Id., 'Boeken in beweging. Publieke boekenveilingen in de Republiek 1711-1805, voornamelijk in Amsterdam, Groningen, Den Haag en Leiden', JNB 11 (2004) 99-126

Id., 'Catalogi van achttiende-eeuwse boekenverzamelaars in de Naam-Lyst van Abraham Ferwerda: een verkenning', in: Biemans, Kuitert en Verkruijsse, *Boek & letter*, 443-466

Id., 'Schaduwbeelden. Vrouwen in het boekenvak in de vroegmoderne tijd: een nieuw terrein van onderzoek', JNB 12 (2005) 13-28

Id., 'Books on the move: public book auctions in the Dutch Republic 1711-1805 mainly in Amsterdam, Groningen, The Hague and Leiden', *Quaerendo* 35 (2005) 65-95

Gomez, J.A., 'Navarrus (Docteur Navarro ou Martin de Azpilcueta)', in: DS, XI, k. 60-63

G[oossens], W., 'Roermondsche kloosterarchieven te Brussel', *Msg* 52 (1932) 16

Gorce, M.-M., 'Orsi (Ursius) Joseph-Augustin', in: DTC, XI, k. 612-1619

Id., 'Serry (François-Jacques-Hyacinthe)', in: DTC, XIV, k. 1957-1963

Gosselin, M., 'Justus Lipsius's (1547-1606) *De cruce libri tres*, 1594. The influence of Johannes Molanus (1533-1585) and Caesar Baronius (1538-1607)', *Lias* 34 (2007) 189-203

Grams-Thieme, M. 'Die kölnen Kartause und ihre Beziehungen zu den Niederlanden', in: Schäfer, *Kölner Kartause. Aufsatzband*, 359-372

La Grande Chartreuse par un chartreux (8e ed.; Parijs en Grenoble 1950)

Grausem, J.-P., 'Rodriguez Alphonse', in: DTC, XIII, k. 2758-2761

Id., 'Sandaes (van der Sandt) Maximilien', in: DTC, XIV, k. 1089-1090

Id., 'Wadding Pierre', in: DTC, XV, k. 3498

Grauwe, J. de, 'Havens Arnold', in: NBW, VI, k. 432-434

Id., 'Les relations entre la province Teutonique et les autres provinces, exemple de relations en général dans l'ordre cartusien', in: *Die Kartäuser in Österreich*, III, 88-95

Id. red., *Historia et spiritualitas cartusiensis. Colloquii quarti internationalis acta. Gandavis – Antverpiae – Brugis 16-19 sept. 1982* (Destelbergen 1983)

Id., 'De kartuizers', in: Hendrickx, *De kartuizers en hun klooster te Zelem*, 17-40

Id., *Historia cartusiana belgica* (Salzburg 1985) An. Cart. LI/1

Id., *Histoire de la chartreuse du Val-Royal à Gand et de la chartreuse du Bois-Saint-Martin à Lierde-Saint-Martin (Flandre Orientale)* (Salzburg 1974) An. Cart. XVIII

Id., *Prosopographia cartusiana belgica (1314-1796). Supplementum prosopographiae cartusianae belgicae (1314-1796)* (Salzburg z.j.) An. Cart. XXVIII-XXVIIIb. Series Bibliographica 1-1b

Id., 'Jésuites – chartreux', in: Id., *Chartreux: hier et aujourd'hui* (Salzburg 1996) 55-62. An. Cart. CXXXIV

Id., 'Hoe leven de kartuizers', in: Timmermans en Gaens, *Magister Bruno*, ix-xv

Id., 'Vorming van de novicen en de studie van de theologie in de Provincia Teutoniae (1314-1796)', in: Timmermans en Gaens, *Magister Bruno*, 149-157 en in: Hendrickx en Gaens, *Amo te*, 205-214

Id. en F. Timmermans, *Prosopographia cartusiana belgica renovata (1314-1796)* (2 dln.; Salzburg 1999). An. Cart. CLIV

Id., 'Héritage des chartreux après la suppression des monastères belges', in: Ganz en Früh, *Erbe der Kartäuser*, 82-89

Grégoire, P., 'Pez (Bernard)', in: *DS*, XII, k. 1249-1250

Greven, J., *Die kölnner Kartause und die Anfänge der katholischen Reform in Deutschland* (Münster 1935). Katholisches Leben und Kämpfen im Zeitalter der Glaubensspaltung. Vereinsschriften der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum VI

Grimbergen-Hansson, C.A., *Het kartuizerklooster te Roermond* (ongepubl. doctoraalscriptie; Nijmegen 1977)

Groenenboom-Draai, E., *De Rotterdamse Woelreus. De Rotterdamsche Hermes (1720-'21) van Jacob Campo Weyerman. Cultuurhistorische verkenningen in een achttiende-eeuwse periodiek* (Amsterdam en Atlanta 1994). *Atlantis* VIII

Grootens, P., 'Du Jardin (Thomas)', in: *DS*, III, k. 1775-1776

Gruis, A., e.a., 'Kartuizen in de Nederlanden (1314-1796). Klein monasticon en literatuuroverzicht van de geschiedenis der Zuid- en Noord-Nederlandse kartuizen', in: *De kartuizers en hun Delftse klooster. Een bundel studiën, verschenen ter gelegenheid van het achtste lustrum van het Genootschap Delfia Batavorum* (Delft 1975) 157-244

Id., 'Hendrik Jan Joseph Scholtens. Nuenen (NB) 10 maart 1895 – Maastricht 1 augustus 1978', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* (1981-1982) 93-99

Gruys, J.A., 'Rijklof Michaël van Goens. Het mysterie van de 24.200 verdwenen catalogi', in: *Van pen tot laser*, 150-156

Id., 'De reeks 'Republieken' van de Elzeviers en Joannes de Laet', in: Dongelmans, Hoftijzer en Lankhorst, *Elzevier*, 77-106

Id., 'Een Leidse veilingcatalogus in Brussel, of: De Amsterdamse Commelins te Leiden', in: *E codicibus impressisque*, III, 393-417

Guiderdoni Bruslé, A., 'Discours mystique et 'désimagination'(Entbildung) au début du dix-septième siècle', in: Van Vaeck, Brems en Claassens red., *De steen van Alciato*, 961-978

Gumbert, J.P., *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher im frühen fünfzehnten Jahrhundert* (Leiden 1974)

Id., 'Over kartuizerbibliotheken in de Nederlanden', in: *Contributions*, 159-186.

Id., 'Jan van Brederode: een beetje nieuw licht uit Nieuwlicht', in: De Backer e.a. red., *Codex in context*, 161-174

Id., 'Een collectie boeken in Delft, 1498', in: Biemans e.a. red., *Manuscripten en miniaturen*, 125-132

Gusman, [M.J.], 'Coeverincx (Gijsbertus)', in: *NNBW*, III, k. 246

Gysens, S., 'Libri sanctorum catholicorum patrum. Les pères de l'Église dans la bibliothèque de Saint-Hubert vers 1665', in: Knapen red., *Saint-Hubert*, I, 113-137

Habets, J., 'Het voormalig kartuizers-klooster Bethleem te Roermond', *Almanak van het Arrondissement Roermond* (1859) 43-65 en *De Godsdienstvriend* 83 (1859) 170-181

Id., 'De voormalige kloosters van Roermond', *Almanak van het Arrondissement Roermond* (1869) 88-96

Id., 'Memorieboek van het klooster van den h. Hieronymus te Roermond, der reguliere kanonniken van den h. Augustinus 1438-1561', *PSHAL* 9 (1872) 311-342

Id., 'De echtverbintenis van Maria. Een Limburgsch mysteriespel en eene legende uit het begin der XVI^{de} eeuw', *PSHAL* 12 (1875) 127-144

Id., *Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond en van de bisdommen die het in deze gewesten zijn voorafgegaan* (4 dln.; Roermond 1875-1927)

Haesenne-Peremans, N. en P. Delbouille, 'La présence française dans les bibliothèques liégeoises au XVIIIe siècle', *Études sur le XVIIIe siècle* 6 (1979) 177-192

Hal, J. van, 'Jong geleerd, oud gedaan. Pieter van Damme, Jacob Visser en hun vriendschap met Willem van Westreenen', *JNB* 7 (2001) 49-63

Halkin, L.E., 'Het katholiek herstel in de Zuidelijke Nederlanden 1579-1609', in: *NJAGN*, VI, 344-351

Hamans, P.W.F.M., *Geschiedenis van het seminarie van het eerste bisdom Roermond (1570-1813)* (Brugge 1986)

Harline, C., *De verzoeken van zuster Margriet. Het Vlaamse kloosterleven in de zeventiende eeuw* (Antwerpen en Baarn 1997)

Hartmann, B., *De martelaren van Roermond in het kader van de politieke en kerkelijke situatie van hun tijd. Met de Historica relatio duodecim martyrum cartusianorum van Arnoldus Havensius vertaald door H. Kretzers en andere bronnen* (Oegstgeest 2009)

Haye, R. de la en P. Hamans, *Bisdom langs de Maas. Geschiedenis van de kerk in Limburg* (Maastricht 2009)

[Heel], D. [van], 'Over enige broerenkloosters VII. Het broerenklooster te Roermond', *Franciscaans Leven* 20 (1936) 229-238

Id., 'Het minderbroedersklooster te Roermond', *Bijdragen voor de Geschiedenis van de Provincie der Minderbroeders in de Nederlanden* 10 (1952) 15-53, 194-225

Heel, J. van, 'De lotgevallen van een Romeinse incunabel te Leuven. Nicolaus de Lyra, *Postilla litteralis super totam bibliam* (1472) uit het bezit van Henricus van Zomerén', in: Biemans e.a. red., *Manuscripten en miniaturen*, 133-146

Heere, L., 'Het Roermondse kruisherenklooster', *PSHAL* 77 (1941) 211-258

Id., 'Het obituarium der kruisheren van Roermond', *PSHAL* 90-91 (1954-1955) 51-125

Id., 'Het kruisherenklooster te Venlo', *PSHAL* 92-93 (1956-1957) 155-368

Heerinckx, J., 'Barthélemy Cambi de Salutio (Vénérable)', in: *DS*, I, k. 1264-1266

Heertum, C. van, 'Reading the career of Johannes Koerbagh: The auction catalogue of his library as a reflection of his life', *Lias* 38 (2011) 1-57.

Helleman, J., 'Belgique, bibliothèques', in: *DEL*, I, 237

Hellinga *Festschrift / feestbundel / mélanges. Forty-three studies in bibliography presented to prof. dr. Wytze Hellinga on the occasion of his retirement from the chair of Neophilology in the University of Amsterdam at the end of the year 1978* (Amsterdam 1980)

Hellinga, L., e.a. red., *The bookshop of the world. The role of the Low Countries in book-trade 1473-1941* ('t Goy-Houten 2001)

Helmer, G., *Den gheestelijken nachtegael. Een liedboek uit de zeventiende eeuw* (Nijmegen 1966).

Hendrickx, F., 'De handschriften van de kartuis Genadendal bij Brugge (1318-1580)', *OGE* 47 (1973) 3-63 en 241-290 en 48 (1974) 143-169

Id., 'Die Kartäuserautoren und -bibliotheken nach dem Register des Rookloosters bei Brüssel', *Cistercienser-Chronik* 87 (1980) 6-10

Id., 'Uit het literaire erfgoed van de kartuizers in de Nederlanden en het Rijnland', in: Id., *De kartuizers en hun klooster te Zelem*, 85-145

Id. red., *De kartuizers en hun klooster te Zelem. Tentoonstelling ter gelegenheid van het negende eeuwfeest van de orde 1084-1984* (Diest 1984). Dietsche Cronycke VII

Id., 'De sluier over Petrus Dorlandus opgelicht. Enkele fasen uit het leven van de Zelemse kartuizer in vooronderzoek', in: Id. en Gaens red., *Amo te*, 293-332

Id. en T. Gaens red., *Amo te, sacer ordo carthusiensis. Jan de Grauwe, passionné de l'ordre des chartreux* (Leuven 2012). Miscellanea Neerlandica XXXVIII. Studia Cartusiana I

Hendrix, G., *Handschriftenbezit en boekengebruik. Trappisten van Westmalle 1794-1994* (Leuven 1994). Bibliotheca Auctorum Traductorum et Scriptorum Ordinis Cisterciensis III

Henssen, [A.H.L.], 'Walenburch (Adriaan van)', in: *NNBW*, I, k. 1529-1531

Id., 'Walenburch (Pieter van)', in: *NNBW*, I, k. 1531-1533

Id., 'Musius (Cornelis)', in: *NNBW*, VI, k. 1046-1051

Id., 'Isselt (Michel van)', in: *NNBW*, VIII, k. 906-908

Hermans, J., 'Inleiding', in: "*Pastorale ecclesiae Ruraemundensis*" van bisschop Henricus Cuyckius (1599). *Het eerste rituale van het bisdom Roermond* (Roermond 2009) 9-69

Hermans, Jos. M.M., 'Elf kisten boeken uit het gouvernementsgebouw te Maastricht. Lotgevallen van de Limburgse handschriften en oude drukken gevonden in 1839', in: E. Cockx-Indestege en F. Hendrickx red., *Opstellen voor Jan Deschamps ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag I Bio-bibliografie, handschriftenkunde, miniatuurkunst* (Leuven 1987) 105-143. Miscellanea Neerlandica I

Id., *Zwolve boeken voor een markt zonder grenzen 1477-1523. Met een catalogus van de verschenen edities en gegevens over de bewaard gebleven exemplaren* ('t Goy-Houten 2004)

Hermesdorf, B.H.D., 'Het Roermondse Corpus Iuris Civilis. Een verlucht handschrift luchtig verlicht', in: *Historische opstellen*, 185-199

Id., 'Een verwaarloosd facet in Dionysius de Kartuizer', *Limburg* 45 (1966) 279-289

Herwaarden, J. van, 'Geloof en geloofsuitingen in de late middeleeuwen in de Nederlanden: Jerusalembedevochten, lijdensdevotie en kruiswegverering', *BMGN* 98 (1983) 400-428

Hesse, G., 'De martelaren van Roermond. (Een bronnenstudie)', *LJ* 17 (1911) 170-209, 264-290

Id., 'Sasbout (Adam)', in: *NNBW*, III, k. 1124-1126

Id., 'Meer licht gewenscht', *De Nieuwe Koerier*, 22 juli 1922

Heurtebize, 'B.', 'Dript (Laurent de)', in: *DTC*, IV, k. 1830-1831

Id., 'Fouillou Jacques', in: *DTC*, VI, k. 616-617

Heurtevent, R., 'Camus (Jean-Pierre)', in: *DS*, II, k. 62-73

Heijbroek, J.F. en F.W. Kuypers, 'In gesprek met Anna Simoni', *De Boekenwereld* 20 (2003-2004) 226-239

Heijden, B. van der, 'Toch resten uit 14^e eeuw', *Dagblad De Limburger*, 11 maart 2010, B2-B3

Heijting, W., 'Vroomheid en geleerdheid. De boeken uit het klooster van de wilhelmiëten te 's-Hertogenbosch', in: *Hellinga Festschrift*, 289-301 en in: Id., *Profijtelijke boekskens*, 36-50

Id., 'Success in numbers: a bibliometric analysis of the publications of Gheraert Leeu', *Quaerendo* 29 (1999) 274-296 en in: Id., *Profijtelijke boekskens*, 17-36

Id., bespreking van Cuijpers, *Teksten als koopwaar, Quarendo* 30 (2000) 319-322

Id., 'Het boek tussen de media. Over kader en grondslagen van boekhistorisch onderzoek', *JNB* 14 (2007) 91-110 en in: Id., *Profijtelijke boekskens*, 314-334

Id., *Profijtelijke boekskens. Boekcultuur, geloof en gewin. Historische studies* (Hilversum 2007)

Heynen, E., 'Een geheel- en een half-onbekende drukker(?) van Maastricht', *Msg* 64 (1942) 84-87

Hildebrand, p., *De kapucijnen in de Nederlanden en het prinsbisdom Luik* (10 dln. in 12 bndn.; Antwerpen 1945-1956)

Hirstein, J., 'La bibliothèque de Beatus Rhenanus: une vue d'ensemble des livres imprimés', in: De Smet, *Les humanistes et leur bibliothèque*, 113-142

Histoire des bibliothèques françaises II Les bibliothèques médiévales du VIe siècle à 1530 – III Les bibliothèques sous l'Ancien Régime 1530-1789 (Parijs 1988-1989)

Historische opstellen over Roermond en omgeving (Roermond 1951)

Hodeige, M., 'Les catalogues des bibliothèques comme source pour l'historien', *Bulletin de l'Institut Archéologique Liégeois* 89 (1977) 63-85

Hoek, F. van, *Schets van de geschiedenis der jezuiten in Nederland* (Nijmegen 1940)

Hoffmann, B., *Die Aufhebung der Kartause Gaming* (Salzburg 1981). An. Cart. LVIII

Hofstraeten, B. van, 'Costumiëre acculturatie. De Antwerpse *Consuetudines compilatae* (1608) als model voor het Gelderse Land- en Stadsrecht (1620)', *PSHAL* 144 (2008) 9-56

Hoftijzer, P., 'Leesonderzoek in Nederland over de periode 1700-1850. Een stand van onderzoek', in: *Bladeren in andermans hoofd*, 164-182

Id., 'Amsterdam', in: *DEL*, I, 87-89

Id., *De lof der boekdrukkunst* (Zutphen 2003)

Id., 'Boucken vande overledene. De bibliotheek van Elisabeth Raphelengius', in: *E codicibus impressisque*, II, 419-446

Id., 'Leidse studentenbibliotheken in de zeventiende eeuw', in: *Franecker universiteitsbibliotheek*, 135-153

Id., 'Veilig achter Minerva's schild. Het Leidse boek in de zeventiende en achttiende eeuw', in: Bouwman e.a., *Stad van boeken*, 153-288

Id. en O. Lankhorst, *Drukkers, boekverkopers en lezers tijdens de Republiek. Een historiografische en bibliografische handleiding* (2^e herz. dr.; Den Haag 2000). Nederlandse Cultuur in Europese Context. Monografieën en Studies. IJkpunt 1650 I

Hoftijzer, P.G., O.S. Lankhorst en H.J.M. Nellen red., *Papieren betrekkingen. Zeventwintig brieven uit de vroegmoderne tijd* (Nijmegen 2005)

Hogg, J., 'Kartäuser', in: *Theologische Realenzyklopädie XVII* (Berlijn en New York 1988) 666-673

Id., 'Die Kartause, Köln und Europa. Gelehrte Kartäuser zwischen Reform, Reformation und Gegenreformation', in: Schäfer, *Kölner Kartause. Aufsatzband*, 169-191

Id. red., *The mystical tradition and the carthusians IV*, X en XIV (Salzburg 1995, 1996 en 1997). An. Cart. CXXX-4, -10 en -14

Id. red., "Stand up to Godwards": *essays in mystical and monastic theology in honour of the Reverend John Clark on his sixty-fifth birthday* (Salzburg 2002). An. Cart. CCIV

Id., 'Bruno der Kartäuser', in: *Bibliography of Saint Bruno* (Salzburg 2003) 5-16. An. Cart. CCXIV

Id., 'The carthusian general chapter and the charterhouse of Diest', in: Timmermans en Gaens, *Magister Bruno*, 181-208

Id., 'Historiographie des Kartäuserordens', in: *Historiographie des Kartäuserordens. The charterhouses of Lehnitz and Lethenkow* (Salzburg 2004) 5-30. An. Cart. CCXV

Id., 'De kartuis van Roermond in de chartae van het generaal kapittel van de kartuizers', in: Pansters red., *Geheim van de stilte*, 79-89

Id., A. Girard en D. Le Blévec red., *Die Reichskartause Buxheim 1402-2002 und der Kartäuserorden. Internationaler Kongress vom 9. bis zum 12. Mai 2002* (2 dln.; Salzburg 2003). An. Cart. CLXXXII

Id. red., *Kartäuserische Kunst und Architektur mit besonderer Berücksichtigung der Kartäuser Zentraleuropas I* (Salzburg 2006). An. Cart. CCVII

Hoppenbrouwers, V., 'Daniel de la Vierge-Marie', in: *DS*, III, k. 19-20

Houbaert, A., 'Jonghen (Henri)', in: *DS*, VIII, k. 1272-1273

Id., 'Marchant (Pierre)', in: *DS*, X, k. 299-301

Houben, A., 'Voormalige jezuitenbibliotheken in Maastricht, een kleine bibliotheekgeschiedenis', in: *Campus liber. Bundel opstellen over de geschiedenis van Maastricht aangeboden aan mr. dr. H.H.E. Wouters, stadsarchivaris en -bibliothecaris 1947-1977, bij zijn zeventigste verjaardag* (Maastricht 1982) 429-444. Werken LGOG VIII

Id., 'Analecta van het oude bisdom Roermond', in: *Roermond*, 103-115

Houdt, T. van, 'Les ouvrages scolastiques et casuistiques dans la bibliothèque de l'abbaye de Saint-Hubert. Un premier sondage', in: Knapen red., *Saint-Hubert*, I, 138-161

Huisman, G.C., 'Van 't maecken eens catalogus librorum'. Zeventiende-eeuwse Noord-Nederlandse gedrukte bibliotheekcatalogi', in: *Franecker universiteitsbibliotheek*, 93-109

Huizinga, J., *Herfsttij der middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* (22^e druk; z.p. 1997)

Hulshof, A., 'Uitgaven voor de boekery van het karthuizerklooster te Utrecht in de jaren 1466-1470', in: Id., *Utrechtsche parelen. Kostbare handschriften en zeldzame boekwerken in de universiteitsbibliotheek* (Utrecht 1944) 107-113, eerder in: *Buch und Einband. Aufsätze und graphische Blätter zum 60. Geburtstag von Hans Loubier* (Leipzig 1923) 171-175

Humbert, A., 'Hosz – Stanislas', in: *DTC*, VII, k. 178-190

Imhof, D., 'De Plantijnse uitgeverij onder Balthasar II Moretus (1641-1674). Een vergelijking met het uitgeversfonds van zijn grootvader Jan I Moretus (1589-1610)', *JNB* 16 (2009) 113-129

Impe, S. van en J. Bos, 'Romein en gotisch in zeventiende-eeuws drukwerk. Een voorbeeldonderzoek voor het gebruik van de STCN en STCV', *DZE* 22 (2006) 283-297

Infelise, M., 'La librairie italienne (XVIIe et XVIIIe siècles)', in: Barbier, Juratic en Varry, *L'Europe et le livre*, 81-101

Ingold, A.M.P., 'Les peintures de l'ancienne chartreuse de Ruremonde avec un essai iconographique de Denys le Chartreux', *Oud-Holland* 14 (1896) 219-235

Id., *À la recherche des manuscrits de Denys le Chartreux* [I, Ruremonde, Cologne, Bruxelles, Vienne; II, Louvain, Cues-Trèves] (Montreuil-sur-Mer 1896)

Id., 'Diana Antonin', in: *DTC*, IV, k. 734

Id., 'Duguet Jacques-Joseph', in: *DTC*, IV, k. 1858-1859

Iparraguirre, I., 'Hevenesi (Gabriel)', in: *DS*, VII, k. 431-433

Israel, J.I., *The Dutch Republic. Its rise, greatness and fall 1477-1806* (herdr.; Oxford 1998). Oxford History of Early Modern Europe

Id., *Radical Enlightenment. Philosophy and the making of modernity 1650-1750* (Oxford 2001)

Jacobs, H., 'Uit de bibliotheek van een plattelandspastoor in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Boeken van Jan van Kessel, pastoor van Deursen (1617-1650), in de bibliotheek van Mariëndaal, Grave', *BB* 29 (1969) 62-83

Jacques, E., *Les années d'exil d'Antoine Arnauld (1679-1694)* (Leuven 1976). Bibliothèque de la RHE LXIII

Jans, R., 'Letterkunde in Limburg van de Frankische tijd tot de Franse tijd', in: *Limburg's verleden*, II, 373-416

Janssen, A.E.M., 'De betrokkenheid van Simon Pieter Ernst (1744-1817) bij de abdij Rolduc. Drijfveren en activiteiten van een gewetensvol handelend kanunnik', in: *Toegewijd aan de dienst van God. Facetten van 900 jaar Kloosterrade-Rolduc* (Maastricht 2004). *PSHAL* 140 (2004) 153-220

Janssen, A.M.P.P., 'Jacobus Kritzraedt – Leven en werken', in: Kritzraedt, *Annales Gangeltenses*, I, 25-31

Id., 'Bronnenonderzoek van Kritzraedt', in: Kritzraedt, *Annales Gangeltenses*, I, 42-49

Janssen, F.A., *Verleden en toekomst van het gedrukte boek. Tiele-lezing 2003* (Zutphen en Den Haag 2003) en in: Id., *Goud en koper*, 15-32

Id., 'The first encyclopedia devoted to the world of books: Peignot's *Dictionnaire de bibliologie* of 1802', *Quaerendo* 36 (2006) 85-97

Id., 'David McKitterick en de trage revolutie', *JNB* 13 (2006) 207-218

Id., 'Buxheim: een kloosterbibliotheek zonder boeken', in: Id., *Goud en koper*, 53-57

Id., *Goud en koper in de boekenwereld* (Amsterdam 2008)

Id., 'Manuscript copies of printed works', *Quaerendo* 41 (2011) 295-310

Janssen, [G.W.], 'Vosmeer (Sasbout)', in: *NNBW*, IV, k. 1420-1426

Janssen, R., *Oord van helder licht. 800 Jaar orde van het Heilig Kruis (1210-2010)* (St. Agatha-Cuijk 2010)

Janssens, J., 'Van boekendepot tot openbare bibliotheek. De bibliotheken van de écoles centrales', in: Delsaerd en Kayaert, *Abdijbibliotheken*, 77-97

Janssens, P., red., *België in de 17de eeuw. De Spaanse Nederlanden en het bisdom Luik* (2 dln.; z.p. 2006)

Id., 'De krant', in: Id. red., *België in de 17de eeuw*, II, 111-113

Jedin, H., *Geschichte des Konzils von Trient* (4 dln. in 5 bndn.; Freiburg 1949-1975)

Id. red., *Handbuch der Kirchengeschichte* (8 dln. in 11 bndn.; Freiburg, Bazel en Wenen 1985)

Id., 'Das Papsttum und die Durchführung des Tridentinums (1565 bis 1605)', in: Id. red., *Handbuch der Kirchengeschichte*, IV, 521-560

Id., 'Religöse Triebkräfte und geistiger Gehalt der katholischen Erneuerung', in: Id. red., *Handbuch der Kirchengeschichte*, IV, 561-604

Jolly, C., 'Unité et diversité des collections religieuses', in: *Histoire des bibliothèques françaises*, III, 11-27

Id., 'Les bibliothèques bénédictines', in: *Histoire des bibliothèques françaises*, III, 29-43

Id., 'La bibliothèque de l'abbaye de Saint-Germain-des-Près', in: *Histoire des bibliothèques françaises*, III, 36-37

Id., 'Les collections jésuites', in: *Histoire des bibliothèques françaises*, III, 60-61

Id., 'Naissance de la "science" des bibliothèques', in: *Histoire des bibliothèques françaises*, III, 381-385

Id., '[France, histoire des bibliothèques -] xviie et xviiie siècles', in: *DEL*, II, 283-286

Kamann, B., *Die Kartause St. Barbara in Köln (1334 bis 1953). Kontinuität und Wandel. Ein Beitrag zur Kirchen- und Stadtgeschichte Kölns* (Keulen 2010). Libelli Rhenani. Schriften der Erzbischöflichen Diözesan- und Dombibliothek zur Rheinischen Kirchen- und Landesgeschichte sowie zur Buch- und Bibliotheksgeschichte XXXIII

Die Kartäuser in Österreich I en III (Salzburg 1980). An. Cart. LXXXIII-1, en -3

Kartäusermystik und -mystiker. Dritter internationaler Kongress über die Kartäusergeschichte und -spiritualität IV-V (Salzburg 1982) An. Cart. LV-4-5

'De kartuizers', *De Volks-missionaris. Godsdienstig tijdschrift* 18 (1897) 41-45, 90-94, 133-142, 183-189, 274-287, 328-334, 377-381

Kebblusek, M., 'Boeken in ballingschap. De betekenis van de bibliotheek van Michael Honywood voor de royalistische gemeenschap in de Republiek (1643-1660)', *JNB* 2 (1995) 153-174

Id., 'Haags stilleven met boeken', in: *Bladeren in andermans hoofd*, 81-95

Id., *Boeken in de hofstad. Haagse boekcultuur in de Gouden Eeuw* (Hilversum 1997)

Id., 'Gekocht in Den Haag. Hertog August van Wolfenbüttel en de Haagse Elzeviers', in: Dongelmans, Hoftijzer en Lankhorst, *Elzevier*, 211-224

Id., 'Reconstructies van een boekenkast', *De Boekenwereld* 20 (2003-2004) 240-246

Id., 'Sleutel tot de wereld. De catalogi van Francis Lodwick (1619-1694)', in: Biemans, Kuitert en Verkruysse, *Boek & letter*, 319-333

Id., 'Book agents. Intermediaries in the early modern world of books', in: H. Cools, M. Kebblusek en B. Noldus red., *Your humble servant. Agents in early modern Europe* (Hilversum 2006) 97-107

Kessen, A., 'Petrarca en Limburg', *Msg* 54 (1934) 61-64

Kettenmayer, J.B., 'Aus einer grossen Zeit (Ein Beitrag zur Geistesgeschichte der kölnen Kartause in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts)', in: E. Nack red., *Die Kartäuserkirche in Köln. Festschrift zu ihrer Weihe nach ihrer Wiederherstellung und Einrichtung zur evangelischen Kirche am 16. September 1928* (Keulen 1928) 35-44

Keulers, J., 'Historie van twelf martelaers', *De Nieuwe Koerier*, 15 en 22 juli 1922

King, M., 'Frans de Coster S.J., *Libellus sodalitatis* (1607)', in: *Jesuit books in the Low Countries*, 8-11

Klapper, J., *Der Erfurter Kartäuser Johannes Hagen. Ein Reformtheologe des 15. Jahrhunderts* (2 dln.; Leipzig 1960-1961). Erfurter Theologische Studien IX-X

Klein, M., 'Twee in één: een doodgewaande fascist en een leraar Duits-Engels. Over *De verwondering* (1962) van Hugo Claus', *TNTL* 120 (2004) 2-30

Klein, S., 'Die Kartausen Mauerbach, Aggsbach und Gaming nach ihrer Aufhebung unter Josef II.', in: *Die Kartäuser in Österreich*, I, 180-197

Kleineidam, E., 'Die theologische Richtung der Erfurter Kartäuser am Ende des 15. Jahrhunderts. Versuch einer Einheit der Theologie', in: Id. en H. Schürmann red., *Miscellanea Erfordiana* (Leipzig 1962) 247-271. Erforder Theologische Studien XII

Id., 'Die Spiritualität der Kartäuser im Spiegel der Erfurter Kartäuser-Bibliothek', in: Zadnikar en Wienand, *Kartäuser*, 185-202

Kleijntjens, J., 'De opheffing der jezuïeten te Maastricht', *PSHAL* 78-82 (1942-1946) 9-24

Id., 'Opheffing der jezuïeten te Roermond', *Msg* 70 (1948) 39-41

Id., 'Protocol over de opheffing der jezuïeten in de Oostenrijkse Nederlanden', *Msg* 77 (1948) 69-71

Id., 'Puteanus (Erycius) of Hendrik van der Putten', in: *NNBW*, VI, k. 1153-1154

Kloek, J.J., 'Synthese en slotbeschouwing', in: *Bladeren in andermans hoofd*, 309-318

Knapen, L., 'L'organisation de la bibliothèque de l'abbaye de Saint-Hubert en Ardenne au XVIIe siècle', *Archives et Bibliothèques de Belgique* 68 (1997) 143-165

Id. red., *La bibliothèque de l'abbaye de Saint-Hubert en Ardenne au dix-septième siècle* (2 dln.; Leuven 1999) Documenta Libraria XX

Id., 'L'emplacement de la bibliothèque dans les lieux réguliers de l'abbaye de Saint-Hubert', in: Id. red., *Saint-Hubert*, I, 321-338

Id., 'Organisation et gestion de la bibliothèque de Saint-Hubert au XVIIe siècle', in: Id. red., *Saint-Hubert*, I, 339-383

Id., 'Des livres de Pierre Lalleman († 1598), de Gaspar Le Charron, dit Auriga († 1636) et de Thomas Wyschart († 1649) présents dans la bibliothèque de Saint-Hubert. Trois cas intéressants d'étude de provenance de livre', in red.: Id., *Saint-Hubert*, I, 419-450

Id., 'Des livres de Gaspar Le Charron, dit Auriga (c. 1570-1636), à la bibliothèque abbatiale de Saint-Hubert en Ardenne', in: *E codicibus impressisque*, II, 447-475

Knappert, [L.], 'Leydekker (Jacobus)', in: *NNBW*, IV, k. 906-910

Knippenberg, [H.F.], 'Knippenbergh (Joannes van)', in: *NNBW*, IV, k. 847-848

Id., 'Zijl (Otto van)', in: *NNBW*, V, k. 1184-1185

Knipscheer, [F.S.], 'Lydius (Balthasar)', in: *NNBW*, VIII, k. 1085-1086

Klobus, J.C. en J.B. S[ivré], 'Bonus of Jan Buener', *De Navorscher* 10 (1860) 4, 88, 263-264

Kölker, A.J., *Alardus Aemstelredamus en Cornelius Crocus. Twee Amsterdamse priester-humanisten* (Nijmegen en Utrecht 1963)

Kok, D. de, bespreking van Verschuieren, *Bibliotheek*, TvG 56 (1941) 292-293

Kok, J.A. de, *Acht eeuwen minderbroeders in Nederland. Een oriëntatie* (Hilversum 2007)

Kooperberg, [L.M.G.], 'Bylandt (Johan van)', in: *NNBW*, IV, k. 382-383

Koppenol, J., 'Nodeloze onrust. Het 'roomse karakter' van Vondels *Gysbreght van Aemstel*', *Nederlandse Letterkunde* 4 (1999) 313-329

Korsten, F., 'De Elzeviers en Engeland', in: Dongelmans, Hoftijzer en Lankhorst, *Elzevier*, 195-210

Id., 'The Elzeviers and England', in: Hellinga, *Bookshop of the world*, 131-143

Kroft, A.L., *Godefridus Henschenius (1601-1681). Een geleerde uit Venray in de zeventiende eeuw* (Venray 2001)

Kronenberg, M.E., 'Catalogus van vroege drukken, in het bezit van Stephen Gaselee', *Het Boek* 10 (1921) 73-77

[Id.], bespreking van Verschueren, *Bibliotheek, Het Boek* 26 (1941) 275-277

Id., 'Erasmus-uitgaven ao. 1531 in het bezit van kanunnik mr. Jan Dircsz. van der Haer te Gorkum', in: *Opstellen door vrienden en collega's aangeboden aan dr. F.K.H. Kossmann ter gelegenheid van zijn vijf en zestigste verjaardag en zijn afscheid als bibliothecaris der gemeente Rotterdam* ('s-Gravenhage 1958) 99-117

Kronenburg, J.A.F., 'De martelaren van Roermond † 23 juli 1572', in: Id., *Neerlands heiligen in later eeuwen* (2 dln.; Amsterdam 1901-1902) I, 149-170

Id., *Maria's heerlijkheid in Nederland III* (Amsterdam 1905)

Kruif, J. de, *Liefhebbers en gewoontelezers. Leescultuur in Den Haag in de achttiende eeuw* (Zutphen 1999). Bijdragen tot de Geschiedenis van de Nederlandse Boekhandel, nieuwe reeks, IV

Kruitwagen, B., 'Het "Speculum exemplorum"', *BBH* 29 (1905) 329-453

Küppers, K., 'Naisl (Neissel, Emilien)', in: *DS*, XI, k. 23-24

Kwakkel, E., *Die Dietsche boeke die ons toebehoeren. De karteizers van Herne en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel (1350-1400)* (Leuven 2002). *Miscellanea Neerlandica* XXVII

Id., 'A meadow without flowers. What happened to the Middle Dutch manuscripts from the Charterhouse Herne', *Quaerendo* 33 (2003) nrs. 1-2. *Special issue in honour of Prof. J.P. Gumbert*, 191-212

Laan, H. van der, *Het Groninger boekbedrijf. Drukkers, uitgevers en boekhandelaren in de Groningen tot het einde van de negentiende eeuw* (Assen 2005). Groninger Historische Reeks XXX

Labarre, A., 'Les catalogues de Balthazar Bellère à Douai, 1598-1636', *Gutenberg-Jahrbuch* 55 (1980) 150-159

Laenen, J., 'Étude sur la suppression des couvents par l'empereur Joseph II dans les Pays-Bas autrichiens et plus spécialement dans le Brabant (1783-1794)', *Annales de l'Académie Royale d'Archéologie de Belgique* 57 (1905) 343-464

Laeven, A.H., 'The Frankfurt and Leipzig book fairs and the history of the Dutch book trade in the seventeenth and eighteenth centuries', in: Berkvens-Stevelinck e.a., *Le magasin de l'univers*, 185-197

Lang, F., 'Abraham a Santa Clara', in: *DS*, I, k. 111-112

Landtsheer, J. de, 'The library of bishop Laevinus Torrentius: a mirror of otium and negotium', in: De Smet, *Les humanistes et leur bibliothèque*, 175-191

Lanoye, D., 'De Mechelse drukpers voor 1800', *JNB* 16 (2009) 131-150

Laporte, M., 'Grande Chartreuse (La)', in: *DHGE*, XXI, k. 1088-1107

Laugs, J., 'Den roomschen pelgrim', in: *700 Jaar parochie St. Laurentius Maasniel* (Maasniel 1998) 25-30

Lavalleye, J., 'La situation des bibliothèques des couvents supprimés par Joseph II en 1783', *Paginae Bibliographicae* 2 (1927) 547-552

Lavocat, M.-H., 'Louis de Grenade', in: *DTC*, IX, k. 953-959

Lawrence, V., 'The role of the monasteries of Syon and Sheen in production, ownership and circulation of mystical literature in the Middle Ages', in: Hogg, *Mystical tradition*, X, 101-115

Le Blanc, P., 'Het Laatste Oordeel te Roermond', in: Id. e.a., *Christelijke iconografie. Opstellen over iconografische aspecten van het Nederlands kerkelijk kunstbezit* (Den Haag 1990) 27-38

Leemans, I., *Het woord is aan de onderkant. Radicale ideeën in Nederlandse pornografische romans 1670-1700* (z.p. 2002)

Leenders, J.M.M., 'Zijn dit nu handelwijzen van een herder...!' *Hollands katholicisme 1840-1920* (z.p. [Nijmegen] 2008)

Lefebvre, F.-A., *Saint Bruno et l'ordre des chartreux* (2 dln.; Parijs enz. 1883)

Lefèvre, Pl., 'L'ancienne bibliothèque de l'abbaye d'Averbode d'après les sources d'archives', *Analecta Praemonstratensia* 36 (1960) 62-112 en 317-336

Lehmann, E., *Die Bibliotheksräume der deutschen Klöster in der Zeit der Barock* (2 bdn.; Berlin 1996)

Lehmann, P., 'Bücherliebe und Bücherpflege bei den Kartäusern', in: *Miscellanea Francesco Ehrle V* (Rome 1924) 364-389. *Studi e Testi* XLI en in: Id., *Erforschung des Mittelalters III* (Stuttgart 1960) 121-142

Leoncini, G., 'La libreria della certosa di Maggiano nel XVIII secolo', in: *Die Geschichte des Kartäuserordens*, I, 257-266
 Leupen, P., recensie van Meijknecht, *Bartholomeus van Maastricht*, AGKKN 25 (1983) 262-264
 Leuven, L.P., *De boekhandel te Amsterdam door katholieken gedreven tijdens de Republiek* (Epe 1951)
 Lieburg, M.J. van, 'De medische boeken in de universiteitsbibliotheek van Franeker', in: *Franeker universiteitsbibliotheek*, 67-80
 Limburg's verleden. *Geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815* (2 dln.; Maastricht 1960-1967)
 Lindeboom, [J.], 'Busche (Herman van den)', in: *NNBW*, II, k. 286-287
 Linssen, J., 'De volmolen van de voogd van Roermond', *Msg* 82 (1963) k. 137-150
 Id., 'De volmolen van de stad Roermond', *Msg* 85 (1966) k. 7-18
 Id., 'Nog eens de volmolen van de voogd van Roermond', *Msg* 85 (1966) k. 135-142
 Id., 'Het steel te Roermond', *PSHAL* 102 (1966) 93-104
 Id., 'Lombarden in Roermond', *PSHAL* 103-104 (1967-1968) 61-87
 Id., 'Uit het verleden van Helden', *Msg* 88 (1969) k. 185-194
 Id., 'Kroniek van de Roermondse watermolens', *PSHAL* 107-108 (1971-1972) 81-154
 Id., 'Informaties over Baarlo', *PSHAL* 109 (1973) 157-195
 Id., 'Visrechten in de Roer', *PSHAL* 111 (1975) 217-231
 Linssen, R., 'Verborgen naam ontdekt in Roermonds boek', *Dagblad De Limburger*, 24 augustus 2004
 Liūma, A., 'Lancicius (Lenciskis), Lenczycki, Nicolas', in: *DS*, IX, k. 180-186
 Lorenz, S., red., *Bücher, Bibliotheken und Schrifttum der Kartäuser. Festgabe zum 65. Geburtstag von Edward Potkowski* (Stuttgart 2002). *Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte* LIX
 Lourdeaux, W., 'Het boekenbezit en het boekengebruik bij de Moderne Devoten', in: *Contributions*, 247-325
 Id. en M. Haverals, *Bibliotheca Vallis Sancti Martini in Lovanio. Bijdrage tot de studie van het geestesleven in de Nederlanden (15de-18de eeuw). A contribution to the study of intellectual life in the Netherlands (15th-18th C)* (2 dln.; Leuven 1978-1982). *Symbolae Facultatis Litterarum et Philosophiae Lovaniensis. Series A VIII*
 'Lijst der uitstekendste mannen, die te Roermond zijn geboren of aldaar geleefd hebben', *Almanak van het Arrondissement Roermond* (1856) [ongepag.]
 'Lijst der schilderijen van het vroegere karthuizerklooster te Roermond, thans grootseminarie', *Analecta voor het Bisdom Roermond* 16 (1931) 162-173
 Maan, P.J., C.J. Barchman Wuytiers, *Erzbischof von Utrecht 1725-1733* (Assen 1949). *Van Gorcum's Historische Bibliotheek XXXV*
 Märker, A., 'Schweigen und Lesen – Das Prohemium longum des erfurter Kartäuserkatalogs als Wissenschaftspropädeutik am Ende des 15. Jahrhunderts', in: Lorenz, *Festgabe Potkowski*, 383-397
 Maginot, N., *Der Actus humanis moralis unter dem Einfluss des Heiligen Geistes nach Dionysius Carthusianus* (München 1968). *Münchener Theologische Studien II Systematische Abteilung XXXV*
 Maier, A., 'Ein Handschriftenkatalog der Kartause Vallis Benedictionis bei Avignon', in: B. Maracchi Biagiarelli en D.E. Rhodes red., *Studi offerti a Roberto Ridolfi direttore de "La Bibliofilia"* (Florence 1973) 347-367. *Biblioteca di Bibliografia Italiana LXXXI*
 Mairold, M., 'Zur Bibliotheksgeschichte der Kartause Seitz', in: *Die Kartäuser in Österreich*, I, 21-47
 Maljaars, A. en G.C. de Waard, 'O christelijcken knoop! Vondels visie op de geestelijken in zijn *Gysbreght van Aemstel*', *Nederlandse Letterkunde* 7 (2002) 133-151
 Mallants, P., *Het leven, ende deughden vanden godt-salighen Dionysius van Ryckel, cartuyser (...)* (Gent 1675)
 Mandonnet, P., 'Bunderius Jean', in: *DTC*, II, k. 1262-1264
 Mangei, J., 'Kartäuserorden und Visionsliteratur im Mittelalter und in der frühen Neuzeit', in: Lorenz, *Festgabe Potkowski*, 289-316
 Mangenot, E., 'Camus Jean-Pierre', in: *DTC*, II, k. 1451-1452
 Id., 'Cocq (Florent de)', in: *DTC*, III, k. 265-266
 Id., 'Cordier Balthasar', in: *DTC*, III, k. 1846-1847
 Mantels, R., 'Un écrivain patriot'. De markies De Chasteler in het historisch bedrijf van de Oostenrijkse Nederlanden', *DAE* 27 (2005) 17-34
 Marinus, M.J., *De Contrareformatie te Antwerpen (1585-1676). Kerkelijk leven in een grootstad* (Brussel 1995). *Verhandelingen van de Koninklijke Akademie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren CLV*
 Marks, R.B., *The medieval manuscript library of the charterhouse of St. Barbara in Cologne* (2 bndn.; Salzburg 1974) An. Cart. XXI-XXII
 'De martelaren van Roermond', *De Volks-missionaris* 9 (1888) 401-412 en 445-451
 Martin, D.D., *Fifteenth-century carthusian reform. The world of Nicholas Kempf* (Leiden enz. 1992). *Studies in the History of Christian Thought XLIX*
 Martin, H.-J., 'Publishing conditions and strategies in Ancien Regime France', in: K.E. Carpenter red., *Books and society in history. Papers of the Association of College and*

Research Libraries Rare Books and Manuscripts Preconference 24-28 June 1980 (Boston MA en New York 1983) 43-67

Id., *La naissance du livre moderne (XIVe-XVIIe siècles). Mise en page et mise en texte du livre français* (Parijs 2000)

Martin, P., *Une religion des livres (1640-1850)* (Parijs 2003). Histoire Religieuse de la France XXII

Mas, B., 'Scupoli (Laurent)', in: *DS*, XII, k. 467-484

Materné, J., 'The Officina Plantiniana and the dynamics of the Counter-Reformation, 1590-1650', in: *Produzione e commercio*, 481-490

Id., 'De contrareformatische boekbusiness in Antwerpens nazomertijd. De eerste losse Moretusdrukken van Lipsius' controversiële Mariatraktaten op 'de Europese boekenmarkt', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 84 (2001) 149-160

Id., 'Brabantse boekdistributie en contrareformatische conjunctuur. Kostbare drukken en het gewestelijke boekhandelscircuit van de Antwerpse Officina Plantiniana, einde 16de-midden 17de eeuw', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 84 (2001) 513-534

Id., 'Anvers', in: *DEL*, I, 115-116

Id., 'Moretus, familie', in: *DEL*, II, 974

Id., 'Het netwerk van de Moretussen', in: Janssens red., *België in de 17de eeuw*, II, 114-121.

Matsier, N., *Het bedrogen oog. De kunst van de trompe-l'oeil* (Amsterdam en Antwerpen z.j.)

Matthey, I., 'Zedelijkheidswetgeving en pornohandel omstreeks 1900. De rechtszaken tegen de uitgevers Bergé & Versteeg en het trio Kikkert – Reinders – Lemoine', *JNB* 18 (2011) 7-30

Mazal, O., 'Gotische Blindstempelenbände aus der Kartause Roermond', *Gutenberg-Jahrbuch* (1974) 294-302

McEvoy, J., 'Robert Grosseteste', in: *DS*, XIII, k. 723-734

McKitterick, D., 'How can we tell if people noticed changes in book design? Early editions of the *Imitatio Christi*', *JNB* 19 (2012) 11-32

McTighe, 'The library of the charterhouse of Gaming photographed 2004-2005', in: Hogg, Girard en Le Blévec red., *Kartäusische Kunst und Architektur*, 199-206

Mech, P., 'Croiset (Jean)', in: *DS*, III, k. 2557-2560

Id., 'Raynaud (Théophile)', in: *DS*, XIII, k. 201-202

Id., 'Salian (Jacques)', in: *DS*, XIV, k. 236-237

Id., 'Les bibliothèques de la Compagnie de Jésus', in: *Histoire des bibliothèques françaises*, III, 57-59, 62-63

Medick, H., 'Buchkultur auf dem Lande: Laichingen 1748-1820. Ein Beitrag zur Geschichte der protestantischen Volksfrömmigkeit in Altwürttemberg', in: H.-E. Bödeker, G. Chaix en P. Veit red., *Le livre religieux et ses pratiques. Études sur l'histoire du livre religieux en Allemagne et en France à l'époque moderne. Der Umgang mit dem religiösen Buch. Studien zur Geschichte des religiösen Buches in Deutschland und Frankreich in der frühen Neuzeit* (Göttingen 1991) 156-179. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte CI

Meerbeeck, M. van, *Ernest Ruth d'Ans "patriarche des jansénistes" (1653-1728). Une biographie* (Brussel 2006). Bibliothèque de la RHE LXXXVII

Meerbergen, J. en B.A. Vermaseren, 'De martelaren van Roermond in 1572', in: *Historische opstellen*, 257-287

Meerdinck, C.J.A., *Roermond in de middeleeuwen* (Roermond 1909)

Meerendonk, L. van de, *Tussen reformatie en contra-reformatie. Geest en levenswijze van de clerus in stad en Meierij van 's-Hertogenbosch en zijn verhouding tot de samenleving tussen ± 1520 en ± 1570* (Tilburg 1967). Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland IX

Meerkkerk, E. van, 'Dyades, lijnendragers en netwerken. Een model voor bestudering van de productie, distributie en consumptie van het gedrukte woord in de achttiende eeuw', *DAE* 35 (2003) 160-175

Meersbergen, G. van, 'De uitgeversstrategie van Jacob van Meurs belicht: de Amsterdamse en 'Antwerpse' edities van Johan Nieuwhofs *Gezantschap* (1665-1666)', *DZE* 26 (2010) 73-90

Meeus, H., 'Jan Moretus en de Noordnederlandse boekhandel 1590-1610', in: De Schepper en De Nave, *Moretus*, 343-369

Id., 'Antwerp as a center for the production of emblem books', *Quaerendo* 30 (2000) 228-239

M[ei]b[erg], H. en H. M[anders], 'Alphonsus Maria de Liguori', in: *Theologisch Woordenboek*, k. 103-112

Meijknecht, T., *Bartholomeus van Maastricht († 1446) monnik en conciliarist. Met een inventarisatie van zijn nagelaten geschriften en een kritische uitgave van het traktaat "Victus modestia"* (Assen 1982) Maastrandse Monografieën XXXV

Meinsma, K.O., *Middeleeuwse bibliotheken* (Zutphen 1903)

Mellinato, C., 'Manni (Jean-Baptiste)', in: *DS*, X, k. 221-222

Id., 'Segneri (Paul, senior)', in: *DS*, XIV, k. 519-522

Mellot, J.-D., 'Adresse', in: *DEL*, I, 27-30
 Mercier, J., 'Scupoli François', in: *DTC*, XIV, k. 1745-1746
 Id., 'Stapleton Thomas', in: *DTC*, XIV, k. 2566-2567
 Id., 'Thomas de Jésus', in: *DTC*, XV, k. 778
 Id., 'Walenburch (Adrien en Pierre van)', in: *DTC*, XV, k. 3506
 Merland, M.-A., 'Tirage et vente de livres à la fin du XVIIIe siècle: des documents chiffrés', *Revue Française d'Histoire du Livre* 42 (1973) nr. 5, 87-112
 Mertens, Dev., *Iacobus Carthusiensis. Untersuchungen zur Rezeption der Werke des Kartäusers Jakob von Paradies (1381-1465)*. (Göttingen 1976). Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte L. Studien zur Germania Sacra XIII
 Id., 'Kartäuser-professoren', in: *Die Kartäuser in Österreich*, III, 75-87
 Id., 'Zum Buchbesitz der Kartause Mons Sancti Johannis bei Freiburg im Breisgau', in: Lorenz, *Festgabe Potkowski*, 65-81
 Mertens, Th., 'Omstreeks 1362: Jan van Ruusbroec bezoekt de kartuizers te Herne. De mysticus als schrijver', in: Schenkeveld-Van der Dussen, *Nederlandse literatuur*, 58-61
 Meuthen, E., 'Nikolaus von Kues und Dionysius der Kartäuser', in: L. Hagemann en R. Glei red., *EN KAI IIAHΘOΣ. Einheit und Vielheit. Festschrift für Karl Bormann zum 65. Geburtstag* (Würzburg 1993) 100-120, Religionswissenschaftliche Studien XXX
 Meyer, A. de en J.M. de Smet, *Guigo's "Consuetudines" van de eerste kartuizers* (Brussel 1951). Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België 13 (1951) nr. 6
 Michiels, G., 'Meyere (Louis)', in: *DS*, X, k. 1053-1054
 Micus, R., 'Die Literatur der Mystik in der Bibliothek von Karthaus-Prüll bei Regensburg', in: Hogg, *Mystical tradition*, IV, 99-108
 Id., 'Bild und Buchschmuck in den Büchern der Prüller Kartause. Ideal und Wirklichkeit', in: Ganz en Früh, *Erbe der Kartäuser*, 115-125
 Id., *Die Bibliothek der ehemaligen Kartause Prüll bei Regensburg (1484-1803)* (Salzburg 2003). An. Cart. CLXXXVI
 Mierlo, J. van, 'Een kataloog van handschriften in Nederlandsche bibliotheken uit 1487', *OGE* 2 (1928) 275-303
 Id., 'De anonymi uit den kataloog van handschriften van Rooklooster', *OGE* 4 (1930) 84-102, 316-357
 Miert, [L.] van, 'Berghe (Paulus van den)', in: *NNBW*, II, k. 136
 Id., 'Wintershoven (Joannes)', in: *NNBW*, III, k. 1438-1439
 Id., 'Zoesius (Gerardus)', in: *NNBW*, III, k. 1519
 Id., 'Becanus (Martinus)', in: *NNBW*, IV, k. 93
 Id., 'Meerhout(s) (Antonius)', in: *NNBW*, IV, k. 956
 Milde, W., 'Über Bücherverzeichnisse der Humanistenzeit (Petrarca, Tommaso Parentucelli, Hartmann Schedel)', in: Wittmann, *Bücherkataloge*, 52-73
Miscellanea Traiectensia. Bijdragen tot de geschiedenis van Maastricht uitgegeven bij gelegenheid van het 300-jarig bestaan van de stadsbibliotheek van Maastricht 1662 - 31 juli - 1962 (Maastricht 1962). Werken LGOG IV
 Moereels, L., 'Dorlant (Pierre)', in: *DS*, III, k. 1646-1651
 Molhuysen, P.C. en P.J. Blok, *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (10 dln.; Leiden 1911-1937)
 Monfils, L., 'Een boek gaat door de wereld. Verspreiding en vroege bezitters van Balthasar Bekkers *De betoverde wereld* (1691)', *JNB* 11 (2004) 67-82
 Monteiro, M., *Geestelijke maagden. Leven tussen klooster en wereld in Noord-Nederland gedurende de zeventiende eeuw* (Hilversum 1996)
 Id., 'Daniel Huysmans S.J., *Kort begryp* (1690) and *Leven ende deughden* (1691)', in: *Jesuit books in the Low Countries*, 212-215
 Moquette, [H.C.H.], 'Walenburch (Pieter Adriaensz van)', in: *NNBW*, I, k. 1532-1534
 Moreau, E. de, 'Andriess (Josse)', in: *DS*, I, k. 557-558
 Mosmans, H., 'Kartuizers te Roermond (Lijst van priors)', *Msg* 52 (1932) 61-63
 Id., 'Kerkbouw te Helden', *Msg* 54 (1934) 68
 Id., 'Eenige Roermondsche aflaatbrieven', *Msg* 54 (1934) 66-67
 Id., 'Spatiamentum', *Msg* 56 (1936) 61-63
 Id., 'De kartuizers te Roermond', *Msg* 57 (1937) 41-44, 52-54 en 63-66
 Mougél, D.A., *Denys le Chartreux 1402-1471. Sa vie, son rôle, une nouvelle édition de ses ouvrages* (Montreuil-sur-Mer 1896)
 Id., *Dionysius der Karthäuser. Sein Leben, sein Wirken, eine Neuausgabe seiner Werke* (Mülheim a.d. Ruhr 1898)
 Mourret, F., *Histoire générale de l'Église* (9 dln.; Parijs 1921-1923)
 Moustier, B. du [B. Lambres], *Kartuizers* (Tilburg 1947)
 Mulder, [W.], 'Blomevanna (Petrus)', in: *NNBW*, II, k. 185
 Id., 'Buer (Albertus)', in: *NNBW*, II, k. 272
 Id., 'Dionysius de Kartuizer', in: *NNBW*, II, k. 393-396
 Id., 'Kalkar (Hendrik Aeger van)', in: *NNBW*, IV, k. 823-824
 Id., 'Loër a Stratis (Dirk)', in: *NNBW*, IV, k. 925-926
 Munsters, A., 'De statuten en het statutenboek van het gouden concilie Susteren', *PSHAL* 88-89 (1952-1953) 53-74

'Een muurschildering te Roermond ontdekt', *Het Gildeboek* 9 (1926) 34-35

Nabert, N., 'Le cas du mot cellule. La pensée et les mots ou l'héritage du sens chez quelques auteurs chartreux du Moyen Âge au XVIe siècle', in: Ganz en Früh, *Erbe der Kartäuser*, 147-159

Nationaal Biografisch Woordenboek, I, VI en X (Brussel 1964, 1974 en 1983)

Nauwelaerts, M.A., 'Joannes Murellius. Roermond 1480 – Deventer 1517', in: *Historische opstellen*, 201-234

Nave, F. de, 'De Moretussen en de Antwerpse boekgeschiedenis van de 17de en 18de eeuw', in: De Schepper en Id., *Moretus*, 249-306

Id., 'A printing capital in its ascendancy, flowering, and decline', in: J. van der Stock red., *Antwerp, story of a metropolis, 16th-17th century* (Gent 1993) 87-95

Nebbiai-Dalla Guarda, D., 'Classifications et classements', in: *Histoire des bibliothèques françaises*, II, 373-393

Nettesheim, Fr., 'Kroniek van de stad Roermond van 1562-1638', *PSHAL* 7 (1870) 429-487, 10 (1873) 97-344 en 12 (1875) 249-386

Neuhauser, W., 'Beiträge zur Bibliotheksgeschichte der Kartause Schnals', in: *Die Kartäuser in Österreich*, I, 48-126

Nicolau, M., 'La Puente (Louis de)', in: *DS*, IX, k. 265-276

Niederkorn-Brück, 'Lektüre und Wissenschaftspflege im Kloster: Überlegungen zu den Möglichkeiten, welche die Bibliothekskataloge der Kartäuser bieten', in: Hogg, Girard en Le Blévec red., *Kartäusische Kunst und Architektur*, 1-10

Nierzwicki, K., 'Inkunabeln der Kartause "Paradisus Mariae" in Kaschuby', in: *Die Kartäuser und das Heilige Römische Reich. Internationaler Kongres vom 9.-11. September 1997* (Salzburg 1999) 35-88. An Cart. CXL

Id., 'Die Handschriften der Kartause Paradisus Beatae Mariae in der Kaschubei', in: Lorenz, *Festgabe Potkowski*, 199-213

[*Nieuwe*] *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (15 dln.; Bussum 1978-1985)

Nissen, P.J.A., 'Dionysius de Kartuizer en het testament van Johannes de Lovanio', *Msg* 99 (1980) k. 33-50

Id., 'Jan van Denemarken en het vermeende Roermondse processiespel', *Msg* 99 (1980) k. 209-214

Id., 'Eene ordinarijs wekentlycke gazette' te Roermond in 1660', *Msg* 101 (1982) k. 113-123

Id., bespreking van Meijknecht, *Bartholomeus van Maastricht*, *OGE* 56 (1982) 372-377

Id., 'Een schilderij van de marteldood der Londense kartuizers in 1535 in het gemeentelijk museum van Roermond', *Msg* 103 (1984) k. 49-59

Id., 'Die Bibliothek der Kartause Bethleem zu Roermond. Ein Forschungsüberblick', in: *Kartäuserregel und Kartäuserleben. Internationaler Kongress vom 30. Mai bis 3. Juni 1984* (Salzburg 1985) 182-225. An. Cart. CXIII-3

Id., 'Een onbekend schilderij van de kartuis van Roermond', *Msg* 105 (1986) k. 174-178

Id., 'De bibliotheek als pastoraal arsenaal. De pastoriebibliotheek van de Sint-Lambertusparochie te Kerkrade in de zeventiende en achttiende eeuw', in: *Ontgonnen verleden. Opstellen over de geschiedenis van oostelijk Zuid-Limburg aangeboden aan Louis Augustus bij gelegenheid van zijn vijfenzeventigste verjaardag* (Maastricht 1996) 177-196. Werken uitgegeven door LGOG XV

Id., 'Religie aan de grens. Het onderzoek naar kerk- en religiegeschiedenis in Limburg', in: R.M. de la Haye e.a. red., *Religie aan de grens. Aspecten van de Limburgse kerkgeschiedenis. Negende verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Delft 1997) 19-36

Id., 'Dionysius de Kartuizer (1402/3-1471): De 'doctor extaticus' uit Roermond', *Spiegel van Roermond* 6 (1998) 65-71

Id., 'Das ich gern friden heett', Nicolaus Cusanus en zijn tijd', *TNK* 5 (2002) 115-128

Id., 'Mystiek van de kartuizers', in: *Encyclopedie van de mystiek*, 597-602

Id., 'Dionysius van Rijk', in: *Encyclopedie van de mystiek*, 974-975

Id., 'De kartuizerorde: een eeuwenoud getuigenis van stille concentratie', in: Pansters red., *Geheim van de stilte*, 13-29

Id., 'Geschiedenis van de kartuis van Onze Lieve Vrouw van Bethlehem te Roermond', in: Pansters red., *Geheim van de stilte*, 63-77

Id., 'Dionysius de Kartuizer (1402/3-1471): de roem van de Roermondse kartuis', in: Pansters red., *Geheim van de stilte*, 159-165

Norris, D.M., *A history of cataloguing and cataloguing methods 1100-1850: with an introductory survey of ancient times* (Londen 1939)

Noye, I., 'Les bibliothèques des séminaires', in: *Histoire des bibliothèques françaises*, III, 65-73

Obbema, P.F.J., *Een Deventer bibliotheekcatalogus van het einde der vijftiende eeuw. Een bijdrage tot de studie van laat-middeleeuwse bibliotheekcatalogi* (2 bndn.; Tongeren [1973])

Id., 'The Rooklooster register evaluated', *Quaerendo* 7 (1977) 326-353

Id., 'Een Amsterdamse dwarsligger', in: *Van pen tot laser*, 212-219

Id., *De middeleeuwen in handen. Over de boekcultuur in de late middeleeuwen* (Hilversum 1996)

Id., 'Van schrijven naar drukken', in: Id., *De middeleeuwen in handen*, 11-34

Id., 'Een atelier op panelen: de schilderijen van Gabriël Mälesskircher', in: Id., *De middeleeuwen in handen*, 35-40

Id., 'Een atelier in de archieven: het klooster Lopsen', in: Id., *De middeleeuwen in handen*, 41-48

Id., 'Het Register van Rooklooster op de weegschaal', in: Id., *De middeleeuwen in handen*, 103-120

Id., 'Een Hollandse kloosterbibliotheek van omstreeks 1495', in: Id., *De middeleeuwen in handen*, 121-134

Id. en A. Derolez, 'De produktie en verspreiding van het boek 1300-1500', in: [N]AGN, IV, 351-362

Oblet, V., 'Abelly Louis', in: *DTC*, I, k. 55-57

Ochsenbein, 'Ein Bibliothekskatalog, vermutlich aus der Kartause Freiburg (16/17. Jahrhundert)', in: Ganz en Früh, *Erbe der Kartäuser*, 126

Offermans, J., *De abdij Kloosterrade – Rolduc (1104-1830)* (Rotterdam 2003)

Olphe-Galliard, M., 'Balsamo ou Balsamon (Ignace)', in: *DS*, I, k. 1209-1210

Id., 'Barry (Paul de)', in: *DS*, I, k. 1252-1254

Id., 'Bruno (Vincent)', in: *DS*, I, k. 1971

Id., 'Caussin (Nicolas)', in: *DS*, II, k. 371-373

Id., 'Crasset (Jean)', in: *DS*, III, k. 2511-2520

Ooms, H., 'De bibliotheek van de minderbroeders te Mechelen XVIde eeuw', *Franciscana* 46 (1991) 37-56

Id., 'De bibliotheek van het voormalig minderbroedersklooster van Oudenaarde', *Franciscana* 47 (1992) 21-32

Id., 'De bibliotheken van het voormalig minderbroedersklooster te Ieper & Hondshoote', *Franciscana* 51 (1996) 173-201

Id., 'Bibliotheek van het oud-minderbroedersklooster in Diksmuide', *Franciscana* 52 (1997) 11-24

Id., 'Bibliotheken van voormalige minderbroederskloosters', *Franciscana* 53 (1998) 35-48

Oord, C.J.A. van den, *Twee eeuwen Bosch' boekbedrijf 1450-1650. Een onderzoek naar de betekenis van Bossche boekdrukkers, uitgevers en librariërs voor het regionale socio-culturele leven* (Tilburg 1984). Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland LXII

Opsomer, C. en R. Halleux, 'Philosophes et politiques à la bibliothèque de Saint-Hubert au XVIIe siècle', in: Knapen red., *Saint-Hubert*, I, 309-325

Orbis doctus, 1500-1850. *Perspectieven op de geleerde wereld van Europa: plaatsen en personen. Opstellen aangeboden aan professor dr. J.A.H. Bots* (Amsterdam en Utrecht 2005). Studies Pierre Bayle Instituut, Nijmegen XXXIV

Orcibal, J., *Jean Duvergier de Hauranne, abbé de Saint-Cyran et son temps* (Leuven en Parijs 1947). Les Origines du Jansénisme II. Bibliothèque de la RHE XXVI

Otegem, M. van, 'Omweg of dwaalspoor. De bruikbaarheid van boedelinventarissen voor onderzoek naar boekenbezit in de zeventiende eeuw', *Theoretische Geschiedenis* 26 (1999) 78-87

Het oude en het nieuwe boek. De oude en de nieuwe bibliotheek. Liber amicorum H.D.L. Vervliet hem aangeboden door vrienden, collega's en oud-studenten bij zijn afscheid als hoofdbibliothecaris van Universitaire Instelling Antwerpen en zijn emeritaat als hoogleraar aan de Universiteiten van Antwerpen en Amsterdam op 31 december 1988 (Kapellen 1988)

Overgaauw, E.A., 'Zekerheden, twijfels en vermoedens. Over het Veghe-handschrift van 1436 in de Universitäts- und Landesbibliothek Münster', *JNB* 7 (2000) 97-108

Id., 'Johannes de Nova Domo de Moguntia und Suffridus de Nuremberga. Zwei freimütige Karmeliter als Bücherschreiber (1426-1438)', in: *E codicibus impressisque*, I, 165-187

Pansters, K., *De kardinale deugden in de Lage Landen, 1200-1500* (Hilversum 2007). Middeleeuwse Studies en Bronnen CVIII

Id., 'Het geheim van de stilte. Kartuiser theologie', in: Id. red., *Geheim van de stilte*, 23-29

Id. red., *Het geheim van de stilte. De besloten wereld van de Roermondse kartuizers* (z.p. z.j. [2009])

Paravy, P., 'Enquête sur la bibliothèque de François du Puy, official du diocèse de Grenoble, puis prieur general de Chartreuse (fin xve siècle)', in: P. Gilli red., *Humanisme et église en Italie et en France méridionale (xve siècle – milieu du xvie siècle)* (Rome 2004) 253-268. Collection de l'Ecole Française de Rome CCCXXX

Parrochia, D. en L. Portes, 'Classification', in: *DEL*, I, 535-538

Pas, W. van de, *De strijd voor het katholieke boek* (Amsterdam 1949)

Id., 'Over oude Roermondse boekverkopers', *Boek & Leven* 10 (1950) nr. 2, 37-40

Paulissen, J.H.J., *Het leven en de werken van Fulgentius Bottens o.f.m.* (Utrecht en Nijmegen 1959)

Pauwels, J., 'Selling the book trade: the international distribution of nineteenth-century book auction catalogues from the Southern Netherlands', *Quaerendo* 38 (2008) 333-345

Van pen tot laser. 31 Opstellen over boek en schrift aangeboden aan Ernst Braches bij zijn afscheid als hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam in oktober van het jaar 1995 (Amsterdam 1996)

Peeters, T., *Gods eenzame zwijgers. De spirituele weg van de kartuizers* (2e dr.; Gent 2007)

Peremans, N., 'Une bibliothèque: reflet d'une culture et d'une personnalité', *Bulletin de l'Institut Archéologique Liégeois* 84 (1972) 87-106

Persoons, E., 'Panorama van de reguliere clerus in de 17de eeuw', in: [N]AGN, VIII, 383-392

Id., 'De reguliere clerus: een statistische benadering', in: [N]AGN, IX, 389-395

Peters, L.Ä.H., 'Pruissisch Gelder in de achttiende eeuw. Enige aspecten van bestuur en volkshuishouding', *PSHAL* 105-106 (1969-1970) 125-204

Pil, A., 'Haeftenus (Van Haeften, Benoit)', in: *DS*, VII, k. 24-27

Piot, M. Ch., 'Les manuscrits relatifs à l'histoire, provenants des couvents supprimés aux Pays-Bas par Joseph II', *Compte-rendu des Séances de la Commission Royale d'Histoire ou Recueil de ses Bulletins* 4 (1877) 173-210

Pleij, H., '1488: De boekeninventaris van wijlen Johannes Suweels, kanunnik te Anderlecht, wordt opgesteld. Geestelijken als gebruikers van wereldlijke literatuur', in: Schenkeveld-Van der Dussen, *Nederlandse literatuur*, 116-122

Id., *Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400-1560* (Amsterdam 2007). *Geschiedenis van de Nederlandse Literatuur*

Ploumen, P., 'Suarez, Franciscus, s.j.', in: *Theologisch Woordenboek*, k. 4438-4440

Podlech, S., *Discretio: zur Hermeneutik der religiösen Erfahrung bei Dionysius dem Kartäuser* (Salzburg 2002). *An. Cart. CXCV*

Ploel, P. te, catalogusentry (nr. 28, 'Bewening'), in: Pansters red., *Geheim van de stilte*, 194-195

Polman, J., 'Schedel mogelijk van monnik van verdwenen kruisbroedersklooster', *Dagblad De Limburger*, 19 juli 2005

Polman, P., 'P. Lucidius Verschueren OFM (Venlo, 25 juli 1895 – Maastricht, 10 december 1950)', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* (1950-1951) 204-207

Id., *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw* (3 dln.; Hilversum 1968)

Porteman, K. en M.B. Smits-Veldt, *Een nieuw vaderland voor de muzen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1560-1700* (Amsterdam 2008). *Geschiedenis van de Nederlandse Literatuur*

Post, R.R., *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de reformatie van ± 1500 tot ± 1580* (Utrecht en Antwerpen 1954)

Id., *Kerkgeschiedenis van Nederland in de middeleeuwen* (2 dln.; Utrecht en Antwerpen 1957)

Pot, M., *Naar het hart van mijn ziel. 12 Jaar in een kluizenaarsklooster* (5e dr.; z.p. z.j.)

Potkowski, E., 'Die Schriftkultur der Stettiner Kartause', in: Lorenz, *Festgabe Potkowski*, 165-193

Id., 'Buchgeschichte und Schriftlichkeit der Kartause Rügenwalde im Lichte des Liber beneficiorum domus Coronae Mariae', in: *Festgabe Potkowski*, 233-241

Poulenc, 'Momigno (Évangéliste de)', in: *DS*, X, k. 1523-1524

Poulain, M., 'Bibliothèque', in: *DEL*, I, 290-293

Pourrat, P., 'Denys de Ryckel', in: *Catholicisme. Hier – aujourd'hui – demain* III (Parijs 1952) k. 627-628

Prick, 'Levensbeschrijving van de veertien Roermondse bisschoppen', in: *Limburg's verleden*, II, 583-646

Produzione e commercio della carta e del libro secc. XIII-XVII. Atti della 'Ventitresima Settimana di Studi' 15-20 aprile 1991 (Florence 1992)

Proot, G., 'Toneelprogramma's in het jezuïetenhuis te Heverlee', *Archief- en Bibliotheekwezen in België* 48 (1997) 313-355

Id., 'Contributions au théâtre des jésuites flamands. Les pièces perdues, les titres retrouvées', *Archives et Bibliothèques de Belgique* 49 (1998) 111-171

Id., 'Gebruikssporen in programmaboekjes voor het collegietoneel van de jezuïeten in de Provincia Flandro-Belgica (1575-1773)', *JNB* 15 (2008) 71-91

Id., 'De opmars van de romein. Het gebruik van romein en gotisch in Nederlandstalig drukwerk uit de zuidelijke Lage Landen, 1541-1700', *JNB* 19 (2012) 67-85

Puniet, P. de, 'Blois (Louis de)', in: *DS*, I, k. 1730-1738

Pyls, C., 'Roermonds kloosterleven', in: *Gedenkboek Roermond*, 188-220

Raabe, P., 'Bibliothekskataloge als buchgeschichtliche Quellen. Bemerkungen über gedruckte Kataloge öffentlicher Bibliotheken in der frühen Neuzeit', in: Wittmann, *Bücherkataloge*, 74-90

Rademaker, C.S.M., *Leven en werk van Gerardus Joannes Vossius (1577-1649)* (Hilversum 1999)

Raitz von Frentz, E., 'Ludolphe le Chartreux et les Exercices de S. Ignace de Loyola', *Revue d'Ascétique et de Mystique* 25 (1949) 375-388

Ramakers, E., 'Roermondse kranten 1660-1737', *Msg* 102 (1983) k. 81-86

Rasterhoff, C., 'Carrière en concurrentie in een culturele sector. De Amsterdamse boekhandel, 1580-1800', *DZE* 27 (2011) 162-179

Rayez, A., 'Salian Jacques', in: *DTC*, XIV, k. 1034

Id., 'Scribani Charles', in: *DTC*, XIV, k. 1734-1735

Reichling, D., *Johannes Murmellius. Sein Leben und seine Werke* (Freiburg im Breisgau 1880)

Reintjens, J.M., 'Openbare verkoop van dertig duizend boeken te Maastricht', *Msg* 5 (1883) 906-907

'Renseignements concernant les éditions et les travaux en cours: études générales de courants et de thèmes particuliers', *Bulletin de Philosophie Médiévale* 18 (1976) 33-36

Renting, A.D. en J.T.C. Renting-Kuijpers, *Catalogus van de Librije in de St. Walburgiskerk te Zutphen* (Groningen en Stuttgart 2008)

Reuter, W., 'Zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Buchdruckgewerbes in Rheinland bis 1800 (Köln – Bonn – Düsseldorf)', *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 1 (1958) 642-736

Reypens, L., 'Ruusbroec in een handschrift der Roermondsche kartuis', *OGE* 17 (1943) II, 162-173

Rhodes, D.E., 'A fifteenth-century German book-collector in Italy: Johannes Protzer', in: *Hellings Festschrift*, 435-439

Rieder, B., 'Der Mythos der Kartäuser. Beobachtungen zum Bild der Kartäuser in der öffentlichen und literarischen Vorstellung', in: Ganz en Fröh, *Erbe der Kartäuser*, 185-195

Rietbergen, P.J.A.N., 'Materiële en geestelijke cultuur in Noord-Nederlandse pastorieën. Een proeve op basis van 17^e- en 19^e-eeuws materiaal', in: Id. red., *De periferie in het centrum. Opstellen door collegae aangeboden aan M.G. Spiertz bij gelegenheid van zijn 25-jarig ambtsjubileum* (Nijmegen 1986). Nijmeegse Publicaties over de Nieuwe Geschiedenis I

Id., 'The monastery as a *locus eruditionis*', in: *Orbis doctus*, 1-24

Rodriguez Molero, F.X., 'La Palma (Louis de)', in: *DS*, IX, k. 244-251

Roegiers, J., 'Kerk en staat in de Oostenrijkse Nederlanden', in: *[N]AGN*, IX, 361-375

Id., 'The first Leuven university library rules (1636 and 1655)', in: *E codicibus impressisque*, III, 545-554

Id., 'Een verborgen schatkamer. De bibliotheek van het bisschoppelijk seminarie te Gent', in: P. Delsaert en M. de Schepper red, *Letters in de boeken. Liber amicorum Ludo Simons* (Kapellen 2004) 227-235

Id., 'Kapittels en kanunniken – voor en na de castratie', in: *Orbis doctus*, 25-42

'Roermond krijgt nieuwe documentatie. Amerikaan bestudeert karthuizers', *Limburgs Dagblad*, 4 augustus 1981

Roermond stad met verleden. Negen hoofdstukken over Roermondse geschiedenis (Roermond 1985)

'Roermondsche boeken over Europa verspreid. Interessante gegevens over de kartuizer-bibliotheek [recensie van Verschuëren, *Bibliotheek*]', *Limburger Koerier*, 5 december 1942

Rogier, L.J., *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw* (3 dln.; Amsterdam 1945-1947)

Id., *Katholieke herleving. Geschiedenis van katholiek Nederland sinds 1853* ('s-Gravenhage z.j. [1956])

Id., 'Over de beoefening van de geschiedenis der katholieke kerk in Nederland sedert omstreeks 1870', *AGKKN* 1 (1959) 1-25

Roggen, L., 'Adriaen Poirters S.J., *Het heyligh herte* (1659)', in: *Jesuit books in the Low Countries*, 157-161

Rombauts, E., *Adriaan Poirters, volksredenaar en volksschrijver* (z.p. 1937). Davidsfonds Keurreeks XVII

Romen, K., 'Oorsprong en opkomst der drukpers binnen de stad Roermond', *Almanak van het Arrondissement Roermond* (1870) 101-120

Id., 'Opkomst en ontwikkeling der drukkunst in de stad Roermond', *LJ* 11 (1905) 10-64

Id., 'Eenige oorkonden en bescheiden betrekking hebbende op het onderwijs te Roermond', *LJ* 18 (1912) 173-280

Roobaert, E., 'De zestiende-eeuwse Brussels boekhandelaars en hun klanten bij de Brusselse clerus', in: *Liber amicorum Raphaël de Smedt IV Litterarum historia* (Leuven 2001) 47-70. Miscellanea Neerlandica XXV

Rosendaal, J., *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795* (Nijmegen 2003)

Id., *De Nederlandse Revolutie. Vrijheid, volk en vaderland 1783-1799* (Nijmegen 2005)

Rossem, S. van, 'The bookshop of the Counter-Reformation revisited. The Verdussen company and the trade in catholic publications, Antwerp, 1585-1648', *Quaerendo* 38 (2008) 306-321

Id., G. Proot en P. Delsaerdt, 'The Short Title Catalogue Vlaanderen (STCV). The bibliography of seventeenth-century books in Flanders', *Quaerendo* 33 (2003) 336-354

Rossmann, H., *Die Geschichte der Kartause Aggsbach bei Melk in Niederösterreich* (2 bndn.; Salzburg 1976). An. Cart. XXX

Rountree, B., *Bonaventure d'Argonne. The seventeenth century's enigmatic carthusian* (Genève 1980). Histoire des Idées et Critique Littéraire CXC

Rüthing, H., *Der Kartäuser Heinrich Egger von Kalkar 1328-1408* (Göttingen 1967). Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte XVIII. Studien zur Germania Sacra VIII

Id., 'Loher (Loerius, Dirk, Dietrich, Thierry)', *DS*, IX, k. 961-963

Ruiten, J., 'De Wijerhof te Maasniel', *Jaarboek van de Heemkundevereniging "Roerstreek"* 22 (1990) 148-156

Ruiz Jurado, M., 'Piatti (Platus, Jérôme)', in: *DS*, XII, k. 1410-1412

Id., 'Rodriguez (Alphonse)', in: *DS*, XIII, k. 853-860

Hoe Rura t Roermondse erfgoed hoedt (Roermond 2003)

Sabbe, M., 'Ysbrand Vincent en zijn Antwerpsche vrienden', in: Id., *De Moretussen en hun kring. Verspreide opstellen* (Antwerpen 1928) 179-232

Salembier, L., 'Ailly (d') Pierre', in: *DTC*, I, k. 642-654

Salman, J., *Populair drukwerk in de Gouden Eeuw. De almanak als lectuur en handelswaar* (Zutphen 1999). Bijdragen tot de Geschiedenis van de Nederlandse Boekhandel, nieuwe reeks, III

Id., 'De middelpuntvliedende kracht van de boekgeschiedenis', *TvG* 121 (2008) 417-429

Sanders, J.G.M., *Waterland als woestijn. Geschiedenis van het kartuizerklooster 'Het Hollandse Huis' bij Geertruidenberg 1336-1595* (Hilversum 1990). Hollandse Studien XXV

Sandt, M.A.J. van de en H.J.G. Onderdenwijngaard, 'The library of dr. Alexander van de Sandt (Xanten 1663-1721)', *Lias* 27 (2000) 3-94

Sassen, F., *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland tot het einde der negentiende eeuw* (Amsterdam en Brussel 1959)

Saunders, A., 'Franco-Dutch publishing relations. The case of Christopher Plantin', in: Van Vaeck, Brems en Claassens red., *De steen van Alciato*, 999-1017

Schäfer, W., red., *Die kölnen Kartause um 1500. Aufsatzband* (Keulen 1991)

Schaik, C.J.J. van, Balthazar Huydecoper. Een taalkundig, letterkundig en geschiedkundig initiator (Assen 1967). Neerlandica Traiectina XII

Schaik, A.H.M. van, *Bataafs en rooms. Drie studies over de verhouding van de katholieke kerk en Rome aan het eind van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw* (z.p. 1979)

Id., *Het kroost van broeder Joost. Waarom de kartuizers niet terugkwamen naar Nederland* (Baarn [2007])

Scheen, P.A., *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars* (2 dln.; 's-Gravenhage 1969)

Scheerder, J., 'De bibliotheek van het klooster van Sint-Margaretha in Bethlehem te Gent in 1783', in: J. De Zutter red., *Qui valet ingenio. Liber amicorum aangeboden aan dr. Johan Decavele ter gelegenheid van zijn 25-jarig ambtsjubileum* (Gent 1996) 431-435

Schenkeveld-Van der Dussen, M.A., *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* (Groningen 1993)

Schepers, K., 'Het verborgen leven van de zusters agnieten. Mystieke cultuur te Arnhem in de zestiende eeuw', *OGE* 79 (2008) 285-316

Schepper, G. de, *La réorganisation des paroisses et la suppression des couvents dans les Pays-Bas autrichiens sous le règne de Joseph II* (Leuven en Brussel 1942). Université de Louvain. Recueil de Travaux d'Histoire et de Philologie, série 3, VIII

Schepper, M. de en F. de Nave red., *Ex Officina Plantiniana Moretorum. Studies over het drukkersgeslacht Moretus* (Antwerpen 1996). *De Gulden Passer* 74 (1996)

Schevichaven, [H.D. van], 'Buys (Gerrit)', in: *NNBW*, I, k. 518-519

Id., 'Buys (Pieter)', in: *NNBW*, I, k. 524

Schlegel, G., 'Kopisten und Schriftsteller, Buchdrucker und Buchstifter der Kartause Marienehe', in: Lorenz, *Festgabe Potkowski*, 117-127

Id., 'Hanse und Kartausen. Orden und Kaufleute im 14.-16. Jahrhundert', in: Timmermans en Gaens, *Magister Bruno*, 293-304 en in: Hendrickx en Gaens, *Amo te*, 387-400

Schlenker, D., 'Eine Kartäuserurkunde', in: W. Berschin en K.H. Staub red., *Fragmenta Darmstadiensia. Heidelberger Handschriften-Studien des Seminars für Lateinische Philologie des Mittelalters* (Darmstadt 1997) 97-118

Schmitt, C., 'Kazenberger (Kilian)', in: *DS*, VIII, k. 1690-1691

Schmitz, W., 'Die Kartäuser und das Buch. Anmerkungen zu den Consuetudines', *Bibliothek und Wissenschaft* 28 (1995) 95-110

Id., 'Der kölnen Buchdruck und seine Beziehungen nach Amsterdam am Beispiel des Cornelius van Egmond und der Blaeu. Ein Beitrag auch zur Druckeridentifizierung für das 17. Jahrhundert', in: *Deutscher Buchdruck im Barockzeitalter. Wolfenbütteler Barock-Nachrichten* 24 (1997), 341-371

Schneider, Chr., *Die kölnner Kartause von ihrer Gründung bis zum Ausgang des Mittelalters* (Bonn 1932). Veröffentlichungen des Historischen Museums der Stadt Köln II

Schneiders, P., *Nederlandse bibliotheekgeschiedenis. Van librije tot virtuele bibliotheek* (s-Gravenhage 1997)

Scholderer, V., 'The works of Dionysius Carthusianus', *The Library*, 5th series, 13 (1958) 51-54 en in: Id., *Fifty essays in fifteenth- and sixteenth-century bibliography* (Amsterdam 1966) 271-274

Scholtens, [H.J.J.], 'Asch (Joannes)', in: *NNBW*, VIII, k. 34-35

Id., 'Bodinckhuysen (Godefridus)', in: *NNBW*, VIII, k. 135

Id., 'Breda (Willem van)', in: *NNBW*, VIII, k. 214-215

Id., 'Diest (Hendrik van)', in: *NNBW*, VIII, k. 394

Id., 'Dinslaken (Jan van)', in: *NNBW*, VIII, k. 398

Id., 'Driel (Thomas)', in: *NNBW*, VIII, k. 431

Id., 'Egher (Hendrik van)', in: *NNBW*, VIII, k. 460-462

Id., 'Emmelius (Jodocus)', in: *NNBW*, VII, k. 406-407

Id., 'Gangelt (Nicolaas van)', in: *NNBW*, VIII, k. 583-584

Id., 'Grave (Arnold van)', in: *NNBW*, VIII, k. 630-631

Id., 'Grave (Joannes van)', in: *NNBW*, VIII, k. 631

Id., 'Gressenich (Joannes)', in: *NNBW*, VIII, k. 632-633

Id., 'Havens (Arnold)', in: *NNBW*, VI, k. 729-732

Id., 'Herck (Vincentius van)', in: *NNBW*, VIII, k. 751-753

Id., 'Hollander (Jacobus)', in: *NNBW*, VIII, k. 796

Id., 'Jansen (Bernardus)', in: *NNBW*, VIII, k. 917

Id., 'Kercken (Hendrik)', in: *NNBW*, VII, k. 701

Id., 'Leewis (Joannes)', in: *NNBW*, VIII, k. 1020-1021

Id., 'Luik (Joannes van)', in: *NNBW*, VIII, k. 1076

Id., 'Luik (Leonardus van)', in: *NNBW*, VIII, k. 1076-1077

Id., 'Maastricht (Bartholomeus van)', in: *NNBW*, VII, k. 819-821

Id., 'Maastricht (Joannes van)', in: *NNBW*, VIII, k. 1093-1094

Id., 'Nijmegen (Jacob van)', in: *NNBW*, X, k. 683-684

Id., 'Orsoy (Hendrik van)', in: *NNBW*, IX, k. 731-732

Id., 'Otterstedt (Antonius)', in: *NNBW*, VIII, k. 1246-1247

Id., 'Pauli (Nicolaus)', in: *NNBW*, IX, k. 757-758

Id., 'Petreius (Theodorus)', in: *NNBW*, VI, k. 1110-1111

Id., 'Poijen (Gerardus)', in: *NNBW*, VIII, k. 1257-1258

Id., 'Poyck (Hugo)', in: *NNBW*, VIII, k. 1258

Id., 'Pripter (Joannes de)', in: *NNBW*, VIII, k. 1258

Id., 'Raymundi (Joseph)', in: *NNBW*, VIII, k. 1266

Id., 'Schlinck (Joannes)', in: *NNBW*, IX, k. 988-989

Id., 'Schnickel (Joannes)', in: *NNBW*, IX, k. 990-991

Id., 'Tongerloo (Joachim van)', in: *NNBW*, VI, k. 1279

Id., 'Unna (Joannes de)', in: *NNBW*, IX, k. 1141

Id., 'Voeren (Joannes)', in: *NNBW*, VI, k. 1306

Id., 'Vredis (Gerardus)', in: *NNBW*, IX, k. 1245

Id., 'Waldt (Joannes de)', in: *NNBW*, IX, k. 1273

Id., 'Wellen (Hugo)', in: *NNBW*, X, k. 1164

Id., 'Wellen (Wilhelmus)', in: *NNBW*, VI, k. 1310-1311

Id., 'Werimont' (Martinus de)', in: *NNBW*, X, k. 1171

Id., 'Havens (Arnold)', in: *DS*, VII, k. 88-89

Id., *Een boek over karthuizers* (Roermond 1923)

Id., 'Dionysius de Karthuiser in beeld', *Opgang. Geïllustreerd Weekblad* 4 (1924) 762-767, 833-836, 881-885

Id., 'Het Amsterdamsche karthuiserklooster in de tweede helft der 16de eeuw', *BBH* 44 (1926) 442-463

Id., 'De priors van het kartuizerklooster Nieuwlicht bij Utrecht', *AAU* 53 (1929) 302-357

Id., 'Bijdrage tot de geschiedenis van het voormalig kartuizerklooster buiten Delft', *BBH* 29 (1932) 321-367

Id., 'De priors van het kartuizerklooster Monnikhuizen bij Arnhem', *AAU* 56 (1932) 1-80

Id., 'Aanteekeningen betreffende het kartuizerklooster Monnikhuizen', *AAU* 58 (1934) 112-115

Id., 'De kartuizers bij Zierikzee', *BBH* 53 (1935) 165-226

Id., 'Het voormalige kartuizerklooster bij Amsterdam', *BBH* 54 (1936) 1-87

Id., 'De kartuizers bij Kampen', *AAU* 62 (1938) 193-225

Id., 'De kartuizers buiten 's-Hertogenbosch', *BB* 16 (1938-1939) 24-82 en 143-204

Id., 'De kartuizers Willem van Apsel van Breda en Willem van Breda', *OGE* 13 (1939) 51-53

Id., 'Het Roermondsche kartuizerconvent in de zestiende eeuw', *PSHAL* 76 (1940) 91-121

Id., 'De kartuizer Bartholomeus van Maastricht', *OGE* 15 (1941) 98-104
 Id., 'De kartuizers bij Geertruidenberg', *BB* 18 (1941-1945) 10-122
 Id., 'Het Delftsche kartuizerconvent', *BBH* 60 (1948) 271-282
 Id., 'Iets over de aanleg van boekerijen bij de kartuizers', in: *Huldeboek pater dr. Bonaventura Kruitwagen OFM aangeboden op Sint Bonaventura 14 juli 1949 ter gelegenheid van zijn gouden priesterfeest en zijn vijf en zeventigste verjaardag* ('s-Gravenhage 1949) 372-388
 Id., 'Het Roermondse kartuizerconvent vóór de 16^e eeuw', *PSHAL* 86-87 (1950-1951) 187-245
 Id., 'De litteraire nalatenschap van de kartuizers in de Nederlanden', *OGE* 25 (1951) 9-43
 Id., 'Necrologie van de Utrechtse kartuizers', *AAU* 71 (1952) 97-150
 Id., 'Necrologie van het Amsterdamse kartuizerconvent', *BBH* 62 (1953) 181-202
 Id., 'Necrologie van het kartuizerconvent van Monnikhuizen', *AAU* 72 (1953) 90-124
 Id., 'Hendrik van Eger uit Kalkar en zijn kring', in: A. Ampe red., *Dr. L. Reypens-album. Opstellen aangeboden aan prof. dr. L. Reypens SJ ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag op 26 februari 1964* (Antwerpen 1964) 383-407. Studieën en Tekstuitgaven van Ons Geestelijk Erf XVI
 Id. en L. Verwilt, 'Kartuizer', *De Katholieke Encyclopaedie* XV (2^e dr.; Amsterdam en Antwerpen 1952) k. 144-147
 Schreiber, H., 'Quellen und Beobachtungen zur mittelalterlichen Katalogisierungspraxis besonders in deutschen Kartausen', *Zentralblatt für Bibliothekswesen* 44 (1927) 1-19 en 97-118
 Id., *Die Bibliothek der ehemaligen Mainzer Kartause. Die Handschriften und ihre Geschichte* (Leipzig 1927). *Zentralblatt für Bibliothekswesen*. Beiheft LX
 Id., 'Die Kartäuser als Bücherfreunde', *Sankt Wiborada. Bibliophiles Jahrbuch für Katholisches Geistesleben* 1 (1933) 16-21
 Schriks, C., *Het kopijrecht 16de tot 19de eeuw. Aanleidingen tot en gevolgen van boekprivileges en boekhandelsusanties, kopijrecht, verordeningen, boekenwetten en rechtspraak in het privaat-, publiek- en staatsdomein in de Nederlanden, met globale analoog ontwikkelingen in Frankrijk, Groot-Brittannië en het Heilig Roomse Rijk* (Zutphen 2004)
 Schrörs, H., 'Der kölnen Buchdrucker Maternus Cholinus', *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein* 85 (1908) 147-165
 Schryver, R. de, 'De eruditie. Betrouwbaarheid door geleerdheid', in: J. Tollebeek, T. Verschaffel en L.H.M. Wessels red., *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden 1500-2000* (Hilversum 2002) 45-61
 Schunke, K., 'Die systematischen Ordnungen und ihre Entwicklung. Versuch einer geschichtlichen Übersicht', *Zentralblatt für Bibliothekswesen* 44 (1927) 377-400
 Séjourné, P., 'Pez Bernard', in: *DTC*, XII, k. 1356-1365
 Id., 'Sfondrati (le cardinal Célestin)', in: *DTC*, XIV, k. 2010-2017
 Seichepine, F., 'Les bibliothèques de collèges jésuites à Bourgogne d'après les inventaires de 1763', *Annales de Bourgogne* 77 (2005) 199-226
 Selm, B. van, *Een menigste treffelijke boecken. Nederlandse boekhandelscatalogi in het begin van de zeventiende eeuw* (Utrecht 1987)
 Id., 'Jan Jansz Orlers en de veiling van zijn fonds in 1623', in: *Het oude en het nieuwe boek*, 209-223
 Id., '... te bekomen voor een civielen prijs'. De Nederlandse boekprijs in de zeventiende eeuw als onbekende factor', *DZE* 6 (1990) 98-116
 Id., 'Het komt altemaal aen op het distribuweeren'. De boekdistributie in de Republiek als object van onderzoek', in: Kloek, J.J., red., *De productie, distributie en consumptie van cultuur* (Amsterdam 1991) 89-99. Balans en perspectief van de Nederlandse Cultuurgeschiedenis
 Id., 'Portretten van Nederlandse boekverzamelaars', *De Boekenwereld* 8 (1991-1992) 20-22
 Id., *Inzichten en vergezichten. Zes beschouwingen over het onderzoek naar de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel* (Amsterdam 1992)
 Id., 'De studie van magazijnvoorraden: inzichten en vergezichten', in: Id., *Inzichten en vergezichten*, 32-45
 Id., 'Particuliere bibliotheken en boekenbezit in de Republiek', in: Id., *Inzichten en vergezichten*, 78-95
 Servais, P., 'Daniel de la Vierge', in: *DTC*, IV, k. 105-106
 Sexauer, W., *Frühneuhochdeutsche Schriften in Kartäuserbibliotheken. Untersuchungen zur Pflege der volkssprachlichen Literatur in Kartäuserklöstern des oberdeutschen Raums bis zum Einsetzen der Reformation* (Frankfurt am Main, Bern en Las Vegas 1978). Europäische Hochschulschriften, Reihe I, Deutsche Literatur und Germanistik CCXLVII
 Seynaeve, K., 'Jacobus van Gruitrode', in: Hendrickx en Gaens, *Amo te*, 401-428, eerder in: De Grauwe, *Historia et spiritualitas cartusiensis*, 313-336

- Silvera, M., 'Envoi de livres entre la Hollande et Rome. Domenico Passionei à Jacques Basnage, 23 juin 1723', in: Hoftijzer, Lankhorst en Nellen red., *Papieren betrekkingen*, 183-193
- Simar, Th., *Étude sur Erycius Puteanus (1574-1646), considéré spécialement dans l'histoire de la philologie belge et dans son enseignement à l'université de Louvain* (Leuven 1909)
- Simons, L., 'The fortunes and misfortunes of book publishing in Flanders', in: Hellinga, *Bookshop of the world*, 31-47
- Sivré, J.B., 'Brand te Roermond in 1665', *Msg* 2 (1880) 359-360
- Slangen, J., *Graeterhof. Van pachthoeve tot villa blanca* (Swalmen 2004)
- Sluijters, 'Soeterbeeck in het licht van zijn relaties', in: R.Th.M. van Dijk red., *Het klooster Soeterbeeck te Deursen 1732-1982* (Tilburg 1982) 114-192. Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland LIII
- Smedt, M. de, 'G. Bouvaert. Een 18de-eeuws Zuidnederlands kloosterbibliothecaris en zijn bibliotheek', *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 35 (1981) 57-86
- Smeets, M.K.J., 'De stadsbibliotheek van Roermond', *Msg* 65 (1943) 60-61
- Id., 'Roermond in de ogen onze voorouders', *Collegieklok. Jaarboek van het Bisschoppelijk College te Roermond* 14 (1948) 45-54
- Id., 'De bibliotheek der kartuizers van Roermond', *Msg* 71 (1952) 61-63
- Id., 'De bronnen voor de geschiedenis van Roermond', in: *Historische opstellen*, 9-46
- Smet, R. de, red., *Les humanistes et leur bibliothèque. Humanists and their libraries. Actes du colloque international. Proceedings of the international conference. Bruxelles, 26-28 août 1999* (Leuven 2002) 113-142. Travaux de l'Institut Interuniversitaire pour l'Étude de la Renaissance et de l'Humanisme XIII
- Smet, S. de, 'Lapide (Cornelius a Lapide)', in: *DS*, IX, k. 253-255
- Id., 'Sucquet (Antoine)', in: *DS*, XIV, k. 1286-1290
- S[mets], L., 'Catalogus van het boekenbezit van de Sint-Baafsabdij te Gent, opgemaakt in opdracht van Viglius van Zuichem', in: *Benedictus en zijn monniken*, III, 270, nr. 645
- Smeysers, J., 'De Nederlandse letterkunde in het Zuiden', in: *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden* VI (Amsterdam en Antwerpen z.j.) 329-573
- S[meyers], M., 'Reglement voor de abdijbibliotheek van Saint-Hubert', in: *Benedictus en zijn monniken*, III, 277, nr. 651
- Smits, [C.F.X.], 'Masius (Ghisbertus)', in: *NNBW*, I, k. 1313-1314
- Smolenaars, M., 'Detectiewerk: in Nederland gedrukte boeken met een Engels impressum 1600-1730', *JNB* 9 (2002) 57-72
- Smulders, F.W., 'De kartuizers van Vught', *BB* 23 (1956-1957) 216-227
- Sneed Egan, B., *Late medieval carthusian spirituality and the written word: the Opus pacis of Oswald de Corda* (diss. UCLA; typescr.; Los Angeles 1996)
- Soder von Guldenstubbé, E., 'Schriften und Quellen zur Geschichte der fränkischen Kartausen sowie ihre Bibliotheken', in: *Geschichte des Kartäuserordens*, I, 12-32
- Id., 'Archivalische Quellen, Bibliothek und Schriftsteller der würzburger Kartause Engelgarten', in: Hogg, *Mystical tradition*, XIV, 71-85
- Id., 'Schreiber, Kompilatoren, Autoren der Kartäuserprovinz Alemannia Inferior', in: Hogg, Girard en Le Blévec, *Buxheim*, I, 95-109
- Sodmann, 'Der Buchbesitz des Kartäuserklosters Weddern', in: *Judocus Vredis. Kunst aus der Stille – eine Klosterwerkstatt der Dürerzeit. Kunst uit de stilte – een kloosterwerkplaats uit de tijd van Dürer* (Borken 2001) 257-280
- Soenen, M., 'Les manuscrits liturgiques de la chartreuse de Scheut d'après une liste de 1551', *Archives et Bibliothèques de Belgique* 49 (1978) 488-503
- Id., 'Impression et commerce des livres aux XVIe et XVIIe siècles. Réflexions en marge d'un inventaire de cartons du Conseil Privé Espagnol', *Archives et Bibliothèques de Belgique* 36 (1985) 72-92
- Sommer, R., red., *Die Kartause in Köln. Festschrift der evangelischen Gemeinde Köln zum 50. Jahrestag der Einweihung der Kartäuserkirche in Köln zur evangelischen Kirche am 16. September 1978* (Keulen 1978)
- Id., 'Die kölnner Kartause, 1334-1928', in: Id., *Kartause in Köln*, 7-65
- Sommervogel, C., 'Agostini Joseph', in: *DTC*, I, k. 625
- Id., 'Alagona Pierre', in: *DTC*, I, k. 656
- Sordet, Y., 'Bibliophilie', in: *DEL*, I, 281-286
- Sorgeloos, C., 'Humanistae: des humanistes aux jésuites', in: Knapen red., *Saint-Hubert*, I, 281-308
- Souvereyns, G., 'Abdijbibliotheken in de provincie Antwerpen. Onderzoeksperspectieven', in: Delsaert en Kayaert, *Abdijbibliotheken*, 63-75
- Spaapen, B., 'Nieuwe stoffen voor de studie van het middelnederlandsch gebodenonderricht', *OGE* 14 (1940) 89-108
- Id., 'Kartuizer-vroomheid en Ignatiaanse spiritualiteit', *OGE* 30 (1956) 337-366 en 31 (1957) 129-149
- Spekkens, J.P.L., 'L'École Centrale du Département de la Meuse Inférieure Maëstricht 1798-1804', *PSHAL* 86-87 (1950-1951) 6-186

[Speurder], 'Schilderijen van het vroegere kartuizerklooster', *De Nieuwe Koerier*, 19 en 26 maart 1938

Spica, A.-E., 'Ignaas Derkennis S.J., *Positiones sacrae* (1638)', in: *Jesuit books in the Low Countries*, 93-95.

Sporen van Roermondse kartuizers (Roermond 1986). Stichting Rura. Uitgave II

Staub, H., 'Privatbibliotheken der frühen Neuzeit', *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte* 9 (1984) 110-124

Steffens, A., 'Bijdragen tot de geschiedenis van Asselt en Swalmen', *PSHAL* 31 (1894) 269-358

Stegeman, S., *Patronage and services in the Republic of Letters. The network of Theodorus Janssonius van Almeloveen (1657-1712)* (Amsterdam en Utrecht 2005).

Studies van het Instituut Pierre Bayle voor Intellectuele Betrekkingen tussen de West-Europese Landen in de Nieuwe Tijd, Nijmegen XXXIII

Steggink, O., 'Mystiek: woordgebruik en theorievorming', in: *Encyclopedie van de mystiek*, 25-26

Id., 'Franse mystiek', in: *Encyclopedie van de mystiek*, 739-752

Id., 'Beaucousin, dom Richard', in: *Encyclopedie van de mystiek*, 911

Id., 'Dorlandus, Petrus', in: *Encyclopedie van de mystiek*, 946-947

Id., 'Pullen, Pelgrom', in: *Encyclopedie van de mystiek*, 1057-1058

Stiennon, J., 'La bibliothèque et le scriptorium de la chartreuse de Liège des origines au XVIe siècle', *Chronique Archéologique du Pays de Liège* 37 (1946)

Stöhlker, F., 'Die Aufhebung der Reichskartause Buxheim in den Jahren 1802 und 1803', in: J. Hogg red., *Collectanea cartusiana* II (Salzburg 1980) 59-84. An. Cart. LXXXII-2

Stoelen, A., 'De oude dagorde van de kartuizers', *Horae Monasticae* 33 (1947) 191-224

Id., 'De chronologie van de werken van Dionysius de Kartuizer', *Sacris Erudiri* 5 (1953) 361-401

Id., 'Dionysius de Kartuizer', in: *Theologisch Woordenboek*, k. 1055-1062

Id., 'Kartuizers', in: *Theologisch Woordenboek*, k. 2665-2682

Id., 'Dominique de Prusse', *DS*, III, k. 1539-1542

Stooker, K. en Th. Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden* (2 dln.; Leuven 1997).

Miscellanea Neerlandica XV-XVI

Streng, T., 'Een kwestie van vraag en aanbod. Lezers en kopers van romans in Nederland 1790-1899', *JNB* 18 (2011) 69-96

Id., 'Gedwongen tot specialismen. Uitgevers van Franse romans in Nederland, 1790-1899', *TNTL* 128 (2012) 32-68

Strina, D.M., 'Jean de Jésus-Marie', in: *DS*, VIII, k. 576-581

Sutor, P., *De vita cartusiana libri duo* (Keulen 1609)

Swenden, K., 'Denys le Chartreux', in: *DHGE*, XIV, k. 256-260

Id., 'Dionysius (van Rijkelt of van Leeuwen)', in: *NBW*, X, k. 147-152

Teetaert, A., 'Polygranus François', in: *DTC*, XII, k. 2536

Id., 'Portel Laurent', in: *DTC*, XII, k. 2597

Id., 'Sasbout Adam', in: *DTC*, XIV, k. 1127-1128

Id., 'Sporer Patrice', in: *DTC*, XIV, k. 2551-2553

Teeuwen, P., *Dionysius de Karthuiser en de filosofisch-theologische stroomingen aan de Keulse universiteit* (Brussel en Nijmegen 1938). Historische Bibliotheek van Godsdienstwetenschappen

Tewes, G.-R., 'Die Kölner Universität und das Kartäuserkloster im 15. Jahrhundert – eine fruchtbare Beziehung', in: Schäfer, *Kölner Kartause. Aufsatzband*, 154-168

Theologisch woordenboek (3 dln.; Roermond en Maaseik 1952-1958)

"En wiens theorie gebruikt u daarbij als model", *De Boekenwereld* 27 (2010-2011) 86-95

Thissen, P., *Reginaldus relegandus. Reginaldus Cools (1618-1706), dominicaan en bisschop* (ongepubl. doctoraal-scriptie KU Nijmegen; Nijmegen en Heumen 1989)

Id., *Werk, netwerk en letterwerk van de familie Van Hoogstraten in de zeventiende eeuw. Sociaal-economische en sociaal-culturele achtergronden van geletterden in de Republiek* (Amsterdam en Maarssen 1994). Studies van het Instituut Pierre Bayle voor Intellectuele Betrekkingen tussen de West-Europese Landen in de Nieuwe Tijd, Nijmegen XXVI

Id., recensie van Keblusek, *Boeken in de hofstad*, *DZE* 14 (1998) 161-162

Id., 'The export of books from the Republic to the Southern Netherlands. A quantitative indication based on the catalogue of the Roermond charterhouse library', *Quaerendo* 34 (2004) 6-52

Id., 'De hond en het duiveltje. Laurens Bake aan Reginaldus Cools, 2 januari 1689', in: Hoftijzer, Lankhorst en Nellen red., *Papieren betrekkingen*, 137-146

Id., 'Boek, cel en wereld. Het universum van de Roermondse kartuizerbibliotheek', in: Pansters red., *Geheim van de stilte*, 123-139

Id., 'De intellectuele cultuur van de Roermondse clerus in de achttiende eeuw. De boeken van de Swalmense pastoor Joannes Assuerus Bosman', *OGE* 82 (2011) 241-285

M. Thöfner, 'Princely pieties: the 1598-1617 accessions of the Royal Library in Brussels', *Quaerendo* 30 (2000) 130-153

Thouvenin, A., 'Juénin Gaspard', in: *DTC*, VIII, k. 1719-1721

Thijssen-Schoute, C.L., *Nederlands cartesianisme* (Amsterdam 1954; herdr. Utrecht 1989) Th. Verbeek ed. Verhandelungen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, LX

Timmermans, F. en T. Gaens red., *Magister Bruno. Negen eeuwen uitstraling van de kartuizerorde* (Leuven 2003)

Tomaszewski, B., 'Der Garten vom Kartäuserkloster um 1500', in: Wagner en Bock, *Kölner Kartause. Ausstellung*, 63-79

Toussaint, C., 'Cochlée Jean', in: *DTC*, III, k. 264-265

Tr[uyen], V., 'Blosius (Louis de Blois)', in: *Theologisch Woordenboek*, k. 601

Tüchle, H., *Contrareformatie* (Hilversum en Antwerpen 1966). Geschiedenis van de Kerk VI

Ubachs, P.J.H., *Twee heren, twee confessies. De verhouding van Staat en Kerk te Maastricht, 1632-1673* (Assen en Amsterdam 1975). Maaslandse Monografieën XXI

Id., *Handboek voor de geschiedenis van Limburg* (Hilversum 2000)

Id. en I. Evers, *Historische encyclopedie Maastricht* (Zutphen 2005)

Vaeck, M. van, H. Brems en G.H.M. Claassens red., *De steen van Alciato. Literatuur en visuele cultuur in de Nederlanden. Opstellen voor prof. dr. Karel Porteman bij zijn emeritaat. The stone of Alciato. Literature and visual culture in the Low Countries. Essays in honour of Karel Porteman* (Leuven 2003)

Vaeck, M. van, 'Hendrik Engelgrave S.J., *Lux evangelica* (1654)', in: *Jesuit books in the Low Countries*, 144-149

Vael, C., 'Ex libris iuris utriusque in monasterio Sancti Huberti: les ouvrages juridiques de la bibliothèque de l'abbaye de Saint-Hubert à la fin du XVIIe siècle', in: Knapen red., *Saint-Hubert*, I, 204-236

Vanden Bosch, G., 'Frans de Coster S.J., *Vierthien catholieke sermoenen* (1618)', in: *Jesuit books in the Low Countries*, 40-43

V[an] d[e] V[ijver], E., 'Bibliotheekscatoloog van Affligem opgemaakt door Bernardus de Coster', in: *Benedictus en zijn monniken*, III, 270-271, nr. 646

Id., 'De studiereizen van de mauristen Martène en Durand', in: *Benedictus en zijn monniken*, III, 273-274, nr. 649

Van Houdt, T., 'Jacob Wijns S.J., *De vita, et moribus R.P. Leonardi Lessii liber* (1640)', in: *Jesuit books in the Low Countries*, 104-107

Vansteenbergh, E., 'Nicolas de Clamanges', in: *DTC*, XI, k. 597-600

Vansacker, D., 'De ultramontaan Giuseppe Garampi (1725-1792) en zijn relaties in de Nederlanden', *Trajecta* 2 (1993) 21-36

Id., 'Tussen traditie en vernieuwing. Een blik op de privé-bibliotheken van Antwerpse geestelijken aan het einde van de achttiende eeuw (1775-1800)', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 14 (1997) 202-217

Id., 'Verlicht ultramontaan: een contradictio in terminis of realiteit?', *DAE* 32 (2000). *Religie en Verlichting. Harmonie of conflict?*, 97-115

Id., 'Impressies en bekommernissen van een Italiaans prelaat op doorreis in de Nederlanden', *DAE* 35 (2003) 57-65

Id. en J. Papy, 'La collection de livres historiques à l'abbaye de Saint-Hubert en 1665', in: Knapen red., *Saint-Hubert*, I, 253-280

Varry, C., 'Lyon', in: *DEL*, II, 817-822

Vaz de Carvalho, J., 'Vieira (Antoine)', in: *DS*, XVI, k. 738-744

Veen, J.S. van, 'De brand te Roermond in juli 1554', *LJ* 10 (1904) 3-34 en 137-147

Id., 'Bijdrage tot de geschiedenis van het minderbroederklooster te Roermond', *LJ* 12 (1906) 150-153

Id., 'Nog eens het minderbroederklooster te Roermond', *LJ* 13 (1907) 58-63

Velden, [H.E.J.M.] van der, 'Murmellius (Johannes) (1)', in: *NNBW*, I, k. 1348-1351

Velthuysen, B.P., 'Aanteekeningen op Lindeborn's *Historia episcopatus Daventriensis*', *AAU* 23 (1896) 31-93

Id., 'De invoering der hervorming en de wederopleving van het katholicisme te Kampen', *AAU* 25 (1898) 134-206, 344-423

Vennebusch, J., 'Die Bücher der kölnen Kartause. Zur Geschichte der Klosterbibliothek', in: Sommer, *Kartause in Köln*, 77-104

Venner, G.H.A., 'De schepenen, raadsverwanten en burgemeesters van Roermond sedert 1637', *PSHAL* 124 (1988) 145-200

Id., 'Zangers en meerstemmige muziek in Roermond rond 1600', *Spiegel van Roermond* 6 (1998) 78-85

Id., 'Het Hof van Gelder te Roermond 1580-1794. Enige aspecten van zijn geschiedenis, samenstelling en bevoegdheden', *PSHAL* 145 (2009) 115-203

Venner, J.G.C., 'De beeldenstorm in Roermond', in: *Roermond*, 43-102

Id., 'De stadsbranden in Roermond (1554 en 1665). Brand, overheidsmaatregelen en herstel', in: *Roermond*, 116-141

Verdeyen, P., 'Ruusbroec et les chartreux', in: Hogg, *Mystical tradition*, IV, 5-15

Verhoeven, G., "Van eigen markten thuis". Structuur en evolutie van het lokale, Zuid-Nederlandse distributienetwerk van Antwerpse uitgevers in de 17de eeuw', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 87 (2004) 375-400

Id., 'Het vertrouwen geschonden. Ondernemerscultuur van de Antwerpse uitgevers Moretus en Verdussen (1665-1675)', *DZE* 21 (2005) 375-395

Id., 'Grondslagen van verandering. Assimilatie en differentiatie van het Antwerpse boekbedrijf in de tweede helft van de zeventiende eeuw', *BMGN* 122 (2007) 15-37

Verjans, M., 'Croonenborgh (Mathias)', in: *DS*, II, k. 2625-2626

Verkruysse, P., 'Betekenisloze typografische vormgeving: kwarto-in-achten', in: Biemans, Kuitert en Verkruysse, *Boek & letter*, 247-264

Vermaseren, B.A., *De katholieke Nederlandsche geschiedschrijving in de XVIe en XVIIe eeuw over den Opstand* (Maastricht 1941)

Vermeer, H.B.C.W., *Het tractaat "Ortus et decursus ordinis cartusiensis" van Hendrik Eghe van Kalkar. Met een biographische inleiding* (Wageningen 1929; herdr. in: *Die Geschichte des Kartäuserordens*, II, 1-154)

Vermeeren, P.J., 'Op zoek naar de librije van Rooklooster', *Het Boek* 35 (1962) 134-173

Vermeulen, 'Nalezing betreffende de kartuizers bij Zieriklee', *BBH* 55 (1938) 204-213

Vernet, F., 'Lyre (Nicolas de)', in: *DTC*, IX, k. 1410-1422

Verschaefel, T., *De hoed en de hond. Geschiedschrijving in de Zuidelijke Nederlanden 1715-1794* (Hilversum 1998)

Verschueren, L., 'De handschriften van de Spieghel', in: Herp, *Spieghel*, I, 21-96

Id., 'Geschiedenis van de tekst', in: Herp, *Spieghel*, I, 128-142

Id., 'De bibliotheekcatalogoog der kartuize S. Sophia te Vucht', *Historisch Tijdschrift* 14 (1935) 372-402 en 15 (1936) 7-58

Id., 'Iets over de bibliotheek der kartuizers te Amsterdam', in: *BBH* 54 (1937) 444-453

Id., 'De boeken eener geestelijke dochter', *OGE* 13 (1939) 185-209

Id., *De bibliotheek der kartuizers van Roermond* (Tilburg 1941). Historisch Tijdschrift. Serie Studies VI

Id., 'Handschriften afkomstig uit het klooster Jerusalem te Venray', in: *Miscellanea mgr. dr. P.J.M. van Gils* (2 bndn.; Maastricht 1949). *PSHAL* 85 (1949) 693-733

Vervliet, H., 'De typografie gedurende de 15de tot 18de eeuw', in: [N]AGN, IX, 198-206

Verzijl, [J.J.M.H.], 'Croonenborgh (Mathias van)', in: *NNBW*, VII, k. 341

Id., 'Vogels (Peregrinus)', in: *NNBW*, VII, k. 1282

Id., 'Boener (Joannes)', in: *NNBW*, VIII, k. 136-137

Id., 'Chanoine (Bernardus)', in: *NNBW*, IX, k. 145-146

Id., 'Dulcken (Goswinus van)', in: *NNBW*, IX, k. 210-211

Id., 'Pollart (Joannes) (1)', in: *NNBW*, IX, k. 813

Id., 'Duprée (Caspar)', in: *NNBW*, X, k. 248-249

Id., 'Duprée (Joannes Reinerus)', in: *NNBW*, X, k. 249-250

Vet, J.J.V.M. de, 'Weyerman en zijn kartuizer', *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 14 (1982) 179-208

Viladesau, R., 'Jean Bourgeois S.J., *Leven lyden ende doot* (1623) *Vitae passionis et mortis mysteria* (1622)', in: *Jesuit books in the Low Countries*, 48-53

Viller, M., compte rendu van Beeltsens en Ammonius, *Chronica, Revue d'Ascétique et de Mystique* 13 (1932) 322-324

Visser, J., *Rovenius und seine Werke. Beitrag zur Geschichte der nordniederländischen Frömmigkeit in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts* (Assen 1966). Van Gorcum's Historische Bibliotheek LXXIX

Voet, L., *The Golden Compasses. A history and evaluation of the printing and publishing activities of the Officina Plantiniana at Antwerp* (2 dln.; Amsterdam, Londen en New York 1969-1972)

Id., 'De typografische bedrijvigheid te Antwerpen in de 16e eeuw', in: *Antwerpen in de XVI^{de} eeuw* (Antwerpen 1975) 233-255

Vollmer, A., 'Lektüre, Bildung, Wissenskanon: Jean-Henri-Samuel Formeys Ratschläge zum Aufbau einer Privatbibliothek im 18. Jahrhundert', in: S. Pott, M. Mulsow en L. Danneberg red., *The Berlin Refuge 1680-1780. Learning and science in European context* (Leiden en Boston 2003) 183-206

Voorvelt, C.P., *De Amor poenitens van Johannes van Neercassel (1626-1686). Ontstaansgeschiedenis en lotgevallen van een verhandeling over de strenge biechtpraktijk* (Zeist 1984)

Vorst, Ch. van de, 'La Compagnie de Jésus et le passage à l'ordre des chartreux', *Nouvelle Revue Théologique* 23 (1954) 3-34

Vos, L., 'Observance, liturgie et spiritualité à Saint-Hubert au XVIIe siècle. Regard sur la bibliothèque', in: Knapen red., *Saint-Hubert*, I, 162-174

Vrancken, Jac., 'Oude boeken', *LJ* 10 (1904) 35-40

Vries, B. de, 'Rondom de lezer. Het onderzoek naar leescultuur in Nederland', *JNB* 3 (1996) 211-219

Id., *Een stad vol lezers. Leescultuur in Haarlem 1850-1920* (Nijmegen 2011)

Vries, I. de, *Johannes du Vivie, Leids boekverkoper en veilinghouder* (Leiden 1993). Leidse Doctoraalscripties II

Vries, J. de en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995)

Wagner, K., 'Les libraires espagnols au XVIe siècle', in: Barbier, Juratic en Varry, *L'Europe et le livre*, 31-42

Wagner, R. en U. Bock red., *Die kölnner Kartause um 1500. Eine Reise in unsere Vergangenheit. Führer zur Ausstellung 18. Mai – 22. September 1991* (Keulen 1991)

Id., 'Eine kleine Geschichte der kölnner Kartause St. Barbara', in: Id. en Bock, *Kölner Kartause. Ausstellung*, 30-59

Id., 'Bruno von Köln, der Gründer des Kartäuserordens', in: Id. en Bock, *Kölner Kartause. Ausstellung*, 9-15

Waquet, F., 'Livres en latin', in: *DEL*, II, 695-696

Wassermann, D., 'Wissenschaft und Bildung in der Erfurter Kartause im 15. Jahrhundert. Ein anonymer Kommentar aus dem Bibliothekskatalog von St. Salvatorberg', in: J. Helmuth, H. Müller en H. Wolff red., *Studien zum 15. Jahrhundert. Festschrift für Erich Meuthen I* (München 1994) 483-503

Id., *Dionysius der Kartäuser. Einführung in Werk und Gedankenwelt* (Salzburg 1996). An. Cart. CXXXIII

Wassink, J.F.A., *Van stad en buitenie. Een institutionele studie van rechtspraak en bestuur in Weert 1568-1795* (Hilversum 2005). Maaslandse Monografieën LXVIII

Waterreus, J., 'De bloedgetuigen van Roermond', *Volks-almanak voor Nederlandsche Katholieken* [24] (1875) 122-126

Weekhout, I., *Boekencensuur in de Noordelijke Nederlanden. De vrijheid van drukpers in de zeventiende eeuw* (Den Haag 1998). Nederlandse Cultuur in Europese Context. Monografieën en Studies XI

Wegener, G., 'Heinrich Egger von Kalkar. Prior der kölnner Kartause 1377-1384', in: Sommer, *Kartause in Köln*, 66-76

Weijert, R. de, 'Gift-giving practices in the Utrecht charterhouse. Donating to be remembered', in: Id. e.a. red., *Living memoria*, 147-164

Id. e.a. red., *Living memoria. Studies in medieval and early modern memorial culture in honour of Truus van Bueren* (Hilversum 2011). Middeleeuwse Studies en Bronnen CXXXVII

Weijling, J.F.A.N., 'Bijdrage tot de geschiedenis van de wijbisschoppen van Utrecht', *AAU* 70 (1951) 1-346

Weiler, A.G., 'Albert Gruijs, codicoloog 20 augustus 1920 – 9 december 1996', *Ex Tempore* 16 (1997) 99-106

Welfen, A., 'Bijdragen tot de geschiedenis van de gemeente Echt', *PSHAL* 61 (1925) 189-396

Welters, H., 'Denys le Chartreux, sa vie et ses ouvrages', *PSHAL* 19 (1882) 259-370

Wely, D. van, 'Bibliotheken te Weert, in beslag genomen in 1797', *Msg* 76 (1954) k. 177-184

Werd, G. de en G. Lemmens, 'Twee Nijmeegse schilders rond 1483? Kartuiser altaar, bakkersmissaal en de meester van het Bartholomeus-altaar', *Numaga* 17 (1970) 114-129

Wereld, H. van der, 'De Profetieën van pastoor Thomas Kwakman', *TNK* 8 (2005) 67-70

Weyling, J.F.A., 'Bijdrage tot de geschiedenis van de wijbisschoppen van Utrecht', *AAU* 70 (1951) 1-346

Whobrey, W., 'Die Buxheimer Kartausenbibliothek', in: Hogg, Girard en Le Blévec, *Buxheim*, I, 37-44

Wienand, 'Die Kartäuser und die Kunst des Druckens', in: Zadnikar en Id., *Die Kartäuser*, 227-231

Id., 'Eine Druckerei in der kölnner Kartause', in: Zadnikar en Id., *Die Kartäuser*, 232-233

Wiel, C. van de, 'Bibliothekinventaris van de priorij Blijdenberg te Mechelen in 1743', *OGE* 48 (1974) 170-202

Id., *Geschiedenis van het kerkelijk recht* (2^e dr.; Leuven 2006)

Wierda, L., 'Over boekellingen en kleine formaten. Enkele correcties op het *Armamentarium*', in: *Franeker universiteitsbibliotheek*, 111-119

Wilhelm, T., 'Humanistische Gelehrsamkeit im Umkreis der Basler Kartause', in: Lorenz, *Festgabe Potkowski*, 21-27

Wilt, A. de, 'Jezuïetenbibliotheken in Maastricht I', *Msg* 79 (1960) k. 167-175

Wingens, M., *Over de grens. De bedevaart van katholieke Nederlanders in de zeventiende en achttiende eeuw* (Nijmegen 1999). SUN Memoria

Wijngaards, N.C.H., *Mechteldis van Lom 1600-1653. Dichteres en annuntiate van Venlo* (Zwolle 1957)

Witkowski, R., 'The two medieval charterhouses in Zips and their libraries', in: Hogg, *Mystical tradition*, X, 45-70

Id., 'The carthusians and the print revolution', in: *Die Kartäuser und die Künste ihrer Zeit III* (Salzburg 2001) 21-116. An. Cart. CLVII-3

Id., 'Carthusian library catalogues', in: Hogg, Girard en Le Blévec, *Buxheim*, II, 81-150

Wittmann, R., red., *Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen in der frühen Neuzeit* (Wiesbaden 1985). Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens X

Id., 'Bücherkataloge des 16. – 18. Jahrhunderts als Quellen der Buchgeschichte. Eine Einführung', in: Id., *Bücherkataloge*, 7-17

Id., 'Die deutsche Buchproduktion im 17. und 18. Jahrhundert', in: *Produzione e commercio*, 521-530

Woordenboek der Nederlandsche taal (CDROM; 's-Gravenhage 2003)

Wouters, H.H.E., "'Een bibliotheque voor den meesten luyster van de stad'", in: *Miscellanea Traiectensia*, 9-29

Id., 'Mattheus Herbenus Traiectensis, een humanist van het eerste uur', in: *Miscellanea Traiectensia*, 263-329

Id., 'Het Limburgse Maasdal gedurende de tachtigjarige- en de dertigjarige oorlog, met inleiding en vervolg 1543-1663', in: *Limburg's verleden*, II, 118-301

Wüller, 'Zum Leben und Werk des Kartäusermönchen Laurentius Surius (1523-1578)', in: Wagner en Bock, *Kölner Kartause. Ausstellung*, 60-62

Wyhe, C. van, 'Piety and politics in the royal convent of discalced carmelite nuns in Brussels 1606-1647', *RHE* 100 (2005) 457-487

Zadnikar, M. en A. Wienand red., *Die Kartäuser. Der Orden der schweigenden Mönche* (Keulen 1983)

Zaretzky, O., 'Ein Quentelsches Rechnungsbuch aus der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts', *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein* 92 (1912) 55-102

Zedelmayer, H., *Bibliotheca universalis und bibliotheca selecta. Das Problem der Ordnung des gelehrten Wissens in der frühen Neuzeit* (Keulen, Weimar en Wenen 1992). Beiheft zum Archiv für Kulturgeschichte XXXIII

Zoepfl, F., 'Feucht (Jacques)', in: *DS*, V, k. 273-274

Zuylen van Nyevelt, A. van, compte rendu van Laenen, 'Étude', *Annales de la Société d'Émulation de Bruges* 56 (1906) 310-321

Summary

Aim

The Carthusian order is the subject of a 'master narrative'. Both the spiritual and the theological and church historical conceptualization are dominated by a dual story of extreme asceticism and uncompromising observance. In historiography, this story is still summed up concisely by the words of Pope Innocent XI in 1688: "Cartusia numquam reformata, quia numquam deformata."

The story about the order focuses on the relationship between the monks and the book. An excerpt from the *Consuetudines* (1127) by Guigo, Prior General, and an article by P. Lehmann (1924) about 'Bücherliebe' and 'Bücherpflege' within the order constitute the canonical foundation for the master narrative of the Carthusian and the book. This image depicts the involvement with the book as a nearly sacral symbolization of God's Word, which is expressed by both the exceptional size of Carthusian libraries and the crucial position of the *lectio divina*.

The aim of this study is a verification of the master narrative about the order, by linking it to the contingent, historical manifestation of the relationship between the monk and the book. The library of the Carthusian Charterhouse Bethlehem in Roermond (Southern Netherlands) is an exemplary case. This library is a pre-eminent subject for a case study, since its catalogue, which fortunately has been preserved, is extraordinarily detailed. It was compiled by procurator Willem-Joseph Peeters in the years 1740-1742, just four decades before the dissolution of the monastery, which had existed since 1376.

The catalogue has a rare source value as it describes the relatively extensive collection of nearly 4,800 titles and because it was compiled by the library owner. It does not have the lacunae which are prevalent in the vast majority of early modern book lists. The catalogue describes all titles in full, including year and place of publication and imprint. In addition, the catalogue has a sophisticated set of accessibility instruments, such as a detailed location system, an author's name index, cross references, tables of content, and external remarks regarding books.

Historiographic position

This study primarily deals with the relationship between the Carthusian and the book. Accordingly, it is also concerned with historical book science and history of libraries. Within this historiography, it may be

embedded in the history of consumption. It is concerned with consumption in two distinctive manifestations. In the first place, the obtainment or acquisition of books in a perspective of development: the evolution of the library. In the second place, the involvement with and the function of the library and the book by and for Carthusians.

In the framework of historical book science, this study is innovative in that it does not restrict its analysis to the library as a plain mirror of its owner's 'intellectual culture'; in that it pays attention to the intrinsic value of the collection instead of – as traditional studies do – placing a unique or particularly valuable book into prominence; and in that its subject is an early modern monastic library – whereas historical-scientific interest in monastic collections and the regular movement in general has been focused mainly on the Middle Ages. Finally, from a methodological viewpoint, this research is innovative on account of its use of the considerable amount of available uniform data. The numerical processing of this data has enabled the analysis of structural longitudinal development.

These innovative elements apply in particular to the historiography of Carthusian libraries, which invariably has had its focus well-nigh exclusively on a single manuscript or a fascinating incunabulum or post-incunabulum. In general, results of this technical-codicological kind of research were hardly conceptualized, and if they were, it was always from the perspective of the master narrative which is grounded on Guigo's words and Lehmann's outline.

The order's mythical silence and its books constitute the 'story' that this research intends to render 'crooked', to use D.D. Martin's words from his splendid biography of another celebrated fifteenth-century Carthusian author, Nicolaas Kempf. The silence is penetrated, firstly by revealing the temporal, contingent aspect of the collection's genesis. The 'long lines' of change in the course of the centuries – in the expansion and shifting of the sorts and amounts of the worldly, economical, physical object 'book' – 'break up' the image of invariability and renunciation. Secondly, the silence is penetrated by reconstructing the involvement with the book and the library, by analysing the part of this involvement which has enabled the relationship between monk and Word in a practical sense: preserving books in the library and rendering them accessible.

The context

Due to the lack of involvement with its environment which is characteristic to this order, the existence of the Carthusian Charterhouse in Roermond apparently remained immovable. The only disruptions of

this quietude were caused by violent incidents: two town fires in 1554 and 1665 and the legendary assassination of several monks by William of Orange's mercenaries in 1572. This otherwise invariable silence of hundreds of years makes a demand on the historian's imaginative powers. While reconstructing the involvement of the Roermond Carthusians with the book within this mythical silence, the researcher is confronted with a third master narrative, which is related to Bethlehem itself. This is the myth of Denys the Carthusian (1402-1471), the *doctor extaticus*, who in iconography represents the archetype of the reading, writing, and studying monk. This representation bears no relation to the reality of the time and circumstances, and at best refers to vague imaginings of the 'late middle ages'.

The historical image of the Carthusian Charterhouse is similar to that of many other monasteries. Sources primarily testify about the many economical and legal relations between the Charterhouse, represented by the prior, and its environment; relationships which apparently had the sole aim of safeguarding the order's contemplative life. In the archives the monks themselves remain silent, but the scholarly culture after Denys must have been austere. In the centuries after the great Carthusian, few texts were conceived. In this respect, Bethlehem merely played a subservient role: it provided Denys's manuscripts to serve as copy for publication of his *Opera omnia*; it anonymously published a translation of a compilation of sermons by Judocus Clichtoveus in 1554; and it offered shelter to erudite brothers such as Arnold Havens of Theodorus Petreius in the seventeenth century.

This intellectual silence resounds even louder as we expand our horizon from the Charterhouse to the town in which it was established. In the remote town of Roermond there was no such thing as an intensive written culture. There were no authors among its inhabitants, *libraires* were of local importance only and possession of books was restricted mainly to the four monasteries in town: the Carthusians, the Crosiers, the Jesuits, and the Friars Minor.

The library's genesis

In the age of written manuscripts, Bethlehem's library did not substantially distinguish itself from other monastic collections. It increased its property in a customary manner by means of donations, copies, and assignments for copies. At the end of the fifteenth century, its property consisted of 700 titles in 180 codices, comprising most of the prevailing authoritative texts. According to his own statements, however, this was not sufficient for the needs of its most important user: Denys the

Carthusian. This is due, not least, to the ease with which manuscripts were lent out or parted with, an ease that contributed to the fact that researchers who have attempted to compile Denys's primary bibliography have always been faced with insolvable mysteries, in spite of admirable efforts on their part.

The transition from manuscripts to printed books has been a gradual one. Both text carriers were used side by side for a long period, which is apparent from compound manuscripts in which incunabula or post-incunabula have been bound with handwritten texts with a similar content. Around 1500, the number of manuscripts in the library still equalled that of printed books.

Until the middle of the sixteenth century, the library expanded considerably. The spiritual reform initiated by the Charterhouse St Barbara in Cologne was a significant development which stimulated this expansion. The great number of mystic texts which were printed as a consequence of the influence of men like Peter Blomevenna or Johann Justus Landsberger are all included in the Roermond collection. Denys's *Opera* constitute a major corpus within the collection.

The accelerated expansion which started around 1545 and continued for the next three decades, may be explained from external circumstances as well. In this period there was, for example, a disproportionate increase in the controversy section, which is dominated by texts by major debaters of the time of the Council of Trent, such as the Dominican Petrus a Soto and the Jesuit Petrus Canisius. It is their views which, in a reworded form, may be found in the books belonging to another important section in this period: homiletics.

By the end of the sixteenth century, the circumstances of war and the laborious spread of the Council's fervour were daunting for both the text producers and book producers in their efforts to generate a volume of texts that could match that of the preceding period. This is apparent in the reduced increase of the collection of Bethlehem's library at the end of the sixteenth century and the beginning of the seventeenth century. As far as contents are concerned, the acquisitions reflect the theological production in the period after the Council of Trent: recording and classifying works from the time of the controversy, in a period in which circumstances rendered original work impossible.

The first half of the seventeenth century was a time of immense expansion of the Catholic Church, culture, and religiosity. The quadruplication of the number of Jesuits between 1595 and 1625 in the southern part of the Low Countries, for example, brought about an analogous multiplication of the number of published religious books. Most conspicuous in this supply was the wide spread of text types aimed

at personal spiritual practice – an upsurge that was noticed by contemporaries and was later described by H. Bremond as ‘*l’invasion mystique*’. This development in the supply of texts was clearly evident in Bethlehem’s library as well. More than half of the increase – measured in the number of books per year – is to be attributed to the section (M) ‘*theologia ascetica, et mystica, seu libri spirituales, et meditationes et preces*’, as it is called in the catalogue. Whereas its proportion within the entire library amounted to a ‘mere’ 21% in 1610, it had risen to 31% by ca. 1660.

The great majority of the authors from whom Bethlehem acquired several published titles during this period were contemporaries. Born in the late sixteenth century, their productive years were the glorious first decades of the seventeenth century. These are texts that have issued directly from a mysticism that would evolve into an independent theology in this period and permanently dissociate itself from reasoned objectivity. Understanding became experiencing: in the dispute on divine grace, the Augustinism of Cornelius Jansenius was still a system, whereas it denoted a form of spirituality to Saint-Cyran. The books acquired by Bethlehem display the ‘cultural totalitarianism’ of the Catholic revival which aimed at transforming the ‘world’ into a ‘prefiguration of heaven’.

After ca. 1660, the expansion of Bethlehem’s library came to an end. Until the monastery’s dissolution in 1783, it underwent a process of stagnation, inertia and rigidification. After the Catholic restoration passed its peak, an inevitable social discontent arose with the ubiquitous clergy which claimed resources, took possession of capital goods in a non-productive manner, and did not contribute anything except for praying and preaching. The number of postulants and, consequently, the available production of new texts declined. In addition, the crisis in the book trade caused a decrease in the production of books.

Besides, the books that continued to be produced contained less and less genuinely new texts. A major part of the supply of ‘*livres de piété*’ consisted of an ongoing adaptation of old authorities: Francis de Sales; and even older: John of the Cross; or older still: Thomas a Kempis. The style or selection – in case of an abridgment – might differ and the variety of versions was infinite, but eventually the reader found increasingly less new information if he already owned the original editions. And finally, mystic literature which was so important to Bethlehem acquired a questionable reputation in this period. Bremond’s ‘*l’invasion mystique*’ was replaced by the ‘*crépuscule des mystiques*’ by L. Cognet.

The Roermond Carthusian library did not belong to the few exceptional collections which – despite the circumstances of this era – succeeded in expanding, because they were so large that their significance

transcended their own communities and because they were open to the new, 'secular' production. While the annual number of acquired books was above 40 around the year 1650, this amounted to ten in ca. 1700, less than five in 1740, and in the entire second half of the eighteenth century the collection was increased by exactly seven books.

In the same manner that changes in the Catholic book culture of the late fifteenth to late eighteenth centuries determined the development of the Roermond Carthusian library as reflected in its size and composition by genre, these changes are also noticeable in other characteristics of the library books. Within the collection, to start with, a shift is perceptible in the geographical centres of book production. In the initial period Basel, Strasbourg, Paris, and Venice took the lead, but in the course of the sixteenth century Cologne and Antwerp became dominant. In the seventeenth century, both towns accounted for more than half of the books – a position which was later gradually taken over by Brussels, Louvain, Liège, Lyon, and Paris.

The second longitudinal development is evident in the size of the books. Through the centuries, books decreased in size. In the period of incunabula and post-incunabula, the formats in-1 and in-4 still accounted for a combined share of 75%, from the late sixteenth century onwards this only constituted a third part. This was also related to the shift in genre: because of their changed, specific use, the 'libri pii' were printed in smaller formats than, for example, patristic titles. In the period of the 'mystic invasion', therefore, the share of octavos decreased from 43% to 26%, whereas the share of duodecimos showed a nearly opposite development.

The third long term development lies in a change of the language used. In the sixteenth century, all but a few percents of the texts were written in Latin, but in the late seventeenth and eighteenth centuries a quarter of the books was written in the vernacular. Since absolute amounts in this period were lower, however, the library had a predominantly Latin character at the time of Bethlehem's dissolution – another symbol of its rigidification. Ninety percent of its collection was written in a language which was by then no longer the *lingua franca* among contemporary scholars and clerics.

The library's administration

It can clearly be seen from the library's administration both that the Roermond Carthusians handled their books very carefully, and how this was accomplished. This applies, at least, to the books in the monks'

library, since the catalogue solely includes the books that were accommodated at that location. Scattered throughout the Charterhouse were sub-collections for several uses. Graduals, for instance, were kept in the church or sacristy, and hagiographical works were stored in the refectory to be read aloud. Lay brothers had a small collection at their disposal, which was distinguished by its predominantly vernacular titles. Additionally, each monk had a personal collection at hand. Not only did he have a more or less permanent loan of sometimes dozens of volumes from the convent's library, but he could also avail himself of books which were considered to be part of the established inventory of his cell. The most important sub-collection belonged to the prior and consisted mainly of books which were in daily use for the Charterhouse's administration.

Most value was assigned to the 'innermost' library, that of the monks. Consequently, intentional disposal hardly ever occurred. Unintentional disposals – losses – have been accounted for in detail in the catalogue. They have been classified in three categories: 'perditus' (definitively lost), 'desideratur' (missing for a longer period of time, but present somewhere in the library), and 'deest' (absence established during cataloguing proceedings).

The catalographer was exceptionally accurate concerning title descriptions. These usually consist of a practically verbatim transcription of the title page. This means that the occasionally verbose *epitheta* with which an author introduced himself may take up many lines in the catalogue; that, in cases where the title page did not include the author, Peeters has attempted to retrieve it by other means; and that he has added scholarly remarks to texts of which the authorship was disputed. In copying the title, the catalographer has only omitted mottos and dedications, notifications concerning imprimaturs and privileges, information concerning the edition, and recommending texts added by the publisher. The year and place of publication and the publisher's name have been recorded as well. Should these data, as is often the case with incunabula and post-incunabula, be mentioned in the colophon, they were copied by the catalographer.

Besides a reliable registration, the catalogue offers a sophisticated set of accessibility instruments. Peeters has ordered the catalogue analogous to the physical placement of the collection and thus according to sections of the location catalogue, and – for obvious reasons of efficient use of the available space – according to size within these sections. It is clear that this arrangement was chosen not so much for its practical manageability as for the benefit of a speculative-conceptual taxonomy. The 25 sections are divided in an exactly equal number of theological and non-theological

scholarly disciplines, at the centre of which is placed the largest section by far: that of mysticism. The theology section has a deliberate subdivision. It starts with source texts (bibles and exegesis, patristics and documents of ecclesiastical authority), proceeds with scholasticism, as *intellectus fidei*, continues with applied pastoral subjects (controversy, morality, church law, and homiletics), and concludes with history, knowledge of God's earthly manifestation. The order of worldly subjects has a less rigid hierarchy, but does demonstrate that the catalographer has stretched the classification by using all letters of the alphabet, which has given rise to very small sections (five books).

As an accessibility instrument, the systematic catalogue is firstly complemented by an extensive author's name index, one for each section, which provides entries for both Christian names and surnames. Secondly, the catalogue contains a high number of cross references. By designing this rudimentary alternative for a subject catalogue, Peeters overcame the classical problem of the necessarily singular allocation of a book to one section, although it actually should be referred to more than one section (e.g. a collection of sermons against protestants), a problem which was all the more important because of the large number of sections.

A third way of assisting the user is present, but not made explicit anywhere in the catalogue. Within format-series in one section, clear clusters of similar texts may be recognised at several places, for example in the scholasticism section, where multivolumed works of renowned seventeenth-century Jesuit authors or mediaeval commentaries on *Sententiae* have been placed together. In the fourth place, Peeters has often provided tables of contents in the catalogue, obviously most often where *Opera* editions are concerned. By means of these copied tables of contents, the catalogue provides access to the book at the level of the bibliographical unit which is in effect relevant to reading: at the level of a text which may be characterised as a separate entity. Finally, Peeters has extended the collection's accessibility by drawing the reader's attention to prohibitions and objections relating to some of the books.

Image and reality

Aim of this study is a deconstruction of the master narrative concerning the relationship between the Carthusian and the book, by linking its image to the contingent reality. The mystical, speculative, unearthly meaning which Bruno's monks attributed to the book is recognisable in the arrangement of the books. The books' spatial positioning shows a non-coincidental order of rank. That which was not written in Latin, which related to practical knowledge such as gardening or civil

procedural law, and which was not intended for individual reading and contemplation – *liturgica*, refectory books – was stored outside the monks' library. This library's eminent importance is embodied by the catalogue's impressive, dark folio-binding and by hiding the monks' library from view. It was accessible only from the cloister: walking with book in hand from the library to his cell, a monk was not compelled to enter the world.

The concentricity continues in the core collection, symbolised by the centric position of section M. It occupies a place at the centre of the universe which is expressed by the entire alphabet. Mysticism is distinguished from the twelve compartments at its left and right sides, since it solely refers to itself. This section contains no knowledge, at least no knowledge in the sense of science of an objectively cognizable reality. The only reality mysticism is concerned with is the personal, immediate, internally experienced reality – as Denys the Carthusian described it.

Up to this point, the Roermond Carthusian library fits in with the master narrative. Regarding other themes, the existing image is modified or, after ascertaining its ahistoricity, restored in its reality. In the first place, an unexpected contrast is evident between handwritten and printed texts. The myth, which still marks the historiography of Carthusian libraries, nearly exclusively refers to the period before the invention of the printing press, an invention that Guigo could not have anticipated. Before and after Gutenberg's innovation, however, handwritten manuscripts were apparently handled with much less care and precision and were cherished less than printed books. Formerly, handwritten texts were lost in large numbers, afterwards they were ousted by printed versions of the same text and in Peeters' time they hardly received any librarian's attention at all.

In the second place, the master narrative's reference to the Carthusians' particular attention to mystic texts concentrates on the twelfth or fifteenth centuries. This turns out to obscure the immense proliferation of god-seeking titles in the seventeenth century – an era which, as mentioned, has been relatively neglected in the historiography of the monastic movement as a whole and of the monastic book culture in particular.

Thirdly, the theme of the eighteenth-century 'degeneration' of monasticism should be taken into consideration. The validity of this fixed image – a separate master narrative – in relation to the Carthusian order has never been studied, apart from the question whether the image actually conforms to reality. The premise that the order was 'never deformed', as an extratemporal standstill, is by implication extrapolated to the eighteenth century. The fact that, after ca. 1660, the Roermond Charterhouse gradually acquired less books, initially fits the *topos* of the

deteriorating eighteenth-century monastic communities, which would eventually be released from their misery by European sovereigns. On the other hand, this phenomenon might equally well be viewed as a modification of the master narrative, in that the Carthusians abandoned acquiring new books and instead concentrated again on the administration and accessibility of their existing collections. Accordingly, to quote Lehmann's programmatical article, '*Bücherliebe*' had become '*Bücherpflege*' indeed.

This diachronic verification of the master narrative is followed by a synchronic comparison with other contemporary collections. In the field of European monastic libraries in the early modern era, Bethlehem's library was not among the largest ones. These were German and French Benedictine and Jesuit libraries comprising tens of thousands to hundreds of thousands of volumes. The Roermond Carthusian library, with thousands of volumes, may be included in a group of a few dozen collections in the Southern Netherlands which were an order of magnitude lower. The major part of the monasteries which were dissolved at the end of the eighteenth century owned several hundreds of books. There were, therefore, several libraries of the same size as that of Bethlehem's, although these were a minority. This minority did not by any means consist of Carthusian libraries alone. All three remaining monasteries in Roermond – of Jesuits, Friars Minor, and Crosiers – possessed libraries of a similar size, so that there is no indication that the Carthusian collections were extraordinary.

In a study of the relationship between Carthusians and their books the role of the book economy should not be neglected. There was no infinite supply of texts Bethlehem could choose from. Restrictions resulted firstly from the available printing capacity of *libraires* in Antwerp and Cologne, whose business management depended on economic conditions. And even in the case of unrestricted printing production, the supply of texts remained dependent on monastic text producers – who entered the monasteries in substantially larger numbers in the first decades of the seventeenth century than in the preceding period.

This simple fact should not be underestimated. It is illustrated by a comparison of the genesis of the Carthusian library with that of other monastic collections. This genesis is anything but unique. Leaving aside subtle distinctions, there is a close resemblance along the whole curve. Thorough studies of libraries of the other Roermond monasteries but also of collections of which rudimentary and less quantified data are available, all show the same peak in expansion in the third quarter of the sixteenth

century, followed by a decrease, then a conspicuous upsurge in the first half of the seventeenth century, and a steadily downward tendency until the end of the eighteenth century.

The most important differences between the collections are to be found in their compositions. The theology sections are predominant in all instances, but the role of the 'mental characteristics' of the religious order concerned is perceptible in them. Most conspicuous is the difference between the Jesuit collections of Roermond and Maastricht that were researched. The Society's devotion to pastoral care, for instance, entailed a smaller share of mysticism (well over 20%, versus 30% in the Carthusian collections of Roermond and Cologne) and a greater share of books in the vernacular (39% versus 12%). This, in turn, is related to the fact that in the Jesuit collections the share of books published in Paris is twice as large (16% versus 8%) as in the Carthusian libraries. Compared with the libraries of the Crosiers and Friars Minor, the 'only' difference is, yet again, the importance of mystic literature.

Although subtle differences are evident at the level of composition, the curves of absolute numbers are similar. The explanation of the genesis of the Roermond Carthusian library is to be found in exogenous factors rather than in an unchanged Carthusian bibliophilia. This is confirmed by statistics on the production of Catholic religious literature. From this, a strongly similar development may be inferred. The master narrative is deconstructed in the sense that it is apparent that the book supply to Carthusians is not distinguishable from that to other regulars, and that this supply – and therefore the relationship between monk and book – was founded in contingent circumstances.

The Roermond catalogue is ultimately distinguished by its striking accuracy, which was ahead of its contemporary standards. A comparison of its title descriptions with those of the library catalogues of the Benedictines of Saint-Hubert (Ardennes, 1665), the Jesuits of Holbeck (England, 1679), the Friars Minor of Roermond (1710), and Cologne Carthusians (1748), points out that not only was the Bethlehem catalogue more meticulous, detailed and extensive than those of the first three mentioned, but was also more so than that of its affiliated monastery – even though the Cologne library was more than one and a half times as large and had great European fame.

The Carthusian 'love of books', therefore, did not prevail everywhere or to the same extent. Besides, the distinction between Carthusian libraries and collections of other religious or secular book owners is not categorical but gradual. This is not surprising, since they were just as much bound to their contingent environment. As a rule, Bruno's monks possessed more

books than many other monastics and on average handled them more carefully. The master narrative of the Carthusian love of books is, therefore, not necessarily wrong, but loses its rhetorical power when linked to reality.

Register van persoonsnamen

Personen die vóór de zestiende eeuw leefden staan onder hun voornaam.

- Aa, Boudewijn van der, 175-176
Aa, Pieter van der, 176
Abelly, Louis, 309
Abubather, wijsgeer, 206
Acquaviva, Claudio, 285
Adam Camp, 129, 216
Adam van Dryburg, 45, 214
Ade Rolans seu Welwis, 214
Adolf van Schaumburg, 246
Adolf, hertog van Gelre, 132
Adorne, Pieter, 212
Adriaan de Kartuiizer, 134, 221
Aegidius van Assisië, 241
Aegidius van Rome, 134, 206, 402
Aelbrechtsz, Aelbrecht, 212
Aemilius, Paulus, 236
Aemstelredamus, Alardus, 139
Aesopus, dichter, 240-241, 358
Affringues, Bruno d', 102, 198
Agolla, Matthias, 185, 318-319
Agostini, Joseph, 292
Agreda, Maria d', 183, 311
Aitzema, Lieuwe van, 324
Aken, Aert Govertsoon van, 280
Alagona, Pietro, 265
Alanus ab Insulis, 402
Albert Buer, 107, 128, 130, 209-210, 213
Albert van Arnhem, 215
Albert van Versoy, 337
Albert, aartshertog van Oostenrijk, 158, 160, 262, 567
Albertus Magnus, 52, 134, 206, 240-241, 291, 298, 393-394, 402, 409, 448, 451
Albertus Novus, 453
Alcantara, Pedro de, 310, 409
Alcolea, Martin de, 364
Alembert, Jean d', 123
Alexander van Hales, 206
Alexander VII, paus, 156-157, 162, 359, 377
Alexander, wijsgeer, 206
Alford, Michael, 338
Algazeles, wijsgeer, 206
Alix, Michael, 395
Allamont, Eugenius Albertus d', 162, 179
Allard, H.J., 145
Alphorabus, wijsgeer, 206
Althamerus, Andreas, 371
Alva y Astorga, Pedro de, 79, 421, 426-427
Alva, hertog van, 193
Ambrosius, heilige, 206, 228, 235, 277, 298, 355-357, 455, 462, 494
Ameloncius, kartuiizer, 224
Amerbach, Bruno, 402-403
Amerbach, Johann, 47, 138, 222, 229, 230, 238, 256
Ammonius, Laevinus, 54
Ampe, A., 143
Anaxagoras, wijsgeer, 206
Ancelius, Joannes, 108
Andreae, Joannes, 424
Andreas, Valerius, 351, 399, 401-402
Andriess, Joost, 288
Anna, heilige, 143
Anselmo, Antonius, 169
Anselmus van Canterbury, 206, 215
Anthonius de Aggere Sancti Martini, 137
Antiochus monachus, 236
Antiochus, heilige, 453, 462
Antoninus Florentinus, 460
Antonio van Portugal, dom, 283
Antonius Raudensis, 402
Antonius, heilige, 182

Apherdianus, Petrus, 359
 Arce Solorzano, Joannes de, 336, 416
 Aristoteles, wijsgeer, 128, 148-149, 206, 228, 252-253, 327, 363, 499
 Arnaud, Laurent, 413
 Arnauld, Antoine, 276, 289, 308-309, 478
 Arnold van Gelre, 98
 Arnoldus, prior, 116
 Arriaga, Rodrigo de, 291, 456
 Arsy, Jan Louys d', 395
 Asz, Joannes, 116
 Athanasius, heilige, 235-236, 355, 416, 462, 465
 Aubigné, Théodore Agrippa d', 411, 413
 August van Brunswijk-Lüneburg, hertog, 342
 Augustinus, Aurelius, 43, 87, 175, 183-184, 189, 206, 224, 226, 228, 270, 277, 298, 307, 321-322, 342, 356-357, 370, 447, 454-455, 457, 494
 Aulus Gellius, 451
 Auratus, Petrus, 342
 Autore, S., 141, 154
 Avancini, Nicolas, 310, 325
 Averroës, wijsgeer, 206
 Avicenna, wijsgeer, 206
 Avila, Theresia van, 185, 279, 287, 295-296, 368, 395, 499
 Axters, St., 252
 Azpilcueta, Martin de, 265
 Baader, F.X., 121, 197
 Backer, Chr. de, 219
 Backx, Rombout, 187, 309, 495
 Bacon, Francis, 438
 Baert, Ph., 72
 Baius, Jacobus, 270
 Baius, Michael, 264, 356
 Bake van Wulvenhorst, Laurens, 345
 Baker, Augustine, 385, 572
 Balsamon, Ignatius, 373
 Bandini, Angelo Maria, 36
 Barbanson, Constantinus de, 463
 Barbier, Antoine, 347
 Barbier, Guillaume, 347
 Barlaeus, Caspar, 190
 Baronius, Caesar, 177, 250, 268, 270, 274-275, 295, 325, 347, 357-358, 395, 433, 467, 495, 566
 Barry, Paul de, 288-289, 294, 297
 Bartholinus, Thomas, 577
 Bartholomeus de Chaimis, 450
 Bartholomeus de Saxoferrato, 239
 Bartholomeus van Brescia, 398
 Bartholomeus van Maastricht, 85, 128-129, 133, 135-136, 198, 205, 208-209, 216-217, 400
 Basel, Antonius, 195
 Basilus, heilige, 87, 206, 235, 462
 Basnage, Jacques, 345
 Bassaeus, Nicolaus, 413
 Basson, Govert, 413, 571
 Bastiaen, Bernard, 168
 Bastin, Palémon, 20
 Baudouin, François, 252
 Bauterne, Lus, 568
 Bayle, Pierre, 190, 292, 478
 Beales, D., 35
 Beaucousin, Richard, 282, 471
 Bebius, Philippus, 451
 Becanus, Martinus, 276, 392, 408, 457
 Beck, David, 342
 Beck, Steven, 342
 Beckers, burger uit Venlo, 172
 Beda Venerabilis, 206, 235, 355, 403, 462
 Beeck, Arnold, 352, 358, 575-576
 Beer, M., 206
 Bekker, Balthazar, 561
 Beleth, Joannes, 401
 Bellarminus, Robertus, 67, 146, 275-276, 278, 283, 295, 321, 323-326, 340, 353, 401-402, 457, 467, 494, 500
 Beller, Balthazar, 341, 564
 Beller, huis, 301

Bellerus, Joannes, 258
 Bembo, Pietro, 356
 Benedictus, heilige, 45, 87, 355
 Benedictus, kartuizer, 372
 Benvenuto di Ramboldi da Imola, 212
 Benzelijs, Eric, 52
 Berbers, Jan Hendrik, 174
 Berchmans, Joannes, 158, 286, 294
 Bergagne, Antonius, 259
 Bergen, Joannes van, 175-176
 Berghe, Paulus van den, 166
 Bernardinus, heilige, 216
 Bernardus van Clairvaux, 133, 206, 209, 226, 235, 241, 277, 290, 298, 355, 427, 455, 462
 Berta, Ludovicus, 185
 Bertha van Geilenkirchen, 95
 Bertius, Petrus, 295
 Bertus, Lambertus, 338-340, 343
 Bérulle, Pierre de, 282
 Besse, Pierre de, 395
 Beullens, B., 562
 Beverwijck, Johan van, 327
 Beydaels de Zittaert, Karel-Jan, 80
 Beyerlinck, Laurentius, 175, 330
 Beylon, Paschalis, 310
 Bibaut, Willem, 225, 324, 376
 Bidermann, Jacob, 297
 Biese, Nicolaas, 364
 Biesius, Nicolaas, 253, 362
 Billick, Euchardus, 255
 Billuart, Charles-René, 187
 Binet, Etienne, 182, 296
 Binsfeld, Petrus, 178
 Birckmann de Oudere, Arnold, 272
 Birckmann, Barbara, 272
 Birckmann, huis, 271, 300
 Birrell, T.A., 559-560
 Bisselius, Joannes, 448
 Björnsthål, Jacob Jonas, 52-53
 Bladus, Antonius, 148
 Blaeu, huis, 412, 578
 Blankaart, Abraham, 104
 Blitterswijck, Alexander van, 156, 497
 Blitterswijck, Karel van, 157
 Blitterswijck, Willem van, 119, 135, 147, 153, 156-157, 162, 361
 Bloemen, Willem van, 172
 Blomevenna, Pieter, 133, 139, 143, 206, 232-234, 326, 634
 Blossius, Ludovicus, 252, 259, 299, 301, 325, 399, 409, 462
 Bodinckhuijsen, Godfried, 109, 318, 363, 367-368, 370
 Boener, Jan, 117, 159
 Boëthius, Anicius Manlius Severinus, 206, 228, 350, 352
 Bogardus, Joannes, 259
 Boileau, Nicolas, 478
 Bois, Nicolaas du, 191
 Bollandus, Joannes, 294
 Bollinck de Goch, 196, 215, 376
 Bona, Joannes, 325, 392
 Bonacina, Martin, 293
 Bonaert, Olivier, 149
 Bonald, François, 342
 Bonaventura, heilige, 192, 206, 209, 226, 338, 398, 402, 416, 456-457, 462
 Bondart, Jacques, 309
 Bongart, Reinier, 155
 Bonifacius, Joannes, 358
 Bont, Carolus de, 323
 Boon, Louis-Paul, 23
 Boonen, Jacob, 288-289
 Borde, Philippe, 413
 Borgia, Francesco, 310
 Bormans, Agnes Theresia, 177
 Borromaeus, Carolus, 427, 499
 Borromaeus, Franciscus, 360
 Bors, Dorothea de, 171
 Bors, Goswinus Frans de, 170-171, 180, 344, 477
 Bosch, Karel van den, 157
 Bosman, Joannes Assuerus, 86, 178
 Bossuet, Jacques-Bénigne, 183, 188, 306, 308, 323
 Bostius, Arnold, 208, 296, 399, 479

Bottens, Fulgentius, 308
 Bouchier, Aegidius, 401
 Bouille, Jacob, 164
 Bouille, weduwe, 164, 169
 Bourbon, Nicolas, 478
 Bourdaloue, Louis, 188
 Bourgeois, Jean, 286
 Bourignon, Antoinette, 281
 Bouvaert, Godfried, 40, 78, 471, 473
 Boyer, monsieur, 171
 Boyle, Robert, 190
 Braau, Claes, 578-579
 Brandenburg, Hilprand, 354
 Brandis, Joannes Eberhard, 325
 Brant, Sebastiaan, 232
 Brantz, Joannes Gerardus, 180
 Brechtanus, Joannes, 564
 Bredero, G.A., 25
 Bree, G. van, 117
 Bremond, H., 278, 281, 288, 296, 306, 635
 Brentz, Johann, 248
 Broek, Jacob Anthony van den, 174
 Broekweg a Konigsteijn, Antonius, 139, 453
 Brouwer, Cornelis, 338
 Brouwer, H., 30
 Brouwers, Franciscus, 89
 Bruggen, Dirk, 50
 Brummel, L., 33-34
 Brunet, Charles, 439
 Bruno, heilige, 14, 48, 61, 87-89, 92-94, 105, 120-122, 147, 151, 230, 232, 234-235, 326, 395, 399, 400, 415, 462, 477
 Bruno, Vincent, 266, 269, 285, 300
 Bruynincx, Franciscus, 335, 484
 Bucer, Martin, 255
 Buggenhagen, Joannes, 189
 Bukentop, Henricus de, 308
 Bullinger, Heinrich, 189
 Bunderius, Joannes, 249, 421, 447
 Bunen, Humoldus, 140, 226
 Burchardus de Monte Sion, 411
 Bure, De, père et fils, huis, 566
 Burke, Edmund, 98
 Busaeus, Gerardus, 117, 148
 Busaeus, Joannes, 285
 Busaeus, Petrus, 148
 Buschius, Herman, 155
 Buschius, Joannes, 296
 Busenbaum, Hermann, 292, 309
 Bussche, P.J. Vanden, 84
 Bütgen, Conrad, 342
 Buyck, Jacob, 32
 Buzas, L., 41, 442, 495
 Bzovius, Abraham, 495
 Cabassutius, Joannes, 338
 Caesarius, Joannes, 401
 Calamato, Alessandro, 310, 313
 Calenus, Gervinus, 49, 271-272, 414
 Calenus, Henri, 289
 Calepinus, Ambrosius, 253
 Calvijn, Joannes, 144, 189
 Cambout, Sébastien-Joseph de, abbé de Pontchateau, 308
 Camoës, dichter, 22
 Camper, Petrus, 104
 Campo Weyerman, Jacob, 24, 200
 Camus, Jean-Pierre, 274, 275, 292, 427
 Canfield, Benedictus van, 282
 Canisius, Petrus, 148, 250, 261, 295, 357, 372, 457, 634
 Caorle, bisschop van, 221
 Capella, Andreas, 393
 Caranza, Bartholomeus, 251, 321, 457, 494
 Carducho, Vicente, 116, 202
 Carnificis, Guilielmus, 421
 Cartagena, Joannes de, 347, 391
 Casaubon, Isaac, 337, 559-560
 Casimir, Matthias, 364
 Cassander, Georgius, 465
 Castellio, Sebastiaan, 465
 Castro, Alphonsus de, 392
 Castro, Jacobus a, 110, 113-114, 161, 179, 187, 356-357, 365

Catharina van Siëna, 215
 Cats, Jacob, 190
 Catullus, Gaius Valerius, 190
 Caussin, Nicolas, 286, 297, 476
 Cauwe, Franciscus, 172, 191
 Cavelli, Hugo, 395, 407
 Cellarius, Henricus, 155
 Cepari, Virgilio, 158
 Cervicornus, Eucharius, 139, 260, 271
 Chaix, G., 143, 234, 475
 Chanoine, Bernard, 363
 Chanoine, p., 363
 Chapeauville, Jean, 401
 Chapelain, Jean, 478
 Charron, Pierre, 41
 Chartier, R., 30, 38, 40
 Chauncer, Maurice, 146, 296
 Chevallon, Claude, 239
 Chigi, Fabio, 156, 162, 359
 Chimarrhea, Paulus, 155
 Cholinus, huis, 271, 300
 Cholinus, Maternus, 260-261
 Christiaensz, Alphaert, 127
 Christina van Zweden, 156-157, 406
 Chromatius, heilige, 462
 Chymarrheus, Paulus, 155
 Cicero, Marcus Tullius, 174, 177, 206, 261, 296, 327, 455
 Claesz, Cornelis, 388, 563-564
 Claudianus, Claudius, 327
 Claus, Hugo, 136
 Clavius, Christophorus, 454, 462
 Clemens IX, paus, 156
 Clemens VIII, paus, 265
 Clemens XIV, paus, 106, 123
 Clément, Claude, 331, 431
 Clément, David, 348
 Clenardus, Nicolaas, 253
 Lichtoveus, Judocus, 141-142, 198, 235, 240, 254, 400, 471, 633
 Clingius, Conradus, 378, 464
 Cloche, Antonius, 427
 Clocquet, A., 117
 Cloet, Hieronymus, 563-564
 Cloet, M., 304
 Cluverius, Philippus, 156
 Cnobbaert, Joannes, 301
 Cnobbaert, Lambert, 413
 Cnobbaert, Michiel, 578
 Cobenzl, Charles Philippe Jean, graaf, 307
 Cochlaeus, Joannes, 235, 249, 251
 Cocq, Florentius de, 309
 Cocquelaere, Joseph François van, 74
 Codde, Pieter, 298
 Coeverinckx, Gijsbert, 146
 Cognet, L., 281-282, 306, 635
 Collaert, Adriaan, 396
 Colnage, Bernard, 310
 Columbus, Christoffel, 451
 Commelin, Abraham, 561
 Coning, familie De, 174
 Conrad van Soest, 108
 Constantinus, kartuizer, 221
 Contenson, Vincentius, 456
 Cools, Reginaldus, 113, 159, 165, 179, 186, 345, 490
 Coppens, C., 35, 39
 Cordes, Jean de, 438
 Cordier, Balthasar, 275
 Coret, Jacques, 188
 Corte, Frans de, 363
 Cortes, Hernan, 225, 343
 Coster, Jan de, 249
 Costerus, Franciscus, 148, 182, 188, 191, 267, 269, 313, 350
 Costerus, Lambertus, 413
 Counet, Stephanus, 108
 Court, Pieter de la, 190
 Coyffier, Gilbert de, 397
 Cramoisy, huis, 412
 Crasset, Jean, 188, 325, 490
 Crespin, Jean, 239
 Creusen, Andreas, 157, 161-162
 Crithius, huis, 413
 Croiset, Jean, 188, 490
 Croix, François de la, 287
 Crombach, Hermann, 294

Croonenburg, Matthias, 158, 183, 312, 365
 Crumminga, Gelderich, 558
 Curion, Hieronymus, 256
 Curtius Rufus, Quintus, 295, 500
 Curtius, Cornelis, 577
 Curtius, Franciscus, 454
 Cuyckius, Henricus, 113-114, 145-146, 160, 162, 178-179, 201, 270, 356, 365, 457
 Cyprianus, heilige, 206, 235, 355, 395, 402, 462, 465
 Cyrillus, heilige, 206
 D'Hoop, A., 99, 303
 Daem, Otto, 357
 Daems, Pieter, 150
 Dambacher, Vitus Deocharus, 122
 Damerius, Simon, 119
 Daniël, monachus, 137
 D'Argonne, Bonaventure, 478-479, 481
 Darnton, R., 29-30, 40
 Dassier, Lazare, 188
 Dasypodius, Petrus, 253
 Dathenus, Petrus, 117
 Dauvnois, Madame, 366
 David van Bourgondië, 138
 Dehnen, Nicolaas, 382
 Delissen, Elisabeth, 174
 Delsaerdt, P., 34-35, 39, 41, 258-259, 360, 563
 Delvaux, Richard, 108
 Delville, P., 560
 Denijs, Jacob, 350-351
 Denique, Aegidius, 413
 Dercum, Simon, 149
 Derkennis, Ignatius, 396
 Derolez, A., 332
 Descartes, René, 190-191, 478
 Despauterius, Joannes, 253, 259, 356, 455, 564
 Dewey, M., 444
 Diana, Antonin, 293, 298, 347, 364
 Diederick, kartuizer, 25
 Diest, Hendrik van, 150
 Dietrich van Meurs, 129
 Dietz, Sigismund, 350
 Digby, Kenelm, 327
 Dijkgraaf, H., 35
 Dionisy, Edmundus, 174
 Dionysius de Areopagiet, 206, 393, 462
 Dionysius de Kartuizer, 44, 49, 61, 69, 76, 78-79, 85-86, 109, 117, 129-140, 143, 147, 151, 154, 196-198, 201-203, 205-209, 213-214, 216-224, 226-228, 234, 241, 243, 245, 258, 260, 266, 269-270, 320, 326, 342, 351, 354, 372, 376, 378, 380, 382, 393, 398, 400, 404, 408, 418-419, 421, 427, 430-431, 452, 456, 462-463, 471, 473-474, 494, 562, 633-634, 639
 Dirckinck, Joannes, 317
 Dirk Sloeyer, 210
 Doemen, Anna, 80
 Dohey, Ignace, 563
 Domina Septem Dolorum, Philippus a, 325
 Dominicus van Pruissen, 152-153
 Dörhoff, Bernard, 407
 Dorland, Pieter, 130, 140, 218, 232, 240, 296, 326, 406, 463
 Drach, Peter, 221
 Drenckwart, Jan van, 111
 Drexel, Hiëremias, 284, 299-301, 307, 325, 402, 446, 476, 495
 Dript, Laurentius, 175, 466
 Droixhe, D., 41
 Du Jardin, Thomas, 309, 317-318
 Du Pree, Caspar, 151, 156, 161-164, 168-169, 173
 Du Pree, huis, 161, 164
 Du Pree, Jacob, 161, 164
 Du Pree, Thomas, 161
 Du Pree, weduwe, 164
 Dückers, R., 380
 Duguet, Jacques-Joseph, 308

Duinkerken, A. van, 158
 Duivenvoorde, Willem van, heer van Breda, 93
 Dukers, B., 68, 385
 Dulcken, Antonius, 395
 Dulcken, Goswijn, 170, 175
 Dulckenius, Henricus, 413
 Dupont, Jacques, 123
 Durand, Ursin, 52
 Dürer, Albrecht, 52
 Eck, Joannes, 235
 Eeghen, I.H. van, 20
 Egbertus de Bijlmeldia, 216
 Eggels, Lambert, 356
 Eggenstein, Heinrich, 222
 Egmond, Cornelis van, 578
 Eisengrein, Martinus, 246
 Elia, monnik, 226
 Eligius, Gerardus, 150, 399-400, 422
 Elsacker, Carolina van, 177
 Elsrack, Nicolaas Frans van, 180
 Elsrack, Robert van, 180
 Elzevier, huis, 412-413, 463, 561
 Emery, K., 85-86, 131, 206, 216, 218, 243
 Emmelius, Judocus, 114, 202
 Empedocles, wijsgeer, 206
 Emser, Hieronymus, 236
 Enderle, W., 483, 490-491, 559
 Engelbert, monnik, 20
 Engelgraeve, Joseph, 344
 Engelgrave, Hendrik, 191, 310, 378, 457
 Engelsing, R., 29
 Erasmus, Desiderius, 15, 47, 54, 133, 223, 230, 235, 253, 327, 354, 356, 377, 395, 402-403, 465, 577
 Eren, Jan, 139
 Ermens, Jos., 72
 Ernst, Simon Pieter, 342, 558
 Erven, Adam, 360
 Escobar y Mendoza, Antonio de, 292
 Espen, Zeger Bernard van, 186
 Ess, Leander van, 369
 Estienne, huis, 413
 Estius, Guilielmus, 145
 Estrées, Angélique d', 277
 Estrix, Aegidius, 489
 Euclides, 454
 Eugenius IV, paus, 129, 135
 Eusebius van Caesarea, 236, 403
 Euthymius Zigabonus, 256, 401, 467
 Evempote, wijsgeer, 206
 Eysengrein, Wilhelm, 255
 Eysschen, Gregorius ab, 441
 Faber Lignarius, 400
 Faber Stapulensis, Jacob, 141
 Faber, Matthias, 185, 363
 Fabri, Joannes, 235, 246
 Fagnan, Prosper, 322
 Fanson, Nicolas de, 491
 Fasbender, C., 44
 Fasolino, Catharina, 115
 Fazio, Giulio, 311
 Feenstra, R., 39
 Fénélon, François de Salignac de la Motte, 171, 306
 Fens, K., 20, 37, 195
 Ferdinand, rooms-koning, 141
 Fernandez de Moura, Antonio, 293
 Fery, Gregorius de, 562
 Feucht, Jacob, 264, 267
 Finger, H., 46, 383
 Fischer, Christoph Andreas, 571
 Fisher, John, 235, 449
 Flaccus, Valerius, 565
 Flament, A.J., 485
 Flaminus, Marcus Antonius, 392
 Flavius Josephus, 236, 325
 Flavius, Joannes Christoph, 163
 Fleury, Claude, 171, 315, 338-339, 401, 433
 Fleury, Hercule-André, 401
 Flondus, Macer, 451
 Florentius van Haarlem, 246
 Florisz, Adriaen, 240
 Fontaine, Nicolas, 290
 Foppens, François, 154, 315

Formey, Jean-Henri-Samuel, 432
 Forner, Friedrich, 448
 Fouillou, Jacques, 308
 Franciscus Abbas, 216
 Franciscus, heilige, 226, 241, 322
 Franciscus, kartuizer, 108
 frater exiguus, 93
 Fremant, Benignus, 192
 Fricx, Eugène-Henri, 314-315, 426
 Friessem, Wilhelm, 147, 280-281, 341-342
 Frisius, Andreas, 577
 Froben, Georg, 47, 222, 230, 238, 256
 Froben, Johann, 138
 Froidmont, Libert, 189, 289
 Fulgentius, heilige, 393, 449, 462
 Gabriël, capucijn, 345
 Gabriël, Daniël, 190
 Gail, Andreas, 174
 Gaius, jurist, 409
 Gallus, Jodocus, 424, 436
 Garampi, Giuseppe, 342, 348-349, 477, 484, 567
 Garcaeus, Joannes, 358
 Garde, Jerome de la, 413
 Garnevelt, Georg, 50, 199
 Garnier, Jean, 331, 439
 Garrath, Martin, 21
 Gavantus, Bartholomeus, 495
 Geelen, pater, 80
 Geert Grote, 15, 130, 215
 Geerts, H.F., 64, 83
 Gelasius I, paus, 402
 Gellius, Aulus, 236
 Gennep, Jaspar van, 260, 271
 Gerard van Haarlem, 108
 Gerard van Munster, 136
 Gerard van Schiedam, 216, 398, 427
 Gerard van Vlodrop, 110
 Gerard Zerbolt van Zutphen, 215, 397
 Gerberon, Gabriël, 306
 Gerbert van Aurillac, 206
 Gering, Ulrich, 239
 Gerrit van Wercouden, 20
 Gertrud van Helfta, 233, 252, 582
 Gertrud van Nijvel, 294
 Gerwin von Aldenbrekevelde, 99
 Gesner, Conrad, 253, 400, 430, 438, 439, 459
 Geurts, A.J., 84-85
 Ghiselerius, Franciscus, 425
 Ghislieri, Michele, 310
 Gijssen, J.M., 61, 120-122, 558
 Gilkens, Godfried, 170, 188
 Gils, P.J. van, 84
 Girard, Antoine, 184
 Giroust, Jacques, 188
 Giunta, huis, 412
 Glarcanus, Henricus, 237
 Goclenius, Rodolphus, 449
 Godeau, Antoine, 289
 Goder, H., 97, 106, 210, 212, 479
 Goinga, H. van, 28, 34, 562
 Gompels, Christophorus, 355
 Gonet, Jean-Baptiste, 322, 347
 Gonzalez, Antonius, 118
 Gonzalez, Thyrsus, 306, 489
 Goossens, R.J.I., 65, 303
 Gorcum, Jan van, 280
 Gottfried Milter, 207
 Graaff, Maria Mechteldis Op de, 174
 Graminaus, Theodoor, 159
 Grange, Joannes, 162
 Grasius, Cornelius, 401
 Grauwe, J. de, 55, 57
 Gravius, Bartholomeus, 259
 Gravius, Henricus, 449
 Greef, Jean de, 150, 381-382
 Gregorius de Grote, 49, 206, 235, 277, 298, 356-357, 404, 447-448, 455, 462, 465
 Gregorius van Nazianze, 49, 206, 251, 356-357, 462
 Gregorius van Nyssa, 235, 403, 462
 Gregorius VII, paus, 87
 Gregorius XIII, paus, 265
 Grenade, Luis de, 191, 264-265, 266, 268-270, 294, 300, 311, 325, 499

Greyn, Godfried, 241
 Grimbergen-Hansson, C., 105
 Groot, Hugo de, 175, 190, 407
 Grossouw, Willem, 89
 Gruijs, A., 19, 84, 85
 Gruninger, Johann, 229
 Grutter, pater De, 172
 Gruys, J.A., 55
 Gruyters, Gerard, 162, 168, 170, 197
 Gryphius, huis, 412
 Guibert van Nogent, 48
 Guicciardini, Ludovico, 105, 231, 295
 Guido de Columna, 410
 Guigo I, prior-generaal, 43-46, 50, 56, 88, 92, 94, 227, 311, 366-367, 382-383, 403, 422, 474-475, 631, 639
 Guigo II, prior-generaal, 45, 90, 215
 Guilielmi, Joannes, 166
 Guillard, Carole, 239
 Guillard, Claude, 256, 258
 Guillaume Raynaldi, 43
 Guillon, Chr., 65
 Guilloré, François, 188
 Gulpen, Gijsbert van, 167
 Gumbert, J.P., 56, 302
 Gutenberg, Joannes, 40, 49, 639
 Guy de la Pape, 239
 Guyon, Madame, 306
 Gymnicus, huis, 300
 Gymnicus, Joannes, 271
 Gymnicus, Joannes IV, 160
 Gysbreght, titelhield, 25
 Habets, Jos., 143, 152, 179-180
 Haeften, Benedictus van, 289, 347, 457
 Haen, Emmerich, 156
 Haer, Jan van der, 231
 Hagen, Johan Friderich, 164
 Harlay, Achille de, 397
 Hartzheim, Joannes, 360
 Harzheim, Chrysanthus, 422
 Hasius, Joannes, 117
 Havens, Arnold, 79, 82, 85, 95, 117-118, 144-147, 150-151, 162, 196, 198, 243-244, 273, 294, 296, 359-360, 365, 376-377, 409, 479, 633
 Hay, Herman, 407
 Hayen, Laurens, 138
 Hayneufve, Julien, 188
 Hazart, Cornelius, 310, 323, 325, 367
 Hebenstreit, Hieronymus, 382
 Heel, D. van, 166
 Heijsen de Grave, familie, 216
 Heil, Nicolaus, 413
 Heilsbach, Agnes van, 158
 Heinsius, Daniël, 156, 190, 396
 Heinsius, Nicolaas, 156
 Holding, Michael, 246
 Helyot, Madame, 490
 Hemert, Antonius van, 280
 Hendrik Eger van Kalkar, 78, 95-96, 147
 Hendrik Heijsen de Grave, 215
 Hendrik Herp, 157, 177, 230, 232, 397
 Hendrik III, koning, 397
 Hendrik IV, koning, 200, 266, 277
 Hendrik Suso, 182, 245-246, 252, 399, 581
 Hendrik Symonsz, 215
 Hendrik van Hessen, 213
 Hendrik van Nassau, 111
 Hendrik van Orsoy, 107, 128, 131
 Hendrik Vieracker van Weert, 216
 Hendrik Weert, 215
 Hennebel, Jean-Libert, 324
 Henning, Christiaan, 345
 Henningius, Petrus, 413
 Henricus de Balma, 398, 402
 Henricus Kemp, 216
 Hensaeus, Renatus, 393
 Henschenius, Godfried, 50, 294, 365
 Hentenius, Joannes, 467
 Herbenus, Mattheus, 359
 Herck, Arnold van, 365
 Herincx, Guilielmus, 394, 456
 Herman Lunensis, 130
 Herman van Brakel, 109
 Herman, graaf van Berg, 353

Hermans, J.A., 170
 Hermans, Jacob, 149
 Hermant, Godefroy, 171
 Hermesdorf, B.H.D., 78
 Herolt, Joannes, 227
 Hertochs, Gerardus, 152-153, 200, 203, 359, 477
 Hertzworms, Arnold, 159
 Hessen, Judocus van, 225
 Hessen, landgraaf van, 111
 Heumen, Joannes van, 185
 Heun, Hermen van, 62
 Heuvel, Abraham van den, 422
 Hevenes, Gabriël, 326
 Heyden, Gaspar van der, 140
 Heyendal, Nicolaas, 558
 Heymlin, Joannes, 230
 Heyts, Matthias, 163
 Hierat, Anton, 301, 370
 Hieronymus Natalis, 356
 Hieronymus, heilige, 47, 127, 185, 206, 215, 224, 228, 235-236, 266, 270, 277, 298, 321, 356-357, 395, 402-403, 447, 449, 454-455, 462, 467
 Hilarius van Poitiers, 206, 235, 462, 465
 Hillen, Wilhelmus, 382
 Hoensbroeck, Philippus Damianus van, 114, 123-124, 162, 174, 202
 Hoerne, Arnold ter, 221
 Hoffmeister, Joannes, 251, 254
 Hofmans, Peter, 103
 Hoftijzer, P., 217
 Hogg, J., 91, 334
 Hollander, Jacob, 108
 Holy, generaal, 111
 Homborch, Conrad, 398
 Homerus, auteur, 236
 Hompes, Hendrik, 159-161, 168-170, 344
 Hompes, huis, 169
 Hompes, Johan, 160-161, 169-170, 172, 364
 Honeywood, Michael, 567
 Hoof, Pieter Cornelisz, 25, 345
 Hoogstraten, Frans van, 391, 578
 Horatius Flaccus, Quintus, 190, 238
 Hosius, Stanislaus, 247-248, 250, 254, 406
 Hotman, François, 252, 465
 Houdt, T. van, 560
 Houghton, John, 234
 Hove, Simon van, 364
 Hoven, Michel de, 49
 Hrabanus Maurus, 179
 Hubertus, heilige, 294, 310
 Hugo van Lincoln, 225
 Hugo van Sint-Victor, 133, 206, 209, 220, 226, 427
 Hugo, Hermann, 294, 297
 Huguetan, Jean Antoine, 347, 413
 Huizinga, J., 133, 135, 198
 Hulsbusch, Hans, 159
 Hunnaeus, Augustinus, 253
 Huntjens, Benedictus, 186
 Huydecoper, Balthazar, 26
 Huygens, Constantijn, 568
 Huygens, Gommarus, 191
 Huyn, Agnes Maria, 158, 310, 312
 Huysmans, C., 143
 Huysmans, Daniël, 158
 Hybernicus, Thomas, 251, 266, 321
 Ignatius van Loyola, 147-148, 163, 264, 266-267, 285, 295, 357, 404, 496, 499
 Ingold, A.M.P., 75, 86, 122, 216, 218
 Innocentius III, paus, 341, 403
 Innocentius X, paus, 306
 Innocentius XI, paus, 14, 21, 307, 466, 631
 Innocentius XII, paus, 377-378, 464
 Isabella, aartshertogin, 18, 262, 567
 Isidorus van Sevilla, 206
 Isselt, Michael ab, 264-265
 Ivo van Chartres, 206
 Jacob de Voecht, 15
 Jacob Hottmann, 96

Jacob Jünterbog, 53, 212, 220, 222, 226, 326
 Jacob van Gruijtrode, 137, 326, 398, 427
 Jacobus de Vitry, 52
 Jacobus de Voragine, 236, 237
 Jacobus Mytter de Bello Rivo alias de Ruremunda, 211
 Jacobus van Milaan, 398
 Jacquelart, Joseph, 69
 Jacquet, François, 74
 Jaghere, Laevinus de, 350
 Jan Brugman, 132
 Jan Cele, 130
 Jan Heijsen de Grave, 215
 Jan van Dinslaken, 109
 Jan van Ruusbroec, 15, 78, 157, 246, 393
 Jancelinus, prior-generaal, 90
 Jansenius, Cornelius, 189, 264, 281, 289, 306, 309, 318, 635
 Jansonius, Jacobus, 146, 264, 270
 Janssen, Bernard, 109, 121, 124, 154, 480
 Janssen, F.A., 220
 Janssen, Gerardus, 80
 Janssen, Sebastiaan, 174
 Janssens, Herman, 119
 Janssonius van Almeloveen, Theodorus, 18, 345
 Jean Gerson, 45, 206, 213, 219-220, 226, 240, 396, 399, 402-404, 462
 Jedin, H., 15, 46, 262, 276
 Jesu Maria, Joanna a, 310
 Jesu Maria, Joannes a, 287-288, 372, 450
 Jesu, Anna a, 295
 Jesu, Maximiliaan-Antonius a, 324
 Jesu, Theresa a, 316
 Jesu, Thomas a, 287, 311, 316
 Joannes Andreae, 398
 Joannes Cassianus, 209, 401, 461, 494
 Joannes Chrysostomus, 206, 235-356, 357, 409, 441, 462, 465, 467
 Joannes Climacus, 137, 207, 209
 Joannes Damascenus, 206, 251, 356-357, 453-454, 462
 Joannes de Breida, 94
 Joannes de Garlandia, 369
 Joannes de Lapide, 326
 Joannes de Lovanio, 132, 177
 Joannes de Sacrobosco, 225, 253, 454
 Joannes de Turrecremata, 227
 Joannes Duns Scotus, 134, 192
 Joannes Hagen de Indagine, 213, 220
 Joannes Pollart, 133
 Joannes Scherer van Unna, 128, 133, 216
 Joannes Schunde, 135
 Joannes Scotus Eriugena, 206
 Joannes Tauler, 236, 246, 250, 252, 362
 Joannes Theodorus Hombloch, 215
 Joannes van Boethop, 110
 Joannes van Capestrano, 310
 Joannes van Genua, 52
 Joannes van Mechelen, 215
 Joannes van Westfalen, 410, 463
 Joannes Wigg, 354
 Jodocus, Petrus, 259
 Johan Frans van Nassau Siegen, 175
 Johan van Bylandt, 100
 Johan van Haeven, 210
 John van Mandeville, 448
 Joli, Claude, 188, 191
 Jolly, C., 279-280, 305, 499, 559
 Jonck, Dionysius, 124
 Jonghe, Bernardus de, 311, 427
 Jonghen, Henricus, 192
 Jozef II, keizer, 56, 80, 123-124, 182
 Juénin, Gaspard, 308
 Julius Caesar, 237, 261, 454
 Junck, Michael, 382
 Junius, Hadrianus, 295, 465
 Justinianus, keizer, 239, 274
 Justinus, Marcus Iunianus, 257, 311, 324
 Juvenalis, Decimus Iunius, 190

Kalkbrenner, Gerard, 143, 148, 245-246, 332, 354, 366-367, 480
 Karel II, aartshertog van Oostenrijk, 141
 Karel Lodewijk, keurvorst, 406
 Karel V, keizer, 247
 Karel van Croÿ, 360
 Karel van Egmond, 97, 99
 Karel van Gelder, 139
 Karel van Herk, 130
 Kazenberger, Kiliaan, 317
 Keblusek, M., 30, 34
 Kedd, Jodocus, 163
 Keimberg, Joannes, 150
 Kempf, Nicolaas, 18, 632
 Kercken, Henricus, 201
 Kerckhove, Gaudentius van den, 191, 323
 Kerens, Henricus Joannes, 106, 162, 168
 Kern, Franz, 71
 Keschedt, Petrus, 162
 Kessel, Jan van, 562
 Ketwigh, Joannes-Baptist van, 318
 Kinckius, Joannes, 301
 Klein, Paul, 382-383
 Knapen, L., 39
 Knippenbergh, Joannes, 175, 243, 311, 359-361, 365, 575
 Knyff, Petrus, 484
 Koelhoff, huis, 341
 Koelhoff, Johan, 229
 Koerbagh, Joannes, 568
 Kolb, Athanasius, 76, 150, 218, 325, 375, 381, 382, 386
 Kooker, H.W. de, 33
 Kribber, Cornelis, 342, 348-349, 477, 567
 Kruis, Joannes van het, 185, 287, 305, 325, 368, 499, 635
 Kruitwagen, B., 82
 Kwakman, Thomas, 89
 L.B.D.D., 413
 Labarre, A., 564
 Lactantius, Lucius Coelius Firmianus, 236, 402, 462, 465
 Laet, Joannes de, 396, 401
 Lakei, Wernerus, 149
 Lambertus, heilige, 310
 Lancicius, Nicolaus, 287
 Landen, Joannes, 232
 Landuinus, prior, 326
 Langhe, Joannes de, 162
 Langus, Josephus, 453
 Lanspergius, Joannes Justus, 47, 52, 143, 196, 218, 233, 235, 241, 245, 260, 281, 311, 326, 376, 394, 399, 466, 471, 634
 Lapide, Cornelius a, 275, 321, 347, 370, 389, 441, 490
 Lapide, Pierre a, 150
 Lascinius, Ottomarus, 238
 Laselve, Zacharias, 310
 Laurensz, Hendrick, 335
 Laurentius Valla, 466
 Lavalleye, J., 55, 486
 Laye, monsieur de, 366
 Laymann, Paul, 292, 322, 397
 Le Masson, Innocentius, 21-22, 26, 53, 224, 306-307, 326, 396, 397, 478
 Leedham-Green, E., 35
 Leekens, Jacob, 167, 339
 Leemans, Johan Arnold, 122
 Lefebvre, F.A., 17
 Lefèvre, Jacques, 190
 Lefèvre, Pl., 33
 Lehmann, P., 44, 481, 631, 640
 Leibniz, Gottfried Wilhelm, 348, 438
 Lémery, Nicolas, 319
 Leo de Grote, 206, 245, 251, 462
 Leo van Orsoy, 107
 Leo X, paus, 232
 Leo XIII, paus, 130
 Leonardus de Utino, 410
 Leoncini, G., 57
 Lessius, Leonardus, 158, 185, 283, 291, 295, 298, 362, 456

Letins, Constantinus, 191, 318
 Leydekker, Jacob, 318
 Lezana, Joannes Baptista de, 393
 Liguori, Alphonsus van, 316, 319
 Lindanus, Wilhelmus, 146, 157, 178-179, 244, 248-250, 252, 365, 409, 457
 Lindeborn, Joannes, 311
 Lindtgens, Joannes, 497
 Lindtgens, Maria Sophia, 64
 Linssen, J., 100
 Lintris, Reinerus a, 192
 Lippeloo, Zacharias, 145, 265, 269, 271, 401
 Lippius, Balthazar, 300, 413
 Lipsius, Justus, 156, 170, 178, 271, 294, 359, 364, 454, 476, 565
 Lisse, Johan van der, 569
 Lith, Godfried van, 457
 Livius, Titus, 177, 295
 Lochner von Hüttenbach, M.J.K.J.A.M. freiherr, 64
 Lodewijk XIII, koning, 286
 Lodewijk XIV, koning, 478
 Lodewijk XV, koning, 401
 Lodwick, Francis, 40
 Loemel, Gaudentius van, 166
 Loër, Bruno, 143, 245
 Loër, Dirk, 79, 130-131, 138, 140, 142-143, 205, 213, 351
 Loër, Hugo, 50, 51, 331-332
 Lom, François van, 354
 Lom, Gerard van, 113
 Loo, Adriaan van, 321
 Lorichius, Judocus, 163
 Lorient, Julien, 188
 Lottley, Joannes, 62
 Louber, Jacob, 45
 Lovinius, Petrus, 160
 Loyens, Henricus, 484
 Luca, Franciscus, 449
 Lucanus, Marcus Annaeus, 296, 364
 Lucianus, auteur, 235, 465
 Lucknerus, Henricus, 148-149
 Ludolf van Saksen, 147, 221, 325, 369, 400
 Lugo, Joannes de, 291, 448
 Luijckx, Jan-Baptist, 435, 479, 481
 Luijtgens, Pierre, 358
 Luik, Leonardus van, 110
 Luna et Arellano, Michael de, 392
 Luther, Maarten, 47, 141, 144, 189, 233, 235-236, 254, 330
 Luyten, F.H.G., 303
 Maas, Gijsbert, 146
 Machiavelli, Niccolò, 190
 Mackay, A.C., 168
 Mackay, Dionysius, 167-169, 197
 Macoir, E., antiquariaat, 67
 Madriensis, Alphonsus, 290
 Maessen, Goerd, 112
 Maessen, Lyske, 112
 Maessen, Marie, 111
 Magermans, Gaspar, 471
 Maimbourg, Louis de, 188, 308
 Mairold, M., 57
 Makeblijde, Lodewijk, 162
 Malapertius, Carolus, 401
 Maldonatus, Joannes, 356-357
 Manassus van Gournay, 87
 Manni, Giovanni Battista, 283
 Mansi, Josephus, 393
 Mantuani, Baptista, 448
 Marchant, Jacques, 187, 395
 Marchant, Lambert, 162, 413
 Marchant, Pierre, 192, 293, 393, 404, 407
 Margaretha van York, 132
 Maria Theresia, aartshertogin, 104
 Maria van Bourgondië, 132
 Marlianus, Raimundus, 237
 Marnix van Sint-Aldegonde, Philips van, 160, 388, 568
 Martène, Edmond, 52
 Martialis, Marcus Valerius, 190, 296
 Martin, D.D., 18, 46, 632
 Martin, H.-J., 38, 279, 304
 Martin, Simon, 294

Martinez, Matthias, 396
 Martinus, Simon, 427
 Martyribus, Bartholomeus de, 310
 Martyrus, Petrus, 343
 Masen, Joannes, 338
 Masius, Joannes, 270
 Materné, J., 565
 Matheus Peuten, 110
 Maurits van Nassau, 270
 Maurus, Hrabanus, 179
 Maximiliaan I van Beieren, 284
 Maximiliaan-Emanuel van Beieren, 152
 Maximus Confessor, 457
 Maynard, François, 478
 Mech, P., 296
 Medici, Ferdinando de, 406
 Meer, Gerard van, 244
 Meerhouts, Antonius, 157
 Meijknecht, T., 85, 128
 Meinsma, K., 219
 Melanchthon, Philippus, 237, 255, 465
 Mercerus, Guilielmus, 456
 Merlo-Horstius, Jacob, 290, 359-361, 575
 Meteren, Emanuel van, 295
 Metius, Adrianus, 454
 Meulen, Daniël van der, 568
 Meurs, Jacob van, 578
 Meursius, huis, 347
 Meursius, Joannes, 301, 413
 Meuthen, E., 202
 Meyere, Laevinus de, 324, 489-490
 Meyere, Ludovicus de, 312
 Michel, Jean, 266
 Micus, R., 57
 Minkenberg, P., 168
 Miraeus, Aubertus, 50, 175, 296, 376-377, 391
 Molière, schrijver, 478
 Molin, Nicolas, 208
 Molina, Antonio de, 280, 289
 Molinier, Etienne de, 278, 446
 Molinos, Miguel de, 306
 Momigno, Joannes-Evangelist de, 323
 Mommaerts, Jan, 152
 Monachus, Franciscus, 140, 225, 343, 351
 Monfils, L., 561
 Montero de Espinosa, Ramon, 156
 Montmorency, Nicolas de, 185
 Mörckens, Michael, 51, 360, 423
 More, Thomas, 178, 449
 Moreau, Jacobus, 355-356, 358
 Moreri, Louis, 353
 Moretus, Balthasar, 285, 343-344, 413
 Moretus, Balthasar II, 301, 305, 344
 Moretus, Balthasar III, weduwe, 571
 Moretus, Joannes, weduwe, 413
 Morotius, Carolus Josephus, 79, 427
 Moscardi, Giovanni, 336
 Mosmans, H., 96, 109
 Mougél, D.A., 131, 137
 Mourret, F., 263
 Munford, Jacob, 287, 300, 342
 Muret, Marc-Antoine, 356
 Murmellius, Joannes, 155, 261, 365
 Muschzeele, Laurentius, 132, 218
 Musculus, Wolfgang, 465
 Musius, Cornelis, 252, 265
 Mutelleschi, Vitus, 415
 Mutsaerts, Dionysius, 182
 Mylius, Arnold, 272
 Mylius, Hermann, 300
 Nack, E., 83
 Naisl, Aemilius, 325
 Naudé, Gabriël, 302, 330-331, 342, 384-385, 432-433, 438, 484, 570-571
 Nausea, Fredericus, 237, 254, 457
 Neercassel, Joannes van, 114, 309, 343, 391
 Nelis, Cornelis Frans de, 368
 Nepos, Cornelius, 401
 Neuhauser, W., 57
 Neuremberg, Joannes Eusebius, 287
 Nicephorus, heilige, 355

Niceron, Jean-Pierre, 478
 Nicolaas V, paus, 132, 213
 Nicolaas van Cusa, 132, 198, 202, 207, 213, 216, 408, 455, 461
 Nicolaas van Lyra, 226-228, 321, 452, 457
 Nicolai, Petrus, 160
 Nicolas de Clamanges, 396
 Nicolas, Jean I, 333
 Nicolas, Jean II, 333
 Nicole, Pierre, 288-289, 490
 Nierzwicki, M., 57
 Nieuhof, Johan, 578
 Nieuwstadt, P. van, 84
 Nissen, P., 80, 85-86, 166, 216, 218, 424
 Niver, Jean, 150, 381
 Noodt, Gerard, 175
 Norbertus, heilige, 296
 Novesianus, Melchior, 260, 271
 Nutius, Martinus, 258, 301
 Oecolampadius, Joannes, 465
 Oeteren, Edmond van, 172
 Oeveren, Jacobus van, 180
 Offray de la Mettrie, Julien, 190, 200
 Oldendorp, Johann, 255
 Oliva, Joannes-Paulus, 324
 Ongnies, Angelus d', 113-114, 162, 179, 497
 Ooms, H., 36
 Oortmans, Gugbertus, 345
 Ophoven, Frans Maximiliaan, 164, 166, 172
 Ophoven, huis, 164, 173
 Ophoven, Johan Gerard, 164, 167
 Ophoven, Leonard, 159, 164, 166-167
 Opstraet, Joannes, 309, 392, 489
 Origenes Adamantius, 45, 206, 235, 462
 Orlers, Jan Jansz, 564
 Oswald de Corda, 44
 Otterstedt, Antonius, 108
 Otto van Moerdrecht, 418
 Ouwerx, Christiaan, 413
 Ovidius Naso, Publius, 174, 190, 206, 296, 318, 364
 P.G., 280
 Paape, Gerrit, 302
 Pallant, Gerard van, 243
 Palma, Luis de, 285, 287, 404
 Palonus, Stanislaus, 222
 Palts-Neuburg, hertog van, 160
 Pamphili, Giovanni Battista, 306
 Pampiere Wereld, antiquariaat, 64
 Panhuysen, G.W.A., 64
 Papebrochius, Daniël, 50
 Paredis, Joannes Augustinus, 125, 162
 Parentucelli, Tomasso, 213
 Parma, hertog van, 111
 Pas, W. van de, 160
 Pascal, Blaise, 189, 288-289, 292, 308, 377, 391, 478
 Passionei, Domenico, 345
 Pauli, Bartholomeus, 413
 Pauli, Jacob, 382
 Pauli, Nicolaas, 109
 Pazzis, Maria Magdalena de, 310
 Peeters, Theodorus, 399
 Peeters, Willem-Joseph, 44-45, 62-63, 66, 71, 75-78, 80, 83, 85, 147, 149, 196, 201, 208, 216-219, 224, 228, 233, 244, 293, 313, 327, 329, 332, 335-341, 349, 352-353, 356, 362-363, 367, 369-373, 375-378, 380, 383-384, 386, 388-416, 424-427, 430-433, 435-442, 445-458, 461-467, 471, 473-474, 480-481, 487, 499-500, 577, 581-582, 620, 631, 637-639
 Peignot, Gabriel, 36
 Pellegrini, Domenico Maria, 36
 Pellets, Felix, 152
 Perrault, Charles, 478
 Persoons, E., 80, 86
 Petau, Denis, 324
 Petitpied, Nicolas, 308
 Petrarca, Francesco, 134, 466
 Petrarca, Gerardo, 134

Petreius, Gerardus, 399
 Petreius, Theodorus, 79, 148, 150-151, 198, 217-218, 296, 362, 365, 395, 399, 406, 575, 633
 Petri, Adam, 238
 Petrus Berchovius, 212
 Petrus Christus, 202
 Petrus Damianus, 241
 Petrus de Natalibus, 237
 Petrus de Rive, 367
 Petrus de Tarento, 206
 Petrus Lombardus, 128, 240
 Petrus Paludanus, 240, 456
 Petrus Scoemcecker, 352, 419
 Petrus van Burgos, 227
 Petrus Venerabilis, 43
 Petter, Nicolaas, 164
 Peurbachius, Georgius, 225
 Pez, Bernardus, 317, 326
 Philips de Goede, 210
 Philips II, koning, 160, 197
 Philips IV, koning, 359
 Photius, wijsgeer, 467
 Piamon Abbas, 461
 Piatti, Geronimo, 311
 Picard, Jean-Baptiste le, 121
 Pierre d'Ailly, 206, 226, 409, 463
 Pirkheim, Hanns, 354
 Pirkheim, Bilibald, 465
 Pisart, Hendrik, 317
 Pius IV, paus, 247
 Pius V, paus, 265, 310
 Pius XII, paus, 130
 Plantijn, Christoffel, 178, 258, 271
 Plantijn-Moretus, huis, 70, 162, 164, 170, 270-271, 301, 314, 339, 344, 346-347, 364, 406, 412-413, 477, 492, 556, 561, 564-565, 568
 Plato, wijsgeer, 206
 Platus, Hieronymus, 396
 Plautus, Titus Maccius, 190, 327
 Plempius, Cornelius Giselbertus, 401
 Plinius Caecilius Secundus, Caius, 362
 Plotinus, wijsgeer, 206
 Plutarchus, historicus, 177-178, 237, 257, 463
 Podlech, S., 49
 Poijen, Adriaan, 109, 351
 Poijen, Bartholomeus, 113, 363
 Poijen, gebroeders, 362-363, 575
 Poijen, Gerard, 119, 303
 Poijen, Hendrik, 363
 Poirters, Adriaan, 158, 173
 Pollart, Theodoor, 354
 Pollius, Petrus, 114, 180, 356-358, 575
 Pollweiler, Nicolaus, 110
 Polman, minister, 112
 Polman, P., 302
 Polygranus, Franciscus, 391
 Polygranus, Joannes, 251
 Pompejus, Trogus, 311
 Pon, Andries du, 555
 Pontanus, Joannes Isaac, 359-360
 Porphyrius, wijsgeer, 206
 Portel, Laurent, 293
 Possevino, Antonio, 278, 335, 399, 439, 455, 465-466
 Post, R.R., 21, 93
 Poyck, Hugo, 75, 107
 Praet, Jan van, 422
 Precipiano, Humbertus-Guilielmus a, 306, 309, 377
 Proclus Diadochus, 206
 Propertius, Sextus, 190
 Prosper van Aquitanië, 236, 462
 Prost, Claude, 413
 Prost, Pierre, 413
 Protzer, Johannes, 568
 Puente, Luis de, 269, 284-285, 287, 294, 300, 325, 401
 Puero Jesu, Franciscus a, 295
 Pullen, Pelgrim, 157
 Puteanus, Erycius, 151, 345, 359-361, 365, 413, 575
 Puy, François du, 362
 Quéniart, J., 37
 Quentel, Heinrich, 229-230, 272

Quentel, huis, 49, 232, 260, 271-272, 300, 341
 Quentel, Johann, 272, 414
 Quesnel, Pasquier, 308-309, 323, 377, 489-490
 R.R.C.S.I.A., 392
 Raabe, P., 558
 Racine, Jean, 478
 Raffel, Herman Joseph, 124, 381, 382
 Raijmakers, Leonard, 172
 Randenraedt, Johanna van, 114, 158, 177
 Raphelengius, huis, 413
 Ravellius, Guilielmus, 258
 Raymundi, Joseph, 110, 115, 151
 Raynaud, Théophile, 292, 296, 321
 Reggers, P., 73
 Reginaldus, Petrus, 227
 Regius, Henricus, 191
 Regius, Joannes, 237
 Regius, Raphaël, 237
 Reinoud III, hertog van Gelre, 93
 Reisch, Gregor, 47, 138
 Rembolt, Berthold, 239
 Renard, Joannes Gregorius, 323
 Renard, Samuel, 323
 Renne, C.A.J. van der, 64
 Renne, François-Bernard van der, 63-66, 68, 69, 71-76, 78, 83, 85, 125, 168, 218, 358, 369, 375-376, 378, 415, 458, 581
 Renne, Henricus-Antonius van der, 64
 Renne, O.P.H. van der, 64
 Reuchlin, Joannes, 465
 Reuvsen, C.J.C., 41
 Reypens, L., 78
 Rhenanus, Beatus, 41, 47
 Ribadeneira, Pedro, 185, 294, 325, 401
 Ricci, Bartholomeus, 269, 396
 Richard van Sint-Victor, 78, 209, 240, 449, 462
 Richard, Jean, 310
 Richardus de Media Villa, 206, 456
 Richelieu, kardinaal, 171
 Richer, Edmond, 457
 Rignaud, Claude, 413
 Rignaud, Pierre, 413
 Rihelius, Wendelinus, 238
 Rijckel, Jan van, 137
 Rijckel, Josephus Geldolfus a, 294
 Rijckel, Victor Denijs de, 136
 Rinck, familie, 354
 Rivius, Joannes, 237, 465
 Robert van Kilwardby, 206
 Robert van Lincoln, 467
 Roberti, Jean, 294
 Robiano, Joannes Antonius de, 162, 179, 497
 Robijn, kanunnik, 95
 Rocaberti, Joannes-Thomas de, 349
 Rodriguez, Alfonso, 284-285, 287, 295, 300, 457
 Rodriguez, Manuel, 293, 391
 Rodriguez, Nicolaus, 392
 Roegiers, J., 179
 Roelants, Jan, 142, 198
 Rogerius, Paulus, 399
 Rogier, L.J., 19, 276
 Roigny, Jean, 258
 Roland van Cremona, 206
 Rolevinck, Werner, 49, 221, 274, 399
 Rollin, J., fils, 171
 Romen en Zonen, J.J., firma, 159
 Romen, familie, 159-160
 Romen, J.J., 168
 Romen, K., 159-160, 165, 168
 Ronghe, Albericus de, 424
 Rosenthal, Joannes, 414
 Rospigliosi, Giacompo, 156
 Rosweyde, Heribert, 151, 395, 399
 Rottner, Joannes-Evangelist, 316
 Rouw, Charles-Philippe de, 103-104
 Rouw, Gerard de, 103, 113
 Rubens, Peter-Paul, 568
 Rubens, Philips, 568
 Rudolphus Almelo, 215
 Ruffinus van Aquileia, 467

Ruischenberch, Anna van, 114
 Ruth d'Ans, Ernest, 315
 Rutten, Martinus, 382
 Sà, Emmanuel, 363
 Sacy, Isaac-Louis le Maistre de, 70, 171, 308, 315, 370, 411
 Saguntinus, Nicolaus, 237
 Saint-Cyran, Jean Duvergier de Hauranne, abbé de, 281, 292, 635
 Saint-Joseph, Pierre de, 293, 364
 Saint-Jure, Jean-Baptiste, 182
 Sales, Franciscus van, 17, 53, 146, 171, 274, 282-283, 286, 288, 290, 296-297, 299, 305-307, 316, 319, 325, 457, 462, 499, 635
 Salian, Jacques, 274-275
 Sallustius Crispus, Gaius, 237, 324, 465
 Salutius, Bartholomeus, 192, 290, 300
 Sanchez, Thomas, 292, 466
 Sancta Barbara, Hermannus a, 457
 Sancta Clara, Abraham a, 310, 395
 Sancta Magdalena, Paulus a, 393
 Sancto Laurentio, Leo a, 313, 394
 Sancto Petro, Ludovicus a, 324
 Sandaeus, Maximiliaan, 286
 Sanders, J.G.M., 20
 Sandini, Antonio, 186
 Sandonal et Roxas, Bernardus de, 300
 Sandt, Alexander van de, 41
 Sanguessa, Franciscus Ludovicus, 101, 162, 179
 Santa Maria, Rosa de, 310
 Santonino, Paolo, 221
 Sasbout, Adam, 252, 448, 450
 Sauzet, Henri du, 564
 Savaro, Joannes, 401
 Savonarola, Girolamo, 238
 Scaliger, Josephus Justus, 156, 363
 Scaliger, Julius Caesar, 152, 190
 Schanoine, dom, 363
 Scharb, Joannes, 352
 Scharb, Matthias, 355
 Scharlot, "mameer", 172
 Schatgeyer, Caspar, 241
 Schedel, Hartmann, 354
 Schedelich, Georg, 324
 Scheffer, Anthony, 280
 Scheffer, huis, 261
 Scheffer, Jan, 346
 Scheffer, Jan II, 280
 Scheffer, Jan III, 280
 Schilfgaarde, A.P. van, 64
 Schlinck, Joannes, 108, 118
 Schmitz, W., 578
 Schnickel, Joannes, 61, 105, 109, 112, 121, 243, 303, 480
 Schoenmaeckers, Jan, 125
 Scholtens, H.J.J., 19-21, 25-26, 65, 78-79, 83-84, 96, 137, 211, 215
 Schoonhoven, Joost van, 116, 151
 Schorus, Antonius, 253, 465
 Schreurs, J.M., 125
 Schwartz, Adalricus, 396
 Schweller, Haymeraan, 141-143
 Schwengel, Georg, 351
 Scribani, Carolus, 285-286, 288, 299
 Scupoli, Lorenzo, 163, 316
 Sébille, Alexander, 189
 Sedulius, Henricus, 295
 Segneri, Paul, 171, 185, 489-490
 Seichepine, F., 348, 559
 Selm, B. van, 31-33
 Senault, Jean-François, 373
 Seneca, Lucius Annaeus, 240
 Serry, Hyacinth, 324
 Servius, Philippus, 325
 Sexauer, W., 219, 379-380
 Sfondrati, Celestinus, 323
 Siegen, Joannes, 480
 Sievertsz, Walich, 25
 Simon Inckenfort, 352
 Simon, Richard, 478
 Simoni, A., 579
 Simons, L., 313
 Simonsz, Dirk, 359
 Sinnich, Joannes, 347
 Sittard, Dirk van, 350

Sitterich, Jacob, 122
 Sixtus II, paus, 467
 Sixtus V, paus, 265
 Slade, Matthew, 430
 Slauerhoff, J.J., 22
 Smabers, Jan Joseph, 383
 Smeets, Jean-Pierre, 381-382
 Smeets, M.K.J., 64, 83-84
 Smet, Jacobus de, 316
 Soder von Guldenstubbe E., 57
 Soenen, M., 57
 Somal, Henri, 321
 Sonnius, Franciscus, 248, 250, 373
 Sophia van Rossum, 100
 Soto, Petrus a, 185, 247-248, 250, 634
 Spier, Johannes, 355
 Spiertz, M.G., 65
 Spiritu Sancto, Antonius a, 323
 Sporer, Patritius, 309, 317
 Stagnini, Bernardo, 238
 Staphylus, Fredericus, 246
 Stapleton, Thomas, 264, 268, 270, 447
 Steelsius, Joannes, 258
 Stengel, Georg, 185
 Steyaert, Martinus, 309
 Stock, Anton van den, 163
 Stockmans, Petrus, 169
 Stoupy, Edmond-Sébastien de, 563
 Strabo, historicus, 257
 Strada, Famiano, 163, 295
 Straten, Hugo van der, 350
 Stroecken, Hendrik, 382
 Sturvi, Carolus, 186
 Suarez, Franciscus, 291, 298, 300, 456
 Sucquet, Antoine, 286, 373
 Suetonius Tranquillus, Gaius, 324, 495
 Suffren, Jean, 188
 Surlus, Bernardinus, 159
 Surlus, Laurentius, 49, 52, 116, 145, 148, 196, 246, 250, 260, 265, 274, 294, 376, 399
 Susius, Jacobus, 158
 Suso, Hendrik, 380
 Sutor, Petrus, 326, 398, 479
 Sweertius, Franciscus, 373
 Syben, boekverkoper, 168
 Sylvius, Franciscus, 318, 322, 368, 370
 T.L., 392
 t'Serstevens, François, 168
 Taberna, Joannes.Baptist, 174
 Tacitus, Publius Cornelius, 324
 Tackoen, Arnold, 165
 Tamburini, Thomas, 292, 347, 393
 Tapper, Ruard, 252, 259
 Terentius Afer, Publius, 190, 235, 327, 364, 454
 Textor, Wilhelmus, 354
 Teylingen, Augustinus van, 298
 Themeswar, Pelbart de, 227
 Themistes, wijsgeer, 206
 Theodoricus Waelwijn, 107
 Theodoricus, Paulus, 149
 Theodorus Balsamon, 467
 Theophrastus, wijsgeer, 206
 Theresia-Cunegonda, echtgenote van Maximiliaan-Emanuel van Beieren, 153
 Thomas a Kempis, 15, 45, 182, 220, 252, 270, 290, 305, 311, 325, 347, 399, 457, 571, 635
 Thomas a Villa nova, 187, 449
 Thomas de Vio, 239
 Thomas Driel, 212
 Thomas van Aquino, 134-135, 189, 206, 220, 227-228, 239, 244, 291, 318, 321, 402, 415-416, 434, 456
 Thou, Jacques-Auguste de, 491
 Tibullus, Albius, 190
 Tielman de Spina, 107
 Timmermans, F., 57
 Tirin, Jacques, 275
 Titelmans, Frans, 192, 252-253, 321, 448
 Toledo, Franciscus de, 178, 265
 Tolentinus, Nicolaus, 310
 Tongerlo, Joachim van, 116, 118
 Tonsorius, Albertus, 161

Topiarius, Dominicus, 178
 Torrentius, Laevinus, 41
 Tourneau, Jean, 375
 Tournely, Honoré, 171
 Trieu, Philippe du, 148
 Trithemius, Joannes, 323, 335, 400-402
 Trompetter, Willem de, 164
 Truchsess von Waldburg, Otto, 247, 250
 Tüchle, H., 262
 Turck, E.J. de, 74
 Turck, J. de, 112
 Turnhout, Jan van, 280
 Turselinus, Horatius, 451
 Tusch, Domenico, 169
 Typots, Godfried, 353
 Ubach, Theodoricus van, 562
 Uffenbach, Zacharias Conrad von, 52, 53
 Ulrich van Straatsburg, 206, 425
 Urbanus VIII, paus, 359
 Ursula van Keulen, 294
 Usuardus, martyroloog, 232, 237, 355
 Uwens, Georg, 364
 Uwens, Hendrik, 113, 364, 575
 Uwens, Isabella, 364
 Uwens, Jacob, 364
 Uwens, Michael, 151, 364
 Uyttenhoven, Joannes, 177
 Valerius Maximus, 295
 Valerius, Cornelius, 253
 Vallen, Hubert, 164
 Vallen, huis, 165
 Vallen, Maria Catharina, 164, 171-172
 Vallen, Peter, 162, 164
 Vandendycke, Pius, 317
 Veken, M.J. van der, 175
 Velde, Jan-Frans van de, 67, 571
 Velpius, Reynerus, 270
 Verdussen, huis, 299, 346, 347
 Verepaeus, Simon, 258
 Vergilius Maro, Publius, 190, 296, 327
 Verhar, Joannes, 21
 Verhoeven, G., 304
 Verhulst, Dimitri, 26
 Vermaseren, B.A., 265
 Vernulaeus, Nicolaus, 358
 Verschueren, L., 69, 76, 78-80, 82-86, 140-141, 215-216, 218, 225, 243, 273, 302-303, 376, 379
 Verslype, Joannes, 381
 Verus, Guarinus, 237
 Vespucci, Amerigo, 451
 Vetweiss, Bernard, 323
 Victorius, Marianus, 395
 Vida, Marco Girolamo, 451
 Vieira, Antonio, 310, 313, 383
 Villarius, Joannes, 148
 Vincent, Ysbrand, 571
 Vincentius van Lérins, 249, 254, 259
 Virgine Maria, Daniël a, 325, 394
 Visser, Jacob, 36
 Vives, Juan Luis, 321
 Vivien, Balthazar, 413
 Voeren, Joannes, 118
 Voet, L., 270, 561, 564, 565
 Vogelkennis, Fredericus, 108
 Vogels, Peregrinus, 180
 Vollenhove, Joannes, 338
 Volradi, Jacobus, 400, 473
 Vondel, Joost van den, 25, 157, 190, 298
 Vorstius, Aemilius Everardus, 156
 Vosmeer, Sasbout, 114, 145-146
 Vosmeer, Tilman, 145
 Vossius, Gerardus Joannes, 32, 156, 361, 401
 Vossius, Isaac, 156
 Vredis, Gerard, 139
 Vroom, Erasmus, 108
 Vulcanius, Bonaventura, 156
 Wadding, Petrus, 392
 Waen, Joannes, 259
 Wagener, Joannes, 355
 Wagner, Peter, 137
 Wal, Petrus de, 151
 Waldt, Joannes de, 109

Walenburg, Adriaan van, 276, 323
 Walenburg, Pieter van, 276, 323
 Wandelman, Godfried, 276
 Wassermann, D., 45, 49, 205, 213
 Weerdt, Jan de, 357-358
 Welcken, Frans Jozef, 124, 325
 Wellaeus, Hieronymus, 270
 Wellen, Willem, 139, 140, 226, 351
 Wellens, Jacob, 484
 Wennius, Franciscus, 325
 Werimont, Lucia de, 115
 Werimont, Martinus de, 109, 114, 152-153, 359, 477
 Werimont, Martinus de, momboir, 363
 Werner van Swalmen, 94-95
 Wernerus, frater, 363
 Wesseling, Petrus, 349
 Widenfeldt, Adam, 466
 Wiggers, Joannes, 393, 456
 Wijns, Jacob, 158, 362
 Willebrord, prior, 25
 Willem Durandus, 206
 Willem III, hertog van Gulik, 95
 Willem V, hertog van Gulik, 53
 Willem van Auvergne, 206
 Willem van Auxerre, 206
 Willem van Breda, 133, 216
 Willem van Ockham, 206
 Willem van Oranje, 115, 118, 243, 633
 Willem van Parijs, 206
 Willem van Rhenen, 211
 Willemsz, Evert, 30
 Willigen, Adriaan van der, 302
 Winckelmann, Thomas, 118
 Winge, Hieronymus van, 484
 Winghe, Anton de, 285, 299
 Wintershoven, Joannes, 158
 Witkowski, R., 49, 57
 Wittmann, R., 35
 Wolf, Jean, 124, 382
 Wolff van Waterrode, Frederik de, 123
 Wood, Anthony, 78
 Woons, Cornelis, 301, 579
 Woons, Jacob, 579
 Wouter van Leend, 109
 Wychmann, Leopold, 317
 Xaverius, Franciscus, 158, 163, 220, 310, 496
 Xystus, wijsgeer, 467
 Yschirius, Christiaan, 240
 Yseren craem, Peter ingen, 159-160
 Zachmoorter, Michaël, 182, 289-290
 Zainer, Günther, 221
 Zangrius, Philippus, 270
 Zannetti, Bartholomeo, 336
 Zapata, Antonio, 289
 Zarenberg, Michaël, 223
 Zijl, Otto van, 157, 163
 Zoesius, Henricus Jacobus, 347
 Zweder van Boecholt, 417

Over de auteur

Dr. Peter Thissen studeerde in 1989 aan de toenmalige Katholieke Universiteit Nijmegen af bij de leerstoel Geschiedenis van het Nederlands Katholicisme (prof. dr. M.G. Spiertz) op een kerkdiplomatieke biografie van Reginaldus Cools OP (1618-1706), bisschop van Roermond (1676-1706) en later van Antwerpen (1700-1706). Daarnaast specialiseerde hij zich aan dezelfde universiteit in de boek- en ideeëngeschiedenis bij het Pierre Bayle-Instituut. Gedurende zijn vervangende dienstplicht (1989-1991) was hij tewerk gesteld bij het Katholiek Documentatie Centrum aan de universiteit van Nijmegen, waar hij de opdracht had het persoonlijk archief van prof. mag. dr. E.C.F.A. Schillebeeckx OP (1914-2009) te ordenen in een plaatsingslijst en diens secundaire bibliografie op te stellen.

In 1994 promoveerde hij aan de Nijmeegse Faculteit der Letteren (promotor: prof. dr. J.A.H. Bots) op de dissertatie *Werk, netwerk en letterwerk van de familie Van Hoogstraten in de zeventiende eeuw. Sociaal-economische en sociaal-culturele achtergronden van geletterden in de Republiek*. Vanaf 1994 besteedde hij zijn tijd voor de wetenschap onder andere aan een studie van de bibliotheek van het Roermondse kartuizerklooster die het onderwerp van dit tweede proefschrift vormt.

Peter Thissen is sinds zijn afstuderen werkzaam in het commerciële bedrijfsleven, de laatste vijftien jaar als headhunter.